Pejo Ćošković
Crkva bosanska u XV. stoljeću

CRKVA BOSANSKA.indd 1 1/3/06 10:16:58 PM

HISTORIJSKE MONOGRAFIJE
Knjiga 2

Izdavač:
Institut za istoriju, Sarajevo

Za izdavača:
Dr. Husnija Kamberović

Glavni i odgovorni urednik:
Dr. Husnija Kamberović

Recenzent:
Dr. Dubravko Lovrenović

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

27-87. 645 (497.6) "14"

ĆOŠKOVIĆ, Pejo
Crkva bosanska u XV. stoljeću / Pejo Ćošković.
- Sarajevo : Institut za istoriju, 2005. - 560 str. :
ilustr. 24 cm. - (Historijske monografije, knj. 2)

Bibliografija: str. [460] - 533 ; bibliografske i
druge bilješke uz tekst

ISBN 9958-9642-6-0

COBISS.BH-ID 14584326

Mišljenjem Uprave za indirektno oporezivanje br. UO 07-11-05-839/05 od 7. 11. 2005. knjiga CRKVA BOSANSKA U XV. STOLJEĆU je proizvod iz člana 18, tačka 10. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga te je oslobođena plaćanja poreza na promet.

PEJO ĆOŠKOVIĆ

CRKVA BOSANSKA U XV. STOLJEĆU

INSTITUT ZA ISTORIJU
Sarajevo, 2005.

CRKVA BOSANSKA.indd 3 1/3/06 10:17:04 PM

SADRŽAJ

UVODNE NAPOMENE 9
STANJE IZVORA I LITERATURE 21
CRKVA BOSANSKA U OČIMA KRŠĆANSKIH SUVREMENIKA 73

I. DIO

I. CRKVA BOSANSKA U DOBA OBLASNIH GOSPODARA 121
II. IZMEĐU "RUSAŠKE GOSPODE" I DUBROVČANA 149
III. CRKVENA POLITIKA BOSANSKIH VLADARA 199

II. DIO

I. ORGANIZACIJA BOSANSKIH KRSTJANA 217
II. KRSTJANI 229
III. STARCI 275
IV. GOSTI 313
V. STROJNICI 367
VI. DJED 387

ZAKLJUČAK 443

THE BOSNIAN CHURCH IN THE 15th CENTURY
- SUMMARY 451

SPISAK KORIŠTENIH I CITIRANIH IZVORA I LITERATURE..... 461
IZVORI..... 463
LITERATURA..... 477
OPĆA DJELA..... 535

KAZALO OSOBNIH IMENA 535

KAZALO ZEMLJOPISNIH NAZIVA 553

PREDGOVOR

Rukopis koji ovom knjigom predajem javnosti na ocjenu i korištenje nastao je još u polovici 1980-ih kao doktorska teza, koju sam 1988. obranio na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Iako je radnja bila pozitivno ocijenjena i predložena za objavljivanje, sve što se poslije događalo nije bilo sklono brzom pojavljivanju knjige. Laka obećanja i preduga čekanja škodila su rukopisu koji je "stario" u ladici, gotov a nedostupan, hvaljen a neobjavljivan. Što je vrijeme više prolazilo, to stanje dovodilo me je u sve veću nedoumicu kako da postupim pri doradi teksta. Što god u tom smislu učinio, prijetilo je da ne postupim dobro. Ako bih išao na ruku čitateljima, te želio unijeti sve ono što se od nastanka teksta pojavilo u historiografiji, ugrozio bih izvornost disertacije kakva je svojedobno obranjena, a za mene kao autora bila bi šteta odreći se velikog i ozbiljnog rukopisa. Zadržati se pak na izmjenama i doradama na razini primjedaba i sugestija mentora i članova komisije za obranu teze, moglo bi izgledati kao da ne marim za sve ono što se u međuvremenu pojavilo u historiografskoj literaturi o tako izazovnoj temi kao što je Crkva bosanska. Ni to mi se danas ne čini ni dobrim ni ispravnim kako prema rukopisu koji valja "pomladiti" tako ni prema čitateljima koji bi za te nove rezultate bili uskraćeni. Ladica je u svemu tome najlošije mjesto za "čuvanje" teksta koji još nije postao knjigom dostupnom javnosti, pa u njoj najbrže stari i za njim se najmanje osjeća potreba.

Za mene nije upitno, rad je trebalo osvježiti da se što manje osjeti udaljenost vremena njegova pisanja. U obliku u kome predajem rad javnosti pokušao sam voditi računa o oba osjetljiva zahtjeva te sam prvotni rukopis čuvao više sadržajem nego stilom i dopunjavao ga mjestimice literaturom i znanstvenim rezultatima, gdje sam to ocijenio potrebnom i korisnom dopunom.

Da bih ispunio svoju autorsku obvezu prema rukopisu odlučio sam se za srednji put, vodeći računa o dobronamjernim i korisnim primjedbama,

zatim svojim saznanjima i uočenim krivim mjestima te pozitivnim rezultatima važnijih radova koji su se pojavili u posljednjih dvadesetak godina ili su mi prije bili nedostupni. Takav pristup nije zadirao u strukturu rada i nije dovodio u pitanje već iznesena zapažanja i zaključke do kojih sam došao prije svega radom na domaćoj i dubrovačkoj izvornoj građi u kojoj se naslovljena tema, gledano kroz ustroj i ulogu Crkve bosanske i njezinih redovnika, najvjernije odražava. Ta vrela nisu opterećena općim stavovima međucrkvenih suprotstavljenosti, nego sasvim konkretno prikazuju pojedince i zajednicu drukčiju ustrojem i vjerom od Rimske crkve. Izvan te izvorne podloge traganje za identitetom *krstjana* i njihove sljedbe otežano je nedostatkom izvornih svjedočanstava i pribjegavanju nepouzdanim analogijama. Problematičnost takvih zaključaka snažno je dolazila do izražaja u promatranju ustroja i hijerarhije Crkve bosanske. Treba naglasiti da je utjecaja iz drugih sredina doista bilo, ali isto tako korištena izvorna građa potvrđuje njezinu organizacijsku posebnost.

Ugodno se sjetiti svih onih koji su vam nesebično činili dobro, pa ću i ja tako postupiti. U izradi ovog rukopisa posebnu zahvalnost dugujem svom mnogo poštovanom profesoru, akademiku Simi Ćirkoviću koji mi je iskustvom i znanjem nesebično pomagao pri izradi teze, bez nametanja zaključaka. Njegovu stručnu pomoć držim tim vrjednijom, jer se i sâm uspješno bavio tom tematikom. Zbog korisnih sugestija osjećam dužnu zahvalnost i prema članovima komisije pred kojom sam obranio disertaciju, prof. dr. Radi Mihaljčiću i prof. dr. Milošu Blagojeviću, koji su također zaslužni da je ovaj rad u stručnom i metodološkom pogledu bolji. Iako nije moguće nabrojiti po imenu sve one kojima pripada zahvalnost, moram kolektivno izdvojiti ljubazno osoblje Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Na kraju dugujem posebnu zahvalnost kolegi dr. Husniji Kamberoviću, direktoru Instituta za istoriju u Sarajevu koji se zauzimao za tiskanje rukopisa i požurivao me kad sam, pritisnut drugim obvezama, ozbiljno zastajkivao. Zahvaljujem i Fondaciji za nakladništvo Federalnog Ministarstva za nauku, obrazovanje i kulturu Bosne i Hercegovine koje je novčano pomoglo da se rukopis moje disertacije napokon pojavi kao knjiga i iz ladice preseli na police. Moj trud bi se isplatio ako čitatelji u njoj nađu poneki odgovor na pitanja koja ih u vezi s naslovljenom temom zanimaju. Sada sudbinu svog uratka prepuštam vama.

U Zagrebu, 11. listopada 2005.

Autor

UVODNE NAPOMENE

Malo je pitanja u našoj sveukupnoj prošlosti kojima su povjesničari posljednjih stotinu i četrdeset godina poklanjali toliko pozornosti i truda, kao što su to činili prema Crkvi bosanskoj i njezinim *krstjanima*. Unatoč tome, naslovljena problematika ostala je u pojedinostima i dalje vrlo zamršena i neriješena, ali ništa manje aktualna, zanimljiva i izazovna. Tome nije pridonosilo samo dnevno-političko aktualiziranje povijesti nego i činjenica da je ona sa svojom hijerarhijom zapaženo sudjelovala u javnom i političkom životu srednjovjekovne bosanske države i društva, osobito u XIV. i XV. st. Zanimanje znanstvenika pobuđivalo je i njezino vjersko učenje, koje je kroz cijelo vrijeme njezina postojanja bilo izloženo kritici službenog kršćanstva. Polemičke rasprave o Crkvi bosanskoj u našoj i stranoj povijesnoj znanosti i stručnoj literaturi plod su davno uočenog nesklada izvornih svjedočanstava, koji je proistekao iz nepomirljivog stava dviju velikih kršćanskih crkava, Katoličke i Pravoslavne, prema *krstjanima* i njihovoj sljedbi. Katolički i pravoslavni suvremenici dosljedno su pripadnike Crkve bosanske optuživali za dualističko krivovjerje. Sami su Bosanci svoju Crkvu smatrali pravovjernom Kristovom, odnosno Božjom crkvom, a svoju vjeru "pravom vjerom apostolskom", različitom od dvije službene kršćanske crkve s kojima je u teritorijalno vrlo proširenoj bosanskoj državi svakodnevno dolazila u doticaj. Za to stanje znali su susjedni Dubrovčani, koji spominju u Bosni redovnike "vjere rimske" i "vjere bosanske".

Na proučavanju postavljenog pitanja do danas su se s različitim uspjehom ogledali mnogi istraživači ali, s iznimkom povećeg rada D. Kniewalda i kraćeg priloga D. Dragojlovića, ustroj Crkve bosanske nije posebno obrađivan nego je najčešće razmatran u općim okvirima naslovljene teme u sintezama, studijama i monografijama u kojima je s manje ili više različitih pojedinosti prikazivana cjelovita problematika o bosanskom krivovjerju,

a doticali su ga i mnogi drugi autori, ali ga nisu sustavnije izlagali. Takav pristup proučavanju ustroja *krstjana* određen je nedovoljnim poznavanjem prvenstveno dubrovačke izvorne građe, koja o tome upotpunjuje poznate vijesti bosanskih suvremenika, najboljih poznavalaca unutarnjeg uređenja i vjerskog učenja Crkve bosanske, kojoj su mnogi od njih i sami pripadali bilo kao članovi crkvenog reda bilo kao obični vjernici. Stoga ćemo u ovom radu pokušati prikazati i objasniti njezin ustroj i ulogu članova njezine hijerarhije u javnom, političkom i duhovnom životu bosanskog društva do propasti Bosanskog Kraljevstva 1463. godine.

S obzirom na zamišljenu koncepciju ovoga rada, u okviru zasebnih tematskih i kronoloških cjelina razmotreno je više pojedinačnih pitanja. Odgovarajuća pozornost usmjerena je na razmatranje položaja Crkve bosanske u širem okviru dualističkog pokreta u svjetlu suvremenih svjedočanstava. Valja spomenuti da se na određen način govori o redovničkom karakteru njezinih članova za koje je bio rezerviran naziv *krstjani.* U tijesnoj povezanosti s redovničkim obilježjem *krstjana* je njihov život u zajednicama, pa smo i tome poklonili određenu pažnju. Oni su svoja boravišta jednostavno nazivali hižama, što je tada bila praksa i u katoličkih redovnika, koji su svoje samostane nazivali latinskim izrazima *domus* i *conventus*.

Zbog oskudice izvornih svjedočanstava i nekorištenja dubrovačkih vijesti, istraživači su radije posezali za analogijama pozivajući se pri tome na bolju obaviještenost o ustrojstvu i vjerskom učenju poznatih dualističkih crkava na Zapadu i Istoku, ističući često nekritički veliku sličnost, koju bi s njima tobože imala Crkva bosanska. Prenaglašavanje sličnosti njezina uređenja s drugim sljedbama proistječe iz poimanja pripadnosti *krstjana* širem evropskom dualističkom pokretu rasprostranjenom od Male Azije preko Balkana do južne Francuske i srednje Evrope. Imajući u vidu da u dosadašnjim pokušajima objašnjavanja ustroja i učenja Crkve bosanske, mnogi od zaključaka temeljenih na uopćavanjima i uspoređivanjima nisu mogli izraziti sve one posebnosti o kojima suglasno svjedoče domaća i strana, napose dubrovačka vrela. Sad se s punim pravom može ustvrditi da su *krstjani* imali potpuno izgrađenu vlastitu crkvenu organizaciju s hijerarhijom, koja po svojem nazivlju nema potpunu analogiju u ustrojima velikih dualističkih crkava toga vremena. U njoj se u nazivu za vrhovnog poglavara zrcali terminologija bugarskih bogumila i katoličke *ecclesiae bosnensis* iz koje je organizacijski izrasla, a utjecaj istočnog monaštva u nazivu *starca,* nižeg člana crkvene hijerarhije. Osobita pozornost poklo-

njena je pitanju ustroja Crkve bosanske, pa je ono s odgovarajućim posebnostima izloženo u zasebnim tematskim cjelinama u kojima se pojedinačno govori o *krstjanima, starcima, gostima, strojnicima* i *djedovima.*

Naša glavna pozornost bila je ponajprije usredotočena na proučavanje uloge i ustroja Crkve bosanske. Stanje izvorne građe je takvo da neusporedivo više nudi vijesti iz XV. st., pa bi se mogao steći pogrešan dojam kronološke omeđenosti promatrane pojave samo na to razdoblje, odnosno moglo bi sugerirati pomisao s prizvukom nedoumice i neizvjesnosti nije li možda postojala neka razlika u usporedbi sa stanjem kakvo je u tom pogledu bilo primjerice u XIV. st. Da bi stvar s tim u vezi bila potpuno jasna valja naglasiti da je pitanje ustroja Crkve bosanske sagledano u cjelini te da se on tijekom njezina postojanja nije mijenjao. Osim personalnih promjena i prilagođivanja njezine hijerarhije i običnih redovnika političkim prilikama u zemlji, ona je kroz cijelo vrijeme postojanja u potpunosti zadržala svoje prvotno uređenje. S obzirom na njezino istaknuto mjesto i veliki autoritet s kojim se pojavljivala u javnom i političkom životu, njezinu se ulogu ne može pratiti izolirano od drugih gibanja na javnoj i političkoj sceni srednjovjekovne bosanske države. Imajući to u vidu, pitanja ustroja i djelovanja njezinih redovnika bilo bi svrsishodno promatrati u okviru sasvim određenih političkih i ekonomskih prilika u XV. st. na čitavom području teritorijalno proširene bosanske države Tvrtkovih nasljednika.

Krstjani su imali izgrađenu crkvenu hijerarhiju sa stupnjevima dostojanstva i redovničke časti za koje su upotrebljavali vlastite nazive. Ako bi naziv *djed,* kojim je oslovljavan njihov vrhovni poglavar, upućivao na bogumilsko podrijetlo, sasvim je sigurno da *gostu* nema nikakva traga izvan Crkve bosanske. Što se pak *starca* tiče on bi, po svemu sudeći, bio ostatak kršćanskog naslijeđa monaškog reda koji je djelovao na području katoličke *ecclesiae bosnensis* do pojave nove crkvene organizacije poznate kao Crkva bosanska.

Za one koji bi svoju istraživačku pozornost željeli usmjeriti na proučavanje vjerskog učenja i duhovne djelatnosti pripadnika Crkve bosanske valja naglasiti da ni bosanski ni dubrovački diplomatički izvori ne pružaju nikakvih obavijesti koje bi bacale svjetlo na ta pitanja. Više podataka o tome donose rukopisi nastali u krilu Crkve bosanske, te oporuka najpoznatijeg člana njezine hijerarhije, gosta Radina Butkovića. U dostupnoj građi lako se može primijetiti da se redovnici Crkve bosanske najčešće spominju kao poslanici u različitim diplomatskim misijama, zatim kao posrednici

u spornim situacijama i svjedoci darivanja i darovnica bosanskih vladara i njihove vlastele, ili pak kao njihovi pratioci. Zanimljivo je također istaknuti da se visoki dostojanstvenici krstjanske crkvene hijerarhije nikad ne spominju na kraljevu dvoru u svojstvu kancelara i palatina, primjerice poput katoličkih prelata u susjednoj Ugarskoj. Unatoč tome, oni su neosporno uživali veliki moralni ugled i autoritet u zemlji ne samo u očima svojih bosanskih sunarodnjaka nego i u katoličkih Dubrovčana, koji su pri obavljanju različitih poslova u Bosni često iz sigurnosnih razloga tražili nazočnost patarena. S obzirom na takav njihov položaj u društvu, osobito potkraj XIV. i u početku XV. st. nije naodmet spomenuti da ni poslije, kada se crkvena ravnoteža u zemlji promijenila u prilog Katoličke crkve i njezinih redovnika, koji su s kraljevskog dvora istisnuli pripadnike hijerarhije Crkve bosanske, na dvoru kralja Tvrtka II. Tvrtkovića još potkraj 1442. boravili su redovnici "vjere rimske" i "vjere bosanske".

Iako je od vremena F. Račkog u povijesnoj znanosti prevladavalo mišljenje da su *krstjani* pripadali dualističkom pokretu, bilo je među istraživačima i onih koji su uporno branili njihovo pravovjerje. Da bi se stekla jasna predodžba o tome što su o *krstjanima* i njihovoj sljedbi mislili kršćanski suvremenici, potrebno je vidjeti što o tome svjedoči izvorna građa nastala u različitim sredinama. Uvidom u domaće izvore kao i spise katoličkih polemičara može se lako uočiti da su sljedbenici Crkve bosanske u prvi plan isticali svoje kršćansko pravovjerje i apostolsko podrijetlo svoje crkve i njezina poglavara. Katoličkim i pravoslavnim suvremenicima neprijeporno je da su *krstjani* u nekim dogmatskim pitanjima napustili službeno učenje velikih kršćanskih crkava, zbog čega su ih one smatrale krivovjercima. U pogledu određivanja karaktera njihova dualističkog učenja katolički i pravoslavni suvremenici nisu imali jedinstveno mišljenje, a nedosljednosti u tom pogledu uočavaju se i unutar svake od tih sredina, što se jasno odražava u upotrebi različitih naziva za *krstjane* i njihovu Crkvu.

Djelovanje pripadnika Crkve bosanske prvih dvadesetak godina XV. st. koje se podudara s procesom rastakanja državnog teritorija i formiranja zemalja rusaške gospode, ispunjeno je angažiranjem *krstjana* na obavljanju različitih poslova u javnom i političkom životu zemlje, što je pogodovalo stvaranju njihova moralnog ugleda i autoriteta. Takav ishod bio je moguć stoga što se u novonastaloj bosanskoj političkoj stvarnosti sve manje osjećao autoritet središnje vlasti zabavljene unutarnjim zapletima i razračunavanjima u kojima su, osim vladara, sudjelovali i njihovi među-

sobno zavađeni podanici. S tim u vezi valja istaknuti da nema podataka o neposrednom angažiranju pripadnika Crkve bosanske u tadašnjim političkim previranjima i obračunima u zemlji. Iznimku u tom pogledu predstavlja nastup djeda Radomira, njezina vrhovnog poglavara. Valja istaknuti da su na njegovu pomoć, objektivnost i zaštitu mnogo češće računali susjedni Dubrovčani nego sami Bosanci. Poznato je da su se za procesa raspada bosanske države početkom XV. st. pripadnici Crkve bosanske već nalazili u blizini pojedinih lokalnih dinasta, ali još nisu prešli u njihovu službu te se tih godina velikaši uglavnom služe diplomatskim uslugama katoličkih redovnika.

Potkraj drugog desetljeća XV. st., nakon što je bio završen proces izdvajanja zemalja rusaške gospode, pripadnici Crkve bosanske počeli su stupati u službu lokalnih velikaša. S tim u vezi treba spomenuti da se *krstjani* i predstavnici njihove crkvene hijerarhije najčešće navode kao članovi diplomatskih poslanstava, koja su otpremali njihovi gospodari. Iako je danas teško odrediti osobni udio svakog pojedinca, ipak o njihovu neospornom ugledu i autoritetu svjedoči činjenica da se oni u tim prilikama, po pravilu, navode ispred svjetovnih lica s kojima su zajedno nastupali, uz napomenu da je redoslijed takvog navođenja tek iznimno napuštan. Osim različitih poslova za trajanja diplomatskih misija, članovi Crkve bosanske često se spominju kao jamci, svjedoci, posrednici, porotnici i pratioci. Obavljanje povjeravanih poslova, najčešće diplomatskog karaktera, dovelo ih je u tješnji dodir s Dubrovnikom. U novonastaloj situaciji oni su se vrlo dobro snašli, što potvrđuje i činjenica da su idućih godina uspješno obavljali povjeravane poslove za svoje gospodare i Dubrovčane. Dvostruka uloga koju su uspješno obavljali, predstavljala je unosan izvor njihova bogaćenja, ali i dovoljno uvjerljiv dokaz vjerske snošljivosti na tim prostorima.

Crkvena politika bosanskih vladara snažno se odražavala na dalji razvitak vjerskih prilika u državi čije je teritorijalno jedinstvo ozbiljno bilo ugroženo izdvajanjem zemalja rusaške gospode nakon smrti Tvrtka I. Kotromanića. Tim su bili stvoreni preduvjeti za njihovo samostalno nastupanje prema vladaru, ali i izbor crkve koju će podupirati u svome "rusagu" čime je započelo afirmiranje principa *cuius regio illius religio*. Tim procesom kraljeva vlast svedena je na skromno područje srednje Bosne, koje su Dubrovčani nazivali *contrata del re.* U takvim uvjetima obnova kraljevske vlasti na čitavom državnom području nije se mogla izvesti s osloncem

samo na unutarnje snage. Provođenje takvih nastojanja kočio je od druge vladavine kralja Tvrtka II. Tvrtkovića i sve snažniji osmanski pritisak na zemlju, zbog kojega je kralj promijenio svoju vanjsku politiku i stao se približavati Ugarskoj, čiji je vladar donedavna pretendirao na bosansku krunu. Traženje oslonca u Ugarskoj nosilo je u sebi realnu podlogu za snažnije djelovanje Katoličke crkve u Bosni, što je za posljedicu imalo postupno udaljavanje pripadnika Crkve bosanske iz kraljeve blizine i njihovo približavanje dijelu moćne vlastele kojoj nije odgovaralo ponovno jačanje središnje vlasti. Pogrešno bi bilo misliti da je, promjenom vanjske politike i naglašenijom potporom vladara Katoličkoj crkvi u Bosni, bio utrven put vjerskoj nesnošljivosti. Ni kralj ni njegovi velikaši nisu kidali veze s predstavnicima različitih crkava koje su djelovale na područjima kojima su oni neposredno gospodarili. Stjepan se Tomaš zamjerio franjevcima 1445. zbog odnosa prema *krstjanima,* a herceg Stjepan Vukčić Kosača držao je posljednjih godina života na dvoru gosta Radina Butkovića i mileševskog metropolita Davida, koje je nazivao svojim redovnicima.

Posebna pozornost posvećena je ustroju Crkve bosanske, pa je on izložen u okviru zasebnih tematskih cjelina u kojima se prema činu i časti podrobnije govori o službi koju su obnašala njezina duhovna lica. Podrobnije se obrađuju pitanja o *krstjanima* koji su predstavljali okosnicu Crkve bosanske, zatim o *starcima* i *gostima.* S obzirom na to da su *starci* kao niži i *gosti* kao viši dostojanstvenici poznati pod zajedničkim nazivima *strojnici* i *poglaviti krstjani,* koji su bili *administratores* svoje sljedbe, njima je poklonjena dužna pozornost. Poznato je da se na čelu Crkve bosanske, kao vrhovni poglavar, nalazio *djed,* koji je sam sebe nazvao "episkupom". U vezi s njegovom službom i čašću, obrađena su pojedinačna pitanja koja bacaju više svjetla na njegovo mjesto u sljedbi, gledano iz aspekta njezina ustroja i uloge u društvu.

S obzirom na organizaciju Crkve bosanske njezinu su okosnicu činili obični redovnici *krstjani* iz čijih su se redova uzdizali članovi crkvene hijerarhije. Što se tiče samih *krstjana* treba istaknuti da su bosanski i dubrovački suvremenici pod tim nazivom dosljedno podrazumijevali pripadnike duhovnog staleža Crkve bosanske, razlikujući ih jasno od svjetovnjaka, mirskih ljudi, odnosno laika. Imajući u vidu pripadnost *krstjana* duhovnom staležu postavlja se pitanje postupka i obreda kojim su primani u "red". Jedno od obilježja redovništva uopće jest život u zajednici, a vijesti potvrđuju postojanje takvih obitavališta, *hiža*, kako su ih sami zvali, odno-

sno *domos patarinorum,* kako ih nazivaju suvremena dubrovačka svjedočanstva, uz napomenu da su takve kuće poznavali i neki katolički crkveni redovi.[1] Crkva bosanska imala je i ženske članice duhovnog staleža, ali njihova hijerarhija potpuno je ostala nepoznata, jer se u izvorima jedino spominju kao *krstjanice.* S obzirom na to da su *krstjani* činili njezinu okosnicu, s razlogom se može pretpostaviti da su oni u okviru svoje djelatnosti obnašali određene službe duhovnog i svjetovnog karaktera te su se brinuli za duhovne potrebe svojih sljedbenika i rad crkvene organizacije. Djelokrug njihove duhovne službe malo je poznat, a o svjetovnim poslovima i nastupima za potrebe njihovih svjetovnih gospodara zna se neusporedivo više.

Hijerarhijski čin *starca* prvi je dostupan *krstjanima* kao običnim redovnicima, koji su prethodno ispunili preduvjete neophodne za napredovanje na ljestvici crkvenih časti i služba. Već sam naziv njihove monaške časti pobuđivao je neslaganje među istraživačima u pogledu podrijetla, ali se s određenom sigurnošću može ustvrditi da je u Crkvi bosanskoj dostojanstvenik s nazivom *starac* predstavljao kršćansku baštinu. Dostupna izvorna građa nažalost ne osvjetljava dovoljno okolnosti pod kojima je neki *krstjanin* postajao članom crkvene hijerarhije, iako se s razlogom može pretpostaviti da su za takvu promjenu morali postojati sasvim određeni uvjeti, okolnosti, postupak i obred. Izdvajanjem iz "reda krstjana", *starci* su postajali *administratores* svoje crkve.

Kao najviši dostojanstvenici crkvene hijerarhije, *gosti* su sudjelovali u vođenju crkvenih poslova. Što se pak podrijetla tog hijerarhijskog čina i časti tiče treba s pravom naglasiti da to pitanje još čeka potpuniji odgovor. U svakom slučaju, može se istaknuti da *gost* nema analogije u pravovjernim kršćanskim crkvama, ali ni u dualističkim sljedbama na Zapadu i na Istoku. Valja ipak naglasiti da su mnogi istraživači neargumentirano izjednačavali *goste* u Crkvi bosanskoj s nekim od dostojanstvenika kod južnofrancuskih katara. S obzirom na svu složenost tog problema u postojećoj historiografskoj literaturi, dugo je raspravljano o podrijetlu i značenju naziva čina i časti tog visokog krstjanskog odličnika. Zbog oskudice izvornih svjedočanstava danas je teško pouzdanije utvrditi u čemu se sve sastojala uloga i djelokrug službe *gosta*, uz napomenu da su mnogi povjesničari u

---

[1] Sjedište ivanovaca nikad se ne naziva samostanom nego kućom *(domus),* usp. **Dobronić,** *Viteški redovi,* 90.

prvi plan isticali starješinsku sastavnicu. Protivno očekivanjima, mnogo je više podataka o djelatnosti *gostiju* u službi rusaške gospode, gdje se oni pojavljuju kao poslanici, posrednici i savjetnici, nego onih što osvjetljavaju duhovnu stranu njihova položaja, službe i osobe.

Članovi crkvene hijerarhije obično se nazivaju *strojnicima,* ili *poglavitim krstjanima,* u bosanskim ispravama, odnosno *domini maiores christianorum,* u izvornoj građi nastaloj u susjednom Dubrovniku. Pouzdano se zna da su među *strojnike,* odnosno *poglavite krstjane,* spadali po činu hijerarhijskog dostojanstva niži *starci* i viši *gosti* te da nije postojalo nikakvo stalno crkveno tijelo sastavljeno od 12 strojnika po uzoru na dvanaest Kristovih učenika. Sam naziv pripadnika hijerarhije Crkve bosanske upućuje na zaključak da se njihova služba odnosila na vođenje crkvenih poslova upravnog karaktera, iako njezin djelokrug i dalje ostaje pobliže nepoznat. Mnogo više pojedinosti poznato je o njihovoj svjetovnoj djelatnosti, jer se oni najčešće spominju kao poslanici, savjetnici, posrednici, svjedoci ili pak članovi sudbenog tijela sastavljenog od jednakog broja svjetovnih i duhovnih lica, koje je u bosanskoj državi XIV. i XV. st. ogledalo krivicu u sporovima nastalim između dviju strana.

Nepobitno je da je na čelu "Crkve bosanske" bio dostojanstvenik koji se kao vrhovni poglavar sljedbe zvao djed, odnosno "episkup". Službeni naziv glavnog bosanskog herezijarha mogao bi se s izvjesnim razlogom smatrati bogumilskom baštinom. Protivno tom nazivu "episkup Crkve bosanske" neodoljivo podsjeća na kršćansko podrijetlo *krstjana,* koji su poznati na tlu katoličke *ecclesiae bosnensis* prije pojave Crkve bosanske. Nije sačuvan opis izbornog obreda vrhovnog poglavara, osim što određene nagovještaje sadrži Bilinopoljska izjava, prema kojoj je služba vrhovnog poglavara tadašnjih "krstjana" bila doživotna. Djelokrug njegove crkvene službe danas više nije moguće pouzdanije utvrditi, uz napomenu da se *djed* u dokumentima pojavljuje kao vrlo ugledna ličnost, koja je u stanju pružiti učinkovitu zaštitu i jamstvo ne samo sljedbenicima svoje Crkve nego i susjedima, poput katoličkih Dubrovčana. Danas su poimence poznati poglavari Crkve bosanske iz prve polovice XV. st., pa se s velikom sigurnošću može utvrditi njihova kronotaksa u posljednjem razdoblju djelovanja Crkve kojom su upravljali. *Djed* nije imao stalnog sjedišta, odnosno kaptola poput katoličkih biskupa, nego je crkvene poslove vodio iz hiže u kojoj je živio prije izbora za vrhovnog poglavara.

Kad se promatra tematsko-kronološka odrednica ovog rada s punim se

pravom istraživaču postavlja pitanje razložnosti i opravdanosti izbora naslovljene teme. Valja reći da smo se za nju odlučili prije svega stoga što je o njoj sačuvano mnogo više svjedočanstava nego što je to slučaj za ranija razdoblja postojanja Crkve bosanske, tako da se zahvaljujući tim povoljnim okolnostima može dobiti mnogo realnija predodžba o njoj, njezinim redovnicima i sljedbenicima. Unatoč našoj boljoj obaviještenosti, ipak mnoga od pitanja u vezi s tim ne mogu se još uvijek potpunije i pouzdanije objasniti. U namjeri da se cjelovito objasni pojava Crkve bosanske, napose njezino djelovanje, bilo je neophodno pratiti sva ona previranja na tadašnjoj nemirnoj javnoj i političkoj sceni, koja su dovodila do rastrojavanja državnog teritorija i osamostaljivanja zemalja rusaške gospode. Taj proces vodio je zatvaranju lokalnih dinasta u granice njihovih zemalja, ali im je omogućivao da se u vjerskim pitanjima samostalno odlučuju za jednu od dvije crkve koje su na području države Kotromanića imale jaka uporišta. Od tog izbora znatno je ovisila uloga njihovih predstavnika spomenutih u javnom životu zemlje u cjelini.

Vjerska pripadnost vladara i njihovih podanika bila je pod snažnim utjecajem unutarnjih prestrojavanja i obračuna te razvitka vanjskopolitičkih prilika u njezinu neposrednom susjedstvu, gdje se prelamala balkanska politika hrvatsko-ugarskih kraljeva, kršćanske lige, rimskih papa i sultana. U savezničkom razvrstavanju, uz izrazito političke motive, važnu ulogu igrali su vjerski osjećaji i crkvena pripadnost zainteresiranih strana. To su najbolje osjećali i po tome se ravnali bosanski vladari. Taj kriterij nije bez važnosti, jer politički razjedinjenoj, a nerijetko i zavađenoj Evropi, jedino je vjerska pripadnost još bila zajednička i na toj se osnovi moglo nadati da bi se evropski vladari dali nagovoriti na rat. Iza takvih pokušaja nisu stajali vladari najmoćnijih evropskih država, nego rimske pape, koje su osmansku nazočnost u Evropi pokušavali iskoristiti za postizanja crkvenog jedinstva u kršćanskom svijetu. Ima li se u vidu da su tadašnja politička nastojanja bila najčešće opravdavana i motivirana tim razlozima ne iznenađuje da su u tom smislu objašnjavani politički i vojni neuspjesi, poput propasti Bosanskog Kraljevstva u polovici 1463, kada su krivci i opravdanja traženi na krivom mjestu, među samim Bosancima, umjesto u objektivnoj slabosti branitelja da se odupru vojno mnogo nadmoćnijem neprijatelju.

Snažnom katoličkom djelovanju i pojačanim nastupima pravoslavnog svećenstva u pograničnim krajevima prema Despotovini i u području Huma, te postupnim porastom osmanskog utjecaja i propašću srednjovje-

kovne bosanske države, na njezinu su se području stale mijenjati crkvene prilike, osobito na štetu Crkve bosanske, koja je uskoro potom gotovo netragom nestala s javne i političke scene. U teritorijalno proširenoj bosanskoj državi Tvrtkovih nasljednika nešto više od šest desetljeća zlosretnog XV. st., ako se izuzmu mjestimični slučajevi primanja islama, djelovale su tri crkvene organizacije, Crkva bosanska, te Katolička i Pravoslavna crkva, ali s različitim društvenopolitičkim statusom, utjecajem i brojnošću svojih sljedbenika. Složena vjerska pripadnost stanovništva srednjovjekovne bosanske države u XV. st., kad su crkvena i vjerska pitanja snažno poprimala politička obilježja, nije predstavljala zapreku da se postigne političko jedinstvo zemlje prema vanjskoj opasnosti, niti je bila uzrokom unutarnjih bosanskih sukobljavanja.

U takvim prilikama, navedene crkve djelovale su na području bosanske države u skladu s političkom i crkvenom situacijom u pojedinim dijelovima razjedinjenog državnog teritorija, nastojeći popraviti svoj položaj i ojačati utjecaj. Tako su primjerice nakon 1430. osobito došla do izražaja nastojanja Rimske kurije i ekumenskog koncila u Baselu da se vjersko jedinstvo postigne podupiranjem i jačanjem Katoličke crkve, što je za posljedicu imalo istiskivanje iz javnog i političkog života do tada djelatnih drugih crkava, napose Crkve bosanske. Nije naodmet spomenuti da je tu politiku stao podupirati vladar i dio plemstva, koji su, s obzirom na sve snažniju osmansku nazočnost na Balkanu i otvoreno miješanje u unutarnje prilike u Bosni, bili skloniji Katoličkoj crkvi što im je poslužilo kao oslonac za traženje pomoći na ugarskom dvoru. Snažnije djelovanje Katoličke crkve u Bosni dobilo je osobito veliku potporu za pontifikata pape Eugena IV, koji je s velikim zanimanjem pratio razvoj vjerskih prilika u Bosanskom Kraljevstvu. Važno je upozoriti da je uloga Bosne i njezina vladara u papinim balkanskim planovima osobito porasla nakon povlačenja iz kršćanske lige srpskog despota 1444, odnosno od polovice pedesetih godina XV. st., kad je smrt odnijela proslavljene borce protiv Osmanlija, Ivana Hunyadija, Ivana Kapistrana i Đurđa Brankovića. Skori razvoj događaja pokazao je da Bosna i njezin vladar nisu bili u stanju učinkovito odigrati namijenjenu im ulogu obrambenog predziđa katoličkog dijela Evrope.

Za sve to vrijeme utjecaj Pravoslavne crkve na području srednjovjekovne bosanske države neravnomjerno se osjećao, tako da se njezina nazočnost i pastoralna djelatnost zasvjedočeno može pratiti tek u pograničnim krajevima prema Despotovini i u zemljama hercega Stjepana. Tre-

ba spomenuti da je širenjem vlasti bosanskih vladara na susjedna srpska područja i izdvajanjem Kosačina teritorija unutar tako proširenih granica Bosanskoga Kraljevstva došlo pravoslavno stanovništvo gornjeg Podrinja i dijela Polimlja s Mileševom i Gackom. Još 1373. došlo je područje Dabarske episkopije pod vlast bana Tvrtka,[2] poslije je tim krajevima zavladao vojvoda Sandalj Hranić, a potom njegov nasljednik Stjepan Vukčić. Prema izvornim podatcima proizlazi da je u Kosačinim zemljama polovicom XV. st. postojala i djelovala pravoslavna crkvena organizacija i njezin arhijerej. Uz nju su djelovali i pripadnici Katoličke crkve i Crkve bosanske, te ne začuđuje što je Kosača istodobno održavao veze sa svima njima.

Sljedbenika Pravoslavne crkve bilo je u pograničnim krajevima oko Srebrenice, što postaje mnogo jasnije ima li se u vidu da je to rudarsko središte došlo pod srpsku vlast najvjerojatnije 1411, a samo nekoliko godina poslije, točnije 1415. i 1428. potječu prve vijesti o srebreničkom metropoliti.[3] Ali kroz razdoblje srpske vlasti u Srebrenici je bio vrlo aktivan franjevački samostan oko koga se odvijao vjerski život i prelamale poslovne transakcije. Prelaženje tamošnjeg stanovništva na pravoslavlje nije išlo lako, kako bi se to dalo zaključiti iz jedne primjedbe u životopisu despota Stefana Lazarevića, gdje se izričito tvrdi kako su Srebreničani "svi bogumilske jeresi", uz napomenu da je pozadina navedene tvrdnje ipak politička.[4] Do propasti Bosanskog Kraljevstva 1463. Pravoslavna crkva u ostalim dijelovima zemlje nije imala sljedbenika, te je stoga razumljivo da u postojećim okolnostima nije bila u stanju promijeniti taj odnos snaga u svoju korist. Njezin utjecaj na javni i politički život u Bosni u XIV. i XV. st. ostao je neznatan u usporedbi s onim koji su na bosansko društvo imale druge dvije crkve.

To bi u osnovi bio okvir unutar koga su se prelamale crkvene prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi XIV. i XV. st., u kome je Crkva bosanska sa svojim redovnicima bila izborila važno mjesto postavši nezaobilaznim čimbenikom na čiju su neutralnost i objektivnost računali bosanski podanici, ali i stranci. U godinama duboke krize kroz koju je prolazila

---

[2] **Ћирковић,** *Историја Босне,* 134-135. O tome opširnije usp. **Ћоровић,** *Краљ Твртко I,* 31-38; **Динић,** *О Николи,* 23-28; **Јанковић,** *Епископије,* 89.

[3] **Ковачевић Којић,** *Градска насеља,* 297-298; usp. **Динић,** *За историју рударства I,* 63; **Јанковић,** *Епископије,* 91.

[4] **Solovjev,** *Svedočanstva,* 97; usp. o tom podatku **Šidak,** *Studije,* 320.

bosanska država i društvo nakon smrti kralja Tvrtka I. ta njezina snaga i posrednička uloga osobito su došle do izražaja. Pojačanim zanimanjem najviših predstavnika Katoličke crkve, pape Eugena IV, Baselskog koncila s Ivanom Stojkovićem i uprave Franjevačkog reda, *krstjani* su dobili ozbiljne suparnike, koji su s više takta i rezultata razvili snažnu djelatnost. Doda li se k tome činjenica da je kralj, zbog sve većeg osmanskog pritiska na granicama i sve češćeg upletanja u unutarnja obračunavanja, oslonac svojoj vlasti bio prisiljen tražiti na ugarskom dvoru te priželjkivati spasonosnu akciju kršćanske lige, tada prisutnost franjevaca u Bosni postaje za njega još važnija, a uloga koju su imali sve prisutnija među bosanskim podanicima. Prodiranjem franjevaca u blizinu vladara i dijela njemu odanih velikaša, Crkva bosanska je bila najprije prinuđena da dijeli svoj donedavno neupitni položaj s redovnicima druge crkve, koji su je postupno istiskivali iz javnog i političkog života zauzevši njezino mjesto i preuzevši na sebe ulogu njezinih *krstjana.* Pitanje Crkve bosanske kao organizacije riješeno je u toku pedesetih godina XV. st., a njezini preživjeli ostatci postupno nestaju u godinama osmanske vlasti. Osmanske vijesti o *krstjanima* ne pružaju sliku crkvene organizacije kakva nam je iz izvora poznata u razdoblju bosanske državne samostalnosti XIV. i XV. stoljeća.

STANJE IZVORA I LITERATURE

Izvori. Proučavanje neke pojave ili događaja iz dalje povijesti istraživači po pravilu temelje na vijestima povijesnih vrela koja im pružaju dragocjena svjedočanstva o izabranoj temi. Tako smo i mi naša saznanja o Crkvi bosanskoj gradili na dostupnim izvornim svjedočanstvima, pa o njima kanimo dati nekoliko napomena. S obzirom na ukupno stanje te građe, lako je uočiti da je ona brojnija za XV. st. nego što je to slučaj za prethodno razdoblje postojanja bosanskog krivovjerja. Ta činjenica utjecala je na odluku da pozornost usmjerimo na to vrijeme. Nakani da se pozabavimo naslovljenom temom u tom relativno kratkom razdoblju pogodovala je činjenica da je sačuvana izvorna građa iz tog doba o Crkvi bosanskoj raznovrsna, te da obuhvaća različite vrste pisanih spomenika nastalih na više jezika: latinskom, talijanskom, grčkom, osmanskom turskom i slavenskim jezicima. Teško je nabrojiti što sve ta svjedočanstva sadrže, ali se bez većih poteškoća može uočiti da ona velikim dijelom, osim raznovrsne domaće i strane diplomatičke građe, zapisa i natpisa, pravnih spomenika, obuhvaća prepisku rimskih papa, njihovih legata, franjevačkih misionara i drugih duhovnih i svjetovnih lica koja su na bilo koji način bila u dodiru s bosanskim crkvenim prilikama. Dragocjena obavještenja, napose o vjerskom učenju *krstjana,* pružaju polemičke teološke rasprave, izvještaji inkvizitora i obredne knjige kojima su se služili sami članovi Crkve bosanske.

S obzirom na upotrebnu vrijednost te građe valja napomenuti da je ona po podrijetlu, namjeni, sadržaju i karakteru obavještenja vrlo raznovrsna, što povećava njezinu važnost za istraživača koji je upućen da na temelju nje pokuša utvrditi predodžbu o bosanskom krivovjerju, kakvu su o njemu imali sljedbenici Crkve bosanske i njihovi inovjerni suvremenici. U tom pogledu veliku vrijednost ima bosanska i dubrovačka diplomatička građa, što je razumljivo, jer potječe od objektivno najboljih poznavatelja crkvenih prilika u srednjovjekovnoj Bosni. Ona sadrži ponajviše podataka

koji neposredno govore o ulozi pripadnika Crkve bosanske u javnom i političkom životu, te obavijesti koje se tiču njezina ustroja i organizacije na terenu. Natpisi na nadgrobnim spomenicima kao i podatci osmanskih popisnih knjiga sadrže korisne podatke koji upotpunjuju predodžbu o rasprostranjenosti pripadnika Crkve bosanske. Što se tiče izvorne građe nastale u drugim sredinama valja istaknuti da ona nosi posebna obilježja i nerijetko izražava njezin stav prema *krstjanima* i njihovoj sljedbi. Vrijednost tih dokumenata je u tome što ona određuju mjesto Crkve bosanske među velikim dualističkim crkvama. Izvješća papinskih legata i franjevačkih misionara te dogmatske i teološke rasprave i obredne knjige samih *krstjana* pružaju nezaobilazne podatke o učenju Crkve bosanske. Vrlo su uopćena svjedočanstva autora djela povijesnog sadržaja koja su tijekom više stoljeća nastajala uglavnom izvan Bosne, a njihovi su autori i sastavljači bosanske heretike najčešće vidjeli kao pripadnike dualističkog krivovjerja rasprostranjenog od Male Azije preko Balkana do srednje Evrope i južne Francuske.

Tako brojan i raznovrstan izvorni materijal, koji se razlikuje po podrijetlu i uporabnoj vrijednosti, vrlo je teško dosljedno po istom mjerilu podijeliti na zasebne cjeline bez obzira koja načela pri tome primijenili, te bi se u tako dobivenim skupinama morale praviti nove podjele s nekog drugog polazišta. Ranije se običavalo govoriti o latinskim i pravoslavnim svjedočanstvima i njihovu suprotstavljanju domaćim izvorima. Osobito se osjećala osjetna razlika između vijesti domaće izvorne građe i onih koje su potekle iz katoličke i pravoslavne sredine izvan Bosne. To stanje ponukalo je D. Kniewalda da studiozno utvrdi vjerodostojnost latinskih svjedočanstava o *krstjanima,*[1] a za pravoslavnu izvornu građu to je učinio A. Solovjev.[2] Takve se danas podjela izvora o Crkvi bosanskoj više ne može održati i trebalo bi joj suprotstaviti podjelu u vidu koncentričnih krugova unutar kojih bi se uočavale zasebne skupine izvora s posebnim obilježjima i izvornom vrijednošću. Danas povjesničaru stoje na raspolaganju relativno opsežna i raznovrsna svjedočanstva kojima se u svome radu može koristiti. Ona se razlikuju po upotrebnoj vrijednosti svojih poruka i mogu se, s obzirom na nakanu s kojom su nastala i na odnos koji su prema Crkvi

---

[1] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 115-276.

[2] **Solovjev,** *Svedočanstva,* 1-103.

bosanskoj i njezinim *krstjanima* izražavala, podijeliti po različitim načelima, kao na primjer po mjestu i sredini postanka, jeziku kojim su pisana, pri čemu valja uzimati u obzir crkvene, vjerske, političke, ekonomske ili neke druge motive onih koji su ih sastavljali. Ne mogu se stoga izjednačavati izvori koji su na latinskom jeziku potekli iz papinske kancelarije s onima koji su nastali u ugarskoj dvorskoj kancelariji ili u dubrovačkom notarijatu. Razlike u svjedočanstvima tih dokumenata su ogromne, te istovjetnost jezika kojim su pisani nije ono što ih u upotrebnom smislu povezuje. Njihovo uspoređivanje ima smisla tek u slučajevima kad govore o istoj problematici.

S tim u vezi može se govoriti o domaćim vrelima pri čemu valja razlikovati diplomatičke isprave bosanskih vladara i velikaša te prateće dokumente nastale u Dubrovniku, od drugih pisanih spomenika poput svetopisamskih tekstova, obrednika, autografskih zapisa samih *krstjana,* natpisa na nadgrobnim spomenicima te drugih rukopisnih bilježaka. U tijesnoj vezi s tom građom su svjedočanstva nastala u krugu Pravoslavne crkve među kojima, uz podatke iz pojedinih životopisa duhovnih i svjetovnih dostojanstvenika, posebnu važnost imaju krmčije i sinodici. S iznimkom dubrovačkog izvornog materijala na latinskom i talijanskom jeziku, koji inače izvanredno dopunjuje bosansku diplomatičku građu, za ostali se može reći da je pisan slavenskim jezicima. S obzirom na crkvenu i vjersku pripadnost sastavljača tih dokumenata, oni su nastajali u katoličkoj, krstjanskoj i pravoslavnoj sredini i izražavali su njihove stavove prema istoj problematici. Izvorna građa koja je nastala na katoličkom Zapadu pisana je latinskim i talijanskim jezikom i vrlo je raznovrsna, pa se u njoj mogu razlikovati manje i po obavještajnoj vrijednosti slične cjeline, poput prepiske rimskih papa i njihovih legata, rasprave katoličkih teologa i polemičara, izvješća franjevačkih misionara i inkvizitora. Tu su i narativna djela poput franjevačkih kronika i povijesnih djela zapadnih pisaca.

Izvorna građa nastala u katoličkoj sredini sadrži vrijedne i jedinstvene podatke o bosanskom krivovjerju, ali je ona u odnosu na našu temu suviše uopćena. Njezini sastavljači nastojali su odrediti mjesto Crkve bosanske u dualističkom pokretu te izraziti službeni stav svoje Crkve prema bosanskom krivovjerju i njegovim sljedbenicima. Izvorna građa koja je potekla iz kruga Pravoslavne crkve neusporedivo je oskudnija, a pisana je na grčkom i srpskom jeziku. Njezina upotrebna vrijednost je mnogo manja i uglavnom se svodi na izražavanje negativnog stava prema *krstjanima.*

Neusporedivo veće zanimanje papa i drugih visokih katoličkih dostojanstvenika za crkvene prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi treba dovesti u vezu s činjenicom da je taj prostor nakon velikog crkvenog raskola iz 1054. potpao pod jurisdikciju Rimske crkve. Za pitanje nestanka Crkve bosanske važne obavijesti pružaju nedovoljno proučeni osmanski izvori, a pisani su na osmanskom turskom jeziku. U korištenju tih izvora valja biti vrlo oprezan, jer oni *krstjane* prikazuju kao obiteljske ljude, a o njihovoj crkvenoj organizaciji ne donose nikakvih vijesti.

U pogledu proučavanja vrlo složene problematike o Crkvi bosanskoj domaća izvorna građa, kako ona koja je nastala u krugu sljedbenika bosanskog krivovjerja tako i ona druga koja potječe iz katoličke i pravoslavne sredine, ima posebnu vrijednost za povjesničare u njihovu radu. Kako je ovaj rad zamišljen da promatra pitanja njezina ustroja i uloge njezinih članova u javnom i političkom životu bosanske države i društva u XIV. i XV. st., dogmatska i teološka strana Crkve bosanske ostala je izvan našeg zanimanja. Zbog nakane da se prati tako određena problematika bosanskog krivovjerja, sužena je izvorna građa koja o tim pitanjima govori. Upadljivo je da domaće diplomatičke izvore upotpunjuju istovrsni dubrovački izvori koji su nerijetko i po postanku s njima u izravnoj vezi.

Iako po vremenu nastanka dvije pobliže nedatirane isprave bana Stjepana II. Kotromanića sasvim izvjesno ne pripadaju razdoblju XV. st., ipak ovaj prikaz treba započeti osvrtom na njegove dvije povelje zato što su u onoj za kneza Vukoslava Hrvatinića iz 1326-29. redoslijedom navedeni članovi crkvene hijerarhije, a u onoj namijenjenoj knezu Grguru Stipaniću nakon 1329. prvi put pod službenim nazivom zabilježena Crkva bosanska.[3] S obzirom na njezin naziv i organizaciju, navedeni podatci pružaju dragocjeno svjedočanstvo na temelju koga se može zaključiti da je ona naziv i ustroj imala još u početku XIV. st. i da otada u tom pogledu ništa nije mijenjala do svoje propasti. Od drugih vladarskih isprava za ovo razmatranje pozornost privlače još četiri dokumenta, od kojih su dva po formi – pisma, a dva – darovnice. Prvo pismo od 6. siječnja 1404. pisao je Stjepan Ostoja i predstavlja pomirbenu ispravu kojom je kralj oprostio

---

[3] **Thallóczy,** *Istraživanja,* 404-405; **Isti,** *Studien,* 11, 14-15; **Соловјев,** *Одабрани споменици,* 106-107. U latiničkoj transliteraciji povelje je objavio **Vego,** *Postanak,* 140-141, 145-146. Te isprave nisu datirane, pa su ih izdavači objavljivali pod različitim nadnevcima, usp. **Ћирковић,** *Историја Босне***,** 359, bilj. 1.

razmiricu vojvodi Pavlu Klešiću.[4] Treba istaknuti da se Crkva bosanska i njezin vrhovni poglavar s ostalim dostojanstvenicima pojavljuju u ulozi posrednika i zaštitnika vlastele od moguće vladareve samovolje. Drugo pismo koje je kralj Tvrtko II. uputio 9. travnja 1428. papi Martinu V. potvrđuje složenost crkvenih prilika u Bosni potkraj dvadesetih godina XV. st. Kralj je izjavljivao da je katolik, ali sasvim sigurno to nisu bili svi njegovi podanici.[5]

Prije nepune dvije godine kralj Tvrtko II. je 7. listopada 1426. izdao darovnicu danas poimence nepoznatom bosanskom velikašu, kojega je falsifikator Ivan Tomko Mrnavić zamijenio tobožnjim svojim dalekim pretkom Ivanom Mrnavićem, inače u izvornoj građi, nepoznatom ličnošću.[6] Unatoč tim okolnostima povelja je danas poznata u iskvarenom obliku, a za nas je zanimljiva zbog spominjanja Crkve bosanske i djeda Mirohne u ulozi posrednika i zaštitnika darovanih prava nepoznatog velikaša. Ako se za trenutak zanemari da je darovnica do nas stigla u latinskom prijevodu, lako je uočiti da vijesti o Crkvi bosanskoj i njezinu poglavaru u potpunosti odgovaraju navodima u ispravi kralja Tomaša kojom je braći Dragišićima darovao grad Ključ s nekim selima i kotarima. Da bi im zajamčio nepovredivost posjedovnih prava, predao ih je "gospodinu didu Miloju i didu kon dida u ruke crkvene".[7]

U najtješnjoj vezi s navedenim vladarskim poveljama su dvije isprave vrhovnog poglavara Crkve bosanske. Prva od njih se odnosi na pomirbeno pismo kralja Stjepana Ostoje od 8. siječnja 1404, a djed Radomir uputio ju je Dubrovčanima.[8] U njoj je došao do izražaja djedov autoritet koji mu je omogućio da se postavi između kralja i vojvode Pavla Klešića za kojega se učinkovito zauzeo. Djedov moralni autoritet predstavljao je dovoljno jamstvo da se odbjeglom vojvodi nakon povratka u zemlju neće ništa ne-

---

[4] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 433-434; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50.

[5] **Thallóczy,** *Studien,* 142-143. U hrvatskom prijevodu pismo je objavio M. Perojević u *Poviest I,* 472-473.

[6] **Krčelić,** *Notitiae praeliminares,* 257-258; **Fejér,** *Codex diplomaticus X/6,* 845-847. U novije vrijeme ispravu je objavio i o njoj opširnije raspravljao **Anđelić,** *Originalni dijelovi,* 347-360.

[7] **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 438-441; **Новаковић,** *Законски споменици,* 339-341. U latiničkoj transliteraciji povelju je netočno objavio **Vego,** *Postanak,* 184-185.

[8] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50-51.

ugodno dogoditi. Djed Mirohna pak u svom pismu iz 1427. ne spominje sličan postupak sa svoje strane u prilog poimence nepoznatog velikaša, nego daje pismenu izjavu da ga je primio pod svoju zaštitu.[9]

Prepiska istaknutih bosanskih velikaša također sadrži vrijedne podatke o *krstjanima* i njihovu djelovanju u službi oblasnih gospodara. U osobito bliskom odnosu s Dubrovčanima bili su vojvoda Sandalj Hranić, knez Pavao Radinović i njegovi sinovi, napose vojvoda Radoslav te njegovi sinovi, vojvoda Petar i knez Nikola, a više od svih njih vojvoda i herceg Stjepan Vukčić Kosača. Dubrovačka izvorna građa potvrđuje da je vojvoda Sandalj održavao bliske odnose s Dubrovčanima kojima je često slao svoje poslanike, krstjanina Divca, te krstjanina i starca Dmitra.[10] Danas nije sačuvana nijedna njegova isprava, pismo ili uputa u kojima se izravno i po imenu spominju pripadnici Crkve bosanske, iako se služio njihovim uslugama, kako to proizlazi iz bogate prepiske koju su s njim vodili. Za vojvodu Radoslava Pavlovića može se s pravom reći da je bio u dobrim odnosima s Dubrovčanima te da se za obavljanje različitih poslova koristio uslugama *krstjana* koje je, zajedno sa svjetovnim licima, kao poklisare često slao u grad podno Srđa. Sačuvano je pet njegovih isprava u kojima se u različitim prilikama poimence spominju krstjani Vlatko Tumurlić, Radin Butković, Radašin Vukšić i Radovac krstjanin.[11] Radoslavovi sinovi, vojvoda Petar i knez Nikola, također su održavali tijesne veze s Crkvom bosanskom, a u ispravi od 15. srpnja 1454. izričito tvrde da su im gost Radoslav Bradijević i istoimeni *starac* bili savjetnici te da su obećali biti "dobri stežnici" između njih i Dubrovčana.[12] Dvadesetak dana ranije, iz isprave od 26. lipnja te godine, doznaje se da su ih kao svoje poslanike slali u grad podno Srđa.[13]

---

[9] **Anđelić,** *Originalni dijelovi,* 354; **Krčelić:** *Notitiae praeliminares,* 258; **Fejér,** *Codex diplomaticus X/6,* 904; O ispravi je opširnije pisao **Šidak,** *O autentičnosti,* 282-297; **Isti,** *Studije,* 261-273. Nakon J. Šidaka o autentičnosti iste isprave pisao je **Fine,** *Bosnian Church,* 107-108, koji je izrazio sumnju prema toj ispravi.

[10] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 304, 363, 369, 371, 373; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 261; knj. *II,* str. 83, 86, 89.

[11] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 567-568, 585-591, 617-627, 635-641. Navedene poslanike spominju i Dubrovčani u svojim ispravama.

[12] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 148-151; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 469-472.

[13] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 145-146.

Premda Kosačini odnosi s Dubrovnikom nisu uvijek bili srdačni i dobri, ipak je on kao susjed održavao s gradom žive poslovne veze i ondje obavljao različite poslove. Razmjerno snazi tih veza do danas je sačuvano vrlo malo njegovih isprava upućenih Dubrovčanima, tek tri, u kojima se poimence spominju sljedbenici Crkve bosanske u njegovoj službi. Sva tri sačuvana dokumenta predstavljaju hercegove priznanice o prijemu potraživanog novca po koji je slao u grad pod Srđem, uz svjetovna lica, i *krstjane.* Tako se primjerice 7. svibnja 1440. i 3. veljače 1445. među njegovim poklisarima navodi starac Radin Butković, a 5. prosinca 1465. krstjanin Tvrdisav.[14] Za razumijevanje uloge koju je Crkva bosanska igrala na Kosačinu dvoru i u životu njegove obitelji, vrlo su značajne dvije hercegove isprave od 19. srpnja 1453. u kojima se *djed* i "dvanaest strojnika", odnosno "poglavitih krstjana" navode kao svjedoci i čuvari obiteljskog pomirenja.[15] U vezi s hercegom Stjepanom podatke o Crkvi bosanskoj sadrži njegova oporuka u kojoj je gosta Radina i mileševskog metropolitu Davida nazvao svojim "kućanima" i redovnicima.[16]

U izravnoj vezi s tom diplomatičkom građom stoji vrlo bogat dubrovački izvorni materijal nastao na slavenskom, latinskom i talijanskom jeziku. Ta građa ima posebno značenje za povjesničare Crkve bosanske koji se bave proučavanjem njezina ustroja i uloge, jer su u njoj zabilježeni svi oni poznati primjeri u kojima su se *krstjani* i članovi crkvene hijerarhije pojavljivali u službi rusaške gospode. Poznato je da su se Dubrovčani radi trgovinskih interesa živo zanimali za prilike u svom zaleđu te da su pomno pratili politička i vjerska previranja, zbog čega su njihova obavještenja istraživačima i danas od osobite važnosti. Potrebno je istaknuti da u njihovim dokumentima, osim u ratnim situacijama, nema traga vjerskoj netrpeljivosti i neprijateljstvu prema Crkvi bosanskoj i njezinim *krstjanima,* koje su katolički Dubrovčani smatrali krivovjercima, ali im to nije smetalo da u ime poslovnosti izražavaju prema njima prijateljstvo, uvažavanje i vjersku

---

[14] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 54, 60, 78; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 403, 429, 492. Dubrovčani spominju u više navrata pripadnike Crkve bosanske kao hercegove izaslanike.

[15] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 66-72; usp. **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 457-463.

[16] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 87-92; **Пуцић,** *Споменици српски II,* 124-136; **Соловјев,** *Одабрани споменици,* 220-223.

snošljivost o čemu svjedoči njihova opsežna prepiska, koja se može podijeliti u više skupina već prema tome kome je bila namijenjena.

Za proučavanje naslovljene teme mnogo veći značaj imaju podatci sadržani u uputama koje su Dubrovčani davali svojim poklisarima upućivanim bosanskom kralju i pojedinim velikašima te u uputama koje su davali svojim trgovcima i drugim svojim podanicima u Bosni, jer se u njima često spominju pripadnici Crkve bosanske. Osim spomenutih izvora, vrijedne podatke sadrže kancelarijske isprave u kojima se donose sasvim određeni podatci o sljedbenicima *krstjana,* većinom u vezi s poslovima koje su obavljali za svoje gospodare u gradu podno Srđa. Vrijedna svjedočanstva nalaze se u odlukama dubrovačkih vijeća u kojima se često raspravljalo o zahtjevima koje su bosanski podanici putem svojih izaslanika javljali Dubrovčanima te o određivanju prigodnih poklona za poklisare, među kojima je bilo predstavnika Crkve bosanske, koji su poslom boravili u Dubrovniku. S punim pravom može se ustvrditi da dubrovačka izvorna građa pruža dovoljno podataka na osnovu kojih se može određeno utvrditi uloga koju je Crkva bosanska imala u javnom, društvenom, kulturnom i političkom životu u XV. st. U svjetlu tih vijesti postaje mnogo jasnija njihova uzajamna naklonost proistekla iz koristi koju su od dobrosusjedskih odnosa imale obje strane. Jedino se tako može shvatiti zašto su trgovci radije ostavljali svoju robu u krstjanskim hižama nego kraljevim kućama. Osim povremenih dodira, Dubrovčani su na području Bosne imali svoje trgovačke i rudarske kolonije, pa su preko tamošnjih sugrađana bili dobro obaviješteni o vjerskim prilikama u bosanskoj državi XV. st. te su mogli dobro razumjeti složene crkvene prilike u zaleđu.

Većinu sačuvanog dubrovačkog izvornog materijala pisanog slavenskim jezikom predstavljaju potvrde i priznanice koje su u vezi s obavljenim poslom Dubrovčani upućivali bosanskim vladarima i njihovim velikašima. S obzirom na to da je riječ o većem broju isprava koje u osnovi potvrđuju sudjelovanje *krstjana* u poslanstvima pri obavljanju različitih poslova za potrebe rusaške gospode, čini se nepotrebnim pojedinačno nabrajati sve te situacije u kojima se pojavljuju pripadnici Crkve bosanske. U tom se materijalu najčešće ističe kako je u Dubrovnik stiglo bosansko poslanstvo radi obavljanja nekih poslova, pretežno je riječ o podizanju dobiti od uloženog novca, zatim ulaganju novca ili pak nekih drugih dragocjenosti. Kako je već na temelju bosanske diplomatičke građe vidljivo, velikaši su za obavljanje tih poslova, uz svjetovna lica, uzimali i pripadnike duhovnog staleža

Crkve bosanske, pa su se tako njihova imena našla u dubrovačkim ispravama koje su slali kao odgovor ili izvješće o obavljenom poslu. Dubrovačkoj savjesnosti da su sve to revnosno zabilježili, te sretnoj okolnosti da je to do danas sačuvano, istraživači imaju zahvaliti što poimence znaju za *krstjane* Vlatka Tumurlića, Radina Butkovića, Radašina Vukšića te Dmitra, Divca, Radelju, Radovca, Tvrdisava i Čerjenka, zatim *starce* Radina, Dmitra i Radosava i *goste* Radina i Radosava Bradijevića.[17]

Drugu veliku skupinu izvorne građe nastale u Dubrovniku čine dokumenti pisani latinskim i talijanskim jezikom. Njezine vijesti uglavnom upotpunjuju našu predodžbu o Crkvi bosanskoj u onom smislu kako su je u nekoj prigodi zabilježili Dubrovčani s kojima su njezini sljedbenici često dolazili u neposredan dodir. Zahvaljujući tim vijestima o *krstjanima* i članovima crkvene hijerarhije može se govoriti kao o posrednicima, poslanicima, pregovaračima, jamcima, zagovornicima, čuvarima javnih isprava, općenito uzevši, kao o ljudima koji su svojim moralnim autoritetom mogli utjecati na ponašanje nosilaca središnje i lokalne vlasti u zemlji, pa su im se u zaštitu utjecali ne samo Bosanci nego i katolički Dubrovčani. Podatci o *krstjanima* nalaze se u različitim spisima dubrovačke latinske kancelarije u serijama *Lettere di Levante, Diversa Cancellarie, Lamenta de intus, Lamenta de foris, Testamenta Notarie, Testamenta Blagog djela,* odlukama Vijeća umoljenih, Velikog vijeća i Malog vijeća. Na temelju tog bogatog materijala poznati su *krstjani:* Bjelosav, Cvitko, Dmitar, Juraj, Milorad, Radašin, Radič, Radin, Radisav, Radonja, Veseoko, Vlatko, Vukosav i Tvrdisav, zatim *starci:* Dmitar, Radašin i Radin, *gosti:* Gojsav, Radin Butković, Radin Seoničanin, Radivoj Priljubović i Vuk Radivojević te *krstjanice,* Dragosava i Tvrdisava.[18] Osim uobičajenih okolnosti u kojima su spomenuti pripadnici Crkve bosanske nastupali kao izaslanici rusaške gospode, spomenuta dubrovačka građa sadrži mnogo podataka o

---

[17] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 304, 319, 324, 363, 369-370, 371, 373, 388, 569, 570, 583, 628, 633; knj. II, 3, 46, 48, 61, 81, 82, 85, 147; ; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 261, 266, 273, 286, 292; knj. *II,* str. 83, 86, 89, 114, 134; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 308, 319, 321, 390, 393, 430, 497; **Truhelka,** *Tursko-slovjenski spomenici,* 25.

[18] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 180-236; usp. **Jorga,** *Notes II,* 92, bilj. 4; 93, bilj. 7; 98, bilj. 1; 99, 107, 108, 211, 242, 280, 309, bilj. 4; 318, 351, 487, bilj. 4; **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 155, 159; 160; **Truhelka,** *Još o testamentu,* 372-376.

teritorijalnoj rasprostranjenosti *krstjana* u XV. st. Tako se pouzdano zna da su imali svoje hiže na širem području Ljupskova, u Bradini, Seonici, Goraždu, Biogradu, Bijeloj i Uskoplju.[19] Upadljivo je da su se te hiže nalazile na važnim prometnicama kojima su se kretali poslovni Dubrovčani. Izvan tih smjerova kretanja nisu takve podatke bilježili, tako da se danas ne može uspješno utvrditi kako je izgledala teritorijalna organizacija Crkve bosanske.

Kad je riječ o dubrovačkim izvorima treba spomenuti da je njihovo korištenje danas znatno olakšano, jer su zahvaljujući kritičkom izdanju Mihaila J. Dinića[20] postali dostupni kao što je to slučaj s drugom građom koju su priređivači do danas već i po nekoliko puta objavljivali. Što se tiče Dinićeva izdanja dubrovačke građe o Crkvi bosanskoj i njezinim *krstjanima,* valja istaknuti da je ono dosad najpotpunije. Uz svu dužnu zahvalnost za napor koji je uložio da bi znanstvenicima olakšao njezino istraživanje, način na koji je priredio i objavio svjedočanstva o patarenima povjesničare ne oslobađa traganja čak i za istim tim ispravama, jer je iz njih donio samo one dijelove koji izravno govore o članovima Crkve bosanske, a ponegdje su mu su potkrala ispuštanja poneke riječi. Ne treba posebno naglašavati kako za razumijevanje tih vijesti puno znači širi kontekst u koji su smještene, odnosno u kome je neki dokument nastao. Riječ je uglavnom o podatcima koji oslikavaju njihovo pojavljivanje nakon stupanja u službu oblasnih gospodara. Nakon što se pojavila Dinićeva zbirka građe o patarenima, S. Ćirković je pronašao desetak dubrovačkih isprava o *krstjanima,* koje dodatno utvrđuju stečenu sliku o njima, gledano očima poslovnih Dubrovčana.

S obzirom na to da su dubrovačka svjedočanstva relativno vrlo brojna, o njima se u kratkom pregledu ne može pojedinačno raspravljati, ali je radi bolje predodžbe potrebno upozoriti na nekoliko isprava koje govore o stavu Dubrovčana prema Crkvi bosanskoj i njezinim *krstjanima* koji su se pojavljivali u različitim prilikama u njihovu gradu. Kronološkim redoslijedom među tim spisima treba spomenuti pismo kojim su 19. prosinca 1403. obavještavali kralja Sigismunda Luksemburgovca o velikim novčanim izdatcima podnijetim u svrhu obraćenja *krstjana* na kršćanstvo i podizanja

---

[19] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184-188, 194-195, 215-217, 219; usp. **Truhelka,** *Još o testamentu,* 372-374.

[20] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 180-236.

crkava za potrebe tih obraćenika.[21] Zanimljive su također vijesti iz upute koju je dubrovačka vlada 30. ožujka 1404. dala poslanicima Marinu Kabogi i Nikoli Puciću za kralja Ostoju. Oni su mu izložili stav svoje vlade u pogledu njegova zahtjeva o izručenju jednog od pobunjenih Radišića koji se uspio skloniti u grad podno Srđa. Dubrovčani su spočitavali kralju što je od njih tražio izručenje odbjeglog protivnika, a u isto se vrijeme nije usudio dirati drugog od braće koji je utočište našao u nekoj krstjanskoj hiži u Bosni i ondje bio zaštićen patarenskim sloboštinama.[22]

Za razliku od vijesti iz navedenih isprava sasvim u drugom svjetlu Dubrovčani su prikazivali Crkvu bosansku i njezine sljedbenike u pismima nastalim u vrijeme otvorenih neprijateljstava s bosanskim susjedima. U doba oružanih sukoba s vojvodom Radoslavom Pavlovićem i hercegom Stjepanom Vukčićem, političke i ekonomske motive njihovih razmirica Dubrovčani su objašnjavali vjerskim razlozima kako bi ih katolički svijet kome su pripadali razumio i opravdao. Uostalom posezanje za vjerskom terminologijom radi diskreditiranja političkih protivnika i skrivanja pravih namjera opće je poznata pojava toga doba, to su činili i moćni vladari kako bi realizirali neke svoje političke planove. Stoga tako upotrebljavana terminologija ne može biti dobra podloga za utvrđivanje stvarnog sadržaja koji bi se pod tim nazivima očekivao. Kad na primjer neki vladar govori o nevjernicima među svojim podanicima ili na nekom susjednom području, on najčešće ne misli na isti sadržaj i značenje tog pojma kao kad ga upotrebljava Rimska kurija i papinska kancelarija. Čak ni kad te nevjernike naziva nekim od poznatih imena kojima su označavani dualistički heretici, on ne misli na njihovu vjersku i crkvenu pripadnost. Vladar na podanike ne gleda kao na vjernike i nevjernike, nego jesu li mu vjerni ili nevjerni.[23] Tako su se u kriznim razdobljima ponašali i Dubrovčani, što odražavaju njihove tvrdnje u pismu koje su kolovoza 1431. uputili napuljskoj kraljici Ivani žaleći joj se kako su okruženi "zlim patarenima najvećim neprijate-

---

[21] **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 150-155; usp. *Poviest I,* 402-403.

[22] **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 225, bilj. 118; usp. **Исти,** *"Верна служба",* 107, bilj. 53; **Пуцић,** *Споменици српски I,* Примјетбе IV-VII; *Poviest I,* 405-407. U skraćenom izvodu dotična dubrovačka uputa objavljena je **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 155-156; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 181-182.

[23] O značenju pojma vjera raspravljao je **Ћирковић,** *"Верна служба",* 101-111.

ljima onih koji slijede katoličku vjeru".[24] Nimalo slučajno tvrdnju o svom nezavidnom položaju ponovili su dvadesetak godina poslije u uputi koju su 27. veljače 1451. dali svome poslaniku kod pape Nikole V., Ivanu Gazuliću (Gjin Gazulli), koji je trebao uvjeriti papu da je njihov grad "opkoljen nevjernim patarenima i manihejcima".[25] Godinu dana poslije, u pobliže nedatiranom pismu za Ivana Hunyadija žalili su se ugarskom gubernatoru na svoj težak položaj, jer su im grad tlačili i pustošili nevjernici i heretici "zbog njihove vjere i pobožnosti".[26] S obzirom na to da je ton navedenih pisama ponajprije određivalo tadašnje ratno stanje među dvjema stranama, sasvim je razumljivo što je u njima na površinu snažno izbijalo postojeće neprijateljstvo objašnjavano vjerskim razlozima. Pristranost svojih optužaba trebali su Dubrovčani prikriti vjerskim motivima, što je bilo više nego providno te ta nastojanja ne treba posebice dokazivati, pogotovu imaju li se u vidu druga njihova svjedočanstva o *krstjanima.*

Za proučavanje ustroja Crkve bosanske od osobite je važnosti odgovor koji su Dubrovčani 5. listopada 1433. uputili dominikancu Ivanu Stojkoviću kao izvješće o ishodu njihova izaslanstva kod kralja Tvrtka II., vojvodâ Sandalja Hranića i Radoslava Pavlovića te despota Đurđa Brankovića o ispitivanju mogućnosti da njihovi predstavnici sudjeluju u radu Baselskog koncila. Dubrovčani su podnijeli opširno izvješće u kome su podrobno analizirali zamršeno političko stanje u Bosni u početku tridesetih godina XV. st., što je u potpunosti isključivalo izglede da se vladari, bosanski i srpski, kao i spomenuti velikaši odazovu pozivu baselskih sinodista i upute im svoje izaslanike. Osobito je značajno da su Dubrovčani u svom odgovoru određenu pozornost poklonili složenim vjerskim i crkvenim prilikama u Bosni, što je imalo određenu važnost za razumijevanje nedolaska bosanskih predstavnika u Basel. Tri kratke, ali značajne rečenice, posvećene su pripadnicima Crkve bosanske, koje su Dubrovčani dosljedno zvali patarenima, a sami su ih Bosanci nazivali i smatrali redovnicima. Njihovo "redovništvo" zbunjivalo je katoličke Dubrovčane koji su svoju nesigurnost izrazili opaskom da bi se točnije mogli "označiti kao da su bez vjere, reda i pravila". Posebnu vrijednost u pismu imaju podatci koji se odnose

---

[24] *Lett. di Lev. XI,* fol. 51'-52, VIII. 1431 **Радонић,** *Акта и повеље I/1,* 325-326.

[25] *Lett. di Lev. XIV,* fol. 63'-66; 27. II. 1451; **Радонић,** *Акта и повеље I/2,* 522-527. Uputu su pogrešno objavili **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 481-487.

[26] **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 522-523.

na ustroj Crkve bosanske. Dubrovčani su u svom iskazu određeniji kad tvrde da se "prvi od njih naziva djed, drugi gost, treći starac, a četvrti strojnik", uz napomenu da su "ta četvorica starješine u krivovjerju i nevjeri Bosanaca".[27]

Posebnu skupinu čini građa nastala u krugu same Crkve bosanske. Ona obuhvaća tekstove biblijskih knjiga, evanđelja, autografske zapise i rubne bilješke pa, s obzirom na sadržaj, ima veliku vrijednost za proučavanje vjerskog učenja Crkve bosanske. Kako je dogmatska strana bosanske hereze ostala izvan našeg zanimanja, taj izvorni materijal nema za nas onu važnost koju ima spominjana diplomatička građa. S obzirom na značaj te građe za proučavanje problematike Crkve bosanske u cjelini, valja u najkraćim crtama spomenuti makar one tekstove koji su u tom pogledu najvažniji. Od većih rukopisnih cjelina vrijednošću se ističu dva srodna teksta danas poznata kao *Mletački zbornik*[28] i *Zbornik krstjanina Hvala*[29] te obrednik koji je pripadao krstjaninu Radosavu, a poznat je kao *Zbornik krstjanina Radosava.*[30] U rukopisno nasljeđe Crkve bosanske pripadaju bosanska evanđelja, koja su u historiografiji poznata pod različitim na-

---

[27] *Lett. di Lev. XI,* fol. 167'-168', 5. X. 1433; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 192-193; usp. **Jorga,** *Notes II,* 318; **Matković,** *Prilozi,* 235-236.

[28] **Šidak,** *Marginalija,* 134-153; **Isti,** *Studije,* 127-142; usp. **Максимовић,** *Илуструације,* 117-130.

[29] Nakon što je **Daničić,** *Hvalov rukopis,* 1-146; **Isti,** *Apokalipsa,* 86-109, prvi objavio spomenuti rukopis, kritičko i luksuzno opremljeno izdanje objavila je 1986. sarajevska izdavačka kuća Svjetlost pod naslovom *Zbornik Hvala krstjanina,* 1-777. Hvalov autografski zapis objavljivan je u više navrata, usp. **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 253; **Rački,** *Prilozi,* 101-106, **Стојановић,** *Записи и натписи I,* 66-67. O samom Zborniku usp. **Vrana,** *Književna nastojanja,* 812, bilj. 96; **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 37-41; **Đurić,** *Minijature,* 39-51; **Nikolajević,** *Dve minijature,* 351-356; **Kuna,** *O Zborniku,* 763-766; **Ista,** *Hvalov zbornik,* 295-309; **Драгојловић,** *Зборник,* 73-84.

[30] Rukopis krstjanina Radosava svojedobno je opisao **Rački,** *Dva nova priloga,* 21-29, poslije su to učinili i drugi istraživači, usp. **Jagić,** *Analecta,* 1-49; **Vrana,** *Književna nastojanja,* 818-820; **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 34-37; **Štefanić,** *Glagoljski zapis,* 5-15; **Hamm,** *Apokalipsa,* 43-104; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 87-90; **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 157-161; **isti,** *Les chretiens,* 185-189; **Kuna,** *Radosavljev rukopis,* 9-25.

zivima, a za našu temu važnost imaju *Nikoljsko,*[31] *Daničićevo,*[32] *Divoševo,*[33] *Srećkovićevo,*[34] *Manojlovo* ili *Mostarsko,*[35] *Kopitarevo,*[36] *Čajničko,*[37] *Vrutočko* ili *Grujićevo,*[38] *Sofijsko,*[39] *Belićevo,*[40] *Batalovo,*[41] *Grigorovič-Giljferdingovo,*[42] *Mihanovićev, Grškovićev,*[43] *Lenjingradski i Pantelejmonov apostol.*[44]

Ovom prilikom za nas su mnogo zanimljivije marginalne glose, autografski zapisi i bilješke samih prepisivača dotičnih rukopisa, budući da sadrže podatke o Crkvi bosanskoj, njezinu ustroju, ulozi u javnom i političkom životu i učenju, te pojedincima koji se spominju kao prepisivači i naručitelji tih tekstova. U tom smislu osobito su zanimljive autografske bilješke u *Zborniku krstjanina Hvala, Zborniku krstjanina Radosava* i u *Batalovu evanđelju.* Po vremenu nastanka od njih je najstarija ona koja sadrži osnovne podatke o prepisivaču, naručiocu i korisniku rukopisa *Batalova evanđelja* iz koje se saznaje da je 1393. tepčija naručio prepisivanje luksuzne knjige kod dijaka Stanka Kromirjanina za duhovne potrebe starca Radina, pripadnika Crkve bosanske. U sačuvanom fragmentu tog prije-

---

[31] Objavio ga je **Даничић,** *Никољско јеванђеље.*

[32] Opisao **Даничић,** *Никољско јеванђеље,* 30-251.

[33] **Ђурић-Иванишевић,** *Јеванђеље,* 153-160; **Грицкат,** *Дивошево јеванђеље,* 227-293.

[34] S obzirom na važnost njegovih glosa, usp. **Speranskij,** *Ein bosnisches Evangelium,* 172-182; **Kuna,** *Jezičke karakteristike,* 213-230.

[35] Izdanje koje je objavio **Speranskij,** *Mostarskoe evangelie,* ostalo mi je nedostupno.

[36] **Šidak,** *Kopitarovo evanđelje,* 47-63; **Isti,** *Studije,* 112-125.

[37] **Štefanić,** *Glagoljski zapis,* 5-15.

[38] **Грујић,** *Једно јеванђеље,* 263-277.

[39] **Gošić,** *Bosansko evanđelje,* 231-242.

[40] **Павловић,** *Белићеви Одломци,* 239-248.

[41] **Stojanović,** *Jedan prilog,* 230-232; **Радојичић,** *Одломак,* 495-506.

[42] **Vrana,** *Književna nastojanja,* 796, 803-804.

[43] **Jagić,** *Grškovićev odlomak,* 33-161.

[44] Pregled bosanskih rukopisa usp. **Vrana,** *Književna nastojanja,* 796-820; **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 13-41; **Kuna,** *Bosanski kodeksi,* 83-101; **Ista,** *Srednjovjekovna književnost,* 50-58, 64-72, gdje su navedena starija izdanja i literatura.

pisa, na drugoj strani drugog lista nalazi se u dva stupca sastavljeni popis u kojima je navedeno 16, odnosno 12 imena za koje se navodi "redove ki su se narekli u red crkve prije gospodina našega Rastudija".[45] Iz bilješke koja se nalazi na kraju Hvalova zbornika saznaju se imena prepisivača i naručioca, krstjanina Hvala i vojvode Hrvoja Vukčića. U dataciji je, uz navođenje godine prepisivanja rukopisa, zabilježeno i ime djeda Radomira.[46] U nešto kraćoj bilješci u *Zborniku krstjanina Radosava* navedena su imena prepisivača i naručioca, krstjanina Radosava i njegova subrata krstjanina Gojsava. Radosavova datacija je neodređenija i podudara se jednim dijelom s kraljevanjem Stjepana Tomaša i "episkupstvom" djeda Radomira. Za oba zapisa karakteristično je da se njihovi sastavljači ispričavaju čitatelju ako su što netočno i nečitko prepisali, "єрє ми ста ѹѿци трѹдни тєжєѣє", kaže krstjanin Radosav.[47]

Osim navedenih zapisa za istraživača su vrlo vrijedne rubne bilješke, jer sadrže podatke o učenju Crkve bosanske, koje upućuju na zaključak da su *krstjani* bili sljedbenici dualističkog učenja. S obzirom na način kako su spomenute bilješke unošene u tekstove rukopisa biblijskih knjiga, nameće se zaključak da su one predstavljale prigodno tumačenje tih mjesta Biblije. S tim u vezi korisna mogu biti kasnija zapažanja bosanskih franjevaca koji su došli u dodir s tim crkvenim knjigama kad su u XVII. st. radili na obraćenju bugarskih pavlićana. U izvještaju iz 1623. poimence nepoznati franjevac pišući kardinalima u Rimu o pergamenskim rukopisima pisanim bosančicom kojim se služe bugarski pavlićani, tvrdi da je njihov tekst u potpunosti u skladu s onim crkvenim knjigama koje su upotrebljavane u Katoličkoj crkvi, što se ne može reći za tumačenja i bilješke u kojima je pronašao tragove raznih heretičkih učenja, ponajviše krivovjerja Pavla iz Samosate po kome su pavlićani dobili ime.[48] O tim bosanskim rukopisima 1640. pisao je sofijski biskup Petar Bakšić kako se u Bugarskoj među pa-

---

[45] **Радојичић,** *Одломак,* 502; **Fine,** *Aristodios,* 226; usp. **Stojanović,** *Jedan prilog,* 231; **Исти,** *Записи и натписи I,* 56-57. **Радојичић,** *Књижевна збивања,* 111-112.

[46] *Zbornik Hvala krstjanina,* 359 (777); usp. **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 253; **Rački,** *Prilozi,* 101, **Стојановић,** *Записи и натписи I,* 66-67.

[47] **Rački,** *Dva nova priloga,* 22; **Jagić** *Analecta,* 25; **Стојановић,** *Записи и натписи I,* 97.

[48] **Fermendžin,** *Acta Bulgariae,* 79; usp. **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 98, bilj. 351; **Драгојловић,** *Историја књижевности II*, 254.

vlićanima nalaze crkvene knjige pisane "in caractero di S. Cirilo" u Bosni za vrijeme kralja Tvrtka prije gotovo 400 godina,[49] ali su – kako se saznaje – 1688. mnoge od njih koje su se nalazile u samostanu u Čiprovcu izgorjele.[50]

Od bosanskih evanđelja najbrojnije i najpoznatije glose nalazile su se u danas izgubljenom *Srećkovićevu evanđelju.* Na ovom mjestu treba istaknuti drugu glosu u kojoj se franjevački misionari u Bosni uspoređuju s vračevima pri čemu je za katoličke redovnike upotrijebljen naziv "zakonici".[51] Osim što je u navedenoj glosi došao do izražaja negativan stav *krstjana* prema katoličkim svećenicima koji su tada djelovali na području srednjovjekovne bosanske države, zanimljiv je naziv "zakonici" kojim su označavani redovnici, dakle oni koji žive po redovničkim pravilima. Tako je, po svemu sudeći, postupio i gost Radin u svom pismu Mlečanima od kojih je početkom ožujka 1466. tražio "salvum conductum" za sebe, članove svoga reda i sljedbe, što je Senat u svom odgovoru od 10. ožujka izrazio riječima "legis et secte sue".[52] Našu pozornost privlači rubna bilješka u Vrutočkom (Grujićevu) evanđelju u kojoj se tumači tekst Matejeva evanđelja o njegovu pozivu (Mat. 9, 9-13), poslije čega je od carinika postao jednim od dvanaestorice izabranih Kristovih učenika. Glosator je primjedbom, da je "**мѣтница, мѣсто патиѣрьхово идѣже се пати ѣрьхы ставе сребромь и златомь**",[53] aludirao na suvremenu situaciju u Pravoslavnoj crkvi i izrazio svoj negativan stav prema najvišem predstavniku njezine hijerarhije predbacujući mu da je na taj položaj došao ne žaleći srebra i zlata.

U nizu svjedočanstava o Crkvi bosanskoj koja su potekla iz njezine sredine posebno mjesto pripada oporuci gosta Radina Butkovića. Ona sadrži podatke o *krstjanima* s obzirom na njihovo podrijetlo i vjersko učenje. Od vremena kad je Ć. Truhelka 1911. objavio spomenutu ispravu, istraživači

---

[49] **Fermendžin,** *Acta Bulgariae,* 79; usp. **Драгојловић,** *Историја књижевности II*, 254.

[50] **Fermendžin,** *Acta Bulgariae,* 79-80; usp. **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 98.

[51] **Speranskij,** *Ein bosnisches Evangelium,* 176; **Ћирковић,** *Глосе,* 214-215; **Драгојловић,** *Историја књижевности II*, 255-258; **Исти,** *Историја,* 105.

[52] **Šunjić,** *Jedan novi prilog,* 267, bilj. 9.

[53] **Грујић,** *Једно јеванђеље,* 263; usp. **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 28; **Драгојловић,** *Историја књижевности II*, 217, 253; **Исти,** *Историја,* 61.

su je otada u više navrata objavljivali i obrađivali.[54] Dubrovčani su jednom prilikom Radinovu vjeru označili kao "vjera koju vjeruje", što je zabilježeno i u drugim prigodama,[55] a sâm Radin je u oporuci izričito ustvrdio da je vjera njegova i njegovih sljedbenika "prava vjera apostolska".[56] Njegovo prizivanje na apostolsko podrijetlo te vjere neodoljivo podsjeća na dogmu ustanovljenu na općem crkvenom saboru u Carigradu 381. kad je definirano vjerovanje "u jednu svetu, katoličku i apostolsku crkvu",[57] uz napomenu da je zbog toga što su *krstjani* prihvatili dualističko promišljanje svijeta otpala atribucija "svetu i katoličku", ali je zadržan pridjevak "apostolska" koji je imao braniti izvornost, podrijetlo, legitimitet i ortodoksiju Crkve bosanske. Od pripadnika koji su "prave vjere apostolske" gost Radin je najprije spomenuo "prave krstjane kmete" i "prave kmetice krstjanice" koje je razlikovao od drugih *krstjana* i *krstjanica* za koje kaže da su "ubogi dobri mužje", a za jedne i druge tvrdi da su od "našega zakona". Osim *krstjana* i *krstjanica,* Crkva bosanska je – prema njemu – imala i druge mnogobrojnije članove na koje je mislio nazvavši ih "mirski ljudi".[58] Podatci iz Radinove oporuke potvrđuju da su se *krstjani* u toku prvih godina nakon propasti Bosanskog Kraljevstva 1463. našli izvan svog prirodnog okruženja, u širem dubrovačkom zaleđu na području Bijele, Uskoplja, Dračevice i Novog. Radinova ostavština upućuje na zaključak da se pripadnici Crkve bosanske nisu ustručavali primati materijalna dobra.

Među bosanskom izvornom građom zasebnu skupinu sačinjavaju natpisi s nadgrobnih spomenika, a našu pozornost privlače stoga što sadrže

---

[54] **Truhelka,** *Testamenat,* 355-375; **isti,** *Još o testamentu,* 363-382; **Petrović,** *Oporuka,* 48-62; **Solovjev,** *Gost Radin,* 310-318; **isti,** *Le testament,* 141-156; **Šidak,** *Studije,* 161-173. Što se pak tiče samog teksta oporuke treba upozoriti da su ga objavili uz druge **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 153-156; **Гаковић,** *Тестаменат,* 329-333; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 448-451; **Klaić,** *Izvori,* 316-319; **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 178-182; **Isti,** *Les chretiens,* 197-201; **Isti,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 362-367.

[55] Odgovarajuća mjesta usp. kod **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 279, 301, 585, 606, 626; sv. II, str. 152; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 275, 288, 321, 342, 371, 473.

[56] **Truhelka,** *Testamenat,* 372; **Стојановић,** *Повеље и писма II;* 153.

[57] **Denzinger,** *Enchiridion,* 38.

[58] Većina povjesničara čitala je ključni izraz "mirski ljudi" koji se odnosi na vjernike Crkve bosanske kao "mrsni ljudi", što je utjecalo na njihovo tumačenje navedenog dokumenta. Tek u novije vrijeme povjesničari poput M. Loosa, M. Lamberta i S. Ćirkovića, prihvatili su u tom smislu davno iznesenu Baradinu pretpostavku.

podatke o teritorijalnoj rasprostranjenosti Crkve bosanske. S obzirom na brojnost nadgrobnih spomenika najčešće poznatih kao stećci, bilizi, mramorovi ili mašeti, valja istaknuti da ih je tek malen broj s natpisom o pokojniku, a od tih samo neznatan dio ih je pripadao *krstjanima.* Zabunu o krstjanskoj pripadnosti stećaka među prvim je u historiografsku literaturu uveo britanski arheolog A. Evans koji je na svom putovanju 1878. kroz Bosnu i Hercegovinu u više mjesta vidio skupine tajanstvenih nadgrobnih spomenika pa je, oslanjajući se na predaju koju je na putovanju čuo, ustvrdio da su pod njima pokopavani članovi Crkve bosanske, nazvavši ih stoga patarenskim grobljima.[59] Suvremeni istraživači su pokazali da se pod stećcima nisu sahranjivali samo sljedbenici *krstjana* nego i pripadnici drugih dviju kršćanskih crkava.[60] Našu pozornost ovom prigodom privlače tek rijetki nadgrobni spomenici s natpisima iz kojih se doznaje da su pod njima doista bili pokopani članovi Crkve bosanske.

Budući da su obavijesti iz natpisa s nadgrobnih spomenika po pravilu vrlo oskudne, ime pokojnika uz naznaku crkvene pripadnosti za nas je osobito dragocjen podatak na temelju koga je moguće upotpuniti predstavu o teritorijalnoj rasprostranjenosti sljedbenika Crkve bosanske. Od sačuvanih stećaka za koje se zna da su pripadali njezinim članovima trebalo bi istaknuti da ih je većina pripadala članovima crkvene hijerarhije, *gostima* kao što o tome svjedoče natpisi na stećcima gosta Raškoja u Košarićima, gosta Mišljena u Puhovcu kraj Zenice, gosta Milutina u Humskom kraj Foče, gosta Milorada u selu Batkovićima kraj Bijeljine te poimence nepoznatog gosta iz Pojske kraj Travnika.[61] U Zgunji je pronađen jedan stećak sa spomenom *strojnika.*[62] Valja naglasiti da su pod stećcima sahranjivani i obični redovnici Crkve bosanske – *krstjani,* kako to potvrđuju natpisi na nadgrobnim spomenicima krstjanina Ostoje u Zgunji,[63] krstjanina Radaši-

---

[59] **Evans,** *Pješke***,** 163-164.

[60] O pripadnosti stećaka u novije vrijeme pisao je **Bešlagić,** *Stećci – kultura,* 485-513, 587-612, gdje je i osvrt na stariju literaturu.

[61] **Vego,** *Zbornik IV,* 53, 61, 117, 135, s navedenom starijom literaturom. Sravni također natpise koje su objavili **Krajinović,** *Tri natpisa,* 234-236, **Bešlagić,** *Novopronađeni natpisi XII,* 141-142.

[62] **Bešlagić,** *Novopronađeni natpisi IX,* 139-140. **Vego,** *Zbornik IV,* 141, misli da je tu riječ o *strojniku.*

[63] **Bešlagić,** *Novopronađeni natpisi IX,* 138-139; **Vego,** *Zbornik IV,* 141.

na u Međeđi kraj Višegrada[64] te krstjanina Jeremije Petka u Šćepan Polju u crnogorskoj općini Plužine.[65]

U usporedbi s prethodno iznijetim skupinama bosanske i dubrovačke izvorne građe, svjedočanstva o Crkvi bosanskoj nastala u krilu pravoslavne crkve na području srednjovjekovne srpske države znatno su oskudnija, napose za XV. st. Treba naglasiti da ni ta građa ne sadrži podatke o ustroju i ulozi *krstjana* u javnom i političkom životu zemlje, nego prije svega izražava njezin negativan stav prema njihovim sljedbenicima. Za naslovljenu tematiku, vrijedna svjedočanstva sadrže sinodici, knjige u koje su upisivana imena pokojnih radi spominjanja u crkvi za pokoj duše. Važne podatke sadrži *Srpski sinodik,* sačuvan u tri prijepisa *Pljevaljskom, Zagrebačkom* i *Dečanskom,* u kojima se dosljedno osuđuju bosanski heretici. U *Pljevaljskom* prijepisu nalaze se anateme uperene protiv "zlih heretika, prokletih babuna, lažnih kršćana koji se rugaju pravoj vjeri", zatim protiv onih koji "vjeruju u babunsku vjeru i prihvaćaju njihovo učenje", protiv onih koji "primaju babune u svoju zemlju i štite ih" te protiv onih koji "ne proklinju heretike babune". Osim tih vrlo uopćenih anatema, pozornost istraživača privlačila su i pojedinačna proklinjanja koja su se odnosila na visoke dostojanstvenike u Crkvi bosanskoj, poput Rastudija bosanskog, Radomira, Tolka, Tvrtka i Tvrdoša i svih onih koji se nazivaju *krstjanima* i *krstjanicama.*[66] Na rubu rukopisa nalazi se bilješka kasnijeg datuma u kojoj se proklinje "Radin gost hercegov".[67]

Upadljiva je sličnost u osudama *krstjana* u *Zagrebačkom* i *Dečanskom* prijepisu *Srpskog sinodika,* u *Zagrebačkom* se proklinju Belizmenc, Rastudije, Dražilo, Rastina gost, pop Tvrdoš, Dobrko, Radosim, Tvrtko,

---

[64] **Vego,** *Zbornik IV,* 14-15; **Isti,** *Novi i revidirani natpisi II,* 231; **Стојановић,** *Записи и натписи III,* 8; **Bešlagić,** *Stećci – kultura,* 510.

[65] **Bešlagić,** *Stećci,* 436; **Isti,** *Stećci – kultura,* 510.

[66] **Solovjev,** *Svedočanstva,* 54-57; **isti,** *Vjersko učenje,* 31. Opširnije o tome vidi **Стојановић,** *"Требник",* 22-30; **Mošin,** *Rukopis,* 154-176. Odgovarajuća mjesta iz Sinodika objavili su i drugi, pa usp. **Klaić,** *Izvori,* 315-316; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 41; **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 309-318; **Драгојловић-Антић,** *Богомилството,* 91-93.

[67] **Стојановић,** *"Требник",* 25; **Ружичић,** *Обред исповедања,* 4-5; **Косановић,** *Српске старине,* 173; **Solovjev,** *Svedočanstva,* 62-64; **Мошин,** *Сербская редакция II,* 302; **Klaić,** *Izvori,* 315-316; **Živković,** *Pojava,* 46-47; **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 309-317.

pop Braten, pop Drug, Hoteš "i svi heretici bosanski i humski da budu prokleti" te Voihna, Prijezda, Nelipac, Stogšin, Boroje, Lepčin "i svi koji u njih vjeruju i slijede ih".[68] Na udaru se našao i bosanski ban Stjepan II. Kotromanić.[69] Osim što se u *Dečanskom* prijepisu proklinju poimence gotovo isti "bosanski i humski heretici", tu se nalazi i anatema uperena protiv "svih heretika, ikonoboraca, pavlićana i bogumila" uz koje se dodaje pogrdna antiteza "nebogomolci", a umjesto pobliže nepoznatih Grubešinih roditelja Vukića i Radoslave te bana Stjepana II. i njegove snahe, spomenutih u Zagrebačkom rukopisu Sinodika, u Dečanskom tekstu se anatemiziraju bosanski plemići Vlah Dobrojević, Vlah Opanković i njegov brat Beloš, za koje se zna da su živjeli i djelovali u XV. st. Općenito uzevši u Zagrebačkom rukopisu poimenično se proklinje jedanaest osoba, u Dečanskom devet, a u Pljevaljskom tek pet uz čija se imena dodaje "i svi heretici bosanski i humski".[70] Pokoja razasuta vijest o *krstjanima* može se naći u starim srpskim ljetopisima i biografijama, poput recentne bilješke u Grigorovičevu rukopisu *Žitija despota Stefana Lazarevića.*[71]

Osnovna odlika sačuvanih svjedočanstava o Crkvi bosanskoj nastalih u krugovima zapadnog i istočnog kršćanstva, a dijelom i izvan njega, može se uopćeno izraziti zapažanjem da ona ne sadrže pojedinačnih vijesti o njezinu ustroju, javnoj i političkoj ulozi, djelovanju i utjecaju na odnose u bosanskoj državi i društvu u toku razmatranog razdoblja. Unatoč tome, ta građa sadrži nezaobilazne podatke na temelju kojih je moguće sasvim pouzdano odrediti njezino mjesto u dualističkom pokretu rasprostranjenom na širem prostoru od Male Azije preko Balkana do srednje Evrope i južne Francuske. Taj, po karakteru vijesti, mjestu nastanka i jeziku kojim je pisan, vrlo raznovrstan izvorni materijal, može se svrstati u više zasebnih skupina. Po podrijetlu može se podijeliti na svjedočanstva rimskih papa, njihovih legata, izvještaje franjevačkih misionara, rasprave katoličkih polemičara, obavještenja suvremenih zapadnih pisaca, franjevačke kronike, živote svetaca i prepisku svjetovnih osoba.

---

[68] **Ружичић,** *Обред исповедања,* 5; **Стојановић,** *"Требник",* 25; **Косановић,** *Српске старине,* 173; **Mošin,** *Rukopis,* 158; **Мошин,** *Сербская редакция II,* 302.

[69] **Solovjev,** *Svedočanstva,* 62-63; **Драгојловић-Антић,** *Богомилството,* 94.

[70] **Solovjev,** *Svedočanstva,* 62-64; **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 140-143; **Драгојловић-Антић,** *Богомилството,* 93-94.

[71] **Solovjev,** *Svedočanstva,* 91-98; usp. **Šidak,** *Studije,* 320.

Od tih povijesnih vrela brojno je najopsežnija diplomatička građa proistekla iz bogate prepiske rimskih papa s istaknutim duhovnim i svjetovnim osobama koje su u dugom nizu godina od vremena pape Inocenta III. do Pija II. na bilo koji način dolazile u vezu s Bosnom i tamošnjim crkvenim prilikama. Ovom prigodom nas neće podjednako zanimati cjelokupna njihova prepiska nego samo ona koja se tematski i kronološki podudara s naslovljenom temom i vjerno odražava predodžbu kakvu su o *krstjanima* i njihovoj sljedbi imali katolički suvremenici. Da bi se bolje razumjele vjerske prilike u Bosni početkom XV. st. kad je zemlja bila snažno zahvaćena rastakanjem državnog teritorija i slabljenjem središnje vlasti, bilo bi neophodno upoznati se o čemu svjedoče suvremeni izvori koji govore o crkvenim prilikama u zemlji potkraj XIV. st. Prema povijesnim vrelima nameće se zaključak da su se vjerske prilike u Bosni potkraj XIV. st. odvijale u znaku nastojanja Katoličke crkve i Crkve bosanske da ostvare što snažniji utjecaj na bosansko društvo. Poremećaj koji je nastao u misionarskom radu Male braće na području Bosanske vikarije izazvan raskolom u Franjevačkom redu 1378. doveo je do toga da su istaknuti pripadnici reda Ivan Ristorio, Nikola Tavelić, Deodat a Ruticinio i neki drugi napuštali Bosnu i odlazili u druge misijske zemlje, nakon čega je pristizanje novih redovnika u ove krajeve osjetno splasnulo.[72]

Katoličko svećenstvo je nesumnjivo još ranije u svom pastoralnom radu u Bosni nailazilo na ozbiljne poteškoće, kako to proizlazi iz čuvenog odgovora pape Grgura XI. bosanskom vikaru Bartolu Alvernskom. Papin odgovor danas je u historiografskoj literaturi poznat kao *Dubia ecclesiastica fratris Bartholomaei de Alvernia.*[73] Taj se dokument odnosi na pastoralne probleme s kojima su se franjevci svakodnevno susretali u svom misionarskom radu. Papinska komisija koja je sastavila odgovor fra Bartolu imala je u vidu čitavo područje tadašnje Bosanske vikarije na kome su živjeli vjernici Katoličke i Pravoslavne crkve te Crkve bosanske. Ta

---

[72] O tome je opširnije pisao **Mandić,** *Franjevačka Bosna,* 73-74. Za pojedinosti usp. **Fermendžin,** *Chronicon,* 13; **Mandić,** *Documenta,* 3-62; **Wadding,** *Annales Minorum, IX,* 323-324; **Čremošnik,** *Ostaci,* 19.

[73] **Theiner,** *Monumenta Slavorum II,* 327-329; **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 266-281. Tekst papina odgovora s kritičkim komentarom dao je **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 144-163. O ispravi su opširnije pisali **Шидак,** *Фрањевачка "Dubia",* 207-231; **Isti,** *Studije,* 225-248; **Rupčić,** *Značenje "Dubia",* 65-88.

primjedba je osobito važna s obzirom na činjenicu da je Bosanske vikarija prostranstvom znatno premašivala političke granice tadašnje bosanske države. Budući da nas ovom prilikom zanima "*Dubia"* kao povijesno vrelo za proučavanje bosanskog krivovjerja može se prihvatiti mišljenje J. Šidaka po kome se na crkvene prilike u Bosni odnose tek oni dijelovi u kojima se izrijekom spominju "Bosnenses" ili politički teritorij bosanske banovine.[74] Imajući u vidu stanje crkvenih prilika na prostranom teritoriju Bosanske vikarije teško je uskladiti fra Bartolovu izjavu da su franjevci u tim stranama na katoličku vjeru obratili 500.000 nevjernika, jer se u drugom dokumentu navodi kako neki od redovnika odlaze iz Vikarije zbog čega je papa u svom pismu od 7. ožujka 1402. strogo zabranio franjevcima da bez pismene vikarove dozvole napuštaju područje misionarskog djelovanja.[75]

Zanimanje Rimske kurije za crkvene prilike u Bosni za vrijeme pontifikata pape Grgura XII. gotovo je potpuno splasnulo, pa se od njegove prepiske samo u jednom pismu od 9. studenog 1407. u vezi s organiziranjem križarske vojne pod zapovjedništvom kralja Sigismunda kao protivnici spominju Turci, arijanci, manihejci i drugi nevjernici koji obitavaju u "krajevima i stranama carigradskim, u Vlaškoj, Ugarskoj, Bosni, Dalmaciji, Hrvatskoj, Rami, Srbiji, Galiciji, Vladimiriji, Kumaniji i Bugarskoj".[76] Mada su izvorna svjedočanstva iz vremena pape Martina V. nešto brojnija i ona su vrlo uopćena. Iz njegove prepiske na vjerske prilike na području srednjovjekovne bosanske države odnose se podatci iz isprave kojom je 23. kolovoza 1418. dopustio franjevcima u Bugarskoj, Vlaškoj i Raškoj i Bosni da mogu vršiti pastoralnu službu.[77] Više svjetla na vjerske prilike u Bosni baca papino pismo od 17. srpnja 1421. kojim se franjevcima Bosanske vikarije dopušta da mogu zadržati samostan Kobol u Bačkoj dijecezi, što se objašnjava njihovim zaslugama na obraćanju "mnogih shizmatika koji su izmiješani s katolicima u pograničnim krajevima prema Ugarskoj

---

[74] **Шидак,** *Фрањевачка "Dubia",* 223; **Isti,** *Studije,* 240.

[75] **Fraknói,** *Bullae Bonifacii IX,* 418-419. **Šišić,** *Nekoliko isprava,* 181, navodi u svom izdanju isprave *"quingenta milia",* obraćenih nevjernika. Na taj nesklad upozorio je **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 179, bilj. 333.

[76] **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici VIII,* 192-193; usp. **Šišić,** *Vojvoda Hrvoje,* 207; *Poviest I,* 424.

[77] **Wadding,** *Annales Minorum X,* 343-345; **Greiderer,** *Germania Franciscana I,* 39; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum* 61-63.

na području Bosne, Raške, Bugarske i Vlaške"[78]. Ponovo je papa Martin V. u ispravi od 29. kolovoza 1422. ustvrdio, potvrđujući franjevcima Bosanske vikarije koji djeluju u Bosni, Raškoj, Bugarskoj i Vlaškoj, povlastice svojih prethodnika da u tim krajevima obitavaju heretici, shizmatici i drugi nevjernici.[79]

Mnogo više podataka o crkvenim prilikama u Bosni i na području Bosanske vikarije pruža prepiska pape Eugena IV. za čijeg je pontifikata 1431-47. iz papinske kancelarije upućeno mnogo pisama, bula i povlastica istaknutim crkvenim i svjetovnim osobama u kojima se posredno ili neposredno govori o vjerskim odnosima na području Bosanske Kraljevine koja je u političkim planovima tog poduzetnog pape zauzimala istaknuto mjesto. S obzirom na karakter obavještenja koje istraživaču pruža ta građa moguće ju je svrstati u više skupina. Najuopćenije podatke o bosanskom krivovjerju sadrže bule kojima je Eugen IV. potvrđivao stare ili podjeljivao franjevcima nove povlastice, ističući pri tom njihove velike zasluge za obraćenje nevjernika i pravoslavnih u tim krajevima, a posebice se navodi Bosna sa svojim heretičkim stanovništvom. O teškom stanju na području Bosanske vikarije vrlo uopćeno se govori u buli od 2. studenog 1431. kojom je papa na molbu fra Ivana Korčulanina i fra Blaža de Zalka dozvolio franjevcima Bosanske vikarije da mogu primiti tri darovana samostana u krajevima Dalmacije, Hrvatske, Slavonije, Bosne i Turske, koji su izloženi osmanskom pustošenju.[80]

Slični podatci nalaze se u ispravi od 30. rujna 1433. kojom je papa potvrdio franjevcima Bosanske vikarije povlastice svojih prethodnika, Ivana XXI, Urbana VI. i Martina V, ističući zasluge koje su stekli privodeći stanovništvo Vlaške, Raške i Bosne jedinstvu vjere. Treba napomenuti da papa ne govori o krivovjercima na području tadašnje bosanske države, kao

---

[78] **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 114-115. U nešto skraćenom obliku i pod datumom 17. srpnja 1422. C. Eubel je to pismo objavio u *Bullarium Franciscanum VII,* 572-573.

[79] **Wadding,** *Annales Minorum X,* 407-408; *Bullarium Franciscanum VII,* 575-576; **Greiderer,** *Germania Franciscana I,* 40-41; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 64-65.

[80] **Wadding,** *Annales Minorum X,* 577-578; *Bullarium Franciscanum NS I,* 24-25; Opis bule dao je **Čremošnik,** *Ostaci,* 31-32.

što izričito spominje "heretike i shizmatike" u južnoj Ugarskoj.[81] Bulom od 23. siječnja 1444. postavio je papa Eugen IV. fra Fabijana iz Bača i njegove nasljednike za inkvizitore na području Bosanske vikarije s ovlastima istražitelja krivovjerja u Ugarskoj, Bosni, Moldaviji, Vlaškoj, Bugarskoj i Raškoj,[82] ali se ni tom prilikom sljedbenici Crkve bosanske izričito ne spominju, iako bi se s razlogom moglo pretpostaviti da su i oni dolazili pod udar rada spomenute crkvene institucije, jer je Bosna tada bila misijska zemlja. Nekoliko dana poslije, papa je bulom od 16. veljače 1444. fra Fabijana i njegove nasljednike odredio za trajne inkvizitore u rečenim stranama,[83] što se ističe u ispravi od 3. srpnja 1446. u kojoj se bosanskom vikaru naređuje da postupi protiv nekih svećenika na području Ugarske koji su živjeli u konkubinatu.[84] Tog dana papa je izdao još jednu bulu kojom je podijelio franjevcima Bosanske vikarije neke povlastice. Budući da se tu Bosna i njezini krivovjerci izričito ne spominju, njezini podatci ovom prilikom za nas mogu biti zanimljivi tek utoliko što navodi veliko područje na kome se prostirala vlast bosanskog vikara.[85]

Povratak Bosne jedinstvu s Rimskom crkvom odrazio se i u pismima pape Eugena IV. koji je o postignutim uspjesima obavještavao svoje suvremenike pozivajući ih u rat protiv Osmanlija. Bulom *Post graves expensas* od 25. siječnja 1444. papa je obznanio svim vladarima, crkvenim i svjetov-

---

[81] **Wadding,** *Annales Minorum X,* 249-251; usp. *Bullarium Franciscanum NS I,* 57-59; Dio bule u kome se govori o "hereticima i shizmaticima" na tlu južne Ugarske objavio je **Greiderer,** *Germania Franciscana I,* 46. Bez posebnog objašnjenja **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 67-69, datirao je bulu u 1443.

[82] **Wadding,** *Annales Minorum XI,* 234-237; *Bullarium Franciscanum NS I,* 411-413; **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 223-224; **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 186-188; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 72-75. U pogledu datiranja isprave vidi **Greiderer,** *Germania Franciscana I,* 49.

[83] **Wadding,** *Annales Minorum XI,* 232-234; *Bullarium Franciscanum NS I,* 421-422; **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 228-230. O datiranja usp. **Greiderer,** *Germania Franciscana I,* 49; **Mandić,** *Franjevačka Bosna,* 113. Pod datumom od 16. veljače 1444. bulu su izdali **Wadding,** *Annales Minorum XI,* 213; **Nedić,** *Monumenta,* 78-81.

[84] **Wadding,** *Annales Minorum XI,* 297-299; *Bullarium Franciscanum NS I,* 494-495; **Theiner,** *Monumenta Slavorum I,* 394-395; **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 70-71; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 83-85.

[85] **Wadding,** *Annales Minorum XI,* 260; *Bullarium Franciscanum NS I,* 496-497; **Theiner,** *Monumenta Slavorum I,* 392-394; **Nedić,** *Monumenta,* 85-87.

nim dostojanstvenicima, plemstvu, svećenstvu i puku kako je Sveta Stolica nakon velikih napora i izdataka postigla crkveno jedinstvo s Grcima, Armencima, Jakobitima, Maronitima, Etiopljanima, Bosancima i mnogim drugim narodima. Papa je dalje objašnjavao da bi se te tečevine trajno učvrstile, potrebno je povesti odlučan rat protiv Osmanlija te je u tom smislu razvio živu diplomatsku aktivnost na dvorovima katoličkih vladara kako bi ih privolio da se s vojskom pridruže kršćanskoj vojsci radi istjerivanja Osmanlija iz Evrope.[86] Sadržajem u vrlo tijesnoj vezi s prethodnim pismom je bula *Satis notum esse* od 11. lipnja 1444, koja je također bila upućena svem kršćanstvu. Tu je jasno došla do izražaja briga da se zaustave dalja osmanska osvajanja kršćanskih zemalja, što bi se moglo postići jedino zajedničkim snagama te Eugen IV. stoga šalje svoje legate poljskom kralju, ugarskim velmožama i barunima da ih pridobiju za taj rat. U prvom se izričito tvrdi da se bosanski kralj Stjepan Tomaš sa svojim podanicima i narodom vratio istini katoličke vjere. Papa je naveo da je pridobio za katoličku vjeru i crkveno jedinstvo, uz Grke i mnoge druge narode, koje tu u humanističkom duhu nabraja, kao Tribale, Ilire, Vlahe, Salvijate, Albance, Ibere i Kolhiđane. Malo dalje tvrdi kako – zbog osmanskih osvajanja pravoslavnih zemalja te prodora u Ugarsku, Slavoniju, Dalmaciju, pa čak i u Njemačku i Italiju – nije mogao odahnuti dušom i potpuno se radovati povratku Grka, Armenaca, Jakobita, Etiopljana i Bosanaca.[87] Istom političkom kontekstu pripada i pismo koje je Eugen IV. uputio 17. travnja 1444. upravitelju župne crkve u Gdansku, obavještavajući ga o tijeku priprema kršćanske vojske za odlučan rat protiv Osmanlija. Papi je posebno bilo važno da na početku pisma istakne kako je Sveta Stolica postigla crkveno jedinstvo s Grcima, Armencima, Jakobitima, Nestorijancima i bosanskim kraljem.[88]

Nova skupina svjedočanstava o vjerskim prilikama u Bosni sadrži pisma pape Eugena IV. upućena bosanskim vladarima i pojedinim velikašima. Kako se u dijelu te prepiske govori isključivo o uspjesima misio-

---

[86] **Wadding,** *Annales Minorum XI,* 241-242; **Harduin,** *Acta conciliorum IX,* 1035-1036; **Ćošković,** *Bosanska Kraljevina,* 183-186. *Bullarium Franciscanum NS I,* 414-415, spomenutu bulu donosi pod nadnevkom 25. siječnja 1445.

[87] **Quaresmio,** *Elucidatio I,* 320-321.

[88] **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici IX,* 426-427. U vezi s datiranjem papina pisma usp. **Ćošković,** *O dolasku,* 25, bilj. 58; **Isti,** *Bosanska Kraljevina,* 186-187.

narskog rada katoličkih redovnika u Bosni, osvrnut ćemo se na ona svjedočanstva u kojima se izričito spominju sljedbenici Crkve bosanske. Od pisama koja je papa Eugen IV. uputio kralju Tomašu za razumijevanje složenih vjerskih prilika u njegovoj državi posebice su važna dva od 29. svibnja 1445. i jedno od 30. srpnja 1446. Jednim od prva dva papa je riješio pitanje zakonitosti Tomaševa rođenja, jer je rođen iz vanbračne veze kralja Ostoje s drugom udanom ženom. Tim činom novoizabrani kralj mogao je naslijediti baštinu svoga oca i držati je kao da je rođen iz zakonita braka. Iz papina pisma proizlazilo je da je od dolaska na prijestolje Tomaš bio i ostao "kao katolički vladar čist i neokaljan od lisičje i prijetvorne lukavosti i kužnih himbenosti heretika, koji već odavno ovladaše rečenim kraljevstvom".[89] Drugim pismom od tog dana papa je riješio Tomaša bračne veze s tadašnjom ženom mu Vojačom, sklopljen po "domovinskom običaju" pod uvjetom "ako mi budeš dobra i vjerna". Vrijedi upozoriti da je papa razriješio kralja bračne veze premda je ovaj priznao da se njegova tadašnja žena nije ogriješila o uvjet pod kojim je njihov brak bio sklopljen.[90] Važno je primijetiti da je u pismu došao do izražaja službeni stav Katoličke crkve prema ženidbi kakva je u Bosni sklapana po običaju zemlje. U pogledu Tomaševa katoličanstva papa je suprotno izjavi u navedenom pismu od 29. svibnja 1445. ustvrdio u buli *Gloriosa Dei* upućenoj ugarskim prelatima, prvacima, knezovima, barunima, plemstvu i puku kako ga je hvarski biskup Toma Tommasini nakon dugog nagovaranja uspio skloniti da postane katolik.[91]

Za potpunije razumijevanje problema Crkve bosanske zanimljiva su još tri pisma pape Eugena IV. koja je uputio istaknutim crkvenim osobama. Prvo od njih uputio je 1. rujna 1437. fra Nikoli Trogiraninu, obavještavajući ga da je saznao kako se u Donjim krajima u Bosni širi "neko mrsko

---

[89] **Theiner,** *Monumenta Slavorum I,* 388. U nešto skraćenom obliku pismo su objavili **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici IX,* 467; **Assemani,** *Kalendaria V,* 81-82.

[90] **Theiner,** *Monumenta Slavorum I,* 388-389. Na taj kraljev brak odnosi se vijest koju je zabilježio **Орбин,** *Краљевство Словена,* 165, o hodočašću Tomaševa poimence nepoznata 14-godišnjeg sina koji je išao s majkom na zavjet Gospi od Mljeta i tamo je nenadano preminuo i bio pokopan, a Orbini navodi da mu je nad grobom bio postavljen natpis "Hic iacet filius Tomasci regis Bosnae".

[91] **Theiner,** *Monumenta Slavorum I,* 395-396; **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici IX,* 468; **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 70.

krivovjerje" koje bi trebalo istrijebiti prije nego što se proširi i na druge još nezaražene krajeve, što papa stavlja u zadatak spomenutom franjevcu.[92] Preostala dva pisma upućena su hvarskom biskupu Tomi koji je od 1439. u Bosni vršio službu papinskog legata. Više vrijednih podataka o vjerskim prilikama u Bosanskom Kraljevstvu sadrži pismo s nadnevkom od 11. studenog 1445. kojim je papa nalagao legatu Tommasiniju da ispita čitavu stvar oko Tomaševa sukoba s franjevcima i nađe li da je kralj doista katolik, a manihejci brojni i moćni te da je zbog toga prisiljen iskazivati poštovanje njihovim prvacima, neka naloži franjevcima da kralju ne uskraćuju sakramente kada god ih zatraži.[93] Kao što je prethodni navod dragocjen jer oslikava crkvene prilike u Bosni polovicom četrdesetih godina XV. st., za učenje Crkve bosanske važna je predodžba koju je o tome imao poglavar Katoličke crkve. On je ustvrdio da bosanski heretici "priznaju moć đavlu ravnu svemogućemu Bogu postavljajući dva prva načela, jedno zlih bića, a drugo dobrih; osuđuju Stari zavjet, sakate i kvare Novi zavjet; osuđuju ženidbu, a jela, koja je Bog stvorio na službu ljudima, proglašavaju nečistima".[94] U drugom pismu za Tommasinija od 19. listopada 1446. papa mu nalaže da skine ekskomunikaciju s vojvode Petra Vojsalića, uz obrazloženje, da je "rečeni Petar jedini katolički prvak u onim stranama".[95]

I obimna prepiska pape Nikole V. sadrži mnogo vrijednih podataka o vjerskim prilikama u srednjovjekovnoj bosanskoj državi za njegova pontifikata. Već na prvi pogled lako je uočljivo da je osnovno obilježje crkvenih i vjerskih odnosa u Bosni obilježio snažan val katolicizacije bosanskog društva na čelu s kraljem, kraljicom, dvorom i istaknutijim velikašima. O tome svjedoči više papinih pisama upućenih katoličkim vjernicima u Bosni, kojima se podjeljuju potpuni oprosti ako pohode crkve sv. Tome u

---

[92] **Wadding,** *Annales Minorum XI,* 14; *Bullarium Franciscanum NS I,* 148.

[93] **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 257-258; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 81-83. Pismo je u historiografskoj literaturi datirano 3. studenog 1445.

[94] **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 257-258; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 81-83; usp. **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 84; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 34, bilj. 35.

[95] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 230. Umetanjem riječi "Patarenorum", **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 258, na tom mjestu ima tekst: *dictus Petrus solus in illis Patarenorum partibus princeps catholicae habeatur.* Taj podatak je u historiografskoj literaturi različito tumačen i shvaćan, pa u tom pogledu usp. **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 412.

Vranduku, sv. Jurja u Jezeru, sv. Marije u Grebenu i sv. Trojstva u Vrilima,[96] kao što je krajem rujna i početkom listopada 1446. to učinio i njegov prethodnik za pet katoličkih crkava od kojih se izričito navode crkve sv. Marije u Glamoču i sv. Marije u Bočcu.[97] Papa se posebnim pismima obratio Petru Vojsaliću, Sladoju Semkoviću, kancelaru Restoju i kralju Tomašu, koje je primio pod posebnu zaštitu Svete Stolice.[98]

S obzirom na to da ima više pisama Nikole V. u kojima se odražavaju crkvene prilike u Bosni, mnogo je manje svjedočanstava u kojima se govori o Crkvi bosanskoj. Među prvim njegovim pismima, koja u tom smislu svjedoče, su ona od 18. lipnja 1447. kojima je dopustio vojvodi Petru Vojsaliću i kralju Tomašu da mogu uzeti kapelane. Pozitivan odgovor se obrazlaže opravdanim razlozima, za Vojsalića se ponavlja ranija tvrdnja da je "jedini katolik među prvacima Bosanskoga Kraljevstva", a za Tomaša se navodi kako se "dragovoljno povratio jedinstvu pravovjerne vjere s kršćanima svoga kraljevstva".[99] Osobito vrijedne podatke o vjerskim prilikama u Bosni sadrži papino pismo od 1. veljače 1448. za hvarskog biskupa Tomu Tommasinija kome Nikola V., pored ostaloga, piše da je "Stjepan Tomaš, svijetli kralj Bosne do unatrag kratkog vremena udaljen od istine katoličke vjere, okaljan ljagom manihejskog krivovjerja, išao duže stranputicom s podložnim narodom. Istina, navodi papa dalje, kralj je, zbacivši zabludu priznao istinu katoličke vjere, ali je – dodaje rezignirano – ostalo ipak nekoliko plemića i velikaša zaraženih ljagom krivovjerstva, među kojima je prvi i glavni vojvoda Stjepan, punac spomenutoga kralja i vojvoda Ivaniš Pavlović, koji je pred tri godine priznao katoličku vjeru, ali se već drugi put povratio na svoju bljuvotinu".[100] Papa je u tom pismu naložio apostolskom legatu da hercega Stjepana i vojvodu Ivaniša Pavlovića, ako se na njegovu opomenu ne bi obratili, ne samo anatemizira nego njihove

---

[96] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 233, 234, 236; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 89-92.

[97] **Jorga,** *Notes II,* 420; **Čremošnik,** *Ostaci,* 38-39.

[98] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 235, 236, 237, 251; **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici IX,* 508; **Jorga,** *Notes II,* 420.

[99] *Bullarium Franciscanum NS I,* 539-540; **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 235; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 92-93, 100.

[100] **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici IX,* 537-538; **Assemani,** *Kalendaria V,* 84-85. Pismo je objavljivano i pod 1448.

gradove i zemlje preda na milost i nemilost pravovjernima, te zabrani katolicima trgovanje u njihovim zemljama.[101]

O nastavku dobre suradnje između kralja i pape rječito govore i podatci iz pisma Nikole V. od 13. lipnja 1450. koje ima izrazito političku pozadinu. Tim pismom papa je podijelio potpuni oprost svima onima koji pođu u rat protiv Osmanlija i manihejaca, koji Tomaš vodi "za svoju obranu i obuzdavanje njihove bjesnoće".[102] Tijesne veze i suradnja nastavljene su i sljedećih godina, pa u skladu s tim papa u buli *Inter cetera* od 9. srpnja 1452. izražava svoju radost što su u Bosni mnoge crkve i samostani podignuti i sagrađeni naporima Stjepana Tomaša i drugih stanovnika njegova Kraljevstva.[103] Nekoliko dana poslije papa je ponovo pisao Tommasiniju javljajući mu kako su "bosanski kralj, kraljica, mnogi plemići i vojnici upoznali svjetlost istine koju drži Rimska crkva, majka i učiteljica svih",[104] a 19. srpnja 1453. bulom *Apostolicae sedis* naredio je legatu u Bosni da trajno sjedini s Bosanskom vikarijom samostane u Dubrovniku i Daksi, ističući pri tom opasnost koja prijeti katoličkoj vjeri od heretika i manihejaca u tim krajevima.[105]

Što se pak tiče prepiske pape Kaliksta III. ona također sadrži mnogo podataka o Bosni, ali ponajprije gledano kroz politička gibanja u zemlji i njezinu širem susjedstvu što se ogledalo u pripremama za rat kršćanske lige protiv Osmanlija, ali nema nijednog njegova pisma koje bi odražavalo stanje vjerskih odnosa u Bosanskom Kraljevstvu. Za našu temu mnogo je korisnija opsežna prepiska pape Pija II. u kojoj su sačuvana čak 22 pisma čiji se podatci odnose na Bosnu. S obzirom na aktualnu političku problematiku u vezi s pripremanjem vojne protiv Osmanlija, većina tih pisama sadrži podatke političkog značaja koji se ne odnose samo na unutrašnje stanje nego i na organiziranje kršćanske lige u kojoj je važno mjesto Pio II.

---

[101] **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici IX,* 537-538; **Assemani,** *Kalendaria V,* 84-85.

[102] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 255; **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici IX,* 554; **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 71; **Katona,** *Historia critica XIV,* 737. **Rački,** *Bogomili VIII***,** 159, navodi kao datum nastanka pisma 14. lipanj 1450.

[103] *Bullarium Franciscanum NS I,* 799-800; usp. **Драгојловић,** *Крстјани,* 109.

[104] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 263-265; usp. **Драгојловић,** *Крстјани,* 109.

[105] **Wadding,** *Annales Minorum XII,* 674-676; *Bullarium Franciscanum NS I,* 839-840; **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 266-267.

namijenio bosanskom kralju. Ostali dio te prepiske odražava crkvene prilike na području srednjovjekovne bosanske države nekoliko godina uoči njezine propasti potkraj svibnja i prvih dana lipnja 1463. Od njegovih pisama koja sadrže podatke o vjerskim prilikama u Bosni u većini ih se govori o katolicima kojima se papa obraćao u vezi s različitim pitanjima i njihovim zahtjevima. Tako je primjerice u nekoliko navrata podjeljivao oproste vjernicima koji pohode crkvu sv. Katarine i crkvu sv. Marije u Jajcu te crkvu sv. Jurja u Tešnju, sv. Marije koju je u nepoznatom mjestu podigao plemeniti muž Radič, banov sin i crkvu sv. Jurja u Komotinu.[106] S tim je u vezi pismo od 23. ožujka 1461. kojim je papa dopustio kralju da može imati pokretan oltar,[107] a zanimljivost za ovaj naš rad ima i bula *Gloriosos Dei* od 7. studenog 1461. kojom se udovoljava kraljevoj molbi da se sveti Grgur Čudotvorac proglasi zaštitnikom Bosanskog Kraljevstva.[108]

Kad su u pitanju vijesti koje se odnose na pripadnike Crkve bosanske, tada su zanimljivija neka druga papina pisma od kojih valja spomenuti bulu od 4. travnja 1460. poznatu kao *Dum fidem sinceram* u kojoj Pio II. izjavljuje kako nije protivan da franjevci u Bosanskoj vikariji mogu primati od nevjernika i novoobraćenika potrebne živežne namirnice, vino, žito, drvo, životinje i druge potrepštine koje im preko svojih slugu stavlja na raspolaganje svjetovna gospoda.[109]

U posebnu skupinu moglo bi se svrstati nekoliko papinskih pisama nastalih u tijesnoj vezi s događajima oko pada Smedereva i progona sljedbenika Crkve bosanske iz kraljevih zemalja. Papa je već 24. srpnja 1459. pisao brandenburškom markizu da je "grad Smederevo u Raškoj, glasovita utvrda, nedavno dospio u osmanske ruke, a njegovim gubitkom, kako se misli – pisao je Pio II. – nije manji udarac zadan kršćanstvu nego što je

---

[106] *Bullarium Franciscanum NS II,* 288, 394, bilj. 1, 503, 523-524; **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 318; **Isti,** *Monumenta Slavorum I,* 460; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 107, 109-110; **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 238, 242-244.

[107] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 374-375; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 110-111.

[108] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 371; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 111; O tome je opširnije pisao **Solovjev,** *Saint Grégoire,* 263-279.

[109] *Bullarium Franciscanum NS II,* 392-393; **Wadding,** *Annales Minorum XIII,* 601; usp. **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 27, bilj. 64, i str. 30.

bio gubitak Carigrada".[110] O istom događaju papa je 30. srpnja obavijestio Juana Carvajala, naslovnog kardinala Svetog Anđela, optužujući izravno kralja Tomaša za gubitak srpske prijestolnice.[111] Optužbe na kraljev račun utjecale su presudno na njega da promijeni svoj do tada vrlo tolerantni odnos prema Crkvi bosanskoj zbog čega je 40-tak redovnika – *krstjana* radije izabralo da napustiti svoja boravišta i skloni se kod hercega Stjepana,[112] nego da napusti "vjeru koju vjeruju". O tim događajima izravno svjedoči papino pismo od 7. lipnja 1460. u kome je pisao Carvajalu da je naložio hercegu Stjepanu da na svoj teritorij ne prima patarene koji bježe iz Bosne.[113] Tog dana Pio II. je pisao i Matiji Korvinu izvješćujući ga o molbama bosanskog poslanstva koje je od pape, po svemu sudeći, tražilo da njihovu vladaru pošalje kraljevsku krunu i biskupe. Oni su tom prilikom izjavili da je Tomaš iz cijelog svoga Kraljevstva protjerao pogubne patarene.[114]

Dodatni dokaz svoga pravovjerja Tomaš je pružio slanjem u Rim trojice krstjanskih prvaka, Jurja Kučinića, Stojsava Tvrtkovića i Radmila Vjenčinića, koje je papa bulom *Pia mater* od 2. kolovoza 1461. primio pod posebnu zaštitu Svete Stolice pošto su se prethodno odrekli manihejskih zabluda i svog krivovjerja,[115] ali je poslije jedan od njih na povratku pobjegao hercegu Stjepanu.[116] Raspolažemo još jednim svjedočanstvom iz bogate papine prepiske, a sadržano je u njegovu pismu od 23. ožujka 1462. kojim se pozitivno odgovara na molbu fra Petra iz Mila da može sa svoja četiri subrata poći na neko od poznatih sveučilišta kako bi se pripremio za profesora filozofije i teologije radi propovijedanja riječi Božje u Bosni,

---

[110] **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici X,* 204-205; **Katona,** *Historia critica XIV,* 277.

[111] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 330; **Assemani,** *Kalendaria V,* 86-87.

[112] **Piccolomini,** *Commentarii***,** 227.

[113] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 358-359; **Katona,** *Historia critica XIV,* 348.

[114] **Fraknói,** *Mathiae Corvini epistolae historica I/6,* str. 14; **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 358; **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici X,* 254; **Katona,** *Historia critica XIV,* 348-349; **Džaja,** *Bosansko srednjovjekovlje,* 98-99.

[115] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 363-364; **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici X,* 325; **Assemani,** *Kalendaria V,* 87-88; **Katona,** *Historia critica XIV,* 489.

[116] **Piccolomini,** *Commentarii***,** 227; usp. **Matasović,** *Tri humanista,* 47.

gdje djeluju manihejci i heretici.[117]

Od drugih isprava koje sadrže podatke o vjerskim prilikama, napose o Crkvi bosanskoj, treba spomenuti prepisku duhovnih i svjetovnih osoba nastalu u vezi s misionarskim djelovanjem Jakova Markijskog, Tome Tommasinija i zanimanjem za bosanske heretike baselskih sinodista. Što se pak tiče svjedočanstava koja se odnose na misionarski rad Jakova Markijskog izdvaja se pismo koje su 30. siječnja 1432. papi Eugenu IV. uputili Dubrovčani, obavještavajući ga da se Jakov Markijski – koji je tada propovijedao u njihovu gradu – spremao poći u Bosnu i Srbiju u namjeri da na katoličku vjeru obrati tamošnje heretike i shizmatike.[118] U određenom neskladu s tom njegovom željom je zadatak koji mu je postavio generalni vikar Franjevačkog reda u pismu od 1. travnja 1432. gdje se nijednom riječju ne spominju sljedbenici Crkve bosanske nego se Markijskom nalaže da pohodi Bosansku vikariju i reformira način života tamošnjih franjevaca.[119] Svojim nastupom Markijski, izgleda, nije mario za posebnosti vjerskih prilika u Bosni, pa je brzo protiv sebe izazvao tamošnje franjevce koji su se našli na udaru njegovih reformi te je na njihovu stranu stao i sam kralj Tvrtko II. Tvrtković. Više pojedinosti o tom sukobu doznaje se iz kraljeva pisma od 1. travnja 1433. u kome se Tvrtko II. žali kako ga je Markijski, pošto je napustio Bosnu, po kršćanskom svijetu predstavljao kao poganina.[120] Nakon što su nesporazumi bili riješeni, Markijski je ponovo djelovao u Bosni 1435, kad je ponovo došao u sukob s franjevcima te mu je kralj Tvrtko II. 24. kolovoza 1435. pisao da ih ne progoni s jajačkog područja.[121] Tu je i kraljevo pismo Markijskom iz 1436. u kome se tvrdi da sljedbenici manihejske sekte u Bosni obitavaju u brdima po zaklonjenim mjestima,[122] kakve su optužbe nerijetko iznošene na račun dualističkih he-

---

[117] *Bullarium Franciscanum NS II,* 523-524; usp. **Mandić,** *Franjevačka Bosna,* 126.

[118] **Rode,** *Documenti francescani XIV,* 24.

[119] **Wadding,** *Annales Minorum X,* 227-228; **Greiderer,** *Germania Franciscana I,* 44-45; usp. **Caselli,** *Studi I,* 268-269.

[120] **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 139; **Caselli,** *Studi I,* 269; *Poviest I,* 487-488.

[121] **Wadding,** *Annales Minorum X,* 271; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 71; **Čremošnik,** *Ostaci,* 34.

[122] **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 66-67; **Fejér,** *Codex diplomaticus X/7,* 793; **Wadding,** *Annales Minorum X,* 272.

retika. Tvrtkovo protivljenje mjerama Jakova Markijskog i poziv koji mu je 5. prosinca 1435. uputio kralj Sigismund naveli su glasovitog propovjednika da ponovo napusti područje bosanske države i svoju misionarsku djelatnost nastavi u krajevima sjeverno od Save, gdje je osobito vatreno radio u toku 1436-37. obraćajući na katoličku vjeru tamošnje pravoslavno i krivovjerno stanovništvo.

U povijesti Crkve bosanske posebno mjesto imaju događaji iz pedesetih godina XV. st., kad su se u pridobivanju naklonosti njezinih sljedbenika suparnički nadmetali katolički misionari i pravoslavno svećenstvo. O žestokom rivalstvu među njima te rezultatima njihova rada doznaje se nešto više iz nekoliko sačuvanih pisama koja dramatično oslikavaju to vrijeme u kome je Crkva bosanska organizacijski gotovo bila razbijena. Prvo u nizu tih pisama koje ovdje namjeravamo izdvojiti je hvarskog biskupa i papinskog legata u Bosni, Tome Tommasinija koje je 19. veljače 1451. uputio iz Hvara Ivanu Kapistranu. Tomasini je pisao da su kralj i veći dio njegova kraljevstva već prihvatili katoličku vjeru. Kralj koliko može pomaže franjevce u njihovu radu te je već podigao više samostana. Što se tiče heretika u Bosni, legat piše kako oni "iščezavaju kao vosak na vatri" kad franjevci dođu u mjesta koja oni još drže. Na kraju optimistički zaključuje da bi se, ako se nađe dovoljno redovnika za rad u Bosni, uskoro čitavo Bosansko Kraljevstvo moglo očistiti od manihejskih zabluda i obasjati istinom vjere.[123] Drugo pismo je Ivan Kapistran uputio 4. srpnja 1455. papi Kalikstu III. U njemu se navodi kako franjevci imaju puno uspjeha u svome radu, jer mnogi heretici koji su slijedili "patarensku vjeru", čuvši riječ Božju, obraćali su se na "vjeru rimsku". Ipak sve nije teklo tako jednostavno, kako je optimistički pisao četiri godine ranije Tommasini, jer je pravoslavni metropolit sa svojim svećenstvom stao ometati taj rad. To je za posljedicu imalo, pisao je dalje Kapistran, da su mnogi od krivovjeraca radije umirali u svojoj vjeri nego što su željeli prijeći na pravoslavlje. Te tvrdnje upotpunjuje pismo carigradskog patrijarha Genadija II. Skolarija koje je uputio sinajskim kaluđerima. Iz pisma se saznaje da su mnogi od sljedbenika Crkve bosanske, koje naziva *kutugerima,* prešli na pravoslavlje, kao što je to učinio i herceg Stjepan, ali se javno tako ne ponaša zbog svojih

[123] **Wadding,** *Annales Minorum XII,* 130-131.

podanika.[124] Protivno tim vijestima bili bi podatci u pismu dominikanca Nikole Barbuccija koji je po nagovoru Ivana Kapistrana posjetio kralja Tomaša u Jajcu potkraj svibnja 1456. u namjeri da ga nagovori da sudjeluje u ratu protiv Osmanlija. Tomašu se taj poziv nije osobito svidio te je za svoj pristanak pokušao dobiti obećanje da neće biti ostavljen sam prema moćnom neprijatelju. Rekao je legatovu poslaniku da je voljan poći u rat, ali da to ne može sam zbog manihejaca koji čine skoro većinu pučanstva njegova kraljevstva i više vole Osmanlije nego kršćane.[125]

Osmanska izvorna građa vrlo je slabo istražena, iako sadrži vrijedne podatke o *krstjanima* i članovima njihove crkvene hijerarhije. Povjesničari koji su se bavili tim pitanjima zapazili su da se u defterima dosljedno razlikuju "savršeni krstjani" od drugih kršćana, katolika i pravoslavnih, koje nazivaju "gebr" i "kafir".[126] Treba naglasiti da osmanski izvori spominju obiteljske zajednice *krstjana,* a one nisu mogle biti istovjetne krstjanskim redovničkim hižama kakve su poznate iz povijesnih vrela XIV. i XV. st., jer u njima nisu boravili duhovnici, nego laici, oženjeni ljudi s članovima svoje obitelji. Za "prave krstjane" je odavno utvrđeno da se nisu ženili nego su život provodili u celibatu poput zapadnog monaštva. *Sumarni popis Bosanskog sandžaka iz 1468/69,* iako je preveden, još nije objavljen te je i nadalje mnogim istraživačima nedostupan.[127] Zbog toga su povjesničari i dalje upućeni na radove T. Okiça i N. Filipovića. Svi podatci koji se navode u defterima ne podrazumijevaju trenutno stanje, nego bilježe krstjanska zemljišta koja su im ranije pripadala. Prema dostupnim podatcima vijesti osmanskih izvora pružaju podlogu za tvrdnju da su *krstjani* imali svoje baštinske posjede te da su zemljišta držale i krstjanske zajednice. Prema tom defteru *krstjani* se spominju u selima Brčigovo u nahiji Borač, Dubrovnik u nahiji Dubrovnik, Hoćevje u nahiji Dubrovnik, Brezovica u nahiji Dubrovnik, Bila u nahiji Vrabac, Gradac u nahiji Konac Polje, Milotina u nahiji Bistrica, Ribići i Idbar u nahiji Borovac, Rastok u

---

[124] **Petit-Sideridès-Jugie,** *Oeuvres complètes IV,* 198-206; **Pavlović,** *Katolici,* 96-97; **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 320-321.

[125] **Thallóczy,** *Studien,* 415-416.

[126] **Okiç,** *Les Kristians,* 115.

[127] Podatke o *krstjanima* ustupila mi je ljubazno prof. dr. Vesna Mušeta Aščerić te joj ovom prigodom najljepše zahvaljujem.

nahiji Samobor, te Osik i Trebun? u nahiji Neretva.[128]

Danas je javnosti dostupan u prijevodu tek *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina* iz 1475-77, koji je priredio A. Aličić.[129] Zahvaljujući tome doznajemo za veće skupine *krstjana* na području Konjica, Foče, Samobora, Višegrada, Pljevlja, Kalinovika i Rudog. Od članova crkvene hijerarhije treba spomenuti da je u selu Didevu kraj Sokola po carskoj naredbi neki vinograd određen gostu Radinu,[130] u selu Kunovu kraj Humskog zemlje je držao gost Cvitko,[131] a u selu Gornji Griven vinograde je imao gost Pribisav.[132]

Osvrt na izvornu građu, kako smo ga zamislili, trebao bi pružiti lakši uvid u stanje izvora i karakter njihovih svjedočanstava o Crkvi bosanskoj. Namjera ovako kratkog pregleda nije moglo biti raspravljanje o svakom poznatom i dostupnom vrelu koje bi se svojim porukama odnosilo na naslovljenu temu i problematiku bosanskog krivovjerja u cjelini. Da bi se postigao dobar uvid u izvorna svjedočanstva, ali i naslutilo što ona još sadrže, dat je u pregledu razmjerno veći prostor onim izvorima koji nisu bili osnovna podloga za izradu ovog rada. Nasuprot njima, dubrovačka građa koja je za našu temu bila neusporedivo korisnija, dobila je svoje mjesto kao podloga zapažanjima i zaključcima u samom izlaganju teme. S obzirom na tu činjenicu njezino navođenje iziskivalo bi neizbježno ponavljanje. Bosanska i dubrovačka građa koja govori o ustroju Crkve bosanske i ulozi njezinih članova u javnom i političkom životu uzajamno se dopunjuje i ne suprotstavlja se kao kad su u pitanju vijesti o vjerskom učenju. I u tom pogledu proturječja u svjedočanstvima nastala u krugu Katoličke crkve i Crkve bosanske, smanjuju se, ako se poruke bosanskih crkvenih tekstova promatraju ne kroz svoj osnovni sadržaj nego kroz tumačenja koja su dolazila do izražaja u rubnim bilješkama, odnosno glosama. *Krstjani* se nisu odricali crkvenih knjiga koje su im bile zajedničke s pravovjernim crkvama, kao što se nisu odricali svog podrijetla, pozivajući se na apostolsko

---

[128] Usp. **Aličić,** *Sumarni popis,* 66, 101-102, 114, 117-118, 136, 142, 148, 225, 297, 368-369, 474; usp. **Okiç,** *Les Kristians,* 122-123, 130.

[129] **Aličić,** *Poimenični popis.*

[130] **Aličić,** *Poimenični popis,* 178.

[131] **Aličić,** *Poimenični popis,* 257.

[132] **Aličić,** *Poimenični popis,* 559.

nasljeđe. Tako je gost Radin mogao "vjeru koju vjeruje" nazvati "pravom vjerom apostolskom", baš kao što je to činila i Rimska crkva.

* * *

Literatura. Početke historiografije o Crkvi bosanskoj istraživači su nalazili u opsežnom djelu D. Farlatija u kome su objavljene važne isprave iz srednjovjekovne bosanske političke i crkvene povijesti na temelju kojih je prikazao povijest katoličke Bosanske biskupije, gdje je u XIV. i XV. st. djelovala dualistička Crkva bosanska. Autor je u svom prikazu ustvrdio da se bosansko krivovjerje pojavilo pod utjecajem bugarskog bogumilstva,[133] te ga je smjestio u širi okvir dualističkog pokreta koji se na Balkanskom poluotoku razvijao od polovice X. st., kad se heretičko učenje pojavilo u njegovim istočnim krajevima. Nakon pojavljivanja Farlatijeva djela 1769. važno mjesto u razvoju historiografije o Crkvi bosanskoj i njezinim *krstjanima* zauzima djelo francuskog povjesničara Carla Schmidta koji je proučavao katarsku herezu, a bosanskog se krivovjerja doticao uzgred iznoseći pri tom vrijedna zapažanja, ali i pogrešne hipoteze, poput one o urođenoj sklonosti starih Slavena prema vjerskom dualizmu te o progonima slavenskog bogoslužja od strane Rima. U tim pojavama vidio je glavne uzroke koji su doveli do pojave katarske hereze u državi bana Kulina, koja je bila zemlja katarskoga pape. Po njegovu mišljenju *krstjani* su u društvenom i dogmatskom pogledu odgovarali srednjovjekovnim hereticima poznatim pod imenima *bogumila, katara* i *albigenza.*[134] Za ovaj kratak pregled razvoja historiografije, Schmidtovo djelo važno je spomenuti stoga što je ono snažno utjecalo na prve generacije povjesničara kojima je glavna pozornost bila usmjerena na proučavanje Crkve bosanske i njezinih *krstjana* u nas i inozemstvu.

Kočnicu u bavljenju složenim crkvenim prilikama u srednjovjekovnoj bosanskoj državi predstavljala je činjenica da istraživačima još nije bila dostupna domaća izvorna građa, koja je mogla popuniti praznine koje su

---

[133] **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 37-77.

[134] **Schmidt,** *Histoire I,* 3, 7, 290; sv. II, str. 146-147, 272.

se osjećale u radu samo na zapadnim izvorima. Tek kad su se od polovice XIX. st. pojavile prve zbirke izvora sačuvanih u Državnom arhivu u Dubrovniku, stalo se buditi zanimanje znanstvenika za te teme. Prvi koji se tim pitanjima pozabavio bio je Božidar Petranović, započevši proučavanje Crkve bosanske i njezinih *krstjana* 1865. On je bio u prilici da za svoje djelo iskoristi bogatu izvornu građu iz Dubrovnika koju su u zbirkama dokumenata objavili F. Miklošič[135] i M. Pucić.[136] Ta bogata građa omogućila je Petranoviću da odredi mjesto koje su *krstjani* sa svojom Crkvom imali tijekom nešto više od dva stoljeća u javnom, društvenom i političkom životu srednjovjekovne bosanske države i društva. Prateći ta pitanja došao je do zaključka da je Crkva bosanska u osnovi bila pravoslavna, te da se svojim učenjem nije razlikovala od drugih pravovjernih crkava na Istoku. Tijekom vremena ona je, napose u pogledu svoga uređenja, potpala pod utjecaj makedonskih bogumila, koji su se u Bosnu proširili preko srpskih zemalja, pa je tako i sama u koječemu postala krivovjernom. Prema njemu, krivovjerje je jače došlo do izražaja u pitanjima njezine organizacije, a tek neznatno je utjecalo na čistoću njezina vjerskog učenja. Osobito se vrijednim drži što je upozorio na neuočenu sličnost između glavnog obreda u zapadnih katara i istočnih monaha bazilijanaca.[137]

U početcima zanimanja za Crkvu bosansku stoji rad Franje Račkoga, koji je mnogo šire pristupio tim pitanjima i već se dulje vrijeme njima bavio.[138] Pojava Petranovićeva djela,[139] utjecala je na njega da ubrza objavljivanje cjelovitih rezultata o toj temi, što nije ostalo bez posljedica, jer nije stigao proučiti sve rukopise koji su mu bili na raspolaganju.[140] Rački je na temelju opsežne dostupne strane i domaće izvorne građe uspio

---

[135] **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 579.

[136] **Пуцић,** *Споменици српски I,* 178 i Примјетбе I-XXIX; Knj. *II,* 178.

[137] **Петрановић,** *Богомили,* 172. Ovdje bi valjalo upozoriti kako su povjesničari uočili da su grčki monasi bazilijanci u južnoj Italiji snažno utjecali na nauk koji je propovijedao Gioacchino da Fiore, usp. **Ањичков,** *Манихеји,* 149.

[138] **Smičiklas,** *Život,* 158, 178, spominje da se Rački još 1856. zanimao za filozofsko-dogmatsku stranu tog pitanja.

[139] U kritičkom prikazu **Rački,** *Богомили, црква босаньска и крьстяни,* 242-250, je odbacio njegovu koncepciju.

[140] Riječ je o njegovu opsežnom djelu **Rački,** *Bogomili VII,* str. 84-179; VIII, str. 121-187; X, str. 160-263.

izložiti svoja shvaćanja o Crkvi bosanskoj ustvrdivši da je ona sa svojim *krstjanima* bila izravan izdanak bugarskog bogumilstva kome su također pripadali i zapadni heretici, južnofrancuski katari i talijanski patareni. Takav pristup usmjerio ga je da se često služio analogijama te da na temelju njih ustvrdi kako je Crkva bosanska po obilježjima bila heretična, a po učenju dualistička. S obzirom na to, ona je, po njemu, naučavala umjereni dualizam, karakterističan za početke bogumilskog učenja, a ni ustrojem se nije razlikovala od drugih dualističkih crkava toga doba na Zapadu. Njezin nastanak stavljao je u prva desetljeća XIII. st. Proučavajući domaća i strana vrela, napose otkad se upoznao sa sadržajem i likovnim ukrasima *Zbornika krstjanina Hvala* iz 1404, Rački se našao u teškom položaju da uskladi njihova oprečna svjedočanstva. U tim nastojanjima zaključio je kako se Crkva bosanska postupno udaljila od prvotnih načela svoga učenja i približila se pravovjerju. Iako je tezu o evoluciji Crkve bosanske i njezinu približavanju službenom kršćanstvu ozbiljno ugrožavala *Rasprava protiv bosanskih manihejaca* kardinala Juana de Torquemade iz 1461, koju je i sam Rački poznavao i djelomično objavio,[141] ponuđeno objašnjenje bilo je prihvatljivo za većinu istraživača koji su se prema njegovoj koncepciji odnosili kao prema okviru unutar koga bi se moralo dalje tragati za rješenjima pojedinačnih pitanja.

Njihovim radovima bili tako udareni temelji proučavanju Crkve bosanske, uz napomenu da nastojanja u tom smislu nisu bila rezervirana samo stručnjacima različitih usmjerenja, nego su se tim pitanjima bavili povremeno i pojedinci bez dovoljnog poznavanja samog problema opterećujući svoj rad suvišnim i štetnim političkim i vjerskim motivima. U cjelini gledano, razvoj pitanja Crkve bosanske u domaćoj i stranoj historiografskoj literaturi, može se pratiti u tri osnovna pristupa, ovisno o stavu istraživača prema Crkvi bosanskoj i njezinim *krstjanima,* uz napomenu da unutar svakog od njih postoje određena odstupanja i razlike u objašnjenjima pojedinih pitanja. Povjesničari su isticali pojedine momente preko kojih su upućivali na odgovarajuće osobine Crkve bosanske, bilo da su je uspoređivali po sličnostima ili pak razlikama s nekom od velikih duali-

---

[141] **Rački,** *Dva nova priloga,* 5-21; usp. **Ањичков,** *Манихеји,* 143-144; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 177-181; te s hrvatskim prijevodom **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 294-299. Kritičko izdanje tog spisa koje su priredili **Lopez Martinez – Proaño Gil,** *Bogomilismo,* ostalo mi je nedostupno.

stičkih crkava toga doba, bilo da su je suprotstavljali Katoličkoj, odnosno Pravoslavnoj crkvi. Prema njihovim rezultatima Crkva bosanska je bila: a) ortodoksna crkva slična Srpskoj pravoslavnoj crkvi, bilo da je herezu samo površno prakticirala (B. Petranović) bilo da joj se heretičnost u potpunosti negirala (S. Tomić, V. Glušac), b) srednjovjekovna dualistička sekta (F. Rački, V. Klaić, I. Ruvarac, K. Jireček, F. Šišić, V. Ćorović, M. Barada, A. Solovjev, D. Kniewald, J. Šidak od 1954, D. Mandić, M. Loos, F. Šanjek, S. Ćirković i dr.), koja je pripadala širem dualističkom pokretu u kojem je zauzimala počasno mjesto među tadašnjim velikim heretičkim crkvama, c) nekadašnja katolička "ecclesia bosnensis" koja se tridesetih godina XIII. st. odvojila od Rima i postala shizmatična, ali pravovjerna crkva s orijentalnim (J. Šidak do 1954.) i rimskim crkvenim obredom na slavenskom jeziku (Ć. Truhelka), glagoljaška (F. Milobar, I. Pilar), narodna (M. Vego).

Petranovićeva teza o pravoslavlju Crkve bosanske našla je svoje sljedbenike među kojima se potkraj XIX. st. istaknuo slavist S. Tomić, poznat u historiografskoj literaturi pod pseudonimom Atom. U svome povećem radu on je odbijao svaki heretički utjecaj koji je dualističko učenje imalo na Crkvu bosansku, braneći tako njezino pravoslavlje, ali ipak nije odbijao mogućnost da je u Bosni postojala zasebna bogumilska družba. Bez opravdana razloga pravio je razliku između onih koje su Dubrovčani nazivali *patarenima,* od *krstjana,* koje je smatrao redovnicima Crkve bosanske.[142] Te ideje još dosljednije i cjelovitije dokazivao je i branio V. Glušac u više svojih radova posvećenih pitanju crkvenih prilika u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Prvi put svoje stavove u tom smislu izložio je 1924. u posebnoj studiji, gdje je odbio bilo kakvu mogućnost postojanja hereze u tadašnjoj Bosni. Za njega nije bilo sumnje da je Crkva bosanska bila pravoslavna crkva, a krivovjerje za koje su optuživani njezini sljedbenici "kaluđerska mistifikacija srednjega veka". Dajući prednost u svome radu domaćim vrelima u kojima nema govora o njezinu dualističkom učenju, ali ni za tvrdnju da je ona imala uređenje poput drugih dualističkih crkava, Glušac je iznio novu tezu po kojoj bi ona po svom učenju nastupala potpuno u skladu sa slavenskom ćirilo-metodskom baštinom. Ta crkvena organizacija podložna jurisdikciji Rimske crkve, odvojila se od pape nakon 1232/33. kad ju je ovaj pokušao reorganizirati u skladu s drugim bi-

---

[142] **Томић,** *Каква је била?, VII, IX.*

skupijama i redovima na Zapadu.[143] Pišući i poslije o tim pitanjima, ostao je dosljedan svojim ranije iznesenim mišljenjima, uz napomenu da je neke nedostatke pokušao ispraviti. Odbacujući koncepciju F. Račkoga, zapao je u krajnost tvrdnjom da ni na Zapadu ni na Istoku nije postojala nikakva dualistička sekta bogumilskog usmjerenja.[144]

Među povjesničarima koji su tim pitanjima pristupali samostalno, zapaženije mjesto pripada Ć. Truhelki koji je svoje zanimanje za bosansku povijest srednjega vijeka započeo sustavnim proučavanjem bosanskih nadgrobnih spomenika – stećaka, njihovih natpisa i ukrasa. Te spomenike pripisivao je sljedbenicima Crkve bosanske,[145] slijedeći u tome mišljenje koje je već zastupao engleski arheolog i putopisac Arthur J. Evans.[146] Proučavajući stećke posumnjao je u istinitost optužaba, koje su iz katoličke i pravoslavne sredine stizale na račun Crkve bosanske i njezinih *krstjana,* koje je on nazivao bogumilima, da su prezirali križ.[147] Svoja zapažanja potpunije je uobličio nakon što je u Državnom arhivu u Dubrovniku otkrio 1910. i potom objavio 1911. oporuku gosta Radina Butkovića na temelju koje je zaključio da Crkva bosanska nije bila ni u kakvoj "organičkoj vezi s bugarskim bogumilstvom" te da joj početke treba tražiti u doba djelovanja apostola Pavla u Iliriku.[148] Tumačeći Radinovu oporuku Truhelka nije mogao odoljeti konstrukcijama za koje nema uporišta u izvornoj građi, a prenaglio je i u pogledu tvrdnje da se patarenstvo bitno razlikovalo od katoličanstva i pravoslavlja po osobitom poštovanju petka. To mu je potom poslužilo za objašnjenje zašto su sljedbenici Crkve bosanske slomom srednjovjekovne bosanske države prihvatili islam. Vraćajući se pitanju Crkve

---

[143] **Глушац,** *"Босанска црква",*1-55. Te njegove stavove podvrgnuo je kritičkoj ocjeni **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 112-116.

[144] **Глушац,** *Истина,* 97-111, 127-196.

[145] **Truhelka,** *Osvrt,* 230; **Isti,** *Osvrt na spomenike,* 21; **Isti,** *Sredovječni spomenici,* 3. U povećem radu o Crkvi bosanskoj, koju naziva Bosanskom narodnom (patarenskom) crkvom, unekoliko je promijenio svoje ranije mišljenje o pripadnosti stećaka, usp. **Isti,** *Bosanska crkva,* 783.

[146] **Evans,** *Pješke,* 163-164, 223.

[147] **Трухелка,** *Старобосански мраморови,* 383; usp. **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 107.

[148] **Truhelka,** *Testamenat,* 369, bilj. 1; **Isti,** *Bosanska crkva,* 780; usp. **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 109.

bosanske tridesetak godina poslije, branio je njezino katoličko podrijetlo i pravovjerje, a u pogledu postanka ponovio je ranije izneseno mišljenje o apostolu Pavlu i njegovu učeniku Titu kao njezinim osnivačima. To ga je odvelo na stranputicu te je ustvrdio kako je ona navodno odvojena od Rima i ostalog katoličkog svijeta "životarila samostalnim životom" da bi se u ranom srednjem vijeku razvila u posebnu narodnu crkvu koja nije imala nikakve veze s bugarskim bogumilstvom. Potvrdu za njezino apostolsko podrijetlo našao je u oporuci gosta Radina, a pravovjernost joj je branio navodima iz Bilinopoljske izjave, iako se Crkva bosanska kao organizacija tada ne spominje.[149]

Izvan uobičajene sheme u pristupima istraživača pitanju bosanskog krivovjerja posebno mišljenje iznio je F. Milobar pišući poveći rad o banu Kulinu. Već ta činjenica ograničila je njegov prikaz na pitanja u vezi s postankom Crkve bosanske. Tu je problematiku autor stavio u širi politički okvir u kome se "bosansko bogumilstvo" pojavljuje kao odgovor na težnje Rimske kurije da ujednači bogoslužje na čitavom području Zapadne crkve. Za njega je Crkva bosanska u osnovi bila katolička crkva utemeljena na hrvatskoj glagoljaškoj tradiciji, koja je u obranu svog slavenskog bogoslužja prihvatila bogumilstvo.[150] S njegovim gledištima dodirnih točaka imaju poimanja Marka Vege, koji je pišući 1937. o toj temi u okviru studije o Humskoj zemlji iznio mišljenje da su *krstjani* Crkve bosanske zapravo "nereformirani katolici" koji, po njemu, nisu mogli ni htjeli zbog svoje posebne kulture prihvatiti sve tekovine i norme Rimske crkve. Za njega Crkva bosanska po svome učenju nije bila dualistička, nego katolička crkva koja je vjersko učenje prilagodila potrebama svojih sljedbenika te zaključuje kako je to bila "čista narodna vjera bez izgrađenog sistema".[151] Poslije je u više radova te stavove dodatno razrađivao.[152]

Katoličko podrijetlo i pravovjernost Crkve bosanske u radovima nastalim do 1954. dokazivao je i branio Jaroslav Šidak. Tako je u studiji iz 1937. zastupao mišljenje po kome bi ona u svjetlu izvornih svjedočanstava

---

[149] **Truhelka,** *Bosanska crkva,* 779-783.

[150] **Милобар,** *Бан Кулин II,* 487. Njegove stavove opširnije je izložio i kritički ocijenio **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 104-106.

[151] **Vego,** *Povijest,* 118-157.

[152] **Vego,** *Patarenstvo u Hercegovini,* 195-215; **Isti,** *Patarenstvo,* 109-142; **Isti,** *Iz historije,* 315-381.

XIV. i XV. st. bila samostalna crkvena organizacija. Njezino se postojanje podudaralo s nastojanjima Katoličke crkve i njezine hijerarhije da je potpuno veže uz katoličanstvo, jer je djelovanje njezina narodnog svećenstva na slavenskim tradicijama u katoličkim krugovima doživljavano kao neprihvatljivo i suparničko, čime je narušavano crkveno jedinstvo i ugrožavan opstanak Bosanske biskupije. Uzajamno nepovjerenje imalo je za posljedicu da je Crkva bosanska nastavila živjeti ranijim životom ne obazirući se na katoličke biskupe koji su se pod ugarskom zaštitom povukli iz zemlje i nastanili u Đakovu. Crkvenom udaljavanju Bosne od Rima prethodila su dva važna događaja, prvi iz 1233, kad je s biskupskog položaja bio svrgnut domaći čovjek, i drugi iz 1238, kad je Bosanska biskupija oduzeta dubrovačkom i dodijeljena kaločkom nadbiskupu. Šidak je tako zaključio da je Crkva bosanska bila samostalna u pogledu jurisdikcije i pravovjerna s obzirom na svoje vjersko učenje te da nije priznavala papinsku vlast niti se smatrala dijelom Istočne crkve. Ukratko bila je to potpuno samostalna kršćanska crkva, koja je sebi pripisivala apostolsko podrijetlo.[153] Potpuniji prikaz stavova o Crkvi bosanskoj iznio je 1940. u posebnoj knjizi. Tu je nastavio braniti svoja ranije zastupana stajališta ističući kako ona nije naučavala nikakav krivovjerni nauk te da se optužbe na njezin račun u tom smislu mogu naći jedino u spisima nastalim u krugu njezinih protivnika. Nastavljajući u tom duhu trudio se dokazati da njezino vjersko učenje nije bilo ni heretično ni dualističko te da ona nije bila nikakva pravoslavna crkva, iako se njezino svećenstvo sastavljeno od *krstjana* i seoskih popova držalo istočnog obreda i štovalo svece koje je štovala Istočna crkva.[154] Do 1942. Šidak je objavio nekoliko radova u kojima je izložio i kroz pojedina pitanja podrobnije razradio tezu o Crkvi bosanskoj davši joj konačni oblik, a u prilogu za *Hrvatsku enciklopediju* iznio je o toj temi sažetak svojih gledišta.[155]

Tezu o glagoljaškom podrijetlu i pravovjernosti Crkve bosanske i njezinih sljedbenika aktualizirao je L. Petrović koji je svoja shvaćanja te složene problematike iznio u posmrtno objavljenoj studiji iz 1953. Za taj njegov rad karakteristično je da je autor bez nove argumentacije ponovio od ranije

---

[153] **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 37-175.

[154] **Šidak,** *"Crkva bosanska".*

[155] **Šidak,** *Pravoslavni Istok,* 769-793; **Isti,** *Samostalna "crkva bosanska",* 1-17; **Isti,** *Novi prinosi,* 3-4; **Isti,** *"Crkva bosanska" III,* 162-164.

u historiografiji poznatu pretpostavku po kojoj su benediktinci glagoljaši sa svojim navodnim poglavarom "djedom", progonjeni u Hrvatskoj, našli utočište u Bosni. Tu su nastavili djelovanje i četrdesetih godina XIII. st. odvojili su se od Rima, ali su do kraja svoga postojanja zadržali katoličku teologiju. Problem crkvenih prilika u tadašnjoj Bosni autor je tumačio slabom obaviještenošću Rimske kurije na jednoj te ugarskim političkim posezanjima, na drugoj strani, što je imalo za posljedicu da je pravovjerna Crkva bosanska prekinula veze s Rimom i postala "akefalnom" zanemarujući postupno bogoštovlje i vjerski život.[156] Već je J. Šidak istaknuo da se Petrović nije obazirao na optužbe koje su iz Rima u različitim prilikama stizale na račun Crkve bosanske prikazujući je kao dualističku sljedbu, što se ne da svesti na "zapuštenost" i "nemar". Ocjenjujući njegov rad u cjelini promašenim, tek analogiju s Benediktinskim redom drži prinosom boljem razumijevanju nekih vijesti koje se tiču *krstjana.*[157]

Usporedo s rastom stručne literature istraživači su otkrivali nove dotad nepoznate izvore koji su bacali novo svjetlo na tu veliku temu iz bosanske povijesti. Tom građom pozabavio se V. Vrana,[158] koji je u povećem radu prikazao poznate bosanske rukopise koji su dovođeni u vezu s Crkvom bosanskom. Ta građa dodatno je učvrstila tezu F. Račkog novom argumentacijom i nametala budućim istraživačima potrebu njezina usklađivanja s novootkrivenim podatcima. Tog posla prihvatio se A. Solovjev te je u više radova uspio obraniti i dodatno učvrstiti tezu F. Račkog, koja je u međuvremenu bila stekla puno osporavatelja.[159] Dualističko obilježje Crkve bosanske dokazivao je na temelju pomne analize sačuvanih tekstova kojima su se služili njezini članovi. Posebnu pozornost obratio je glosama *Srećkovićeva evanđelja* te izrazima "**иночеды**" i "**иносоуштьны**" iz *Nikoljskog* i *Daničićeva evanđelja,* koje je ocijenio dualističkim, ali je kritika ta njegova objašnjenja odbacila. U njezinu neprijateljskom stavu prema Pravoslavnoj crkvi za koji je dokaz pronašao u glosi iz *Grujićeva*

---

[156] **Petrović,** *"Kršćani",* 41-216.

[157] Za ocjenu tih stavova usp. **Šidak,** *Oko pitanja,* 325-329; **Isti,** *Studije,* 23-27. **Isti,** *"L'Eglise de Bosnie",* 11; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 155.

[158] **Vrana,** *Književna nastojanja,* 794-822.

[159] **Solovjev,** *Gost Radin,* 310-318; **Isti,** *Vjersko učenje,* 5-46; **Исти,** *Јесу ли?,* 81-102; **Isti,** *Prilog pitanju,* 213-215; **Isti,** *La messe cathare,* 199-206; **Isti,** *Novi podaci,* 329-334; **Isti,** *Svedočanstva,* 1-103.

evanđelja, dokazivao je da se ona ne može smatrati pravoslavnom crkvom. Analiza *Zbornika krstjanina Radosava,* koji naziva *Obrednikom,* pružila mu je podlogu za tvrdnju o postojanju kratke "patarenske mise". Solovjev je pouzdano dokazao da se obred u tom rukopisu ne podudara samo s onim lionskih katara nego i s obredom maloazijskih fundagiagita iz XI. stoljeća. Na temelju analize zapisa iz *Batalova evanđelja* zaključio je da je Crkva bosanska nastala potkraj XII. st., te da je njezin utemeljitelj bio Aristodije Zorobabelov iz Zadra kojega je poistovjetio s "gospodinom našim Rastudijem" iz 1393. Te njegove zaključke istraživači su poslije odbacili. Simboliku na stećcima tumačio je u duhu manihejskih vjerskih shvaćanja, ustvrdivši da sljedbenici Crkve bosanske nisu poštivali znak križa, što su poslije kritička istraživanja uglavnom opovrgnula.

Prinos D. Kniewalda proučavanju Crkve bosanske ocjenjuje se kroz kritičku analizu izvora nastalih na latinskom jeziku u krilu Katoličke crkve, kojima je ozbiljno bila poricana vjerodostojnost.[160] Prema njemu rasprave katoličkih polemičara nastale su na temelju vjerodostojnih svjedočanstava koja su im slali franjevci iz Bosne i podudaraju se s onima koje su pisane protiv patarena u Italiji i katara u južnoj Francuskoj. Pri analizi *Bilinopoljske izjave* primijenio je metodu inverzije koja ga je dovela do zaključka kako je na početku XIII. st. u srednjovjekovnoj bosanskoj državi postojala dualistička crkva, iako sam dokument izrijekom spominje shizmu i obveze koje su redovnici zvani "krstjani" na sebe preuzeli.[161]

Proučavanju Crkve bosanske važan prilog dao je M. J. Dinić, koji je zastupao mišljenje da traganje za konačnim rješenjem te problematike vodi preko pojedinačnih pitanja[162]. Kao dobar poznavatelj dubrovačke izvorne građe utvrdio je da su Dubrovčani nazivom "patareni" nazivali isključivo pripadnike Crkve bosanske. Ti predstavnici koje domaća vrela nazivaju *krstjanima* nikad se ne zaklinju u ispravama nego daju samo "obećanje". Poslije je svoje poglede o Crkvi bosanskoj cjelovito izložio u kraćem poglavlju u *Historiji naroda Jugoslavije I.*

Na tragu postignutih rezultata A. Schmaus je pristupio proučavanju Crkve bosanske s obzirom na njezin ustroj i hijerarhiju. U historiografiju

---

[160] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 115-276.

[161] Usp. **Ćošković,** *Interpretacija*, 75-117.

[162] **Динић,** *Један прилог,* 33-43; **Isti,** *Patarenstvo,* 563-568.

je unio pretpostavku da je ona imala čin i čast "velikog gosta" u kome je vidio analogiju s katarskim "velikim sinom". Ta njegova teza imala je svojih sljedbenika,[163] ali je poslije s razlogom bila odbačena.[164]

Važan prilog historiografiji dala je M. Miletić,[165] koja je, primjenjujući komparativnu metodu, proučavala natpise na bosanskim kamenim spomenicima, poput ploče Kulina bana te stećaka gosta Mišljena iz Puhovca i Milutina Crničanina. Utvrdila je da su bosanski redovnici poznati kao "krstjani" s kraja XII. i početka XIII. st. bili pripadnici reda sv. Bazilija, te da su sačuvali gnostičku baštinu iz starih kršćanskih vremena. Njezino objašnjenje naziva i uloge *gosta* nema oslonca ni u izvornoj građi ni u jeziku, kao ni njezina tvrdnja o postojanju teritorijalne organizacije Crkve bosanske, a pokušaj da dokaže kako su pojedine hiže imale svoja područja ocijenjen je kao "čista konstrukcija".[166]

Baveći se crkvenom poviješću srednjovjekovne bosanske države D. Mandić je o problematici Crkve bosanske napisao opsežno djelo.[167] Njegova zamisao bila je da učvrsti tezu F. Račkoga te je proučio mnoge izvore kojima se mogao služiti. Ipak, rezultati njegova rada nisu naišli na odobravanje kritičke historiografije koja mu je zamjerala "proizvoljna domišljanja". Promašenim se ocjenjuje njegovo traganje za pojavom dualističke hereze u Bosni u početku XI. st., zatim objašnjenje o Rastudiju, Belizmencu i navodnom protupapi Tomašu Bartolu iz 1223, koji je, po njemu, našao utočište kod francuskih katara. Uz sve nedostatke kojima mu djelo obiluje, njegova knjiga je još uvijek najpotpunija sinteza o Crkvi bosanskoj i njezinim *krstjanima.*

Stanje izvora utjecalo je na stavove A. Babića koji je pokušavao dokazati da je Crkva bosanska imala organizaciju poput one koja je dobro poznata u velikim katarskim crkvama. U tom smislu neodrživim su se pokazala njegova objašnjenja izrada "did kon dida" u kome je vidio dosto-

---

[163] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 214-216. **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 99; **Isti,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 37, navodi da je loga "velikog gosta" iz povelje bana Stjepana II. Kotromanića nejasna.

[164] **Schmaus,** *Neumanichäismus,* 271-299.

[165] **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 185.

[166] **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 22, bilj. 41.

[167] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 508.

janstvo koje je po časti odgovaralo katarskom "starijem sinu" i "starac unuk" koji je odgovarao zvanju "mlađeg sina". Trajniju historiografsku vrijednost imaju oni dijelovi njegova rada u kojima je solidan prikaz uloge članova Crkve bosanske u srednjovjekovnoj bosanskoj državi i društvu, što je napose došlo do izražaja kroz njihovu diplomatsku službu.[168]

Problematika Crkve bosanske privlačila je znanstvenu pozornost S. Ćirkovića koji je u više radova pristupao toj temi.[169] S obzirom na pojavu krivovjerja na području srednjovjekovne bosanske države ponudio je novo objašnjenje pojma "ecclesia Sclavoniae" koju spominju djela katoličkih polemičara. Na temelju spominjanja gradova u djelu Anselma iz Aleksandrije, došao je do zaključka kako ta situacija više odgovara Dalmaciji nego Bosni u koju je žarište hereze preneseno tek u prvoj polovici XIII. st. U to doba trebalo bi po njemu datirati i pojavu Crkve bosanske, te napominje da je do toga došlo stapanjem ostataka stare Bosanske biskupije i heretičkih elemenata koji su u njoj prevladali davši joj dualističko obilježje. Njezin dualistički karakter utvrdio je analizom glosa *Srećkovićeva evanđelja,* što mu je pružilo podlogu za tvrdnju da i domaća povijesna vrela posvjedočuju dualistička shvaćanja koja su *krstjanima* pripisivali izvori nastali u krugu Katoličke crkve. U novijim radovima priznavao je vezu između "krstjana" *Bilinopoljske izjave* iz 1203. i onih o kojima svjedoče brojni izvori XIV. i XV. st. Odbijao je poistovjećivanje ustroja Crkve bosanske s onim kakav su imale velike dualističke crkve. Poricao je *krstjanima* puno redovničko obilježje, ali je prihvaćao da su pojedinci i njihove zajednice imali zemljišne posjede.

Na sličan način tu problematiku obradio je M. Loos u više svojih radova, ističući da je Crkva bosanska zauzimala važno mjesto u dualističkom pokretu. Odbacuje kao neosnovano mišljenje A. Solovjeva o dualističkim tragovima u tekstovima bosanskih evanđelja te pretpostavku o istovjetnosti Aristodija-Rastudija kao njezinu utemeljitelju. Prihvaćao je podjelu sljedbenika Crkve bosanske na "savršene" i vjernike, ali je držao neopravdanim njezin ustroj izjednačavati s onim kakav su imale druge dualističke

---

[168] **Babić,** *Diplomatska služba,* 12-70; **Isti,** *Bosanski heretici,* 177; **Isti,** *Iz istorije,* 325.

[169] **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 547-575; **Исти,** *Историја Босне,* 50-58; 101-112; **Исти,** *Глосе,* 207-222; **Isti,** *Bosanska crkva,* 191-254; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 7-34.

crkve na Zapadu. Uloga "episkupa" u toj hijerarhiji pripadala je *djedu,* a za uloge koje su imali *starac* i *gost* mišljenja je da nisu dovoljno poznate. "Krstjane" *Bilinopoljske izjave* smatra redovničkom zajednicom te odbacuje mišljenje da su već tada činili dualističku crkvenu organizaciju. Na temelju vijesti inkvizicijskih spisa pokušao je utvrditi postojanje trajnijih veza između *krstjana* i zapadnih heretika.[170]

Posebno mjesto u proučavanju Crkve bosanske zauzima svojim radom J. Šidak koji je tijekom gotovo punih četrdeset godina pomno pratio i ocjenjivao što je sve o toj velikoj temi našeg srednjeg vijeka pisano te ti njegovi radovi danas, kad je literatura o Crkvi bosanskoj naraslo do nepreglednosti, imaju osobitu vrijednost koju je mogao dati samo odličan poznavalac te složene problematike, kakav je on bio. Sâm je historiografiju obogatio brojnim prilozima i zadužio novim pristupima, pogledima i rješenjima. Njegov rad na proučavanju Crkve bosanske može se podijeliti u dva razdoblja, a karakterizira ih različit pristup koji je taj vrijedni i svestrani povjesničar i istraživač o našoj temi zauzimao. O radovima iz prvog razdoblja već smo govorili, pa sad ostaje da se nešto kaže o njegovim prinosima iz drugog dijela znanstvenog stvaralaštva. Lako se može uočiti da su njegovu istraživačku pozornost privlačile biblijske knjige kojima su se služili sljedbenici Crkve bosanske te drugi tekstovi koji su s glavnom temom imali bliskih veza. To njegovo zanimanje dovodi ga do isprave bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću, i one koju je izdao djed Mirohna 1427. nepoznatom bosanskom vlastelinu, odnosno do *Kopitarova evanđelja, Mletačkog zbornika,* i nove građe o djelovanju Rimske kurije u Bosni u polovici XIII. st. Druga skupina radova obrađuje pojedina pitanja, poput djelovanja dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni i problemima s kojima su se u drugoj polovici XIV. st. susretali franjevci u svom pastoralnom radu na širokom području Bosanske vikarije koje nije moglo stati u granice tadašnje države Kotromanića. Tu su činjenicu mnogi povjesničari zanemarivali što je negativno utjecalo na njihova objašnjenja i poimanje crkvenih prilika na području srednjovjekovne bosanske države. Isticao je povezanost Bosanske biskupije i Crkve bosanske, koja je – po njemu – organski izrasla iz katoličke *(ecclesiae bosnensis).* Obje su bile redovničkog karaktera s hijerarhijom koju su preuzele iz istočnog monaštva. Njegovu pažnju privukle

---

[170] **Loos,** *"Eglise bosnienne",* 145-161; **Isti,** *Dualist Heresy,* 162-167, 292-328; **Isti,** *Les derniers cathares,* 113-126.

su vijesti iz prve polovice XIII. st. koje govore o heretičkom papi u Bosni te one iz kronike ugarskih franjevaca iz 1259. Nakon što je pod utjecajem građe koju je objavio A. Dondaine, prihvatio tezu F. Račkog kao najprikladniji okvir za dalja istraživanja, svoje je poglede izložio u više navrata. Danas su njegovi najvažniji radovi iz te druge faze stvaralaštva dostupni u knjizi iz 1975. Posljednji put najvažnije rezultate o Crkvi bosanskoj izložio je u radu iz 1976. na francuskom i 1977. na hrvatskom jeziku.[171]

Katoličko podrijetlo i pravovjerno učenje Crkve bosanske najupornije je dokazivao i branio J. V. A. Fine.[172] Po njemu je ona nastala vjerojatno u polovici XIII. st. kao posljedica nastojanja Rimske kurije da reformira Bosansku biskupiju. Nakon prekida veza s Rimom i međunarodnim katoličanstvom, postala je samostalna lokalna organizacija, uz napomenu da je i dalje zadržala organizacijsku strukturu ranije katoličke biskupije koje je bila nastavak. Zadržala je tijekom svog postojanja katoličku teologiju, koja je zbog seljačkog karaktera bosanskog društva bila izvrgnuta svakovrsnim zastranjivanjima, što ju je moglo u očima suvremenika činiti "iskvarenom" Katoličkom crkvom. Slijedeći tu misao autor je tvrdio da su u tadašnjoj Bosni istodobno djelovala dva "devijantna" pokreta, jedan većinski i shizmatični organiziran je u "Bosansku crkvu", a drugi manjinski činili su dualistički heretici među kojima je moglo biti i izbjeglica iz Dalmacije. Optužbe na račun "Bosanske crkve" koje su stizale iz rimskih krugova odnosile su se, po njemu, na tu malobrojniju skupinu heretika u Bosni, a ne na njezinu shizmatičnu crkvenu organizaciju. Ukratko "Bosanska crkva" bila je mala samostanska organizacija, koja nije imala važniju ulogu u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Utvrdio je da "gospodin naš Rastudije", suvremenik tepčije Batala, nije istovjetan sa Zorobabelovim sinom Aristodijem niti je mogao biti utemeljitelj Crkve bosanske. Učenje Crkve bosanske ostalo je po strani njegova zanimanja, a kad ga i dotiče čini to u širem okviru političkih i ekonomskih previranja kroz koja je prolazilo bosansko društvo. Sociološke metode koje je primijenio u radu te metodički postupak s izvornom građom nisu mu besprijekorni i podliježu kritici.[173]

---

[171] **Šidak,** *Studije,* 400; **Isti,** *"L' Eglise de Bosnie",*7-36; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 149-184.

[172] **Fine,** *Aristodios,* 223-229; **Fine,** *Улога,* 29-43; **Isti,** *Bosnian Church,* 447.

[173] Temeljitoj kritici njegovo djelo podvrgao je **Džaja,** *Fineova interpretacija,* 52-59.

Pitanjem Crkve bosanske u više radova bavio se F. Šanjek,[174] a rezultate je u cjelini objavio još 1975. Pojavu hereze u Bosni dovodi u vezu s talijanskim katarima koji su imali "ordo Sclavoniae" i ispovijedali su umjereni dualizam. Tim slijedom došao je do "ecclesiae Sclavoniae" koju svodi na pojam Hrvatske, iako je taj pojam u srednjem vijeku imao neusporedivo šire značenje u zapadnim vrelima. Dolazak heretika u Bosnu dopušta jedino iz dalmatinskih gradova, odakle su bili prognani, ali odbija svaku pomisao da je takvih strujanja moglo biti i iz susjedne srpske države. Hijerarhija Crkve bosanske, po njemu, u potpunosti odgovara onoj kakvu su imali zapadni dualisti, što ga je navelo da prihvati odbačeno mišljenje o postojanju časti "velikog gosta" u kome je vidio katarskog "starijeg sina". Povodeći se za D. Mandićem preuzima njegovo mišljenje o "velikom starcu", ali je izrazio sumnju u postojanje tijela "dvanaestorice strojnika". Poslije je napustio neke zablude koje je historiografija davno ispravila, ali mu se i dalje čini privlačna misao o postojanju "velikog gosta", za koju nije mogao pronaći potporu u izvornoj građi, te ju proglašava nejasnom. S obzirom na dualističko obilježje ustroja Crkve bosanske, stavovi koje je na više mjesta iznosio nisu usuglašeni, pa se stječe dojam da mu ono nije bilo jasno. Ni najnoviji prilozi koje je dao o Crkvi bosanskoj ne umanjuju ocjenu J. Šidaka da je polagao preveliko pouzdanje u domišljanja D. Mandića, koja je u mnogim pojedinostima slijedio, te da rezultate historiografije nije uvijek dovoljno uzimao u obzir.[175]

Crkvenom problematikom u srednjovjekovnoj bosanskoj državi pozabavio se u više radova S. M. Džaja, koji je svoju istraživačku pozornost usmjerio na Crkvu bosansku i njezinu ulogu u primanju islama na širem bosanskohercegovačkom prostoru. Naglašava važnost cjelovitog i metodički ispravnog tumačenja izvorne građe različitog podrijetla. Važnost tog pitanja vidi u činjenici da su izvorna svjedočanstva važna za razumijevanje *krstjana* s obzirom na njihovo podrijetlo, vjersko učenje, organizaciju, društveni i politički položaj te nestanak i mogući udio u prihvaćanju islama. U povijesti bosanskog krivovjerja prepoznaje važne datume, koje vidi u pokušaju suzbijanja krivovjerja 1203. na Bilinu Polju, organizira-

---

[174] **Šanjek,** *"Crétinens bosniaques",* 131-181; **Isti,** *Rassemblement hérétique,* 769-799; **Isti,** *Bosansko-humski krstjani,* 216; **Isti,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 1-65.

[175] **Šidak,** *Studije,* 364-374; **Isti,** *"L'Eglise de Bosnie",* 14-15; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 160.

nom djelovanju franjevaca nakon uspostave Bosanske vikarije oko 1340. Primjećuje da su franjevci stekli uporišta u gradovima i trgovištima, ali da njihovu nazočnost po selima, osmanski izvori ne bilježe. Takvu mogućnost dopušta tek za područje istočne Bosne. S razlogom se usprotivio tezi o "bogumilskoj komponenti" u prihvaćanju islama, zbog postupaka pretposljednjeg kralja Stjepana Tomaša. Sam taj proces tekao je, po njemu, u prvom stoljeću osmanske vlasti uglavnom bez prisile, a poslije su se prilike promijenile pa je islam prihvaćan kao posljedica prisile i progona. Poslije je u posebnom radu razmatrao uzroke propasti Bosanskog Kraljevstva, stavljajući ih u širi okvir složenih crkvenih prilika u zemlji te uzajamnog nepovjerenja koje je u očima zapadnog očevidca Nikole Modruškog trebalo biti pokriće za izostanak očekivane pomoći kršćanskog Zapada.[176]

Iscrpan prikaz bosanskog krivovjerja prikazao je D. Dragojlović, koji se pozabavio pitanjima podrijetla, ustroja, vjerskog učenja i djelovanja sljedbenika Crkve bosanske u bosanskom društvu. Zastupao je tezu o *krstjanima* kao izdanku istočnog monaštva, što je nastojao potkrijepiti različitim vrelima. Za razliku od drugih povjesničara "ecclesiam Dalmatiae" iz 1167. stavljao je u srpsku državu Uroša II, a podlogu za tu tvrdnju našao je u djelima bizantskih pisaca toga doba, gdje taj naziv odgovara pojmu Srba i Srbije. Pitanje istočnog obreda puno je bilo raspravljano u znanstvenoj literaturi te tom pitanju i Dragojlović poklanja veliku pozornost nastojeći dodatno učvrstiti tvrdnju o prakticiranju istočnog obreda u liturgiji. Dragutinov rad na suzbijanju krivovjerja, o čemu piše arhiepiskop Danilo II, pripisuje pravoslavnom svećenstvu koje bi na području Usore i Soli imalo svoju crkvenu organizaciju s episkopom na čelu. Pogrešno zaključuje da je poglavar Crkve bosanske prije 1453. prešao na područje vlasti hercega Stjepana te da je poslije napustio "vjeru bosansku" i prigrlio pravoslavlje. Takav zaključak ne može se izvesti iz nedatiranog odgovora carigradskog patrijarha Genadija II. sinajskim monasima. Problematična mu je i tvrdnja da su patareni Bjelosav, Milorad i Obicen imali čast *gosta,* jer takav zaključak dostupni izvori ne potvrđuju. Nepouzdan mu je odnos prema izvornoj građi i literaturi kojom se koristio.

Posljednji u nizu cjelovitih prikaza Crkve bosanske dao je S. Jalimam, koji se u više radova bavio bosanskom srednjovjekovnom crkvenom pro-

---

[176] **Džaja,** *"Bosnische Kirche",* 145; **Isti,** *Fineova interpretacija,* 52-59; **Isti,** *Ideološki aspekti,* 206-214.

blematikom[177]. Nakon što je prvo objavio iscrpan popis literature o toj temi, i sam se poslije javio s više radova. Autor se vraća stavovima koji su se o toj temi javljali u historiografiji prije stotinjak godina. Pojavu *krstjana* i Crkve bosanske dovodi u neposrednu vezu s ulogom koju im je namijenio, a ona je izrazito politička, i sastojala se u suprotstavljanju "nadiranjima sa svih strana". S obzirom na tu predodžbu oni nisu mogli biti ni protjerani heretici iz srpske države ni patareni koje je splitski nadbiskup Bernard prognao iz Splita i Trogira ili su kao pojedinci stigli iz Zadra, nego su morali biti domaći ljudi, odnosno "dobri Bošnjani", koji su bili nadahnuti heterodoksnim mističnim učenjem s Istoka. Njihov utjecaj osjećao se u državnom, političkom, diplomatskom, kulturnom i javnom životu, a pojedinci su se pojavljivali kao prepisivači, iluminatori, savjetnici i posrednici u službi vladara i moćne vlastele.

Kao dopunu ovom kratkom pregledu najvažnije literature može poslužiti osvrt P. Ćoškovića u kome je on pomno zabilježio sve one priloge koji su mu bili dostupni, a odnose se na navedenu temu.[178] Nakon tog priloga važna su još dva događaja koja su u središtu pozornosti imali naslovljenu problematiku. Prvi od njih je Okrugli stol organiziran u Institutu za historiju u Sarajevu 30. travnja 2003. u povodu obljetnice *Bilinopoljske izjave,* a podneseni radovi su tiskani u časopisu *Prilozi*[179]. U drugoj polovici te godine u Zagrebu je održan znanstveni skup pod naslovom Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, a zbornik tih radova pojavio se iz tiska ovih dana te njegove rezultate nisam mogao koristiti.

Ovim kratkim osvrtom na stanje pitanja Crkve bosanske u postojećoj literaturi trebao bi olakšati svima onima koji u ovu iznimno veliku i složenu problematiku ulaze s namjerom da steknu što lakši uvid u znanstvene rezultate do kojih su povjesničari dosadašnjim naporima stigli. Ovaj izbor nije slučajno načinjen, nego je pravljen s namjerom da problematiku pokrije u cjelini, kako s obzirom na proučavanu temu tako i u pogledu različitih pristupa i objašnjenja, koji su se nametnuli. Nove okolnosti u kojima

---

[177] **Јалимам,** *Прилог библиографији,* 173-196; **Isti,** *Studija,* 206; **Isti,** *Zapadnoevropski heretici,* 61; **Isti,** *Historija,* 315.

[178] **Ćošković,** *Četvrt stoljeća,* 31-54.

[179] **Šanjek,** *Abjuracija,* 11-15; **Ančić,** *Bilinopoljska abjuracija,* 17-37; **Hašimbegović,** *Prve vijesti,* 39-45; **Brković,** *Diplomatičko-paleografska analiza,* 49-72; **Ćošković,** *Interpretacija,* 75-115; **Jalimam,** *Bilinopoljska izjava,* 119-131.

se našla historiografija od početka devedesetih godina XX. st. utjecale su na traženje novih putova, što je za posljedicu imalo pokušaje premještanja teme iz njezina prirodnog okvira, prepuštanje ljudima kojima je zanimanje za prošlost nerazmjerno njihovoj stručnosti. Dodaju li s k tome i različiti neznanstveni motivi, tada kretanje kroz brojnu literaturu o tom pitanju nije nimalo lako. Konačna rješenja pojedinih pitanja koja je J. Šidak 1976. nagovijestio kao vrlo izgledna, danas više ne izgledaju tako blizu.

Unatoč uloženom trudu velikog broja znanstvenika koji su nastojali svojim rezultatima pridonijeti rješenju cjelokupnog problema Crkve bosanske, mnoga pitanja i nadalje su otvorena, iako bi njihovo rješenje trebalo očekivati. Jedno od pitanja u vezi s kojim sve pojedinosti nisu razjašnjene i nedoumice otklonjene, tiče se ustroja Crkve bosanske, a u dosadašnjoj historiografskoj literaturi bila su mu u cijelosti posvećena tek tri rada, uz napomenu da se u jednom od njih općenito obrađuje ustroj Crkve bosanske[180], a u druga dva pojedinačno se govori o *starcima*[181] i *gostima.*[182] Dubrovačka izvorna svjedočanstva glavna su podloga u nastanku ovog rada, pa će pitanje ustroja i djelovanja sljedbenika Crkve bosanske biti pouzdanije prikazano bez pretjeranih analogija i traženja uporišta u obavijestima koje o tome istraživaču pružaju zapadna vrela, koja su nastala u drugoj stvarnosti i govore o drugim prostorima, dualistima i njihovim crkvenim organizacijama.

---

[180] **Kniewald,** *Hierarchie,* 579-606.

[181] **Душанић,** *О старцима,* 439-449.

[182] **Ћошковић,** *О гостима,*7-40.

CRKVA BOSANSKA U OČIMA KRŠĆANSKIH SUVREMENIKA

S obzirom na to da Crkva bosanska predstavlja iznimno značajnu i zanimljivu pojavu sveukupne bosanske povijesti, potrebno je razmotriti kako su je shvaćali i doživljavali njezini inovjerni suvremenici, odnosno kako se ona odražavala u povijesnim izvorima. To je neophodno učiniti prije svega stoga što se, ovisno o sredini u kojoj su pojedini izvori nastali, svjedočanstva o njoj razlikuju po nazivima koji su davani njezinim sljedbenicima, uz napomenu da ni u tom pogledu nije bilo pune dosljednosti. Jedno od središnjih pitanja koje je zanimalo kršćanske suvremenike, po kome su određivali karakter i pripadnost hereze u Bosni, odnosilo se na vjersko učenje Crkve bosanske, koje je u usporedbi s drugim stranama te iznimno složene problematike ostalo najslabije poznato, a ponuđeni odgovori povjesničara izvođeni su najčešće *per analogiam* s učenjem drugih dualističkih crkava. Izvorna svjedočanstva pokazuju da je Crkva bosanska u katoličkim i pravoslavnim krugovima smatrana heretičnom te u tom pogledu među kršćanskim suvremenicima nije bilo neslaganja. Tek u nastojanjima da utvrde korijen iz koga je ponikla, ni suvremenici više nisu bili jedinstveni, što se ogleda u nedosljednoj upotrebi naziva kojima su označavali njezine sljedbenike. Valja ipak upozoriti da su stečena iskustva u radu na suzbijanju hereze, osobito u Rimskoj kuriji, još u vrijeme pojave krivovjerja u Bosni bana Kulina, bila dovoljna da su papini teolozi mogli prepoznati heretike i njihovo učenje. U tom smislu vrijedan je podatak iz Vukanova pisma kako su neki Bosanci koji su bili upućeni u Rim da bi se ondje ispitala njihova vjera, kad su se vratili s krivotvorenim pismom u

domovinu, govorili da je papa dozvolio njihovo pravilo.[1]

Kad se govori o Crkvi bosanskoj i njezinim sljedbenicima, istraživači se susreću s različitim problemima od kojih se neki postavljaju već na samom početku rada, a odnose se na pitanje njezine uključenosti u veliki dualistički pokret raširen od Male Azije do južne Francuske. Na to se naslanja pitanje njezina položaja među dualističkim crkvama toga doba. S tim u vezi neizostavno treba uzeti u obzir činjenicu da se taj položaj do početka XV. st. bitno promijenio pod utjecajem razvoja vanjskih i unutrašnjih društvenih i političkih prilika, a osobito zbog franjevačke misionarske djelatnosti na širem području Bosanske vikarije. Sve te promjene osjetno su utjecale na stav katoličkih i pravoslavnih suvremenika prema *krstjanima*, što se ogledalo u upotrebi naziva kojim su u službenim ispravama zvani sljedbenici Crkve bosanske. Valja istaknuti da, unatoč proučavanju i poznavanju obilježja bosanske hereze, jedinstvene upotrebe odgovarajućih naziva nije bilo ni kod kršćanskih suvremenika ni poslije u djelima povjesničara koji su se zanimali tom problematikom. Ipak se u tom terminološkom šarenilu može uočiti da su u pojedinim sredinama prevladavali sasvim određeni nazivi koji su davani bosanskim dualistima. Skloni smo mišljenju da se u tome zapravo odražavao službeni stav kršćanskih suvremenika prema *krstjanima,* gledano očima njihovih crkava, a on se temeljio više na običaju zemlje iz koje su dolazili nego na stvarnom sadržaju i istraživanju bosanske hereze.

Sa sigurnošću se može tvrditi da su kršćanski suvremenici to krivovjerje jasno uočavali i razlikovali te u određenoj mjeri poznavali, pa i prepoznavali, kako to uostalom potvrđuju katolička i pravoslavna svjedočanstva u kojima su se pojedinačno iznosila načela vjerskog učenja *krstjana.* Postojeća terminološka neujednačenost i nedosljednost u nazivlju, koje je upotrebljavano u izvornoj građi, ne dovodi u sumnju njihovu solidnu obaviještenost o dualističkom obilježju vjerskog učenja sljedbenika *krstjana* u Bosni. Objašnjenje takvog stanja treba tražiti u činjenici da se na taj na-

---

[1] "Illi autem simulatis litteris redierunt, dicentes a vobis concessam sibi legem", **Theiner,** *Monumenta Slavorum I,* 6; **Katona,** *Historia critica IV,* 578-579; **Fejér,** *Codex diplomaticus II,* 372-372; **Kukuljević,** *Codex diplomaticus II,* 215-216; **Smičiklas,** *Codex diplomaticus II,* 334. **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 120, donosi pogrešan prikaz tih događaja, a **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 201 i bilj. 20, krivotvorenje papina pisma dovodi u vezu s odlaskom nekih Bosanaca u Rim 1202, usp. **Ćošković,** *Interpretacija,* 77-78 i bilj. 8.

čin češće izražavao službeni, nerijetko i trenutni stav neke sredine prema Crkvi bosanskoj i njezinim pripadnicima kao dualistima općenito, a ne u smislu jasnog objašnjenja karaktera njihova učenja. Oštrina stava koji su kršćanski suvremenici na taj način izražavali varirala je od najobičnije površne obavijesti o postojanju hereze u Bosni do njezina podrobnijeg svrstavanja uz određenu dualističku herezu, ovisno o tome što se već u kom trenutku željelo posebno naglasiti. Dosljedno tome, lako je razumjeti zašto se u povijesnim izvorima koji su nastali u katoličkoj sredini *krstjani* najčešće nazivaju jednostavno nevjernicima *(infideles),* hereticima *(haeretici),* Bosancima *(Bosnenses, Bossinenses),* bosanskim hereticima *(haeretici bosnenses),* katarima *(cathari),* manihejcima *(manichaei)* i patarenima *(patareni, patarini, paterini)*. To je uobičajeno nazivlje koje su upotrebljavali protivnici na Zapadu kad su govorili o krivovjerju u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, a tako su postupale i sâme pape. S tim u vezi valja upozoriti da je u očima rimokatolika Bosna tijekom srednjega vijeka slovila kao zemlja nevjernika. Njihovo pak učenje u većini slučajeva označavano je manihejskim, patarenskim i bosanskim imenom, a iznimno jakobitskim i nestorijanskim naukom. U srpskim izvorima sljedbenici Crkve bosanske se uglavnom podrazumijevaju pod nazivom *babuni,* osim u jednom problematičnom slučaju, kada su nazvani *bogumilima.* Taj pak naziv bio je uobičajen u bugarskim i makedonskim izvorima i odnosio se na dualističke sljedbenike u istočnim dijelovima Balkanskog poluotoka. Budući da između njih i Bosne u XV. st. nije bilo dodira, nema podataka koji bi potvrđivali da bi se pod tim imenom mislilo na *krstjane.* Bizantska svjedočanstva rijetko govore o prilikama u Bosni i tamošnjem stanovništvu koje nazivaju kutugerima (κουδουγέροι), što se u historiografskoj literaturi uglavnom dovodilo u vezu s njihovom pripadnošću Crkvi bosanskoj. Svaki od tih naziva imao je svoje opće i posebno značenje i smisao u kome je upotrebljavan, što je jasno dolazilo do izražaja s obzirom na širu pozadinu svakog poznatog izvornog dokumenta.

Nevjernikom se u monoteističkim religijama drži onaj koji poriče Božju opstojnost ili je krivo poima. U biblijskoj pak teologiji nevjernikom je smatran onaj koji ne dovodi u pitanje Božju opstojnost nego ne priznaje znakove i svjedoke Božje Riječi, te uskraćuje posluh toj Riječi. Nevjernik *(infidelis)* je prema tadašnjim shvaćanjima označivao svakog onoga koji ne ispovijeda pravu vjeru, odnosno ne vjeruje u Kristovo božanstvo i nije bio kršten. Takva je kvalifikacija nosila u sebi najširi smisao poganstva i

uspješno se mogla primijeniti u različitim prilikama, pa i onima s političkom pozadinom. Obično se tada nije tražilo ni nudilo nikakvo dodatno objašnjenje, a značenje pojmu davao je širi smisao u kome je dotični naziv upotrijebljen. Budući da se u izvornoj građi pripadnici Crkve bosanske nazivaju nevjernicima, osvrnut ćemo se, ilustracije radi, na nekoliko takvih primjera. Tako se primjerice u odgovoru pape Grgura XI., koji je 1373. uputio bosanskom vikaru Bartolu Alvernskom, sljedbenici Crkve bosanske podrazumijevaju pod nazivom *infideles*. To je u potpunosti došlo do izražaja u odgovoru na vikarovo dvadeseto pitanje kojim se savjetuje vikaru i franjevcima kako bi trebali postupiti u slučaju kad se Bosanka ili nevjernica koja je prethodno bila udana za nevjernika obrati na katoličku vjeru i uda za katolika.[2] Nazivajući pripadnike Crkve bosanske u širem smislu nevjernicima, papa je želio naglasiti da oni ne samo što ne pripadaju nijednoj od dviju pravovjernih kršćanskih crkava, nego da je njihovo vjerovanje toliko problematično u očima Katoličke crkve da ih se uopće ne može držati vjernicima. Smisao papina stava i ocjene treba promatrati u širem okviru njegovih namjera da što snažnije istakne svoje pravo da u crkvenim i vjerskim poslovima na području srednjovjekovne bosanske države, koja je neupitno pripadala njegovoj duhovnoj vlasti, sam uređuje crkvene prilike. Papa je stoga uznemirujućim prikazom crkvenih prilika u Bosni želio istaknuti opravdanost misionarskog rada franjevaca među tamošnjim pukom koji je jednim dijelom doista pristajao uz učenje Crkve bosanske. Ni bosanski vikar ni poslije teolozi kojima je papa Grgur XI. povjerio sastavljanje odgovora na spominjana Bartolova pitanja nisu imali na umu nauk Crkve bosanske, kako je to naveo D. Kniewald.[3] Razložnom nam se čini primjedba B. Rupčića koji je upozorio da se pod izrazom *Bosnenses vel infideles* imaju među podanicima bosanskog vladara razumjeti oni koji nisu bili kršteni, odnosno nisu primili valjano krštenje vodom.[4] Njih, međutim, ne treba tražiti samo među podanicima bosanskog vladara

---

[2] "si bosnensis uel infidelis nupta infideli postmodum conversa nubat catolico", **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 161; **Theiner,** *Monumenta Slavorum II,* 327-329; **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 278-279. Na to značenje naziva *infideles* u papinim odgovorima na pitanja bosanskog vikara Bartola upozorio je svojedobno još **Rački,** *Bogomili VIII,* 134.

[3] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 191; usp. **Šidak,** *Samostalna "crkva bosanska",* 3.

[4] **Rupčić,** *Značenje "Dubia",* 82-84, s osvrtom na starija mišljenja.

nego općenito među pukom teritorijalno puno prostranije Bosanske vikarije, a oni koji su nazvani bosanskim imenom tek su dio tog stanovništva. Navedeni primjer pokazuje funkcioniranje srednjovjekovne terminologije koja počiva na suprotstavljanju onoga što dolazi iz vlastite sredine s onim što na sličnim principima postoji u drugoj. U potpuno drukčijim okolnostima spomenuo je papa Grgur XII. nevjernike u svom pismu upućenom 30. kolovoza 1409. prepoštu Čazmanskog kaptola zauzimajući se za kapetana kraljevske vojske Ivana Ralska, koji je tada ratovao protiv Osmanlija i ostalih "neprijatelja Kristova imena" u Hrvatskoj i Slavoniji, te u krajevima uz granicu prema Bosni. Među njima papa je izrijekom istaknuo shizmatike i nevjernike[5] za koje se s razlogom može pretpostaviti da označavaju pripadnike Crkve bosanske.

Nevjernici se u Bosni spominju i u drugim situacijama u kojima se pod plaštem krivovjerja u prvi plan isticala opasnost koja je prijetila položaju Katoličke crkve na tom području. Realno gledano, iza takvih izjava često su stajali čisto politički motivi za Bosnu zainteresiranih strana, napose Ugarske, a u vjerskom pogledu Rimske kurije. Iz udaljenijih centara moći, Venecije i Napulja, nisu stizale ideološke optužbe zasnovane na specifičnim bosanskim crkvenim prilikama toga doba, a iz dalmatinskih gradova samo u vrijeme ratnih sukoba s Bosancima. Takvoj diskvalifikaciji pribjegavao je kralj Sigismund da bi ozloglasio svoje političke protivnike.[6] To je 9. lipnja 1406. osjetio vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, a dva mjeseca poslije, 1. kolovoza, i svi stanovnici Bosne, pa čak i kraljev odmetnuti podanik, slavonski ban Ivaniš Horvat[7] te u novoj darovnici za Gorjanske od 12. srpnja 1408. i brat mu Pavao, zagrebački biskup kao i ostali buntovnici.[8] Ne treba posebno naglašavati kako kralja u navedenim primjerima nije zanimala vjerska pripadnost bosanskog stanovništva niti je on to namjeravao ispitivati. On je imao na umu svoje političke protivnike čiji je otpor slamao u namjeri da bi ih vratio u podaničku vjernost koju su mu bili

---

[5] "que eciam prope confines Boznenses ac aliorum schismaticorum et infidelium consistunt moram trahere", **Lukinović,** *Povijesni spomenici V,* 334; usp. **Lovrenović,** *Vitez,* 269.

[6] Opširnije je o toj temi pisao **Lovrenović,** *Modeli,* 9-56.

[7] **Šišić,** *Nekoliko isprava,* 274, 280. Političku pozadinu tih diskvalifikacija analizirao je **Lovrenović,** *Vitez,* 269-271, 276-279.

[8] **Fejér,** *Codex diplomaticus X/4,* 664-667.

uskratili. Isticanjem njihove "nevjere" želio je naglasiti političke razlike i probleme koje je s njima imao, te u tom svjetlu jače istaknuti zasluge koje su u ratovima protiv Bosanaca stekli njegovi privrženici. Iz navedenoga jasno slijedi da je naziv nevjernici *(infideles)* mogao biti snažno politički motiviran te da bezuvjetno ne podrazumijeva samo inovjerce u vjerskom smislu, a u navedenim primjerima označavao je političke protivnike kralja Sigismunda, što postaje shvatljivije u okviru širih političkih previranja u Bosni i njezinu susjedstvu.

S nešto drukčijom motivacijom naziv nevjernika zaradili su u ispravi Egerskog kaptola, klera i puka od 6. lipnja 1407. bosanski podanici kod kojih se bio sklonio i umro egerski biskup Toma de Ludány, iako se tu za njih kaže da su shizmatici.[9] Tu u prvi plan nisu izbijali politički razlozi nego problemi koje su vjernici Egerske biskupije imali sa svojim biskupom zbog kojih se on nije mogao održati na biskupskoj stolici. Negativna iskustva s njim bila su dovoljna da se loše mišljenje protegne i na sredinu koja ga je primila, a jači dojam na egerske katolike trebao je ostaviti navod da su oni članovi druge kršćanske Crkve. Oslonac samo na takve primjere mogao bi sugerirati pomisao da je pitanje Crkve bosanske počivalo isključivo na političkoj osnovi,[10] a to bi značilo da se ono potezalo po potrebi, te da bosanskog krivovjerja izvan tog konteksta u stvari nije ni bilo. Izvorna građa, napose ona dubrovačkog porijekla, koja u dugom vremenskom rasponu govori o Crkvi bosanskoj kao organizaciji, jasno je uočava i izdvaja u svoj njezinoj posebnosti u bosanskom političkom, kulturnom i vjerskom mozaiku te je, uz neskrivenu nesigurnost i ne bez problema, pokušava predočiti svojim katoličkim suvremenicima. Ona je za njih realnost i u miru i u ratu, uz napomenu da se u ratnim okolnostima s dodatnom žestinom naglašavala svaka, pa i vjerska razlika, u nakani da se pretvori u izgovor, objašnjenje i opravdanje postupaka koje čine obje strane.

Iako je, gledano iz političkog kuta, sljedeći podatak u tijesnoj vezi s prethodnim događajima, on na određen način također govori o nevjernicima u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, ali u sasvim drukčijim okol-

---

[9] "Iamque pater Sanctissime dictus dominus Thomas Episcopus a quatuor annis et ciuitatem ipsam ecclesiam Agriensem et nos deserens, ad partes infidelium Boznensium scismaticorum accessit moraturus", **Thallóczy,** *Studien,* 349. O biskupu Tomi usp. *Schematismus cleri 1911,* str. IX; **Eubel,** *Hierarchia catholica I,* 78, bilj. 3.

[10] Na to je upozorio **Lovrenović,** *Vitez,* 288.

nostima. Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, za kojega se zna da je održavao veze s obje Crkve, u pismu iz 1413. molio je kraljicu Barbaru da mu isprosi milost u kralja Sigismunda, jer je zapao u nezavidan položaj izgubivši njegovu naklonost. Da bi bio što uvjerljiviji u svojoj riješenosti te postignuo izmirenje s kraljem koji ga je odbacio, prijetio je povratkom u poganstvo koje je, kako sam priznaje, svojedobno napustio. Ne treba posebno isticati da su njegove prijetnje povratkom u "vjeru bosansku" bile izrazito politički motivirane, baš kao što su vijesti o njegovu prelasku na katoličanstvo desetak godina ranije vjerno odražavale ostvarene ambicije izražene naslovom "herceg Splita, potkralj Dalmacije i Hrvatske, veliki vojvoda bosanski i knez Donjih kraja". Sad kao katolik, "vjeru bosansku" naziva poganskim obredom i nevjerom.[11] Budući da je Hrvojeva izjava iznijeta u teškim okolnostima kad se on našao u nezavidnom položaju prema hrvatsko-ugarskom kralju, ona ima snagu jakog argumenta za tvrdnju da su bosanski suvremenici dobro razlikovali crkvenu pripadnost sljedbenika "vjere rimske" od onih koji su pristajali uz "vjeru bosansku". Katolici u Bosni, a to čini i vojvoda Hrvoje, gledali su na *vjeru bosansku* kao na poganstvo pod kojim se poimala neprihvatljiva mnogobožačka, a u navedenom slučaju točnije bi bilo reći dualistička religija. Poganima je nazvao Bosance i kralj Sigismund u ispravi kojom je 30. travnja 1388. darovao tvrdi grad Harsany u Baranjskoj županiji banu Stjepanu, sinu Filipa Koroga zbog njegovih nebrojenih službi i zasluga koje je stekao u ratu protiv vojske koju je bosanski kralj u ožujku 1387. bio poslao preko Save.[12] Taj

---

[11] "Item exoro serenitatem regiam et vestram maiestatem, ut iam in tempore senectutis mee non permittant mori in paganismo ritu et sub infidelitate, quia vix et difficulter expectavi tempus, ut ritu de paganismo converter in fidem Katholicam, et possim dicto domino regi meo fideliter servire", **Thallóczy-Horváth,** *Dubicza,* 149; usp. **Fejér,** *Codex diplomaticus X/5,* 385-386; **Lucić,** *Povijesna svjedočanstva II,* 854-856. Političku pozadinu Hrvojeva pisma analizirao je **Šišić,** *Vojvoda Hrvoje,* 225-233. **Lovrenović,** *Vitez,* 269, misli da je vojvoda Hrvoje više put mijenjao crkvenu pripadnost: katolik – pataren – katolik.

[12] "ac plerisque et innumeris paganis et Schismaticis Boznensibus et Rasciaanibus, fluuium Zawa cum valido hostili impetu et armatorum coetu et apparatu transmeando in districtu Bazakruz castra metati extitissent et grandes desolationes et incendia inibi ac in Syrmiensi et Valco Comitatibus in fastidium nostrae Maiestatis perpetrare veriti non fuissent", **Fejér,** *Codex diplomaticus X/1,* 417. Za političku pozadinu tih događaja usp. **Rački,** *Pokret I,* 156, bilj. 1.

negativan stav prema *krstjanima* i njihovoj Crkvi bosanskoj u samoj Bosni nije počivao na političkim razlozima, nego na stvarnim razlikama koje su njihovi kršćanski suvremenici uočavali i isticali. Ista primjedba vrijedila je i za članove Crkve bosanske koji su katoličkom i pravoslavnom svećenstvu predbacivali najrazličitije poroke i odricali njihovu kleru svećenički karakter, u čemu su prednjačili zapadni dualisti, kako je to svojedobno primijetio B. Petranović.[13] Navedenu primjedbu treba promatrati u sklopu činjenica da su se bolje poznavali, jer su se zapadni heretici izdvojili iz Rimske crkve i ostali na području njezine jurisdikcije. U takvim okolnostima njihovi odnosi puni uzajamnog nepovjerenja, sumnjičenja i pritisaka pridonosili su produbljivanju neprijateljstva među njima, pa je to našlo izraza u uzajamnim optužbama i negiranju protivne strane. Na vjerskoj su različitosti insistirali i krstjani, ne štedeći pripadnike drugih dviju kršćanskih crkava, baš kao što su se i one uzajamno častile isključivošću koja je dolazila do izražaja u nazivima **ѥрѳесь латин'ска**[14] i *graecana haeresis.*[15]

Po svom značenju vrlo su slična i sljedeća dva primjera u kojima se spominju pripadnici Crkve bosanske kao nevjernici. Prvi se nalazi u ispravi Baselskog koncila od 30. travnja 1434. kojom su franjevcima Bosanske vikarije potvrđene ranije povlastice zbog zasluga koje su stekli predanim radom među tamošnjim vjernicima i nevjernicima i ozakonjeno im je da sami mogu birati sebi vikare koje bi im potom general Franjevačkoga reda samo potvrdio.[16] Isticanje slične situacije ponovili su Dubrovčani 1452. u svom pismu Ivanu Hunyadiju naglašavajući kako su pritiješnjeni i zlostav-

---

[13] **Петрановић,** *Богомили,* 62-63.

[14] **Радојчић,** *Законик,* 44, 91; usp. **Тарановски,** *Историја српског права II,* 107-109. Rimsko-njemački car Fridrik I. Barbarosa pisao je 1189. sinu Henriku kako "Graeci haereticos nos appellant", **Norden,** *Papsttum,* 120, bilj. 1.

[15] "cum non solum ipsa terra Moldauie, in qua Grecana heresis quoque die magis ac magis pullulare dicitur", **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 176; usp. **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 150.

[16] "Quare pro parte ipsius imperatoris, asserentis eosdem fratres in regnis praedictis etiam a tempore divae memoriae Ludovici regis Hungariae, qui ad eos singularem gerebat devotionis affectum, ab infidelibus multas et diversas persecutiones pro fide catholica sustinuisse et sine numero suis sanctis vita, moribus et praedicationibus infideles ad fidem traxisse", *Bullarium Franciscanum NS III,* 941-942; **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 141-142.

ljani od okolnih nevjernika i heretika.[17]

Spominjanje nevjernika u Bosni u posljednjem od dva navedena primjera treba promatrati u sklopu ratnih prilika u kojima su se našli Dubrovčani s hercegom Stjepanom Vukčićem Kosačom. Stoga naglašavanje postojanja dualističke hereze u dubrovačkom zaleđu ima izrazitu namjeru da mu okalja ugled i ostavi snažan dojam na one kojima su se Dubrovčani obraćali za pomoć, predstavljajući svoj sukob s moćnim bosanskim velikašem kao borbu za opću kršćansku stvar. U takvim okolnostima tražena pomoć bi se teže odbila, a slabije upućeni bi u dubrovačke navode lako povjerovali.[18] Unatoč različitim značenjima navedenih naziva moglo bi se ipak zaključiti da su u izvornoj građi koja je nastala u katoličkoj sredini, pripadnici Crkve bosanske u širem smislu te riječi, u različitim situacijama smatrani i nazivani *nevjernicima.* Tako oštro izrečen sud o njima nije dosljedno provođen u praksi. Neprijateljski stav prema podanicima bosanskih vladara mnogo su češće poticale političke prilike i neki drugi interesi njihovih kršćanskih suvremenika, nego stvarne vjerske razlike koje su među njima postojale. One su u normalnim okolnostima doista rijetko isticane kao razlog neprijateljstva. U tom smislu govorio bi tek u franjevačkoj predaji sačuvani događaj, prema kojoj su oko 1450, od patarena stradali franjevci iz samostana u Visokom.[19] Na toj osnovi nastupio je tek kralj Stjepan Tomaš potkraj svoje vladavine, ali su i tada tome činu prethodili politički razlozi. Kralj je svojim postupkom iz druge polovice 1459. stekao od suvremenika nadjevak prokleti kralj *(mel'un kral).*[20] Tre-

---

[17] "quod nobis et cunctis dominis regni Ungarie ita molestum et grave est, ut magis esse non possit, presertim quia dolemus Chistianos ab infidelibus et hereticis opprimi et vexari, tum quia civitatem ipsam Ragusinam propter eius fidelitem et devocionem summe diligimus et caram habemus", **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 522.

[18] Na njihovu stranu stao je odlučno papa Nikola V, zaprijetivši 9. lipnja 1451. Kosači izopćenjem, **Theiner,** *Monumenta Slavorum I,* 408; usp. **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 572; **Isti,** *Bosanska crkva,* 252; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 218.

[19] "Haud longe ab hoc Conventu alterius apparent ruinae, a Patarenis haereticis post trucidatos Fratres destructi", **Wadding,** *Annales Minorum XII,* 82. Prema sutješkom kodeksu taj događaj smješten je u 1465, usp. **Jelenić,** *Necrologium,* 357; usp. **Jelenić,** *De patarenis,* 117; **Isti,** *Kultura I,* 57; **Isti,** *Dva ljetopisa,* 123; **Mandić,** *Državna i vjerska pripadnost,* 78, bilj. 122; **Oreb,** *Uzori svetosti,* 43; **Jurišić,** *Sveti sljedbenici,* 44; **Stražemanac,** *Povijest,* 160-161.

[20] **Okiç,** *Les Kristians,* 128.

ba naglasiti da je naziv *nevjernici* upotrebljavan u katoličkim krugovima koji su za područje srednjovjekovne bosanske države bili zainteresirani ne samo iz vjerskih nego puno više iz politički razloga. To njihovo zanimanje potvrđuju gotovo svi ranije navedeni primjeri. U njima je isticanje bosanske hereze trebalo poslužiti kao pokriće za upletanje u unutrašnje bosanske prilike. Tako je prvotni smisao naziva nevjernici ustupio svoje osnovno značenje politički intoniranom sadržaju, zadržavši od njega tek okvir u kome su prema vani mogle istodobno postojati različite političke vlasti i crkvene pripadnosti na prostorima srednjovjekovne Bosne.

Nije rijedak slučaj da se sljedbenici Crkve bosanske u povijesnim vrelima koja su nastala u katoličkoj sredini nazivaju hereticima. Taj naziv ima vrlo široko značenje i podrazumijevao je sve one koji su prihvaćali, širili i naučavali protivno učenju neke od dviju velikih kršćanskih crkava, Katoličke ili Pravoslavne. U tom smislu hereticima su nazivani oni koji su bili kršćani, ali su se u međuvremenu udaljili od vjere, te su svjesno i uporno zabacivali neke vjerske istine koje je naučavala službena Crkva. Imajući to u vidu može se reći da pojam heretici, u usporedbi s pojmom nevjernici, pruža jasniju predodžbu o onima na koje se naziv odnosio, u našem slučaju riječ je o *krstjanima,* iako je i njegovo značenje još uvijek vrlo uopćeno da bi se na osnovu njega moglo pouzdanije govoriti o karakteru bosanskog krivovjerja. Budući da se i taj izraz susreće u izvorima koji su nastali u katoličkim krugovima, bit će posebno zanimljivo na nekoliko konkretnih primjera pogledati u kakvim su sve okolnostima katolički suvremenici tim imenom nazivali pripadnike Crkve bosanske.

Najčešće se na upotrebu naziva heretici za pripadnike Crkve bosanske nailazi u papinskim ispravama u kojima se na različite načine spominju pristaše dualističkog krivovjerja u Bosni. Potvrđujući u više navrata stare i podjeljujući nove povlastice franjevcima u Bosni, pape su, da bi što jače istaknuli njihove zasluge rado isticali kako su oni djelovali u izuzetno teškim uvjetima, jer su u tim krajevima obitavali ne samo heretici nego i sljedbenici Pravoslavne crkve,[21] koji su predstavljali ozbiljnu smetnju djelovanju katoličkih redovnika, iako je područje srednjovjekovne bo-

[21] Broj tih isprava relativno je velik da bi se ovom prilikom pojedinačno navodila svaka od njih, a zainteresirani čitatelj ih lako može pronaći u zbornicima koje su objelodanili A. Theiner, L. Wadding, O. Raynaldi, V. Greiderer, U. Hüntemann, J. M. Pou y Marti, E. Fermendžin, F. C. Nedić i dr.

sanske države nesporno bilo pod jurisdikcijom Rimske crkve.[22] O pitanju razgraničenja između Zapadne i Istočne crkve na širem južnoslavenskom prostoru nakon 1018. S. Ćirković je istaknuo da su tada pod jurisdikciju Ohridske arhiepiskopije dospjela crkvena središta u Rasu i Prizrenu, te da su krajevi zapadno od njih ostali pod crkvenom vlašću primorskih gradova, Bara, Splita i Dubrovnika. Njihovu vlast priznavala je i Bosanska biskupija u kojoj je bogoslužje bilo na slavenskom jeziku, a liturgijske su knjige sadržavale obrasce karakteristične za istočni obred.[23]

Sam naziv *heretici* ništa određenije ne govori o bosanskoj herezi, što je razumljivo ima li se na umu da to za suvremenike i nije bilo toliko važno, jer je taj pojam dovoljno jasno predočavao položaj franjevaca u Bosni i uvjete pod kojima su djelovali. Heretici u Bosni spominju se i u papinskim pismima koja su slana kao upute legatima u tim krajevima, ili su pak bila namijenjena bosanskim vladarima, kao odgovori na njihove dopise ili obraćanja putem svojih izaslanika. Osobito tim obiluje prepiska pape Eugena IV. i njegovih nasljednika. Opasnost od snažnog krivovjerja u Bosni spominje papa Eugen IV. u pismu kralju Tomašu od 29. svibnja 1445. kojim je legalizirao kraljevo rođenje, očekujući za uzvrat od njega da štiti Katoličku crkvu od pravoslavnih i heretika koji se nalaze u Bosanskom Kraljevstvu.[24] Nazivanje sljedbenika Crkve bosanske hereticima u papinu pismu je sasvim određeno, a suvremenicima je bilo jasno da se pod tim pojmom podrazumijevao onaj dio bosanskog stanovništva koje nije pristajalo uz Katoličku crkvu i nije priznavalo papu kao vrhovnog crkvenog poglavara. Isto im je tako bilo jasno da se svi kraljevi podanici ne mogu poistovjetiti s onima koji su slijedili Crkvu bosansku, zbog očitih razlika koje su među njima postojale. To je razlog zbog koga je papa sljedbenike Crkve bosanske nazvao hereticima i jasno ih lučio od pripadnika Pravoslavne crkve koje zove shizmaticima, a bilo ih je na području teritorijalno proširene bosanske države toga doba, osobito u Podrinju i Humu.

---

[22] **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 11-13; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 116; **Ćošković,** *Interpretacija,* 76.

[23] **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 9; usp. **Ћирковић,** *Осамостаљивање,* 181; **Исти,** *Босна,* 28-29.

[24] "ecclesiam et fidem orthodoxam a scismaticorum et hereticorum lupina rabie deffensas", **Theiner,** *Monumenta Slavorum I,* 388; **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici IX,* 467; **Assemani,** *Kalendaria V,* 81-82.

U više pisama herezu i heretike u Bosni spominje i papa Nikola V. Tako primjerice čini u pismu koje je 25. listopada 1448. uputio svojemu legatu Tomi Tommasiniju.[25] Pismo je utoliko zanimljivo što, osim heretika, spominje i nevjernike, pa to na prvi pogled može izazvati zabunu pri pokušaju njihova prepoznavanja. Gledano u širem smislu može se zaključiti da je papa želio jače naglasiti opasnost od postojećeg krivovjerja u tim krajevima, zbog čega je i upotrijebio oba naziva za pripadnike Crkve bosanske, jer su oni za katolike nerijetko doista bili i jedno i drugo. Isticanjem heretika i nevjernika u Bosni trebalo je jače naglasiti zasluge franjevaca Bosanske vikarije. Drugom prilikom, papa Nikola V. opet spominje krivovjerce u Bosni, tvrdeći da je tamošnji kralj sa svojim narodom već dulje vrijeme bio zaražen ljagom manihejske opačine i tek se nedavno vratio istini katoličke vjere, a neki njegovi velikaši i plemići, od kojih se posebice ističu herceg Stjepan Vukčić i vojvoda Ivaniš Pavlović, i dalje su slijedili heretičke zablude.[26] Pedesetih godina XV. st. heretici u Bosanskom Kraljevstvu bili su dobro poznati i papi Piju II. koji ih je, kao i njegovi prethodnici, jasno razlikovao od sljedbenika Pravoslavne crkve, kako se to vidi iz njegova pisma od 13. prosinca 1458. kojim je podijelio oproste svim onima koji pohode crkvu sv. Katarine u Jajcu.[27]

Iako je spomen heretika i shizmatika nosio u sebi određeno objašnjenje i opravdanje papina postupka, s obzirom na duhovne potrebe tamošnjih katoličkih vjernika i realnosti da su okruženi inovjernim kršćanima, od

---

[25] Tim pismom papa je dopustio franjevcima Bosanske vikarije da mogu sebi izabrati vikara, obrazlažući svoju odluku njihovim djelovanjem među tamošnjim hereticima i nevjernicima. Pismo su objavili **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 250-251; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 101-102; *Bullarium Franciscanum NS I,* 643. O tome usp. također **Mandić,** *Franjevačka Bosna,* 117.

[26] **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici IX,* 537; **Assemani,** *Kalendaria V,* 84.

[27] "Cum itaque dilecta in Christo filia Catharina regina regni Bosnae, quod haereticis et schismaticis inquinatum est, magnum ad ecclesiam S. Catharinae in castro Jaycae dicti regni, quae domus fratrum ordinis Minorum de Observantia vicariae dicti regni exsistit, gerat devotionis affectum, ut Christo lucrifaciat, eiusque fideles in Christi fide sanctorumque devotione roboret, et alios, qui extra sunt, a d fidem Christi, quasi apes argumentosa augeat et deducat, summo cum desiderio Nobis supplicari fecit, ut ecclesiam praedictam caelestis muneris largitione dotare dignaremur", *Bullarium Franciscanum NS II,* 288-289; **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 318; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 107; **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 238.

kojih su jedni pripadali dualističkoj Crkvi bosanskoj, a drugi shizmatičnoj Pravoslavnoj crkvi, navedeni podatak odražava složenost crkvenih prilika u Bosni uoči odlučne akcije kralja Stjepana Tomaša u drugoj polovici 1459. Prema podatcima papinskih isprava, spomen krivovjerja u Bosni u XV. st. redovito stoji u vezi s namjerom da se istakne njegovo postojanje u tim krajevima te naglase smetnje koje su otuda dolazile franjevcima u njihovu misionarskom djelovanju. Zbog takvih crkvenih prilika u državi Kotromanića na Rimskoj kuriji se razložno očekivala snažnija potpora bosanskog vladara da energičnije nastupi protiv svojih heretičkih podanika. Gledano u tom smislu, papinska kancelarija nije ni namjeravala u svojoj prepisci točno utvrditi pripadnost i karakter bosanskog krivovjerja nekom od tada dobro poznatih dualističkih pokreta, jer svaki od njih bio je dovoljno suprotstavljen Rimskoj crkvi, da ga se lako prepoznavalo kao opasnost po "pravu vjeru apostolsku".

Nije rijedak slučaj da se pristaše Crkve bosanske jednostavno nazivaju hereticima i u drugim svjedočanstvima pisanim latinskim jezikom, kao što se to primjerice čini u *Raspravi između rimskoga katolika i bosanskoga patarena (Hic sunt omnia puncta principalia et auctoritates extracte de disputatione inter christianum romanum et patarenum Bosnensem),*[28] gdje se sugovornik rimskog kršćanina dosljedno naziva *heretikom.* Na jednak način postupa i bosanski vikar Jakov Markijski u svom spisu *Rasprava protiv bosanskih heretika (Dialogus contra haereticos Bosnenses)* u kome se sljedbenici Crkve bosanske također nazivaju *hereticima.*[29]

Pripadnike Crkve bosanske držali su krivovjercima i predstavnici političke i crkvene vlasti na području Srijema i istočne Slavonije. Tako je

---

[28] Svojedobno je **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 213, bilj. 63 upozorio na potrebu kritičkog izdanja tog polemičkog spisa, a danas je on dostupan u izdanju koje je priredio **Šanjek,** *Pavao Dalmatinac,* 21-121; **Isti,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 153-233, pripisavši autorstvo spomenutog spisa Pavlu Dalmatincu, a vrijeme nastanka odredio je približno oko 1250. Do Šanjekova izdanja istraživači su se služili tekstom koji su objavili **Rački,** *Prilozi,* 109-138 te skraćeno **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 170-174. Takve rasprave pisane su na Zapadu protiv tadašnjih heretika, usp. **da Milano,** *Fr Gregorio,* 85-140.

[29] **Matanić,** *De activitate,* 121-126. Prema izdanju J. B. Lucinija i J. B. Barberija iz 1697, **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 442-444, objavio je taj tekst pod naslovom *Rasprava protiv maniheja u Bosni (Dialogus contra manichaeos in Bosna),* a u tome ga je poslije slijedio **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 286-289. O Jakovu Markijskom vidi **Casagrande,** *Giacomo della Marca,* 214-223.

primjerice Ladislav, požeški župan i zapovjednik Srijema, pisao 25. veljače 1435. kako su neki gradovi i sela u Srijemu već godinama zaražena bosanskim i husitskim hereticima, koje je po papinoj naredbi Jakov Markijski iskorijenio i preveo na vjeru Rimske crkve.[30] Potaknut uznemirujućim vijestima o razvoju crkvenih prilika u Bosni, papa Eugen IV. je pisao 1. rujna 1437. sa zabrinutošću franjevcu Nikoli Trogiraninu kako je saznao da se neko odvratno krivovjerje širi bosanskim Donjim krajima te da prijeti velika opasnost da zahvati i okolno područje.[31] Petnaestak godina poslije, general Franjevačkoga reda fra Marko Fantucci, poznat i kao Marko Bolonjski, također spominje krivovjerje u Bosni te je stoga pismom od 30. prosinca 1452. dopustio Jakovu Markijskom da može prijeći u Bosnu i ondje raditi na obraćanju tamošnjih heretika.[32] U svim tim pismima spominju se bosanski heretici i njihove zablude kojima su biti zahvaćeni. Ta činjenica isticana je, prije svega, kao otežavajuća okolnost u djelovanju katoličkih misionara u tim krajevima. U cijelosti uzevši, tu je došao do izražaja načelni stav Katoličke crkve prema *krstjanima* koje su dosljedno smatrali dualističkim hereticima. Crkvena hijerarhija i teolozi Katoličke crkve bili su vlasni tvrditi tko im pripada, a tko je od njih otpao. Njezini su teolozi već do kraja XII. st. postali svjesni razlika koje su dijelile različite dualističke pokrete i njihove crkve i bilo im je potpuno jasno da se katarski dualizam razlikuje od valdenstva i učenja drugih dualista toga doba, pa i od *krstjana.* Stoga u dualizam Crkve bosanske i njezinih *krstjana* ne treba sumnjati.

Dubrovčani su kao izvrsni poznavaoci bosanskih unutrašnjih vjerskih i političkih prilika, sljedbenike Crkve bosanske također smatrali i nazivali *hereticima,* ali taj njihov stav dolazio je do izražaja uglavnom u izuzetnim

---

[30] "tamen in quamplurimis Rasciani et etiam Bosnen. cum Christianis mixtim commorantur, quaedam civitates ac villae sectis haereticorum Bosnensium ac Hussitarum infectae per plurimos annos extiterunt", **Wadding,** *Annales Minorum IX,* 13; **Koller,** *Historia episcopatus,* 361-362; **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 159; usp. **Mandić,** *Franjevačka Bosna,* 100; **Драгојловић,** *Крстјани,* 95-96.

[31] "Ad audientiam nostram pervenit, non sine magna mentis nostrae displicentia, in partibus inferioribus Bosnae detestandam quamdam haeresim pullulare, cui nisi celeriter opportunis remediis occurratur, periculum imminere videmus, ne se morbi contagio ita late effundat, ut cincerae partes circumvicinarum regionum eadem labe contaminetur", **Wadding,** *Annales Minorum XI,* 14; *Bullarium Franciscanum NS I,* 148.

[32] **Wadding,** *Annales Minorum XII,* 174.

situacijama, obično u doba dubokih kriza i oružanih sukoba kroz koje su povremeno prolazili njihovi odnosi s bosanskom državom i njezinim podanicima. Isticanje dualističkog obilježja i heretičke pripadnosti bosanskih susjeda, trebalo je Dubrovčane predstaviti zapadnim vlastima, kojima su se obraćali kao kršćani, koji zbog svog geografskog položaja mnogo trpe za "pravu vjeru", jer su okruženi shizmaticima i hereticima.[33] Treba također naglasiti da ima i takvih isprava u kojima se patarensko ime upotrebljavalo u širem smislu da bi se njime opravdala prodaja bosanskih podanika u roblje, što je u kršćanskim zemljama bilo dozvoljeno pod uvjetom da su predmet trgovine bili bosanski dualistički heretici, uz napomenu da se ni to nije uvijek dosljedno poštovalo.[34] Tako se primjerice u dubrovačkoj ispravi od 2. svibnja 1404. govori o prodaji robinje Rade, koja je dobila latinsko ime Alegrina, te se u vezi s tim objašnjava kako je Rada bila zarobljena u ratu koji je Dubrovačka Republika vodila s bosanskim hereticima.[35] Spominjanje bosanskih heretika u tom dokumentu trebalo je poslužiti u svrhu opravdanja prethodnog rata s Bosnom,[36] tako da i prodaje spomenute bosanske zarobljenice u ropstvo izgleda kao dio borbe protiv "neprijatelja kršćanskog imena", barem dok se drukčije ne dokaže. U oba slučaja riječ je o vjerskim pripadnicima Crkve bosanske koju je službeno kršćanstvo smatralo heretičnom, što je pred katoličkom javnošću trebalo opravdati oba postupka protiv Bosne i njezinih stanovnika.

Kada su Dubrovčani, pišući 5. listopada 1433. predočavali svoj težak

---

[33] "Sacratissima imperial maesta, la fidelissima citade vostra de Ragusa la qual sola a rimasta in quella rivera obiente (sic) ala corona de Hungaria molto è invidiata et odiata non solamente dali scismatici et heretici dai quali la circumdata ma etiamdio da li altri Christiani a ley vicini i quali non odedisseno ala serenitade sua", *Lett. di Lev. IX,* fol. 166, 5. X. 1433; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 192.

[34] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 5-180; **Фејић,** *Трговина,* 27-48; **Исти,** *Документи,* 11-32; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 239, bilj. 160 s osvrtom na ranije objavljenu arhivsku građu i odgovarajuću literaturu.

[35] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 83-84. Takvo mišljenje o bosanskom stanovništvu bilo je općenito uvriježeno na katoličkom Zapadu, gdje je i tijekom XV. st. ono umnogome prodavano kao roblje, a u Dušanovu zakoniku predviđaju se oštre kazne za one koji bi prodavali pravoslavne vjernike, usp. **Радојчић,** *Законик,* 47, 95; **Тарановски,** *Историја српског права II,* 109.

[36] **Škrivanić,** *Rat,* 35-60.

položaj Ivanu Stojkoviću[37] i kralju Sigismundu,[38] kao što su to učinili i nepunih dvadeset godina poslije, 1452. u pismu Ivanu Hunyadiju,[39] isticali su u prvi plan kako su pritiješnjeni i zlostavljani od okolnih nevjernika, heretika i shizmatika, želeći na taj način utjecati na pozitivan ishod svojih zahtjeva koje su uputili Baselskom koncilu i hrvatsko-ugarskome kralju. Te dubrovačke navode treba promatrati u vezi s trenutnim stanjem njihovih odnosa s bosanskim susjedima, uz napomenu da oni imaju malo veze s vjerskim razlikama koje u normalnim okolnostima nijednoj strani nisu smetale niti su u njihovim poslovima isticane, iako su i tada postojale. Spominjanje bosanskih heretika u dubrovačkoj izvornoj građi dolazi prije svega zbog poremećaja koji su nastupili u njihovim odnosima s bosanskim susjedima, a ne zbog iznimne vjerske revnosti katoličkih Dubrovčana, kako bi se to na prvi pogled iz njihova pisma moglo zaključiti.

Spomen bosanskog krivovjerja zabilježen je i u drugim prilikama u kojima se ističe da su pripadnici Crkve bosanske slijedili *katarsku, patarensku, manihejsku,* pa čak *jakobitsku,* i *nestorijansku herezu.* Svi ti nazivi odnose se na dualističke sljedbenike s područja srednjovjekovne bosanske države organizirane u Crkvu bosansku, tako da ne naglašavaju nikakvu njihovu posebnost u smislu učenja i pripadnosti određenom pokretu, kako bi to sugerirala navedena imena. U osnovi je bosanska hereza neupitno pripadala tadašnjem dualističkom pokretu raširenom na vrlo velikom prostoru od Male Azije do južne Francuske, pa ni iznimno posezanje suvremenika za imenima ranokršćanskih sekti i crkava to ne poriče. Primjera za prva dva naziva u dostupnoj izvornoj građi ima puno za razliku od druga dva imena koja se daju sljedbenicima Crkve bosanske i potpuno su usamljena.

---

[37] "Que vero licentia pro expensis sepenumero nobis occurrentibus nedum querris quibus diversimodo ab his hereticis, scismaticis et paganis in fidelibus convicinis nobis impie eorum avaniis multoiens vexamur et conquatimur", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 192.

[38] U uputi svojim poslanicima za kralja Sigismunda naveli su 5. listopada 1433. kako je njihova Republika "la qual sola e rimasta in querella rivera obediente ala corona de Hungaria, molto e invidiata et odiata non solamente dali scismatici et heretici, dai quali l a circumdata, ma etiamdio dali altri christiani a ley vicini, i quali non obedisseno ala serenitade sua", **Радонић,** *Акта и повеље I/1,* 338; usp. **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 380-382.

[39] **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 522.

Nazivi *katari* i *katarska hereza* su najstariji primjeri poistovjećivanja krivovjerja u srednjovjekovnoj Bosni. Nije slučajno što je tomu tako, ako se ima na umu da je Katolička crkva tada već imala veliko iskustvo s pokretom u južnoj Francuskoj, koji je Rimska kurija osudila zbog krivovjerja. U pismu pape Inocenta III. kojim je 21. studenog 1202. nalagao splitskom nadbiskupu Bernardu i svome kapelanu Ivanu de Casamarisu da ispitaju stanje katoličke vjere u Bosni u kojoj, kako je doznao, boravi mnoštvo nekih ljudi koji su ozbiljno osumnjičeni i jako ozloglašeni zbog osuđenog katarskog krivovjerja.[40] Papa je svom ozbiljnošću upozoravao na opasnost koja je zaprijetila Bosni, a Katolička se crkva s njom suočila u pokretu južnofrancuskih heretika, koji su se nazivali katarima. Isti naziv papa je upotrijebio i za krivovjerce za koje je čuo da su se pojavili u zemlji bana Kulina, ali se to ime poslije nije održalo u katoličkim krugovima. Nisu ga više upotrebljavali ni u papinskoj kancelariji, pa je pod jakim utjecajima iz Italije i napose dalmatinskih gradova ustupilo mjesto patarenskom imenu. Uz patarensko ime hereze i njezinih sljedbenika u sjevernoj Italiji i južnoj Francuskoj za njih su upotrebljavani nazivi *Bulgarorum haeresis* i *Bulgari*.[41] Akademijin pak Rječnik za pojam pataren *(patarenus),* odnosno patareni, drži da označuje pripadnike "neke krivovjerne sekte" i dovodi ih u vezu s "šimonijakima", kako su se nazivali sljedbenici Simona Maga.[42]

Opisujući propast Bosanskog Kraljevstva 1463, poljski povjesničar Jan Długosz, suvremenik tih događaja, istaknuo je kako u toj slavenskoj zemlji živi stanovništvo koje pripada jakobitskoj sljedbi koju je Katolička

---

[40] "Cum igitur in terra nobilis viri Culini bani quorumdam hominum multitudo moretur, qui de dampnata Catharorum heresi sunt vehementer suspecti et grauiter infamati", **Smičiklas,** *Codex diplomaticus III,* 14; usp. **Theiner,** *Monumenta Slavorum I,* 15; **Wenzel,** *Codex Arpadianus VI,* 225-227; **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 74-77. O tom nazivu usp. **Skok,** *Bogomili,* 462-464; **Geresdorfer,** *Katari,* 135-156; **Ista,** *Tko su bili,* 247-265.

[41] O upotrebi imena "Bulgari" i "Bulgarorum haeresis" među katarima u južnoj Francuskoj usp. **Schmidt,** *Histoire II,* 286; **Rački,** *Bogomili VII,* 106, bilj. 1. U novijoj literaturi o tome su pisali **Д. Ангелов,** *Богомилството,* 462-463; **Будимир,** *Са балканских источника,* 162; **Ćošković,** *Interpretacija,* 87.

[42] *Rječnik IX,* 699; usp. **Будимир,** *Триклети бабуни,* 82; **Исти,** *Са балканских источника,* 196.

crkva osudila, ali se oni ipak priznaju kršćanima.[43] Naziv *nestorijanci* za pripadnike dualističke Crkve bosanske ne potječe od njihovih suvremenika nego od francuskog povjesničara i leksikografa Charlesa du Fresnea du Cangea, koji je objašnjavajući razloge zbog kojih su Bosanci poslali svoje izaslanike na Baselski koncil 1433. naveo njihovu pripadnost *nestorijanskoj herezi.*[44] Du Cangeov navod protumačio je J. S. Assemani tako kao da se pod nestorijanskom herezom valja razumjeti patarensko, odnosno manihejsko krivovjerje[45]. Usamljeni slučajevi izjednačavanja bosanskog dualističkog krivovjerja s nestorijanstvom i jakobitstvom ne predstavljaju nikakav sadržajno nov pristup i tumačenje postanka i karaktera Crkve bosanske, nego još jedan u nizu iznimno sinonimno upotrijebljenih naziva za isto vjersko učenje.

Dva najučestalija naziva *patareni (patarini, patereni, paterini)* i *manihejci (manichaei)* zbog njihove najrasprostranjenije upotrebe valja podrobnije razmotriti, jer se u njima krije dio odgovora na pitanje kako su Crkvu bosansku i njezine sljedbenike shvaćali njihovi katolički suvremenici. Prema vijestima povijesnih izvora koji su nastali u katoličkoj sredini, vjersko učenje i pripadnost Crkve bosanske najčešće su poistovjećivani s manihejskom i patarenskom herezom. Upadljivo je pri tom da je uporaba manihejskog imena za bosanske dualiste bila puno učestalija u ispravama visokih dostojanstvenika Katoličke crkve, a posebno mjesto u tom smislu pripada dokumentima koji su nastali u Rimskoj kuriji. Za razliku od

---

[43] "deinde in Regnum Bosnae linguagii Slavonici, cuius indigenae sectam Iacobitarum a catholica Ecclesia damnatam, servantes, Christianos se profitentur, quod nullius, quantumcunque perspicacissimi, poteret coniecturari suspicio, advenit et incautos adeo oppressit, ut fama victoriae eius famam belli praeveniret", **Długosz,** *Historia polonica V,* 378. Taj opis propasti bosanske države objavio je i **Thallóczy-Horváth,** *Codex de Jaycza,* 9. Jakobiti su inače monofizitski kršćani koje je utemeljio sirijski monah i biskup u Edesi, Jakov Baradej nakon Kalcedonskog koncila 451.

[44] *"Nestoriana,* perinde ac decessores haeresi infectus, ad *Basiliense concilium,* legatos suos mittere renouit", **Du Cange,** *Illyicum,* 121-122. Pod tim nazivom podrazumijeva se učenje carigradskog patrijarha Nestorija (428-31) koji je tvrdio da Marija nije Bogorodica (Θεοτόκος) nego samo Kristorodica (Χριστοτόκος). To je njegovo učenje osuđeno 431. na Efeškom koncilu, a političku situaciju toga doba u Bizantu dao je **Острогорски,** *Историја Византије,* 77-79.

[45] "Fortasse, pro *Nestoriana haeresi,* dicere voluit, Thwartkum ejusque decessores infectos fuisse haeresi *Patarenorum,* seu *Manichaeorum,* uti ex supra dictis perspicuum redditur", **Assemani,** *Kalendaria V,* 76.

CRKVA BOSANSKA.indd 90 1/3/06 10:17:09 PM

te uobičajene prakse papinskoga dvora, katolički Dubrovčani i stanovnici drugih dalmatinskih gradova bosansko su krivovjerje i njegove pristaše radije nazivali patarenskim imenom. Tako primjerice stonski franjevci u spomenici iz 1394. ističući svoje zasluge za Katoličku crkvu nađoše da je Pelješac prije dolaska pod dubrovačku vlast bio podložan shizmaticima i patarenima.[46] Taj se naziv može sresti i u katoličkim crkvenim krugovima koji su bosansku sljedbu općenito smatrali manihejskom. Tako je apostolski vizitator Petar Masarechi u svom izvješću o prilikama katolika u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni 1623-24. spominje bosanske heretike, koje naziva patarenima[47]. Trebinjsko-mrkanski biskupi Antonio Righi 24. listopada 1703. godine[48] i Sigismund Tudušić 15. srpnja 1751. u svojim su izvješćima u Rim nazivali patarenima i manihejcima pravoslavne vjernike na području južne Hercegovine, gdje je bilo i katolika koje su

---

[46] "Cum illa terra, antequam perveniret ad manus dominorum de Rhacusio, fuerit subiecta schismaticis et Patarenis per annos forte trecentos, nec erat mentio ibi de cultu catholicae fidei, immo Calughieri et sacerdotes Rasiani ibi habitabent", **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 54-55. O tim podatcima opširnije je raspravljao **Šidak,** *Vjerski odnosi,* 275-290.

[47] **Draganović,** *Izvješće,* 44; usp. **Isti,** *Bosna u očima,* 219-222.

[48] "21. Gli infedeli sono della setta maomettana e gli scismatici sono patereni, vivendo all' uso greco, benchè per la loro crassa ignoranza non sanno ne meno cosa si credono, ma vivono in fide parentum e secondo li viene prescritto dai loro preti e monaci Basiliani, che pure sono ignorati e privi di lettere. – 2. Il loro rito è greco patareno; i loro errori sono principalmente il negar l' auttorità pontificia, la processione dello Spirito Santo, il purgatorio et il consecrar in azimo", **Pandžić,** *Acta Franciscana,* 41; **Isti,** *De dioecesi,* 132; usp. **Vego,** *Patarenstvo u Hercegovini,* 210-211; **Isti,** *Patarenstvo,* 126; **Isti,** *Iz historije,* 334, 362.

obilazili.[49]

U određivanju bosanskog krivovjerja jedno od najmjerodavnijih mišljenja je svakako ono koje su o tome imali članovi Rimske kurije na čelu s papom, jer oni nisu nastupili kao privatne osobe, nego kao najviši predstavnici Katoličke crkve. Oni su službeni crkveni stav u tom pogledu izražavali u bulama, brevima i brojnim pismima u privatnoj prepisci s predstavnicima političke i crkvene vlasti. Svoje su stavove temeljili na rezultatima istraživanja do kojih su dolazili teolozi i istražitelji krivovjerja na terenu, koji su bosansku herezu najčešće poistovjećivali s manihejstvom, dualističkom religijom zasnovanom na sinkretizmu židovsko-kršćanskih i indo-iranskih učenja gnostičkoga tipa. Osnovna dogma menihejstva je dualizam, odnosno vjerovanje u postojanje dva počela, vječna i neovisna. Temeljno počelo svakog dobra je Bog, duh ili svjetlost, a počelo zla je Sotona (đavao), materija ili tama. Osnivač te religije bio je Perzijanac Mani ili Manes (216-277). Iako izravna veza između njegovih sljedbenika i srednjovjekovnih dualista nije bjelodano utvrđena, u historiografskoj se literaturi ove posljednje uobičajilo nazivati neomanihejcima,[50] ali se i taj naziv u posljednje vrijeme sve rjeđe upotrebljava, a njegovo mjesto preuzimaju nazivi *dualisti*.[51] Nazive *manihejci* i *manihejstvo* za bosanske heretike i njihovo učenje susreće se u srednjovjekovnim izvorima koji su

---

[49] "21. Gl' infedeli che vi sono professano il maomettismo, et i schismatici gl' errori greci, coll' aggiunta che molti di loro professano vari errori degl' antichi manichei, quali nell' occupazione della provincia fatta da Maometto secondo consta da vari istromenti esservi stati. – 22. Gli errori loro sono tra gl' altri, per quanto si è potuto sccoprire, questi: che le pene dell' inferno non sono eterne; che Gesù Christo non è morto in croce per la salute dell' uman genere, ma bensì S. Michele Arcangelo; e però anno due specie di simboli, quali ho dato incombenza di scoprire, e ribattezzano i latini, se per sventura qualche d' uno va alla loro setta, e professano un odio implacabile contro i cattolici, a quali anno particolar impegno di rapire le figlie e sposarle, due delle quali mi è riuscito, grazie a Dio, di [f. 161v] ricuperare et ora sono in salvo a Ragusa; e professano in apparenza il rito greco, ma anno anche i riti loro speciali", **Pandžić,** *Acta Franciscana,* 217; **Isti,** *De dioecesi,* 147; usp. **Vego,** *Patarenstvo u Hercegovini,* 210-211; **Isti,** *Patarenstvo,* 126; **Isti,** *Iz historije,* 334, 362.

[50] Pod tim nazivom objavio je svoju studiju **Schmaus,** *Neumanichäismus,* 271-299. **Šidak,** *Studije,* 363, naglašava da su mnogi povjesničari bez opravdana razloga nazivali Crkvu bosansku neomanihejskom.

[51] O tome usp. **Loos,** *Dualist Heresy,* 251; **Драгојловић,** *Дуалистичке јереси,* 96; **Исти,** *Дуализам,* 80; **Ćošković,** *Interpretacija,* 91.

nastali u krilu Katoličke crkve na latinskom jeziku, iako se oni zbog moguće dualističke orijentacije ne mogu poistovjetiti ni s izvornim ni s nekim novim manihejskim izdankom. Poslije je prvotno sinonimno značenje naziva *manihejci* bilo zamijenjeno pravim, nakon čega je i stvarna i pravna raspra s bosanskim hereticima i njihovim učenjem zamijenjena tobožnjom polemikom s izvornim manihejcima, a podlogu za svoje nastupe katolički kontroverzisti su nalazili u spisima sv. Augustina (354-430) i drugih crkvenih otaca. Uostalom, carigradski patrijarh Teofilakt (933-956) je poslije novo krivovjerje koje se javilo u Bugarskoj u X. st. nazvao manihejstvom pomiješanim s pavlićanstvom.[52]

Manihejstvo *krstjana* ističu brojni navodi u papinskim pismima od vremena Bilinopoljske izjave 1203. do Pija II. (1458-64), koja su pisali svojim legatima u Bosni te bosanskim vladarima i njihovim podanicima. S obzirom na to da je naše zanimanje usmjereno na događaje u XV. st., valja upozoriti da nakon bule pape Urbana VI. (1378-89) kojom je 12. prosinca 1378. uredio odnose između franjevaca i svjetovnog svećenstva u Bosni, kroz neko vrijeme opada zanimanje Rimske kurije za tamošnje crkvene prilike. Tek u pismu koje je papa Grgur XII. (1406-15) uputio 9. studenog 1407. svim katoličkim vjernicima obavještavajući ih o nakanama hrvatsko-ugarskoga kralja Sigismunda (1387-1437) da pokrene križarski rat "protiv neprijatelja vjere" *(contra hostium fidei)* i pomognu ta njegova nastojanja, među kojima se posebno navode Osmanlije, arijanci i manihejci, a potom i svi ostali podmukli nevjernici.[53] Budući da je to vrijeme trajanja bosansko-ugarskih ratnih sukoba[54], s razlogom se može manihejce iz papina pisma dovesti u vezu s podanicima kralja Tvrtka II. Tvrtkovića. Iz vremena pape Eugena IV. potječe više pažnje vrijednih svjedočanstava u kojima dolazi do izražaja stav Rimske kurije i samoga pape o Crkvi bosan-

---

[52] **Solovjev,** *Svedočanstva,* 5; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 37; **Драгојловић,** *Богомилство на Балкану II,* 35.

[53] "ut gentis Teucrorum, Arianorum, Manichaeorum, et aliorum infidelium feritas, quae Christiano in sanguine tam immaniter debacchatur", **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici VIII,* 193; **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 179-180. **Jalimam,** *Studija,* 85; **Isti,** *Historija,* 130, na tom mjestu spominje "bezbožne arijevce, maniheje i druge nevjernike", iako je u dokumentu na koji se poziva riječ o "arijancima".

[54] **Динић,** *Вести,* 355-363. Te događaje prikazao je opširnije **Živković,** *Tvrtko II,* 49-63; **Isti,** *Bosansko-ugarski sukobi,* 92-97. U kontekstu navedenog papina pisma usp. **Ćošković,** *Bosna,* 78.

skoj i njezinim sljedbenicima. Jedno od najvažnijih za našu temu je ono od 11. studenog 1445. upućeno legatu u Bosni, hvarskom biskupu Tomi Tommasiniju, u kome je papa u više navrata spominjao manihejce i njihovu krivovjernu sljedbu za koju izrijekom tvrdi kako je uzela maha u Bosanskom Kraljevstvu.[55] Takav stav iznio je i papa Nikola V. u pismu od 19. lipnja 1447. u kome, između ostaloga, navodi kako se bosanski kralj odrekao manihejskih zabluda te je prvi od bosanskih vladara prihvatio katoličku vjeru.[56] Nesumnjivo, u toj papinoj ocjeni bosanskog krivovjerja izraženo je službeno mišljenje o učenju Crkve bosanske do koga se došlo na osnovu njegova dotadašnjih istraživanja. Drugom jednom prilikom papa Nikola V. je pisao legatu Tomi Tommasiniju 1. veljače 1448. da je Crkva bosanska, koju je papa nazvao manihejskom sektom, ponovno ojačala svoj položaj u tim krajevima, pa su se njezinim krivovjerjem zarazili i najistaknutiji predstavnici javnog i političkog života u Bosni, a među njima poimence spominje hercega Stjepana Vukčića i vojvodu Ivaniša Pavlovića za koga se kaže da je nedavno opet pristupio Crkvi bosanskoj.[57]

Osim navedenih velikaša Crkvu bosansku slijedio je i dio njihovih podanika, pa je stoga papa 13. lipnja 1450. pozivao na rat protiv Osmanlija i "krivovjernih menihejaca", obećavajući potpuni oprost svima onima koji se budu odazvali njegovom pozivu.[58] Papa Nikola V. još je jednom prili-

---

[55] "ceteras vero sectas haereticorum, et praecipue Manichaeam, diabolicae iniquitatis et fraudis esse commenta ... quae jamdudum per singulos annos in haereticorum receptatores, defensores, sive fautores per Sedem Apostolicam fulminantur, quia Manichaeorum, qui in regno suo et numero et potentia excrevisse noscuntur, ... nec haeresi aliqua maculatam, ac sacrilegos Manichaeos, aliasque haeresum sectas ibidem existentes in tantum multitudine et potentia praevalere ... quae per ipsum Manichaeorum primariis exhibetur, solum sit honor humanus, non adoratio, ex qua Dei contumelia subsequatur", **Farlati,** *Illyricum sacrum,* 257; usp. **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 81-83.

[56] "Hinc est, quod cum Carissimus in Christo filius noster Stephanus Thomas Rex Bosne Illustris, spretis atque abiectis Manicheorum erroribus, quibus irretitus fuerat, primus inter Reges Bosne sanctam fidem catholicam acceptaverit", **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 237.

[57] **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici IX,* 537-538; **Assemani,** *Kalendaria V,* 83-85; usp. **Ћоровић,** *Из прошлости,* 140.

[58] "Hinc est, quod nos debita ex caritate recensentes, quod tu in bello, quod contra Turcos et hereticos Manicheos pro tua defensione geris", **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 255; **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici IX,* 554; **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 71; usp. **Assemani,** *Kalendaria V,* 85.

CRKVA BOSANSKA.indd 94 1/3/06 10:17:09 PM

kom isticao manihejski karakter *krstjana* u pismu koje je 19. srpnja 1453. uputio Tomi Tommasiniju. Papa naglašava zasluge franjevaca koji djeluju u Bosni propovijedajući katoličku vjeru tamošnjim hereticima i manihejcima.[59] Iz tih nekoliko primjera vidi se da je papama Eugenu IV. i Nikoli V. bila poznata vrsta bosanskog krivovjerja, koje su oni dosljedno nazivali manihejskim imenom. Treba također istaknuti da je takvo mišljenje zastupao i papa Pio II. ne samo u svom izvještaju od 2. kolovoza 1461. u kome je tvrdio da su trojica *krstjana,* Juraj Kučinić, Stojsav Tvrtković i Radmilo Vjenčinić, koji su početkom svibnja te godine boravili u Rimu, slijedili manihejsku herezu,[60] nego je isti stav ponovio i u svojim djelima. U njima je općenito govorio o vjerskim i političkim prilikama na Balkanu, pri čemu je Bosna zauzimala posebno mjesto u kombinacijama koje su se u katoličkim krugovima na Zapadu pravile u vezi s planiranim akcijama kršćanske lige protiv rastuće osmanske opasnosti. Tako je primjerice, govoreći o prilikama na Balkanu nakon pada Smedereva 1459, papa pisao o različitim poslanstvima koja su dolazila na Zapad tražiti pomoć, među njima je bilo i poslanstvo bosanskog kralja.[61] U vezi s našom temom važno je istaknuti da papa, govoreći o Tomaševu progonu pripadnika Crkve bosanske, nije propustio priliku spomenuti kako u Bosni boravi mnogo manihejaca.[62]

Takve crkvene prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi tijekom pedesetih godina XV. st. potvrđuju i navodi iz pisma dominikanca Nikole Barbuccija koji je potkraj svibnja 1456. boravio u Jajcu, gdje je posjetio kralja Tomaša. Tom prilikom kralj mu se požalio da uz najbolju volju ne može odlučnije istupiti protiv zajedničkog im neprijatelja zbog držanja manihejaca koji sačinjavaju većinu među njegovim podanicima jer oni

---

[59] "cum hii, qui Bosne sunt, et hereticis et Manicheis fidem veram predicant, vite necessariis indigeant maxime", **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 267; **Wadding,** *Annales Minorum XII,* 674-675.

[60] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 363-364; **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici XII,* 325; usp. skraćeno **Assemani,** *Kalendaria V,* 87-88.

[61] "Interea legati ex Cypro , Rhodo, Lesbo, ac nonnulli ex Asia praefato adsunt. Tum vero Albani, Epirote, Bosnenses, (et) omnis ora Illyrici missis oratoribus auxilium petere: (et) iam frequentes tota vrbe apparere ex Orie(n)te homines, qui aduersus Turcas opem efflagitarent", **Piccolomini,** *Commentarii,* 114.

[62] "Manichaeos, qui erant in regno suo quamplurimi", **Piccolomini,** *Commentarii,* 227.

više vole Osmanlije nego kršćane.[63] Kada smo već kod vijesti koje govore o postojanju manihejaca u Bosni u posljednjim godinama njezine državne samostalnosti, onda treba spomenuti i podatak iz koga se saznaje da je bosanski kralj nakon gubitka Smedereva 1459. protjerao iz svoje zemlje sljedbenike Crkve bosanske koji su se potom sklonili u zemlje hercega Stjepana Vukčića Kosače.[64]

Osim navedenih svjedočanstava, pripadnike *krstjana* smatrali su manihejskim sljedbenicima i drugi katolički suvremenici, pa su takvog uvjerenja bili i visoki crkveni dostojanstvenici na općem crkvenom koncilu u Baselu, gdje se o bosanskim hereticima također mislilo da su manihejci. Sakupljeni predstavnici Katoličke crkve na Baselskom koncilu najozbiljnije su razmatrali mogućnost povratka *krstjana* jedinstvu s Rimom, kao što je takvu ideju početkom rujna 1435. izlagao termopilski biskup Nikola Trevižanin.[65] S obzirom na to da je riječ o službenom stavu Katoličke crkve prema krivovjerju u Bosni, sasvim je razumljivo da je on stoga bio dobro poznat ne samo onima koji su s bosanskim dualistima neposredno dolazili u dodir, nego i mnogo šire, kao što to uostalom nedvojbeno po-

---

[63] "quod ipse vult facere illud, quod sanctissimus dominus noster precipiet et vestra reverendissima paternitas, tamen vult habere aliquod adiutorium, quia solus non valet pugnare cum Turchis ob causam istorum manicheorum, quia isti magis vellent Turchos quam Christianos et quasi maior pars regni est, ipsorum videlicet plures sunt manichei ac de causa non est ausus cum ipsis pugnare cum Turcis sine adiutorio Christianorum", **Thallóczy,** *Studien,* 415. O datiranju isprave i Barbuccijeve diplomatske misije usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 229, bilj. 9. **Исти,** *Историја Босне,* 381, bilj. 1. Također u vezi s tim vidi **Džaja,** *Konfessionalität,* 26-27, bilj. 19. Bez valjane argumentacije **Pandžić,** *Bosna,* 103, bilj. 7, vraća se starijoj dataciji.

[64] **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 146-149; usp. **Piccolomini,** *Commentarii,* 227; **Assemani,** *Kalendaria V,* 87; **Matasović,** *Tri humanista,* 247.

[65] "In qua per episcopum Terbipolensem propositum est per concilium intendi debere ad reduccionem regnicolarum Boxgne Manicheorum errore infectorum, de quibus tanta spes foret conuersionis sicut et Grecorum, inter cetera referentem plures eorum victorias habitas contra Turcos quasi miraculose", *Monumenta conciliorum II,* 749-750; usp. **Prohaska,** *Husitství,* 7; **Isti,** *Husiti,* 440; **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 137. Ćirković pretpostavlja da bi se tu moglo raditi o biskupu njemačkog grada Würzburga.

tvrđuju podatci iz pisma Benedikta Ovetarija iz Vicenze,[66] u kome on obavještava padovanskog biskupa Petra Donata o velikom uspjehu Katoličke crkve koja je postigla izmirenje i sjedinjenje s nizom heretičkih crkava. Kako se tih dana u Rimu nalazio i hvarski biskup Toma Tommasini, kao poslanik kralja Tvrtka II. Tvrtkovića, bilo je tada postignuto sjedinjenje i s crkvom u Bosni. Taj čin trebao se odnositi i na pripadnike Crkve bosanske, budući se hvarski biskup odrekao u Rimu manihejskih zabluda u ime kralja i čitavog Bosanskog Kraljevstva, ali Tommasini tom prigodom nije predstavljao *djeda* i Crkvu bosansku. Iz izvora je zasvjedočeno da je ona i nakon tog događaja ostala prisutna u javnom i vjerskom životu bosanskog društva, što upućuje na zaključak da nju Rimska abjuracija legata Tome nije obvezivala, odnosno da je ona nije prihvaćala.

Svakako treba naglasiti da stav najviših predstavnika Katoličke crkve o manihejskom karakteru bosanske sljedbe potvrđuju i rezultati do kojih je došao kardinal Juan de Torquemada (1388-1468) prilikom ispitivanja trojice bosanskih krstjana u svibnju 1461. u Rimu, kojom prilikom je napisao raspravu pod naslovom *Objašnjenje vjerskih istina Rimokatoličke crkve za obavijest o manihejcima Bosanskoga Kraljevstva (Symbolum veritatum fidei romanae ecclesiae pro informatione manichaeorum regni Bosnae),* koja je u historiografskoj literaturi od vremena F. Račkoga poznata pod različitim nazivima.[67] Budući da Torquemadina rasprava, s obzirom na vrijeme njezina nastanka, počiva na nalazima prethodnih istraživanja bosanskog krivovjerja, može se pouzdano zaključiti kako su katolički suvremenici u toku XV. st. često isticali da su *krstjani* slijedili manihejske zablude. U vezi s tim treba istaknuti da je takvo shvaćanje o bosanskom krivovjerju u potpunosti prihvatio i papa Pio II. u čijoj su se nazočnosti trojica bosanskih heretika javno odrekli svojih zabluda nakon čega ih je papa ispravom

---

[66] "His diebus venit ad sedem apostolicam dominus episcopus Ferrariensis, cum quodam legato regis Bosniae, et in publico consistorio regis nomine et totius regni dogma Manicheorum ipse legatus abjuravit, Romanamque fidem et traditiones nostras meliores esse confessus est", **Marténe-Durand,** *Amplissima collectio I,* 1592. Opširnije o tome **Ćošković,** *O dolasku,*, 24-26; usp. također **Fine,** *Bosnian Church,* 53.

[67] Najcjelovitiji tekst rasprave nalazi se u izdanju **Kamber,** *Kardinal Torquemada,* 38-93, ostala dostupna izdanja su fragmentarna, usp. **Rački,** *Dva nova priloga,* 5-21; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 177-181; te s hrvatskim prijevodom **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 294-299.

od 2. kolovoza 1461. primio pod zaštitu Svete Stolice.[68]

Poistovjećivanje bosanskog krivovjerja s dualističkom manihejskom herezom ne ograničava se samo na navedene izvore stranog porijekla, nego se takav stav o Crkvi bosanskoj i njezinim sljedbenicima može susresti i u bosanskim ispravama pisanim ili prevedenim na latinski jezik. To je potpuno u skladu s analiziranim primjerima, jer je i u tim domaćim dokumentima jasno dolazila do izražaja katolička pripadnost onih iz čijeg su kruga takvi spisi potekli. Ne treba izgubiti iz vida ni činjenicu da su ti spisi po pravilu bili upućivani visokim predstavnicima Katoličke crkve, kao što to primjerice potvrđuju vijesti iz isprave kralja Tvrtka II. od 24. kolovoza 1435, u kojoj se navodi kako sljedbenici manihejske sekte u Bosni borave po nepristupačnim mjestima.[69] Vijest o manihejcima u Bosni zabilježio je splitski ljetopisac A Cutheis opisujući veliki šumski požar iz 1366. Popaljene planine postale su plodna polja u kojima se sije žito te podignuta mnoga sela nastanjena patarenima koji se nazivaju manihejcima. Oni su tvrdili da je Bog spalio i sažgao ona brda na njihovu korist, jer ljubi njihovu vjeru.[70] Tvrdnji o manihejskom karakteru bosanskog krivovjerja bilo je i u nizu drugih, prije svega, vladarskih isprava upućenih predstavnicima Katoličke crkve u Bosni, kao i njezinom vrhovnom poglavaru u Rimu. O tome svjedoče njihovi sačuvani odgovori namijenjeni bosanskim vladarima, posebice kralju Tomašu i njegovu sinu Stjepanu. U istom smislu takav stav o bosanskoj herezi iznijelo je i poslanstvo posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, kada je u drugoj polovici 1461. boravilo u Rimu kod pape Pija II. od koga je tražilo znake kraljevskog dostojanstva za svoga gospodara.[71] Osim u navedenim primjerima, bosanski heretici se nazivaju *manihejcima* i u krivotvorenoj ispravi kralja Tomaša od 24. lipnja

---

[68] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 363-364; **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici XII,* 325; usp. skraćeno **Assemani,** *Kalendaria V,* 87-88.

[69] "Vigebat hic praesertim in montibus et locis munitis secta Manichaeorum, contra quos tractatum edidit Dei famulus, et continuum per se suosque socios bellum instituit", **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 66; **Wadding,** *Annales Minorum X,* 272; **Assemani,** *Kalendaria V,* 76.

[70] **Fejér,** *Codex diplomaticus IX/3,* 642-643; *Legende,* 199.

[71] **Piccolomini,** *Commentarii,* 547-548; usp. **Орбин,** *Краљевство Словена,* 168-169; **Assemani,** *Kalendaria V,* 88-89; **Pray,** *Annales III,* 275-276; **Katona,** *Historia critica XIV,* 491-494; *Poviest I,* 556-557.

1446, poznatoj u historiografiji kao saborski dekret u kome su sadržani navodni zaključci državnog sabora održanog u Konjicu. Prva odredba spomenutog dekreta uperena je protiv *krstjana*, koji se nazivaju manihejcima, a njome im se zabranjuje podizanje novih hiža i hramova te popravljanje ruševnih.[72] Radikalan nastup kralja Tomaša uslijedio je potkraj njegove vladavine i bio je potaknut političkim, a ne vjerskim razlozima. Franjevačka predaja zabilježena u *Ljetopisu fra Bernardina Nagnanovića* čuva uspomenu na nejasan događaj o stradavanju visočkih franjevaca i njihova samostana od strane patarena, ali i brzo podizanje novog samostana, što pripisuje Mihovilu Ostojiću (Ostoides).[73] Pišući izvještaj o propasti Bosne 1463, papinski izaslanik u Bosni, modruški biskup Nikola optužio je za izdaju zapovjednika stolnog Bobovca Radaka, navodno bivšeg manihejca, prebacivši tako krivicu za neuspjeh svoje misije i nastojanja razjedinjenog zapadnog kršćanstva da zaustave dalja osmanska osvajanja u Evropi, na sljedbenike Crkve bosanske.[74] Na osnovu ovih nekoliko navedenih vijesti može se zaključiti da su katolički suvremenici i u samoj Bosni svoje inovjerne sunarodnjake, po shvaćanju Katoličke crkve, doživljavali kao sljedbenike dualističkog pokreta. Gledano u tom kontekstu takav službeni stav najbolje izražava povezivanje *krstjana* s dualističkom manihejskom religijom bez obzira na stvarni diskontinuitet među njima.

---

[72] "Primus, ne Manichaei nova templa construerent, nec vetera collabentia restaurarent", **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 68. Kritičko izdanje isprave **Ćošković,** *Bosanska Kraljevina,* 155-180. Nema izvornih podataka koji bi za razdoblje srednjovjekovne bosanske države potvrđivali krajnje neprijateljski stav vlasti prema pripadnicima drugih crkava u Bosni.

[73] "Duo conventus Visochij fuerunt unus ante Turcas cujus adhuc rudere apparent in quo Patareni haeretice truciditas omnibus ibidem Fratribus à quo tempore saepius nocte, à fidelibus, et paganis in ipsis ruinis, quaedam candelae accensae conspiciuntur; alter conventus S. Nicolai fuit à Turcis destructus, quem aedificavit quidam Michael ostoides", **Jelenić,** *Dva ljetopisa,* 123.

[74] "Vtile consiliu(m) perfidia intercepit: vnus ex Turcarum ducibus, Bassam voca(n)t, decimo quarto calendas Iunias ingentibus praefectus copijs sub oppido Bobazio, quod regni Bosnae caput fuit, castra locauit, postridie Imperator consecutus est: Radaces Manichaeus olim, deinde Christianum mentitus, oppido preafectus erat: hoste pretio corruptus hostem intra moenia recepit, suasitque custodibus arcis, ne Turcis rerum dominis restiterent", **Piccolomini,** *Commentarii,* 572-573; usp. **Džaja,** *Konfessionalität,* 231-232; **Isti,** *Bosansko srednjovjekovlje,* 100-102. **Assemani,** *Kalendaria V,* 91-94, objavio je nešto izmijenjenu verziju tog događaja.

Raspolažemo s nekoliko podataka koji su nastali u krugu Katoličke Crkve iz kojih se vidi da su katolički suvremenici u različitim sredinama pripadnike Crkve bosanske iznimno nazivali *patarenima.*[75] S tim u vezi nije naodmet upozoriti da su taj naziv povjesničari izvodili od milanske četvrti Patarije, ali i od imena grada Patere ili Patare u maloazijskoj pokrajini Likiji.[76] Taj se naziv nije podjednako snažno ustalio u svim područjima jurisdikcije rimskog pape. Budući da pri tom prvenstveno mislimo na svjedočanstva visokih dostojanstvenika Rimokatoličke crkve, kao i samih papa, to ćemo i te podatke navesti iz dokumenata koji su nastali u njihovoj sredini. U tom pogledu slikovit je podatak iz pisma pape Nikole V. od 9. lipnja 1451. u kome je on nazvao hercega Stjepana Vukčića Kosaču "prijetvornim patarenom" *(perfidus patarenus).*[77] Papa je na taj način želio jače naglasiti hercegove negativne osobine zbog njegova neprijateljstva s utjecajnim Dubrovčanima. Gledano u širem okviru papina pisma, upadljivo je da takva ocjena bosanskog velikaša nije proistekla iz neposrednog utvrđivanja hercegove vjerske pripadnosti, nego je počivala na dubrovačkim optužbama motiviranim njihovom željom da potpunije ocrne svoga otvorenog neprijatelja. U tom smislu postaju jasnije optužbe iznesene na njegov račun i nadijevanje ozloglašenih pridjevaka na vjerskoj osnovi, jer je ono u sebi nosilo prizvuk najpogrdnijih osobina koje je neki čovjek, po tadašnjem poimanju, mogao imati. Upotreba tog naziva u spisima papinske kancelarije ipak je rijetka i svodi se na svega nekoliko slučajeva. U tom smislu vrijedi spomenuti još jedan podatak iz pisma Nikole V. od 1. srpnja 1452. za hvarskog biskupa Tomu u kome se, između ostaloga, govori o vjerskim prilikama u Bosni pri čemu se spominju sljedbenici Crkve bosanske, za koje se kaže da slijede patarensku herezu koju je odnedavna napustio bosanski kralj, njegova žena, te mnogi velikaši i plemići kao i

---

[75] O tom nazivu pisalo je više istraživača, a ovom prigodom upućujemo na radove **Schmidt,** *Histoire II,* 278; **Rački,** *Bogomili VII,* 89, bilj. 4; **Döllinger,** *Beiträge I,* 128-129; **Соловјева,** *Фундајајути,* 126-130; **Wernera,** *Patarini,* 404-419; **Baslera,** *Porijeklo,* 1203-1206.

[76] Usp. **Rački,** *Bogomili VII,* 89, bilj. 4; **Werner,** *Patarini,* 404-419; **Будимир,** *Триклети бабуни,* 74-75, 84; **Исти,** *Са балканских источника,* 161, 184, 199.

[77] "quod Stephanus Comes in Regno Bosne, perfidus patarenus, etiam cum auxilio aliorum infidelium Civitatem Ragusinam et eius territorium ac partes finitimas opprimere et penitus devastare molitur", **Theiner,** *Monumenta Slavorum I,* 408.

veliko mnoštvo naroda oba spola.[78]

Isti stav nalazi se i u pismu pape Pija II. za Matiju Korvina od 7. lipnja 1460. u kome papa obavještava hrvatsko-ugarskog kralja da je Stjepan Tomaš protjerao pogubni patarenski rod s područja svoje vlasti.[79] Papa je želio istaknuti Tomaševe zasluge za stvar Katoličke crkve u Bosni zbog progona heretika koje je Pio II. nazivao patarenskim imenom. To, međutim, ne mijenja sliku koju su o sljedbenicima Crkve bosanske općenito imali u Rimskoj kuriji. Pažnje vrijedan podatak nalazi se u pismu Ivana Kapistrana papi Kalikstu od 4. srpnja 1455. u kome se tvrdi da su bosanski dualisti slijedili patarensku herezu.[80] Takvih mišljenja o pripadnicima Crkve bosanske moglo se čuti i među sudionicima na općem crkvenom koncilu u Baselu[81]. U govoru koji je vjerojatno početkom svibnja 1438. održao pred kraljem Albrechtom I, izaslanik Baselskog koncila Ivan Stojković dotaknuo je i pitanja krivovjerja u Bosni, koje po njemu ondje postoji već

---

[78] "ut prefretur, existeres, opera et industria mediantibus, sicut experientie probatione didicimus, Carissimus in Christo filius noster Thomas Stephanus Rex Bosne Illustris, ac eius uxor, et etiam quamplures barones, nobiles, milites et alie utriusque sexus persone divina illustrate gratia, quoscumque Patarenorum heresis deponentes errores, ac veritatis lumen recognoscentes", **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 264; **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 259-260.

[79] "De ea tamen nullum per oratores verbum est factum; conati sunt tantum regis calumniam excusare, asserentes, que de Zendrero *(sic)* acciderant, necessitatis fuisse non voluntatis; bonam insuper regis mentem ad vere fidei cultum vel ex eo probare sunt nixi, quod pernitiosam Patarenorum gentem ex omni ditione sua expulerat", **Fraknói,** *Mathiae Corvini epistolae,* 14; **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 358; **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici X,* 254; **Džaja,** *Bosansko srednjovjekovlje,* 98-99; Politički okvir nastanka tog pisma usp. **Ćošković,** *Tomašev progon,* 47-48.

[80] "Multis ex illis haereticis Bosnensibus, qui fidem tenuerunt Patharenorum", **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 225.

[81] "destruitur error hereticorum Paterinorum, qui sunt in Bosna", **Novotný,** *Jan Hus,* 34, bilj. 3.

više stoljeća, označivši te zablude manihejskim i patarenskim imenom.[82]

Iznimno vrlo rijetko poistovjećivanje bosanskog krivovjerja s patarenskom herezom u ispravama rimskih papa i drugih dostojanstvenika Katoličke crkve treba potražiti u njihovu načelnom stavu prema dualističkom pokretu, proširenom na području jurisdikcije Rimske crkve. Taj stav izrican je prema bosanskoj herezi koju su načelno smatrali manihejskom, ali bilo pod utjecajem vlastite sredine, bilo dubrovačkih izvještaja o prilikama u Bosni u kojima su sljedbenici Crkve bosanske uglavnom nazivani patarenima, to je ime prodrlo i u dokumente Rimske kurije. Oba navedena slučaja u pismima pape Nikole V. padaju upravo u vrijeme kad su Dubrovčani bili u sukobu s hercegom Stjepanom Vukčićem na koga su se već žalili u Rim. Papa je potom i sam prihvatio njihov naziv za vjersko svrstavanje spomenutog bosanskog velikaša, nazvavši ga perfidnim patarenom. Nijedan od navedenih primjera upotrebe patarenskog imena nije isticao u prvi plan crkvenu pripadnost i stvarne vjerske razlike onih na koje se odnosio, nego je na jednostavan i za tadašnje vrijeme uobičajen način izražavao druge momente prožete ili pak opterećene političkim razlozima. To je potpuno razumljivo ima li se u vidu da su dalmatinski gradovi imali prema svome bosanskom susjedstvu želja, interesa i ambicija u neskadu s realnim mogućnostima, pa je približavanje bosanske vlasti granicama njihova područja povećavalo u njih osjetljivost koja je vlastite strahove od promjena izražavala vjerskom isključivošću. U takvim situacijama željeni cilj mogao se najlakše postići suprotstavljanjem vjerskih različitosti, pri čemu je ona druga strana imenovana neprihvatljivom i neprijateljskom. Tako su u navedenim primjerima postupali Dubrovčani, koji su bosanske heretike uglavnom nazivali patarenima, uz napomenu da je taj naziv često bio snažno politički motiviran i nosio je u sebi poruku otvorenog neprijateljstva prema onima na koje se odnosio. Stoga valja naglasiti kako je u takvim slučajevima naziv *patareni* imao šire značenje i odnosio se na bosanske podanike s kojima su Dubrovčani bili u ratu. Na taj način upotrijebljen na-

---

[82] "quod eciam ad regnum Bossne in confinibus Hungarie Dalmacie Croacieque regnorum vestrorum situm, quod jam a pluribus centenis annorum diversis extitit heresibus et erroribus, maxime Manicheorum Patarenorumque, respersum et infectum et per consequens ab ecclesia separatum et precisum, suos ambasiatores nuncios et legatos transmisit et revera, nisi mors sucuta fuisset illuc transmissi episcopi, principalis legati ecclesie, multum fructum in illo regno vel fortasse jam totalem reductionem fuisset ecclesia consecuta", **Beckmann,** *Deutsche Reichstagsakten,* 305.

ziv, gledano u crkvenom smislu, podrazumijevao bi općenito sljedbenike Crkve bosanske, a ne isključivo članove njezina duhovnog staleža, kao što se to činilo u vrijeme dobrosusjedskih odnosa.

Za razliku od prve mnogo brojnije skupine dubrovačkih svjedočanstava u kojima se govori o Crkvi bosanskoj i njezinim sljedbenicima, pretežno u užem smislu riječi, odnosno o pripadnicima njenog duhovnog staleža, u drugim malobrojnim ispravama, snažno prožetim političkim motivima dolazio je do izražaja stav katoličkih Dubrovčana prema bosanskim podanicima s kojima su u sukobu kao što se to vidi iz njihova pisma kralju Sigismundu od 30. travnja 1430. u kome mu se žale na vojvodu Radoslava Pavlovića za koga kažu da je pataren.[83] Kako su se njihovi susjedski odnosi u narednom razdoblju sve više zaoštravali, dubrovačke tužbe postajale su sve učestalije, a želja da se bosanski vojvoda prikaže kao opaki pataren, te stoga neprijatelj Dubrovčana i najopasniji protivnik katoličke vjere, bile su sve prisutnije.[84] Namjera Dubrovčana bila je jasno usmjerena na uvjeravanje kršćanske javnosti kako su oni kao katolici zbog svoje crkvene i vjerske pripadnosti bili izloženi stradanjima. O političkim motivima tih tvrdnji govori činjenica da su takav odnos prema vojvodi Radoslavu zadržali, kako se vidi iz njihovih pisama, do listopada 1432. kad su se s njim izmirili. Nazivanje bosanskih susjeda patarenskim imenom primjenjivano je uglavnom u doba oružanih sukoba s njima, kako je to poslije pokazao primjer s hercegom Stjepanom Vukčićem.[85]

---

[83] "Et vere nunc in partibus his nullum maiorem inimicum catholica fides sustinet, quantum sit ipse patarinus Radossavus, qui quanto plus regnat, tanto in eius sceleratis operibus dietim fit pravior", **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 337.

[84] Dubrovčani su 11. svibnja 1430. ponovno pisali kralju Sigismundu o porastu neprijateljstva između njih i vojvode Radoslava Pavlovića u kome se pored ostaloga navodi da "quanto impetu et conatu maximo perfidus et inquissimus tiranus Radossavus Paulovich, se mota omni legitima causa et nulla diffidencia premissa, hanc civitatem comitatumque imperii vestri aggressus fuerit", **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 341.

[85] "Intellexisse debet excellentia vestra quo bello quot que malis et damnis nost et civitatem nostram affecerit comes Stephanus de Bosna perfidus hereticus et patarenus chirstiani nominis inimicus, cuius iniurias cum repellere pro honore dei et regni Ungarie et nostro vellemus apud sanctissimus dominum nostrum summus pontificem", *Lett. di Lev. XV,* fol. 104 (nema datuma); **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 199.

Uspoređujući dubrovačke vijesti iz isprava koje su nastale u doba dobrosusjedskih odnosa sa zaleđem, lako se da primijetiti da se njihova svjedočanstva o sljedbenicima Crkve bosanske bitno razlikuju. Dok se u vrijeme mirnodopskih prilika skladnih odnosa s bosanskim velikašima u dubrovačkim ispravama bosansko krivovjerje doživljava kao patarensko, a nazivom *patareni* označavaju se članovi duhovnog staleža Crkve bosanske, dotle se u ispravama iz vremena kriza i sukoba patarensko ime upotrebljavalo i za vjernike te Crkve, pa i za sve druge podanike bosanskog vladara s kojima su bili u sukobu bez obzira na njihovu stvarnu crkvenu i vjersku pripadnost. U tim nastupima Dubrovčani su u prvi plan željeli istaknuti vlastito trpljenje za "pravu" vjeru i nepomirljivost s onima na koje se naziv odnosio. Stvarni razlozi za takav postupak bili su na drugoj strani.

Treba napomenuti da su krivovjerce u vlastitoj sredini, pa i one u Bosni, nazivali patarenskim imenom i u drugim dalmatinskim gradovima. Taj naziv sreće se u izvorima od vremena nadbiskupa Bernarda koji je vjerojatno u toku 1200. iz Splita i Trogira protjerao mnoštvo heretika patarenskog imena, koji su potom našli utočište i zaštitu u zemlji bana Kulina.[86] Spominjanje tih heretika poslužilo je kao podloga za tvrdnju C. Schmidtu i S. Runcimanu da "ecclesiju Dugunthie" koju spominje u svome djelu Rajner Sacchoni lociraju u Trogir, što je J. Šidak odbacio kao pogrešno.[87] Budući da su i gradske vlasti morale voditi računa o očuvanju pravovjerja svojih podanika, različiti dualistički heretici, pa i patareni, došli su pod udar zakona. Tako primjerice *Statut grada Splita* iz 1312. određuje da nijedan krivovjerac, katar, pataren ili bilo kako da se zove ne može boraviti u gradu. Ako bi se koji našao naređuje se njegovo istjerivanje. Za one koji bi primali krivovjerce i iznajmljivali im kuće u gradu ili im na neki

---

[86] "Accepimus autem, quod cum nuper venerabilis frater noster (Bernardus) Spalatensis archiepiscopus Patarenos non paucos de Spalatensi et Traguriensi civitatibus effugasset, nobilis vir Culinus banus Bossinus inquitati eorum non solum tutum latibulum, sed et presidium contulit manifestum, et perversitati eorundem terram suam et se ipsum exponens ipsos pro catholicis, immo ultra catholicos honoravit, vocans eos autonomasice (!) christianos", **Smičiklas,** *Codex diplomaticus II,* 351; **Theiner,** *Monumenta Slavorum I,* 12-13; **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici I,* 92; **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 45; **Katona,** *Historia critica IV,* 604; **Fejér,** *Codex diplomaticus II,* 379-380. Skraćeno papino pismo u hrvatskom prijevodu objavio je **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima*, 73.

[87] **Schmidt,** *Histoire I,* 57; **Runciman,** *Medieval Manichee,* 100-101; usp. **Šidak,** *Pitanje "Crkve bosanske",* 140-141.

drugi način pomagali, predviđale su se visoke novčane i sve ostale kazne koje je propisivalo građansko i crkveno pravo i papinske uredbe protiv heretika.[88] Statut grada Trogira iz XIV. st. branio je hereticima i patarenima kao i svim drugim krivovjercima boravak u gradu i širem gradskom području, kako među katoličkim pukom ne bi sijali heretičke zloće. Ukoliko bi se neki ipak zatekao u gradu i bio otkriven, predviđalo se njegovo kažnjavanje spaljivanjem.[89] U to doba realna opasnost od širenja crkveno neprihvatljivih ideja mogla je stići sa susjednog bosanskog područja, čiji su stanovnici iz ekonomskih razloga održavali trgovačke veze sa Splitom i Trogirom, a potkraj XIV. i na početku XV. st. i politički su ti krajevi biti tješnje povezani.[90]

Utjecaj talijanske terminologije za bosansko krivovjerje došao je do izražaja u pismu Matije de San Miniata, tajnika kralja Ladislava Napuljskog, koje je 11. srpnja 1403. uputio Firentincu Coluciju de Salutatisu, tvrdeći izrijekom za bosanskog vojvodu Hrvoja Vukčića Hrvatinića da je pataren.[91] Nazivanje vojvode Hrvoja patarenom u navedenom pismu potvrđuje da su kršćanski suvremenici bosansku herezu držali patarenskom te su i njezine sljedbenike označavali tim imenom, baš kao što su to činili i dobro obaviješteni Dubrovčani. Katolički suvremenici u dalmatinskim gradovima nazivali su pripadnike Crkve bosanske patarenima za razliku od ljudi u Rimskoj kuriji gdje se za bosansko krivovjerje uobičajio naziv manihejci. Kako je u oba slučaja riječ o istim dualističkim sljedbenicima, nameće se zaključak da je bila u pitanju uobičajena sinonimna upotreba tih naziva, bez namjere da se na taj način istaknu sasvim određene razlike, kako bismo to danas očekivali. Gledano kroz prihvaćeno nazivlje koje su građani primorskih gradova primjenjivali za Crkvu bosansku i njezine *krstjane* dolazi do izražaja ne samo službeni stav Katoličke crkve kojim se luči pravovjerje od krivovjerja, nego i utjecaj koji je u tom pogledu stizao na istočnu jadransku obalu iz Italije koja se također bila suočila s

---

[88] **Hanel,** *Statuta,* 7-8; usp. **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 102-103.

[89] **Strohal,** *Statutum,* 7-8; usp. **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 104-105.

[90] Političku pozadinu prikazao je **Lovrenović,** *Hrvoje Vukčić,* 37-44

[91] "Homo ipse patarenus est; sed datur ordo, ut dominus (Angelus) cardinalis crismate eum confirmet et reducat ad lumen vere salutis", **Šišić,** *Nekoliko isprava,* 207; **Fraknói,** *Bullae Bonifacii IX.,* 611-613. Političku pozadinu tog pisma prikazali su **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 6-7.

dualističkim krivovjerjem poznatim pod patarenskim imenom. Kako su dalmatinski gradovi stajali pod snažnim kulturnim, političkim, ekonomskim i vjerskim utjecajem iz Italije, razumljivo je da su odatle primili i naziv za herezu koja se nakratko pojavljivala najprije u vlastitoj sredini, a poslije i za onu koja je obilježavana bosanskim imenom, a na povijesnoj pozornici se puno dulje održala. Upotreba naziva *patareni* za sljedbenike Crkve bosanske odražavala je stoga vlastito iskustvo i sposobnost prepoznavanja *krstjana* i njihova učenja. To bi ujedno bio glavni razlog što se u izvorima koji su nastali u primorskoj katoličkoj sredini ne susreće naziv koji su za sebe upotrebljavali sami *krstjani,* iako je on bio dobro poznat katoličkim suvremenicima u Dalmaciji, kao što su to povremeno navodili Dubrovčani.[92] Taj naziv ušao je poslije i u hrvatsku glagoljsku književnost te se u jednom od pet prijepisa *Dijaloga pape Grgura* iz 1623. nalaze tri kraće interpolacije o Bosni i njezinim hereticima koji su tamo dospjeli potkraj XV. st. U drugoj od tih interpolacija spominju se bosanski patareni koji osuđuju brak.[93]

Gotovo istovjetna situacija u pogledu terminološke neujednačenosti i nedosljednosti susreće se i u malobrojnim izvorima nastalim u pravoslavnoj sredini u kojima se nailazi na više naziva za pripadnike Crkve bosanske, a za nas su ovom prilikom osobito zanimljivi nazivi bogumili, babuni i kutugeri. Imajući u vidu te nazive, treba spomenuti da je u historiografskoj literaturi već uočeno kako su se bosanski heretici tek po imenu razlikovali od onih koji se u Dušanovu zakoniku nazivaju babunima, a njihova vjera "babunskom vjerom". Glavne babunske općine nalazile su se oko Babune, planine sjeveroistočno od makedonskoga grada Prilepa. Prema mišljenju povjesničara od njezina naziva poteklo je ime *babuni* kojim su kao sinonimom u srednjovjekovnim srpskim pisanim spomenicima nazivani sljedbenici dualističkog bogumilskog krivovjerja.[94] Na babunsko

---

[92] Dubrovačku građu o *krstjanima* objavio je **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 182, 190, 217, 219, 224, 226-229.

[93] "To su nečisti patarini u kralestvu prokletom bosanskom, ki osujuju matrimonij i jiliš", **Štefanić,** *Glagoljski rukopisi I,* 192; usp. **Strohal,** *Patareni,* 348.

[94] Protivno tom mišljenju **Будимир,** *Триклети бабуни,* 83-84; **Исти,** *Са балканских источника,*198, je tvrdio da je antroponim Babun stariji od oronima i hidronima Babuna te da *babuni* nisu svoje ime dobili od planine nego je davanje imena teklo obrnutim redom. Usp. također **Skok,** *Bogomili,* 468-471.

CRKVA BOSANSKA.indd 106 1/3/06 10:17:10 PM

ime danas podsjeća, primijetio je V. Ćorović, tek poneki naziv poput potoka Babun kraj Mostara,[95] a M. S. Filipović pronašao je u selu Srkinju kraj Visokog, lokalitet Babunac[96]. Na području srednjovjekovne bosanske države do druge polovice XIII. st. naziv je prodro u staroruske crkvene rukopise i zabilježen je 1284. u rjazanskoj Krmčiji.[97] Pravoslavni su suvremenici bosanske heretike češće jednostavno nazivali *jereticima,* dodajući tome različite odrednice kojima su prema njima najčešće izražavali svoj uobičajeno neprijateljski stav, koji je znao proistjecati iz političkih razloga. Tako se primjerice u zapisu iz 1329. spominje kako je ban Stjepan II. Kotromanić opustošio manastir Svetoga Nikole u Banji kraj Priboja, pa je mladi kralj Dušan poveo vojsku i ratovao protiv "bezbožnih i poganih babuna".[98] Oni su za pravoslavne i vjerski bili neprihvatljivi stoga su im davali nadjevke "zli" i "trikleti", kao što se to izričito navodi u *Trojičanskom zborniku.*[99] odnosno bogomrski i bezbožni heretici drugih svjedočanstava, koji su i pojedinačno našli mjesta u formulama proklinjanja koje su bile primjenjivane u krugu Pravoslavne crkve. Da je bila riječ o sljedbenicima Crkve bosanske potvrđuje i činjenica da se uz njihova osobna imena

---

[95] **Ћоровић,** *Хисторија Босне,* 188; usp. **Кулишић,** *Трагови,* 41.

[96] **Филиповић,** *Височка нахија,* 231; usp. **Кулишић,** *Трагови,* 41.

[97] **Будимир,** *Триклети бабуни,* 79; **Исти,** *Са балканских источника,*194.

[98] **Стојановић,** *Записи и натписи I,* 25-26. U duhu svojih shvaćanja Crkve bosanske natpis je opisao **Глушац,** *Запис,* 161-166; usp. **Руварац,** *Нешто о Босни,* 249; **Иванов,** *Богомилски книги,* 40; **Solovjev,** *Svedočanstva*, 81-82. Političku pozadinu tih zbivanja **Ћирковић,** *Историја Босне,* 91; **Исти,** *Владавина Дечанског,* 500-501.

[99] "**зли ѥретици трьклети бабоуни ѥ нарицающеи се льжикрьстиѩне и роугающеѥ се прадѣи вѣри**", **Стојановић,** *"Требник",* 25; **Косановић,** *Српске старине,* 173; **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 314-317; O nazivu *babuni,* usp. **Šidak,** *Babuni,* 74-75; **Dinić,** *Babuni,* 268, a o izrazima "trikleti babuni" i "babice patarenske" raspravljao je posebno **Будимир,** *Триклети бабуни,* 73-86; **Исти,** *Са балканских источника,* 182-201.

navodila i odrednica njihove zemlje, Bosne i Huma.[100] U izrazu "trikleti babuni" vidio je M. Budimir odraz klasične izobrazbe pravoslavnih teologa, ustvrdivši da on s nazivom "babice patarenske" ne pripada narodnom govoru nego jeziku učenih ljudi, što po njegovu mišljenju ne bi trebalo olako odbacivati.[101]

Osim što su izvori nastali u krilu Pravoslavne crkve za razdoblje XV. st. vrlo malobrojni, treba istaknuti da se oni ne upuštaju dublje u ocjenu bosanske hereze, iako im je ona neprijeporno bila dobro poznata. Pripadnost dvjema različitim Crkvama odražavala se kroz naglašeno neprijateljski stav Pravoslavne crkve prema *krstjanima,* kako se to vidi iz formula proklinjanja heretika koje su bile u upotrebi u crkvama sv. Trojice kod Pljevalja i Vaznesenja Gospodnjeg u Mileševi. Osim načelnog stava prema Crkvi bosanskoj, ovdje nas prije svega pobliže zanima utvrđivanje pripadnosti i karaktera bosanskog krivovjerja.

Nesumnjivo je na formiranje stava prema sljedbenicima Crkve bosanske u srpskoj pravoslavnoj sredini određenog utjecaja imalo i vlastito iskustvo stečeno svojedobno u dodiru s herezom koja je u drugoj polovici XII. i na početku XIII. st. bila proširena u pravoslavnim zemljama Balkanskog poluotoka, a općenito je poznata pod bogumilskim imenom. Taj se naziv nije ustalio u svim pravoslavnim krajevima ustuknuvši pred upotrebom drugih imena karakterističnih za pojedine sredine, mada je i Pravoslavna crkva nastojala što točnije i prikladnije odrediti i definirati svako, pa tako i nešto mlađe bosansko krivovjerje,[102] koje je općenito držano ograncom bogumilskog pokreta koji je bio dobro poznat u istočnim dijelovima Balkanskog poluotoka.

---

[100] "и вьзгласить велми: ѳастоудние босьньскыи и ѳадомирь и дражило и тол'ко и тврьѧ ко и тврьдош (и ѳадинь гость херцеговь да боудет проклеть)и вси нарицающеи се кр^стиѩне и крьстиѩнице, а не кланѩающе се с^вѣ^тимь иконамь и кр^стоу ч^ас^тномоуда боудетъ прѡк^", **Стојановић,** *"Требник",* 25; **Ружичић,** *Обред исповедања,* 4-5; **Косановић,** *Српске старине,* 173; **Solovjev,** *Svedočanstva,* 62-64; **Мошин,** *Сербская редакция II,* 302; **Klaić,** *Izvori,* 315-316; **Živković,** *Pojava,* 46-47; **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 309-317.

[101] **Будимир,** *Триклети бабуни,* 74, 77, 84-85; **Исти,** *Са балканских источника,* 184, 187, 198-200.

[102] O pojavi hereze u Bosni u novije vrijeme pisao je **Ćošković,** *Interpretacija,* 75-117.

Tako je pojava heretika u srpskoj srednjovjekovnoj državi imala velikog udjela u zauzimanju stava prema sljedbenicima Crkve bosanske koje su, kao što se da zaključiti iz njihovih malobrojnih svjedočanstava, nazivali *babunima,* a njihov nauk *babunskom vjerom,*[103] dakle istim onim imenom kojim su nazivali i heretike u Makedoniji i Srbiji. Opasnost od babunskog krivovjerja u Srbiji osjećala se u polovici XIV. st., pa je car Dušan u svoj *Zakonik* unio odredbu kojom se strogo kažnjava onaj koji izgovori "babunsku reč".[104] Da je takav utjecaj mogao stići iz susjedne Bosne svjedoči natpis iz 1329. iz koga se saznaje kako je kralj Stefan Dečanski poslao mladoga kralja Dušana na bezbožne babune.[105] U vezi s tim nazivima treba nadalje reći da su se oni ustalili isključivo na području srpske države, gdje su ih sinonimno upotrebljavali umjesto imena *bogumili* i *bogumilstvo,* što upućuje na zaključak da je u srpskim krugovima bilo uobičajeno poistovjećivanje *babuna* i *bogumila.*[106]

Takav zaključak potvrđuje jedna kasnija interpolacija sačuvana u Grigorovičevom rukopisu *Žitija despota Stefana Lazarevića* u kojoj se bogu-

---

[103] "вѣроующеи вь бабоун'скоую вѣроу и их ѹчениꙗ приемлюще и кланꙗюще и д'ржещевѣроу ихь синкови да боуать проклети – вѣдоуще ꙗко бабоун'скіе вѣри іе^с и приемюще ихь вь своє зем'ле, хранеще ихь сикови да боуать про^к – всакыє зли ереси паче излиха еретикы нарицающиих се бабоуне не проклинає ихь да боуать проклет^т", **Стојановић,** *"Требник",* 25; **Ружичић,** *Обред исповедања,* 5; **Косановић,** *Српске старине,* 173; **Solovjev,** *Svedočanstva,* 63; **Мошин,** *Сербская редакция II,* 302.

[104] "и кто рече бабоуньскоу речь ако боуде властелинь да плати ·р· перпьерь · аколи боуде себрь да плати ·в перьперь и да се бие стапи", **Радојчић,** *Законик,* 59, 113-114; usp. **Иванов,** *Богомилски книги,* 327.

[105] "и сына своего богомь дарованнаго стефана нарече да е младыи по нием краль, и посла его на безбожныє бабоуны", **Стојановић,** *Записи и натписи I,* 25, br. 55; Natpis je detaljnije prikazao **Solovjev,** *Svedočanstva,* 81-88. Smještajući podatke iz natpisa u realni povijesni okvir istraživači su u tim "bezbožnim babunima" vidjeli podanike bana Stjepana II. Kotromanića i pripadnike Crkve bosanske, **Ћоровић,** *Хисторија Босне,* 182; **Ћирковић,** *Историја Босне,* 109; **Исти,** *Владавина Стефана Уроша III,* 501. Protivno mišljenje zastupao je **Глушац,** *Запис,* 161-166.

[106] Općenito o podrijetlu i značenju naziva *bogumili* usp. **Dujčev,** *Bogomili,* 626-627, 632, gdje je i osvrt na stariju literaturu.

milskim imenom nazivaju stanovnici Srebrenice.[107] Vrijednost tvrdnje o bogumilskoj pripadnosti srebreničkog stanovništva ne umanjuje politička pozadina koju je glosator imao na umu kad ju je zabilježio, unatoč njegova primjetno naglašenog neprijateljstva prema Srebreničanima. Usprkos snažnim političkim razlozima, isticanje bogumilske pripadnosti kao podloge za razumijevanje političkih previranja u Srebrenici, potvrđuje da su pravoslavni suvremenici u susjednoj srednjovjekovnoj srpskoj državi sljedbenike Crkve bosanske smatrali bogumilima, ali su ih u svojim ispravama obično nazivali općenito hereticima ili pak babunima.[108] U novijoj srpskoj historiografiji M. Petrović je potpuno proizvoljno pokušao tumačiti taj naziv tvrdeći da se pod njim imaju razumijevati katolici i protivnici srpske vlasti u tom bosanskom gradu.[109] Nakon što je Srebrenica bila vraćena pod srpsku vlast, pobunjenici su bili kažnjeni. Opravdanju tog postupka trebala je pridonijeti opaska da su svi oni bogumili, to jest heretici, jer protiv njih je sve bilo dozvoljeno, čak i prodaja u roblje. Upotreba naziva *bogumili* za političke protivnike u Srebrenici potpuno je istovjetna po značenju i namjeni nazivu *pataren* koji su Dubrovčani davali bosanskim velikašima u vrijeme otvorenih neprijateljstava s njima.

U grčkim izvorima pojavio se novi naziv *kutugeri* ili *kudugeri (*κουτούγεροι – κουδούγεροι) za pripadnike raširenog dualističkog pokreta na Balkanu, a u nekoliko navrata bio je namijenjen i sljedbenicima Crkve bo-

---

[107] "**си же вьси ерѳси богомильскые сꙋть**", **Иванов,** *Богомилски книги,* 325; **Jagić,** *Ein neu entdeckter Beitrag,* 586. O tom rukopisu opširnije usp. **Solovjev,** *Svedočanstva,* 91-98; **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 155-166. Iako u najnovijem izdanju spomenutog djela toga naziva nema, nije naodmet ipak upozoriti da je Konstantin Filozof bio iz Bugarske.

[108] U nastojanju da se pitanje Crkve bosanske što svestranije razjasni, istraživači su raspravljali i o značenju i upotrebi naziva *babun,* pa u vezi s tim usp. **Jagić,** *Ein neu entdeckter Beitrag,* 586-587; **Skok,** *Bogomili,* 466-471; **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 97-104; **Будимир,** *Триклети бабуни,* 73-86; **Dinić,** *Babuni,* 268; **Dragojlović,** *Poreklo i geneza,* 103-111; **Loos,** *Dualist Heresy,* 232-233. Na taj naziv u više svojih radova osvrnuo se kratko **Šidak,** *Oko pitanja,* 335; **Isti,** *Današnje stanje,* 139; **Isti,** *Studije,* 33-34, 80, 320; **Isti,** *"L'Eglise de Bosnie",* 7; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 150.

[109] **Петровић,** *Владислав Граматик,* 437-441.

sanske.[110] Prvi put upotrijebio ga je u prvoj polovici XV. st. solunski arhiepiskop Simeon u svojoj raspravi *Razgovor u Kristu protiv svih krivovjerja (*Διάλογος ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων – *Dialogus in Christo adversus omnes haereses),* kad je za dualističke heretike u solunskom zaleđu ustvrdio da su bezbožno mnoštvo koje se naziva *kutugerima.*[111] Pedesetih godina XV. st. taj je naziv upotrijebio i carigradski patrijarh Genadije II. Skolarije (1453-1459) u odgovoru na upite sinajskih kaluđera pišući im, između ostaloga, da u zemlji hercega Stjepana Vukčića Kosače ima mnogo *kutugera* kojima je pripadao i sam herceg. U posljednje vrijeme, pisao je dalje patrijarh, mnogi od njih su se obratili na pravoslavlje, kao što je to učinio i Kosača, ali je to tajio zbog mogućeg protivljenja svoje krivovjerne vlastele.[112] Njegovo pismo, kako je to svojevremeno primijetio

---

[110] U starijim srpskim tekstovima naziv je zadržan u obliku кꙋдꙋгєри. O tom nazivu pisalo je više autora, pa ovom prilikom upućujemo na radove **Соловјева,** *Фундајајити,* 130-135; **Иванов,** *Богомилски книги,* 36; **Скарића,** *Кудугери,* 107-110; **Frolow,** *Noms de monnaies,* 249-250, bilj. 42; **Runciman,** *Medieval Manichee,* 97, 184; **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 82-93; **Будимир,** *Са балканских источника,* 161, 199; **Loos,** *Dualist Heresy,* 333; **Драгојловића,** *Кудугери,* 129-135. Za razliku od navedenih autora koji su u kutugerima vidjeli dualističke heretike, gledano očima tadašnjih kršćanskih suvremenika, M. M. Petrović je u njima vidio katolike, a neodrživo mu je i objašnjenje tog naziva koji dovodi u vezu sa sandalom, vrstom obuće i imenom vojvode Sandalja Hranića, **Петровић,** *Кудугери,* 51-55.

[111] "Ἐξ ὧν καὶ νῦν εἰσιν οἱ Βογόμυλοι, ἀνθρώπια δυσσεβῆ, οἱ καὶ Κουδούγεροι καλούμενοι**",** **Simeon,** *Dialogus,* 65; usp. **Иванов,** *Богомилски книги,* 36, 164; **Ањичков,** *Манихеји,* 146; **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 152-153; **Соловјев,** *Фундајајити,* 130-133; **Скарић,** *Кудугери,* 107-108; **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 83; **Loos,** *Dualist Heresy,* 333; **Драгојловић,** *Кудугери,* 129-130.

[112] **Petit-Sideridès-Jugie,** *Oeuvres complètes IV,* 198-206; **Pavlović,** *Katolici,* 96-97; **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 320-321. Ranije je to pismo bilo u znanosti poznato u slavenskom prijevodu koje je u skraćenom obliku objavio **Ковачевић,** *Неколико,* 12-18, te potpunije **Дучић,** *Посланица I*, str. 195-199; II, str. 253-257. Na njegov sadržaj osvrtalo se više autora, **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 150-151; **Соловјев,** *Фундајајити,* 135-140; **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 83-84; **Драгојловић,** *Кудугери,* 134; **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 572; **Isti,** *Bosanska crkva,* 253; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 218; **Исти,** *Работници,* 237. Posljednjih godina u srpskoj se historiografiji Genadijevim pismom u više navrata bavio M. Petrović, ali njegove rezultate, unatoč velikom trudu koji je uložio, ne može se ocijeniti kao prilog rješenju pitanja Crkve bosanske, usp. **Петровић,** *Помен,* 271-272; **Исти,** *Кудугери,* 38-39, 56-57, 62.

A. Solovjev,[113] posvjedočuje "suton bogomilstva" koje je nestajalo pred revnošću misionara dviju crkava, Katoličke i Pravoslavne. Patrijarhov suvremenik, bizantski povjesničar L. Halkokondil još je odlučnije ustvrdio da se *kutugerima* nazivaju svi stanovnici koji borave u Sandaljevim zemljama[114]. Ta njegova primjedba imala se odnositi na crkvenu pripadnost Kosačinih podanika u ozračju novoga stanja koje je u tom pogledu nastalo u zemljama hercega sv. Save, nakon što je kralj Tomaš s područja pod svojom neposrednom vlašću protjerao sljedbenike Crkve bosanske u drugoj polovici 1459.

Iz tih se podataka jasno vidi da su i bizantski pravoslavni suvremenici sljedbenike Crkve bosanske doživljavali kao dualističke heretike koji su pristajali uz bogumilsko krivovjerje, iako su ih nazivali kutugerskim imenom. Patrijarhova zainteresiranost za crkvene prilike u zemljama "hercega od svetoga Save" počiva na rezultatima koje je u toku pedesetih godina XV. st. Pravoslavna crkva postigla u obraćanju pripadnika Crkve bosanske, jer – kako se saznaje – ti bosanski heretici masovno su napuštali svoju "vjeru bosansku" i prelazili na katoličku i pravoslavnu vjeru. Dosadašnja istraživanja u vezi s porijeklom i značenjem naziva *kutugeri* nisu u potpunosti riješila pitanje njihove vjerske i crkvene pripadnosti unutar raširenog dualističkog pokreta na Balkanu, ipak se s puno razloga može tvrditi kako su pravoslavni suvremenici pod tim imenom podrazumijevali pristaše bogumilske hereze u istočnim dijelovima Balkana. U dva poznata slučaja tako su sinonimno označeni pripadnici dualističke Crkve bosanske. Treba istaknuti da se taj naziv u nešto izmijenjenom obliku kao *Chuduergia, Kudvergija* sačuvao još dugo nakon propasti Bosanskog Kraljevstva i nestanka Crkve bosanske i njezinih sljedbenika, a upotrebljavali su ga franjevački ljetopisci B. Nagnanović, I. Stražemanac, B. Benić, N. Lašvanin i F. Lastrić u svojim djelima kao ime za dio zemalja pod vlašću hercega

---

[113] **Solovjev,** *Svedočanstva,* 99.

[114] "Κουδούγεροι δ᾽ ὀνομάζονται σύμπαντες οἱ ἐς τὴν Σανδάλεω χώραν τελοῦντες", **Chalcocondyles,** *Historiarum libri,* 249. Za različita mišljenja o tom navodu usp. **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 151-153; **Скарић,** *Кудугери,* 108; **Радојчић,** *О земљи,* 148; **Соловјев,** *Фундајајити,* 140-144; **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 83-84; **Fine,** *Bosnian Church,* 324.

Stjepana.[115] Taj naziv prihvatio je i P. Ritter Vitezović u svom djelu o propasti Bosanskog Kraljevstva.[116]

Ako bi se sažela navedena izvorna svjedočanstva i zapažanja povjesničara o tim pitanjima, moglo bi se zaključiti da su kršćanski suvremenici u XV. st. Crkvu bosansku i njezine članove u širem smislu riječi načelno smatrali pripadnicima dualističkog pokreta, rasprostranjenog od Carigrada do južne Francuske. Postojeće razlike i nedosljednosti u nazivima odraz su službenog stava kršćanskih crkava prema hereticima i uobičajene upotrebe određenog imena sinonimno upotrebljavanog za heretike koji su se pojavljivali u različitim sredinama na područjima obiju velikih kršćanskih crkava, Katoličke i Pravoslavne. U skladu s tim, navedeni nazivi kojima su u drugim krajevima označavani njima poznati heretici, upotrebljavani su i za pripadnike Crkve bosanske kao ogranka šire rasprostranjenog dualističkog pokreta. Iz raspoloživih povijesnih svjedočanstava proizlazi da su kršćanski suvremenici bosanske heretike promatrali u širem kontekstu tadašnjih vjerskih previranja, ističući pri tome u prvi plan dualističko obilježje njihova vjerskog učenja po kome su se razlikovali od članova velikih kršćanskih crkava. Kršćanske je suvremenike zanimalo vjersko učenje Crkve bosanske, koje su uspoređivali s onim svojih crkava, ističući pri tom sasvim određene razlike na temelju kojih su određivali svoj stav prema njima i birali najprikladniji rječnik da te posebnosti jače naglase. Jednako tako, važno je imati na umu iskustvo koje je svaka sredina stjecala u saobraćanju s krivovjercima u Bosni. U tom pogledu osobito su vrijedna svjedočanstva koja su o Crkvi bosanskoj i njezinim *krstjanima* ostavili Dubrovčani, ali i drugi susjedi u dalmatinskim gradovima. Njihova svjedočanstva potječu iz dobre obaviještenosti i poznavanja prilika u Bosni, što im je nametnuo svakodnevni život i upućenost jednih na druge. Ne treba stoga zanemariti ni uobičajeno poimanje i oslovljavanje bosanskih heretika u susjedstvu kao i postojanje različitih utjecaja koji su u dalmatinske gradove stizali sa strane. Treba voditi računa da je službeni stav prema krstjanima temeljen na rezultatima poznavanja njihova učenja, pri čemu su se istraživači više trudili dokazati njegovo odstupanje od onoga što je naučavala Rimska crkva, nego što su se podrobnije upuštali u raz-

---

[115] **Jelenić,** *Dva ljetopisa,* 126; **Benić,** *Ljetopis,* 185, 244; **Lašvanin,** *Ljetopis,* 208; **Stražemanac,** *Povijest,* 30-31, 62-63.

[116] **Vitezović,** *Bossna captiva,* list 6, 8, 14.

matranje karakterističnih posebnosti. Stoga je, gledajući na nazivlje kojim su kršćanski suvremenici označavali bosansku herezu, teško odgovoriti koliko se ona razlikovala od krivovjerja koje su slijedili pripadnici drugih dualističkih crkava toga doba.

Unatoč tome, Crkva bosanska se organizacijski jasno razlikovala od tih crkava, ponajprije po svojoj geografskoj određenosti. U tom smislu treba razumjeti ona mjesta iz vrela u kojima se spominju bosanski heretici i njihova sekta. Tako primjerice Ladislav, požeški župan i zapovjednik Srijema u pismu od 25. veljače 1437. spominje sljedbu, odnosno sektu bosanskih heretika, kojom su već više godina bili zaraženi stanovnici nekih gradova i sela u Srijemu.[117] Iz tog podatka jasno se vidi da se u prekosavskim krajevima vrlo dobro znalo za učenje Crkve bosanske, koje je tamošnji puk razlikovao od husitskog učenja, ondje također raširenog.[118] Treba istaknuti da je i papa Eugen IV. u svom pismu Tomi Tommasiniju od 11. studenog 1445. u pogledu rješavanja spora između kralja Tomaša i franjevaca govorio o sekti heretičkih manihejaca, koja je brojem i snagom mnogo ojačala u Bosanskome Kraljevstvu.[119] Mlečani su također upotrijebili riječ *sekta* za skupinu pripadnika Crkve bosanske za koju je početkom 1466. gost Radin Butković tražio dozvolu da u slučaju potrebe može prijeći na područje pod njihovom vlašću i tamo nesmetano boraviti.[120] U prvom slučaju spomenutim nazivom se željelo naglasiti kako su pripadnici krstjanskog učenja bosanskih krstjana u Srijemu izvan svoje crkvene organizacije, a u druga dva

---

[117] **Wadding,** *Annales Minorum XI,* 13; **Koller,** *Historia episcopatus,* 361-362; **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 159.

[118] O tome su pisali **Шидак,** *Херетички покрет,* 5-24. i **Brandt,** *Susret,* 33-38.

[119] "ceteras vero sectas haereticorum, et praecipue Manichaeam, diabolicae iniquitatis et fraudis esse commenta … quia Manichaeorum, qui in regno suo et numero et potentia excrevisse noscuntur", **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 257; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 81-83; usp. **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 84.

[120] "Quidam gost Radin principalis baronus et consiliarius domini duci(s) Stefani sanci Save cum maxima instantia petit a nostro dominio literas patentes et salvum conductum nostrum quo ei lecitum sit et valeat cum personis L in LX ex suis legis et secte sue cum facultatibus et bonis eorum se reducere sub umbram nostram et securi liberique ab omni molestia quae quoquomodo illis inferri possit stare, ire et redire", **Šunjić,** *Novi podatak,* 267, bilj. 9; **Isti,** *Bosna i Venecija,* 384; usp. objašnjenje koje je dao **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 236, bilj. 151.

jače je naglašena organizacijska posebnost *krstjana,* kojima Rimska kurija nije priznavala status posebne crkve. Taj stav izrazili su 27. srpnja 1403. Dubrovčani kad su za patarene iz pratnje vojvode Pavla Klešića naveli da su "sette Bosne".[121]

Glede točnijeg utvrđivanja zabluda uz koje su pristajali pripadnici Crkve bosanske treba shvatiti i naziv u *Popisu zabluda bosanskih krstjana,*[122] gdje se nabrojene zablude jednostavno određuju bosanskim imenom, uz napomenu da ni tu nije bila riječ o osobitostima bosanskog krivovjerja, nego o njegovu poistovjećivanju s drugim dualističkim pokretima. U ostalim poznatim slučajevima u kojima se, uz spomen hereze i heretika u Bosni, upotrebljavala odgovarajuća odrednica o njihovoj crkvenoj pripadnosti, u prvi plan isticana je posredno ili neposredno organizacijska posebnost Crkve bosanske, kako su je vidjeli njezini kršćanski suvremenici. Što se tiče upotrebe pridjevka "bosanski" uz spomen heretika na području države Kotromanića, pa i u nekim područjima izvan njezinih granica, treba reći da se on u to vrijeme nalazio u suvremenoj izvornoj građi u svrhu označavanja sljedbenika Crkve bosanske, koji su se na taj način u vjerskom i crkvenom pogledu jasno razlikovali od svojih katoličkih i pravoslavnih suvremenika. U organizacijskom smislu po toj su se geografskoj odrednici odvajali od drugih heretičkih istomišljenika organiziranih u svoje posebne crkve. Pod imenom Crkve bosanske izgradili su *krstjani* vlastitu crkvenu organizaciju kojoj je odgovarao naziv Crkva bosanska, kako su je sami nazivali u domaćim ispravama. Tu praksu nastavili su poslije primjenjivati i Osmanlije, pa se u njihovim službenim registrima spominju *krstjani (kristiyani)* i razlikuju ih od drugih nemuslimana koje nazivaju *gebr* (štovatelji vatre) i *kafir* (nevjernici koji ne poznaju vjeru i ne vjeruju u jednoga Boga).[123]

Domaća vrela za članove Crkve bosanske poznaju samo naziv *krstjani,* odnosno *pravi krstjani* i *prave krstjanice.* Ti nazivi odnosili su se isključivo na redovnike i redovnice Crkve bosanske te njima nije bilo obuhvaćeno šire članstvo koje je imalo status vjernika. Naziv *pravi krstjani*

---

[121] *Ref. XXXII,* fol. 154, 27. VI. 1403; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 221.

[122] **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 282-285; **Isti,** *Pavao Dalmatinac,* 118-121; usp. **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 168-169; **Rački,** *Prilozi,* 138-140; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 444-446.

[123] **Okiç,** *Les Kristians,* 115; **Isti,** *Bosanski kristijani,* 146.

odgovarao je katarskom pojmu "veri cristiani",[124] a analogiju mu možemo naći u nazivima *savršeni,* odnosno "perfecti",[125] koje suvremenici u vezi s *krstjanima* nisu upotrebljavali. Tu činjenicu naglašavao je osobito J. Šidak temeljeći na njoj zaključak po kome se crkvena organizacija *krstjana* u biti razlikovala "od unutrašnje izgradnje katarskih crkava u XII. i XIII. stoljeću".[126] Protivno njemu, S. Ćirković je naglasio da je naziv "perfecti", iako se u izvornoj građi o katarima rjeđe spominje, prihvaćen u znanstvenim krugovima.[127] Termin je u stručnoj literaturi često upotrebljavan da bi se analogijom izrazilo uređenje Crkve bosanske po uzoru dualističkih crkava na Западu. Ime *krstjani (*кр҃ьстиѣнѣ*; Christiani)* karakteristično za istočne i zapadne dualiste upotrebljavali su za sebe redovnici u Bosni na kraju XII. i na početku XIII. st., a poslije su ga prihvatili i redovnici Crkve bosanske.[128] Primjenu naziva *krstjani* za bosanske heretike osobito je uporno branio J. Šidak koji je za potvrdu svojih prijedloga navodio brojne primjere iz domaće izvorne građe i protivio se upotrebi naziva *bogumili (bogomili)* za sljedbenike Crkve bosanske koji ocjenjuje potpuno pogrešnim te se stoga njime ne bi valjalo služiti.[129] Šidakovi radovi otvorili su put *krstjanima* u historiografsku literaturu, uz napomenu da se u najnovijim prilozima neki povjesničari bez nove argumentacije i valjanih objašnjenja vraćaju *bogomilima.* Njegovim razlozima priklonio se svojedobno M. Barada, koji je primijetio da je predloženi naziv preuzak, jer se odnosi samo na redovnike Crkve bosanske, odnosno njezine savršene članove. Da bi se dovoljno istaknula razlika između redovnika i vjernika, Barada misli da bi za tu potrebu najbolje odgovarao naziv koji je upotrijebio gost

---

[124] Za objašnjenje tog naziva usp. **Dujčev,** *Bogomili,* 632, bilj. 57; **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 15.

[125] O značenju pojma "perfecti" **Borst,** *Katharer,* 151, 289, bilj. 13; usp. također upozorenje koje je u tom pogledu dao **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 555, bilj. 19; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 15.

[126] **Šidak,** *Problem bogumilstva,* 157.

[127] **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 15, bilj. 19. **Borak,** *Redovnička pravila,* 129, bilj. 8, je upozorio da su "savršeni kršćani" bili monasi koji se trebaju razlikovati šutnjom od "običnih" članova među bazilijancima.

[128] Usp. **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 10-11. O značenju tog naziva usp. *Rječnik JAZU V,* Zagreb 1898-1903, str. 647-649.

[129] Opširnije **Šidak,** *Samostalna "crkva bosanska",* 5-20.

Radin u svojoj oporuci nazvavši krstjane u užem smislu *pravim krstjanima* i *pravim krstjanicama.*[130] Baradina dopuna naziv čini složenijim, a uz to je i nepotrebna, jer gost Radin jasno razlikuje redovnike svoje sljedbe od običnih vjernika koji su za njega laici, odnosno *mirski ljudi.* Na tragu tog razlikovanja članova Crkve bosanske pod nazivom *krstjani* valja razumijevati samo članove duhovnog staleža, a kad se taj naziv nalazi neposredno uz određeno ime tada on određuje njegov položaj unutar "reda krstjana" i odvaja ga od hijerarhije, odnosno od *poglavitih krstjana* kojima su pripadali *starci* i *gosti.* Ni druga izvorna svjedočanstva nikad laika ne nazivaju *krstjaninom* čak i kad je potpuno jasno da pripadaju istoj crkvi. Uz naziv za sljedbenike tijesno je povezano ime crkvene organizacije kojoj su pripadali. Danas uobičajen naziv Crkva bosanska utemeljen je na domaćim vrelima XIV. i XV. st. Tako su je nazivali bosanski suvremenici, pa su – kako piše J. Šidak – taj naziv dužni upotrebljavati i povjesničari.[131] Prema njemu ona je organizacijski izrasla iz prethodne *ecclesiae bosnensis,* odnosno katoličke Bosanske biskupije koja je u početku XIII. st. svojom jurisdikcijom pokrivala čitavo područje tadašnje bosanske države. Njezin domaći naziv predstavlja doslovan prijevod latinskog termina za tu crkvenu pokrajinu.[132] Zapadna izvorna građa, među kojom je najbrojnija ona nastala u kancelariji Rimske kurije, taj naziv ne poznaje, nego o zajednici *krstjanima* govori kao o dualističkoj sekti.

Na kraju ovog poglavlja treba upozoriti da je slabljenje Crkve bosanske od tridesetih godina XV. st. također ostavilo traga u kršćanskim svjedočanstvima doga doba, pa je i to jedan od razloga zbog kojeg se Crkva bosanska više ne tretira kao sveprisutna pojava u javnom, društvenom i duhovnom životu bosanskog društva, iako bi se to možda očekivalo, jer je dotada uživala poseban ugled čak i u sklopu šireg dualističkog pokreta. U znatno izmijenjenim bosanskim političkim i crkvenim prilikama Crkva bosanska je postupno, ali nezadrživo gubila svoje ranije stečene pozicije, a slabio je i njezin položaj u zemlji. To nije moglo ostati nezapaženo, iako je ona u kraljevim zemljama do 1459, a u Humu i poslije, predstavljala odre-

---

[130] **Barada,** *Šidakov problem,* 409, bilj. 21; **Barada,** *Osvrt,* 18.

[131] **Šidak,** *Samostalna "crkva bosanska",* 2.

[132] Usp. **Šidak,** *Bogumilstvo,* 106; **Isti,** *Studije,* 96. Protivno njemu **Barada,** *Šidakov problem,* 409, misli da se taj naziv ne može održati, jer je u to doba postojala biskupija istog imena sa sjedištem u Đakovu.

đenu smetnju djelovanju Katoličke crkve. Uoči propasti Bosanskog Kraljevstva u svibnju-lipnju 1463. pod Crkvom bosanskom treba razumjeti razbijenu crkvenu organizaciju u teritorijalnom i organizacijskom smislu, koja u novim političkim okolnostima nije sebi mogla osigurati opstojnost i izboriti se za predstavničko mjesto i ulogu kakvu je njezina hijerarhija imala u doba narodnih vladara, kada je uživala položaj priznate i poštovane crkvene organizacije, koja se, kako je s razlogom istaknuo S. Ćirković, jedino u Bosni uspjela od skupine progonjenih heretika preobraziti u zemaljsku crkvu.[133]

[133] **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 197.

I. DIO

ULOGA CRKVE BOSANSKE

I. CRKVA BOSANSKA U DOBA OBLASNIH GOSPODARA

Nakon Tvrtkove smrti 1391. započelo je posljednje razdoblje u bosanskoj srednjovjekovnoj prošlosti kroz koje su tijesno povezane prošle Bosanska Kraljevina i Crkva bosanska. U tom vremenu razvoj jedne ostavio je dubokih tragova na sudbinu druge, usmjeravajući ih obje postupno nestanku s povijesne pozornice. Zbog toga je radi potpunijeg razumijevanja naslovljene teme neophodno osvrnuti se barem na neke od presudnih događaja koji su ubrzavali njihov kraj. Osim što se teritorijalno znatno uvećana bosanska država krajem XIV. i na početku XV. st. stala ozbiljno suočavati s pojačanim pritiscima hrvatsko-ugarskog kralja Sigismunda i povremenim, ali sve češćim i opasnijim pljačkaškim upadima osmanskih četa, istodobno je država Tvrtkovih nasljednika bila izložena jednako ozbiljnim i dubokim unutrašnjim promjenama kroz koje je prolazila puna tri desetljeća. Ta unutrašnja preobrazba nije mogala ostati bez vidljivih i dalekosežnih posljedica koje su se neposredno odrazile na uspostavu novih odnosa u zemlji. U novonastalim prilikama počeli su se pokazivati očiti znaci slabljenja obrambene moći prema sve nasrtljivijim susjedima, ali i narušavanja unutrašnjeg jedinstva između ojačalog plemstva i sve slabijih obnašatelja središnje vlasti. Bosansku državu i društvo zahvaćao je postupno proces dezintegracije u toku koga se potpuno osamostalila moćna vlastela, koja se nametnula za gospodare podanicima u okvirima svojih zemalja, koje su nazivali *rusagom.*

Osobito povoljno razdoblje u tom pogledu nastupilo je za vladavine kraljice Jelene Grube (1395-98) kada su se počele uobličivati samostalne zemlje rusaške gospode.[1] Taj proces bio je vrlo složen i tekao je dugo od

---

[1] Detaljniji prikaz političkih prilika u zemlji dalo je više autora, a ovom prigodom upućujemo na djela **Ћирковић,** *Историја Босне,* 177-184; **Исти,** *Русашка господа,* 5-16; **Исти,** *Работници,* 306-317); **Živković,** *Tvrtko II,* 1347; **Isti,** *Feudalna hijerarhija,* 517-528.

prvih naznaka samostalnosti koje su došle do izražaja u postupku braće Beljaka i Radiča Sankovića iz 1391. kad su pregovarali s Dubrovčanima o prodaji konavoske župe te su 15. travnja te godine izdali ispravu kojom im ustupaju Konavle i Vitaljinu s gradom Sokolom, jer je – kako navode – spomenuta župa nekoć pripadala Dubrovniku.[2] Postupnost u oblikovanju zemalja rusaške gospode kojima će se nametnuti za gospodare ogleda se i u primjeru vojvode Sandalja Hranića koji je na početku XV. st. već bio uobličio granice svoje oblasti zavladavši i krajevima uz Neretvu, ali ni 1403. još nije uspio istisnuti kraljeva protovestijara iz Drijeva.[3] Slično je bilo i s knezom Pavlom Radinovićem,[4] koji se u zaokruživanju svojih zemalja za unutrašnjih sukoba 1404-05. istaknuo kao predstavnik procesa decentralizacije koji se odvijao na štetu središnje vlasti. Ipak, u tim se nastojanjima nije domogao obližnje Srebrenice nego je ona pripala moćnijem od njega, hercegu Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću.[5] Izdvajanje područja pod kontrolom najmoćnijih velikaša, rusaške gospode, teklo je postupno i odražavalo je svu složenost bosanske političke scene na kojoj su se tih godina zbivale duboke društvene i političke promjene. S obzirom na njihovu snagu i rezultate koje su počeli uočavati i suvremenici, s razlogom se može ustvrditi kako je uobličivanje zemalja rusaške gospode bilo gotovo dovršeno do početka druge vladavine kralja Ostoje. Čitav taj preobražaj imao je u osnovi mnogo širi okvir nego što se obično misli i ne može se promatrati samo kroz pojavu oblasnih gospodara i njihovih nastojanja da se što potpunije osamostale od središnje vlasti, prisvajajući sebi vladarska prava i prihode na svojim imanjima. Na područjima njihove vlasti sve je manje bilo mjesta za vladara, njegove naredbe i činovnike, a sve je prisutniji bio neposredni gospodar sa svojim zahtjevima. Gledano u tom smislu, istiskivanje vladara, odnosno općenito njegova predstavnika s određenog prostora, bilo je

---

[2] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 123-126; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 217-219. Same pregovore i političku pozadinu u kojoj su vođeni prikazala je **Мијушковић,** *Санковићи,* 36-39.

[3] **Тошић,** *Трг Дријева,* 125, 135, bilj. 59; usp. **Динић,** *Трг Дријева,* 125-126; **Исти,** *Српске земље,* 381-382; **Ћирковић,** *Русашка господа,* 12; **Исти,** *Работници,* 313.

[4] Životopis kneza Pavla dao **Радонић,** *О кнезу Павлу I,* str. 39-62; II, str. 34-61.

[5] **Динић,** *За историју рударства I,* 56; usp. **Ћирковић,** *Историја Босне,* 214; **Исти,** *Русашка господа,* 12-13; **Исти,** *Работници,* 313-314; **Živković,** *Tvrtko II,* 42.

presudno za nastanak samostalnih zemalja rusaške gospode[6], što je snažno utjecalo na uspostavu novih odnosa i polarizaciju snaga u zemlji. Prateći proces teritorijalnog rastakanja bosanske države potkraj XIV. i u toku prva dva desetljeća XV. st., S. Ćirković je razložno istaknuo da se rusaška gospoda ponašala kao kraljevi u svojim oblastima, kao što je okrunjeni vladar u osnovi bio samo gospodar svoje zemlje, koju su Dubrovčani nazivali *contrata del re.*[7]

Da bi ostvarili svoje namjere, morali su najmoćniji pojedinci među podanicima bosanskog vladara savladati niz prepreka koje su im stajale na putu. Jedna od prvih odnosila se na podčinjavanje ostale vlastele koja je branila svoj društveni položaj i posjede od tih nasrtaja.[8] Borba među njima bila je neravnopravna, ali i neizbježna, jer bez podčinjavanja druge vlastele nije moglo biti ni moćnih oblasnih gospodara, koji su svoje zemlje smatrali rusagom, a sebe rusaškom gospodom. Bilo je, međutim, i takvih slučajeva koji svjedoče kako su se pojedinci, svjesni svoje nemoći, bez protivljenja mirili s novonastalim stanjem i time olakšavali moćnim velikašima učvrstiti vlast i izvan svojih baštinskih posjeda kojima su dotada raspolagali. Bilo je i onih koji su se uzdali u kraljevsku pomoć, poput braće Vukašina, Barana i Jurja Vukčića iz Krajine kojima je kralj Ostoja 1417. obećao zaštitu od nasrtaja Sandalja Hranića.[9]

Tek podčinjivanjem ostale vlastele koja im se našla na putu, pošlo je za rukom rusaškoj gospodi da postupno potisnu kraljevsku vlast samo na ona područja kojima su bosanski vladari neosporno upravljali. U tadašnjim prilikama upuštanje najmoćnije vlastele u sukobe s nosiocima središnje vlasti bilo je prije svega moguće zahvaljujući shvaćanjima vlastelinske vjernosti i "vjerne službe" koje je podčinjena vlastela od tada bila dužna

---

[6] O tim pitanjima pisao je opširnije **Ћирковић,** *Русашка господа,* 5-17; usp. **Исти,** *Историја Босне,* 169-227 i 240-250; **Исти,** *Работници,* 306-317.

[7] **Ћирковић,** *Русашка господа,* 9; **Исти,** *Историја Босне,* 169-227 i 240-250; **Исти,** *Работници,* 306-317; usp. **Благојевић,** *Државност,* 129.

[8] Na takav razvoj unutrašnjih prilika upućuju tragične sudbine Sankovića, Miltenovića, Radivojevića-Vlatkovića, Nikolića, Zlatonosovići i nekih drugih; usp. **Динић,** *Властела,* 4-15; **Исти,** *Српске земље,* 186-187; **Ћирковић,** *Историја Босне,* 169-186, 214-227; **Исти,** *Русашка господа,* 13-14; **Исти,** *Работници,* 314-315.

[9] **Ljubić,** *Listine VII,* 240-241; *IX,* 433-434; **Ћирковић,** *Русашка господа,*13; **Исти,** *Работници,* 314.

izvršavati prema svojim novim gospodarima,[10] a oni su upravo na tome gradili temelje svoje buduće moći, što je za posljedicu imalo slabljenje središnje vlasti i svođenje kraljeva vladarskog položaja na rang okrunjenog lokalnog dinasta.

Do potpunog izdvajanja zemalja rusaške gospode trebalo je ne samo opstati u međusobnim konkurentskim sukobima, nego i pokušati proširiti granice vlasti na posjede slabije vlastele, što je u sebi nosilo novu prijetnju i ozbiljnu opasnost po krhki mir u zemlji. Sukobi koji su se zametnuli među vlastelom prerasli su u dugogodišnja otvorena neprijateljstva u kojima su iscrpljivane snage smrtno zavađenih protivnika. Njihovi obračuni obično su svršavali političkim, gospodarskim pa i fizičkim uništenjem slabije strane. Sasvim je stoga razumljivo da tu borbu svi nisu mogli izdržati, pa ni neki od onih kojima su u početku izgledi bili puno povoljniji, a sretan ishod dohvatljiva stvarnost, ali su neočekivani obrati čak i takva očekivanja nerijetko upropaštavali. Nepredvidivost usuda potvrđuju poznati primjeri Sankovića,[11] Radivojevića-Vlatkovića,[12] Nikolića,[13] tepčije Batala[14] te nešto poslije i Zlatonosovića,[15] a u izvjesnom smislu i Pavlovića.[16] Svi su se oni ravnopravno upustili u obračunavanja s drugim velikaškim porodicama, ali nisu imali dovoljno snage da u tome izdrže do kraja, pa su uglavnom bili pokoreni, a neki i fizički uništeni. Tek istiskivanjem najoz-

---

[10] Funkcioniranje sustava staleške ovisnosti kroz "vjernu službu" i "vjeru gospodsku" podrobnije je obradio **Ћирковић,** *"Верна служба",* 95-112; usp. **Исти,** *Историја Босне,* 93-95; **Isti,** *Bosnische Kirche,* 565-568; **Исти,** *Работници,* 318-335.

[11] Sudbinu te velikaške porodice prikazala je **Мијушковић,** *Санковићи,* 40-52.

[12] **Ћирковић,** *Русашка господа,* 13 **Исти,** *Работници,*314. O njima opširnije je pisao **Ковачевић,** *Знамените породице,* 199-213.

[13] Usp. **Динић,** *Властела,* 4-15.

[14] Usp. **Руварац,** *Драга,* 231-238; **Исти,** *Зборник I,* 341-347; **Truhelka,** *Grobnica,* 369-372.

[15] Više istraživača bavilo se Zlatonosovićima, pa ovom prigodom upućujemo na **Динић,** *За историју рударства I,* 38-41; **Anđelić,** *Postojbina,* 237-238; **Isti,** *O usorskim vojvodama,* 33-35; **Isti,** *Studije,* 159-160; **Živković,** *Zlatonosovići,* 147-162; **Živković,** *Iz povijesti,* 198-215.

[16] Usp. odgovarajuća mjesta u **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 147-250; **Nilević,** *Iz života,* 59-74; **Nilević,** *Vojvoda Ivaniš,* 349-361; **Nilević,** *Učešće,* 61-67; **Tošić,** *Vojvoda Petar,* 35-46; **Благојевић,** *Државност,* 113-142.

biljnijih protivnika u međusobnim borbama u potpunosti su bile stvorene samostalne zemlje rusaške gospode, kakve se spominju potkraj prvog desetljeća XV. st.

Nakon završetka procesa dezintegracije državnog teritorija u Bosni su se po ugledu, moći i zemljama kojima su gospodarili izdvojili Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Sandalj Hranić i Pavao Radinović, koji su, uz kralja, neposrednim udjelom u javnom, političkom i vjerskom životu snažno utjecali na sudbinu srednjovjekovne bosanske države svoga doba. Tako je primjerice vojvoda Hrvoje pod svojom neposrednom vlašću ujedinio područje od Sane do Neretve, obuhvaćajući Donje kraje, područje Duvna, Livna i Glamoča, te Krajinu između Cetine i Neretve. Kraće vrijeme njegova se vlast osjećala na prostoru između Une i Save.[17] U zaokruživanju zemalja pod vlašću Kosača važno mjesto imao je slom vojvode Radiča Sankovića 1404. nakon čega je vojvoda Sandalj Hranić svojim posjedima pripojio područje između Nevesinja i Popova polja.[18] Od kralja Ladislava Napuljskog dobio je 1407. Ostrovicu i Skradin,[19] a poslije je zagospodario područjem Radivojevića između Neretve i Cetine.[20] Tako su se njegove zemlje prostirale do Konjica na sjeveru, Lima i Drine prema sjeveroistoku obuhvaćajući gradove Goražde, Prijepolje i Pljevlja, a na jugoistoku do dubrovačkog i kotorskog primorja s župom Onogošt u unutrašnjosti, uz napomenu da je na tom golemom prostoru bilo i nešto posjeda koji su pripadali Pavlovićima.[21] Glavni posjedi treće po snazi porodice oblasnog gospodara Pavla Radinovića bili su u istočnoj Bosni i prostirali su se u

---

[17] Kratkotrajno razdoblje bosanske vlasti na ovom području obradio je **Ћошковић,** *Дубица,* 43-53; usp. **Šišić,** *Vojvoda Hrvoje,* 129-146.

[18] **Мијушковић,** *Санковићи,* 51-52; usp. **Спремић,** *Ђурађ Бранковић,* 124; **Благојевић,** *Државност,* 121.

[19] **Rački,** *Izvadci,* 66-67; usp. **Šišić,** *Vojvoda Hrvoje,* 198; *Poviest I,* 421; **Ћирковић,** *Историја Босне,* 206; **Lovrenović,** *Ostrovica,* 164.

[20] Sandaljevo osvajanje zemalja porodice Radivojevića izrijekom spominje vojvoda Juraj Vojsalić u ispravi od 12. kolovoza 1434, usp. **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 377-379. Više podataka o obitelji donosi **Ковачевић,** *Знамените породице,* 204-206.

[21] Prostiranje Sandaljevih posjeda usp. prema *Poviest I,* 366-367; **Ћирковић,** *Историја Босне,* 215; **Isti,** *Bosanska crkva,* 251; **Мишић,** *Косаче,* 343; **Исти,** *Хумска земља,* 78. Djelovanje vojvode Sandalja Hranića opisao je opširnije **Radonić,** *Grossvojvode,* 380-465.

porječjima rijeka Krivaje i Prače, od Dobruna na istoku do Vrhbosne na zapadu, u njihovoj su vlasti bili važni gradovi Borač i Olovo, a gospodarili su dijelom Konavala, Trebinjem, Vrmom, Bilećom i Fatnicom.[22] U susjedstvu Pavlovića, u istočnoj Bosni u to doba stvorili su samostalnu oblast Zlatonosovići koji se utjecajem, važnošću i snagom nisu mogli mjeriti s najmoćnijim velikaškim porodicama rusaške gospode, Hrvatinićima, Kosačama i Pavlovićima u javnom i političkom životu, pa su se na povijesnoj pozornici zadržali veoma kratko.[23]

Osamostaljivanje tako velikih područja svelo je zemlje kojima je neposredno upravljao bosanski kralj na vrlo skroman teritorij, tako da je "contrata del re",[24] kako su ga nazivali Dubrovčani, u najkritičnijim trenutcima obuhvaćao svega nekoliko župa između gornjih tokova Bosne i Vrbasa. Područje Usore između Vrbasa i Drine došlo je pod neposrednu vlast hrvatsko-ugarskog kralja Sigismunda, koji je oduzeo hercegu Hrvoju nekadašnje kraljevske gradove u sjeveroistočnoj Bosni, Srebrenicu, Kučlat i Srebrenik, ali i utvrde koje je sam herceg podigao, Brodar i Susjed. Najvažniji grad Srebrenicu, Sigismund je vjerojatno 1411. dao despotu Stefanu Lazareviću te nešto malo Bosancima, a na najvećem dijelu tog prostora organizirao je ugarsku vlast najprije pod upravom gradskih kaštelana, a zatim usorskih banova[25], nakon čega se u tim krajevima ne spominju činovnici bosanskog vladara. Proces istiskivanja vladara i njegovih ljudi s područja koji je izdvojio neki oblasni gospodar nije bio ni brz ni jednostavan, jer su u većini slučajeva vladari uspijevali zadržati gospodarski ili strateški važna mjesta kao uporišta koja su sa svojim privrženim podanicima žilavo branili i nakon što je šira okolica već bila pod kontrolom oblasnih gospodara. Takav je primjerice bio slučaj s Drijevima u kojima se u početku XV. st. susreću ljudi bosanskog kralja, ali i hercega

---

[22] **Радонић,** *О кнезу Павлу,* 43-44; usp. **Ивић,** *Радосав Павловић I,* 8; *Poviest I,* 367-368; **Ћирковић,** *Историја Босне,* 215; **Исти,** *Павловића земља,* 41-42; **Благојевић,** *Државност,* 137; **Маликовић,** *Павловићи,* 179.

[23] Prošlost Zlatonosovića prikazao je opširnije **Živković,** *Zlatonosovići,* 155-161; **Isti,** *Iz povijesti,* 207-213; **Динић,** *За историју рударства I,* 38-41.

[24] O značenju pojma *contrata* raspravljao je **Ћирковић,** *Русашка господа,* 9, bilj. 14; **Isti,** *Bosanska crkva,* 229, bilj. 138, naglasivši da je taj pojam u dubrovačkoj upotrebi označavao vrlo široka područja, pa i čitave zemlje rusaške gospode i kralja.

[25] **Ћирковић,** *Историја Босне,* 214.

Hrvoja Vukčića, vojvode Sandalja i Radivojevića.[26] Gubljenje kraljevskih uporišta neophodno je promatrati u širem sklopu iščezavanja autoriteta središnje vlasti, što je osobito došlo do izražaja prilikom zbacivanja kralja Ostoje u svibnju 1404. i Tvrtka II. Tvrtkovića u veljači 1409, kada je "contrata del re" bila najskromnija i ograničavala se isključivo na područje srednje Bosne.

Granice koje su osamostaljivanjem zemalja rusaške gospode bile uspostavljene nisu bile ni čvrste ni dugotrajne, nego su se mijenjale ovisno o odnosu snaga i političkim prilikama u zemlji. To je još više pridonosilo nestabilnosti stanja u Bosni i nosilo u sebi začetke novih zapleta i smutnji koje su obično prerastale u dugotrajna razračunavanja među velikašima. U atmosferi potpune osobne i imovinske nesigurnosti, opravdanom se pokazala strepnja da bi rastrojstvo bosanske države izložilo zemlju unutrašnjim sukobima između najmoćnijih pojedinaca i njihovih pristaša, što je u toku prvog desetljeća XV. st. uglavnom bilo potisnuto u drugi plan, kako zbog usmjeravanja svih raspoloživih snaga u zemlji na suzbijanje vanjske opasnosti, tako i na podčinjavanje druge vlastele koja se još opirala nastojanjima rusaške gospode. Suvremenici su se ipak mogli sasvim pouzdano osvjedočiti na primjerima dotadašnjih tragičnih sudbina pojedinih uglednih porodica da vrijeme unutrašnjeg obračunavanja i međusobnog uništavanja još nije završeno te da treba očekivati još žešći nastavak krvavih sukoba između najutjecajnijih velikaških rodova, koji su, uz prekide, potrajali preostalih pedesetak godina bosanske državne samostalnosti. Promjene u društvu potkraj XIV. i u početku XV. st. snažno su se odrazile na djelovanje i sudbinu Crkve bosanske, ubrzavši njezino iščezavanje iz pojedinih dijelova teritorijalno rastočene bosanske države.

S obzirom na predmet ovog rada veliko zanimanje pobuđuje traženje odgovora na pitanje kako se u postojećim prilikama koje je pratilo iščezavanje autoriteta kraljevske vlasti, te jačanje rusaške gospode i njihovo zatvaranje u granice svojih zemalja, vidi pojavljivanje Crkve bosanske i njezinih *krstjana*. Izvorna svjedočanstva potvrđuju da su oni pomno pratili unutrašnji preobražaj zemlje na prijelomu XIV. i XV. st., prilagođujući se nastalim promjenama spremni da u novim odnosima snaga zauzmu svoje mjesto i preuzmu odgovornu ulogu. Nije trebalo dugo čekati da se *krstjani* sa svojom Crkvom bosanskom pojave u javnom i političkom životu kao

---

[26] Opširnije o tome **Тошић,** *Трг Дријева,* 120-125.

nezaobilazan čimbenik s kojim su ozbiljno računali ne samo u Bosni nego i u njezinu susjedstvu. Prije nego što se pokuša dati cjelovitiji odgovor na to složeno i važno pitanje neophodno je upozoriti na nekoliko stvari koje pridonose boljem i sveobuhvatnom razumijevanju njihove sljedbe u naznačenom vremenskom okviru. Javni nastup njezinih predstavnika u političkom životu vezan je po pravilu uz promjene u društvenim i političkim odnosima u zemlji, pa je u takvim okolnostima sasvim jasno došla do izražaja njezina neposredna i uobičajena uloga koja je suvremenicima prikazivala nju kao čuvara i zaštitnika pravde i zakona, bez obzira na stalešku pripadnost dviju strana. Iz te uloge izrastao je njezin neupitni moralni duhovni i priznavani politički autoritet kojim se nametnula svim svojim suvremenicima u nestalnim vremenima.[27]

Autoritetnom nastupu predstavnika Crkve bosanske u početku XV. st. pogodovao je razvoj političkih i društvenih prilika u zemlji, koje su se odvijale u znaku iščezavanja kraljevske vlasti i izdvajanja golemih područja pod vlašću oblasnih gospodara. Te okolnosti omogućile su joj da se pojavi u očima suvremenika kao nezaobilazan i poštovan čimbenik stabilnosti u bosanskoj državi, postavši jednom od osnovnih poluga u funkcioniranju feudaliziranog društvenog i političkog sustava. Stoga su s njom neizostavno morali računati i surađivati katolički orijentirani vladari, njihovi podanici, ali i susjedi, u prvom redu Dubrovčani, koji su u važnim poslovima s Bosnom nastojali ishoditi posredovanje i obećanje *djeda* i drugih članova njihove crkvene hijerarhije[28]. Potrebno je također istaknuti da je ona iz unutrašnjih društvenih trvenja potkraj XIV. i na početku XV. st. ipak izašla nepodijeljena te organizacijski i teritorijalno neokrnjena izdvajanjem zemalja rusaške gospode.[29] Ona je i nakon teritorijalnog raspada bosanske

---

[27] Opširnije **Ћирковић,** *"Верна служба",* 101-111.

[28] Dubrovačka izvorna građa pruža o tome dovoljno podataka, usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 181-184, 221-223; **Исти,** *Један прилог,* 33-43.

[29] Narušavanje organizacijskog jedinstva Crkve bosanske vidjeli su u podatcima iz pomirbene isprave hercega Stjepana sa ženom Jelenom i sinom Vladislavom **Драгојловић,** *Крстјани,* 109-110 i **Jalimam,** *Studija,* 90; **Isti,** *Historija*, 137. Spominjanje neimenovanog *djeda* Crkve bosanske i dvanaestorice strojnika ne potvrđuje njihovo mišljenje, jer od svih navedenih članova Crkve jedino je izvjesno da je gost Radin Butković službom i boravkom vezan uz Kosaču i njegove zemlje. Ostali članovi koje je Kosača brojem predvidio da budu u poroti u slučaju novog obiteljskog sukoba mogli su biti iz bilo koga dijela bosanske države, budući da za njih ni na koji način nije bilo rezervirano mjesto, pa ni po teritorijalnoj pripadnosti.

države sačuvala svoje organizacijsko jedinstvo, što joj je omogućilo da se izdigne iznad pojedinačnih i često oprečnih interesa bosanskih velikaša i vladara, koji su za posljedicu imali dugogodišnje sukobe, a oni pak narušavanje unutrašnjega mira, stabilnosti i obrambene snage zemlje. Kada se do kraja drugog desetljeća XV. st. u potpunosti učvrstila teritorijalna podijeljenost Bosne na zemlje kralja i zemlje rusaške gospode, okvir za djelovanje Crkve bosanske se promijenio, pa su se njezini članovi sami morali prilagođavati novim prilikama.

Prateći u cijelosti djelatnost Crkve bosanske primjetno je da se o tome može govoriti u dva, po snazi i kvaliteti potpuno različita razdoblja, u kojima se ona vidi u sasvim određenom svjetlu. Prvih dvadesetak godina XV. st. pripadnici Crkve bosanske počinju se pojavljivati u dotad neuobičajenim okolnostima i ulogama u službi pojedinih oblasnih gospodara. Njihovim neutralnim nastupima koristili su se povremeno i bosanski vladari, a osobito su njihovu nazočnost i obećanje koje su običavali davati pri sklapanju poslova i uređivanju odnosa u Bosni cijenili i priželjkivali Dubrovčani. U politički nesigurnim vremenima dubokih podjela i suprotstavljenosti u zemlji, bosanska vlastela bila je okrenuta svojim problemima, očuvanju, odnosno proširenju dotadašnjih posjeda, zbog čega je u očima suvremenika gubila povjerenje. Kralj bez vladarskog autoriteta nije bio u stanju obuzdati feudalnu samovolju i vratiti zemlji potrebnu sigurnost i mir. To je u prvi plan dovelo Crkvu bosansku i njezine *krstjane* koji su svojim moralnim autoritetom pružali zaštitu i osjećaj sigurnosti svima koji su to od njih tražili, kako u Bosni tako i izvan njezinih državnih granica. Upadljivo je da *krstjani* i članovi njihove hijerarhije nisu sudjelovali u dramatičnim previranjima na unutrašnjopolitičkoj sceni kojom su vladali nemilosrdni sukobi između predstavnika središnje vlasti i vlastele, kao i gloženja između samih velikaša, ali su pojedinci iz njihovih redova poduzimali korake kako bi se to stanje što prije prevladalo. U tom pogledu snažan je primjer djeda Radomira koji se kod kralja Ostoje zauzeo za vojvodu Pavla Klešića. Nije potpuno jasno je li se djed Radomir zauzeo za vojvodu Pavla zbog njegovih veza s Crkvom bosanskom ili zato što je porota našla da nije kriv. Činjenica je da je vojvoda u pratnji patarena izbjegao u Dubrovnik te da su oni nekoliko mjeseci poslije pratili i njegovu ženu u grad podno Srđa. Te okolnosti sugerirale bi pomisao da su u pozadini Radomirova posredovanja bili vjerski razlozi. Takav postupak bio bi u skladu s postojećom praksom da je zaštita Crkve određivana prema vjerskoj pripadnosti strane koje

je sigurnost, prava i imovinu trebalo štititi. Taj podatak obično se navodi kao dokaz snage djedovih moralnih načela. Razvoj događaja u Bosni odredio je područje javne i političke djelatnosti pripadnika crkvene hijerarhije *krstjana* koji su nastupali kao čuvari pravde i zakona u tim nemirnim vremenima, dok su unutrašnje rastrojstvo i zavađenost nosili u sebi veliku opasnost i učestalija kršenja važećih normi na kojima su počivali društveni i politički odnosi u srednjovjekovnoj bosanskoj državi toga doba.

U vrlo nesigurnim političkim prilikama u kojima je osobna i imovinska ugroženost pojedinca postala svakodnevna stvarnost, logično je bilo što se Crkva bosanska pojavila kao jedina snaga na čitavom bosanskom državnom prostoru, koja se još zauzimala za zaštitu pravde, zakona i smirivanje razbuktanih strasti. Ona je u toj ulozi objektivno mogla nastupiti stoga što je ostala po strani svih previranja u Bosni potkraj XIV. i u početku XV. st. Za nju u tim obračunima nije bilo mjesta, ali je zato nastojala iskoristiti svaku priliku te posredovanjem ublažiti rasplamsala neprijateljstva. Iz malobrojnih izvornih vijesti u kojima se govori o javnoj i političkoj djelatnosti pripadnika Crkve bosanske u toku prva dva desetljeća XV. st., ipak se može steći sasvim određena predodžba na temelju koje se vidi kakvu su stvarno ulogu imali u tadašnjoj Bosni. Početkom tog razdoblja zabilježeno je nekoliko slučajeva koji neosporno govore o javnim nastupima sljedbenika Crkve bosanske u službi bosanskih kraljeva i pojedinih oblasnih gospodara, ali se na temelju tih podataka ne može izvoditi dalekosežan zaključak o snazi njihove djelatnosti koja je tek hvatala zamah. Sasvim je stoga razumljivo da se njezino tadašnje djelovanje ne može mjeriti po učinkovitosti s onim kakvo je poznato od početka dvadesetih godina XV. st.

Kada se govori o javnoj i političkoj djelatnosti pripadnika Crkve bosanske, tada se treba osvrnuti na one situacije u kojima su se oni pojavljivali u javnosti, kako bi se posve određeno moglo pratiti područje i karakter službe koju su tada obavljali. Već na prvi pogled uočljivo je da se njihovo nastupanje vezuje gotovo isključivo uz određene promjene političkih odnosa u zemlji, što je omogućivalo da uspješno obave povjereni posao. Uključivanje članova crkvene hijerarhije *krstjana* u obavljanje posredničkih i diplomatskih poslova, posebice pri izmirenjima zavađenih strana, dokaz je njihova golemog moralnog autoriteta, koji je njihova Crkva stekla i uživala u bosanskom društvu u XV. st., pa je to osnovni razlog što su za njihovim uslugama posezali ne samo Bosanci nego nerijetko i katolič-

ki Dubrovčani. S obzirom na učinkovitost njihovih nastupa, pretjerano bi ipak bilo tvrditi da su se oni uglavnom pojavljivali pri izmirenjima zavađenih strana isključivo zbog svojih diplomatskih sposobnosti i moralnog autoriteta Crkve bosanske. Pri uspješno obavljenim poslovima mora se imati na umu i pripravnost obiju zainteresiranih strana da prekinu dotadašnja neprijateljstva, te da je upravo na njihov poticaj i dolazilo do otpočinjanja mirovnih pregovora u kojima su, uz svjetovna lica, sudjelovali i predstavnici Crkve bosanske.

Početkom XV. st. predstavnici hijerarhije Crkve bosanske snažno su pokazali moć svoga moralnog autoriteta i političke neovisnosti kada su se zauzimali za pobunjenu bosansku vlastelu, Radišića i Klešića, protiv kralja Ostoje. U prvoj polovici 1403. u Bosni je došlo do pobliže nepoznatih političkih previranja u kojima su bili pomućeni odnosi između kralja i nekih velikaša, poimence spominju se Pavao Radišić s braćom, Pavao Maštrović i vojvoda Pavao Klešić, od kojih su neki nakon neuspjeha svoje zamisli pobjegli u Dubrovnik, što je dodatno opteretilo bosansko-dubrovačke odnose.[30] S tim u vezi posebno je zanimljiv podatak po kome je jedan od pobunjenih Radišića našao utočište u nekoj krstjanskoj hiži usred Bosne, gdje je bio potpuno slobodan i zaštićen patarenskim sloboštinama, pa ga ni kralj Ostoja više nije mogao progoniti. Na to su poslije, prilikom pregovora o sređivanju odnosa između dvije strane, dubrovački izaslanici trebali podsjetiti kralja, koji je od njih svojedobno tražio izručenje pobunjenika koje su primili na područje pod svojom vlašću, iako je njihov grad slobodan.[31]

---

[30] **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 116-117. Prikaz političkih prilika u kojima su sudjelovali spomenuti velikaši dalo je više istraživača, usp. **Šišić,** *Vojvoda Hrvoje,* 168-184; *Poviest I,* 390-392; **Ћирковић,** *Историја Босне,* 198-204; **Isti,** *Bosanska crkva,* 224-225; **Živković,** *Tvrtko II,* 17.

[31] "Et specialmente se ne da colpa del Radissich che sta in Ragusa et vuy defendate cum le libertade de la terra, et pluy chel ha I altro Radissich in prexon sua et lo terço era in meço del so reame in I caxa di patareni et manzava lo pan vostro et era francho per la franchicia dei patareni ... ben fatto a non romper le franchicie loro quanto maiormente die esser libera la franchicia de Ragusa la qual e citta murada", **Ћирковић,** *"Верна служба",* 107, bilj. 53; **Isti,** *Bosanska crkva,* 225, bilj. 118; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 25; **Исти,** *Работници,* 330, bilj. 53. S nekim razlikama navedeni tekst objavio je svojedobno još **Пуцић,** *Споменици српски I,* Примјетбе V, pa su ga po njegovu izdanju koristili mnogi istraživači.

U najtješnjoj vezi s tim događajima je i spominjani nastup djeda Radomira s početka siječnja 1404, kada se zauzimao za vojvodu Pavla Klešića,[32] koji se u pratnji *krstjana* morao skloniti u grad podno Srđa nakon sukoba s kraljem Ostojom.[33] Iako je teško proniknuti u pozadinu njihova neprijateljstva, razloge bi ipak valjalo potražiti u teritorijalnom raspadu srednjovjekovne bosanske države, u kome se sva bosanska vlastela nije jednako snašla. Unutrašnji sukobi koji su taj proces pratili, nepovoljno su se odrazili na odnose između vladara i njegovih velikaša, a u navedenom slučaju žrtve trvenja postali su Radišići i Klešići, mada su bili rodbinski povezani s Kotromanićima. Poput druge moćne vlastele i oni su pokušali izboriti samostalnost svojih zemalja u odnosu na kralja, pa čak i zauzeti njegovo mjesto, ali se u stvarnosti nisu mogli s njim ravnopravno nositi zbog čega su neki od njih morali napustiti Bosnu i skloniti se u susjedni Dubrovnik. U tom ozračju treba promatrati upletanje djeda Radomira, uz napomenu da je do tada već bilo provedeno zbližavanje između vlastele i Crkve bosanske, što pokazuju podatci o crkvenoj i vjerskoj pripadnosti Hrvoja Vukčića i Sandalja Hranića, najmoćnijih pojedinaca u zemlji. Za prvoga se izričito kaže da je tada bio pataren, uz napomenu da se poduzimaju koraci kako bi pristupio katoličanstvu, a za drugoga se u tom smislu ne ostavlja nikakve dvojbe kad se s Crkvom bosanskom dovodi u vezu preko *djeda* koji je "signore et padre spirituale dela glexia vostra de Bosna". Ako se k tome doda činjenica da je Crkvi bosanskoj, odnosno članovima njezine hijerarhije bilo osigurano mjesto u tijelu koje je prosuđivalo stupanj vlastelinove krivice,[34] postaje mnogo jasniji nastup djeda Radomira,

---

[32] O nastupu vrhovnog poglavara Crkve bosanske saznaje se iz njegova pisma od 8. siječnja 1404. pisanog u stolnoj hiži u Janjićima, usp. **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; usp. **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50-51. **Klaić,** *Izvori,* 316. Pismo je u historiografiji pobudilo veliko zanimanje, a rezultati do kojih su istraživači došli međusobno se razlikuju, usp. **Ћирковић,** *"Верна служба",* 106-110; **Isti,** *Bosanska crkva,* 224-225; **Fine,** *Улога,* 21-22; **Isti,** *Bosnian Church,* 227-229.

[33] Potkraj lipnja 1403. našli su se u Dubrovniku poimence nepoznati pripadnici Crkve bosanske za koje se u odluci Vijeća umoljenih navodi da su došli s vojvodom Pavlom Klešićem, *Ref. XXXII,* fol. 154, 27. VI. 1403; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 221; usp. **Јиречек,** *Историја Срба II,* 277, bilj. 116; **Loos,** *Dualist Heresy,* 309; **Драгојловић,** *Крстјани,* 90.

[34] U vezi s tim pisao je opširnije **Ћирковић,** *"Верна служба",* 103-110; **Isti,** *Bosanska crkva,* 224-225; **Исти,** *Работници,* 322-327.

koji se pojavljuje kao moralni autoritet i zaštitnik sljedbenika svoje Crkve. Pravičnost djeda Radomira, duhovnog oca Crkve bosanske, tim ishodom ne bi mogla biti zadovoljena, ali je iz njegova pisma od 8. siječnja 1404. vidljivo da ni on nije skrivao zadovoljstvo postignutim.[35]

Pružanje utočišta jednom od Radišića koji se sklonio u krstjansku hižu negdje u Bosni i zauzimanje za Pavla Klešića po koga su potom kralj i djed Radomir uputili zajedničko izaslanstvo u Dubrovnik, nisu narušili odnose između kralja Ostoje i vrhovnog poglavara Crkve bosanske. Kralj je poštovao nepovredivost krstjanske hiže koja je uživala povlasticu zaštićenog mjesta koje je u navedenom slučaju učinkovito štitilo odbjeglog Ostojina protivnika.[36] Djedov utjecaj i fizička prisutnost osjećali su se u kraljevoj blizini i u toku sljedeće dvije godine, iako se kralj Ostoja u to doba s puno razloga može dovoditi u tješnju vezu s Katoličkom crkvom. Naime, kad mu se 1401. rodio sin prvijenac pozivao je Dubrovčane da dođu na njegovo krštenje.[37] Tako se saznaje da se diplomatskim uslugama krstjanina Vlatka Tumurlića, koji je tada nastupao za kneza Pavla Radinovića, usput koristio i kralj Ostoja, kad je pokrenut postupak da se u ratu s Dubrovnikom kralj izmiri s gradom svetoga Vlaha, zbog čega je ondje polovicom rujna 1403. boravilo izaslanstvo kneza Pavla i vojvode Sandalja. Među njihovim poslanicima bio je i krstjanin Vlatko Tumurlić, koji je imao neke ovlasti da u ime bosanskog kralja povede pregovore s drugom stranom. Kako Dubrovčani nisu bili skloni izmirenju koje im je kralj nudio, pokušaj je propao. Nekoliko mjeseci poslije, Dubrovčani su spominjali tu mirovnu misiju krstjanina Vlatka Tumurlića u uputi za svoje poslanike Marina Kabogu i Nikolu Pucića, koje su 30. ožujka 1404. slali bosanskom kralju radi sklapanja mirovnog ugovora. U uputi koju su spomenuti izaslanici dobili navodi se kako je krstjanin Vlatko bio u prolasku kad je Dubrovčanima

---

[35] "**посласмо по воѥводꙋ павла на ѥ строиннике и крьстьıани да приде ѡпеть ꙋ своѥ ѥре на то наидосмо г^а^на краліа да мꙋ опеть нѥгово врати · ѥре мꙋ ѥ бито безь кривине ꙋзето**", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; usp. **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50. Djedovu ulogu u tim događajima vidio je drukčije **Ћирковић,** *"Верна служба",* 107; **Isti,** *Bosanska crkva,* 224-225; **Исти,** *Работници,* 330-331.

[36] Usp. **Бек,** *Византијски миленијум,* 264.

[37] **Пуцић,** *Споменици српски I,* Примјетбе IX; **Rastić,** *Chronica Ragusina,* 188; usp. *Poviest I,* 384; **Glušac,** *Problem bogomilstva,* 119, uz napomenu da autori ne ističu crkvenu pripadnost bosanskog kralja i obred po kome je krštenje obavljeno.

priopćio Ostojinu sklonost da se s njima pomiri.[38] Tumurlić je tada boravio u njihovu gradu radi sređivanja nekih poslova za svoga gospodara kneza Pavla. S obzirom na svoj glavni zadatak u Dubrovniku, Tumurlić je doista bio zabavljen drugim stvarima, a iz dubrovačke situacije s kraja ožujka 1404, kad je izmirenje postalo sasvim izgledno, Vlatkova zauzetost trebala im je poslužiti kao opravdanje za odbijanje svojedobne kraljeve mirovne ponude.

Nakon razdoblja snažnijeg nastupanja predstavnika Crkve bosanske u javnom i političkom životu srednjovjekovne bosanske države i društva nastupilo je doba njihove povučenosti, koje se vremenski podudara s procesom izdvajanja zemalja oblasnih gospodara i prvom fazom sukoba između nasljednika kneza Pavla Radinovića i vojvode Sandalja Hranića. U vrijeme njihove zavađenosti, predstavnicima Crkve bosanske nije ostalo mnogo prostora za jače djelovanje, s obzirom na to da snagom svoga ugleda nisu mogli utjecati na previranja koja su potkraj XIV. i na početku XV. st. dobila u Bosni snažnog zamaha. Ono što su tada uspjeli postići odnosilo se na učvršćivanje moralnog autoriteta na kome su gradili budući ugled i stvarnu moć svoje sljedbe i njezine hijerarhije. Treba spomenuti da u tom razdoblju još nije došlo do njezina razilaženja s predstavnicima središnje vlasti, nego su oni s njom i dalje održavali dobre veze, ali su se od kraja drugog desetljeća XV. st. u njihovim odnosima počele osjećati promjene, što se vremenski podudaralo s prodiranjem franjevaca na dvor i u kraljevu službu. Zanimanje za crkvene prilike u Bosni Rimska kurija pokazala je 1413, kad je u pismu od 12. travnja papa Ivan XXIII. naložio franjevcima Ivanu Armandiju i Petruciju iz Peruge da, uz druge zemlje, posjete i Bosnu, te ispitaju u njoj mogućnost širenja Riječi Božje. Papa također predviđa popravljanje i izgradnju novih franjevačkih samostana u tim krajevima

---

[38] "Re, vuy mandasti a nuy prima Stanichna, dapoy vene lo Oçchouich et dapo Vlatcho Christian passando et disse tutti III per parte vostra in effetto che nuy dovessemo mandar nostri messi qui a vuy che vuy copreriti lo reo che è tra vuy et nuy cum bontade", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 182; usp. **Пуцић,** *Споменици српски I,* Примјетбе IV. Nastup Vlatka Tumurlića opširnije je prikazao **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 13-19-26.

i slanje desetorice franjevaca.[39]

Početkom travnja 1418. kao poslanici kraljice Jelene boravili su u Dubrovniku neki neimenovani franjevci.[40] Iz tog doba potječe više podataka po kojima se kralj Ostoja također koristio diplomatskim uslugama nekog fra Stjepana,[41] a 1420. to je činio i njegov sin Stjepan Ostojić[42]. Vjerojatno isti franjevac nastupio je u listopadu 1422. u službi vojvode Radoslava Pavlovića,[43] a potkraj 1422. boravio je na dvoru kralja Tvrtka II, kod koga se trebao zauzeti za Dubrovčane koji su poduzimali opsežne radnje kako bi od Pavlovića kupili njihov dio Konavala te su u to ime svome posredniku 13. prosinca odlučili poslati 20 perpera.[44] Zbog unutrašnjih trzavica i otvorenih sukoba Crkva bosanska se dotada nije odlučnije vezivala uz vlastelu,

---

[39] **Wadding,** *Annales Minorum IX,* 442-443. Navodeći zemlje koje su navedeni franjevci trebali posjetiti, Wadding je ime jedne od njih pročitao kao *Russia.* Čini nam se da tekst *insuper vobis reparandi loca vestri Ordinis in Bosna, Russia* pretpostavlja drukčiju geografiju, te da se umjesto na Rusiju doista mislilo na srpsku državu poznatu pod srednjovjekovnim imenom Raška *(Rascia).* Uostalom, na takvo objašnjenje upućivao bi i podatak da je zanimanje za srednjovjekovnu srpsku državu pokazivao i Koncil u Konstanzu (1414-18), na koji su s izaslanstvom velikog litavskog kneza Vitolda došla i trojica poslanika iz Srbije, usp. **Solovjev,** *Prinosi,* 98, bilj. 50; **Руварац,** *Зборник I,* 534, bilj. 2.

[40] Vijeće umoljenih raspravljalo je 11. travnja 1418. o odgađanju odgovora "de induciando super responsionem dandam illi fratri minori, ambasiatori domine Regine bosne", *Cons. Rog. I,* fol. 103, 11. IV. 1418; **Jorga,** *Notes II,* 162-163; usp. **Petrović,** *"Kršćani",* 134, bilj. 239; **Lovrenović,** *Jelena Nelipčić,* 190, bilj. 44; **Isti,** *Utjecaj Ugarske,* 76.

[41] U odluci Malog vijeća od 23. kolovoza 1418. spominje se franjevac Stjepan kao izaslanik bosanskog kralja, **Jorga,** *Notes II,* 162; -163. Opširnije o fra Stjepanu u službi kralja Ostoje i kraljice Jelene usp. **Lovrenović,** *Jelena Nelipčić,* 190-192. **Isti,** *Utjecaj Ugarske,* 76, odluku omaškom datira u 1419.

[42] U odluci dubrovačkog Vijeća umoljenih od 13. siječnja 1420. spominje se fra Stjepan koji je donio neko pismo bosanskog kralja o kome se tom prilikom raspravljalo, **Jorga,** *Notes II,* 180 i bilj. 8; **Fine,** *Bosnian Church,* 282, bilj. 86.

[43] Dubrovčani su 24. listopada 1422. izdali uputu svojim poslanicima Paskalu Rastiću i Marinu Jakete Gundulića koje su slali bosanskom kralju Tvrtku II. Tvrtkoviću. Oni su usput trebali posjetiti i vojvodu Radoslava Pavlovića s kojim su bili u pregovorima oko prodaje njegova dijela Konavala, **Jorga,** *Notes II,* 208-209; **Fine,** *Bosnian Church,* 238.

[44] **Jorga,** *Notes II,* 211; *Poviest I,* 467; **Petrović,** *"Kršćani",* 134, bilj. 239; **Šidak,** *O autentičnosti,* 294; **Isti,** *Studije,* 271; **Lovrenović,** *Utjecaj Ugarske,* 76.

niti je raspad teritorijalnog jedinstva države na nju snažnije djelovao, pa je ona i dalje zadržala neokrnjen ranije stečeni ugled i politički utjecaj.

Pripadnici Crkve bosanske kroz cijelo su to vrijeme boravili u neposrednoj kraljevoj blizini i manje ili više utjecali na njega i njegovu okolinu, iako o njihovoj neposrednoj djelatnosti gotovo da nema nikakvih podataka. Ipak, izvjesno je da su se oni uskoro našli u službi pojedinih velikaša. Zna se primjerice da su pratili vojvodu Pavla Klešića i njegovu ženu za vrijeme izgnanstva u Dubrovnik,[45] pa se na temelju toga razložno zaključivalo kako su oni bili sljedbenici Crkve bosanske, a njihove veze nisu bile prekinute ni nakon Klešićeva povratka u Bosnu po koga su kralj Ostoja i djed Radomir u polovici siječnja 1404. poslali strojnike i krstjane.[46] U službi kneza Pavla Radinovića bio je krstjanin Vlatko Tumurlić koji je 1403. u rujnu kao njegov poslanik boravio u Dubrovniku, ali se nakon tog izaslanstva o njegovoj djelatnosti dugo više ne govori.[47] Pouzdano se zna da je Tumurlić ostao uz svoga gospodara sve do njegove pogibije 24. kolovoza 1415. u Sutjesci odakle mu je prenio mrtvo tijelo u Vrhbosnu.[48]

Premda povijesna vrela poimence ne navode pripadnike Crkve bosanske u službi vojvode Sandalja Hranića, ipak u njegove veze s *krstjanima* ne treba sumnjati. O tome izričito svjedoče Dubrovčani u pismu od 30. travnja 1405. u kome su krstjansku vjersku zajednicu, kojoj je pripadao i vojvoda Sandalj, nazivali "crkva vaša bosanska".[49] Osim nepobitnih veza

---

[45] *Ref. XXII,* fol. 154-154', 29. VI. 1403; fol. 182, 30. XI. 1403; usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 221-223; **Драгојловић,** *Крстјани,* 90-91.

[46] U Dubrovniku su 21. siječnja 1404. tim poslom boravili starci Mišljen i Bjelko te krstjani Stojan, Ratko, Radosav, Radak i Dobrašin, "кои рекоше да ихъ ѥ послалъ краль ѡстоꙗ и гднь дѣдь да ѹзмѹ вьрьхъ себе гьна воѥводѹ павла клешкꙗ и да га и-своѥ рѹке поставе ѹ све ѥгово", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 435; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 51; usp. **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 119; **Драгојловић,** *Крстјани,* 91.

[47] Taj dio njegove djelatnosti opisao je opširnije **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 11-27, gdje je i osvrt na stariju literaturu.

[48] "Vlatcho Tamarlich patarino si reduxe al mio albergo, zoe alli frari per suo salvamento, et possa ando al corpo de Paule et faralo portar a Varcboxaine", *Lett. di Lev. VII,* fol. 134, 24. VIII. 1415; **Тошић,** *Писмо,* 358-362; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 186; Potpuniji osvrt na te događaje dao je **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 32-34.

[49] *Lett. di Lev. IV,* fol. 93, 30. IV. 1405; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184; usp. **Jorga,** *Notes II,* 107.

s Crkvom bosanskom, treba istaknuti da su se u Sandaljevoj blizini početkom XV. st. nalazili i predstavnici Katoličke crkve te da se vojvoda u više navrata služio njihovim diplomatskim uslugama. Tako je primjerice 1396. kao svoga povjerenika slao u Veneciju skadarskog arhiđakona Teodora da mu ishodi mletačko građanstvo.[50] Nakon tog izaslanstva skadarski se arhiđakon u više navrata pojavljivao u službi bosanskog vojvode, na početku travnja 1398. nastupio je u vezi s podizanjem stonskog dohotka, koji je Sandalj tražio za sebe temeljeći taj zahtjev na činjenici da je stvarno gospodario područjem u neposrednom dubrovačkom susjedstvu,[51] desetak godina poslije, točnije 1409. slao ga je nekim poslom u Zadar,[52] a 1411. posredovao je pri prodaji Ostrovice i Skradina Mlečanima.[53]

Prisutnost dostojanstvenika Katoličke crkve u Sandaljevoj službi treba dovesti u vezu s crkvenom pripadnošću sredine u koju je bio upućivan radi obavljanja povjerenih poslova. Pojavljivanje skadarskog arhiđakona Teodora, u ispravi iz 1411. naziva se bosanskim arhiđakonom, te korištenje njegovim diplomatskim uslugama potvrđuje vrlo tolerantan odnos bosanskog društva prema različitim crkvama s čijim su se pripadnicima susretali u granicama svojih zemalja ili s kojim su u susjedstvu imali razvijene poslovne odnose. Govoreći o odnosu sljedbenika Crkve bosanske i pravoslavnih podanika bosanskog vladara, J. Šidak je istaknuo da nije sačuvan nijedan spomen koji bi govorio o vjerskoj netrpeljivosti među njima na vjerskoj osnovi.[54] Navedeni primjeri pokazuju da za uspješno poslovanje na ovim prostorima različita vjerska i crkvena pripadnost nije predstavljala nepremostivu prepreku. Nije, međutim, uvijek jednostavno

---

[50] "Nobis quoque prefatus dominus per venerabilem virum Theodorum archidiaconum Scutariensem, ambaxatorem suum, soleniter prestitit fidelitatis debitum iuramentum", **Ljubić,** *Listine IV,* 379.

[51] **Jorga,** *Notes II,* 72. O tom zahtjevu vojvode Sandalja usp. **Динић,** *Дубровачки трибути,* 234-235.

[52] "dompnus Theodorus, arcidiaconus Sandalii", **Jorga,** *Notes II,* 119; usp. **Petrović,** *"Kršćani",* 137; **Fine,** *Bosnian Church,* 233.

[53] "reverendus vir dominus Theodorus archidiaconus Bosinensis procurator et procuratorio nomine magnifici domini Sandali Bossine, voivode supremi nec non magnifice domine domine Anne eius socrus relicte domini Volzi banni…", **Ljubić,** *Listine VI,* 147. O tim pitanjima opširnije **Lovrenović,** *Ostrovica,* 166-167.

[54] **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 104.

utvrditi crkvenu pripadnost svećenika koji su nastupali u službi bosanskih velikaša ili su pak djelovanjem vezani za područje njihovih zemalja. Tako se primjerice spominju Radin, *presbiter sclauus* i njegov sin Ratko Popović kojima je Sandalj Hranić nakon smrti vojvode Petra Pavlovića dao Perkino selo *(villa de Perchia)* u Konavlima.[55]

Već smo spominjali kako je vojvoda Hrvoje na početku XV. st. pripadao Crkvi bosanskoj. Iako je u to doba kardinal Angelo Acciaioli zdušno radio da Hrvoja privede na katoličanstvo, bosanski vojvoda je i dalje održavao veze s Crkvom bosanskom te je po njegovoj narudžbi krstjanin Hval prepisao 1404. luksuzno ukrašenu vjersku knjigu poznatu u historiografiji kao *Zbornik krstjanina Hvala.*[56] Političke prilike u kojima je tada djelatno sudjelovao dovele su bosanskog vojvodu u tješnji dodir s Katoličkom crkvom na golemom području kojim je neposredno upravljao, nakon što je proširio svoju vlast na susjedne katoličke krajeve i stekao naslov "herceg Splita, potkralj Dalmacije i Hrvatske, veliki vojvoda bosanski i knez Donjih kraja". Stupanje u vezu s katoličkom crkvenom hijerarhijom pridonijelo je promjenama u njegovoj vrlo zagonetnoj crkvenoj i vjerskoj pripadnosti, kao što je to uostalom i sam potvrdio u pismu kraljici Barbari 1413, nakon što je bio zapao u nemilost kralja Sigismunda.[57] Hrvojevom izjavom u tom pismu pitanje njegove crkvene pripadnosti nije riješeno, posebice ako se ono promatra u širem sklopu skorih političkih previranja u kojima je tada najmoćniji bosanski velikaš izravno sudjelovao. Vrijedno je istaknuti da u službi kod njega nema traga pripadnicima Crkve bosanske niti se, poput drugih velikaša, koristio njihovim diplomatskim i drugim uslugama. Pouzdano se, međutim, zna da je približno u to vrijeme naručio kod popa Butka da mu prepiše katolički obrednik, poslije poznat u historiografiji kao *Hrvojev misal.*[58]

---

[55] **Džaja,** *Fineova interpretacija,* 58; usp. **Hrabak,** *Venecija,* 444, bilj. 51. **Грујић,** *Конавли,* 116, misli da su oni bili pravoslavne vjere, a **Fine,** *Bosnian Church,* 222, tu pretpostavku drži vjerojatnom. Taj Sandaljev postupak opširnije je analizirao **Динић,** *Дубровчани,* 142-144.

[56] "а сые се кньіге написаше ѡт роукы хвала крьстиѣнина на почтение славномоу г(оспо)д(и)ноу хрьвою, херьцегоу сплѣтьскомоу и кнезоу ѡт дольних кра и инимь многимь земламь, *Zbornik Hvala krstjanina,* 777 (359); **Стојановић,** *Записи и натписи I,* 66, br. 211; usp. **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 7, bilj. 23.

[57] **Thallóczy-Horváth,** *Dubicza,* 149; usp. **Šišić,** *Vojvoda Hrvoje,* 228-229.

[58] **Vrana,** *Književna nastojanja,* 798-800; usp. **Hercigonja,** *Povijest II,* 239-245.

Ne treba ispustiti iz vida činjenicu da je Hrvojevo okruženje u to doba bilo uglavnom katoličko te da mu je i žena Jelena Nelipčić pripadala toj Crkvi, što nije ostalo bez utjecaja na njegovo vjersko držanje. Snaga političkih motiva u izboru vjerske i crkvene pripadnosti bosanskog vojvode i dalje je bila golema, tako je i potkraj njegova života bila naglašeno politički, pa čak i ucjenjivački isticana. Unatoč takvom nastupu vojvoda nije postigao željeni cilj kod kralja Sigismunda, a njegova dalja sudbina zorno pokazuje koliko su vjerski osjećaji i pripadnost određenoj crkvi bili podređeni trenutnim političkim interesima. Njegova ispovijed sročena kao prijetnja jasno pokazuje koliko je vjerska pripadnost bosanskog plemstva bila nepostojana te kako ju je ono po potrebi i procjeni bez većih problema mijenjalo. Usprkos vjerskoj kolebljivosti vojvode Hrvoja, njegovom smrću Crkva bosanska je izgubila oslonac u zemljama Hrvatinića, jer se poslije njegovi nasljednici sve češće spominju kao privrženi katolici. Hrvojev brat Dragiša ponašao se kao katolik te je u prvoj polovici veljače 1393. išao sa ženom u Zadar da se pokloni moćima sv. Šimuna,[59] njegovi unuci prvih godina Tomaševe vladavine slovili su za sljedbenike Crkve bosanske te im je posjedovna prava stečena kraljevom darovnicom iz 1446. jamčio djed Miloje i njegovi nasljednici.[60]

Vrlo slična situacija bila je i u pogledu javnog pojavljivanja predstavnika Crkve bosanske u službi drugih velikaških porodica za koje se pouzdano zna da su njihovi članovi održavali s njom veze te da su u njihovoj blizini boravili predstavnici njezine hijerarhije. S tim u vezi nameće se zaključak da je Crkva bosanska u procesu slabljenja kraljevske vlasti i osamostaljivanja zemalja rusaške gospode ostala po strani tadašnjih trvenja, što joj je omogućilo da sačuva svoje organizacijsko jedinstvo i da se u općem metežu i nesigurnosti političkog stanja u zemlji pojavi kao snažan čimbenik na bosanskoj javnoj sceni, čijem su se moralnom autoritetu utjecali bosanski podanici i stranci. Tu njezinu novu ulogu omogućilo je

---

[59] "Eodem die venit Iadram, causa visitandi corpus beati Simeoni, comes Draghissa, frater praedicti domini bani, cum uxore sua et quibusadam allis", **Šišić,** *Ljetopis,* 17; usp. **Руварац,** *Драга,* 238; **Isti,** *Draga,* 171. Razloge Dragišina dolaska u Zadar stavljalo se u širi okvir tadašnjih političkih previranja, usp. **Šišić,** *Vojvoda Hrvoje,* 83; **Ćošković,** *Hrvatinići,* 727.

[60] **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 438-440; **Новаковић,** *Законски споменици,* 339-341.

iščezavanje središnje vlasti i zavađenost oblasnih gospodara koji su tek izgrađivali svoju moć u okvirima izdvojenih zemalja. Sasvim je razumljivo da je u takvoj političkoj situaciji u državi bila neophodna neka neutralna politička snaga koja bi objektivno i s nepodijeljenim povjerenjem svih strana posredovala u osjetljivim društvenim odnosima u Bosni. Toj zadaći najviše je mogla odgovoriti Crkva bosanska. Do kraja drugog desetljeća XV. st. njezini predstavnici još nisu bili postali "kućane" i "savjetnici" svojih svjetovnih gospodara, pa je to jedan od razloga što u toku prvih dvadesetak godina XV. st. još nije bilo njihova učestalijeg pojavljivanja pri obavljanju različitih poslova. Objašnjenje za to treba potražiti u činjenici da tada nije bio završen proces izdvajanja zemalja rusaške gospode, te da ona nije bila izgradila vlastite dvorove sa svim pratećim službama i organizirala javni i politički život u svojim zemljama, po uzoru na vladara i velikaše u drugim feudalno razvijenijim sredinama.

S obzirom na nedovršen proces osamostaljivanja oblasnih gospodara nestabilne političke prilike u Bosni u toku prva dva desetljeća XV. st., predstavnici Crkve bosanske nisu se mogli svojim nastupima snažnije uključiti u javno djelovanje, pa je njihov ugled mnogo snažnije došao do izražaja u bosansko-dubrovačkim odnosima. To je potpuno razumljivo ima li se u vidu činjenica da su Dubrovčanima za sigurnost njihovih trgovaca i poslova kojima su se u Bosni bavili bila potrebna čvrsta jamstva da će biti zaštićeni, a to im nisu mogli u dovoljnoj mjeri pružiti ni nosioci oslabljene središnje vlasti ni zavađena vlastela. Kakvu-takvu sigurnost u nestalnoj bosanskoj političkoj stvarnosti na početku XV. st. mogla im je pružiti jedino Crkva bosanska, stoga su Dubrovčani od svojih ljudi u Bosni izričito tražili da pri sklapanju poslova ili podnošenju žalbi osiguraju nazočnost *krstjana* ili, kako su ih oni zvali, *patarena.* Osim moralne zaštite i povjerenja koje je iz toga proistjecalo, Dubrovčani su se rado utjecali gostoprimstvu krstjanskih hiža u čijim su svratištima znali ostavljati svoju robu kojom su trgovali po Bosni i njoj susjednim krajevima. Te vijesti upotpunjuju našu predodžbu o stvarnoj snazi i ulozi Crkve bosanske u toku prva dva desetljeća XV. st., uz napomenu da je i u tom pogledu postupno dolazilo do određenih promjena.

Prve dodire između Dubrovčana i *krstjana* treba promatrati u vezi s novonastalim zapletima u bosansko-dubrovačkim odnosima koji su prerasli u otvoreno neprijateljstvo. Kada je u Dubrovniku postalo jasno da se sukob s bosanskim kraljem Ostojom više neće moći izbjeći, dubrovačka

je vlada pokazala vrlo veliku susretljivost prema bosanskim izbjeglicama. Na sjednici Vijeća umoljenih od 27. lipnja 1403. raspravljano je da se *krstjani,* koji su došli s vojvodom Pavlom Klešićem, opskrbljuju živežnim namirnicama, a određena im je i kuća za boravak dok se budu zadržali u gradu podno Srđa.[61] Dva dana poslije odlučeno je u istom Vijeću da rektor i Malo vijeće pozovu izbjeglog bosanskog vojvodu i daju mu u gradu kuću za stanovanje o trošku Republike.[62] Koliko su Dubrovčani doista polagali na naklonost i eventualnu podršku predstavnika Crkve bosanske u predstojećem sukobu s bosanskim kraljem najbolje pokazuju vijesti koje govore kako su istog dana odlučili poslati s prigodnim darovima neke plemiće na razgovor s *krstjanima* koji su došli u Brgat, na dubrovački teritorij.[63] Tim povodom bilo je predviđeno da se prigodni poklon pošalje i *djedu,* vrhovnom poglavaru Crkve bosanske.[64] Nakon što su jenjala neprijateljstva između njih i kralja Ostoje, kao da je popustila i dubrovačka naklonost prema vojvodi Pavlu Klešiću, jer su, izgleda, odustali od upućivanja poziva njegovoj ženi i patarenima u njezinoj pratnji da dođu u njihov grad. Takav prijedlog našao se na dnevnom redu u Vijeću umoljenih 30. studenog 1403, ali nije zabilježeno je li bio prihvaćen.[65] I dalje su, međutim, pokazivali uobičajenu susretljivost prema onima koji su već bili u gradu. Njima su sutradan dozvolili nabavku tkanina i drugih stvari u vrijednosti

---

[61] "de honorando patarinos (seu regulantes, precrtano) sette Bosne de rebus chomestibilibus. Et dando eis domum donec steterint in Ragusio. Qui patharini venient cum domino Pauel Clessich", *Ref. XXXII,* fol. 154, 27. VI. 1403; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 221; usp. **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 97.

[62] "inveniendi et dandi Paule Clessich unam domum pro eius habitatione expensis nostri comunis donec stabit in Ragusio", *Ref. XXXII,* fol. 154', 29. VI. 1403; usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 222.

[63] "de mittendo aliquos nobilles ad loquendum cum patarenis qui venerunt supra in Vergatum in nostro districtu", *Ref. XXXII,* fol. 154, 29. VI. 1403; usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 221.

[64] *Ref. XXXII,* fol. 154', 29. VI. 1403; usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 221-222; **Fine,** *Bosnian Church,* 226.

[65] "de mittendo ad invitandum pro parte civitatis Ragusii patarenos Bossine qui veniunt cum uxore Paule Clessich quod veniant ad civitatem Ragusii", *Ref. XXXII,* fol. 182, 30. XI. 1403; usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 223; **Jorga,** *Notes II,* 92, bilj. 4.

od 25 dukata,[66] kada su to oni zatražili. S obzirom na tadašnje dobre odnose između pripadnika Crkve bosanske i Dubrovčana, navedena odluka Vijeća umoljenih ostaje neočekivana, pa bi je stoga trebalo dovesti u vezu s najnovijim promjenama u njihovim odnosima s bosanskim kraljem.

Dobri odnosi između njih nisu bili ozbiljno narušeni. Dubrovčani su u naputku od 19. prosinca 1403. svojim izaslanicima Mihi Rastiću i Franku Bavželiću, koje su slali kralju Sigismundu, tražili da ga zamole za posredovanje oko izmirenja s bosanskim kraljem predviđajući različite načine njegova nastupa, ali da to ne bude na štetu njihovih interesa. Također su trebali podsjetiti kralja kako ih je uređivanje ustupljenih sela i obraćanje tamošnjeg pučanstva iz "vjere bosanske" u "vjeru rimsku" stajalo mnogo novca gradeći crkve i nabavljajući seljacima volove za oranje, stoku i druge potrepštine.[67] Kad Sigismund bude riješio spor u skladu s njihovim očekivanjima onda bi oni sami po kraljevoj naredbi pošli u Bosnu i ondje utvrdili sporazum. Radi njegove veće sigurnosti tražili bi od bosanskog kralja i njegovih velikaša da na njega polože prisegu, a predstavnici *krstjana* obećanje i da im potom o tome izdaju odgovarajuću ispravu.[68] Dubrovčani su dakle bili ti koji su izričito tražili da Crkva bosanska bude jamac njihova mirovnog ugovora s bosanskom stranom. Iako su poštovali bosanskog kralja i njegove velikaše s kojima su najčešće imali dobre odnose ili su ih iznova tek namjeravali graditi, njihovu prisegu očito nisu držali dovoljnim jamstvom da će se oni pridržavati ugovorenih odredbi. Dodatan

---

[66] "de faciendo graciam patarenis Bosne qui presencialiter sunt in Ragusio quod pro ipsis et eorum usu possint emere in panno et aliis rebus usque ad quantitatem ducatorum vizintiquinque", *Ref. XXXII,* fol. 182, 1. XII. 1403; usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 223.

[67] "Et da poi habiamo spexi de grandi denari in apovelarle et convertir li habitanti de la fede Bosignana al christianesimo, et in edificar gliesie, et aconzar villani de boi d arar et de mandre de animali da passer et de altre conse necessarie", **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 155; usp. *Poviest I,* 403; **Динић,** *Један прилог,* 34-35.

[68] "Serenissimo segnor, plaqua ordenar che nui debi andar a fermar lo conzamento in Bossina, et recever da lor sagramento de fermeza de li patti, et che apresso lo re Ostoia et baroni soi ne zure over prometan lor Patarini, et a far li de zo scriture et poveie bixognevole, perche in tal conse cognosemo lor uxanze et zo che ne de bixogno far et complir cum lor per nostra cautela", **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 155. Za političku pozadinu usp. *Poviest I,* 403. **Динић,** *Један прилог,* 35, ističe da iz navedenog primjera nije jasno što Dubrovčani žele glede prisege, ali da drugi poznati primjeri o njezinu davanju i obećanja, koje se tražilo od *krstjana,* to pitanje razrješavaju.

osjećaj sigurnosti trebali su im pružiti nazočnost i obećanje predstavnika Crkve bosanske koji su u njihovim očima slovili kao nezaobilazan čimbenik i nenadomjestivi autoritet koji je mogao djelovati na moćne pojedince u zemlji. Zavađeni među sobom oni su sve češće pokazivali svoju političku samovolju te su tako ozbiljno ugrožavali osobnu i imovinsku sigurnost ne samo svojih podanika, nego i svih onih koji su u Bosnu dolazili sa strane vođeni različitim interesima. Na tome su Dubrovčani ustrajavali i poslije kad su pregovarali s bosanskim kraljem. Potkraj ožujka 1404, kada su kralju Ostoji podnijeli na potvrdu isprave njegovih prethodnika, tražili su od svojih poslanika da te isprave pročitaju pred kraljicom, velikašima i napose patarenima,[69] što su gotovo na istovjetan način ponovili i mjesec dana poslije u naputku danom Marinu Kabogi i Nikoli Puciću.[70]

Kada su Dubrovčani mjesec dana poslije u bitno izmijenjenoj političkoj situaciji, zbog promjene na prijestolju, ponovno slali svoje poslanike u Bosnu s namjerom da ishode potvrdu ranije stečenih isprava, osobito onih iz vremena kraljevâ Ostoje i Tvrtka, tražili su da ih potvrde, ukoliko u zemlji još nema novog kralja, vojvoda Sandalj Hranić i velikaši, uz obećanje patarena koje su oni davali prema svom običaju.[71] Nekoliko mjeseci poslije, kad je izgledalo da će napokon doći do sklapanja mirovnog ugovora između Bosne i Dubrovnika, s obzirom na to da su Dubrovčani već priznali Tvrtka II. kao zakonitog vladara, obratili mu se i 27. rujna 1404. sa zahtjevom da im potvrdi ugovor o miru i druge isprave, tražeći pri tom na-

---

[69] "et de le qual portate le copie che le mostrate et faciate legere in presencia de tutti ex *maximamente in presencia dei patareni:*[...] che el re ne faza 1. *poveya* de paxe perpetua et confermacion de tutte le soe *poveye* et dey antixi signori de bossina et de Sclavonia a nuy fatte cum sagramento sò et de la reina et dey soi baroni et cum permission dey patarini segondo uxan li ditti", **Пуцић,** *Споменици српски I,* Примјетбе IV-V; usp. **Динић,** *Један прилог,* 35; **Исти,** *Из Дубровачког архива III,* 182. Osvrt na tadašnja mirovna nastojanja usp. *Poviest I,* 405; **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 23-25.

[70] "che debiate esser cum lo ditto re prexente alguni dey patarini et baroni et boni homini li plu porete tegnir modo sian li prexenti quando voreti dir queste parole", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 182; **Пуцић,** *Споменици српски I,* Примјетбе VII-VIII; **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 159-161; usp. *Povijest I,* 408; **Fine,** *Bosnian Church,* 229.

[71] Odgovarajuću uputu Dubrovčani su izdali 29. svibnja 1404. poslanicima Paskoju Rastiću i Marinu Buniću, koje su otpremili u Bosnu. Usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 182-183; **Jorga,** *Notes II,* 102-103; **Динић,** *Један прилог,* 35: *Poviest I,* 410; **Fine,** *Bosnian Church,* 229.

zočnost plemića i velikaša, od kojih su posebice naveli vojvodu Sandalja Hranića. Dubrovačka je vlada nalagala izaslanicima da pribave obećanje "proferta" *krstjana.* Čini se, da je u međuvremenu u vezi s tim iskrsnuo neki problem, jer se u naputku predviđala mogućnost da patareni ne budu htjeli dati traženo obećanje. Ako se to dogodi, naloženo je poslanicima, da na tome ne inzistiraju.[72]

Koliko je bilo povjerenje Dubrovčana u autoritet predstavnika Crkve bosanske pokazuje i podatak koji se odnosi na sređivanju poremećenih odnosa između njih i Sandalja Hranića potkraj travnja 1405, kad su po svome poslaniku Nikoli Gučetiću predlagali vojvodi za posrednike *djeda,* Sandaljeva brata Vukca i jednog dubrovačkog plemića,[73] koji su posao po Dubrovčane povoljno obavili, nagovorivši vojvodu da odustane od nekih svojih zahtjeva.[74] U vezi s tim važno je istaknuti da Dubrovčani nisu tražili posredovanje kralja s kojim su bili u dobrim odnosima, nego vrhovnog poglavara Crkve bosanske. Iz toga se može zaključiti da su i oni pretpostavljali snagu njegova autoriteta slaboj kraljevskoj vlasti koja u njihovim očima nije mogla biti dovoljno jamstvo njihovim interesima. To potvrđuje postupak Dubrovčana koji su, nakon što je bilo postignuto izmirenje i izdana odgovarajuća isprava, dali je *djedu* na čuvanje.[75]

---

[72] "Et proferte dey patarini se porete haver in questi fatti per quallunche modo che volessen fatello. In caxo che non se po haver proferta da lor et illi se romagna", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 183; usp. **Исти,** *Један прилог,* 35.

[73] "Simo contenti remettasse a vedere questa raxon in lo diedo che e signore et padre spirtuale (sic) dela glexia vostra de Bosna et conte Volchez vostro frar et uno terzo nostro zintil homo de Ragusa", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184; usp. **Jorga,** *Notes II,* 107; usp. *Poviest I,* 416; **Fine,** *Bosnian Church,* 231; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 226.

[74] Poslanici su uspjeli nagovoriti vojvodu Sandalja da odustane od zahtjevane naknade u visini od 1000. perpera na ime odštete za sporna sela, usp. **Jorga,** *Notes II,* 107. O tim nastojanjima opširnije usp. Živkovića*, Tvrtko II,* 37-40; usp. *Poviest I,* 416.

[75] "Item a quello ne scrivete ch' el voyvoda vole che la poveya siandone fata per lo re de Bossina sia deponuta in man del diedo finche faciamo li sagramenti al dito voyvoda plasene. Et dapo la habiamo de man del dito diedo cum lo modo che vuy scrivesti. Et in questo mezo vuy aspetate li al diedo o altrove dove a vuy parera per lo mieio", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184; **Jorga,** *Notes II,* 107; usp. **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 122; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 322; **Fine,** *Bosnian Church,* 231; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 226.

CRKVA BOSANSKA.indd 144 1/3/06 10:17:12 PM

Dubrovački su trgovci u vremenskom rasponu od 1407. do 1418. u više navrata koristili krstjanske hiže kao svratišta svojih trgovaca i skladišta za njihovu robu, dajući im prednost čak i nad kraljevim kućama. Zbog nesigurnosti i čestih ratovanja između bosanskih velikaša, Dubrovčani su sigurnost svojih ljudi i trgovinskih interesa nastojali osigurati osloncem na predstavnike Crkve bosanske, pa je njihova veza, osim davanja "obećanja", imala i svoju praktičnu stranu. Kao odredište dubrovačkih trgovaca i karavana u Bosni najčešće se spominje Ljupskovo i tamošnji patareni sa svojim hižama. Vijesti o tome osobito su bile česte u navedenom razdoblju kad se u povijesnim vrelima izričito navode pripadnici Crkve bosanske, njihove hiže, pa čak i šire područje *"contrata"*. Sljedbenici Crkve bosanske u tom kraju odigrali su vrlo važnu posredničku ulogu u razvitku dubrovačke karavanske trgovine.[76] Na čelu jedne tamošnje krstjanske zajednice nalazio se Radojko pataren, po kome je ta kuća u dokumentu od 21. rujna 1415. nazvana njegovim imenom.[77] Često spominjanje Ljupskova, kao odredišta dubrovačkih trgovaca i karavana, potvrđuje koliki je bio značaj tog mjesta kao tranzitne postaje na putu za Srebrenicu i kakvu su predstavnici Crkve bosanske imali ulogu u razvoju karavanske trgovine u Bosni u vrijeme velikih unutrašnjih previranja.

Kao svratišta dubrovačkih trgovaca i njihovih karavana služile su i druge krstjanske hiže koje su se nalazile uz važne trgovačke putove. Sačuvan je podatak iz koga se saznaje da je 22. ožujka 1418. u Bradinu trebala poći dubrovačka karavana kojoj je odredište bila tamošnja hiža Milorada patarena. Petorica poznatih kramara, Stipan Miloradić, Mileta Usretić, Radat Gojaković, Marko Burečević i Tasovac Pribilović, sklopili su 22. ožujka 1418. ugovor s dubrovačkim trgovcem Teodorom Prodanelom da će mu odvesti karavanu u Bosnu, točnije do Bradine i hiže spomenutog pripadnika Crkve bosanske. Iz upute se saznaje za podatak koji govori

---

[76] U dubrovačkim dokumentima često se nailazi na izraze "usque in Glubscouo usque ad patarenos ... usque ad domos Christianorum in Glubscho ... usque ad locum dictum Ruxin patarino ad Glubscouo ... usque Glubscou ad patarenos ... usque ad locum patarenorum in Glubsouo ... ad Glubscouo usque ad domos Radoychi ... ad Glubsouo ad patarinorum contratas", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184-187; usp. **Исти,** *Караванска трговина,* 135-136 i bilj. 5; **Исти,** *За историју рударства I,* 34-35; **Исти,** *Српске земље,* 296-297, 321-322.

[77] "ad Glubscovo usque ad domos Radoychi", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 186; usp. **Исти,** *Караванска трговина,* 136; **Исти,** *Српске земље,* 321.

kako se u Dubrovniku predviđalo da se u slučaju lošeg vremena putovanje privremeno prekine, a karavana se skloni u kuću bosanskog kralja u Konjicu.[78] Takve su kuće podizane uz trgovačke i putne pravce. Kralj Tomaš se obvezao Mlečanima da će diljem svoje države urediti takve kuće u kojima će moći prebivati njihovi trgovci, a zauzvrat će mu plaćati koliko bude prikladno.[79] Navedeni podatci potvrđuju da su Dubrovčani davali prednost krstjanskim hižama kao svratištima svojih trgovaca čak i nad kućama bosanskog kralja u vrijeme kad su s njim bili u dobrim odnosima. Valja napomenuti da za normalnih bosansko-dubrovačkih odnosa vjerske razlike između katoličkih Dubrovčana i njihovih bosanskih susjeda, sumnjičenih za dualističku herezu, nisu predstavljale nikakvu zapreku razvoju njihovih susjedskih i poslovnih veza. Naprotiv, čak i u ratnim vremenima u odnosima s Bosnom, Dubrovčani su tražili pomoć predstavnika Crkve bosanske da bi zaštitili svoje interese u državi Kotromanića.

Potpuno oslanjanje Dubrovčana na pripadnike Crkve bosanske, unatoč postojećim vjerskim razlikama, treba promatrati kroz prizmu stvarne zaštite koju su njihovim ljudima i trgovinskim interesima u Bosni u nemirnim vremenima mogli učinkovito pružiti predstavnici spomenute Crkve koja je imala jako uporište u bosanskom društvu. Dubrovčani su tu praksu nastavili i poslije, uz napomenu, da je njihovo oslanjanje na *krstjane* i njihovu hijerarhiju pretrpjelo izmjene u ovisnosti o razvoju političkih prilika kroz koje su u posljednja četiri desetljeća političke samostalnosti prošli bosanska država, društvo i Crkva bosanska. Pod utjecajem misionarskog djelovanja franjevaca i pristajanja uz Katoličku crkvu bosanskih vladara i dijela moćnih velikaša, Crkva bosanska je počela gubiti potporu vlastele, što je za posljedicu imalo sužavanje prostora za njezino djelovanje. Lišena

---

[78] "quod dicti morolachi debeant portare super equos eorum omnibus eorum sumptibus salmas trecentas triginta septem salis, cuius salis miditas esse debet morlachorum predictorum pro eorum labore et alia medietas esse debet ipsius ser Theodori, quam medietatem salis ser Theodori promictunt portare in Bosnam usque in Bradine in domo Miloradi patareni. Et si dicti morolachi non possent portare salem predictum usque ad domum dicti Miloradi propter malum tempus, quod dicti morolachi ponere debeant salem predictum in Cogniç in domibus domini regis Bosne cum omnibus sacchis", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 188; usp. **Исти,** *Караванска трговина,* 136; **Исти,** *Српске земље,* 321-322, bilj. 83; **Anđelić,** *Historijski spomenici,* 116, 128, 315.

[79] **Динић,** *Караванска трговина,* 136; **Исти,** *Српске земље,* 322; **Anđelić,** *Turski put,* 177.

potpore vladara i dijela utjecajnih velikaša ona je gurnuta na put nestanka s koga se više nije mogla vratiti.

Govoreći o Crkvi bosanskoj za prva dva desetljeća XV. st. osjeća se skromna zastupljenost njezinih predstavnika u diplomatskoj i posredničkoj službi za potrebe bosanskog kralja i rusaške gospode, pa se stječe dojam da je ostala po strani od upletanja u unutrašnje razmirice koje su zahvatile bosansko društvo potkraj XIV. st. Moralni ugled koji je u međuvremenu izgradila bio je u neskladu s njezinom povučenošću, pa joj se javno djelovanje svodilo na ulogu jamca u odnosima između dviju strana. U povremenim nastupima, posebice prema vani, doimala se mnogo autoritetnije i nepristranije zbog čega su je suvremenici doživljavali kao jedinu snagu dostojnu poštovanja. Snaga njezina moralnog ugleda i moći izrasla je iz unutrašnjeg rastrojstva bosanske države, pa se u nestalnim prilikama još više povećao njezin ugled u zemlji i susjedstvu. Unatoč tome, javna djelatnost njezinih pripadnika još nije poprimila šire razmjere kakve će imati u godinama koje slijede, kad u Bosni bude završen proces osamostaljivanja zemalja rusaške gospode i organiziranja vlasti i svih pratećih sadržaja koji su im trebali biti na raspolaganju, a dvor, dvorske službe i dvorani, odnosno "kućane" u novoj svakodnevici zauzmu svoje mjesto. Snaga kojom su društveni procesi zahvatili srednjovjekovnu bosansku državu na početku XV. st. nadilazila je posredničku moć Crkve bosanske, tako da ona nije mogla bitno utjecati na suprotstavljanje vlastele središnjoj vlasti, niti je mogla spriječiti unutarnja obiteljska razračunavanja koja su snažno potresala zemlju, iako su njezine članove tražili da jamče njihova prava.

Potkraj drugog i na početku trećeg desetljeća XV. st. u Bosni su se osjetile duboke promjene koje su se odrazile i na ulogu Crkve bosanske u društvu. Na to je snažno utjecao dalji razvoj unutrašnjih političkih i crkvenih prilika u srednjovjekovnoj bosanskoj državi u XV. st. Nakon što je bio završen proces izdvajanja zemalja rusaške gospode, početkom dvadesetih godina XV. st. završena je bila i prva faza sukoba između sinova kneza Pavla Radinovića i vojvode Sandalja Hranića. Njihovo izmirenje vratilo je zemlji dugo priželjkivani mir, pa je time otpočelo učvršćivanje središnje vlasti i novouspostavljenog stanja. Zatvaranje rusaške gospode u okvire granica svoga rusaga omogućilo im je da se okrenu rješavanju vlastitih problema, pa se u takvim okolnostima pružila povoljna prilika pripadnicima Crkve bosanske da se kao nezaobilazna moralna snaga založe za prevladavanje nesporazuma, razmirica i otvorenih neprijateljstava između kralja

i njegovih "neposlušnih" podanika, te između same bosanske vlastele ali i bosansko-dubrovačkih sukoba. Gledano u tom smislu djelotvorna uloga Crkve bosanske u sljedećem razdoblju ponajprije se ogledala u nastupima s diplomatskim i posredničkim obilježjem.

II. IZMEĐU "RUSAŠKE GOSPODE" I DUBROVČANA

Tek smirivanjem razbuktanih strasti i zatvaranjem u granice zemalja rusaške gospode, stvoreni su izgledi za snažnije javno nastupanje predstavnika Crkve bosanske u njihovoj službi. Da bi se podrobnije sagledao razvoj tih odnosa neophodno ih je staviti u širi okvir tadašnjih političkih promjena u zemlji, jer one su omogućivale pojavljivanje pripadnika Crkve bosanske u obavljanju različitih poslova svjetovnog karaktera. Za tu njihovu novu ulogu bilo je potrebno razdoblje prilagodbe novonastaloj situaciji. Od posebne je važnosti činjenica da se Crkva bosanska nije potpuno odvojila od vladara, nego se čak, s određenom sigurnošću, može govoriti da je devedesetih godina XIV. st. utjecala na njegovu vjersku politiku, pa i crkvenu pripadnost, a potkraj toga razdoblja počele su se u tom pogledu osjećati promjene. Uslijedilo je doba jačanja položaja Katoličke crkve i snažnijeg oslanjanja bosanskih vladara na Ugarsku, koji su u promijenjenim vanjskopolitičkim okolnostima iz praktičnih razloga počeli sve više pokazivati naklonost prema franjevcima, uz napomenu da su u njihovoj blizini i dalje ostali i pripadnici Crkve bosanske.

Sljedeći razlog za takvo stanje treba potražiti u činjenici da, iako je u osnovi desetak godina ranije već bio završen proces izdvajanja rusaške gospode, zemlji nije bio vraćen prijeko potrebni mir koji bi omogućio sređivanje narušenih unutrašnjih odnosa. S obzirom na to da je započelo desetljeće krvavih razračunavanja između rusaške gospode i druge vlastele koja im se našla na putu, predstavnici Crkve bosanske nisu se zapravo ni imali prilike pojaviti u službi novih gospodara, a na obustavu njihovih neprijateljstava objektivno nisu mogli utjecati. Na kraju treba spomenuti da u zapadnim krajevima zemlje, koji su bili uglavnom pošteđeni većih ratnih stradanja, Crkva bosanska je još za života vojvode Hrvoja morala uzmicati pred nastupom misionarskog rada katoličkih redovnika - franjevaca. Ni za njegovih nasljednika ona nije imala izgleda na tom prostoru povratiti

raniji utjecaj, iako su joj neki članovi te moćne porodice ostali vjerni. Odnos Hrvatinića prema dvjema crkvama osvjetljava držanje sinova Hrvojeve braće, Vojslava i Dragiše, vojvode Jurja Vojsalića koji je pristajao uz katoličanstvo i braće Dragišića koji su ostali u "vjeri bosanskoj".[1] Položaj Katoličke crkve popravljao se i u ostalim dijelovima bosanske države, pri čemu posebice valja istaknuti područje kojim je neposredno vladao kralj. U tom smislu govori činjenica da je u njegovim zemljama otprilike četvrt stoljeća već djelovala posebna katolička biskupija sa svojim biskupom različitim od onoga koji je boravio u Đakovu.[2]

Nakon što su se pojavili prvi znaci smirivanja sukoba između Pavlovića i Sandalja Hranića, otpočela je funkcionirati vlast na lokalnoj razini. S obzirom na našu temu zanimljivo je pratiti kako je u takvim prilikama kao institucija djelovala Crkva bosanska, koja se organizacijski prostirala u tri manje ili više samostalna "rusaga" moćnih oblasnih gospodara, koji su kroz dulje vrijeme bili u međusobnom neprijateljstvu. Na temelju izvornih podataka vidi se da teritorijalnu organizaciju Crkve bosanske i njezinu ulogu u vjerskom, javnom, pa i političkom životu, treba promatrati u granicama onih zemalja koje su bile pod neposrednom vlašću Pavlovića, Kosača i kralja, jer su to oni krajevi u kojima je ona imala vrlo jaka uporišta te je manje ili više bila prisutna u javnom životu tih krajeva unatoč sve snažnijem djelovanju Katoličke crkve i franjevaca. Njihovo prodiranje na kraljevski dvor postupno je vodilo potiskivanju Crkve bosanske i slabljenju njezina utjecaja na vladara i pojedine velikaše koji su joj dotada bili bliski.

Za razumijevanje prisutnosti predstavnika Crkve bosanske u javnom životu od dvadesetih godina XV. st. na području pod neposrednom kraljevom vlašću, treba imati na umu činjenicu da je taj dio državnoga teritorija najvećim dijelom podudaran s banskom Bosnom, te da je tu ujedno bila kolijevka bosanske hereze. Budući da je taj prostor nakon osamostaljivanja rusaške gospode u svom istočnom dijelu pripao Pavlovićima, a dio Kosačama, razumljivo je što se, uz kraljeve zemlje, i u pojedinim njihovim

---

[1] Usp. *Bullarium Franciscanum NS I,* 147; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 438-440.

[2] Opširnije o toj Srebreničko-visočkoj biskupiji koja se u izvorima tridesetih godina XV. st. spominje pod različitim imenima pisali su **Mandić,** *Srebreničko-visočka biskupija,* 560-578; **Isti,** *Državna i vjerska pripadnost,* 495-421; **Isti,** *Dokumenti,* 483-490; **Fine,** *Mysteries,* 29-43; **Kujundžić,** *Visočka biskupija,* 133-140.

krajevima našla organizacijski snažno izgrađena Crkva bosanska koja je tu već nastupala kao zaštitnik pravde, zakona i prava tamošnje vlastele. Tek što su popucale sve veze unutrašnjeg zajedništva i bili uspostavljeni novi odnosi u zemlji, rusaška se gospoda usmjerila na očuvanje stečenih zemalja i samostalnog političkog položaja prema vladaru. Kralj se iz istih pobuda snažnije priklonio Katoličkoj crkvi te je potporu tražio na ugarskom dvoru u namjeri da povrati izgubljeni autoritet svoje vlasti i očuva zemlju od sve veće osmanske opasnosti. Tako su stvoreni povoljni uvjeti za zbližavanje između vlastele i Crkve bosanske kao potpuno logičan savez pred zajedničkom opasnošću. Njihovo savezništvo se jasno očitovalo stupanjem predstavnika *krstjana* u službu pojedinih velikaša koji su se uglavnom koristili njihovim diplomatskim i posredničkim uslugama.

Mada je Crkva bosanska postala nezaobilazan čimbenik unutrašnje ravnoteže snaga u državi Kotromanića, ona ipak nije bila dorasla da svojim moralnim autoritetom spriječi česta razračunavanja, čak ni između onih koji su je u vjerskom pogledu slijedili, kao što su to činili Pavlovići i Kosače. Odnosi Kosača i Pavlovića prolazili su još od 1415. kroz razdoblja otvorenih neprijateljstava i nemilosrdnih sukoba prekidanih tek kraćim ili duljim labavim primirjima iskorištavanim za oporavak prije novih ratovanja. U takvim okolnostima Kosače su se u prvoj polovici XV. st. uglavnom usmjeravale na sređivanje odnosa s Pavlovićima. Granica njihovih zemalja bila je vrlo promjenjiva, pa su pripadnici Crkve bosanske u tim krajevima češće mijenjali gospodare. Njezini se predstavnici, istina, pojavljuju pri izmirenjima sukobljenih velikaša, i to prije svega u ulozi čuvara uspostavljenog mira i sloge, a tek iznimno tu svoju ulogu pokazuju na djelu. Ni u tim rijetkim prilikama njihov nastup nije bio plod snage njihova moralnog autoriteta nego tek posljedica razvoja političkih prilika u kojima je dotad moćnija strana pokazivala želju za promjenom. U takvim okolnostima uređivanje njihovih narušenih odnosa treba promatrati više kao potreban predah u odnosima zavađenih strana, nego kao njihovu iskrenu odlučnost da se prestanu uništavati. Crkva bosanska se u tim slučajevima nije pojavljivala kao pokretač izmirenja, nego kao pregovarački posrednik i svjedok obavljenoga čina između dviju strana, kome je nazočnost crkvenog autoriteta trebala priskrbiti dulji rok trajanja. Teško je reći kakav je stav prema sukobima vlastele zauzimala Crkva bosanska, ali se, po svemu sudeći, čini vjerojatnom pretpostavka da je dosljedno ostala po strani njihovih obračuna, odnosno da je njezino zauzimanje uglavnom bilo

ograničeno na diplomatsku i posredničku djelatnost. Izvorna građa najčešće je Crkvu bosansku i njezine *krstjane* prikazivala kao zaštitnike pravde i zakona, što su uviđali i stranci, osobito Dubrovčani, koji su imali razvijene poslovne veze s Bosnom. Tražili su po pravilu da pri uređivanju svojih poslova tom činu s bosanske strane budu nazočni *krstjani* i članovi njihove crkvene hijerarhije, koji su u tim prigodama obavljene radnje učvršćivali svojim obećanjem *(promission, proferta dey patarini)* po svom redu, a za razliku od njih, bosanska je vlastela u tim prigodama polagala pravu prisegu.[3] Nerijetko se navode kao posrednici i jamci pri pregovorima, a javljaju se i kao pratnja *(scorta dei paterini)* koja je u doba velike nesigurnosti u zemlji vrijedila za najsigurniju zaštiti. Članovima Crkve bosanske bilo je osigurano mjesto u tijelima koja su bila nadležna utvrđivati je li neki vlastelin kriv ili nije. U toj njihovoj ulozi S. Ćirković je vidio izvor velike snage koju je Crkva bosanska imala u društvu te su stoga i katolički orijentirani bosanski vladari morali s njome surađivati.[4]

Pogrešno bi bilo misliti da je pojedina vlastela podupirala Crkvu bosansku iz osobne pobožnosti i privrženosti njezinom učenju. Do uspostave njihovih tješnjih veza došlo je prije svega stoga što je Crkva bosanska u bosanskoj državi nastupala kao zaštitnik njezinih staleških prava koja je ona u nestalnim političkim okolnostima bila prisiljena braniti. Nakon završetka procesa izdvajanja zemalja oblasnih gospodara njihova upućenost jednih na druge još snažnije došla je do izražaja, ponajprije stoga što je rastao broj poslova pri čijem se obavljanju neizostavno tražila nazočnost predstavnika crkve. Tako je njihovo savezništvo bilo motivirano vlastitim interesima, i imalo je preduvjete da ostane nepomućeno. Išla su mu na ruku kraljeva nastojanja da uspostavi vlast nad cijelim državnim teritorijem te da pristajanjem uz Katoličku crkvu ojača njezin položaj u odnosu prema Crkvi bosanskoj. Unatoč pristajanju velikog dijela bosanskog plemstva uz Crkvu bosansku, u njihovim su se odnosima osjećale velike razlike, koje su dolazile do izražaja kroz raznovrsnost poslova u kojima su se pripadnici crkve pojavljivali i po učestalosti njihovih nastupa. U oba slučaja, poznati primjeri više govore o velikašu za koga su nastupali nego o crkvi

---

[3] O tome je opširnije pisao **Динић,** *Један прилог,* 34-41; usp. **Исти,** *Државни сабор,* 11-13.

[4] **Ћирковић,** *"Верна служба",* 107; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 25; **Исти,** *Работници,* 232-233, 330-331.

kojoj su pripadali. Primjetno je da su njihovi dodiri bili češći što je vlastela bila ekonomski moćnija i politički samostalnija, te što je imala razvijenije poslove. Prema izvornim podatcima najbrojnije su vijesti koje govore o djelatnosti predstavnika Crkve bosanske u službi Kosača[5] i Pavlovića,[6] a o drugim velikaškim porodicama one su puno oskudnije.[7] Skromnije potrebe ekonomski slabije i politički zavisnije bosanske vlastele nisu ostavljale puno prostora za uključivanje pripadnika Crkve bosanske u obavljanje diplomatskih i posredničkih usluga i postupno njihovo pretvaranje u "kućane" i redovnike, to jest dvorane i kapelane. Te mogućnosti ostale su povlastica samo najmoćnijih.

Razvoj političkih prilika u Bosni u toku tri desetljeća nakon Tvrtkove smrti 1391, pridonio je da se Crkva bosanska pojavi na javnoj i političkoj sceni kao moćan čimbenik koji je učinkovito nastupao kao zaštitnik pravde i vlastelinskih prava. Takav nastup njezinih članova uputio ju je na vlastelu s kojom je dijelila osjećaj ugroženosti i skupljala snagu za očuvanje svoje posebnosti i položaja u društvu koji je u međuvremenu stekla. Što je savezništvo među njima, nakon prelaska istaknutih predstavnika Crkve bosanske na dvorove rusaške gospode, postajalo prisnije, to su se u njihovoj djelatnosti počele jače osjećati posljedice teritorijalne podijeljenosti zemlje. Tako je postupno u nastupima članova hijerarhije Crkve bosanske u ime novih gospodara dolazilo do izražaja osamostaljivanje zemalja rusaške gospode, iako je ona kroz cijelo razdoblje državne samostalnosti zadržala svoje organizacijsko jedinstvo. Tu je činjenicu vrlo važno istaknuti napose stoga što se i u novijoj literaturi o Crkvi bosanskoj nerijetko zastupa mišljenje kako je i ona podlegla procesu teritorijalne i organizacijske razgradnje po uzoru na bosansku državu u kojoj se snažno osjećao utjecaj moćnih velikaša. Kao što je državni teritorij i dalje ostao jedinstven prema vani, tako je i Crkva bosanska zadržala jedinstvenu organizaciju na čelu s *djedom,* iako su njezini predstavnici postupno stupali u službu ojačalih oblasnih gospodara, a tek iznimno, uspješniji su mijenjali velikaše za koje

---

[5] Odgovarajuće podatke analizirao je **Fine,** *Улога,* 23-24; **Isti,** *Bosnian Church,* 291-292.

[6] Učestalost tih veza istražio je **Fine,** *Улога,* 24; **Isti,** *Bosnian Church,* 291-292.

[7] Usp. **Fine,** *Улога,* 19-27; **Isti,** *Bosnian Church,* 291-292.

su radili[8]. To zapažanje potvrđuju podatci iz isprava o pomirenju hercega Stjepana sa ženom Jelenom i sinom Vladislavom, u kojima se uz *djeda* kao vrhovnog crkvenog poglavara navodi i 12 strojnika, od kojih se izrijekom spominje samo gost Radin Butković[9] tadašnji hercegov dvoranin. Organizacijsko jedinstvo nije bilo narušeno ni nekoliko godina poslije, kad su 1459. članovi njezine hijerarhije morali prihvatiti katoličku vjeru ili napustiti kraljeve zemlje, što je dio njih i učinio preselivši se na područje Stjepana Vukčića.[10]

Da je Crkva bosanska u međuvremenu podlegla teritorijalnoj podjeli, herceg u trenutku izmirenja ne bi mogao navoditi kao jamce pomirbenog čina ni *djeda* ni "dvanaestoricu strojnika", jer tako jaku i samostalnu crkvenu organizaciju nije imao u svojim zemljama. Herceg bi se morao zadovoljiti navođenjem samo onih dostojanstvenika koji su se tada nalazili u njegovoj službi, odnosno živjeli u redovničkim zajednicama na području kojim je on gospodario, kao što je uostalom izrijekom zahtijevao da među čuvarima obiteljske sloge bude gost Radin Butković. To bi imalo praktičnog smisla, jer je gost Radin doista bio osoba hercegova osobitog povjerenja. Izdvajanje gosta Radina među "dvanaestoricom strojnika" pruža snažnu potvrdu da je Crkva bosanska u organizacijskom pogledu ostala jedinstvena i onda kad se čvrsto vezala uz pojedine oblasne gospodare za koje su njezini predstavnici obavljali najrazličitije diplomatske i posredničke poslove. Te činjenice bio je svjestan i sam herceg koji je održavao vrlo žive veze s *krstjanima,* pa njegovo viđenje njezina jedinstva opovrgava mišljenje zastupano u dijelu historiografske literature, po kome je ona dijelila sudbinu bosanske države. Zatvaranjem u granice zemalja rusaške gospode lokalni karakter imaju njihovi nastupi i poslovi koje su obavljali za nove gospodare, ali angažirani pripadnici crkve time nisu određivali

---

[8] Pravnu jedinstvenost državnog područja u doba jačanja rusaške gospode istaknula je **Čučković,** *Parnica,* 404.

[9] U ispravi od 19. srpnja 1453. herceg Stjepan je izričito obećao da neće učiniti ništa nažao članovima svoje obitelji "**доклa гоѧ҃ѣ не бихь ѡбиѡ҃каѡ и бнашаѡ правоѡ и цнелѡ и истинноѡ гѧ҃нѡѧ҃ь дѣдѡѧ҃ црьквe босьнѡ҃ке и ·ві· строиникома мѣѫ конеми строиници бѹде гѧ҃нь гоѡ҃ть радинь за свога живота**", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 68; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 457-460. O namjeni te isprave usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 197, bilj. 109; **Isti,** *Bosanska crkva,* 223.

[10] **Piccolomini,** *Commentarii,* 227.

niti ugrožavali organizacijsko jedinstvo Crkve bosanske. Izvorna građa ne bilježi više intervencije poput one djeda Radomira iz 1404. Pojavljivanje članova hijerarhije *krstjana* odvijalo se na užem prostoru podudarnom s područjem lokalne vlasti njihova svjetovnog gospodara i s njihovim potrebama, pri čemu su bili mnogo učestaliji poslovni odlasci u Dubrovnik, nego posredovanja u samoj Bosni.

Što se pak tiče pojavljivanja predstavnika Crkve bosanske u svjetovnoj službi pojedinih oblasnih gospodara bilo je neophodno da se završi proces izdvajanja njihovih zemalja i da se zaustavi razračunavanje između nasljednika kneza Pavla Radinovića i vojvode Sandalja Hranića. Njihov sukob je osobito važan za našu temu jer su se u njihovoj službi *krstjani* i članovi njihove crkvene hijerarhije u nastupajućem razdoblju potvrdili kao spretni diplomati i posrednici. To zapažanje se čini razložnim, ima li se u vidu činjenica da je tek nagovještaj prestanka njihovih neprijateljstava pružio priliku moćnijem Sandalju da prvi već 1419. uzme u službu pripadnike Crkve bosanske i pošalje ih kao svoje diplomate. Tim činom otpočelo je novo razdoblje u razvoju Crkve bosanske u kome je ona nezaobilazno sudjelovala u obavljanju različitih poslova. Takvom su je vidjeli suvremenici i u tom smislu su o njoj ostavili svoja svjedočanstva. Toj njihovoj slici nedostaje duhovna strana njezina djelovanja koja bi je u potpunosti prikazala kao crkvenu organizaciju, što je ona doista i bila.

S obzirom na to da je 1419. započelo razdoblje javnih nastupa predstavnika Crkve bosanske u diplomatskim i posredničkim misijama u službi rusaške gospode, treba naglasiti da su se u tom svojstvu vrlo često pojavljivali u toku sljedećih pet godina za kojih je zabilježeno sudjelovanje *krstjana* u više poslanstava upućenih gotovo isključivo u Dubrovnik. Tako su primjerice potkraj siječnja 1419. u Dubrovniku boravili Sandaljevi poslanici Dmitar krstjanin i Pribislav Pohvalić, koji su u ime svoga gospodara uložili u poklad novac u dubrovačkim i kotorskim dinarima te neke predmete od srebra.[11] S obzirom na posao koji je Sandaljevo poslanstvo trebalo obaviti vidi se da misija nije bila osjetljiva i nije zahtijevala posebnu diplomatsku vještinu. Bosanski vojvoda nastavio je time svoje ranije započeto bankarsko poslovanje s Dubrovnikom novim ulaganjem novca na dobit, a za taj zadatak trebao je samo odrediti povjerljive ljude i poslati

---

[11] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 363-364; usp. **Radonić,** *Grossvojvode,* 436. Tu misiju Sandaljevih izaslanika analizirao je **Kurtović,** *Kretanje,* 32-33.

ih u grad podno Srđa.

Potkraj te godine ponovno se u Sandaljevoj službi nalazio predstavnik Crkve bosanske, riječ je o krstjaninu Divcu, koji je boravio u Dubrovniku s knezom Dragićem kao vojvodin poslanik. Oni su tom prilikom donijeli u Dubrovnik dvije isprave svoga gospodara pisane nekoliko dana prije. Njima je vojvoda obećavao knezu Aleksi dati u baštinu 130 kuća ljudi ako mu preda svoj grad Bijelu i zajamčio mu da će po predaji grada sa svojima moći slobodno otići.[12] S tim ispravama oni su stupili pred kneza i Malo vijeće koje je 21. prosinca 1421. potvrdilo dolazak Sandaljevih poslanika koji su donijeli dva njegova pisma koja su potom bila zavedena u odgovarajuću knjigu.[13] Ono što se u vezi s našim osnovnim razmatranjem čini posebno zanimljivim odnosi se na ulogu krstjanina Divca u čitavom tom poslu, jer on u osnovi nastupa na strani kneza Alekse Paštrovića kome je njegova izjava bila glavno jamstvo da će vojvoda ispuniti svoje obećanje. Takav nastup predstavnika Crkve bosanske potpuno je u skladu s vijestima koje o njihovoj ulozi u javnom i političkom životu daju povijesna vrela. Prema njima se Crkva bosanska i članovi njezine hijerarhije uglavnom pojavljuju kao zaštitnici slabije od dviju strana, bez obzira radi li se o posredovanju u sporovima ili o jamčenju pri sređivanju odnosa između vlastele i vladara, te između rusaške gospode i drugih velikaša.

U sljedećim slučajevima predstavnici Crkve bosanske u službi vojvoda Radoslava Pavlovića i Sandalja Hranića bili su uključeni u sređivanje njihovih odnosa s Dubrovčanima, pri čemu je trebalo prethodno riješiti više prijepornih i osjetljivih pitanja. Središnji problem u tadašnjim njihovim odnosima oko koga se bila razvila živa diplomatska djelatnost ticao se prodaje, odnosno kupovine drugog dijela Konavala nakon što je vojvoda Sandalj u polovici 1419. svoj dio, uz određenu nadoknadu, već prepustio Dubrovčanima,[14] koji su potom nastojali doći u posjed i dijela koji je pri-

---

[12] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 303-304; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 146-147. Pozadinu tog nastupa podrobnije je izložio **Спаравало,** *Бијела,* 71-76; usp. **Radonić,** *Grossvojvode,* 436; **Динић,** *Један прилог,* 39; **Anđelić,** *Historijski spomenici,* 116, 134, 190; **Tošić,** *Župa Trebinje,* 79; **Исти,** *Требињска област,* 27.

[13] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 304-305; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 147; usp. **Tošić,** *Župa Trebinje,* 79.

[14] Sandaljevu ispravu od 24. lipnja 1419. objavili su **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 293-297; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 288-291.

padao vojvodi Radoslavu. U vezi s tim poslovima u službi vojvode Radoslava boravio je početkom studenog 1420. u gradu podno Srđa krstjanin Vlatko Tumurlić, koji je s Ostojom Paštrovićem donio isprave svog gospodara kojima se Dubrovčanima potvrđuju prava na Sandaljev dio Konavala i uspostavljaju prijateljski odnosi.[15] Više od mjesec dana poslije, Vijeće umoljenih raspravljalo je o potvrđivanju tih Radoslavovih isprava.[16] Početkom ožujka 1421, krstjanin Vlatko Tumurlić boravio je s Bogdanom Muržićem u Dubrovniku, gdje su u polovici tog mjeseca primili kopije isprava usvojenih u Vijeću umoljenih, koje su potom trebali odnijeti vojvodi Radoslavu na potvrđivanje.[17]

Očito da je povjereni posao bio vrlo složen, pa je na njemu Vlatko radio i sljedećih godina. O njegovu zauzimanju govori isprava od 31. srpnja 1421. kojom su Dubrovčani ovlastili vojvodu Sandalja da im isposluje kupnju druge polovice Konavala od Radoslava Pavlovića, pa je krstjanin Vlatko Tumurlić bio uključen u vođenju pregovora s kraljem, vojvodom Sandaljem Hranićem i Dubrovčanima, koji su već i prije poduzimali neke, istina, bezuspješne korake u tom smislu, ali od svoje osnovne zamisli nisu odustajali. Kako se iz spomenute isprave vidi, Dubrovčani su uspjeli privoljeti vojvodu Radoslava na pregovore. On im je obećao poslati svoje izaslanike, krstjanina Vlatka Tumurlića i kneza Braila Tezalovića, koji su trebali nakon Vlatkova povratka od kralja, gdje se u to vrijeme nalazio, najvjerojatnije, u savjetodavnoj misiji, krenuti prvo vojvodi Sandalju, a odatle nastaviti put Dubrovnika.[18] Oni su u gradu svetoga Vlaha doista boravili u listopadu te godine, ali željeni posao nisu obavili, jer su uskoro uslijedili novi zapleti u odnosima između zainteresiranih strana zbog čega

---

[15] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 567-569; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 306-309. O toj misiji usp. **Косовић,** *Жупа Конавли,* 197-198; **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 37-39.

[16] "Prima pars est de firmando litteras dirigendas voivoda Radoslauo Paulovich et Vlatcho Tumurlich patarino", *Cons. Rog. III,* fol. 11', 9. XII. 1420; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 223; usp. **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 42.

[17] **Jorga,** *Notes II,* 198, bilj. 1. O misiji opširnije **Živković,** *Utjecaj,* 58-59; **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 42.

[18] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 318-320; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 156-158; usp. **Косовић,** *Жупа Конавли,* 202; **Грујић,** *Конавли,* 28-29; **Živković,** *Diplomatska aktivnost,* 37-38; **Isti,** *Tvrtko II,* 106; **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 43.

je priželjkivano rješenje moralo biti odgođeno za neko bolje vrijeme. Za prevladavanje novoiskrsnulih nesuglasica postavio je Radoslav Pavlović dotada nepoznatog krstjanina Radina Butkovića. U to vrijeme padaju tužbe Dubrovčana koje su iznosili vojvodi Sandalju Hraniću protiv Radoslavova podanika, kneza Branka, koji je 1422. iz Sokola napao dubrovačkog kneza u Ljutoj, a njihovim trgovcima oduzeo neke predmete i nije ih želio vratiti ni nakon što mu je to bio naredio njegov gospodar.[19]

Nakon što su novonastale razmirice otklonjene i vojvoda se Radoslav izmirio s Dubrovčanima, njihovi su se odnosi počeli normalizirati. Obnovi svojevremeno prekinutih pregovora oko prodaje dijela Konavala, uz napomenu da su se tome protivili krstjanin Vlatko Tumurlić i Brailo Tezalović,[20] prethodilo je usuglašavanje stavova s vojvodom Sandaljem Hranićem kome je Pavlović u polovici siječnja 1423. poslao svoje izaslanstvo, a sačinjavali su ga neimenovani pripadnik Crkve bosanske i neki imenom nepoznati svjetovnjak.[21] Potkraj siječnja nastupio je i član crkvene hijerarhije, gost Mijaša.[22] Tek pošto su se dvojica velikaša posavjetovala, odlučili su u polovici veljače poslati svoje ljude u Dubrovnik. Tadašnje Radoslavovo izaslanstvo činila su dva predstavnika Crkve bosanske, krstjani Vlatko Tumurlić i Radin Butković. Iz dubrovačke isprave od 15. veljače 1423. saznaje se da su izaslanici uspješno obavili povjereni posao.[23]

Samim izmirenjem misija tog poslanstva nije bila završena, nego se razgovaralo i o uređenju drugih, prije svega financijskih pitanja, između dviju strana. Tim povodom nastalo je više dokumenata kojima su potvrđeni poslovni rezultati. Tako su Sandaljevi poslanici starac Dmitar, Radovan Pripčić i dijak Brajan potvrdili 17. veljače 1423. koje su predmete i koliki

---

[19] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 323-325; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 165-167; usp. **Косовић,** *Жупа Конавли,* 203-204; **Truhelka,** *Testamenat,* 356-357; **Грујић,** *Конавли,* 29-30; **Динић,** *Државни сабор,* 52-53; **Мијушковић,** *Додељивање,* 101.

[20] Usp. **Ћоровић,** *Продаја Конавља,* 90.

[21] *Lett. di Lev. VIII,* fol. 142, 16. I. 1423; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 188; **Jorga,** *Notes II,* 211.

[22] *Lett. di Lev. VIII,* fol. 143, 27. I. 1423; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 189; **Jorga,** *Notes II,* 211.

[23] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 582-585; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 319-321.

iznos u novcu uzeli od njegova pologa te da je ostatak prepisan u novi list.[24] Drugom ispravom potvrdili su istoga dana da su iz poklada izvadili zlatnu ikonu, a 2000 dukata upisali su u novi list na ime Sandaljeve žene Jelene.[25] Potom su pismeno izjavili da su uzeli 2800 dukata i upisali ih s ostalim pologom u drugi list.[26] Po obavljenom poslu Dubrovčani su također izdali ispravu kojom su potvrdili radnje koje su u tom pogledu poduzeli navedeni Sandaljevi poklisari.[27] U međuvremenu završeni su bili pregovori o predaji grada Sokola Dubrovčanima, pa su knez i Vijeće umoljenih 19. veljače dali uputu svojim opunomoćenim predstavnicima, knezu Nikoli Đurđeviću, tada na položaju konavoskog kneza, te Viti Gučetiću i Marinu Prodanelu da od Sandaljevih poslanika, starca Dmitra i Radovana Vardića preuzmu spomenuti grad i u to ime ih daruju s 400 perpera.[28] Radoslavovi poslanici krstjani Vlatko Tumurlić i Radin Butković, te knezovi Budislav i Vukašin, uspjeli su ishoditi da njihov gospodar bude primljen za dubrovačkoga vlastelina i vijećnika, o čemu su Dubrovčani putem svojih izaslanika izvijestili vojvodu Sandalja.[29] Pri sređivanju tih poslova posebnu ulogu imao je krstjanin Vlatko Tumurlić te ga dubrovačka strana izrijekom spominje u više navrata u uputi koju su 19. veljače knez i Vijeće umoljenih izdali svojim poklisarima koji su trebali poći u Bosnu vojvodama Sandalju i Radoslavu. Uz isticanje njegove uloge, predvidjeli su za Vlatka i njegove sudrugove u misiji 200 perpera na ime troškova koje su imali te četiri

---

[24] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 363; **Пуцић,** *Споменици српски II,* 69. O sređivanju Sandaljeva poklada usp. **Kurtović,** *Kretanje,* 34-35.

[25] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 371; **Пуцић,** *Споменици српски II,* 73.

[26] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 373; **Пуцић,** *Споменици српски II,* 75.

[27] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 373-374.

[28] "Perche Dmitar staraz et Radouan Vardich ambaxiadori de voyvoda Sandagl viene in Canal per consignarne et darne el castello de Sochol, pero comettemo a voy ... Item recevuto che haverete el castello predicto liberamente in vostre mane tutti tre voy donarete li quatrocente yperperi che portan com si ser Vita et ser Marin a Dmitar staraz et a Radouan Vardich per isdausthina per parte dela nostra signoria", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 189; usp. **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 45.

[29] "auemo col nome di dio riceuuto el dicto Radossauo per nostro zentilomo et consigleri", *Lett. di Lev. VIII,* fol. 147, 19. II. 1423; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 189; **Jorga,** *Notes II,* 212; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 358. Više o tim naporima **Мијушковић,** *Додељивање,* 91, 95-96, 100-101.

peče tkanine za vojvodu Radoslava.[30] Nesumnjivo je vojvoda Radoslav bio zadovoljan postignutim, pa je 7. travnja 1423. sa svoje strane potvrdio Dubrovčanima stečene povlastice i prava na Sandaljev dio Konavala, ne propustivši priliku da posebno naglasi zasluge članova svog izaslanstva koje je uspješno obavilo povjereni posao na zadovoljstvo obiju strana.[31] Iako su Dubrovčani bili zadovoljni držanjem pripadnika Crkve bosanske u njihovim poslovima s Bosnom, ipak nisu uvijek bili spremni na ustupke, kao što pokazuju vijesti s početka svibnja 1423. prema kojima su sudci u Drijevima optuživali carinike zbog davanja soli u napolicu. Takvu isporuku soli od 100 tovara dali su Živanu Debeljeviću, a bila je namijenjena patarenima u Neretvi.[32]

Gledano po opsegu obavljenog posla i njegovoj osjetljivosti, jer se radilo o teritorijalnim ustupcima i statusnim promjenama u pogledu Konavala, za što su bili zainteresirani Dubrovčani, bila je to jedna od značajnijih i uspješnijih diplomatskih misija u kojoj su istaknuto mjesto pregovarača zauzimali predstavnici Crkve bosanske. Njihov je uspjeh utoliko veći ukoliko se ima na umu da su povjereni posao obavili na zadovoljstvo ne samo svojih gospodara nego i Dubrovčana, pokazavši se doraslima dubrovačkim pregovaračima koji su nadaleko bili poznati po spretnosti u diplomatskoj vještini. Nakon te misije uslijedilo je višegodišnje razdoblje u kome se o predstavnicima Crkve bosanske ništa ne zna. Treba istaknuti da je to razdoblje proteklo u znaku smirivanja unutrašnjeg stanja u zemlji i jačanja središnje vlasti. U mirnodopskim uvjetima očito nije bilo potrebe za čestim diplomatskim i posredničkim nastupima predstavnika *krstjana* i članove njihove hijerarhije.

Nekoliko godina poslije, kad su dubrovački trgovci u Bosni pretrpjeli štete i doživjeli neprijatnosti, Dubrovčani su 1. lipnja 1428. naložili svojim poslanicima Nikoli Đurđeviću i Marinu Gunduliću da o tome upoznaju

---

[30] "Per Vlatcho Tumurlich cola sua compagnia vi mandemo per spese yperperi ducento in un sacheto et lo quatro peze de panni che douete donare a Radossauo", *Lett. di Lev. VIII,* fol. 148', 19. II. 1423; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190; **Jorga,** *Notes II,* 212; usp. **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 46.

[31] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 585-591; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 322-325. Političku pozadinu tih događaja usp. **Ивић,** *Радосав Павловић I,* 27; **Косовић,** *Жупа Конавли,* 205-206; **Грујић,** *Конавли,* 32; *Poviest I,* 469; **Živković,** *Tvrtko II,* 106.

[32] **Динић,** *Трг Дријева,* 144; **Динић,** *Српске земље,* 397.

djeda i zamole ga da se zauzme za njih kod bosanskog kralja.[33] Kad je dva mjeseca poslije njihova stvar u potpunosti bila sređena, a Dubrovčani dobili odgovarajuću ispravu, tražili su 31. srpnja od istih poklisara da tu povelju pokažu *djedu* i drugim dvoranima koji su prijateljski raspoloženi prema Republici, te da im kažu koliko ona u njih polaže svoje nade.[34] Koliko su Dubrovčani polagali nade u autoritet i povjerenje predstavnika Crkve bosanske pokazali su sljedeći događaji u vezi s otvorenim neprijateljstvom između njih i vojvode Radoslava Pavlovića oko Konavala. Dubrovčani su svim silama radili da na svoju stranu u tom sukobu pridobiju, osim kralja, vojvodu Sandalja i utjecajne članove hijerarhije Crkve bosanske, poput Dmitra krstjanina, pa čak i samog njezina vrhovnog poglavara. U vezi s tadašnjim događajima Dubrovčani su razvili živu diplomatsku djelatnost te su 18. svibnja 1430. izdali uputu svome poklisaru Benediktu Gunduliću, koga su spremali poslati vojvodi Sandalju.[35] Početkom lipnja uputili su kralju Tvrtku II. Tvrtkoviću izaslanika Nikolu Rastića, koji ga je trebao nagovoriti da s njima udari na vojvodu Radoslava za kojega se kaže da je na Porti radio protiv njega i vojvode Sandalja Hranića. Kralj je u tim događajima pokazivao veliku neodlučnost te je umjesto pristajanja uz Dubrovčane izjavio njihovu poklisaru da je vojvodi Radoslavu poslao dvojicu patarena s Ivanišem Gojsićem koji bi ga imali pozvati na mir. Dubrovačani takvim Tvrtkovim držanjem očito nisu bili zadovoljni pa je njihov izaslanik odgovorio kralju kako bi ga oni, umjesto što šalje patarene vojvodi Ra-

---

[33] "Et per caso voi vi trouasse col died et lui con voi salutatelo per parte nostra et dandogli la letera de credenza ditegli quanto la tera a buona speranza in lui", *Lett. di Lev. X,* fol. 89', 1. VI. 1428; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190; **Исти,** *Државни сабор,* 12, bilj. 23; usp. **Šidak,** *Bogumilstvo,* 108; **Isti,** *O autentičnosti,* 295, bilj. 74; **Isti,** *Studije,* 99 i 272, bilj. 74; **Fine,** *Улога,* 28; **Isti,** *Bosnian Church,* 242.

[34] "Per la requesta che fatte se la poveglia de patti et promesse che abiamo con li reali et signori de Bosna, la qual vi mandessimo dovete mostrar, vi respondemo che la detta poveglia fa per noi et in favor nostro, si che essa potete et dovete mostrar allo died et a quelli altri cortexani che cognosceti benivoli et amici dela signoria nostra et li quali sperati debiano esser et operarsi in favor nostro", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190.

[35] *Lett. di Lev. X,* fol. 136'-138, 18. V. 1430; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190.

doslavu, radije imali kao saveznika na svojoj strani.[36] Tvrtkovo izaslanstvo sastavljeno od dvojice patarena, te Ivaniša Gojsića donijelo je vojvodin odgovor kojim se on ispričavao Dubrovčanima zbog svojih postupaka i nudio im mir. O tome je Nikola Rastić pisao početkom lipnja iz Sutjeske u Dubrovnik, a već 8. lipnja upućen mu je odgovor koji je trebao prenijeti kralju. Iako nezadovoljni ponudama, naložili su Rastiću da mu zahvali što je slao Ivaniša i patarene Radoslavu Pavloviću.[37] Sedam dana poslije, 14. lipnja 1430. knez i Malo vijeće dali su uputu svome poslaniku Benediktu Gunduliću koji se spremao poći vojvodi Sandalju. Iz nje se doznaje da su Dubrovčani već bili obaviješteni kako je vojvoda Radoslav u međuvremenu uputio Sandalju Hraniću u Samobor poslanike, starca Dmitra i dvojicu neimenovanih patarena, koji su trebali moliti vojvodu da posreduje za mir kod Dubrovčana.[38] Iako pojedinosti u vezi s tim nastupima pripadnika Crkve bosanske nisu u izvornoj građi došle jače do izražaja, njihova uloga nije bila beznačajna. To je razlog što se oni pojavljuju i poslije kada su u pitanju bili važni poslovi. Tako se primjerice doznaje da su najviši predstavnici Crkve bosanske, *djed* i *gosti,* boravili početkom listopada 1430. kod vojvode Sandalja, koji je tada radio na sklapanju saveza s Dubrovčanima o kupovini zemalja vojvode Radoslava Pavlovića. Dubrovčani su u uputi od 6. listopada te godine za Benedikta Gundulića, kojega su kao izaslanika spremali poslati Sandalju, predviđali njihovo darivanje.[39] O tome je istog dana raspravljalo Vijeće umoljenih i usvojilo prijedlog da se *djedu* i *gostima* koji su pošli Sandalju Hraniću odobri dar u slatkišima vrijedan

---

[36] *Lett. di Lev. X,* fol. 143'-144', 3. VI. 1430; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190-191. O tome opširnije **Truhelka,** *Konavôski rat,* 165-167.

[37] *Lett. di Lev. X,* fol. 149'-150, 8. VI. 1430; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190-191; **Jorga,** *Notes II,* 267; usp. **Živković,** *Tvrtko II,* 144; **Маликовић,** *Павловићи,* 184. **Truhelka,** *Konavôski rat,* 195, 199, tog Tvrtkova izaslanika naziva Ivaniš Gojšić; a **Klaić,** *Poviest Bosne,* 272, Ivan Gošić.

[38] *Lett. di Lev. X,* fol. 156'-1158, 14. VI. 1430; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 191; usp. **Truhelka,** *Konavôski rat,* 166; **Živković,** *Tvrtko II,* 145, bilj. 40.

[39] "Intendessimo lo motivo vi feci voivoda per mandar confetti per honorar per suo amor lo died e gosti", *Lett. di Lev. XI,* fol. 7, 6. X. 1430; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 191, 223; **Jorga,** *Notes II,* 280. Širu pozadinu tih događaja usp. prema **Truhelka,** *Konavôski rat,* 177-185; *Poviest I,* 479-481; **Korać,** *Trebinje I,* 144.

20 perpera.[40]

Nakon što se sukob nije mogao izbjeći, predstavnici Crkve bosanske su se ponovno na neko vrijeme povukli s javne pozornice. Sljedeći podatak o njima odnosi se na neimenovanog patarena koji je 22. veljače 1432. boravio u Dubrovniku radi kupovine tovara ulja za vojvodu Sandalja Hranića. Tom prilikom odobreno mu je da može izvesti i tovar ulja za vlastite potrebe,[41] kao što je dvije godine poslije Malo vijeće odobrilo izvoz dvanaest stara ulja krstjaninu Veseoku oslobodivši ga plaćanja carinskih obveza.[42] Takvu praksu imali su Dubrovčani i prije, o čemu svjedoči primjer iz 1403. kad su u vrijeme mirovnih nastojanja u rujnu te godine dozvolili krstjaninu Vlatku Tumurliću da može u njihovu gradu kupiti i za svoje potrebe izvesti tovar ulja, osam lakata sukna i neke druge potrepštine.[43]. Ima, međutim, i drugih primjera koji potvrđuju da su pripadnici Crkve bosanske također trgovali s Dubrovčanima kod kojih su nabavljali određenu robu za svoje potrebe, najčešće ulje, tkanine, pa i pšenicu. Pri tom valja napomenuti da su traženu robu uglavnom nabavljali uz carinske olakšice, što bi upućivalo na njihov povlašteni položaj kod Dubrovčana. Oslonac na najistaknutijeg predstavnika Crkve bosanske, njezina *djeda,* Dubrovčani su zadržali i poslije. Kad je došlo do krupnih promjena u Bosni izazvanih novim neprijateljstvima između Pavlovića i vojvode Stjepana Vukčića, odnosno kad je Rajko, zapovjednik njegove vojske, u veljači 1438. zauzeo Trebinje,[44] dotad grad Pavlovića, iskrsnuli su novi problemi u odnosima s vojvodom

---

[40] "Prima pars est de donando died et gosti qui venerunt ad Sandagl. Captum per omnes. … Prima pars est de donando eisdem in confectionibus yperperos viginti", *Cons. Rog. III,* fol. 240, 6. X. 1430; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 223.

[41] "Captum fuit de condecendo patarino voivode Sandagl quod possit extrahere de Ragusio salmam unam olei non obstante parte in contrarium capta. Item die XXIII dicti mensis captum fuit de concedendo sibi patarino aliam salmam", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 223.

[42] "Captum fuit quod de gratia Veseochus patarinus possit extra Ragusium portare staria oley duodecim solvendo duanam debitam", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 224.

[43] "Prima pars est de faciendo graciam Vlatcho patareno possendi epmere (sic) unam salmam oley et bracia octo panni lane cum suis denariis", *Ref. XXXII,* fol. 169, 19. IX. 1403; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 222; **Jorga,** *Notes II,* 98, bilj. 1; usp. **Kovačević,** *Trgovina,* 44; **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 22

[44] **Korać,** *Trebinje I,* 149; usp. **Ћоровић,** *Хисторија Босне,* 450.

Radoslavom, pa je Vijeće umoljenih tražilo jamstva djeda Crkve bosanske. Pri zauzimanju Trebinja, Kosača je došao do Radoslavovih povelja koje je Pavlović u tom gradu držao, a odnosile su se na višekratno ulaganje dukata i srebra u Dubrovniku. Za njega su se tom prigodom zauzimali kralj Tvrtko II. i *djed,* kojemu se ime ne navodi. O vojvodinu zahtjevu raspravljalo je dubrovačko Vijeće umoljenih 28. travnja 1438. kad je ovlastilo kneza i Malo vijeće da odgovore kraljevim i Radoslavovim izaslanicima o načinu na koji vojvoda može doći do svojega novca položenog u njihovu gradu. Dubrovčani su tražili od vojvode da im prethodno pošalje povelju i vjerovno pismo koje su potvrdili kralj, vojvoda Radoslav i *djed.*[45] Na njihov odgovor reagirala je bosanska strana objašnjenjem zašto im Radoslav ne može vratiti tražene povelje. Vijeće umoljenih raspravljalo je 28. svibnja o bosanskom odgovoru iza koga su stajali kralj i po imenu nepoznati *djed.*[46] Okolnosti u kojima su Dubrovčani navodili *djeda* daju za pravo zaključiti da je on još uvijek slovio kao najsnažniji jamac i najpouzdaniji autoritet u bosanskoj državi.

Ponovno pojavljivanje predstavnika Crkve bosanske u službi bosanskih velikaša uslijedilo je u vrijeme vođenja mirovnih pregovora između

---

[45] "Prima pars est de dando libertatem d. rectori et eius Minori Consilio respondendi ambaxiatoribus d. rectori Bosne et voyvode Radossaui quod non volentibus nobis adducere et restituere poveglias per nos alias factas eidem Radossauo pro denariis quos habet in nostro comune ad prode de quinque pro centenario et mittentibus prefatis d. rege Bosne et voyvoda Radossauo et died suos legiptimos nuntios dominio nostro cum litteris suis credentialibus et poveglis supra firmatis et in publicam ac autenticam formam redactis cum eorum bullis pendentibus, existentibus prefatis ambaxiatoribus in concordia et unanimi voluntate, ipsi omnes denarii dicti voyvode Radossaui dari, restituti et exhiberi debeant iuxta requisitionem", *Cons. Rog. VI,* fol. 194', 28. IV. 1438; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 225. Radoslavove nevolje u vezi s podizanjem novca oslikao je **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 44; usp. **Kurtović,** *Pavlovići,* 218, bilj. 33.

[46] "Prima pars est de consentiendo domino Regi Bosne quod pro denariis voyuode Radossaui qui sunt in comuni nostro et petit eos extrahi debere non reddendo nobis priuilegia nostra sibi pro dictis denariis alias indulcta, quod sufficiant nobis priuilegia prefati domini Regis et dicti voyuode Radossaui absque priuilegio diedi supremi patarenorum, non obstante aliqua alia parte prius in contrarium", *Cons. Rog. VI,* fol. 198, 28. V. 1438; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 225. Dubrovčani su pristali dati vojvodi Radoslavu njegov uloženi novac, ali se procedura isplate otegnula do kolovoza 1439, **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 637-641; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 398-402. O tome opširnije **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 44; **Kurtović,** *Pavlovići,* 217-219.

vojvode Radoslava i Dubrovčana potkraj listopada 1432. Tada se u vojvodinoj službi pojavio krstjanin Radin kojega je sa svjetovnjacima Sankom Bogavčićem, Ivanišom Hrebeljanovićem i Ostojom dijakom, Radoslav poslao u Dubrovnik, gdje je sudjelovao u mirovnim pregovorima i sastavljanju ugovora o miru kojim se završilo trogodišnje ratovanje, poznato kao Konavoski rat.[47] Radoslavovi su poslanici bili vrlo dobro primljeni u gradu podno Srđa na što upućuje podatak da je 23. listopada Vijeće umoljenih razmatralo više prijedloga po kojima je svakog od četvorice njegovih izaslanika trebalo obdariti. Prijedlozi su se razlikovali po vrijednosti dara kojim su namjeravali nagraditi vojvodine pregovarače.[48] Nakon izmirenja dviju strana ponovno se na neko vrijeme gubi trag nastupima *krstjana,* pa se nameće pomisao da do tada još nisu bili postali dvoranima *(kućanima)* rusaške gospode. Prijelaz u službu oblasnih gospodara statusno još nije bio riješen, iako su im se članovi crkvene hijerarhije i obični redovnici već bili stavili na raspolaganje po završetku procesa raspada teritorijalnog jedinstva zemlje i zatvaranja oblasnih gospodara u granice novouspostavljenih rusaga. Oblasni gospodari doista su se mogli u određenim situacijama koristiti njihovim diplomatskim, posredovnim i drugim uslugama, ali oni na dvorovima rusaške gospode još nisu bili zauzeli ono mjesto koje će im poslije pripasti. U svakom slučaju, predstavnici Crkve bosanske važili su kao ugledni, vrlo poštovani i utjecajni ljudi s čijom pravednošću se najozbiljnije računalo ne samo u Bosni nego i u susjednom Dubrovniku.

Posebno poglavlje u povijesti Crkve bosanske nastupilo je nekoliko godina nakon što je vojvodu Sandalja naslijedio sinovac Stjepan Vukčić koji se, uskoro po preuzimanju stričevih zemalja, našao u situaciji da se brani od neprijateljskih nasrtaja vojvode Radoslava Pavlovića, što se izrodilo u dugo obračunavanje između ovih dviju velikaških porodica čije su odnose već dulje vrijeme pritiskali neraščišćeni računi izazvani ubojstvom kneza Pavla Radinovića. S obzirom na to da je stupanje predstavnika Crkve bosanske u službu rusaške gospode bilo u najtješnjoj vezi sa stanjem odnosa između Pavlovića i Kosača dodatno opterećenim nepomirljivošću,

---

[47] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 617-631; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 366-372. O mirovnim pregovorima i ulozi krstjanina Radina Butkovića više **Truhelka,** *Konavôski rat,* 202-205, **Isti,** *Testamenat,* 359.

[48] *Cons. Rog. V,* fol. 111'-112, 23. X. 1432; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 224.

diplomatsku djelatnost *krstjana* treba promatrati u tijesnoj vezi s praktičnim potrebama koje su iz takvog stanja proistjecale. Više od karaktera povjeravanih diplomatskih misija u kojima su sudjelovali pripadnici Crkve bosanske o njihovoj novoj ulozi, govori činjenica da su neki od njih znali prelaziti iz službe dotadašnjih gospodara i u tabor njihovih protivnika. Neugodna iznenađenja i loša iskustva ostajala su po pravilu na strani slabijih, kao što to potvrđuju primjeri Radoslavovih diplomata Radina Butkovića i Radašina Vukšića. Nakon Radoslavova izmirenja s Dubrovčanima 25. listopada 1432. Radin Butković se više ne spominje u njegovoj službi, nego se već u sljedećem nastupu 11. travnja 1437. navodi kao jedan od dvojice poslanika vojvode Stjepana.[49] Što se tiče njihova prelaska u službu vojvode Stjepana Vukčića ne da se naslutiti prava pozadina takva postupka, pa bi se o razlozima moglo tek nagađati. Suvremena izvorna svjedočanstva ne nagovještavaju postojanje nekog pobliže nepoznatog sukoba između njih dvojice i vojvode Radoslava te bi čitavu stvar, po svemu sudeći, valjalo promatrati u ovisnosti o stanju odnosa između dvije velikaške porodice, Kosača i Pavlovića. Može se pretpostaviti da do napuštanja vojvode Radoslava nije došlo zbog teritorijalnih gubitaka i posljedica koje bi oni mogli imati po Crkvu bosansku na sad već bivšim posjedima Pavlovića, nego na to treba gledati kao na izazov pred kojim su se njezini redovnici našli nakon što je u Bosni bio završen proces izdvajanja zemalja rusaške gospode i u njima izgrađena jaka središta lokalne moći. Jačina izazova proporcionalna je mogućnostima koje im je nudio izbor. Stoga im nije bilo svejedno kome će služiti. Kako su se kraljevi sve češće okruživali franjevcima kao kapelanima i duhovnicima te se oslanjali na Rimsku kuriju i Ugarsku, dvor Kosača nudio je pripadnicima Crkve bosanske najviše u pogledu postizanja blistave karijere i njihov odziv nije izostao. U odnosima između Pavlovića i Kosača, očita prednost bila je na strani potonjih.

Prelaskom u službu vojvode Stjepana, Radinovo mjesto zauzela su druga dvojica krstjana, Radašin i Juraj. O krstjaninu Radašinu saznaje se iz dubrovačke isprave od 10. siječnja 1437. kojom su potvrdili vojvodi Radoslavu da su primili 2500 dukata i 9000 perpera koje je poslao po svojim

---

[49] *Cons. Rog. VI,* fol. 119, 11. IV. 1437; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 224-225; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 359; **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 108; **Solovjev,** *Gost Radin,* 313; **Isti,** *Le testament,* 144; **Babić,** *Diplomatska služba,* 34; **Fine,** *Bosnian Church,* 256.

ljudima Brailu Tezalovići, krstjaninu Radašinu i boračkom knezu Dabiživu.[50] Iz te isprave proizlazi da je Radašin tada bio na početku diplomatske službe te da ga je stoga vojvoda i naveo u svom poslanstvu iza iskusnog poslanika Braila Tezalovića, ali ispred u diplomatskim poslovima isto toliko neiskusnog svjetovnjaka, kneza Dabiživa. Takav redoslijed navođenja upućuje na zaključak da su duhovna lica u poslanstvima imala izvjesnu prednost koja je proistjecala iz njihova ugleda u društvu, što je isticano na taj način da su ih navodili ispred svjetovnih članova poslanstva. Kako su odnosi između Dubrovčana i Radoslava Pavlovića u tom trenutku bili dobri, to su – kao što su to redovito činili u takvim situacijama – u Malom vijeću razmatrali prijedlog da se krstjaninu Radašinu i drugoj dvojici Radoslavovih poslanika daruje po 10 perpera.[51]

U toku porodičnog sukoba između Pavlovića i Kosača, *krstjani* su u rasponu od pet godina nastupili u dvanaest diplomatskih misija, od toga se u službi vojvode Radoslava Pavlovića spominju četiri puta, a za potrebe vojvode Stjepana Vukčića pojavili su se čak u osam navrata. Poslovi koje su tada obavljali vrlo su raznovrsni, a vremenski gledano nastupi su nejednako raspoređeni. Tako su tijekom 1437. nastupili tri put, i to jednom u već navedenom slučaju u službi Radoslava i dva put za potrebe Stjepana Vukčića. U Dubrovniku je 11. travnja boravilo Kosačino poslanstvo i rješavalo slučaj Radoslava Silkovića koji se u međuvremenu nešto zamjerio vojvodi Stjepanu. Kako pregovori nisu tekli bez problema, knez i Malo vijeće odlučili su da se vojvodinim poklisarima pročita isprava i jamstvo koje je vojvodi Radoslavu svojedobno dao vojvoda Sandalj Hranić.[52] Nekoliko dana poslije, vojvoda je u Dubrovnik poslao novo izaslanstvo koje su činili starac Radohna, dvorski knez Vukašin i Radič Pribisalić. Vrijedno je ista-

---

[50] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 633-634; **Пуцић,** *Споменици српски II,* 93-95; usp. **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 106; **Драгојловић,** *Крстјани,* 99, 230-231.

[51] "Captum fuit de dando in speciebus Radassin patarino et comiti soto Boraç ad yperperos decem pro quolibet eorum", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 224.

[52] "Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo parvo consilio faciendi legere Radino staraç et Radouano Varnich (sic!) Ambassatoribus voiuode Stipani scripturas et cautelas quas habet Radossaus Silchouich et sibi fecit Vaiuoda Sandagl. Et ipsis Ambassatoribus non producentibus nec ostendentibus aliis scripturis que valeant dictas dicti Radossaui infringere, quod dominus rector cum suo parvo consilio possit franchare dictum Radossaum, si sibi videbitur", *Cons. Rog. VI,* fol. 119, 11. IV. 1437; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 224-225.

knuti da su poslanici označeni kao *speciales,* što bi upućivalo na zaključak da je naglašavanje njihove "posebnosti" u tijesnoj vezi s neuspjehom prethodnog poslanstva, koje očito nije dovoljno učinkovito branilo vojvodine zahtjeve u pogledu Radoslava Silkovića i Kosačinih prava na zakupninu za Drijevski trg te su novim poslanicima izdane posebne upute za njihov nastup. To je drugo vojvodino izaslanstvo bilo uspješnije, primivši u ime svoga gospodara 500 dukata drijevske zakupnine.[53]

Osobito su se predstavnici Crkve bosanske istaknuli u službi Kosača i Pavlovića u toku 1438, kada su sudjelovali ukupno u šest različitih diplomatskih misija od kojih su dvije bile u službi Pavlovoća, a četiri puta nastupili su kao poslanici vojvode Stjepana. Tako su primjerice 23. veljače kao poslanici vojvode Stjepana u Dubrovniku boravili Vukašin Suhačić i krstjanin Radašin,[54] koji je prije i poslije toga u više navrata nastupao u službi Radoslava Pavlovića. Tu misiju treba promatrati u okviru najnovijih promjena u odnosima između Pavlovića i Kosača, uz napomenu da su se one izravno odrazile i na njihove veze s Dubrovčanima. Početkom veljače 1438, nakon što je Radoslav bio potisnut iz nekih svojih posjeda u blizini Primorja, Stjepanov kapetan Rajko Pripčić zaveo je u Trebinju neke novine zbog kojih su Dubrovčani negodovali kod vojvode, ali im to nije puno pomoglo. Napetosti u njihovim odnosima porasle su i zaslugom Dubrovčana koji su Radoslavove izbjeglice primali na svoj teritorij, tako da se zapleti nisu mogli izbjeći.[55] Vojvodino je izaslanstvo imalo osjetljivu zadaću uvjeriti Dubrovčane u njegovu dobronamjernost i iskrenost prema njima, ali se pokazalo da oni nisu bili zadovoljni navođenim razlozima i opravdanjima, pa posredovanje nije dovelo do željenog ishoda, niti je zategnutosti među njima nestalo.

---

[53] "Ambaxiatores et nuntii speciales voivode Stipani videlicet Radochna staraz, Vocassin duoçchi (sic) et Radiç Pribisalich", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 193; usp. **Исти,** *Трг Дријева,* 130, bilj. 1; **Исти,** *Српске земље,* 385, bilj. 85; **Драгојловић,** *Крстјани,* 99.

[54] "Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo minori Consilio Respondendi Ambaxiatoribus vayuode Stipani et ambaxiatoribus Vochasini Suchaçich et Radasini christianini secundum quod fuit argentum in presenti Consilio rogatorum, prout ipsi domino Rectori et suo parvo consilio videbitur", *Cons. Rog. VII,* fol. 21, 23. II. 1438; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 226.

[55] Političku pozadinu tih događaja opširnije je prikazao **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 25.

Dugo razračunavanje Pavlovića i Kosača iscrpljivalo je ekonomski obje strane. Da popravi svoj financijski položaj vojvoda Stjepan je od polovice lipnja do polovice rujna u tri navrata slao poslanike, među kojima su bili zastupljeni i predstavnici Crkve bosanske, u Dubrovnik po novac koji je stizao na naplatu, a njemu je bio potreban za nastavak dugog ratovanja. Polovicom lipnja boravili su u Dubrovniku Kosačini poslanici starac Radin Butković i Vukman Jugović, koji su tom prilikom podigli iznos od 4000 dukata koje je njihov gospodar naslijedio od svog strica.[56] Iz dubrovačkog odnosa prema njegovim poslanicima vidljivo je da su njihovi nesporazumi u međuvremenu bili riješeni. Upadljivo je da su Dubrovčani visinom prigodnih poklona napravili osjetnu razliku između starca Radina i Vukmana Jugovića, obdarivši prvoga sa 60, a drugoga sa 30 perpera tkanine.[57] Potkraj srpnja poslao je Kosača u Dubrovnik poslanstvo u istom sastavu koje je 27. srpnja podiglo konavoski dohodak,[58] a sredinom rujna ponovno su pošli u grad svetoga Vlaha da podignu i preostali dio Sandaljeve ostavštine, tako da je u pokladu ostao još samo onaj dio koji je pripadao Stjepanovim sinovima, Vlatku i Vladislavu.[59]

Premda je teško iz dostupnih povijesnih izvora odrediti karakter poslova koje su Radoslavovi poslanici u dva navrata u toku 1438. trebali obaviti u Dubrovniku, može se pretpostaviti da te nastupe valja promatrati u vezi sa stanjem odnosa dviju strana. Misije su imale za cilj popraviti i učvrstiti odnose između vojvode Radoslava i Dubrovčana. O pregovaračkim nastupima njegovih izaslanika svjedoče dubrovačke vijesti iz kojih se saznaje da je početkom kolovoza 1438. kao vojvodin poklisar u gradu podno Srđa boravio krstjanin Radašin kome su knez i Malo vijeće predali

---

[56] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 46-47; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 390-391; usp. **Душанић,** *О старцима,* 440; **Truhelka,** *Testamenat,* 360; **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 28. **Kurtović,** *Kretanje,* 39.

[57] Vijeće umoljenih je 14. lipnja 1438. raspravljalo o prijedlozima "Prima pars est de donando ambaxiatoribus voyuode Stipani videlicet Radin staraz et Vuochman Juchouuich … Prima pars est de donando dictis ambaxiatoribus videlicet Radino staraz ypp. LX et Vuchman ypp. XXX in pannis", *Cons. Rog. VI,* fol. 201', 14. VI. 1438; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 225.

[58] "Radouan Vardich et Vuochman Giugouich nuntii et ambaxiatores voyvode Stipani", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 193; usp. **Динић,** *Дубровачки трибути,* 241.

[59] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 47-53; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 393-396.

odgovor na zahtjeve njegova gospodara. Toga je dana Vijeće umoljenih razmatralo i usvojilo prijedlog o darivanju njegova izaslanika tkaninama u vrijednosti 50 perpera.[60] Radoslav je tom prilikom poslao samo jednog čovjeka, i to predstavnika Crkve bosanske, pa se iz toga može izvesti zaključak da povjereni posao nije iziskivao pretjeranu diplomatsku vještinu, nego je za nju bilo dovoljno povjerenje i moralni autoritet odabrane osobe. U skladu s razvojem njihovih odnosa, treba promatrati i diplomatsku misiju tročlanog poslanstva vojvode Radoslava, koje su sačinjavala dvojica pripadnika Crkve bosanske, krstjani Radašin i Juraj te svjetovnjak, knez Ivaniš Hrebeljanović. Iz toga bi se dalo zaključiti da je vojvoda tom prigodom poklonio puno veću pozornost poslovima koje je tada trebalo obaviti. Unatoč prijateljskim odnosima između dviju strana, Dubrovčani su bili mnogo izdašniji u prethodnom slučaju kad su darivali Radoslavova poklisara nego što su darežljivost iskazali prema poslanicima u posljednjoj misiji, kada je odobrena svota bila gotovo upola manja.[61]

Sukobi su iscrpljivali ekonomsku moć vojvode Radoslava Pavlovića, pa je tijekom 1439. u dva navrata slao svoje ljude u Dubrovnik po novac koji je stizao na naplatu od njegova pologa na dobit. Podignutim novcem mogao je ublažiti financijsku oskudicu u koju ga je dovelo ratovanje s vojvodom Stjepanom. Radoslav je početkom 1439. poslao u Dubrovnik krstjanina Radašina zajedno s Vučihnom Radosalićem i Ivanišem Hrebeljanovićem da podignu kamate koje je imao od uloženog novca. Osim 250 dukata od dvogodišnje kamate, Radoslavovi su poslanici podigli njegov dio konavoskog dohotka.[62] Podatci iz dokumenta kojim je vojvoda potvrdio prijem dobivenog novca nagovještavaju neke promjene do kojih je u međuvremenu došlo u odnosima između njega i krstjanina Radašina. Na temelju oskudnih vijesti teško bi bilo o tome nešto određeno tvrditi. Ne može se dokučiti pozadina te promjene koja nije ostavila dubljeg traga na

---

[60] "Prima pars est de donando dicto Radassino in panno ypp. quinquaginta", *Cons. Rog. VI,* fol. 218', 4. VIII. 1438; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 226.

[61] Malo vijeće odlučilo je 3. studenog 1438. da se krstjanima Radašinu i Jurju, te knezu Ivanišu Hrebeljanoviću da dar u papru vrijedan 10 perpera za svakog od njih, **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 226-227. **Truhelka,** *Testamenat,* 359; i **Динић,** *Један прилог,* 37, tu misiju datiraju u 1439. godinu.

[62] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 635-637; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 397-398.

njihove odnose, ali je ipak poljuljala vojvodino povjerenje u svog dotadašnjeg najuspješnijeg diplomatu zbog čega je misija bila povjerena knezu Budisavu Bogavčiću, koji je u citiranoj ispravi naveden ispred krstjanina Radašina, Vučihne Radosalića i Ivaniša Hrebeljanovića.[63]

U tom pogledu ništa se nije promijenilo ni nekoliko mjeseci poslije, ali se po dubrovačkim vijestima može zaključiti da se u gradu svetoga Vlaha saznalo za te promjene, jer su Dubrovčani početkom kolovoza 1439. pisali svojim poslanicima u Fojnici da stupe u vezu s Radoslavom Pavlovićem i da od njega zatraže da pošalje jednog od svojih *krstjana* zajedno s drugim izaslanicima radi rješavanja pitanja novca koji je on potraživao.[64] Vojvoda je udovoljio njihovu zahtjevu poslavši im nekoliko dana potom svoje četveročlano poslanstvo na čelu s knezom Budisavom, a drugo mjesto pripalo je krstjaninu Radašinu. Izaslanstvo je obavilo povjereni posao, pa je vojvoda 19. kolovoza o tome izdao ispravu kojom je potvrdio prijem podignutog novca.[65] Bez obzira na to što se stvarno zbilo u odnosima između vojvode Radoslava i krstjanina Radašina, ostaje činjenica da se spomenuti redovnik Crkve bosanske više ne spominje u obavljanju sličnih poslova u službi Pavlovića, niti se pojavljuje u poslanstvima nekog drugog bosanskog velikaša. Nepoznati razlozi, možebitni nesporazum s vojvodom Radoslavom, starost ili pak bolest, mogli su na njega utjecati da se povuče iz javnih nastupa i vrati u svoj rodni kraj, gdje je s bratom podigao sebi nadgrobni spomenik u Međeđi kraj Višegrada.[66]

---

[63] "ѥрь примисмо по нашихь слѹгахь и поклисарихь по кнезѹ бѹдисавѹ богавчикѹ и по радашинѹ крстьѩнинѹ вѹкшикѹ и по кнезѹ вѹчихнѣ радосаликѹ и по кнезѹ иванишѹ хребелѩновикѹ", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 635-637; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 397-398.

[64] U uputi svojim poslanicima od 8. kolovoza 1439. Dubrovčani su im nalagali da kažu vojvodi Radoslavu "che de qua debia mandare uno delli suoy patarini piu chari et dillecti ch' el abia insieme con altri a tuore li detti denari che ad ogni soa voluntade realmente et com integritade li serano dati et exborsati portando con lor le dette cautele de qua in opportuna forma et quello a noy lassando nele man nostre", *Lett. di Lev. XII,* fol. 85', 8. VIII. 1439; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 194; **Jorga,** *Notes II,* 351.

[65] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 637-641; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 398-402; usp. **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 172; **Fine,** *Bosnian Church,* 256.

[66] **Vego,** *Zbornik IV,* 14-15; **Isti,** *Novi i revidirani natpisi II,* 231; **Isti,** *Patarenstvo,* 111; **Isti,** *Iz historije,* 215; **Стојановић,** *Записи и натписи III,* 8, br. 4768; **Fine,** *Bosnian Church,* 289, bilj. 186; **Bešlagić,** *Stećci – kultura,* 510.

Na temelju izvornih podataka koji se odnose na djelatnost predstavnika Crkve bosanske u službi vojvoda Radoslava Pavlovića i Stjepana Vukčića primjetno je da je povjeravane poslove uglavnom određivao nepovoljan financijski položaj dvojice velikaša, koji je uslijedio kao posljedica njihova dugogodišnjeg ratovanja. U takvim okolnostima potreba za novcem bila je veća nego inače i određivala je predmet nastupa većine izaslanstava u kojima su istaknuto mjesto imali članove Crkve bosanske, bilo da su se pojavljivali u ime svojih svjetovnih gospodara, bilo da su njihovu prisutnost tražili sami Dubrovčani. Sasvim je razumljivo da su u tako kratkom, ali diplomatskim misijama vrlo bogatom razdoblju, pregovarački i posrednički poslovi ostajali u sjenci novčanih potraživanja. Iako takvi poslovi nisu zahtijevali osobitu diplomatsku vještinu poslanika, ipak su se u sastavljanju izaslanstava osjećale određene razlike, prije svega u vezi s brojem upućenih poklisara, a u nekim situacijama i s obzirom na njihovu pripadnost svjetovnom i duhovnom staležu, što je umnogome ovisilo o važnosti povjerenog posla. U tim nastupima predstavnicima Crkve bosanske nije bio osiguran položaj predvodnika, što upućuje na zaključak da su bili zamjenljivi i u onim sredinama u kojima su se redovito pojavljivali kao članovi upućivanih izaslanstava.

Posebno javljanje predstavnika Crkve bosanske kao poslanika u službi vojvode Stjepana uslijedilo je u toku 1440. i 1441. Središnje pitanje koje je određivalo njihovo tadašnje nastupanje bilo je u uskoj vezi s novim financijskim potraživanjima njihova gospodara. U vrijeme obnovljenih neprijateljstava između Kosača i Pavlovića, prema pisanju Dubrovčana ugarskoj kraljici, saznaje se da je vojvoda Stjepan zauzeo skoro sve zemlje svoga protivnika zbog čega je ovaj bio prisiljen tražiti mir, te je 24. travnja 1440. uputio svoje poslanike u Novi. Oni su ondje po dolasku zatekli dubrovačke izaslanike Nikolu Đurđevića i Andriju Bobaljevića, koji su također nagovarali Kosaču na izmirenje.[67] U tome su ih podupirali Kosačini ljudi, starac Radin Butković i knez Vukman Jugović, čiju naklonost kratko spominju knez i Malo vijeće u svom odgovoru od 30. travnja spomenutim poklisarima.[68] Može se zaključiti da je vojvoda Stjepan već tada iznio dubrovačkim izaslanicima svoja novčana potraživanja, ističući da mora sultanu platiti

---

[67] Opširnije o tim događajima **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 44-47.

[68] "E per lo simele el conforto vi feceno Radin staraz et Vochman", *Lett. di Lev. XII,* fol. 183, 30. IV. 1440; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 194.

novac koji mu je svojedobno obećao vojvoda Radoslav ili da se sâm izloži opasnosti i bude uništen. Ono što je za nas ovom prigodom posebno zanimljivo, iako u biti ne odstupa od uobičajenog pravila, odnosi se na dubrovačko ustrajavanje da se za sređivanje financijskih poslova s Kosačom pribavi potpora starca Radina Butkovića i kneza Vukmana Jugovića, koji su već prvih dana svibnja boravili u Dubrovniku radi podizanja uloženog novca svog gospodara i njegovih sinova Vladislava i Vlatka. O tome je raspravljano u Vijeću umoljenih 3. svibnja,[69] dva dana poslije na dnevnom redu bilo je neizbježno pitanje o darivanju spomenutih izaslanika sa po 50 perpera tkanina,[70] što je 7. svibnja prihvatilo Veliko vijeće.[71] Kad su svi potrebni poslovi bili završeni, poslanici su odnijeli Kosači traženi novac, a on je istog dana u Novom izdao odgovarajuću priznanicu kojom je potvrdio da je primio 12.000 dukata od Sandaljeve ostavštine.[72]

Početkom četrdesetih godina XV. st. nastale su nesigurne prilike za dubrovačke trgovce u području Goražda, pa nekoliko sljedećih primjera prikazuje pripadnike Crkve bosanske u negativnom svjetlu, kao začetnike pljačke dubrovačkih trgovaca na tom području. Prvi slučaj zadržavanja robe dubrovačkih trgovaca zbio se u kolovozu 1440, pa je o tome na svojoj sjednici raspravljalo Vijeće umoljenih koje je ovlastilo kneza i Malo vijeće da pišu vojvodi Stjepanu ako ocijene da je to potrebno. S obzirom na našu temu važno je istaknuti da se u toj odluci jasno kaže da su spornu robu

---

[69] "Prima pars est de acceptando petitioni quam fecerunt nostro dominio Radin staraz et Vochman Jugouich ambaxiatores voyuode Stipani parte ipsius voyuode et eius filiorum in restituendo sibi ducatos, pecunias et depositum omne, quos, quas et quod habent in nostrum comune Vladissauus et Vlatcus filii dicti voyuode dantibus nobis obligationes et scripturas omnes quas habuit et habet dictus vayvoda et eius filii predicti a nobis pro predictis pecuniis ducatis et depositis et etiam facientibus nobis alias scripturas et cautiones opportunas superinde", *Cons. Rog. VII,* fol. 158', 3. V. 1440; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 227.

[70] "Prima pars est de donando Radin staraz cristianino et Vochman ambaxiatoribus voyuode Stipani. – Prima pars est de donando predictis ad ypp. quinquaginta pro quolibet eorum in pannis. – Secunda pars est de donando eisdem ut supra ad ypp", *Cons. Rog. VII,* fol. 159', 5. V. 1440; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 227.

[71] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 227.

[72] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 54-57; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 403-405; usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 227. O toj diplomatskoj misiji usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 360; **Fine,** *Bosnian Church,* 256; **Драгојловић,** *Крстјани,* 100.

zadržali vojvodini patareni.[73] Potkraj studenog te godine novo oduzimanje robe u okolici Goražda pretrpio je Paoko Radojković, kome je Radoje Rugica nasilno oduzeo konja s robom.[74] Nasilno uzimanje robe dubrovačkim trgovcima spominje se potkraj 22. veljače 1441. u tužbi trgovca Bogiše Bogmilovića koju je podigao protiv Radoja Rugice i njegovih seljaka iz Vinice, Vukca Vragolovića i njegovih seljaka, te protiv Vukašina Bosnačića i Radašina Lisića iz Goražda, a naknadno i protiv gosta Gojsava i njegove posluge.[75]

Mjesto novog nasilja koje se pripisuje članovima Crkve bosanske nije pobliže poznato. Za taj nemili događaj saznaje se iz tužbe Radenka Pribilovića, koju je 26. prosinca 1441. podigao protiv nekog krstjanina Vukoslava i Mikoča Cidilovića za koje se veli da su provalili noću u njegovu kuću i ukrali bakreni vrč izrađen na turski način, a vrijednost mu je procjenjivao na 30 groša.[76]

Osim s nasilnim postupcima pojedinaca iz goraždanskog kraja, dubrovački su se trgovci suočavali i s administrativnim zaprekama u svome poslu. Zabilježeno je tako da je gost Gojsav s neimenovanim činovnikom vojvode Stjepana izdavao u Goraždu dubrovačkim trgovcima isprave o slobodnom prolazu *(salvus conductus),* a onima koji takvu ispravu nisu posjedovali ili je nisu imali uz sebe, oduzimao je robu. S obzirom na sačuvanu izvornu građu, doznaje se da je ta mjera pogodila skupinu dubrovačkih trgovaca koji su se u prosincu 1440. našli u Podborču, gradu vojvode Radoslava Pavlovića. Oni su bili upoznati da im je za dalje putovanje kroz

---

[73] Vijeće umoljenih ovlastilo je 22. kolovoza 1440. kneza i Malo vijeće da napišu "litteras comendaticias voyuode Stipano pro relaxatione salmarum pannorum detentarum nostris mercatoribus per eius patharinos, prout eidem domino Rectori et consilio videbitur fore opportunum", *Cons. Rog. VII,* fol. 187, 22. VIII. 1440; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 227; usp. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 229, bilj. 140.

[74] Paoko je 28. studenog 1440. "coram domino rectori ser Matheo de Gradi fecit lamentum supra Radoe Rugiza dicens quod accepit sibi per vim unum equum fulcitum cum sella et uno archo uno (sic!) cum friciis et una simitara valoris ducatorum 30 apud Gorazde a Drina causa illius patarini etc.", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 194; usp. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 228, bilj. 137; **Hrabak,** *Goražde,* 22.

[75] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 195; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 217; **Isti,** *Bosanska crkva,* 228, bilj 137; **Fine,** *Bosnian Church,* 259-260; **Ћошковић,** *О гостима,* 27-28.

[76] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 196; usp. **Fine,** *Bosnian Church,* 259.

zemlju pod vlašću vojvode Stjepana bila potrebna odgovarajuća propusnica te su uputili jednog između sebe u Goražde da im od gosta Gojsava i tamošnjeg vojvodina činovnika ishodi takav dokument, što je on i uspio. Problemi u vezi s nesmetanim prolazom nastupili su poslije, nakon što su se trgovci razdijelili, a propusno pismo ostalo kod skupine koja je prva napustila Borač. Tako je druga skupina, koja je na put krenula poslije, putovala bez odgovarajuće propusnice zbog čega je bila zadržana, a roba koju je nosila, privremeno oduzeta.[77] Zbog štete od 768 perpera koju su tom prilikom pretrpjeli, ortaci Andrija Prinić i Milaš Pribilović podignuli su tužbu 3. siječnja 1441. pred knezom Damjanom Menčetićem protiv braće Pribislava i Radoslava kao i njihova ortaka Božička. Nekoliko mjeseci nakon tih događaja Dubrovčani su poručivali vojvodi Stjepanu da su voljni pred knezom i sudcima povesti formalnu parnicu i učiniti pravdu njegovim patarenima, što su oni tražili. O tom zahtjevu Kosačinih patarena raspravljalo je Vijeće umoljenih 8. travnja 1441. ovlastivši kneza i Malo vijeće da u vezi s tim odgovore vojvodinim izaslanicima. Tom prilikom ipak nije bio prihvaćen prijedlog o pristajanju da se parnica dvanaestorice patarena riješi.[78] Neusvajanje prijedloga uz koji je barem u početku pristajala bosanska strana te iznimno visoki darovi koje su tom prilikom dobili vojvodini poslanici, starac Radin Butković, knez Vukman Jugović i treći neimenovani član izaslanstva označen samo kao *krstjanin,* naveli su S. Ćirkovića na zaključak kako su oni prihvatili dubrovačke stavove o rješenju tog spora.[79] Nekoliko mjeseci poslije, Kosača je polovicom kolovoza 1441. slao u grad podno Srđa svoje ljude, starca Radina i Jurja Čemerovića radi obavljanja nekih poslova.[80] Početkom rujna u Vijeću umoljenih odlučeno je da se odgovori njegovim poslanicima da još nisu u stanju udovoljiti njegovim

---

[77] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 195. Taj događaj kritički je analizirao **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 228-229, i osvrnuo se na postojeću literaturu.

[78] *Cons. Rog. VII,* fol. 250-251', 8. IV. 1441; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 228; usp. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 230, bilj. 141.

[79] **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 230, bilj. 141.

[80] Oni su boravili u Dubrovniku 21. kolovoza 1441. kad je Vijeće umoljenih raspravljalo "de donando Radin staraz et Giuray Cemerouich ambaxiatoribus voyvode Stipani", *Cons. Rog. VIII,* fol. 44', 21. VIII. 1441; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 228; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 360. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 230, bilj. 141, pretpostavlja da bi boravak tih Kosačinih poslanika trebalo dovesti u vezu s radnjama iz travnja te godine.

traženjima iz razloga što su mnogi Dubrovčani zauzeti berbom grožđa i ne nalaze se u gradu.[81]

Nesigurnost na goraždanskom području potrajala je još neko vrijeme zbog čega su tamošnji patareni ostali na lošem glasu i nekoliko sljedećih godina. Dubrovački trgovci imenovali su ih u više navrata u svojim tužbama kao začetnike neugodnosti i šteta koje su u tim krajevima pretrpjeli njihovi podanici. Tako se u žalbi Stjepana Nenkovića koju je 10. siječnja 1442. podigao pred dubrovačkim knezom protiv Vlatka Cicerine, spominje oduzimanje velura. Kad se ovaj vratio u Dubrovnik izjavio je Stjepanu Nenkoviću da nije prisvojio sporni velur koji su svojedobno oduzeli patareni kraj Goražda.[82] U vezi s Goraždem je i događaj s početka 1457. u kome je Vukac Tvrdosalić zadržao djetića Dragoja Gučetića i oduzeo mu srebro, a kao svjedoci tog čina navedeni su carinik Radivoj Obrćan i pataren Radelja.[83] Nekoliko godina prije, u odluci dubrovačkog Malog vijeća od 19. travnja 1449. ponovno se spominju pljačke njihovih trgovaca, koje su se dogodile u Rogatici, ali se za njih izričito ne optužuju tamošnji patareni, nego se o njima upoznaju vojvoda Stjepan i starac Radin Butković u namjeri da takve neprijatnosti ubuduće spriječe. O tome se doznaje iz upute koju su Dubrovčani dali svojim izaslanicima Jurju Gučetiću, Ivanu Volčiću i Nikoli Gunduliću izabranim da pođu kralju radi potvrde neke isprave. Istog dana sastavljeno je i pismo koje su trebali predati hercegu Stjepanu i gostu Radinu, a ticalo se najnovijeg slučaja otimačine u Ro-

---

[81] "Prima pars est de excusando se predicto ambaxiatori de non possendo nunc sibi responsionem facere nisi ellapso festo sancti Michaelis proxime futuri. Eo quia nobiles de consilio sunt occupati ad vindemias et non repperiuntur in civitate. Ed quod velit habere pacietiam usque dictum tempus", *Cons. Rog. VIII,* fol. 48, 1. IX. 1441; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 228-229; usp. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 230, bilj. 141.

[82] "Et cum postea ipse Vlatcus rediisset Ragusium ipse confessus dicto Stiepano Nencouigh quod de ipso veluto quem negaverat habuisse una pars fuit sibi arrepta per patarinos apud Gorasde in Bosnia", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 196; **Fine,** *Bosnian Church,* 259. U vezi s tim slučajem **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 228, bilj. 137, naglašava da osobito treba obratiti pozornost na dio Vlatkove izjave "arrepta per patarinos apud Gorasde", a **Hrabak,** *Goražde,* 22, ističe da je oduzeti velur pripadao srebreničkom knezu Paoku Stipašinoviću.

[83] **Hrabak,** *Goražde,* 23. Krstajanin Radelja se ponovno spominje 17. siječnja 1457. kao jedan od hercegovih ljudi koji je sudjelovao u parnici s nekim dubrovačkim trgovcima zbog prisvajanja tri peče sukna i 2 libre srebra, radi neplaćene carine, usp. **Živković,** *Utjecaj,* 81.

gatici.[84] Sličnih problema imali su dubrovački trgovci i u nekim drugim krajevima srednjovjekovne bosanske države. Saznaje se da su se 26. rujna 1443. Dubrovčani žalili vojvodi Stjepanu na nasilja nekih njegovih ljudi, od kojih su poimence spominjali dvojicu patarena, nekog potpuno nepoznatog Žigoja (Sigoye) i Radivoja Silkovića.[85] Dubrovčani su njih dvojicu razlikovali po staleškoj pripadnosti od trećeg spominjanog Kosačina podanika, Vukše Radunovića, uz čije se ime ne spominje crkvena pripadnost, pa se s razlogom može zaključiti da su prva dvojica doista pripadali duhovnom staležu Crkve bosanske te da su i oni, poput gosta Gojsava, bili u vojvodinoj službi koja im je nalagala da u određenim okolnostima sankcioniraju neispravnost dubrovačkih trgovaca.

Unatoč navedenim negativnim iskustvima s predstavnicima Crkve bosanske u kojima su oni prikazivani u vrlo nepovoljnom svjetlu, moralni autoritet njihove crkve i ugled koji su uživali kod Dubrovčana time nisu bili ozbiljnije poljuljani. U tom smislu govori podatak da je samo nekoliko dana nakon podizanja optužnice Stjepana Nenkovića kao jedan od svjedoka Milića Slavičića protiv braće Ostoje i Radoja Pribilovića naveden krstjanin Radašin. Milić je optuživao braću koji su plovili na njegovoj barki da su ga vrijeđali ružnim riječima i čupali za kosu.[86] Mnogo više o oslanjanju Dubrovčana na predstavnike Crkve bosanske govori nekoliko primjera u kojima su nalagali svojim izaslanicima u Bosni da se potrude i u vezi s određenim poslovima stupe u vezu s njezinim istaknutim predstavnicima, koji su više puta pokazali naklonost prema Dubrovačkoj Republici. Jedan od članova crkvene hijerarhije na koga su u Dubrovniku najčešće računali od četrdesetih godina XV. st. bio je starac Radin Butković. Dubrovčani

---

[84] "Ser Georgius de Goze, ser Johannes Andr. de Volzio, ser Nicola Pe. de Gondola ellecti sunt ad firmandum litteras domino regi Bosine tama d responsionem litterarum quam pro lamentis mercatorum. Et similiter ad formandum litteras scribendas cherzech Stipano et Radino gost secundum partes hodie captas in Rogatis", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 229; **Fine,** *Bosnian Church,* 311; **Ћошковић,** *О гостима,* 30.

[85] "Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo parvo Consilio faciendi responsionem ambaxiatoribus vayuode Stipani super confirmatione amicicie et privilegiorum et super factis Sigoye et Silgouich Radiuoy patarini (et Vorche Radunouich, precrtano), prout ipsi d. rectori et parvo Consilio videbitur. Et pro facto Vocse Radunouich offerendi sibi jus", *Cons. Rog. VIII,* fol. 48, 26. IX. 1443; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 229.

[86] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 196.

su 2. srpnja 1445. naložili svom poslaniku kod vojvode Stjepana da javno pročita kopiju priložene povelje u nazočnosti svih koji se tada budu našli u njegovoj blizini, a osobito im se naglašava da potraže starca Radina i Vukmana Jugovića.[87] Dvije godine poslije, Dubrovčani su ponovno bili prinuđeni tražiti usluge i polagati nade u naklonost Radina Butkovića koji je do početka ožujka već 1447. bio uznapredovao na hijerarhijskoj ljestvici.[88] Prema dvostrukoj titulaciji Radinova hijerarhijskog čina dalo bi se zaključiti kako se u Dubrovniku tada još nije pouzdano znalo je li potrebna procedura u tom pogledu bila završena ili je najpoznatiji član Crkve bosanske još uvijek bio u zvanju starca.[89] U vezi s tom promjenom nisu izostale ni uobičajene riječi ljubaznosti s dubrovačke strane. Pola godine poslije, kad su dubrovački poslanici trebali potajno stupiti u vezu s nekim Kosačinim ljudima, među kojima su spomenuti Radin Butković, Radovan Vardić i Vukman Jugović, za koje se veli da bi mogli biti nakloni dubrovačkim nakanama, sve nedoumice oko Radinova promaknuća su nestale, te je on naveden samo kao *gost.* [90]

Što se tiče nastupanja predstavnika Crkve bosanske u službi pojedinih velikaša tijekom četrdesetih godina XV. st. opaža se osjetni zastoj. Njihovo pojavljivanje zabilježeno je jedino u sređivanju poslova vojvode i, uskoro hercega, Stjepana Vukčića, uz napomenu da se ni on u tom rasponu

---

[87] "Mostrandoli a soa confusione et per mazor declaratione della veritade et delle rasone nostre la copia della poueglia alligata a questa la quale a tuta possibilitatde vostra fariti lezer publicamente in presentia de tuti li astanti che se trouerano allo conspeto del deto signore tra li quali dareti cura et studio se possebel sera che se ge trouano Radin staraz et Vocman ouer altro del lor", *Lett. di Lev. XIII,* fol. 176'-177, 2. VII. 1445; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 198. Pozadinu tog nastupa analizirao je **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 86.

[88] *Lett. di Lev. XIII,* fol. 231' bis, 8. III. 1447; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 198.

[89] O promjeni Radinova hijerarhijskog čina pisao je opširnije **Ћошковић,** *О гостима,* 29-30.

[90] "Et se li fioli o algun d' essi del ditto voyuoda, ouer Radin gost ouer Radouan Vardich o Vochman ouer altri che vi paresse esser propitii in obtention de la nostra facenda parlateli a cadaun da per se secretamende da voyuoda. Et a questi tali non facemo lettera de credenza per ogni bon rispetto et anche credemo che ale parole vostre darano piena fede", *Lett. di Lev. XIII,* fol. 243, 15. IX. 1447; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 198; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 98; **Ћошковић,** *О гостима,* 29.

CRKVA BOSANSKA.indd 178 1/3/06 10:17:15 PM

nije osobito koristio njihovim uslugama. Cjelokupna diplomatska djelatnost *krstjana* u njegovoj službi svodi se na nastupe starca Radina Butkovića, a po prirodi posla istovjetna je ranijim odlascima u Dubrovnik, kad su mu podizali određene iznose novca. Takvi nastupi nastavljeni su i poslije te nisu nikakvo iznenađenje, ako se na razvoj bosanskih prilika gleda kroz vojvodin sukob s novoizabranim bosanskim kraljem Stjepanom Tomašem. Kad je dospjelo vrijeme da Kosača može podignuti dobit na uloženi novac u Dubrovniku, poslao je početkom veljače 1445. svoje poslanike na čelu sa starcem Radinom po 300 dukata na ime kamata, što su oni doista i obavili.[91] Potkraj tog mjeseca ponovno je njegovo izaslanstvo na čelu s Radinom boravilo u Dubrovniku, gdje je uređivalo njihove susjedske odnose koji su bili narušeni primanjem Kosačinih izbjeglica na dubrovački teritorij. Ishod razgovora odražavala je izjava dubrovačke vlade koja mu je obećala ubuduće vraćati izbjeglice iz Trebinja koje se budu sklanjale u Konavle.[92] Tom prigodom bilo je riječi i o vojvodinom novcu koji je kod njih pohranio kao i o kamatama koje je podigao početkom mjeseca.[93] Dubrovčani su za boravka Kosačina izaslanstva, koje su činili starac Radin Butković, te Vukman Jugović i Vukašin Sanković, krajem veljače 1445. nastojali isposlovati sprovodno pismo za svoje podanike Hrankoviće, braću Franka, Natala i Jakova te neimenovanoga Vlahina sina, da mogu sigurno i slobodno hoditi po svim zemljama vojvode Stjepana.[94] Prisutnost pripadnika Crkve bosanske u obavljanju takvih poslova pokazuje kako su njezini redovnici

---

[91] "какоѡ примисмоѡ ѡ^А^ь многоѡпоч^т^енога кнеза и властеѡ дубровачцѣхь по нашиехь поклисарѣхь по г^А^ну старьцу радину и по кнезу вукашину санковићу и по кнезу вукману юговићу ·т· дукать златѣхь кои дукати есу ѡ^А^ь добитыа ѡ^А^ь шесть тисućь дукать кое дукате есть поставиѡ г^А^нь воевоА санАаль у комунь дубровачки на добитье а т^т^ѣемь реченнѣемь дукатомь есть рокь узиматих^ь^ · м^ц^а февраа ·г·", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 59-60; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 429; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 360.

[92] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 60-62; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 430-431; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 360; **Solovjev,** *Gost Radin,* 313; **Isti,** *Le testament,* 144; **Исти,** *Постанак II,* 15; **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 86.

[93] Kosača je u Dubrovniku imao položenih 6000 dukata od kojih je godišnje primao 300 dukata na ime kamate, usp. **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 59-60; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 429; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 197.

[94] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 197. O njima je opširnije pisao **Tošić,** *Hranković,* 87-101.

postupno postajali zastupnici svojih svjetovnih gospodara, a istodobno i zagovornici interesa dubrovačkih susjeda.

Pedesetih godina XV. st. ponovno je nastupilo razdoblje učestalijeg nastupanja pripadnika Crkve bosanske u službi vlastele. Te veze bile su neusporedivo češće kad su u pitanju Kosače i njihovi odnosi s Dubrovčanima. Pojava članova Crkve bosanske u njihovoj službi u tom razdoblju vezana je prije svega uz zaplete u odnosima s njim nakon što je herceg poduzeo više mjera kojima je ozbiljno ugrozio dubrovačke trgovinske interese u svojim zemljama.[95] Treba naglasiti da se istodobno u pregovorima između dviju strana herceg i Dubrovčani oslanjaju na predstavnike Crkve bosanske. Takvo njihovo ponašanje stvorilo je neuobičajenu situaciju u kojoj su i jedni i drugi nastojali doći do što povoljnijeg ishoda posredovanjem istih ljudi. Ako se ima u vidu činjenica da su ovi gotovo u svakoj diplomatskoj misiji primali određene darove u znak zahvalnosti za iskazanu naklonost prema dubrovačkim poslovima u Bosni, tada to može pridonijeti boljem razumijevanju njihove dvostruke uloge u kojoj su se pojavljivali u kriznim trenutcima kroz koje su prolazili odnosi podanika Republike svetoga Vlaha i njihovih bosanskih susjeda.

Nakon što su se odnosi između hercega i Dubrovčana poremetili, obje strane su pokušale nesporazume izgladiti diplomatskim putem, pa je idućih godina oživjela diplomatska aktivnost u kojoj je posebno mjesto pripalo predstavnicima Crkve bosanske. Potkraj siječnja 1450. knez i Malo vijeće dali su uputu Andriji Bobaljeviću i Vlahi Ranjini, poslanicima kod hercega Stjepana, u kojoj su im nalagali da se obrate na gosta Radina Butkovića, Radiča Stjepkovića i Radovana Vardića, kao i na neke druge ljude za koje znaju da su skloni njihovu gradu.[96] Iz tih podataka može se zaključiti da je između gosta Radina i Dubrovčana postojala uzajamna naklonost te da je visoki dostojanstvenik Crkve bosanske prije hercegovog sukoba s Dubrovačkom Republikom uživao potpuno povjerenje obiju strana. Žalba

---

[95] Opširnije o tim prilikama pisao je **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 128-145.

[96] "Et tegnereti modo de parlar cum le done habiando el modo et siati anche cum Radin Gost et cum Radiç Stiepcouich et cum Radouan Vardich et cum quelli altri a vui parera zoe cadaun separatamente et secretamente et pregandoli che voiano esserui propicii te fauoreuoli a far che possiate otignir la nostra intencion", *Lett. di Lev. XIV,* fol. 27', 31. I. 1450; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 200; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 114; **Ћошковић,** *О гостима,* 30.

Dubrovčana na hercegove podanike posljedica je nepovoljnog ishoda diplomatske misije u kojoj su sudjelovali. Kada je u jesen te godine ponovno bilo pokrenuto pitanje carine, koju je herceg u međuvremenu uspostavio, u pregovorima je sudjelovao gost Radin Butković, koji je pokazivao sklonost dubrovačkim prijedlozima za rješenje spornih pitanja o čemu je polovicom studenog izvijestio hercega Stjepana[97]. Na dogovor s njim pozivali su se Dubrovčani u naputku koji su 20. studenog izdali svojim poslanicima kod humske vlastele.[98]

Kako željeni sporazum nije bio postignut, diplomatska je aktivnost nastavljena i sljedećih mjeseci, o čemu govore vijesti iz naputka dubrovačkim poslanicima kod hercega od 13. prosinca 1450. iz kojeg se vidi da su Dubrovčani polagali nade u zagovor gosta Radina za koga su isticali da je njihov dobar prijatelj.[99] Na temelju te izjave s razlogom se može pretpostaviti da ih je obavijestio o hercegovoj spremnosti da prihvati nešto povoljnije uvjete u vezi s određivanjem godišnjeg iznosa drijevske carine.[100] Unatoč vješto prikrivenoj popustljivosti i upornim nastojanjima obiju strana da se postojeće razmirice prevladaju, nesporazumi se nisu mogli lako izgladiti, pa je sljedeće godine uslijedila još snažnija diplomatska djelatnost obiju strana, koja je u očima suvremenika jačala ugled Crkve bosanske. Kad su Dubrovčani čuli za hercegovu popustljivost, uputili su mu polovicom siječnje 1451. svoje izaslanike s uputom da prethodno porazgovaraju s nekim njegovim ljudima, od kojih se na prvom mjestu spominje gost Radin Butković i dvojica svjetovnjaka, knez Vukman Jugović i Radoje Šiglica. Dubrovački su izaslanici predlagali da njihovi ljudi plaćaju navedenu carinu u iznosu u kome su je svojedobno plaćali vojvodi Sandalju i bili su

---

[97] **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 129, bilj. 48.

[98] "Et perche dite che li si trouo Radin Gost el qual haue a dire che siando sta mandato a nui concludesimo che da li in auanti se pagasse tre per cento potereti dire che de tal acordio non se ne recordemo nulla ne sapiamo quando de tal cossa fosse parlato tra de nui", *Lett. di Lev. XIV,* fol. 46', 20. XI. 1450; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 200; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 360; **Ћошковић,** *О гостима,* 30, bilj. 72, gdje je i osvrt na stariju literaturu.

[99] *Lett. di Lev. XIV,* fol. 49-50, 13. XII. 1450; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 200-201. O drijevskoj carini u to doba usp. **Динић,** *Трг Дријева,* 134; **Исти,** *Земље,* 389; **Ивановић,** *Прилози,* 36; **Тошић,** *Трг Дријева,* 154-155.

[100] Usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 130.

ovlašteni da na toj osnovi zaključe sporazum s Kosačom.[101]

Uvjeravanje i diplomatsko posredovanje između Dubrovčana i hercega Stjepana trajalo je vrlo dugo, ali se izbijanje neprijateljstava nije moglo izbjeći unatoč brojnim obećanjima i popustljivosti skorih nepomirljivih protivnika, tako da pregovarački napori nisu donijeli željene rezultate, ali su zato u potpunosti afirmirali pregovarače. Ta primjedba vrijedi osobito za predstavnika Crkve bosanske, gosta Radina Butkovića, koji je u toku tih pregovora pokazao veliku naklonost prema Dubrovčanima i njihovim zahtjevima, iako je službeno nastupao kao zastupnik hercega Stjepana. U tom smislu sasvim je razumljivo što su Dubrovčani u uputama svojim poslanicima za hercega i tijekom sljedećih mjeseci ozbiljno računali na njegovu pomoć. Saznaje se da su mu 3. srpnja 1451. nudili nagradu ako im isposluje izmirenje s Kosačom.[102] Tri dana poslije njihova ponuda bila je sasvim određena, nudili su mu za izmirenje 200 dukata po koje je trebao sam doći u Dubrovnik, tek u slučaju da bude spriječen, po novac je mogao poslati nekog svog pouzdanog čovjeka.[103] Oprez Dubrovčana rječito svjedoči koliko su njihove veze s gostom Radinom nosile žig duboke tajnosti

---

[101] "A quello ne scriuesti sopra el fato dele gabelle per le qual vi fexe parlar per Radin gost et Vuchman et Radoe Sicliza che el voleua che se page come se pago al tempo de vayvoda Sandagl et che ve dara in scritis li logi et come et quanto attendereti di haver tal scrito, et trouando concordarse cum el faio vi fo dato de tal gabelle acetate et fate conclusion. Et non state per picola differentia", *Lett. di Lev. XIV,* fol. 57', 15. I. 1451; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 201.

[102] "Cometendove etiam che debiate cercar de parlar cum Radin gost e cum quelli altri al conseio di quali voi savete che atendi esso signor. E pregarli che voiano cercar de indur el signor a melior proposito. E placar l' animo suo. E direte a Radin gost che fazando lui ch' el signor vegna a qualche paxe o treuga con noi lo honoraremo si fatamente ch' el cognosera che havera a grato el beneficio che ne fara", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 203; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 156.

[103] "Volemo che regraciate Radin gost per lo bono amor che ha portato verso noi, digando voi che sempre lo haueremo per nostro bon amigo. E non per remuneration de li soi boni portamenti verso noi ma in segno di amor prometeteli che ge daremo ducati 200. Siche confortatelo che lui vegna a Ragusa per parte del signor e ch' el tora questi ducati 200 e se resposara un pocho apresso di noi. E se forsi lui non vora vegnire mandi qual che li piase che ge li daremo", *Lett. di Lev. XIV,* fol. 86'-87, 6. VII. 1451; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 203; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 362; **Solovjev,** *Gost Radin,* 313-314; **Isti,** *Le testament,* 145; **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 158; **Loos,** *Dualist Heresy,* 314; **Fine,** *Bosnian Church,* 314; **Ћошковић,** *О гостима,* 31; **Драгојловић,** *Крстјани,* 106.

ne samo radi zaštite ugleda njegove ličnosti, jer je herceg prema njemu gajio duboko povjerenje, nego i koristi od budućih usluga koje su od njega mogli očekivati.

Premda se s razlogom može pretpostaviti da je poslanstava bilo barem približno toliko i s hercegove strane, ipak ostaje nejasno zašto se u izvornoj građi ne govori o diplomatskoj djelatnosti pripadnika Crkve bosanske u službi Stjepana Vukčića u doba osobito živih nastojanja da se iskrsnuli problemi riješe pregovorima u toku 1450. i 1451. Jedan podatak u tom pogledu je vrlo dragocjen, jer prikazuje Crkvu bosansku i njezine redovnike u ulozi posrednika između hercega i Dubrovčana. Kada je herceg Stjepan preko svojih poslanika početkom ožujka 1451. pokrenuo pitanje podizanja 12.000 dukata koje mu je oporučno ostavio vojvoda Sandalj, Vijeće umoljenih je taj zahtjev razmatralo 11. ožujka i odlučilo da se u toj stvari ponudi hercegu da se rješavanje spornih pitanja povjeri sudu najviših predstavnika hijerarhije Crkve bosanske, što su članovi Vijeća, kao prijedlog, gotovo jednoglasno prihvatili.[104] S tim u vezi treba upozoriti da dragovoljno podvrgavanje sudu njezinih najviših predstavnika nije bilo uobičajeno čak ni kod njezinih sljedbenika. Tome se obično pribjegavalo tek na izričito traženje jedne od ugovorenih strana, a u tome su prednjačili Dubrovčani. Njihov priziv na posredovanje najviših predstavnika *krstjana* odražavao je visok stupanj nepovjerenja i krize u njihovim odnosima s hercegom. Zbog oskudice izvornih podataka o tome se više ništa ne govori.

Prilika za ponovno pojavljivanje pripadnika Crkve bosanske kao diplomata pružila se nakon obustave neprijateljstava između hercega i Dubrovčana kada su pokrenuti mirovni pregovori u kojima je nastupao gost Radin Butković s kojim se savjetovao ne samo herceg Stjepan nego su to činili i Dubrovčani koji su najozbiljnije računali na njegovo prijateljstvo. Polovicom ožujka 1453. Kosača i gost Radin zajedno su odgovorili Du-

---

[104] Herceg je putem svojih izaslanika podnio zahtjev za podizanje cjelokupnog obiteljskog pologa, što se redovitim putom nije moglo srediti, pa su stoga Dubrovčani ponudili "quod sumus contenti ponendi iudicio dominorum christianorum maiorum ipso chercech et nobis secundum quod ipsi ambassiatores petierunt", *Cons. Rog. XII,* fol. 25', 11. III. 1451; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 230. Opširnije je to pitanje pretresao **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 157.

brovčanima na njihova pisma.[105] Pripreme za izmirenje zavađenih strana već tijekom ožujka su poprimile široke razmjere, u tom svojstvu boravili su u gradu podno Srđa hercegov sin Vladislav i hvarski biskup Toma Tommasini, a u Stjepanovoj blizini se nalazio gost Radin, koji je sa svojim gospodarom i njegovim sinom Vlatkom trebao u drugoj polovici ožujka stići u Župu dubrovačku. Tim povodom planirali su Dubrovčani da ga pozovu da posjeti njihov grad.[106] S razlogom se može tvrditi da su pregovori tekli povoljno zahvaljujući ponajprije hercegovom sinu Vladislavu i gostu Radinu, iako je bilo i drugih Kosačinih ljudi sklonih izmirenju. Spomenuta su dvojica namjeravali o tome izvijestiti kralja i despota, koji su se trebali suglasiti s Kosačinim nastojanjima da zaključi mir s Dubrovnikom. Taj zadatak povjeren je Ivanišu Vlatkoviću koji je na put trebao poći s Vukom Bobaljevićem za kojega se zna da se u to doba nalazio kod vojvode Vladislava.[107]

Kosačinu izmirenju s Dubrovčanima prethodilo je pomirenje sa ženom Jelenom i sinom Vladislavom, pri čemu je posebno mjesto pripalo gostu Radinu Butkoviću. O porodičnom izmirenju se saznaje iz dvije hercegove isprave koje je izdao 19. srpnja 1453. od kojih je u jednoj oprostio sinu i ženi za obiteljski razdor koji su prouzročili, a u drugoj se obvezao da će još za života razdijeliti baštinu sinovima Vladislavu i Vlatku.[108] Osim posredovanja gosta Radina Butkovića u tom porodičnom izmirenju, zanimljiva je pojava Crkve bosanske kao moralnog autoriteta, koja je davala članove sudbenog tijela koje je u slučaju novih zapleta među članovima hercegove obitelji imalo utvrditi stupanj krivice jedne ili druge strane. U obje je ispra-

---

[105] "Ale 17 de questo recevessemo una vostra lettera fatta a di XVI del detto per la qual abiamo inteso la resposta la qual vi fexe cherzech et Radin gost per sua parte", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 208; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 194.

[106] *Poviest I,* 531; **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 195.

[107] "Perche vuy ne hauete scritto in che termini sonno rimasi lo signor Vladislauo e Radin gost et altri de cherzech per l' acordio della paxe et che per tal rispetto el detto signor Vladissauo mandara vayuoda Juanis al signor Re de bosna et al signor despot per cerchar che li detti Re e despot consentano che esso Vladissauo faza la decta paxe", *Lett. di Lev. XIV,* fol. 117', 26. IV. 1453; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 208. O toj misiji opširnije pisao je opširnije **Крекић,** *Вук Бобаљевић,* 127-128; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 196.

[108] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 66-72; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 457-463. O namjeni tih isprava usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 197, bilj. 109.

CRKVA BOSANSKA.indd 184 1/3/06 10:17:15 PM

ve herceg Stjepan u znak iskrenosti i jamstva svojih namjera, obiteljske odnose stavio pod zaštitu Crkve bosanske. S tim u vezi u prvoj se ispravi izričito kaže, ako bi se porodila kakva sumnja između njega i druge ugovorne strane, da joj on neće učiniti nikakvo zlo ili nepravdu, a da njezine postupke prethodno ne bi temeljito ispitalo tijelo sastavljeno od najviših pripadnika Crkve bosanske i vlastele. Herceg je tom prilikom zadržao sebi pravo da osigura mjesto u tom tijelu jedino gostu Radinu, a od ostalih pojedinosti izvjesno je samo da je to prosudbeno tijelo trebalo imati dvadeset četiri člana, od toga njih dvanaestorica bila su iz redova "poglavitih krstjana" s *djedom* na čelu, a ostali su bili svjetovna lica iz kruga velikaša.[109] U drugoj ispravi o čuvarima buduće obiteljske sloge i novouspostavljenoga mira herceg je izjavio da je odredio "svidoke i sreditelje vire naše" među kojima su bili poglavar Crkve bosanske i dvanaest strojnika.[110]

Ti podatci su zanimljivi iz više razloga, s obzirom na to da prikazuju Crkvu bosansku u posebnim okolnostima u kojima se ona vrlo rijetko pojavljuje. Oni pokazuju da je herceg dragovoljno podvrgnuo svoje odnose s članovima obitelji sudu i zaštiti najviših predstavnika Crkve bosanske, navodeći da porotu imaju u ime spomenute Crkve činiti njezin vrhovni poglavar i "dvanaestorica strojnika" ili kako ih je on nazvao "poglavitih krstjana". Taj njegov postupak predstavlja uobičajen način navođenja jamaca i utvrđivanja sastava sudbenog tijela koje je ispitivalo krivicu u slučaju da je jedna od strana prekršila postignuti dogovor. Kosača se sâm dragovoljno podvrgao sudu najviših predstavnika Crkve bosanske, kao što je u više poznatih slučajeva postupao i vladar. Analizirani podatci potvrđuju da je Crkva bosanska još uvijek sačuvala svoje organizacijsko jedin-

---

[109] "ако ли би се која гоѧ҆ѣ сумнїа нашла по кожи гоѧ҆ѣ пѣчѣ мѣѫ ре҆чєнѫ г҆поѧ҆ѫ да не могѫ ни хоѣѫ ꙗа гѧ҆нь херцегь стѣпа҆нь ѫчинити нїеднѡ злоѡ ни непрѧвѧ҆ѫ ни немилоѭѫ кѫѣа҆и нашиѥ҆и г҆поне елѣ҆нє и синовомь ми кнезѫ владисавѫ и кнезѫ златкѫ докла гоѧ҆ѣ не бихь ѡбиѡ҆каѡ и ѡбнашаѡ прѧоѡ и цнелѡ и истиннѡ гѧ҆нѡ҆и дѣдѡ҆и цркве босьн҆ке и ·бі· строиникома мѣѫ конеми строиници бѫде гѧ҆нь го҆сть радинь за свога живота и к томѫ ·бі· властела нашиѥхь поглавитѣхь", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 68; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 457-460; usp. **Rački,** *Bogomili X,* 184; **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 198-199; **Isti,** *Bosanska crkva,* 223.

[110] "и на тои по҆ставиѡ҆мо свѣдоке и сре҆дителе вѣре наше дѣда бо҆сн҆кога и ш нимь ·бі· поглавитиѥхь крь҆стиѧнь и ·бі· нашиѥхь пле҆нитѣхь вла҆стела", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 70; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 460-463.

stvo na čitavom državnom području. To se vidi iz podatka u kome je herceg Stjepan od svih crkvenih prvaka posebno mjesto osigurao samo gostu Radinu Butkoviću koji je u to doba bio u njegovoj službi, za razliku od drugih neimenovanih "poglavitih krstjana", koji su se nalazili diljem tada teritorijalno podijeljene bosanske države, pod vlašću druge rusaške gospode. Djelatno sudjelovanje svih predviđenih porotnika u ispitivanju budućih razmirica objektivno se nije ni očekivalo, nego je svu zaštitu postignutom izmirenju trebao pružiti tek njihov moralni autoritet.

U vezi s iznijetim navodima uočava se još jedna zanimljivost kad su u pitanju pripadnici Crkve bosanske, koja upućuje na činjenicu da se oni pojavljuju u ulozi posrednika u uobičajenim situacijama pri izmirenjima između kralja i vlastele, ili između pojedine vlastele i Dubrovčana, ili pak pri sređivanju narušenih odnosa među samim bosanskim velikašima te pri obiteljskim pomirenjima među njezinim sljedbenicima. Takav nastup njezinih predstavnika imao je smisla jedino ukoliko je njihova Crkva svojim moralnim autoritetom doista mogla utjecati na suprotstavljene strane da se pridržavaju postignutog sporazuma. Teško je reći koliko je u stvarnosti zaštita predstavnika Crkve bosanske bila učinkovita, ali je nedvojbeno suvremenicima mnogo značila. Može se pretpostaviti da slabija od ugovornih strana u određenim situacijama nije slučajno i bez valjanog razloga ustrajavala na stavljanju pod zaštitu Crkve bosanske. Tako je postupio i herceg Stjepan, obuzdavši svoju samovolju povjeravanjem istrage sudu predstavnika Crkve bosanske i vlastele, u namjeri da spriječi dalje produbljivanje obiteljskih nesuglasica.

Nakon što je postignuto obiteljsko izmirenje između Kosače, žene mu Jelene i sina Vladislava, opet je u prvi plan izbilo pitanje njegova izmirenja s Dubrovčanima, što je otvorilo novo područje diplomatske djelatnosti nakratko prekinute zbog sređivanja razmirica koje je najmoćniji bosanski pojedinac toga doba imao u svojoj obitelji. S njegove strane bili su ponajprije angažirani gost Radin Butković i Radovan Vardić, koji su početkom kolovoza 1453. prenijeli odgovor svog gospodara dubrovačkoj strani u vezi s nizom neriješenih pitanja od kojih je Dubrovnik osobito uznemirivalo njegovo traženje polovice Konavala ili 1000 dukata godišnjeg dohotka i jedno selo, pri čemu se herceg Stjepan pozivao na tobožnje obećanje Ma-

rina Đurđevića.[111] Dok su tako tekla diplomatska nadmetanja, Dubrovčani su putem svojih poslanika stupili u vezu s gostom Radinom i Radovanom Vardićem.[112] Oni se u svojim očekivanjima nisu prevarili, jer je prema novcu popustljiviji gost Radin bez kolebanja pristao na njihovu ponudu, ali su pregovori unatoč njegovu zauzimanju tekli vrlo sporo, pa ni tijekom rujna nije ništa bilo postignuto.[113]

Kako osnovni cilj nije bio ostvaren, i nakon najnovijega pokušaja nastavljeni su napori da se postigne toliko željeno izmirenje. Dubrovčani su u uputi nalagali svojim poslanicima koji su se spremali poći u Novi, u kome se očekivao i herceg Stjepan, da o namjerama svoje vlade prethodno razgovaraju s knezovima Vladislavom i Vlatkom te gostom Radinom Butkovićem i knezom Vukmanom Jugovićem, označivši tako ljude u hercegovoj sredini na koje su se oslanjali u svojim planovima. Valja istaknuti da je Kosača u nastavku pregovora gotovo sve poslove oko postizanja mira također povjerio gostu Radinu, koji unatoč naklonosti prema Dubrovčanima nije poslušno prihvaćao sve njihove prijedloge. Tijekom pregovora došlo je primjerice do nekih nesuglasica s njima, jer je Radin stavio primjedbe na dvije točke njihova mirovnog nacrta u vezi s carinama i sultanom. Nakon toga oni su ponudili novi mirovni prijedlog, pa se pitanje izmirenja dviju strana 7. travnja 1454. moglo smatrati kao već gotova stvar,[114] a dvanaest

---

[111] *Lett. di Lev. XIV,* fol. 126-127', 9. VIII. 1453; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 208-209; **Jorga,** *Notes II,* 496. O tome vidi opširnije **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 203-204; *Poviest I,* 532.

[112] "nuy daremo al detto Radin in dono per la faticha sua e per l' amor che li portemo ducati quatrocento doro. E simelmente usarete le dicte parole a Radouan Vardich fazandoge la promessa de ducati cento fazandose la paxe in quello modo che è detto de sopra", *Lett. di Lev. XIV,* fol. 127', 9. VIII. 1453; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 209; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 363; **Ћошковић,** *О гостима,* 31. Političku pozadinu tih ponuda analizirao je **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 204.

[113] *Lett. di Lev. XIV,* fol. 129-130, 4. IX. 1453; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 209; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 363; **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 204.

[114] Dubrovčani su uvažili primjedbe koje je iznio gost Radin na njihov nacrt mirovnog ugovora, što je povećalo izglede za mir "perche segodno le vostre lettere Radin non faxeva difficulta in cossa alcuna della nostra poueglia saluo in 2 ponti, zoe dele gabelle e del imperator turcho, i quali hauemo dechiarati e conçi", *Lett. di Lev. XIV,* fol. 138', 7. IV. 1454; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 210; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 209; **Fine,** *Late Medieval Balkans,* 581.

dana poslije, Vijeće umoljenih razmotrilo je prispjeli zahtjev gosta Radina da ga ovlaste da sklopi utanačeni mir sa Stjepanom Vukčićem,[115] o čemu je potom i herceg sa svoje strane izdao pomirbenu ispravu.[116]

Radin Butković odigrao je veliku ulogu u mirovnim nastojanjima 1454. nastupajući istodobno kao hercegov predstavnik i zagovornik dubrovačkih interesa. Nakon što je potkraj veljače Kosača stigao u Novi, tamo su pošli i dubrovački poklisari Marin Rastić, Župan Bunić i Andrija Bobaljević radi nastavljanja mirovnih pregovora. Istodobno s traženjem mirovnog rješenja u sukobu između dviju strana, gost je Radin pregovarao i o pitanju drijevske carine.[117] Do 10. travnja sve su pojedinosti bile ugovorene, te je herceg Stjepan izdao odgovarajuću povelju o miru s Dubrovnikom i već sutradan poslao je svoje izaslanstvo na čelu s gostom Radinom u grad podno Srđa, gdje je trebalo ishoditi dubrovačku povelju o miru. Sljedećih dana Radin je boravio u Dubrovniku obavljajući niz poslova, ponajprije one oko usklađivanja mirovnih prijedloga dviju strana, uz napomenu da su se u toku rada pretresala sva ona pitanja koja su u sebi nosila začetke mogućih nesporazuma. Kad su svi predviđeni poslovi bili dogotovljeni, gost Radin i njegov drug u izaslanstvu napustili su Dubrovnik i vratili se u Novi, gdje ih je čekao herceg. Nekoliko dana poslije ponovno je njegovo poslanstvo na čelu s gostom Radinom boravilo u Dubrovniku. Tom prilikom mu je bila pročitana dubrovačka mirovna isprava, koju je potom potvrdio herceg Stjepan. Nakon što je gost Radin uspješno obavio svoj dio posla oko izmirenja dviju strana, Dubrovčani su početkom svibnja 1454. izrazili spremnost da ispune svoje obveze prema tom predstavniku hijerarhije Crkve

---

[115] "Prima pars est de acceptando petitioni Radini Gost quod possit ire ad cherchech cum duorschi pro faciendo bonam conclusionem pacis nostre que tractatur, remanentibus in Ragusio Ruzerio et diach", *Cons. Rog. XIV,* fol. 50, 19. IV. 1454; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 230; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 211.

[116] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 72-75; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 465-469.

[117] Usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 209.

bosanske,[118] a njihovo je prijateljstvo i dalje ostalo nepomućeno.[119]

Uspostavljeno povjerenje između Dubrovčana i Radina Butkovića održavano je tijekom sljedećih godina. Početkom 1455, kad su na hercegovu dvoru poduzimane opsežne pripreme za svadbenu svečanost hercega i dvojice njegovih sinova, Dubrovčani su poslali svoje predstavnike da sudjeluju u tom obiteljskom slavlju. Tom prilikom trebali su se potužiti hercegu na žalbe nekih njegovih izaslanika koji su boraveći na ugarskom dvoru radili ondje protiv njihovih interesa. O svom nastupu dubrovački su se izaslanici trebali prethodno posavjetovati s gostom Radinom, u koga su se mnogo pouzdavali.[120] Neograničeno povjerenje u njega ostalo je i za boravka dubrovačkog poslanika Paladina Gundulića kod hercega Stjepana u drugoj polovici siječnja 1455, kad je trebao zamoliti najpoznatijega člana crkvene hijerarhije Crkve bosanske, ukoliko ga tamo nađe, da kod Kosače zagovara dubrovačke interese.[121]

Dva mjeseca poslije, ponovno je došlo do zapleta u odnosima između hercega Stjepana i Dubrovčana, što je utjecalo na učestalost njihovih veza s gostom Radinom i s drugim dubrovačkim prijateljima u hercegovoj sredini. To potvrđuje odluka Vijeća umoljenih od 22. ožujka 1455. u kojoj se govori o određivanju trojice izaslanika koji bi trebali odnijeti pismene odgovore gostu Radinu i Vukmanu Jugoviću[122]. Što je stvar postajala oz-

---

[118] *Cons. Rog. XIV,* fol. 53', 1. V. 1454; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 210-211.

[119] O tome svjedoče vijesti nedatirane upute koju su knez i Malo vijeće dali poslaniku Marinu Gunduliću, kome se pored ostaloga nalaže da "Et retrouandossi el conte Vladisssauo, et conte Vlatcho et Radin gost ouer algun d' essi apresso el deto signor chercech li salutareti amoreuelmente per parte della segnoria nostra come nostri boni et cordiali amisi, amorezandoui cum loro cum quelle belle et dolze parole sapereti", *Lett. di Lev. XVI,* fol. 49, bez datuma; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 210.

[120] "Vogliamo tamen che de questo dobiati parlar et consigliarue cum Radin gost azo ch' el cognoscha che molto se confiddemo in luy", *Lett. di Lev. XVI,* fol. 204, bez datuma; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 211.

[121] "Et se dellà sera Radin gost solicitatilo et pregatilo ch' el voglia esser fauoreuole alli fatti nostri como hauemo speranza in luy", *Lett. di Lev. XVI,* fol. 241', 22. I. 1455; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 211.

[122] "Prima pars est de faciendo tres qui ordinare et ordinatum in scriptis portare debeant presenti Consilio litteram responsiuam scribendam Radino gost et Vuchmano Jugouich", *Cons. Rog. XIV,* fol. 144', 22. III. 1455; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 230; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 219.

biljnija, Dubrovčani su više proširivali krug ljudi na koje su se obraćali njihovi poslanici koji su odlazili Kosači, uključujući čak i članove njegove obitelji. U svim njihovim preporukama i uputama na prvom mjestu spominjan je gost Radin kao glavni prijatelj i savjetnik s kojim su se dogovarali o svim važnijim pitanjima, napose u kriznim prilikama, kako se to navodi u naputcima od 8. travnja i 10. svibnja 1455. te u odluci Vijeća umoljenih petnaestak dana poslije.[123] Kako se primjerice vidi iz dubrovačke upute od 8. travnja 1455, veze s gostom Radinom i drugim povjerljivim ljudima iz hercegove sredine, održavane su u punoj tajnosti.[124] Ima li se sve to u vidu, postaje razumljiv smisao dubrovačke isprave iz studenog 1455. kojom su odobrili gostu Radinu da nesmetano može boraviti u njihovu gradu, pa su mu u tu svrhu odredili i kuću u kojoj bi živio. Jamčili su mu da ga nitko neće prisiljavati da promijeni "vjeru koju vjeruje", a navođene su i neke druge pogodnosti koje bi uživao ukoliko bi se kod njih nastanio.[125]

Njihov sklad nije bio poremećen ni sljedeće 1456, nego je još jače učvršćen za novoiskrslih zapleta krajem 1455. i na početku 1456. Tek u tim okvirima postaju jasne odluke Vijeća umoljenih od 18. i 20. veljače 1456, u kojima se, uz odgovore hercegu Stjepanu i Radinu Butkoviću, raspravljalo i o određivanju prigodnih poklona u znak zahvalnosti gostu Radinu i nekim drugim ljudima iz hercegova kruga za razumijevanje i naklonost prema dubrovačkim interesima.[126] Hercegovo izaslanstvo na čelu s gostom Radinom boravilo je u Dubrovniku u polovici veljače u vezi s

---

[123] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 212, 230.

[124] "Anchora ve commetiamo che dobiati tegnir modo secretamente de esser cum Radin gost, et cum conte Vladissauo et conte Vlatcho et ad essi recommandar li fatii nostri et pregarli che ne vogliano esser fauoreuoli apresso el signor cherzech contra noy et amorezaretiue cum luy quanto piu humanamente sapereti, et presentando voy ch' el congrega lo exercito spiareti perche caxone et contra chi, et de tuto fate siamo auisati per vostra lettera como è sopra detto", *Lett. di Lev. XVI,* fol. 214, 8. IV. 1455; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 212.

[125] "**да не бѹде ѹсиловаѣ ѡ^ь никогарь изити из вѣре кою вѣрѹе ѳази ако би нѥмѹ (ѹгоднѡ) билѡ**", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 152; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 472-473; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 364; **Соловјев,** *Постанак II,* 15; **Isti,** *Gost Radin,* 314; **Šunjić,** *Novi podatak,* 267; **Loos,** *Dualist Heresy,* 314; **Драгојловић,** *Крстјани,* 111-112. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 236.

[126] *Cons. Rog. XIV,* fol. 260', 18. II. 1456, fol. 262, 20. II. 1456; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 231; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 224.

pružanjem utočišta vojvodi Ivanišu Vlatkoviću koji je došao u sukob s Kosačom. Taj čin Dubrovčana ozlojedilo je hercega Stjepana, pa su se oni tijekom ožujka obraćali gostu Radinu i drugim svojim prijateljima u tim krajevima da za njih posreduju kod svog gospodara.[127]

Nakon tih podataka prekidaju se na neko vrijeme vijesti koje govore o djelatnosti predstavnika Crkve bosanske, pa se o njihovim nastupima saznaje tek 1459, kad je krajem veljače pokrenuto drijevsko pitanje koje je opterećivalo odnose između hercega i Dubrovčana. U pregovorima je sudjelovao gost Radin koji je na čelu Stjepanova izaslanstva boravio u Dubrovniku na početku ožujka te godine. Prema dubrovačkim vijestima ono je boravilo u gradu podno Srđa do 8. ožujka i za to vrijeme postiglo određene uspjehe na zadovoljstvo obiju strana.[128] S obzirom na to da je uskoro potom hercegovim zemljama zaprijetila velika osmanska opasnost, o nekoj javnoj djelatnosti pripadnika Crkve bosanske saznaje se tek polovicom prosinca, kada su Dubrovčani putem svojih poslanika molili Radina Butkovića da zagovara njihove trgovce kod Stjepana Vukčića,[129] jer su se svojedobno dobro ponijeli prema njemu kad je bio zapao u velike nevolje. U drugoj polovici 1459. Crkvu bosansku zadesio je progon njezinih sljedbenika u zemljama kralja Stjepana Tomaša, pa se zbog toga oko 40 ili nešto više njezinih redovnika i članova crkvene hijerarhije sklonilo na

---

[127] *Lett. di Lev. XIV,* fol. 182, 3. III. 1456; *Lett. di Lev. XVI,* fol. 157-157', 17. III. 1456; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 213; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 364.

[128] O djelatnosti hercegovih poslanika u Dubrovniku početkom ožujka 1459. usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 231-232, a za pregled političkih zbivanja usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 237.

[129] "Ve hauemo dato una lettera de credenza ad Radin gost cum lo qual ve amorizareti et recommandareti el fatto de li soprascritti mercadanti nostri", *Lett. di Lev. XVI,* fol. 14', 15. XII. 1459; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 214.

područja pod vlašću hercega Stjepana.[130] Taj događaj nije poremetio ni personalno osvježio djelatnost te Crkve u njegovim odnosima s Dubrovčanima, nego se već ustaljena praksa oslonca na gosta Radina Butkovića nastavila i sljedećih godina.

Sudjelovanje gosta Radina u diplomatskim misijama za posljednje tri godine bosanske državne samostalnosti, zabilježeno je u nekoliko slučajeva i treba ga uglavnom promatrati u širem sklopu tadašnjih političkih prilika. Polovicom ožujka 1461. poslao je herceg u Dubrovnik svoje poslanike, gosta Radina Butkovića i Jurja Čemerovića da ondje za njega obave neke poslove, a Vijeće umoljenih je 14. ožujka ovlastilo Malo vijeće da odgovori njegovim izaslanicima. Razmatran je također i prijedlog da se spomenutim izaslanicima daruje 100 perpera u tkaninama.[131] Nakon te diplomatske misije gotovo godinu dana u povijesnim vrelima nema nikakvih podataka o nastupima pripadnika Crkve bosanske u službi oblasnih gospodara, niti se dubrovački poslanici obraćaju njima za pomoć. Tek 8. veljače 1462. saznaje se da je u Dubrovniku boravilo hercegovo poslanstvo na čelu s gostom Radinom Butkovićem. Tom prilikom poslanici su posljednji put vodili pregovore između Kosače i Dubrovčana o prodaji drijevske carine. S obzirom na važnost tog pitanja za obje strane, Dubrovčani su odlučili razgovarati o tome s njegovim poklisarima. Da bi ih pridobili da zagovaraju njihove interese kod hercega Stjepana, prigodno su ih obdarili 9. veljače tkaninama u vrijednosti od 60 perpera.[132] Unatoč obostranim nastojanjima da se postigne sporazum, dogovori su sporo napredovali, pa se o tome

---

[130] "Rex Bosne sub idem fere tempus, ut piaculum tradite Turcis Sinderouie purgaret ac sue religionis fidem faceret siue, quod multi crediderunt, auaritie obtentu, manicheos qui erant in regno suo quamplurimi, nisi baptismum Christi acciperent, e regno migrare coegit substantia relicta: duodecim circiter milia baptizati sunt; quadraginta aut paulo plures pertinaciter errantes ad Stephanum Bosnae ducem perfidiae socium confugere", **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 146; **Piccolomini,** *Commentarii,* 227; usp. **Džaja,** *Konfessionalität,* 26, bilj. 18; **Džaja,** *Bosansko srednjovjekovlje,* 97-98, bilj. 34; **Ћошковић,** *О гостима,* 33, bilj. 82; **Isti,** *Tomašev progon,* 43-50. I nakon tih rezultata o broju prognanih *krstjana* iz kraljevih zemalja neki povjesničari te podatke višestruko uvećavaju, usp. **Jalimam,** *Studija,* 94; **Isti,** *Historija,* 141.

[131] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 232-233.

[132] "Prima pars est de donando sibi in pannis yperperos LX", *Cons. Rog. XVII,* fol. 53, 9. II. 1462; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 233; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 250.

raspravljalo i prvih dana studenog, u nazočnosti gosta Radina, kad su ponovno iznijeti stari uvjeti pod kojima su se mogla riješiti sporna pitanja, ali se ipak dubrovački izaslanik vratio neobavljena posla.

Sljedeće vijesti o djelatnosti predstavnika Crkve bosanske potječu iz vremena nakon propasti Bosanskoga Kraljevstva u svibnju-lipnju 1463. i sadržinski se razlikuju od vijesti iz prethodnog razdoblja. Propast srednjovjekovne bosanske države snažno se odrazila na sudbinu Crkve bosanske, te se otada njezini predstavnici više ne pojavljuju u javnim nastupima kakvi su nam bili poznati, uz napomenu da su novonastalu promjenu bilježile tek dubrovačke vijesti. S obzirom na sadržaj tih podataka, u prvih nekoliko godina nakon propasti Bosanskoga Kraljevstva manje se govori o diplomatskoj djelatnosti pojedinih pripadnika hijerarhije Crkve bosanske, a više o poslovima trgovinske te imovinske i pravne prirode. Nepuna tri mjeseca od pada Bosne pod osmansku vlast, u Dubrovniku je boravio Radin Butković radi nabavke većih količina pšenice. Iz odluke Vijeća umoljenih od 20. kolovoza 1463. saznaje se da mu je bilo dozvoljeno da bez carinskih pristojbi izveze 400 stara pšenice.[133] Polovicom rujna 1465. gost Radin se ponovno obratio Dubrovčanima s molbom da mu dozvole kupovinu i izvoz te žitarice iz njihova grada. Dubrovčani su se tom prilikom pokazali vrlo susretljivima prema svom starom prijatelju te su mu dali na dar skladište za pšenicu kako bi mogao u njega uskladištiti kupljene količine te žitarice.[134] Očito je da su se Bosanci u godini rasapa Bosanskoga Kraljevstva ozbiljno suočavali s nestašicom te izuzetno važne žitarice, jer im se gost Radin potkraj veljače 1466. opet morao obraćati novim zahtjevima za nabavku pšenice,[135] ali sve njegove potrebe time nisu bile podmirene, kao što o tome svjedoči odluka Vijeća umoljenih od 21. svibnja te godine,

---

[133] "Prima pars est de concedendo Radino gost quod possit per transitum ponere in ciuitatem nostram a stariis 400 infra grani quod possit extrahere sine solutione dohane, sed si illud vendet taneatur solvere dohanam", *Cons. Rog. XVII,* fol. 268', 20. VIII. 1463; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 233-234.

[134] "Captum fuit de dando in donum Radino gost granazia et magazena pro uno caricho grani quod dicit velle conducere Ragusium", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 234.

[135] "Prima pars est de consentiendo de bladis Radino gost. – Prima pars est de consentiendo sibi starios triginta", *Cons. Rog. XIX,* fol. 14, 26. II. 1466; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 234.

kada je odlučeno da se Radinu da 35 stara pšenice.[136]

Osim opskrbe pšenicom, gost Radin je polovicom ožujka 1466. dobio dozvolu da u Dubrovniku obradi dva smotka nove tkanine.[137] Sredinom travnja 1465. herceg je kao svog poslanika uputio Butkovića u Dubrovnik da ondje za njega podigne godišnju kamatu u iznosu od 300 dukata. Osim što je Radin podigao potraživani iznos, obavio je tom prilikom i neke druge poslove diplomatske naravi, a na kraju misije Dubrovčani su se pripremali da mu uruče očekivani odgovor za hercega Stjepana.[138] Dvadesetak dana poslije, ponovno je na sceni bio gost Radin kao hercegov poslanik, ali se ovom prigodom pojavio u društvu s knezom Vlatkom i vojvodom Ivanišem. Teško je reći o čemu se tada radilo, ali je izvjesno da je njihovo zadržavanje u gradu svetoga Vlaha potrajalo dulje nego što se prvotno očekivalo, pa je u istom Vijeću 29. travnja odlučeno da im se nastavi, kao i dotada, slati hrana.[139] Nakon te diplomatske misije u hercegovoj službi nema više spomena da je taj ugledni član hijerarhije Crkve bosanske sudjelovao kao izaslanik svog gospodara, iako je i dalje ostao u njegovoj službi. O tome govori podatak iz odluke Malog vijeća od 12. ožujka 1466, kad su Dubrovčani svodili račune s hercegom Stjepanom.[140] Tek potkraj studenog te godine, Radin je ponovo zabilježen na čelu izaslanstva, kad je boravio u

---

[136] "Prima pars est de dando de grano Radino gost. – Prima pars est de dando sibi staria 35", *Cons. Rog. XIX,* fol. 51', 26. II. 1466; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 235.

[137] "Prima pars est de concedendo Radino gost quod duas petias pannorum factorum in Noui et illas finire in Ragusio", *Cons. Rog. XIX,* fol. 21', 13. III. 1466; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 235

[138] "Prima pars est de excusando se pro nunc Radino gost ambassiatori cherzechi Stiepani pro ducatis 300 quos petit. – Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo minori consilio respondendi Radino gost ambassiatori cherzechi Stiepani", *Cons. Rog. XVIII,* fol. 150', 19. IV. 1465; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 234.

[139] "Prima pars est de perseverando in mittendo res cibarias comiti Vlatcho et vayvode Juanis et Radino gost singulis diebus prout inceptum est et in illo modo et forma qua inceptum est", *Cons. Rog. XVIII,* fol. 155, 29. IV. 1465; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 234; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 261.

[140] "Captum fuit quod officiales rationum comunis acceptare debeant officialibus qui fuerunt ad faciendum expensas cherzech Stiepano id quod expenderunt in mittendo Radino gost et aliis nobilibus dicti cherzech interveniente eorum sacramentis", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 235.

njihovu gradu kao poslanik hercegovih sinova, Vlatka i Stjepana.[141] Bio je prisutan na hercegovu dvoru prigodom sastavljanja njegove oporuke 21. svibnja,[142] te je nastavio poslije služiti i njegovim sinovima. Početkom kolovoza te godine Dubrovčani su pisali Butkoviću u vezi s pljačkom osmanskog pograničnog vojvode Ahmeda kojega su orobili neki Novljani.[143]

U istom razdoblju i Dubrovčani su računali na podršku gosta Radina, pa su mu se u vezi s različitim zahtjevima obraćali u nekoliko navrata. Tako su desetak dana prije propasti srednjovjekovne bosanske države odgovarali hercegu Stjepanu, ali su se istodobno obraćali gostu Radinu kao i hercegovu sinu Vladislavu.[144] Nakon dulje stanke početkom siječnja 1466. neki ovlašteni Dubrovčani razgovarali su s Radinom, što je imalo savjetodavni karakter, jer je Vijeće umoljenih 5. siječnja ovlastilo svoje pregovarače da pišu hercegu Stjepanu.[145] Dubrovački se zahtjevi mogu podrobnije pratiti tek u široj pozadini s Radinovim molbama koje je tih godina upućivao Dubrovčanima, tako da i jedni i drugi najbolje odražavaju čvrstu uzajamnost koju su obje strane znale cijeniti.

---

[141] "Prima pars est de dando libertatem domino rectori et suo minori consilio respondendi Radino gost et sociis ambassiatoribus cherzechi Vlatchi et comitis Stephani prout fuit argentum", *Cons. Rog. XIX,* fol. 144', 28. XI. 1466; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 235.

[142] "и ѹ тои все више писанѡ и именованѡ вѣровах и поѹздахь три ѡ^ь слѹгь и кѹћани моѥхь вѣрованиѣхь ѡ^ь редовниковь моѥхь г^на гости радина, и митрополита давида, и кнеза прибсава вѹкотића ерь сѹ ѡни три кѹћане мои томѹ в^ему више писанѡмѹ свѣдоци", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 89; **Соловјев,** *Одабрани споменици,* 220-223; **Соловјев,** *Постанак II,* 17; **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 267; **Isti,** *Bosnische Kirche,* 573; **Исти,** *Историја Босне,* 287; **Šidak,** *Studije,* 80 i 350; **Isti,** *"L'Eglise de Bosnie",* 17; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 163; **Loos,** *Dualist Heresy,* 320-321; **Fine,** *Bosnian Church,* 364.

[143] "Prima pars est de dando libertatem domino vicerectori et eius consilio scribendi (Radino gosto, precrtano) illis de Castello Nouo pro illo Turcho qui fuit arobatus per illos de Castello Nouo", *Cons. Rog. XIX,* fol. 92', 6. VIII. 1466; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 235; usp. **Атанасовски,** *Пад Херцеговине,* 27.

[144] "Prima pars est de dando libertatem domino rectori et suo minori Consilio rescribendi cherzech Stiepano, Radino gost et voyuode Vladissauo", *Cons. Rog. XVII,* fol. 212', 9. V. 1463; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 233.

[145] "Prima pars est de quod dominus Michael et alii qui fuerunt cum gost possint scribere ad cherzech in eorum nomine", *Cons. Rog. XVIII,* fol. 267, 5. I. 1466; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 234.

Osim navedenih oblika djelatnosti predstavnika Crkve bosanske koji su došli do izražaja gotovo isključivo kroz nastupe Radina Butkovića, u dubrovačkim izvorima mogu se naći i drugi pažnje vrijedni podatci koji bacaju novo svjetlo na tog člana crkvene hijerarhije. Početkom svibnja 1465. Dubrovčani su zabilježili da su primili novac i neke srebrene predmete koje je kod njih založio gost Radin da bi dobio novac za otkupninu namijenjenu oslobođenju Sladoja Vukovića iz osmanskog zarobljeništva.[146] Navedeni podatak prikazuje tog istaknutog pripadnika Crkve bosanske u sasvim novom svjetlu i ulozi u odnosu na onu u kojoj su ga izvori najčešće zabilježili, tako da je do izražaja dolazila njegova gotovo zaboravljena humanost nasuprot njegovoj ranije uočenoj slabosti prema novcu. Radin je nesporno uz bogatstvo stekao i veliki ugled među svojim suvremenicima i među sljedbenicima svoje vjere. Starost, a možda i bolest te velik opseg poslova koje je obavljao naveli su ga da i sam uzme pomoćnika, a izvorna građa potvrđuje da je u svojoj službi imao više osoba, pa čak i *krstjana* kao što to potvrđuje podatak iz koga se saznaje da je na početku listopada 1466. u Dubrovnik poslao Tvrdislava kao svoga poslanika da za njega obavi neke poslove.[147]

U dubrovačkim izvorima iz prvih nekoliko godina nakon propasti srednjovjekovne bosanske države sve su češći sporovi i sudske parnice u kojima su sudjelovali predstavnici Crkve bosanske, bilo kao oštećena, ili kao optužena strana. Upadljivo je da su gotovo svi ti poznati slučajevi imovinske i pravne prirode vezani uz ime gosta Radina, ali njegovo ime nijednom nije bilo navedeno u lošem svjetlu. Tako se primjerice saznaje da je njegov nećak Tvrtko svojedobno položio u Dubrovniku kod Tadeja Božića novac i neke vrijedne stvari ne samo svoje nego i gosta Radina, ali je poslije u vezi s pologom došlo do nesporazuma.[148] Gotovo dvije godine

---

[146] "Prima pars est de acceptando in comune nostrum illos denarios et illas argenterias quas Radin gost dare volet pro liberatione Sladoe Vochouich ex manibus Turcorum dandos pro dicta liberatione aut restituendos ipsi Gost sub illa condicione sub qua illos ponere voluerit", *Cons. Rog. XVIII,* fol. 156, 4. V. 1465; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 234.

[147] "Prima pars est de dando libertatem domino rectori et suo minori Consilio respondendi Tuerdissauo patharino ambassiatori Radini gosti se excusando", *Cons. Rog. XIX,* fol. 122', 6. X. 1466; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 235.

[148] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 214.

poslije, ponovno je došlo do razmirica u vezi s Radinovim novcem koji je Pripčin Kudeljinović bio uložio u izbavljenje Pavla Vražinića, koji je u međuvremenu umro, a da nije izmirio svoju obavezu.[149] Polovicom listopada 1466. podnio je tužbu u Dubrovniku krstjanin Radisav protiv Dubrovčanina Ruska Tudrovića, a svjedok mu je bio krstjanin Cvitko Radojković. Slučaj je riješen na štetu tužitelja iz krstjanske hiže Bjelosava patarena u Biogradu.[150] Uz navedene primjere, češći su oni koji govore o novčanim potraživanjima nasljednika Radinove ostavštine, kojima je on oporučno namijenio određene svote novca.[151] Prema odluci Vijeća umoljenih od 1. kolovoza 1467. za novčani prilog gosta Radina, kao i za novac kraljice Katarine, zanimao se papa Pavao II. putem dubrovačkog nadbiskupa Timoteja.[152] U dubrovačkoj izvornoj građi naziv pataren spomenuo je Bare Lukarević u pismu koje je 14. prosinca 1481. uputio ferarskome vojvodi Herkulu d' Este. Valja napomenuti da se u njegovu pismu ne govori o redovnicima Crkve bosanske, kako su ih Dubrovčani redovito nazivali, nego je tako nazvan herceg Vlatko Kosača koji je sumnjičio Dubrovčane da su doveli Ugre protiv Osmanlija.[153] Takav način ocrnjivanja političkih protivnika poznat je u dubrovačkoj praksi i primjenjivan je u vrijeme kriza i poremećenih odnosa sa susjedima u širem zaleđu.

---

[149] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 215.

[150] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 215-216; usp. **Јиречек,** *Историја Срба II,* 278, bilj. 126; **Anđelić,** *Srednjovjekovni gradovi,* 180-181, 184; **Isti,** *Historijski spomenici,* 120.

[151] O podizanju Radinove ostavštine govori dubrovačka izvorna građa, usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 216-220; **Динић,** *Неколико споменика,* 104-108; **Truhelka,** *Još o testamentu,* 371-375. O izvršenju oporuke i podizanju novca usp. **Fine,** *Bosnian Church,* 372-373; **Ћошковић,** *О гостима,* 34-36.

[152] "Prima pars est de dando libertatem domino rectori et suo minori Consilio respondendi reverendissimo domino archiepiscopo nostro ad ea que exposuit ex parte summi pontificis pro facto denariorum Radini gost et pro facto Regine Bosne prout fuit arengatum", *Cons. Rog. XIX,* fol. 244', 1. VIII. 1467; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 236; usp. **Драгојловић,** *Крстјани,*116.

[153] "Quello patarino dizeva … chome nui Ragusei a nostra posta famo vignir Houngari chontra lli Turchi", **Тадић,** *Нове вести,* 144. Navedeni je podatak **Драгојловић,** *Крстјани,*116, shvatio kao posljednji spomen patarena u dubrovačkim izvorima.

III. CRKVENA POLITIKA BOSANSKIH VLADARA

Nakon što smo analizirali izvorne vijesti koje govore o vezama i ulozi predstavnika Crkve bosanske u službi rusaške gospode Pavlovića i Kosača te Dubrovčana, potrebno je osvrnuti se i na njihove veze s nosiocima središnje vlasti, ali i na rastući utjecaj Katoličke crkve u Bosni od dvadesetih godina XV. st. do gubitka državne samostalnosti. U složenim unutrašnjopolitičkim prilikama kralj i moćna vlastela našli su se na suprotnim stranama i s oprečnim namjerama, što je onemogućivalo njihovo jedinstveno nastupanje prema stanju u zemlji i vanjskoj opasnosti. Izdvajanjem samostalnih teritorija oblasnih gospodara, iako je država simbolično ostala jedinstvena, bila je pogođena i Crkva bosanska. Osnovni problem s kojim se ona suočavala bio je u činjenici da su članovi krstjanskih zajednica po hižama postali podanicima različitih svjetovnih gospodara, te da su se stavili u službu onih velikaša u okviru čijih su se zemalja zatekli. Važno je također istaknuti da ni po crkvenoj pripadnosti sastav stanovništva pojedinih zemalja rusaške gospode nije bio jednak, kao što ni oni nisu imali istovjetan odnos prema svim crkvama koje su djelovale na njihovu području. U tako različitom rasporedu vjerske i crkvene pripadnosti sučeljavalo se snažno dualističko nasljeđe karakteristično za bansku Bosnu u kojoj je bila kolijevka Crkve bosanske s promjenama koje su nastupile nakon velikih teritorijalnih promjena u XIV. st. kojima je bosanska država došla u posjed krajeva s izrazito katoličkim i pravoslavnim stanovništvom. Za crkvene prilike u Bosni i sudbinu Crkve bosanske iznimno je važan odnos između pojedinih crkava osobito u krajevima u kojima se njihovo djelovanje prepletalo, a prema vani snažno su ga izražavali nastupi franjevaca i *krstjana.* O doktrinarnoj suprotstavljenosti među njima svjedoče sačuvani polemički spisi u kojima su zabilježeni zamišljeni razgovori "uvjeravanja" između franjevačkih misionara i ništa manje sposobnih *krstjana.* Ni u praktičnom djelovanju nije lako utvrditi na čiju je

stranu naginjao uspjeh, jer dok je legat Toma Tommasini pisao 1451. Ivanu Kapistranu da manihejci, kako on naziva sljedbenike Crkve bosanske, iščezavaju poput voska na vatri pred franjevcima, a carigradski patrijarh Genadije II. govorio o velikim uspjesima pravoslavlja u Bosni, dotle se bosanski kralj Stjepan Tomašević žalio papi Piju II. da većina njegovih podanika ne slijedi učenje Katoličke crkve. Vjerske prilike u Bosni posljednjih godina njezine državne samostalnosti bile su, u svakom slučaju, dovoljno složene da su ih suvremenici mogli prikazivati u skladu s vlastitim potrebama i očekivanjima bilo da su u prvi plan isticali zasluge i uspjehe ili strahove i zle slutnje ako se hitno nešto odlučno ne poduzme. U oba pristupa bosanska stvarnost ostajala je zaklonjena nerealnim očekivanjima i stoga nemjerljiva po vlastitoj snazi da se još dugo održi.

Kada je oko 1410. bio dovršen proces raspada teritorijalnog jedinstva srednjovjekovne bosanske države, u zemljama bosanskog kralja ostala je organizacijski najsnažnija Crkva bosanska, što se ogledalo i u činjenici da je na tom području bilo sjedište njezina *djeda.* Zbog oslonca vladara na Ugarsku i Katoličku crkvu, Crkva bosanska na tom prostoru u XV. st. postupno je gubila ulogu koju je imala u zemljama Pavlovića i Kosača, iako su se njezini predstavnici i dalje nalazili u kraljevoj blizini, čak i na dvoru. Uočene promjene treba dovesti u vezu sa stanjem u odnosima između pripadnika Crkve bosanske i nositelja središnje vlasti. U političkom pogledu kralj je zbog sve težeg vanjskopolitičkog položaja zemlje i unutrašnje rastrojenosti od dvadesetih godina XV. st. sve snažnije bio upućen na Ugarsku i njezina vladara, što je utjecalo na njegovu crkvenu politiku, a ne mogu se zanemariti ni rezultati misionarskog rada franjevaca koji su postigli zapažene uspjehe.

Na početku druge vladavine Tvrtka II. spominje se na njegovom dvoru kao vrlo utjecajna ličnost fra Stjepan, koji je pred kraljem trebao zastupati poslovne interese Dubrovčana i vojvode Radoslava Pavlovića. Teško je reći koliko su dubrovački optimizam i nada u povoljan ishod njihovih poslova na bosanskom dvoru temeljeni na fra Stjepanovoj crkvenoj pripadnosti, ali tu činjenicu ne treba potpuno ispustiti iz vida. Razloga za povjerenje je ipak bilo na dubrovačkoj strani, budući da je polovicom prosinca 1422. odlučeno da mu se pošalje 20 perpera u namjeri da zagovara njihove interese na bosanskome dvoru u vezi s kupovinom Radoslavova dijela Konavala.[1] Smještanje fra Stjepana u dvorsko okruženje upućivalo bi na

[1] **Jorga,** *Notes II,* 211.

pomisao da u njemu valja gledati dvorskog kapelana,[2] jer izvori poznaju takvu osobu u blizini bosanskog vladara. Istodobno u vezi s tim poslovima nastupili su u službi Sandalja Hranića i Radoslava Pavlovića predstavnici Crkve bosanske.[3] Gotovo kroz čitavu prvu polovicu XV. st. ni jedni ni drugi nisu uspjeli steći dovoljnu premoć i potpuno istisnuti iz kraljeve blizine predstavnike one druge crkve, iako su neke promjene u tom pogledu bile očite i ne mogu se zanemariti. Jačanjem središnje vlasti u doba katoličkih vladara, Tvrtka II. i njegovih nasljednika, u kraljevim zemljama *(contrata del re)* kao i u onima koje su s njima bile politički u bližem dodiru, postupno je potiskivan utjecaj Crkve bosanske i njezinih redovnika u prilog podupirane Katoličke crkve, koja je svoju djelatnost snažnije stala razvijati od početka tridesetih godina XV. st., kad su u Bosni, uz kraće prekide, djelovali Jakov Markijski (1432-39)[4] i hvarski biskup Toma Tommasini.[5] Kraće vrijeme na tom prostoru djelovala je katolička biskupija različitog imena sa svojim biskupom koji nije imao ništa zajedničko s naslovnim bosanskim biskupom sa sjedištem u Đakovu.[6]

---

[2] U njemu je **Mandić,** *Srebreničko-visočka biskupija,* 569573-574; **Isti,** *Srebreničko-visočka biskupija (dokumenti),* 483-484, vidio kasnijeg srebreničko-visočkog biskupa Stjepana Radoševića, usp. također **Fine,** *Mysteries,* 30-33. **Ćirković,** *Dvor,* 66; **Исти,** *Работници,* 443, pak drži da je fra Stjepan bio vikar, misleći pri tom vjerojatno na vikara Bosanske vikarije, a ne na vikara na kraljevu dvoru. Tezu o fra Stjepanu kao bosanskom vikaru prvi je iznio **Rački,** *Prilozi,* 100, temeljeći je na posvetnoj bilješci po kojoj je bivši bosanski vikar fra Ambrozije iz Sienne darovao 1421. novom vikaru fra Stjepanu de Gliricis, zapravo de Tergestis na upotrebu rukopisni zbornik. To mišljenje prihvaćali su **Mandić,** *Franjevačka Bosna,* 86, i **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 82; **Isti,** *Studije,* 312, bilj. 78, a pobijao ga **Božitković,** *Kritički ispit,* 17.

[3] **Stojanović,** *Povelje i pisma I,* 582-585; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 319-321.

[4] Život i djelovanje Jakova Markijskog opisao je njegov suvremenik i pratilac Venanzio iz Fabrijana, vidi **Sgattoni,** *La vita,* a u novije vrijeme cjelovitije ga je kritički obradio **Lasić,** *De vita.* S obzirom na našu temu upozoravamo i na radove koje su napisali **Somigli,** *Vita,* 378-414; **Matanić,** *De activitate,* 111-127; **Mandić,** *Franjevačka Bosna,* 91-109; **Picciafuoco,** *Giacomo della Marca,* 58-74; **Živković,** *Jakov Markijski,* 169-182; **Pandžić,** *Jakov Markijski,* 154-165.

[5] O Tommasiniju kao papinskom legatu u Bosni usp. **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 176-241; **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 255-265; **Ćošković,** *O dolasku,* 23-29; **Fine,** *Bosnian Church,* 200-353; **Jalimam,** *Djelatnost dominikanaca,* 126-145.

[6] Usp. **Mandić,** *Srebreničko-visočka biskupija,* 560-576; **Fine,** *Mysteries,* 29-43.

Unatoč postupnom potiskivanju predstavnika Crkve bosanske iz kraljeve službe, što je trajalo od kraja drugog desetljeća XV. st., *krstjani* su i dalje ostali prisutni u njegovoj blizini. Na zaštitu vrhovnog poglavara Crkve bosanske računali su neki pojedinci iz redova vlastele. Zanimljive su dvije isprave koje se međusobno dopunjuju, tako što svojom nakanom i sadržajem zaokružuju način na koji je funkcionirala zaštita koju je u takvim situacijama pružao crkveni autoritet. Kralj Tvrtko II. izdao je potkraj 1426. povelju danas pobliže nepoznatom velikašu kojom ga je predao u ruke djeda Mirohne,[7] kako se to u Bosni već bilo uobičajilo. Na taj postupak vladara, poglavar Crkve bosanske odgovorio kratkom pismenom izjavom u svibnju 1427. da je uzeo pod svoju zaštitu dotičnog velikaša.[8] Uostalom, takav oblik zaštite dobro je bio poznat i u krugovima Katoličke crkve, kojoj su se uskoro stali podvrgavati i poznati bosanski velikaši. Pružanje takvog jamstva upućuje na zaključak da su djedov ugled i utjecaj njegove Crkve u to vrijeme u javnom i političkom životu zemlje još uvijek bili vrlo snažni, a nameću ga i podatci iz dvije dubrovačke upute, koje su knez i vlada dali 1. lipnja i 31. srpnja 1428. poslanicima za kralja Tvrtka II. Tvrtkovića. U prvoj im se nalaže da u ime Dubrovačke Republike pozdrave *djeda* ako ga zateknu kod kralja te da mu kažu kako lijepu nadu polažu u njega i zamole ga da se zauzme za njihove trgovce koji su pretrpjeli štete i bili izloženi opasnostima u kraljevim zemljama.[9] Dva mjeseca poslije, kad je čitava stvar bila okončana, Dubrovčani su slali svoje poslanike kralju Tvrtku II. s posebnim naredbama da povelje o postignutom ugovoru, koje

---

[7] **Anđelić,** *Originalni dijelovi,* 353-354; **Krčelić:** *Notitiae praeliminares,* 257-258; **Šidak,** *O autentičnosti,* 288-289; **Isti,** *Studije,* 266. O toj ispravi kao falsifikatu pisao je **Соловјев,** *Властеоске повеље,* 83.

[8] **Anđelić,** *Originalni dijelovi,* 353-354; **Krčelić:** *Notitiae praeliminares,* 257-258; **Šidak,** *O autentičnosti,* 288-289; **Isti,** *Studije,* 266.

[9] "Et per caso voi vi trouasse col died et lui con voi salutatelo per parte nostra et dandoli la letera de credenza ditegli quanto la tera a buon speranza in lui. Et narrandogli le nouitade facte sopra li nostri mercatanti et monstrando li pericoli et danni predicti pregatelo che se adoperi con la Maestà del Re che queste nouita non sia. Et cosi fate con altri nostri amici che abia intrata col Re onda abiate alguna buona speranza", *Lett. di Lev. X,* fol. 89', 1. VI. 1428; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190; **Jorga,** *Notes II,* 242; usp. *Poviest I,* 474; **Динић,** *Државни сабор,* 12, bilj. 23; **Šidak,** *Bogumilstvo,* 108; **Isti,** *O autentičnosti,* 295; **Isti,** *Studije,* 99 i 272; **Fine,** *Улога,* 25 i 28; **Isti,** *Bosnian Church,* 242; **Živković,** *Tvrtko II,* 128.

bi trebali dobiti, po mogućnosti pokažu *djedu* i dvoranima koji su naklonjeni i prijateljski raspoloženi prema Republici.[10]

Na temelju tih nekoliko navedenih podataka proizlazi kako su Dubrovčani očekivali da će se za boravka njihovih izaslanika u Bosni na kraljevu dvoru naći i poglavar Crkve bosanske. Takva očekivanja dobro obaviještenih susjeda upućuju na zaključak da je *djed* imao utjecaja na javni i politički život zemlje te da je bio u čestim dodirima s kraljem. Ipak, on nikad nije preuzeo onu ulogu koju su članovi najviše crkvene hijerarhije njegove sljedbe imali na dvorovima rusaške gospode. S tim u vezi treba istaknuti da takvo mjesto uz vladara nije zauzimao ni vikar bosanskih franjevaca, pa ni biskup nakratko uspostavljene biskupije u Bosni. Dubrovačke vijesti o vezama Tvrtka II. s *djedom* iz 1428. pobuđuju pozornost stoga što padaju u doba kada je bosanski kralj pisao papi Martinu V., izričito tvrdeći da je revan katolik i da drži katoličke obrede, iako je okružen nevjernicima i shizmaticima, koji se nalaze u njegovu kraljevstvu.[11] U tom pogledu ništa se bitno nije promijenilo ni idućih godina, tako da su predstavnici Crkve bosanske i dalje ostali u kraljevoj blizini, o čemu svjedoči dubrovački podatak po kome je kralj obećao poslati dvojicu *krstjana* vojvodi Radoslavu da bi ga odgovorili od započinjanja oružanih neprijateljstava s Dubrovčanima, što je bilo aktualno i mjesec dana poslije.[12]

Tijekom tridesetih godina XV. st. predstavnici Crkve bosanske su ostali i dalje na javnoj i političkoj pozornici kao nezaobilazan politički i

---

[10] "Per la requesta che fatte se la poueglia de patti et promesse che abiamo con li reali et signori de Bosna, la qual vi mandessimo douete mostrar, vi respondemo che la detta poueglia fa per noi et in favor nostro, si che essa potete et dovete mostrar allo died et a quelli altri cortexani che cognosceti benivoli et amici dela signoria nostra et li quali sperati debiano esser et operarsi in favor nostro", *Lett. di Lev. X,* fol. 98', 31. VII. 1428; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190; usp. **Исти,** *Државни сабор,* 12, bilj. 23; **Šidak,** *O autentičnosti,* 295, bilj. 74; **Isti,** *Studije,* 272, bilj. 74; **Živković,** *Tvrtko II,* 128.

[11] "Cum tamen sancte Romane ecclesie obediens et fidei catholice cultor prout gestorum in ritibus eiusdem fidei catholice pere um observatis, quosque observat ut vult et tenetur observare de presenti et in futurum evidens experientia, que omnium rerum magistra dicitur, docet, et augmentator exixtat", **Thallóczy,** *Studien* 142; usp. **Šidak,** *Studije,* 272; *Poviest I,* 472-473; **Ћирковић,** *Историја Босне,* 260; **Živković,** *Tvrtko II,* 121; **Ćošković,** *Bosanska Kraljevina,* 25-27. O kraljici Doroteji pisao je opširnije **Anđelić,** *Bosanska kraljica,* 377-395.

[12] Tada je u kraljevu poslanstvu bio i Ivaniš Gojsić, usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190-191.

vjerski čimbenik u tadašnjoj Bosni, što je za posljedicu imalo utjecaj na bosanskog kralja, koji se sve više oslanjao na pripadnike Katoličke crkve, ali nije mogao bitno utjecati na crkvenu i vjersku pripadnost svojih podanika čak ni na nastojanje Baselskog koncila, koji je pokazao zanimanje da se na njega pozovu i bosanski predstavnici. Navodeći razloge zbog kojih Bosanci nisu mogli poslati svoje izaslanike u Basel, Dubrovčani su u odgovoru Ivanu Stojkoviću 5. listopada 1433. između ostaloga naveli građanski rat koji bjesni u njihovu zaleđu i osmansku vojnu nazočnost. Na kraju svojega odgovora kao usput spomenuli su postojanje Crkve bosanske i njezine hijerarhije koju su naveli po stupnjevima časti i položaja, označivši ih u singularnom obliku "prvacima u krivovjerju i nevjerstvu" među samim Bosancima.[13] Sljedeći podatci koji potvrđuju prisutnost i autoritet *djeda* kao najvišeg predstavnika čitave sljedbe nalazi se u uputama dubrovačkog Vijeća umoljenih njihovim poslanicima u Bosni. Tu se *djed* pojavljuje u istoj razini s kraljem i vojvodom Radoslavom Pavlovićem, ali je uživao puno veće povjerenje Dubrovčana nego spomenuta dvojica bosanskih moćnika.[14] Ulogu pouzdanijeg jamca osiguravao mu je ugled Crkve na čijem se čelu nalazio i neutralnost u političkim previranjima i oružanim sukobima.

Mada je Tvrtko II. stao iskazivati sve veću naklonost prema Katoličkoj crkvi, što potvrđuje i činjenica da je potkraj njegove vladavine podupirao djelovanje papinskoga legata Tome Tommasinija, koji ga je potkraj života uspio privoljeti da ga pošalje kao svog izaslanika na crkveni koncil koji je tada zasjedao u Rimu da se javno u ime kralja i cijele Bosne odrekne manihejskog krivovjerja,[15] *krstjani* su i dalje zadržali svoje ranije mjesto u blizini kralja i utjecaj na katoličkog vladara, koji se, kako smo vidjeli, izjašnjavao katolikom. Takav zaključak potvrđuje pismo od 14. prosinca 1442. u kome su Dubrovčani pisali Tvrtku II. da im javi kako da postupe s pokladom, ističući da će učiniti onako kako im bude naložio svojim

---

[13] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 192-193.

[14] Takav zaključak dao bi se izvesti iz odluka Vijeća umoljenih od 28. travnja i 28. svibnja 1438, usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 225.

[15] **Marténe-Durand,** *Amplissima collectio I,* 1592; **Ćošković,** *Bosanska Kraljevina,* 181-183; usp. **Matasović,** *Tri humanista,* 251; **Kamber,** *Kardinal Torquemada,* 37, bilj. 33; **Šidak,** *Studije,* 272. Tommasinijevu misiju prikazao je točno **Ćošković,** *O dolasku,* 25, bilj. 57.

CRKVA BOSANSKA.indd 204 1/3/06 10:17:16 PM

pečaćenim pismom koje bude pisao "pred redovnicima rimske vjere ili pak vjere bosanske".[16] Što je navelo Dubrovčane da na kraljevskom dvoru kralja 1442. očekuju nazočnost franjevaca, danas je teško sa sigurnošću odgovoriti. Vijesti iz Rima, kamo je bio upućen hvarski biskup Toma, o postignutom odricanju od krivovjerja u Bosni tada nisu mogle biti poznate da bi se na njima temeljila možebitna promjena u prisutnosti crkvenih lica na dvoru. Osnovano je pretpostaviti da su Dubrovčani znali da se na kraljevskom dvoru nalaze i franjevci i *krstjani.* Stilizacija tog mjesta u njihovu pismu u prvi plan naglašava njihovu spremnost da postupe po kraljevoj želji s njegovim pologom te da podjednako cijene moralni autoritet redovnika franjevaca i *krstjana.* Dubrovčanima je bilo svejedno koji će od njih biti nazočni sastavljanju Tvrtkova lista, spremni su prihvatiti da to budu oni koji se nađu na dvoru.

U razdobljima normalnih odnosa s Bosnom, Dubrovčanima nisu smetale vjerske razlike za uspješno poslovanje u zaleđu, a u nesigurnim i ratom pogođenim vremenima Crkva bosanska i članovi njezine hijerarhije postajali su poželjnim jamcima njihovih interesa. Uostalom, ratovi nisu ni vođeni protiv Crkve bosanske niti su imali karakter križarskih pohoda nego protiv kralja i njegovih velikaša, od kojih su neki bili njezini vjerski sljedbenici. Potrebno je ipak istaknuti da kod kralja Tvrtka II. Katolička crkva, kojoj je i sam pripadao, ne nastupa javno u ulozi posrednika i zaštitnika zakona i prava bosanske vlastele, nego je na tom području djelovanja ostala potpuno nezapažena. U toj ulozi vikara bosanskih franjevaca spominje se tek vojvoda Juraj Vojsalić.[17]

Nakon smrti Tvrtka II. polovicom studenog 1443. na vlast je došao Stjepan Tomaš, koji je svojim držanjem bitno utjecao na vjerske prilike u zemlji, pri čemu se to ponajprije odnosilo na one zemlje koje su bile pod njegovom izravnom vlašću. To praktično znači, da se njegova crkvena politika sudbinski snažno odrazila na Crkvu bosansku čija je kolijevka bila u kraljevim zemljama, a nalazilo se tu i sjedište vrhovnog crkvenog poglava ra. Tomaš je u početku svoje vladavine bio vrlo oprezan prema patarenima,

---

[16] "ѡбетꙋнемо да мꙋ се ѡправи ѿ бꙋде порꙋчити и наредити ꙋ своѥ҃ь листꙋ подь своиѡ҃ѥ ѡбичнѡ҃ѥь печатю кои бꙋде ꙋписао пр҃ѣд редовьници римске вѣре или вере босанске", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 516; **Пуцић,** *Споменици српски II,* 104-105.

[17] **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 377-379; usp. **Ћирковић,** *"Верна служба",* 106.

pa čak bi se moglo reći da je bio vrlo popustljiv, zbog čega je dolazio u sukob s franjevcima. O napetosti u njihovim odnosima svjedoči odgovor pape Eugena IV. koji je 11. studenog 1445. uputio hvarskom biskupu Tomi Tommasiniju i svojemu legatu u Bosni.[18] Iz franjevačkih optužaba na račun novoizabranog i još uvijek osporavanog kralja, vidi se da je i on kao i njegov prethodnik ukazivao posebne počasti prvacima Crkve bosanske. Braneći se od optužba kralj je tvrdio da je to bio prinuđen činiti iz političkih razloga, jer su pripadnici Crkve bosanske u njegovoj državi vrlo brojni i moćni. Kraljeva izjava se uklapa u tadašnje vjerske prilike u Bosni, što potvrđuje činjenica da su *krstjani* svoju snagu pokazali nepunu godinu dana poslije kada su postali jamci darovnih prava braće Dragišića, koje je katolički kralj Tomaš predao "gospodinu djedu Miloju i djedu nakon djeda u ruke crkvene".[19] U Dubrovniku je bio običaj da se prisega vjernosti polaže u ruke crkvenih ljudi, pa je tako knez Radoslav, sin vojvode Mastana Bubanjića 1381. postavši dubrovačkim građaninom sa svojim sinovima i dvojicom nećaka položio zakletvu u ruke gvardijana franjevačkoga samostana u Stonu, fra Anđela.[20]

Teško je reći koliko je Crkva bosanska uspjela zadržati pretežan utjecaj u bosanskom društvu. Od tridesetih godina XV. st. on je uglavnom bio okrenut prema njezinim sljedbenicima, a u katoličkom dijelu kraljevih podanika to je mjesto nepovratno zauzela Katolička crkva, što se najprije osjetilo kod Hrvatinića čiji je prelazak na katoličku vjeru doveo do jačanja

---

[18] **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 257-258; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 81-83; usp. **Rački,** *Bogomili VIII,* 152-153; **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 84; **Isti,** *"Crkva bosanska",* 120; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 155; **Isti,** *Hierarchie,* 598-599; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 201-202; **Ćošković,** *O dolasku,* 29; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 251; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 29.

[19] "**господинꙋ дидꙋ милою и дидꙋ конь дида ꙋ рꙋке црьковне**", **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 440; usp. *Poviest I,* 514; **Petrović,** *"Kršćani",* 191; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 207; **Ћирковић,** *"Верна служба",* 106; **Isti,** *Bosanska crkva,* 224; **Fine,** *Улога,* 23; **Isti,** *Bosnian Church,* 270; **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 95.

[20] "de recipiendo in civem nostrum comitem Radoslauum filium Mesteni de Chelmo et filios suos (et duos eius nepotes, додато), ita tamen quod ipse cum filiis eius (et nepotibus, додато) in manibus fratris Angeli ordinis minorum quardiani in Stagno prestare debeat fidelitatis debite sacramentum, prout in talibus consuetum est", **Динић,** *Одлуке већа II,* 578; usp. **Truhelka,** *Osvrt,* 234; **Bešlagić,** *Mastan Bubanjić,* 74; **Анђелић,** *Месновићи,* 80-81.

katoličkog utjecaja u njihovim zemljama. Unatoč tom glavnom obilježju, u razvoju crkvenih prilika u sjeverozapadnim područjima bosanske države, Crkva bosanska nije bila s tog prostora potpuno istisnuta nego joj je i dalje pripadalo lokalno plemstvo, pa čak i neki Hrvatinići, poput sinova Hrvojeva brata Dragiše. Povlačenje predstavnika Crkve bosanske iz javnog i političkog djelovanja u službi Hrvatinića otvorilo je mogućnost članovima Katoličke crkve da zauzmu ona mjesta koja su već bila rezervirana pripadnicima crkve uopće u tijelima vlasti. Pojavljivanje Katoličke crkve, odnosno njezine hijerarhije u ulozi jamaca zabilježeno je u ispravi Jurja Vojsalića koju je 12. kolovoza 1434. izdao braći Jurjevićima, koje je predao u ruke bosanskoga vikara Ivana Korčulanina i svakomu vikaru nakon vikara i svoj braći i fratrima svete crkve katoličke, vjere rimske reda svetoga Franje, da ih čuvaju i o njima o svemu skrbe po crkvenom zakonu – uz obećanje – da im se gore navedeno ne može poreći i uzeti za zlo ili krivicu, prije nego što njihov slučaj ne bi ispitao vikar s franjevcima, vojvoda Juraj i njegovi dobri ljudi.[21]

Iz tog primjera vidi se da je počasno mjesto pripalo najuglednijem predstavniku Katoličke crkve u Bosni, franjevačkom vikaru fra Ivanu Korčulaninu koji je tu službu, prema D. Mandiću, obnašao u dva trogodišta, 1429-32. i 1432-35, kad ga je papa Eugen IV. imenovao velikovaradin-

---

[21] "да им се то згора писано не може порећи ни претворити ни узети никадаре ни за едну нихь згриху ни кривину, що ихь не би ѡпитаѡ господинь викарь с фратри и с нами наши добри люде – у руке господина викара жувана и всакому викару конь викара и всои братьи фратром свете цркве католичаске вире римьске реда светога франьцишка, да ихь ѡни чуваю и ѡбараю у всемь томь законому црьковнимь", **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 379; **Rački,** *Bogomili VIII,* 143; **Ћирковић,** *"Верна служба",* 106-107. **Fine,** *Bosnian Church,* 251, 285-286, bilj. 141, je neutemeljeno izrazio sumnje u autentičnost navedene povelje pisane pod Kreševom i doveo ju u vezu s tamošnjim franjevačkim samostanom. Neosnovane su mu primjedbe i u pogledu izraza " викару конь викара" u kome je vidio jedinu sličnost s poznatijim izrazom "диду конь дида". Autor nije prepoznao da su formula i postupak u obje isprave istovjetni te da su *djeda* i *krstjane* zamijenili vikar i franjevci, kako je svojedobno upozorio **Ćirković,** *Bosanska crkva*, 223, bilj. 110; usp. **Truhelka,** *Fojnička kronika,* 447. **Jalimam,** *Studija,* 149-149; **Isti,** *Historija,* 202, je u izrazu "диду конь дида" vidio kandidata za djedova nasljednika, što izvorna građa ne poznaje te objašnjenje spada u red autorovih slobodnih konstrukcija.

skim biskupom[22]. S obzirom na to da su predstavnici Katoličke crkve u navedenoj ispravi po istovjetnom obrascu kakav je bio upotrijebljen u još dva poznata slučaja u kojima se umjesto bosanskog franjevačkog vikara spominje poglavar dualističke Crkve bosanske,[23] može se zaključiti da je posrednička uloga uglednih članova Katoličke crkve kao jamaca vlastelinskih prava bosanskih katoličkih podanika potpuno jednaka onoj koju je imala Crkva bosanska u onim krajevima u kojima se jače osjećao njezin utjecaj. Nema razloga za sumnju u učinkovitost zaštite franjevačkog vikara, jer je on na isti način zaštitnik prava katoličkog plemstva kao što je *djed* jamčio nepovrjedivost prava i imovine velikaša "vjere bosanske".[24] U navedenom primjeru riječ je o ustaljenoj praksi da se članovi crkve pojavljuju kao čuvari zakona, pravde i vlastelinskih prava, uz napomenu da je upravo ta uloga crkve općenito u srednjovjekovnoj bosanskoj državi XV. st. doživjela potpunu potvrdu, jer se uspješno nametnula društvu kao pouzdani čimbenik stabilnosti u poremećenim odnosima unutrašnjih snaga. Takvu bi ulogu u Bosni pogrešno bilo pripisivati isključivo Crkvi bosanskoj, iako se njezini sljedbenici u povijesnim izvorima najčešće pojavljuju u toj ulozi. Tu činjenicu treba promatrati u tijesnoj vezi s njezinom teritorijalnom rasprostranjenošću i povezanošću s vladarima, osamostaljenom bosanskom rusaškom gospodom i Dubrovčanima.

Nakon što je Stjepan Tomaš predao Dragišiće u ruke djeda Miloja i učvrstio svoju vlast, više se ne govori o njegovim tijesnim vezama s Crkvom bosanskom, pa već od sljedeće godine njihovo mjesto sve češće zauzimaju pripadnici Katoličke crkve, točnije franjevci sa svojim vikarom. To nije nikakva osobita novost, jer je tako desetak godina ranije postupio i vojvoda Juraj Vojsalić. Kralj je po istovjetnom obrascu predao vojvodu Sladoja Semkovića s braćom Grgurom i Ulrikom u ruke bosanskog vikara, kako je o tome 19. lipnja 1447. pisao papa Nikola V., koji ih je tada primio

---

[22] **Mandić,** *Franjevačka Bosna,* 88-91; usp. **Wadding,** *Annales Minorum X,* 632; **Fermendžin,** *Chronicon,* 17; **Isti,** *Acta Bosnae,* 146; **Eubel,** *Hierarchia catholica II,* 262; **Božitković,** *Kritički ispit,* 17-18;

[23] **Anđelić,** *Originalni dijelovi,* 353-354; usp. **Ћирковић,** *"Верна служба",* 106, bilj. 51. **Fine,** *Bosnian Church,* 107-108.

[24] Sumnju je iznio **Ћирковић,** *"Верна служба",* 107.

u zaštitu Rimske crkve.[25] Iz drugog papina pisma saznaje se da je kralj predao vojvodu Petra Vojsalića u ruke papinskog legata Tome Tommasinija.[26] Ti podatci pokazuju da je uslijedio veliki preokret u kraljevu odnosu prema Crkvi bosanskoj, što je bilo realno za očekivati nakon što je Tomaš obranio svoja nasljedna prava na prijestolje i pristao uz Katoličku crkvu, jer su ga na to poticali franjevci. Otprilike u to doba kralj je nastupao kao pravi katolički vladar, tražeći od pape Nikole V. da mu odobri da može uzeti dvojicu franjevaca za svoje kapelane, u čemu mu je papa pismom od 18. lipnja 1447. doista izišao u susret.[27] U vezi s tim zanimljivo je spomenuti da je takav zahtjev papi uputio i vojvoda Petar Vojsalić, pa je i njegovo traženje pozitivno riješeno.[28]

Istiskivanje Crkve bosanske iz javnog i političkog života u kraljevim zemljama nastavljeno je i tijekom sljedećih godina, što posvjedočuju podatci iz Tomaševe isprave od 18. prosinca 1451, kojom potvrđuje sklapanje saveza s Dubrovčanima i darivanje Dračevice s Novim. Kralj je u vezi s postignutom pogodbom izričito ustvrdio "zavezasmo se i rotismo" pred legatom, hvarskim biskupom i pred kustodom i kapelanom Marinom i svojom vlastelom kao svjedocima".[29] Desetak godina poslije, u bitno izmijenjenim uvjetima Tomašev nasljednik nastavio je očevu prokatoličku politiku, predavši svojega strica Radivoja u ruke franjevačkoga vikara Filipa Dubrovčanina,[30] koji je na toj dužnosti bio od 1456. do 1463. On je tako postao jamac Radivojevih prava stečenih darovnicama i njegove osobne, imovinske i pravne sigurnosti. Navedeni podatci potvrđuju da je u

---

[25] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 236; usp. **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 414; **Динић,** *Властела,* 34.

[26] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 235; usp. **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 414.

[27] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 235; usp. *Poviest I,* 516; **Babić,** *Bosanski heretici,* 142; **Isti,** *Iz istorije,* 284; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 415.

[28] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 235.

[29] "**завезасмо се и ротисмо придь ѡтьцемь лигатомь бишкѹпомь хваръскимь и придь ѡтьцемь кѹшѡдомь и капеланомь маринномь и свидоци властеле кралевьства ми**", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 120; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 447-450; usp. *Poviest I,* 530; **Mandić,** *Franjevačka Bosna,* 124; **Fine,** *Bosnian Church,* 314.

[30] Kritičko izdanje navedene isprave priredio je Ignacije Gavran u knjizi **Lašvanin,** *Ljetopis,* 220-222. O vikaru Filipu opširnije **Mandić,** *Franjevačka Bosna,* 123-127; usp. **Ćošković,** *Filip Dubrovčanin,* 218-219.

toku posljednjih pedesetak godina državne samostalnosti Katolička crkva u potpunosti zamijenila Crkvu bosansku u javnim nastupima u onim krajevima koji su bili neposredno podložni bosanskom kralju.

Kraljev su primjer u pogledu crkvene politike i vjerske pripadnosti slijedili mnogi bosanski velikaši, pa se uspjesi misionarskog rada Katoličke crkve u Bosni ne bi smjeli zanemarivati, posebice ima li se u vidu da je većina najmoćnijih velikaša bila prešla na katoličku vjeru. Drži se da je već tridesetih godina XV. st. katolikom bio i vojvoda Vladislav Klešić,[31] sin Petra Klešića. Mišljenje o katoličkoj pripadnosti vojvode Vladislava, u to doba na položaju dvorskoga kneza *(magister curie),* zasniva se na činjenici da je u to doba bio u Tvrtkovoj pratnji za njegova izbivanja u Ugarskoj, gdje je 26. siječnja 1436. izdao franjevcima ispravu kojom je njih i njihove samostane u Bosni uzeo pod svoju zaštitu. Treba naglasiti da se tom prilikom vjerska pripadnost članova njegove svite ne spominje. Vladislav je imao neposrednih veza s franjevcima krajem 1451, kad su oni uspješno posredovali u izmirenju između Petra Vojsalića i Vladislava Klešića na jednoj i kralja Tomaša na drugoj strani.[32] Katoličkoj crkvi pristupili su i neki drugi velikaši, napose oni koji su bili u tješnjoj vezi s kraljem ili su se nalazili u njegovoj službi, poput protovestijara Restoja Milohne kojega je 8. veljače 1448. papa Nikola V. primio pod zaštitu Apostolske stolice.[33] Tim imenima zasigurno nije bila obuhvaćena sva bosanska vlastela koja je prihvatila katoličanstvo, ali za pojedinačno njezino navođenje nema izričite potvrde u izvornoj građi. Ipak treba upozoriti na pismo papinskog legata Tome Tommasinija upućeno 19. veljače 1451. generalu Franjevačkog reda Ivanu Kapistranu u kome mu piše da patareni iščezavaju pred franjevcima kao vosak na vatri.[34] Tih godina podignut je u Bosni veći broj crkava i samostana u čemu su prednjačili kraljica i kralj, a njihov primjer slijedili su mnogi velikaši, pa se s razlogom može tvrditi, kako je naveo S. Ćirković, da su skoro svi oblasni gospodari oko polovice XV. st. bili katolici ili su

---

[31] **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 150-151; **Pavić,** *Ramus viridentis,* 6-7; **Fine,** *Улога,* 22; **Isti,** *Bosnian Church,* 251.

[32] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 265; usp. **Fine,** *Bosnian Church,* 314-315; **Драгојловић,** *Крстјани,* 108.

[33] **Theiner,** *Monumenta Hungarorum II,* 251; usp. **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 414-415; **Fine,** *Bosnian Church,* 309.

[34] **Wadding,** *Annales Minorum XII,* 130-131.

se tako barem formalno prikazivali u Rimu.[35] Taj uspjeh unekoliko je zasjenilo upletanje pravoslavnog svećenstva zbog čega se Ivan Kapistran u pismu od 4. srpnja 1455. žalio papi da pravoslavni metropolit ne dopušta hereticima obraćanje u katoličku vjeru tako da mnogi od njih radije ostaju izvan vjere nego da prijeđu u pravoslavlje.[36]

Na oprez upozorava pak činjenica da su neki članovi istog roda mogli pripadati različitim crkvama, poput Hrvatinića, ili su pokazivali tolerantnost kao herceg Stjepan, pa i vraćali su se staroj vjeri o čemu govori slučaj vojvode Ivaniša Pavlovića. Pismo biskupa Tome, uz kralja spominje i katoličke knezove Bosanskoga Kraljevstva, ali ne navodi njihova imena.[37] Ako nam je danas crkvena pripadnost Radivojevića, Vojsalića (Hrvatinića), Semkovića, pa i Klešića jasna, to je još uvijek premalo za pouzdanije nabrajanje katoličkih velikaša u Bosni. U tom pogledu ne pomažu nam ni navodi u pismu pape Nikole V. koje je 1. veljače 1448. uputio legatu Tommasiniju kojemu piše kako su u Bosanskom Kraljevstvu ostali zaraženi ljagom krivovjerja samo neki plemići i redovnici Crkve bosanske. Jedini pouzdan podatak je da se među tim velikašima nalaze herceg Stjepan i vojvoda Ivaniš Pavlović, za kojega se napominje da je po drugi put otpao od katoličke vjere.[38] Kategoričko spominjanje humske vlastele Nikolića, Sankovića, Budisalića i Milatovića, te lašvanskih Santića kao katolika, kako to navodi D. Mandić, ne počiva na svjedočenjima suvremenika.[39] S druge pak strane, samo pojedinačno poznatim primjerima u kojima se spominje uzimanje pojedinih velikaša u zaštitu Rimske crkve, ne iscrpljuje se uspjeh franjevačkoga djelovanja u misijskom radu u Bosni. O njihovim uspjesima svjedoči i podizanje više crkava na širem području srednjovjekovne bosanske države, poput onih u Bočcu, Grebenu, Jajcu, Vranduku, Vrelima te u Humu, u mjestu čije je ime zabilježeno kao "de Rossetan",[40] neodoljivo podsjeća na Rosetum, odnosno Rožat, gdje je postojala benediktinska

---

[35] Usp. **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 30.

[36] **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 224-227.

[37] **Wadding,** *Annales Minorum XI,* 130-131; usp. **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 413.

[38] **Raynadis,** *Annales ecclesiastici IX,* 538,

[39] Usp. **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 411-413.

[40] **Jorga,** *Notes II,* 420.

crkva Svete Marije.[41] U Humu je Katolička crkva organizirano djelovala kroz Trebinjsku biskupiju čiji je ordinarij najčešće stolovao izvan njezina područja, na teritoriju pod dubrovačkom vlašću, a ni franjevačka nazočnost nije ondje bila snažna. Iako je i utjecaj Pravoslavne crkve u tim krajevima postupno slabio nakon što su oni trajno ušli u sastav države Kotromanića, povjesničari su više istaknutijih vlaških obitelji po njihovoj vjerskoj pripadnosti dovodili s njom u vezu, poput Draživojevića, Sankovića, Miloradovića (Hrabrenih), Čihorića, Tasovčića i Vlađevića.[42] Među humskim velikašima u doba snažne katoličke inicijative potaknute kraljevim primjerom spominje se 1446. kao katolik knez Juraj Tardislavić.[43] Katolička crkva bila je prisutnija u zapadnim područjima Humske zemlje te u krajevima Duvna, Livna i Glamoča.

Potkraj svoje vladavine istupio je odlučno kralj Tomaš protiv sljedbenika Crkve bosanske. Taj njegov nastup potrebno je promatrati u širem okviru tadašnjih političkih gibanja na Balkanu, koja su za posljedicu imala učvršćivanje Osmanlija u neposrednom bosanskom susjedstvu. Iako je bosanski kralj postigao da se njegov sin Stjepan 1. travnja 1459. vjenča s Marom, nasljednicom Despotovine, taj politički brak i bosanske snage srpsku državu nisu mogle spasiti. Brzina kojom su se prilike razvijale i ishod s kojim su završavale neugodno su iznenadili sve strane, jer je novi despot koji je nedavno primio "načelstvo srpsko" predao 20. lipnja 1459. Smederevo i ostatke države Osmanlijama. Pad Smedereva snažno je odjeknuo u Ugarskoj, odakle su stigle prve optužbe na račun bosanskog kralja za predaju važnog uporišta na Dunavu. Da bi se opravdao od neosnovanih optužba za koje su ga teretili na Zapadu i obranio svoju osporavanu pravovjernost, odlučio je protjerati pripadnike Crkve bosanske iz onih dijelova zemlje kojima je neposredno vladao i onih krajeva u kojima su ga oblasni

---

[41] **Ostojić,** *Benediktinci III,* 263, osnutak koje se pripisuje dubrovačkom plemiću Sabinu (Savinji) Gunduliću, **Rastić,** *Chronica Ragusina,* 67; usp. **Манкен,** *Дубровачки патрицијат,* 276, bilj. 1a; **Hadžijahić,** *Povijest Bosne,* 38.

[42] Usp. **Јиречек,** *Историја Срба II,* 397; **Богићевић,** *Властеоска породица,* 151; **Радојчић,** *Рељефи,* 1; **Vego,** *Novi i revidirani natpisi II,* 231; **Isti,** *Patarenstvo,* 111-112, 117-118, 132; **Isti,** *Kulturni karakter,* 309; **Isti,** *Iz historije,* 216, 385-386; **Bešlagić,** *O umjetnosti stećaka,* 345; **Isti,** *Stećci i bogumili,* 8; **Зиројевић,** *Цркве,* 33.

[43] **Jorga,** *Notes II,* 420; usp. **Fine,** *Bosnian Church,* 306.

gospodari priznavali kao vladara i pokoravali se njegovoj vlasti.[44] Prema pisanju pape Pija II. Tomaš je svoju zamisao počeo provoditi već u drugoj polovici 1459, a posljedice su bile dalekosežne.

U tim previranjima otprilike 12.000 se sljedbenika Crkve bosanske pokrstilo, a četrdeset ili nešto više njezinih redovnika napustilo je svoja boravišta i prebjeglo hercegu Stjepanu[45]. Koliko je s njima svoje domove napustilo običnih vjernika, odnosno mirskih ljudi, izvori ništa ne kažu, pa je taj nedostatak najčešće popunjavala mašta istraživača. Da se naslutiti da su i vjernici bili pogođeni tim mjerama. Realnom se čini pretpostavka da su se *krstjani* iz pograničnih krajeva u danima opasnosti sklanjali na područja koja nisu bila pod neposrednom kraljevskom vlašću, kao i to da ih je dio prešao u krajeve pod osmanskom kontrolom, u Vrhbosnu i Hodidjed. Oni koji su se našli u hercegovim zemljama uskoro su se stali suočavati s novom, osmanskom opasnošću, pa su se obraćali mletačkim vlastima da im odobre slobodan prelazak na prostore pod njihovom vlašću. S takvim zahtjevom obratio se Mlečanima i gost Radin Butković, koji je u početku 1466. tražio jamstvo za sebe, rodbinu, članove svoga reda i svoje sljedbe, što mu je bilo odobreno.[46] Skupnog iseljenja po tom odobrenju ipak nije bilo. Progon *krstjana* bio je prije svega usmjeren prema pripadnicima Crkve bosanske u užem smislu, njezinim redovnicima i hijerarhiji.

Njezini vjernici su početkom pedesetih godina XV. st. bili izloženi pojačanom djelovanju katoličkih redovnika, kako je to još 1451. slikovito izrazio biskup Toma Tommasini u pismu Ivanu Kapistranu. U srpnju 1455. Kapistran je iz Győra pisao papi Kalikstu III. kako se u Bosni nastavlja

---

[44] O tim događajima usp. **Спремић,** *Пропаст,* 310-313.

[45] "Rex Bossinae sub idem fere tempus, ut piaculum tradite Turcis Sinderouiae purgaret, ac sue religionis fidem faceret siue, quod multi crediderunt, auaritiae obtentu, manicheos, qui erant in regno suo quamplurimi, nisi baptismum Christi acciprent, e regno migrare coegit, substantia relicta: duodecim circiter milia baptizati sunt; quadraginta aut paulo plures pertinaciter errantes ad Stephanum Bosne ducem, perfidiae secium, confugere", **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 146; usp. **Piccolomini,** *Commentarii,* 227; **Assemani,** *Kalendaria V,* 87; **Matasović,** *Tri humanista,* 247; **Ćošković,** *Tomašev progon,* 43-50. Na temelju potpunijeg engleskog prijevoda Piccolominijevih *Komentara,* uvriježene podatke o razmjerima Tomaševa nastupa protiv sljedbenika Crkve bosanske u drugoj polovici 1459. korigirao je **Džaja,** *Konfessionalität,* 26, bilj. 18; **Isti,** *Bosansko srednjovjekovlje,* 97-98, bilj. 34.

[46] **Šunjić,** *Novi podatak,* 266-268. **Wadding,** *Annales Minorum XII,* 120-131.

obraćanje i pokrštavanje *krstjana* te da mnogi prelaze na katoličku vjeru. U istom pismu žali se na pravoslavnog metropolitu i njegove kaluđere koji franjevcima ometaju rad i ne dozvoljavaju im da heretike obraćaju u katoličanstvo te da stoga mnogi ostaju *extra fidem* jer ne žele primiti pravoslavlje.[47] Da Tomašev nastup nije bio ponajprije uperen protiv vjernika Crkve bosanske, te da oni nisu bili snažnije zahvaćeni nasilnom emigracijom potvrđuju i vijesti osmanskih popisnih knjiga *(defteri)* koje su nastale između 1468. i 1588. Obrativši pozornost na te vijesti T. Okiç je zaključio da ti autentični izvori dosljedno razlikuju "savršene krstjane" od drugih kršćana, katolika i pravoslavnih, koje označavaju izrazima "gebr" i "kafir".[48] Poistovjećivanje svih koji se u osmanskim izvorima nazivaju *kristiani* s redovnicima Crkve bosanske osporio je D. Mandić koji je primijetio da se pod tim imenom ne kriju uvijek "pravi krstjani" na kakve je mislio gost Radin. Autor je pak zapao u zabludu ustvrdivši da su krstjanske zajednice koje se spominju u defterima u crkvenom pogledu mogle biti katoličke ili pravoslavne.[49]

---

[47] **Fermendžin,** *Acta Bosnae,* 224-226; usp. **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 416; **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 572-573; **Исти,** *Историја Босне,* 319; **Isti,** *Bosanska crkva,* 252: **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 30-31.

[48] **Okiç,** *Les Kristians,* 115; usp. **Hadžijahić,** *Zemljišni posjedi,* 462-463; **Lambert,** *Medieval heresy,* 150.

[49] Usp. **Mandić,** *"Bosanski krstjani",* 570-572.

II. DIO

UREĐENJE CRKVE BOSANSKE

I. ORGANIZACIJA BOSANSKIH KRSTJANA

Unutrašnje uređenje Crkve bosanske prikazano je najpotpunije u poznatom dubrovačkom pismu upućenom 5. listopada 1433. sugrađaninu Ivanu Stojkoviću u kome su navedeni po redu nazivi činova i časti njezine hijerarhije. Prema tom opisu slijedi da je na njezinu čelu kao poglavar bio *djed,* a zatim su po stupnju dostojanstva slijedili *gost, starac* i *strojnik.*[1] Dubrovčani su shvatili da su u organizaciji Crkve bosanske postojala četiri stupnja hijerarhijskog dostojanstva koja su odgovarala navedenim nazivima. Za katoličke Dubrovčane ona je bila heretična kao i njezini sljedbenici te su stoga ustvrdili da su navedena četvorica poglavari bosanskog krivovjerja i nevjerstva.[2] Njihova predodžba organizacije Crkve bosanske u osnovi je točna i dobrim dijelom je potvrđuju domaća izvorna svjedočanstva, pa uz neophodnu ispravku u pogledu određenja *strojnika* može poslužiti kao osnova na kojoj bi o tom pitanju trebalo znanstveno raspravljati. Neophodno je istaknuti da se pitanje njezina ustroja ne može razmatrati isključivo u okviru postojeće hijerarhijske strukture, koja se svojim položajem, ugledom, čašću i značenjem izdvojila iz kruga običnih redovnika poznatih pod nazivom *krstjani* kao okosnice čitave sljedbe. S obzirom na naslov naše teme, neophodno je u razmatranje uzeti ne samo članove hijerarhije nego i redovništvo iz kojega je ona dolazila. Olakotno je za istraživača što vrijedne podatke o tome sadrže domaća i dubrovačka vrela, ali i okolnosti u kojima su nastajala. To je ujedno razlog što duhovna

---

[1] "Primus eorum dicitur died, secundus gost, tercius staraç et quartus stroinich", *Lett. di Lev. XI,* fol. 168', 5. X. 1433; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 193. Na to mjesto iz dubrovačkoga pisma osvrnuo se **Ћошковић,** *О гостима,* 22-23.

[2] "Qui IIII^{or} maiores sunt sunt in heresi et in infidelitate ipsorum Bosiniensium", *Lett. di Lev. XI,* fol. 168', 5. X. 1433; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 193; usp. *Poviest I,* 488, bilj. 82.

strana djelatnosti pripadnika Crkve bosanske i nadalje ostaje nedovoljno poznata i razjašnjena.

Tragom navoda iz spomenutog dubrovačkog pisma Ivanu Stojkoviću na čelu Crkve bosanske nalazio se *djed,* odnosno *pravi episkup,* zatim je slijedio zbor *strojnika* ili *poglavitih krstjana.* Njega su činili *gosti,* koji su zauzimali viši čin u crkvenoj hijerarhiji i *starci,* koji su bili niži na ljestvici crkvenih dostojanstvenika. Osnovicu duhovnog staleža činili su redovnici i redovnice, *krstjani* i *krstjanice,* domaće izvorne građe, odnosno *pravi krstjani* i *prave krstjanice,* kako ih naziva gost Radin Butković. Mišljenje o takvom ustroju Crkve bosanske danas više nema ozbiljnijih poricatelja, iako su, osobito u starijoj historiografskoj literaturi o tome postojala i drugačija tumačenja. Dubrovčani su osjećali nemale probleme da jezikom razumljivim visokim crkvenim dostojanstvenicima zapadnoevropskog kršćanstva okupljenim na Koncilu u Baselu, kojima je pismo bilo namijenjeno, jasno i točno izraze sve različitosti između bosanskih i katoličkih redovnika. Dobro su znali da bi netočan odgovor mogao dodatno zbuniti one kojima je trebalo ponuditi objašnjenje, jer postojeće razlike nisu počivale samo na crkvenoj pripadnosti nego su duboko zadirale u pitanja vjere, organizacije i biti redovništva, što se nije dalo primjereno izraziti njima razumljivom katoličkom terminologijom. Tu nemoć izrekli su službenim stavom svoje Crkve i sredine po kome bi za sljedbenike Crkve bosanske bolje bilo reći da su bez vjere, reda i pravila.[3] Navedena dubrovačka predodžba njezina ustroja podliježe ispravci u onom dijelu koji se odnosi na *strojnike,* koji su shvaćeni kao poseban čin, što oni nisu bili. Riječ je tek o jednom od imena za članove crkvene hijerarhije u koju su ulazili dostojanstvenici s nižim i višim činom, svi *starci* i svi *gosti.* Na takvim dubrovačkim predodžbama krstjanske hijerarhije pojedinačno navedene kroz imena časti njihovih prvaka svoje stavove temeljili su M. Orbini,[4] J. P. Lukarević[5] i D. Farlati,[6] a poslije njih i drugi istraživači, koji su nekritički slijedili istovjetno mišljenje o ustroju Crkve bosanske, ponavljajući pri tom i iste

---

[3] "Patareni nuncupati religiosi dicti regni Bosne per ipsos Bosinienses, licet verius dicti possent sine fide, ordine et regula", *Lett. di Lev. XI,* fol. 168', 5. X. 1433; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 193; usp. **Džaja,** *Fineova interpretacija,* 56.

[4] **Орбин,** *Краљевство Словена,* 146; usp. **Ћирковић,** *Коментари,* 343.

[5] **Lukarević,** *Copioso ristretto,* 90; usp. **Ћошковић,** *О гостима,,* 23.

[6] **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 66; usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 23.

zablude. Već smo spomenuli da ni dobro obaviještenim Dubrovčanima njihova hijerarhijska struktura nije bila u potpunosti jasna, iako je navođenje dostojanstvenika, s iznimkom *strojnika,* pravilno izvedeno. Treba naglasiti da nije riječ o nekoj četvorici crkvenih poglavara, nego o hijerarhijskim činovima i častima, koje je, osim časti djeda *(episkupa),* istodobno imalo više pojedinaca.

Dubrovčani su bili svjesni poteškoća s kojima su se suočili prilikom pokušaja da što prikladnije odrede pojedine hijerarhijske stupnjeve u Crkvi bosanskoj, nastojeći njezinu organizaciju objasniti usporedbom s ustrojem tada poznatih redovničkih zajednica u Katoličkoj crkvi, kojoj su i sami pripadali. Unatoč očitim sličnostima uočavali su isto tako mnoge i nepremostive razlike koje su zbunjivale kršćanske suvremenike, kao što zbunjuju i današnje istraživače. Povjesničari su dokazivali da je Crkva bosanska po svojoj organizaciji bila vrlo slična drugim dualističkim crkvama na Zapadu, osobito patarenskoj u sjevernoj Italiji i katarskoj u južnoj Francuskoj. Ni u traženju sličnosti ne treba pretjerivati, napose ne u pojedinostima po kojima su se one osjetno razlikovale. Posezanje za usporedbama po sličnosti ustroja Crkve bosanske s uređenjima drugih dualističkih crkava, nameće se zbog stanja izvorne građe nerijetko kao potreba, jer je to jedini način da se o pojedinim pitanjima dobije što određenija predodžba, uz napomenu da taj postupak nosi i veliku opasnost da analogija iznevjeri, jer počiva na zakonu vjerojatnosti. U bosanskim i dubrovačkim izvorima govori se o *krstjanima* gledano kroz sekularno obilježje njihova djelovanja u službi rusaške gospode, pa je zahvaljujući tome duhovna strana njihovih obveza ostala nedovoljno istaknuta. Sve te pojedinosti utjecale su na suvremenike, a poslije i na istraživače, koji su objašnjenja Crkve bosanske tražili u uspoređivanju njezina ustroja i učenja s onim kakvo su imale druge dualističke crkve na Zapadu.

Razumljivo je da je Crkva bosanska, osim redovničkog svećenstva i hijerarhije, imala mnoštvo vjernika među svim slojevima bosanskog društva, pri čemu osobito treba imati u vidu da je na njihovu crkvenu i vjersku pripadnost u XV. st. znatno utjecalo vjersko držanje vladara i njegovih velikaša nakon raspada teritorijalnog jedinstva srednjovjekovne bosanske države. U izvorima se jasno osjeća razlika između *krstjana* kao pripadnika duhovnog staleža i laika, odnosno vjernika Crkve bosanske, a jednom se prilikom to čak izričito naglašava. Polovicom veljače 1423. u Dubrovniku je boravilo poslanstvo vojvode Radoslava Pavlovića, koji je poslao svoje

ljude, *krstjane* Vlatka Tumarlića i Radina Butkovića te knezove, Budislava i kneza Vukašina.[7] Dubrovčani su stalešku pripadnost izaslanika jasno uočili i istaknuli prilikom vijećanja o njihovom obdarivanju, spomenuvši da je riječ o "duobus patarenis et duobus laicis".[8] Gotovo istovjetan zaključak u vezi s razlikovanjem *krstjana* od svjetovnjaka proistječe iz sljedeća dva podatka, od kojih se prvi nalazi u dubrovačkoj uputi od 16. siječnja 1423. njihovim poklisarima za vojvodu Sandalja Hranića. Tu se navodi kako je vojvoda Radoslav uputio vojvodi Sandalju svoje izaslanstvo koje su sačinjavali jedan pataren i drugi,[9] koji to očito nisu bili.

Podjelu Crkve bosanske na duhovne i svjetovne članove potvrđuju i podatci iz oporuke gosta Radina Butkovića. To jasno proistječe iz načina na koji je oporučitelj odredio da se razdijeli svota od 600 dukata namijenjena za njegovu dušu, tako da je gost Radin Seoničanin trebao prvih 300 dukata razdijeliti "krštenima koji su prave vjere apostolske, pravim krstjanima i pravim krstjanicama" i onima koje naziva "mirskim ljudima" (dugo se čitalo "mrsni ljudi"), a drugih 300 dukata iz zadušja namijenio je Dubrovčanima.[10] Prvih 300 dukata namijenio je pripadnicima Crkve bosanske i to redovnicima, redovnicama i vjernicima. Nakana gosta Radina bila je da se novac podijeli među članovima "ѡдь нашега закона" i sljedbe *(legis et secte sue),* a kriterij je imala biti potreba te se prednost daje onima koji su bili u većoj nuždi, a ona je izražena siromaštvom, starošću i

---

[7] "почтене мѹже крьстѣане гоа вла̑тка тѹмо̑ѣка и ѻади(на крьст)ѣанина и кнеза бѹдисава и кнеза вѹокашина" **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 583; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 319-321; usp. *Poviest I,* 469; **Fine,** *Bosnian Church,* 239.

[8] *"Prima pars est de donando istis oratoribus voiuode Sandalii et voiuode Radossaui Paulouich cuilibet et iis ad XV. brachia panni florentini fini, si omnes ibunt simul et, si non irent simul, illis omnibus qui ibunt, scilicet duobus patarenis et duobus laicis",* **Truhelka,** *Testamenat,* 358-359; usp. **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 97; **Динић,** *Један прилог,* 37; **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 52; **Loos,** *"Eglise bosnienne",* 157.

[9] *Lett. di Lev. VIII,* fol. 142, 16. I. 1423; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 188; **Jorga,** *Notes II,* 211; usp. **Динић,** *Један прилог,* 37.

[10] Oporuka gosta Radina Butkovića do danas je u više navrata objavljivana, pa ovom prilikom vrijedi upozoriti na izdanja koja su priredili **Truhelka,** *Testamenat,* 371-375; **Isti,** *Das Testament,* 80-82; **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 153-156; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 448-451; **Solovjev,** *Le testament,* 152-155; **Klaić,** *Izvori,* 316-319; **Šidak,** *Studije,* 170-172; **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 178-182; **Isti,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 362-367.

bolestima, kako među *krstjanima* koji mogu biti "kmeti" i "kmetice", ali i "ubogi dobri muži" tako i među "mirskim ljudima" uz koje se ne navodi nikakva druga odrednica. Spominjanje odrednica "kmeti" i "kmetice" uz *krstjane* bilo je izvor nesporazuma u historiografiji, pa je primjerice u tom pojmu J. Šidak vidio zavisne seljake, a u "dobrim mužima" osiromašene plemiće.[11] S. Ćirković je upozorio da je riječ *kmet* u srednjem vijeku imala široko značenje te je mogla označavati ne samo zavisnog seljaka, kmeta nego i gospodina, baruna, ukratko najveću ugarsku vlastelu,[12] kako proistječe iz isprava, vojvode Radoslava Pavlovića od 31. prosinca 1427. i dubrovačke od istoga dana, te one kojom su 10. prosinca 1442. podijelili braći Ivanišu, Petru i Nikoli, sinovima vojvode Radoslava Pavlovića dubrovačko građanstvo.[13] Ćirković je zanemario da se u okviru podjele prvih 300 dukata uz odrednicu "kmeti" spominju i "dobri muži" od kojih su neki također bili *krstjani* i *krstjanice,* a u oporuci su označeni kao "ubogi" čime je oporučitelj želio objasniti opravdanost njihova uvrštavanja u red onih kojima bi novčana potpora mogla biti na korist. Podatci su autora naveli da ustvrdi kako se tim pojmovima ne smije davati socijalno-ekonomsko značenje, kakvo oni imaju danas. Odbijanje da se pojmovi "pravi kmeti krstjani" i "prave kmetice krstjanice" vezuje uz zavisne seljake i seljake uopće, posljedica je previda da oni nisu bili "degradirani" ni starošću, ni bolešću ni siromaštvom.[14] Naprotiv, oporučitelj izričito traži da se od tog dijela njegove ostavštine dijeli "starim kmetem i kmeticam".[15]

Navedeni podatci otvaraju niz pitanja bez odgovora, a tiču se položaja redovnika u svojoj sljedbi i odnosa članova crkvene hijerarhije, pa i vjernika u cjelini, prema njima i njihovu uzdržavanju. Radin je bio svjestan

---

[11] **Šidak,** *Samostalna "crkva bosanska",* 9; **Isti,** *Studije,* 171, bilj. 6-7; **Klaić,** *Izvori,* 317, bilj. 27-28. O značenjima riječi *kmet* vidi objašnjenje u *Rječniku JAZU V,* 105-107; **Михаљчић,** *Кмет,* 298-299.

[12] **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 236; usp. **Hadžijahić,** *Povijest Bosne,* 204.

[13] "**ѹ гдна кралевь ѹгрьсцихь или ѹкмети ѹгрьсцихь**", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 598, 609; **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 106; usp. *Rječnik JAZU V,* 105-107, gdje su navedeni različiti primjeri iz starije građe. Objašnjenje pojma "kmet" dao je **Михаљчић,** *Кмет,* 298-299.

[14] **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 236.

[15] "**а навлашно да се тои дѣли старнемь кметемь и кметицамь**", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 154; **Truhelka,** *Testamenat,* 372.

velikih razlika u njihovu materijalnom položaju, ali nije do kraja otkrio na čemu su one nastale. Siromaštvo, otežano starošću i bolestima, nije ovdje evanđeoski ideal življenja nego gruba stvarnost koju bi trebala ublažiti milostinja onih koji se kroz život nisu izmicali bogatstvu nego su ga pomno zgrtali. Prihodi nekima nisu bili dovoljni za mirnu starost, a drugi su na samrti raspolagali golemim bogatstvom. Čini se da su se u boljem položaju našli oni koji su stupili u službu oblasnih gospodara, što im je otvorilo put do darova, napose dubrovačkih, koje nisu odbijali. Imajući u vidu slučaj gosta Radina, S. Ćirković je s razlogom primijetio kako je u svjetlu tog primjera potpuno jasno zašto se iz Bosne nije sačuvalo nijedno svjedočanstvo koje bi govorilo o neprijateljstvu Crkve bosanske prema bogatstvu i moći svjetovne gospode u čijoj su se službi našli mnogi njezini članovi.[16] U skladu s tim zapisao je Dubrovčanin Benko Kotruljević kako je na njegove sugrađane djelovao običaj Bosanaca koji slijede manihejski običaj pa časte bogate i rado ih primaju u svoje gostinjce, a tjeraju siromašne, tvrdeći da slijede red Boga i Sreće (Fortune).[17] Oni koji su se posvetili uglavnom pastoralnom radu među svojim vjernicima bili su materijalno gledano u nepovoljnijem položaju. Takvo tumačenje ima smisla, a išla bi mu u prilog i činjenica da je novčana pomoć siromašnima, uz to starim, nemoćnim i bolesnim širiteljima "vjere bosanske" *(la fede bosignana)* doista bila najpotrebnija. Tu "razložnu" stranu pomoći imao je u vidu gost Radin, inače ih ne bi bez razloga naveo ispred onih *krstjana* i *krstjanica* koji su po porijeklu bili "ubogi dobri muži". Ti *krstjani* i *krstjanice* su pak za uzvrat u sve velike blagdane i nedjelje klečeći na koljenima imali moliti za dušu svog dobročinitelja.[18] To je opet sasvim razumljivo i u skladu s njihovim

---

[16] **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 26.

[17] "Et specialmente nella nostra patria, la quale tracho non sò che dal ritto dè i Bosnesi, liquali seguonò l' costume de Manichei, honorando li ricchi, et ricevendoli volontieri nelli loro sospity, et discacciando li poveri, allegando seguir in ciò l' ordine di Dio et della fortuna", **Вујић,** *Прво научно дело,* 101, bilj. 1; **Kotruljević,** *O trgovini,* 196. U vezi s tim podatkom **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 238, je naglasio da nije presudno to što je o ponašanju Bosanaca zabilježio Kotruljević nego je mnogo važnija činjenica da oni takvo ponašanje brane pozivajući se na red koji su uspostavili Bog i Fortuna.

[18] **Truhelka,** *Testamenat,* 372. Molitvu klečeći *(поклечоуѡе – flectentes genua)* nalažu i *Pravila sv. Benedikta,* **Pavić,** *Regule,* 100; **Ostojić,** *Benediktinci III,* 409; usp. **Petrović,** *Oporuka,* 53, bilj. 16, je naglasio da su *Pravila sv. Benedikta* propisivala molitvu koja se obavljala klečeći.

zvanjem, jer je molitva jedna od bitnih redovničkih obveza koju propisuju mnoga pravila monaških redova na Istoku i Zapadu. Treba istaknuti da je bivši komornik hercega Stjepana, počteni vitez Pribisav Vukotić u svojoj oporuci od 21. svibnja 1475. također predvidio molitve za svoju dušu, a slavile bi se svake nedjelje, petka i na sve blagdane.[19] Stoga oporučitelj takvu protuuslugu nije ni tražio od običnih vjernika svoje sljedbe, mada su se i oni skupljali blagdanima radi molitve, gdje im je pomoć dijeljena po kriteriju nekome 3, nekome 4, nekome 5, nekome 6, nekome 7, a nekom osam perpera.[20]

Tu skupinu sljedbenika Crkve bosanske označio je gost Radin izrazom "mirski ljudi" (dugo se čitalo *mrsni,* pa i *mrski ljudi),* koja odgovara širokom krugu vjernika *(credentes).*[21] U historiografiji M. Barada je među prvima posumnjao u ispravnost dotadašnjeg čitanja spornog mjesta u Radinovoj oporuci gdje se spominju "mrsni ljudi", istaknuvši da bi prijeporneriječi u izvorniku mogle glasiti *mirski ljudi*, dakle svjetovnjaci ili laici dubrovačkih izvora. Postupno je to mišljenje prihvaćano, ali je prevagu dugo odnosio stariji način čitanja,[22] koji ni u najnovijim radovima neki

---

[19] "E questa elemosina habi un sacerdote el qual debi celebrar su quello Altare ogni Domenega, et ogni venere et tute le feste per lanima mia", **Thallóczy,** *Studien,* 437; usp. **Ћирковић,** *Почтени витез,* 259.

[20] "**какоѥ кѡгда видѣти никѡмꙋ три перпере а никомꙋ четири · а никомꙋ ·є· а никомꙋ ·ѕ· а никомꙋ ·з· а никомꙋ ·и·**", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 154; **Truhelka,** *Testamenat,* 372; usp. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 235.

[21] Pod tim izrazom neki su povjesničari podrazumijevali pripadnike Katoličke crkve, usp. **Šidak,** *Samostalna "crkva bosanska",* 8; **Isti,** *Studije,* 171, bilj. 10; **Schmaus,** *Neumanichäismus,* 288-289; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 82-83; **Klaić,** *Izvori,* 317, bilj. 31; a drugi su s razlogom tvrdili da je riječ o vjernicima Crkve bosanske, usp. **Truhelka,** *Bosanska crkva,* 779; **Barada,** *Šidakov problem,* 405; **Solovjev,** *Gost Radin,* 312; **Isti,** *Vjersko učenje,* 41; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 264 i 270; **Isti,** *Hierarchie,* 591; **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 87; **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 555 i 562; **Исти,** *Историја Босне,* 106; **Isti,** *Bosanska crkva,* 235; **Loos,** *"Eglise bosnienne",* 156, bilj. 57; **Fine,** *Bosnian Church,* 367; **Ćošković,** *Ustrojstvo,* 65, 74. Prema mišljenju F. Šanjeka "mirski ljudi" (on još uvijek piše *mrsni ljudi)* bili su pristaše Crkve bosanske, odnosno njezini simpatizeri, koji su prihvatili katarsko vjerovanje, ali još nisu konačno ušli u sljedbu, **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 90.

[22] **Barada,** *Šidakov problem,* 405, bilj. 15; usp. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 235; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 15-16; **Loos,** *"Eglise bosnienne",* 156, bilj. 57; **Ćošković,** *Ustrojstvo,* 65, 74.

istraživači nisu prihvatili.[23] Rijetki su bili pokušaji da se ponudi neko novo rješenje, kao što su to primjerice učinili Yvonne Burns i M. Lambert koji su ponudili potpuno novo, ali i pogrešno, čitanje izraza "mirski ljudi" Radinove oporuke. Oni su istaknuli da bi to mjesto trebalo glasiti *mrski ljudi,* što su nastojali dokazati grafijom slova na priloženom faksimilu.[24] Potpuno su previdjeli da je ključna riječ u prvom svom dijelu skraćena ispuštanjem vokala na što čitatelja upozorava znak skraćivanja iznad riječi. Ima li se to u vidu, izvjesno je da prva riječ u izrazu "mirski ljudi" ne može počinjati s *mrs*.... S razlogom se može prihvatiti rješenje koje je svojedobno ponudio M. Barada, a taj primjer slijedili su bojažljivo i drugi. Radin je potom podrobno nabrojio one koji su bili životno najugroženiji te im je stoga novčana pomoć općenito bila najpotrebnija. Iz njihova podrobnijeg navođenja proizlazi da su u pitanju oni koji su potpuno dospjeli na marginu bosanskoga društva kao što su primjerice bili gubavi, slijepi, hromi, gladni i žedni te stari i nemoćni.[25] Namijenjena ostavština dijelila bi im se na crkvene blagdane, što upućuje na zaključak kako su se i oni u te dane okupljali radi molitve i vjerskih obreda. Da se doista radilo o vjernicima Crkve bosanske potvrđuje i podatak da je izvršitelj tog dijela oporuke bio visoki crkveni dostojanstvenik i oporučiteljev nećak, gost Radin Seoničanin.

Na uzak krug njezinih pripadnika o kojima oporuka govori, upućuje činjenica da ih je njezin izvršitelj morao poznavati i susretati na zajedničkoj molitvi. Njegov položaj olakšavala je činjenica da se ti podatci uglavnom odnose na Radinovu rodbinu i njihovu poslugu koja se k njemu sklonila u katoličku sredinu. Ta skupina ne bi bila puno veća od one na koju je mislio Radin Butković kad je tražio da mu Mlečani odobre da se sa 50 do 60 osoba nastani na području pod njihovom vlašću. Tih pedesetak ili šezdesetak osoba predstavljalo je zajednicu redovnika i vjernika Crkve bosanske u pograničnom dijelu prema Dubrovniku između Bijele kneza Alekse Paštrovića i Uskoplja na putu prema Trebinju, gdje su boravili *gosti* Radivoj Priljubović i Vuk Radivojević. Prema mletačkom odgovoru to su bile osobe "legis et secte sue" koje su se nakon pada Bosanskog Kra-

---

[23] Usp. **Jalimam,** *Studija,* 146; **Isti,** *Historija,* 197; **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 360.

[24] Usp. **Lambert,** *Medieval heresy,* 146. Autor je poslije promijenio to mišljenje, ali mi je njegov rad ostao nedostupan.

[25] **Truhelka,** *Testamenat,* 373.

ljevstva našle na skrbi i brizi Radina Butkovića. Simetričnost koja je došla do izražaja u visini namijenjenog novca za sljedbenike Crkve bosanske bila je narušena brojem mogućih korisnika, pa u tom smislu valja razumjeti što je oporučitelj za dubrovačku sirotinju snizio visinu priloga i do dvanaest puta.[26] Pretpostavimo li da su sljedbenici Crkve bosanske za koje je gost Radin predvidio novčane priloge u rasponu od tri do osam perpera u prosjeku dobili po šest perpera ili preračunato po službenom tečaju po dva dukata, što ne bi bilo puno ima li se u vidu da su se našli u tuđem kraju bez svoje imovine, tada bi u zadušju novca pri jednokratnoj podjeli bilo tek za pedesetak osoba. Dijeljenje novčanih priloga zamišljeno je po prigodama o crkvenima blagdanima, pa se ne isključuje mogućnost da su neki članovi priloge mogli dobiti i više puta. Oporučitelju je osobito bilo stalo da se taj dio oporuke provede u djelo te je posebno obvezao svoga nećaka da poradi na njezinom izvršenju ako se ne želi ogriješiti pred Bogom kao neposlušnik i zbog toga izgubiti dušu. Duhovna kazna iza koje je stajao autoritet Crkve bosanske i njezina utjecajnog redovnika, kakav je bio Radin Butković, trebala je osigurati provedbu njegove oporukom izražene želje.

Bez obzira na neslaganja oko čitanja prijepornog izraza "mirski ljudi" *(mrsni ljudi, mrski ljudi)* može se ustvrditi da je Crkva bosanska imala dvije vrste sljedbenika: brojnije mnoštvo činili su *vjernici,* a mnogo poznatije njezino članstvo *krstjani,* pripadnici duhovnog staleža koje su suvremenici smatrali redovnicima. S obzirom na stanje izvorne građe u kojoj vjernici Crkve bosanske ostaju gotovo potpuno po strani zanimanja suvremenika, njima ni mi u ovome radu nećemo poklanjati posebnu pozornost, iako su i oni neraskidivo vezani uz svoju Crkvu s kojom su živjeli dijeleći njezinu sudbinu. O njima kao i o vjernicima drugih crkava koje su djelovale na području srednjovjekovne bosanske države teško se može određeno govoriti, jer se oni vrlo rijetko pojavljuju s jasnom oznakom svoje crkvene pripadnosti, a puno se češće spominju njihovi javni nastupi u kojima vjerska pripadnost nije isticana ni kao zapreka ni kao prednost u bosanskoj svakodnevici. Teško je na primjer o hercegu Stjepanu Vukčiću govoriti kao o vjerniku određene crkve, kad on na dvoru drži dostojanstvenike Crkve bosanske i Pravoslavne crkve, gosta Radina i metropolita Davida te ih naziva svojim "kućanima" i duhovnicima, a papa ga je neko vrijeme smatrao pravim katolikom. Njegovi postupci nisu bili usamljen

[26] Vidi o tome **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 234-235.

slučaj, nego nam zbog stanja izvora i naše obaviještenosti pružaju bolje poznat primjer vjerskog držanja istaknutih bosanskih velikaša. U takvim okolnostima naša osnovna pažnja usmjerena je prema *krstjanima,* odnosno pripadnicima duhovnog staleža Crkve bosanske koji su sačinjavali njezinu okosnicu iz čijih se redova uzdizala njezina hijerarhija. Po činu i dostojanstvu prvo su dolazili *starci,* a zatim *gosti.* Od ta dva čina dostojanstvenika Crkve bosanske sastojao se zbor *strojnika* u koji su ulazili svi *starci* i svi *gosti* bez obzira koliko ih je trenutno bilo. S tim ne treba miješati njihovu brojnu zastupljenost u tijelu koje ogleda nevjeru vlastelina, a odgovaralo bi općeslavenskoj ustanovi porote koja je sastavljana po kriteriju težine djela za koje se sudi. Ovisno o tome sudi li se za malo ili za veliko djelo, određivana su šestorica, dvanaestorica ili dvadesetčetvorica,[27] a polovicu od njih činili su crkveni ljudi, članovi hijerarhije, pa i sam njezin poglavar, *djed* Crkve bosanske ili franjevački vikar, ovisno o crkvenoj pripadnosti slabije strane.[28] I jedni i drugi su, primjereno svome hijerarhijskom položaju, obnašali različite službe, uz napomenu da su središnje mjesto zauzimali poslovi upravnog karaktera. Na hijerarhijskoj ljestvici Crkve bosanske postojala su samo dva stupnja dostojanstva i to, niži čin *starca* i viši čin *gosta.* Dostojanstvenici ta dva stupnja časti nazivani su *strojnicima,* odnosno *poglavitim krstjanima* ili *domini maiores christianorum.* Krstjanskoj hijerarhiji je pripadao njezin poglavar, *djed* ili *episkup.* Njegov položaj na koji se dolazilo nakon smrti prethodnika odgovarao je mjestu crkvenog prvaka i vrhovnog starješine. Crkva bosanska zadržala je istovjetan ustroj kroz čitavo vrijeme svoga postojanja. Od prvog njezina spomena u drugoj polovici dvadesetih godina XIV. st. njezino uređenje ostalo je nepromijenjeno, imala je *djeda* na čelu, s a slijedili su *gosti* i *starci* te *krstjani* na

---

[27] Po sastavu to tijelo podudarno je propisima o poroti u Dušanovu zakoniku (članovi 151. i 152), usp. **Радојчић,** *Законик,* 72, 130; **Тарановски,** *Историја српског права IV,* 209-218.

[28] Rijetki su slučajevi kad u porotu ne ulaze članovi crkve. Takav primjer pruža isprava od 30. lipnja 1417. kojom su se dva katunara vojvode Sandalja obvezala na vjernost, a njihovu nevjernost trebali bi utvrditi "dobri ljudi", odnosno "boni viri", **Ковачевић-Којић,** *Обавезе,* 229; usp. **Filipović,** *Vlasi,* 138.

kojima je ustanova počivala.[29] Pitanje ustroja Crkve bosanske moguće je potpunije pratiti tek u širem okviru političkih i gospodarskih prilika u bosanskoj državi prve polovice XV. st., jer je iz tog razdoblja sačuvano puno više izvorne građe koja svjedoči o njihovoj ulozi i uključenosti u važne tokove bosanskog javnog, političkog, privrednog, pa i kulturnog života. U usporedbi s prethodnim vremenom razlike u djelovanju Crkve bosanske u XV. st. određene su političkim okolnostima koje je obilježavalo izdvajanje zemalja rusaške gospode te stupanje njezinih predstavnika u njihovu službu, što im je omogućivalo javno pojavljivanje i stjecanje bogatstva, uz napomenu da zbog tih promjena nisu manje bili privrženi svojoj vjeri i Crkvi.

---

[29] Ban Stjepan II. Kotromanić s bratom Vladislavom daje "vjeru i dušu" knezu Vukoslavu Hrvatiniću "**прѣдь дѣ(до)мь великимь радославомь и прѣдь гостемь великимь радославомь и пѣдь старьцемь радомиромь и жꙋньбоpомь и вльчькомь и прѣдь вьсомь црькьвомь и прѣдь босномь**", **Thallóczy,** *Istraživanja,* 405; **Isti,** *Studien,* 11; **Соловјев,** *Одабрани споменици,* 106-107.

II. KRSTJANI

S obzirom na glavnu temu ovoga rada *krstjani* nas zanimaju kao pripadnici duhovnog staleža Crkve bosanske, odnosno njezini redovnici i to napose gledano kroz njihov položaj i ulogu koju su imali u Crkvi i društvu. O tim pitanjima dovoljno podataka pruža domaća i dubrovačka izvorna građa, a u historiografskoj literaturi nisu primjereno obrađeni. S tim u vezi valja spomenuti da su oni zbunjivali kršćanske suvremenike, prije svega njihove dubrovačke susjede, koji su pokazivali veliko zanimanje za vjerske prilike u svome zaleđu, osobito na području srednjovjekovne bosanske države, gdje je od kraja XII. st. korijene hvatalo dualističko učenje čiji su sljedbenici u drugoj polovici XIII. st. organizirali Crkvu bosansku i na neko vrijeme potpuno zamijenili katoličku Bosansku biskupiju. Da bi se moglo odrediti mjesto i ulogu *krstjana* neophodno je tim pitanjima pristupiti šire, prateći njihovo pojavljivanje u različitim okolnostima i objašnjavajući prijeporne i nedovoljno uočene zgode koje se odnose na njih kao pripadnike duhovnog staleža. Izvan *krstjana* ostaje širok i nedovoljno jasno određen krug običnih vjernika ili *mirskih ljudi.* Crta razdvajanja vjernika pojedinih crkava koje su djelovale na području srednjovjekovne bosanske države nije bila ni jasna ni stalna. Ona se za nas danas nevidljivo provlačila kroz pretežito "čiste" katoličke, pravoslavne i krstjanske krajeve u kojima su te Crkve imale svoja područja, svoje bogomolje i svoje redovničke zajednice i uživale naklonost tamošnje vlastele i puka.

Kad se govori o *krstjanima,* već se na samom početku postavlja pitanje što su njihovi suvremenici doista podrazumijevali pod tim nazivom. Jesu li dosljedno mislili samo na pripadnike duhovnog staleža Crkve bosanske, ili su možda tim imenom obuhvaćali i vjernike, odnosno svu Crkvu, kao što je to primjerice često slučaj s upotrebom naziva *patareni*. To pitanje zaslužuje tim veću pozornost ima li se na umu da su mišljenja povjesničara

podijeljena. Već je Đ. Daničić, koji se među prvima pozabavio tim pitanjem, istaknuo da se naziv *krstjani* upotrebljavao samo za redovnike Crkve bosanske.[1] Njegovo mišljenje potvrđuju bosanske i dubrovačke vijesti na temelju kojih se vidi da su suvremenici u *krstjanima* dosljedno, a u *patarenima* uglavnom gledali pripadnike duhovnog staleža Crkve bosanske te su ih kao takve uspoređivali s franjevcima. Jedan od najsnažnijih dokaza da su suvremenici razlikovali *krstjane* kao klerike od vjernika kao laika, sadržan je u već spominjanoj odluci dubrovačkog Vijeća umoljenih od 14. veljače 1423. u kojoj se članovi bosanskog izaslanstva dijele na "patarene" i "laike".[2] Razlikovanje članstva Crkve bosanske proveo je dosljedno Radin Butković u svojoj oporuci, nazvavši prvu skupinu *krstjanima* i *krstjanicama,* a drugu *mirskim ljudima.* Stoga nije ispravno mišljenje J. Šidaka da su se nazivom *krstjani* zvali vjernici Crkve bosanske općenito, a u užem smislu da se to ime odnosilo na njezine redovnike.[3] U takvoj dvočlanoj podjeli unutar prve skupine razlikovali su se članovi crkvene hijerarhije, *strojnici* od običnih redovnika, *krstjana,* kako je jasno naveo djed Radomir u svom pismu od 8. siječnja 1404. On je načinio jasnu razliku među svojim izaslanicima od kojih su dvojica imala dostojanstvo *starca* i pripadali su crkvenoj hijerarhiji, a čak petorica su bili obični redovnici, *krstjani,* koji su pripadali duhovnom staležu i predstavljali okosnicu svoje sljedbe. Po dolasku u Dubrovnik s djedovim i kraljevim pismima, pisar Rusko Kristoforović je po zapovijedi kneza Vlaha Sorkočevića uredno zabilježio njihova imena i nazive časti, pa se zahvaljujući tome saznaje kako su tada u gradu podno Srđa boravili *starci* Mišljen i Bjelko te *krstjani* Stojan, Ratko, Radosav, Radak i Dobrašin.[4] Oni su duhovnici, redovnici i svećenici u onoj mjeri u kojoj su to bili na primjer franjevci ili dominikanci s kojima su ih suvremenici uspoređivali[5].

Niz izvornih podataka potvrđuje da su suvremenici u Bosni i susjednom Dubrovniku dosljedno razlikovali *krstjane* od pripadnika crkve-

---

[1] **Даничић,** *Рјечник I,* 500; usp. *Rječnik JAZU V,* 648.

[2] **Truhelka,** *Testamenat,* 358-359.

[3] **Šidak,** *Oko pitanja,* 321; **Isti,** *Studije,* 18. Opširnije je to pitanje izložio **Šidak,** *Samostalna "crkva bosanska",* 5-8.

[4] Usp. **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 435; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 51.

[5] Ima istraživača koji *krstjanima* uskraćuju svećenički karakter te u njima vide "laička bratstva", usp. **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 2.

ne hijerarhije i od vjernika, odnosno laika, navodeći uz njihova osobna imena oznaku redovničke pripadnosti ili naziv časti, kao što su uz imena svjetovnih lica redovito stavljali pripadajuće oznake njihova staleškog i društvenog položaja. Takvo određivanje *krstjana* Dubrovčani su dosljedno provodili u svim prigodama podvlačeći razliku između njih kao običnih redovnika i članova crkvene hijerarhije, koji su u početku svog duhovnog djelovanja također bili *krstjani.* Članove hijerarhije oslovljavali su dosljedno nazivima čina koji su nosili. Na isti način razlikovali su i bosanski suvremenici redovnike Crkve bosanske od njezinih svjetovnih sljedbenika s kojima su često obavljali različite poslove, navodeći im uz imena nazive koji su izražavali njihov staleški i društveni položaj.[6] Najčešće su se u različitim okolnostima pojavljivali obični redovnici Crkve bosanske, zatim se po učestalosti spominju *starci,* a potom *gosti.* Nasuprot njima, *djed* je bio potpuno samostalan i nastupao je autoritetno ne samo prema pripadnicima svoje sljedbe nego i prema nosiocima lokalne, pa i središnje vlasti. Suvremenici su prilikom pojavljivanja njezinih članova dosljedno poštovali načelo svetosti te su ih u većini poznatih slučajeva navodili ispred svjetovnih lica bez obzira na njihov društveni položaj.

Nakon iznijetih podataka ne može biti sumnje da su *krstjani* doista činili osnovicu duhovnog staleža Crkve bosanske, što potvrđuje i činjenica da je u izvorima zabilježeno neusporedivo više poimence *krstjana* nego članova crkvene hijerarhije, koji su izrasli iz redovničkog svećenstva. Njihova brojna premoć uočljiva je ne samo u blizini vrhovnog poglavara njihove sljedbe, kao što to potvrđuju nastupi bosanskih redovnika u službi rusaške gospode, napose u diplomatskim misijama Pavlovića i Kosača te sastav spominjanog izaslanstva djeda Radomira iz siječnja 1404. Pripadnost *krstjana* duhovnom staležu Crkve bosanske danas se više ozbiljno ne dovodi u pitanje. To zapažanje temelji se na pouzdanim vijestima bosanskih i dubrovačkih vrela i zastupaju ga uglavnom svi poznatiji istraživači, uz napomenu da im se predodžbe o ustroju Crkve bosanske i položaju koji su u njoj imali, u pojedinostima osjetno razlikuju.

Važnost utvrđivanja mjesta i uloge *krstjana* proistječe iz potrebe da se iznova kritički pretresu sve dostupne vijesti o njima i pokušaju razjasniti zablude koje su iznošene u opsežnoj historiografskoj literaturi. Jedno od

---

[6] Brojne primjere o tome sadrži građa koju je objavio **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 433-644; sv. II, 1-156.

pitanja koje se nameće na samom početku rada, odnosi se na ime *krstjani* (**крьстьıани**) kojim su u domaćoj izvornoj građi suvremenici nazivali bosanske redovnike.[7] U pitanju je stara slavenska riječ koja je u tom obliku upotrebljavana da bi označila sljedbenike Kristove vjere i odgovara grčkoj riječi Χριστιανός, odnosno latinskoj *Cristianus.*[8] Taj se naziv za Kristove učenike počeo upotrebljavati još u doba Pracrkve,[9] a potom su ga prigrlili napose redovnici, a često ga u svojim Pravilima navodi sv. Bazilije misleći pri tom na članove svoga Reda.[10] Tim nazivom u XII. st. u *Životopisu sv. Metodija* zvani su redovnici.[11] Kad su se u srednjem vijeku počeli javljati različiti pokreti koje je službena Crkva osudila zbog krivovjerja ni njihovi sljedbenici nisu se odricali kršćanskog imena, koje je bilo osobito omiljeno kod dualista u Maloj Aziji, Bugarskoj, Italiji i južnoj Francuskoj.[12] U srednjovjekovnoj Bosni to se ime pojavljuje s prvim vijestima o širenju hereze i nije bilo doneseno u doba progona splitskog nadbiskupa Bernarda kad je dio protjeranih našao utočište u zemlji bana Kulina. Tada su se u Bosni već nalazili redovnici koji su djelovali u okviru katoličke *ecclesiae bosnensis,* koji su se nazivali *krstjanima.* Papinski legat Ivan de Casamaris tražio je od njihovih prvaka s kojima se sastao na Bilinu Polju da se ubuduće nazivaju braćom kako ne bi činili nepravdu drugim kršćanima. Pitanje imena riješeno je tako što su predstavnici "tadašnjih krstjana" obećali da se više neće zvati "krstjanima" nego braćom, kako se to već bilo uobiča-

---

[7] O tom nazivu opširnije je pisao **Kniewald,** *Hierarchie,* 580-581.

[8] Opširnije o značenju i primjerima upotrebe kroz povijest usp. *Rječnik JAZU V,* 647-649; usp. **Miklošič,** *Lexicon,* 137.

[9] Apostol Pavao u Djelima Apostolskim (11, 26) svjedoči: "U Antiohiji učenike, i to prvi put, nazvaše kršćanima".

[10] U takvom smislu naziv "Christianus, Χριστιανός, kršćanin" upotrebljava se na više mjesta, **Bazilije,** *Regulae,* 893-894, 923-924, 963-964, 969-970, 973-974, 977-980, 999-1000, 1019-1020, 1027-1028, 1045-1046; **Borak,** *Redovnička pravila,* Zagreb 1985, 104, 117, 138, 140, 142-144, 153, 163, 175.

[11] Usp. **Glušac,** *Problem bogomilstva,* 108. **Hadžijahić,** *Ćirilo – metodijevske tradicije,* 162; **Isti,** *Povijest Bosne,* 227-228, napominje da su se jamačno tako zvali i ćirilometodski monasi.

[12] Usp. **Rački,** *Bogomili VII,* 102-103, 106-107; **Ангелов,** *Богомилството,* 324, 384.

jilo u zapadnom redovništvu.[13] Iz kasnijeg vremena, prema P. Anđeliću[14], vjerojatno iz doba vladavine bana Stjepana II. Kotromanića potječe drugi podatak u kome se spominje jedan od prvih po imenu poznatih *krstjana,* krstjanin Radohna. Ime mu se nalazi u donjem dijelu kamene ploče pronađene 1898. kraj sela Muhašinovića, koja je pripadala crkvi koju je, prema prvom natpisu dao podignuti ban Kulin, a iz teksta se saznaje da ga je sam upisao.[15] Kroz XIV. i prvu polovicu XV. st. to će postati uobičajeno ime za bosanske redovnike, članove Crkve bosanske.

Sljedeće od pitanja koje je istraživačima predstavljalo ozbiljan problem tiče se utvrđivanja odnosa između *krstjana* kao običnih pripadnika duhovnog staleža i *krstjana* koji su postali članovi crkvene hijerarhije, jer oko toga povjesničari nisu bili jedinstveni. Jedni su dvojili bi li *starce* i *goste* trebalo smatrati *krstjanima,* a drugi su tvrdili da se pod tim pojmom podrazumijevaju isključivo obični redovnici. Što se tiče odgovora na to pitanje, treba reći da su *krstjanima* njihovi suvremenici nazivali obične redovnike Crkve bosanske. Članovi crkvene hijerarhije *starci* i *gosti* su oslovljavani nazivom čina i časti koji je dodavan uz njihovo osobno ime i po tome su se razlikovali od običnih *krstjana* kojima su u širem smislu također pripadali. Pripadnici crkvene hijerarhije bili su zacijelo *krstjani,* to jest redovnici, a u javnim nastupima prednost su imali oni čiji su činovi bili viši, oni su bili ugledniji i poštovaniji od običnih *krstjana,* što su suvremenici cijenili i na prikladan način isticali.

Postoje još dvije vrlo zanimljive vijesti od kojih svaka na svoj način potvrđuje pripadnost svih članova crkvene hijerarhije "redu krstjana". U tom pogledu svjedoči podatak iz odluke dubrovačkog Vijeća umoljenih

---

[13] Usp. **Ćošković,** *Interpretacija,* 96-97.

[14] "**се писа радохна крстиѣнинь**", **Anđelić,** *Revizija,* 300, 302; **Vego,** *Zbornik IV,* 71; **Isti,** *Patarenstvo,* 141, bilj. 49. Ploču je pronašao i zapise objavio **Truhelka,** *Natpis,* 619; **Isti,** *Osvrt,* 228, ali je njegovo čitanje i datiranje poslije revidirano. **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 90, je mislio da je krstjanin Radohna bio suvremenik bana Kulina.

[15] Usp. **Anđelić,** *Revizija,* 305-306. Opširnije o tom zapisu i njegovu objašnjenju **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 44-55.

od 28. svibnja 1438. u kome se *djed* naziva "poglavarom krstjana".[16] Tu se pod spominjanjem *krstjana* ne misli samo na obične redovnike nego na cjelokupno svećenstvo Crkve bosanske s njezinom hijerarhijom. Sljedeći podatak potvrđuje pripadnost *strojnika* njezinu svećenstvu, a nalazi se u drugoj od dvije isprave hercega Stjepana od 19. srpnja 1453, gdje je za njih upotrijebljen izraz *poglaviti krstijani.*[17] Taj podatak je poznavao još F. Rački, ali ga je pogrešno shvatio izjednačivši *poglavite krstjane* s običnim *krstjanima* kojima je odricao pripadnost svećeničkom staležu, tvrdeći da su oni obični vjernici svoje sljedbe.[18] U vezi s tim valja reći da se obični redovnici Crkve bosanske po činu i dostojanstvu ne mogu uspoređivati s članovima hijerarhije. Na isti način to vrijedi i za odnos između *krstjani* i *poglavitih krstjana,* jer tu nije riječ o istoznačnim nazivima nego o pojmovima kojima se razlikuju stupnjevi dostojanstva i časti među *krstjanima.*

Na temelju nekoliko navedenih primjera pokušali smo pokazati da su bosanski i dubrovački suvremenici držali pripadnike crkvene hijerarhije svećenicima, ali su se od običnih redovnika, *krstjana* razlikovali po činu i dostojanstvu koje su imali. Na tome je počivala vidljiva razlika među članovima duhovnog staleža Crkve bosanske, koja je dijelila obične *krstjane* – redovnike – od *strojnika.* Postojeću su razliku bosanski i dubrovački suvremenici gotovo dosljedno provodili tako što su uz vlastito ime običnih redovnika dodavali oznaku njihove redovničke i crkvene pripadnosti za razliku od članova hijerarhije koje su redovito oslovljavali činom koji su imali. Tek u posebnim prilikama, kada se govorilo općenito o svećenstvu Crkve bosanske, za sve je upotrebljavan naziv njihova reda – *krstjani,* kao što su to primjerice činili Dubrovčani kada su tražili nazočnost i obećanje *patarena* prigodom sređivanja svojih poslova u Bosni za koje su bili oso-

---

[16] "Prima pars est de consentiendo domino Regi Bosne quod pro denariis voyuode Radossaui qui sunt in comuni nostro et petit eos extrahi debere non reddendo nobis priuilegia nostra sibi pro dictis denariis alias indulcta, quod sufficiant nobis priuilegia prefati domini Regis et dicti voyuode Radossaui absque priuilegio diedi supremi patarenorum, non obstante aliqua alia parte prius in contrarium capta", *Cons. Rog. VI,* fol. 198, 28. V. 1438; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 225; usp. **Fine,** *Bosnian Church,* 256; **Živković,** *Tvrtko II,* 198, bilj. 87.

[17] Herceg je u svom pismu koje je 19. srpnja 1453. uputio sultanu, naveo kao svjedoke i jamce obiteljskog izmirenja *djeda* i dvanaestoricu *poglavitih krstjana,* odnosno *strojnika,* usp. **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 66-72; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 457-463.

[18] Opširnije **Rački,** *Bogomili X,* 183-184; usp. **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 2.

bito zainteresirani. Prema izvornom materijalu najčešće su se pojavljivali *krstjani,* obični redovnici Crkve bosanske. Uočljivo je da se potom češće spominju *starci* nego *gosti,* a *djed,* koji je potpuno samostalan, nastupao je vrlo rijetko. Suvremenici su prilikom navođenja predstavnika crkve dosljedno poštovali načelo hijerarhijskog dostojanstva, a u odnosu prema pripadnicima svjetovnog staleža u većini poznatih slučajeva navodili su crkvena lica ispred svjetovnjaka.[19] Pri tom nisu mislili isključivo na obične redovnike nego i na članove crkvene hijerarhije s *djedom* na čelu, odnosno na svu Crkvu bosansku, kako je to jednom prilikom izričito naveo ban Stjepan II. Kotromanić,[20] jer je ona svojim moralnim autoritetom, prisutnošću i obećanjem *(prexenicia et promission dey patareni)* davala veću sigurnost sklopljenim poslovima. Taj njezin položaj proistjecao je iz činjenice da je hijerarhija Crkve bosanske bila autoritetnija i nezavisnija od vlastele sakupljene oko vladara.[21]

Sljedeće pitanje koje se nameće, tiče se načina na koji je netko mogao postati *krstjaninom,* odnosno članom redovničkog svećenstva Crkve bosanske. Pripadnost nekom crkvenom redu, pa i svećenstvu općenito, postizala se obredom ređenja kandidata koji su prethodno ispunili propisane uvjete. Kako su suvremenici *krstjane* smatrali svećenicima s redovničkim obilježjem, logičnim se čini pretpostaviti da su se i oni prije stupanja u "red" morali podvrgnuti pripremnom postupku da bi potom mogli primiti svećenički red. U vezi s tim je Ć. Truhelka naglasio da se kandidat prethodno morao očistiti molitvom i postom, a potom se o njegovom prijemu među *krstjane* izjašnjavala njegova općina vjernika, koja je ocjenjivala je li on to svojim življenjem zavrijedio.[22] Nakon dobivene suglasnosti kandidat bi bio pripušten činu ređenja koji je obavljan po određenom obredniku. Iako je teško pouzdano rekonstruirati kako je obred ređenja *krstjana* u pojedinostima tekao, njegova forma sadržana je u molitvenom obredniku krstjanina Radosava. Istraživači su načelno prihvaćali *Zbornik krstjanina Radosava* kao obrednik kojim su se služili pripadnici dualističke sljedbe u

---

[19] Usp. **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 433-644; sv. II, str. 1-156; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 250-499; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 181-236.

[20] "**и прѣдь вьсомь црькьвомь и прѣдь босномь**", **Thallóczy,** *Istraživanja,* 405; **Isti,** *Studien,* 11; **Соловјев,** *Одабрани споменици,* 106-107.

[21] **Ћирковић,** *"Верна служба",* 111.

[22] Usp. **Truhelka,** *Bosanska crkva,* 768.

Bosni, ali su se razilazili u pogledu niza pojedinosti.[23] Podatci o rukopolaganju kod dualista na Zapadu zabilježeni su u latinskim spisima nastalim u krugu Katoličke crkve, pa su na temelju tih opisa istraživači tvrdili kako se ređenje u Crkvi bosanskoj također dijelilo polaganjem ruku i predavanjem knjige evanđelja.[24]

Kad smo već kod svećeničkog ređenja, tada bi valjalo spomenuti da postoji velika sličnost ovog obreda prema *Zborniku krstjanina Radosava* s onima koje su upotrebljavali južnofrancuski katari. Radosavov obrednik sadrži cjelovit tekst apokalipse te obredne molitve, Očenaš, poklonstvene zazive i početak Ivanova evanđelja (Iv. 1, 1-16), koje se nalaze i u obrednicima južnofrancuskih katara. Iza navedenih molitava slijedi kraći dodatak preuzet iz Pavlove poslanice Titu (2, 12-13) u kome se poziva na odricanje od bezbožnosti i požuda te izražava želja da se živi umjereno, pravedno i pobožno na ovom svijetu.[25] Usporedbom tog bosanskog obrednika u *Zborniku krstjanina Radosava* s onim kojim su se služili južnofrancuski katari, zapažaju se i određene razlike u pogledu rasporeda prigodnih molitava. Katarski obrednici počinju kratkim pozivom na adoraciju i responzorija, a nalaze se iza molitve Gospodnje, pa u tom se dijelu podudaraju s bosanskim obrednikom. Ovaj pak sadržava i odgovor prisutnih vjernika, što se ne nalazi u katarskim obrednicima.

Među povjesničarima je ipak ostalo neslaganje u pogledu primjene obrednika u *Zborniku krstjanina Radosava.* S tim u vezi je A. Solovjev iznio mišljenje da je obrednik predstavljao skraćenu i pojednostavljenu službu Božju kod *krstjana* u Bosni te da nema sličnosti s bogoslužjem kod katolika i pravoslavnih, ali je u osnovi istovjetan s ritualom francuskih

---

[23] **Драгојловић,** *Историја књижевности III,* 510-513; **Исти,** *Историја,* 134-138, koji se osvrnuo na mišljenja drugih povjesničara.

[24] O tome su opširnije pisali **Rački,** *Bogomili X,* 189-206; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 196-197; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 242-276; **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 157-177.

[25] Usp. **Vrana,** *Književna nastojanja,* 818-820; **Kuna,** *Radosavljev rukopis,* 16-17; **Драгојловић,** *Историја књижевности III,* 513; **Исти,** *Историја,* 136. U vezi s Pavlovim tekstom poslanice Titu, Šanjek je upozorio da se on nalazi u obrednicima južnofrancuskih katara te se pita ima li to mjesto možda neko "posebno značenje u obredima Crkve bosanske?", **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 158, bilj. 7.

katara s kraja XIII. stoljeća.[26] Protivno njemu, D. Mandić je tvrdio da tu nije riječ o nikakvom misnom obredniku Crkve bosanske nego o općem krstjanskom ritualu, "koji se upotrebljavao redovito na početku svih njihovih obrednih čina, pa i kod primanja članova raznih stepena".[27] Teško je reći pri kojim su se sve obredima *krstjani* služili tekstovima u *Zborniku krstjanina Radosava.* Mandić je s određenim razlogom tvrdio kako se u njemu ne govori o euharistiji, ili o blagoslovu i blagovanju kruha, što bi podsjećalo na misni obred, poznat kod pravovjernih kršćana. Katarski obrednik koji je zabilježio Rajner Sacchoni potvrđuje da je nakon molitve Očenaša slijedilo lomljenje kruha,[28] što bi zbog podudarnosti tog dijela bosanskog i katarskog obrednika dopuštalo mogućnost upotrebe te liturgijske knjige kao misala, ali prisutnost neliturgijskih molitava u *Zborniku krstjanina Radosava* potvrđuje da su se njime služili *krstjani* i u drugim obrednim prigodama. U svakom slučaju, obrednik koji je za krstjanina Radosava prepisao krstjanin Gojsav, zadovoljavao je redovničke potrebe njegova naručioca te se on njime koristio u svim prilikama koje je njegova služba predviđala. Otud nam se čini da ni ispuštanje nekih dijelova nije bilo nimalo slučajno, jer se tim molitvama kao redovnik nije služio.

Osim molitvenog dijela obreda prilikom ređenja *krstjana* postojao je i sasvim određeni ceremonijal po kome se odvijalo rukopolaganje. U vezi s tim treba spomenuti da povijesna vrela nastala u Bosni o tome ne govore, pa naša predodžba počiva na opisima "utješenja" *(consolamentum)* ili "duhovnog krštenja" *(baptismus spiritualis)* latinskih spisa nastalih u krugu Katoličke crkve. Iscrpan opis polaganja ruku zabilježio je Rajner Sacchoni koji podrobno govori o radnjama koje su tom prilikom izvođene. Sam je obred započinjao pranjem ruku svih prisutnih koji su u njemu sudjelovali. Djelitelj rukopolaganja najčešće je bio poglavar te zajednice, ali nije smio biti u stanju smrtnog grijeha.[29] Prema katarskom obredniku kandidat se,

---

[26] **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 34-37; usp. **Драгојловић,** *Историја књижевности III,* 510-511; **Исти,** *Историја,* 135.

[27] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 90; usp. **Драгојловић,** *Историја књижевности III,* 511; **Исти,** *Историја,* 135.

[28] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 196-199.

[29] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 196-197; Više o utješenju usp. **Иванов,** *Богомилски книги,* 123-127; **Döllinger,** *Beiträge I,* 204-205; **Borst,** *Katharer,* 143-147, 281-284; **Solovjev,** *Novi podaci,* 329-330; **Ангелов,** *Богомилството,* 321-328.

pristupajući reditelju, pred njim tri put poklonio, potom su svi nazočni molili sedam puta Očenaš, nakon čega se pripravnik javno ispovjedio, a okupljeni su nakon toga ponovno klanjajući se tražili da ga se odriješi. Poslije tog uvodnog dijela slijedio je sâm čin polaganja ruku, a sastojao se od pitanja koja je postavljao djelitelj utješenja i odgovora koje je davao kandidat. Ceremonijal je prema provansalskom obredniku završavao poljupcem mira tako što je reditelj poljubivši knjigu evanđelja predao svoj poljubac mira najstarijim članovima sljedbe koji su mu stajali s obje strane, a oni su ga potom na isti način uručili onima koji su im bili najbliži[30]. Po svemu sudeći približno na isti način je podjeljivano i rukopolaganje i *krstjanima* Crkve bosanske, nakon čega su pripravnici postajali članovi njezina duhovnog staleža, odnosno njezinim redovničkim svećenstvom.

U najtješnjoj vezi sa svećenstvom Crkve bosanske nameće se pitanje karaktera *krstjana,* pa je u vezi s tim na temelju vijesti bosanskih i dubrovačkih izvora u historiografiji prevladalo mišljenje o njihovu redovništvu. Iako dostupni izvorni podatci pružaju povjesničaru oslonac na temelju koga se može govoriti o redovničkim obilježjima svećenstva Crkve bosanske, treba ipak naglasiti da se o *krstjanima* ne može govoriti kao redovnicima kakve je poznavala Katolička crkva, po čijem su ih uzoru pokušavali predstaviti Dubrovčani. Takvi pristupi i objašnjenja nemaju izgleda na uspjeh iz jednostavnog razloga što je Crkva bosanska bila dualistička crkva različita i odvojena od Katoličke i Pravoslavne crkve. U svom udaljavanju od kršćanstva tih dviju crkava i njezino se redovničko svećenstvo udaljilo od katoličkog i pravoslavnog svećenstva i redovništva. Crkva bosanska nije poznavala uobičajenu podjelu klera na svećenike, redovnike i laike, kao što je to bio slučaj u pravovjernom kršćanstvu toga doba. Upravo u tome leži jedan od osnovnih razloga što se svaki pokušaj objašnjenja njezina redovništva činio kršćanskim suvremenicima veoma složenim, jer ih nisu mogli zamisliti izvan sustava kome su sami pripadali. Toga su oni bili svjesni kad su u odluci Vijeća umoljenih od 27. lipnja 1403. u nedoumici

[30] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 243-245.

precrtali izraz *seu regullantes,*[31] kojim su nazvali *krstjane* u pratnji vojvode Pavla Klešića. Oni su "religiosi", to jest redovnici u očima Bosanaca, kako su to 5. listopada 1433. istaknuli Dubrovčani u svom pismu Ivanu Stojkoviću.[32] Istovjetno shvaćanje ponovio je papa Nikola V. 1. veljače 1448. u svom opširnom pismu koje je uputio Tommasiniju.[33] Probleme u prevođenju pojmova iz jedne crkve u drugu osjećali su poslije i povjesničari koji su se bavili tim pitanjima. Tako je primjerice J. Šidak zaključio da se Crkva bosanska "može smatrati izrazito redovničkom crkvom, kao što je, na primjer, bila ranosrednjovjekovna crkva u Irskoj",[34] upozorivši da naziv *krstjanin,* odnosno *christianus* u to doba nije obilježavao samo redovnika i monaha općenito. Imajući to u vidu S. Ćirković[35] je izrazio suzdržanost prema redovništvu Crkve bosanske te je u vezi s tim istaknuo kako pravovjerna sredina nije imala načina da izvan službenog nazivlja izrazi postojeću razliku između *krstjana* i vjernika. U takvim okolnostima riječ "redovnik" bila je najprihvatljivija zbog svoga općeg značenja, što potvrđuje i jezička građa prema kojoj se tim pojmom označavao monah, pripadnik reda u Katoličkoj i Pravoslavnoj crkvi, ali i svećenik i duhovnik uopće.[36]

S obzirom na sva ta značenja i primjenu navedenoga naziva, napomenuo je, ne bi se smjelo izvoditi nikakvo osobito "redovničko" uređe-

---

[31] "de honorando patarinos seu regullantes sette Bosne de rebus chomestibilibus", *Ref. XXXII,* fol. 154, 27. VI. 1403; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 221. usp. **Јиречек,** *Историја Срба II,* 277, bilj. 116; **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 97; **Isti,** *Samostalna "crkva bosanska",* 7; **Isti,** *Bogumilstvo,* 105: **Isti,** *Studije,* 94, bilj. 20; **Isti,** *"L'Eglise de Bosnie",* 17; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 163; **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 52; **Ćirković,** *Bosnische Kirche* 555, bilj. 20.

[32] *Lett. di Lev. XI,* fol. 168', 5. X. 1433; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 193.

[33] **Raynadis,** *Annales ecclesiastici IX,* 537; **Assemani,** *Kalendaria V,* 84-85; usp. objašnjenje koje je u tom smislu dao **Loos,** *Dualist Heresy,* 327, bilj. 116. Općenito redovničko značenje riječi "religiosus" došao je do izražaja u jednom od pisama koje je papa Eugen IV. uputio 12. rujna 1439. Tomi Tommasiniju, svome legatu u Bosni, usp. **Ćošković,** *Bosna u planovima,* 43-45.

[34] **Šidak,** *Bogumilstvo,* 106; **Isti,** *Studije,* 96-97.

[35] **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 555-556, bilj. 20; **Isti,** *Bosanska crkva,* 206, bilj. 37; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 16.

[36] Opširnije o značenju slavenske riječi "redovnik" i njezinih izvedenica donosi *Rječnik JAZU IX,* 843-848; usp. **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 16, bilj. 21.

nje Crkve bosanske niti se ona po tome razlikovala od drugih dualističkih crkava, jer su i zapadni dualisti imali ideju "reda" *(ordo).* Tako primjerice spis *De haeresi catharorum* spominje biskupa Marka na čelu crkve u Lombardiji za koga se kaže da je imao *ordinem Bulgarorum,* a papa Niceta je pripadao *ordini Drugonthie.*[37] *Krstjani* u Bosni poznavali su također "redove", a zabilježeni su u zapisu *Batalova evanđelja.*[38] Važno je napomenuti da su *krstjani* suvremenicima izgledali kao redovnici te su ih oni tako doživljavali i nazivali. To što oni nisu bili redovnici kao franjevci ili dominikanci ne umanjuje njihovo redovničko obilježje. Nije problem u redovništvu *krstjana,* oni su redovnici za svoje suvremenike u onoj mjeri u kojoj su to bili na primjer franjevci ili dominikanci, odnosno kaluđeri. Prava razlika je u tome što su oni pripadali različitim crkvama koje se uzajamno nisu priznavale. Crkva bosanska sa svojim *krstjanima* bila je na udaru Katoličke i Pravoslavne crkve, pa je otuda potpuno razumljivo da njima ni redovništvo *krstjana* nije bilo prihvatljivo i usporedivo s katoličkim, odnosno pravoslavnim. Gledano iz vlastite sredine, *krstjani* su *pravi krstjani* i *prave krstjanice,* baš kao što je "vjera koju vjeruju" za njih bila "prava vjera apostolska". Oni su u svojim očima pravovjerni toliko koliko su katolici i pravoslavni u njihovim očima heretici. Prema tome, nije problematično njihovo kršćanstvo, kao što to nije ni njihova vjera ili njihova crkva. Problem nastaje kad se, gledano iz drugih kršćanskih identiteta, zanemari njihova organizacijska i dogmatska posebnost, a postojeće razlike postanu podlogom za odbacivanje i osudu. U takvim okolnostima traženje jednakosti među njima ne bi bilo opravdano, jer ih određuje njihova crkvena pripadnost. Oni su redovnici kao što su to i savršeni članovi *(perfectos)* katarskih crkava za čije se zajednice također upotrebljavao naziv "ordo".[39] U vezi s latinskim nazivljem "perfecti", "electi" i "credentes" J. Šidak je

---

[37] "Unde marcus episcopus cum suis subditis hesitare incipiens, relicto ordine bulgarie, suscepit ab ipso Nicheta ordinem drugonthie", **Dondaine,** *Hiérarchie,* 306; usp. **Solovjev,** *Novi podaci,* 330-331.

[38] "**се пишоу прѣдречение редове ки соу се нарекли ѹ редъ цркве прие г(осподи)на нашего растоудинѣ**", **Радојичић,** *Одломак,* 502; **Fine,** *Aristodios,* 226; **Stojanović,** *Jedan prilog,* 231; **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 29; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 206, bilj. 37.

[39] O nazivu "ordo" **Borst,** *Katharer,* 151, 289, bilj. 13; usp. **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 555, bilj. 20; **Isti,** *Bosanska crkva,* 206, bilj. 37; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 16, bilj. 21.

upozorio da se na njih u izvornoj građi ne nailazi kad je u pitanju Crkva bosanska.[40]

Tridesetih godina XV. st. Dubrovčani su se našli u situaciji da za potrebe Baselskog koncila objašnjavaju karakter *krstjana.* U pismu koje su 5. listopada 1433. uputili Ivanu Stojkoviću u Basel pokušali su prema postojećim kriterijima u Katoličkoj crkvi prikladno prevesti jednostavnu dvočlanu podjelu Crkve bosanske na *krstjane* i *mirske ljude* "vjernike", odnosno *perfectos* i *credentes* zapadnih dualističkih crkava, u složeniju strukturu Katoličke crkve. Stoga je razumljivo da su se prilikom pokušaja prepoznavanja organizacijskih oblika suočavali s nerješivim problemima pred kojim su bili nemoćni. Dubrovčani su znali da su sami Bosanci *krstjane* nazivali redovnicima i to su jasno naveli u svome pismu. Ti bosanski redovnici nisu odgovarali predodžbi kakvu su imali o katoličkim redovnicima, poznatim u vlastitoj sredini, franjevcima ili dominikancima, s kojima su ih uspoređivali kako bi slika o *krstjanima* zapadnoevropskim katolicima bila što jasnija. Kad postojeće razlike nisu znali objasniti, nemoćno su ustvrdili da bi za bosanske patarene bolje bilo reći da su bez "reda, vjere i pravila"[41]. Drugi podatci pak svjedoče da *krstjani* nisu bez reda, vjere i pravila. Njihova vjera, "vjera koju vjeruju" u očima gosta Radina je "prava vjera apostolska"[42], gledano očima katoličkih Dubrovčana ona je "la fede bosignana"[43], a njihovo redovničko pravilo po kome su živjeli je za njega "naš zakon", ili "lex sua", kako su ga 1466. nazvali Mlečani. Taj "naš zakon" ima analogiju u redovničkim pravilima svetih Bazilija, Benedikta, sv. Augustina ili Franje.

Jedino njihova redovnička pripadnost ostaje nepoznata, jer se nijednom ne pozivaju na svoga utemeljitelja niti naziv reda kome su pripadali. Odgovor na to pitanje znanstvenici su tražili u bazilijancima i benediktincima što je trebalo upozoriti na njihovo porijeklo, koje oni nikad nisu

---

[40] **Šidak,** *Problem bogumilstva,* 157; usp. **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 15.

[41] *Lett. di Lev. XI,* fol. 168', 5. X. 1433; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 193.

[42] "крщениемь кои су праве вѣре апостолске", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 153; **Truhelka,** *Testamenat,* 372; **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 19. Matija Milaković iz Bosne jamčio je u pismu mletačkoj vladi od 19. svibnja 1652. istinitost vijesti o kojima je pisao "виром моиом крусти(ан)ском", **Ljubić,** *Rukoviet,* 18.

[43] O značenju pojma "vjera", usp. **Ћирковић,** *"Верна служба",* 101-106.

isticali. Prešućivanjem svojih redovničkih korijena *krstjani* su u prvi plan nudili svoju posebnost u odnosu na postojeće pravovjerno redovništvo u Katoličkoj i Pravoslavnoj crkvi. Taj njihov otklon treba prihvatiti kao kriterij za razlikovanje, stoga nam se čini da je J. Šidak s pravom upozorio kako bi njihov "red" najbolje bilo zvati "redom krstjana".[44] Uzroci problema katoličkih Dubrovčana ležali su u činjenici da su *krstjane* uporno nastojali promatrati očima kojima su gledali redovnike svoje crkve, pa su stoga razlike između te dvije vrste redovništva bile više nego očite. S druge strane, predodžba redovničkog obilježja *krstjana* ne bi bila jasna njihovim katoličkim suvremenicima na Zapadu bez usporedbe s redovnicima kakve oni poznaju. Uočene razlike o tim pitanjima trebale su staviti do znanja onima koji su takvo objašnjenje tražili, da je riječ o sljedbenicima druge crkve, koje je službena Katolička crkva dosljedno osuđivala kao heretike, pa je stoga i njihovo redovništvo neusporedivo s katoličkim shvaćanjima. Čini se da na toj osnovi počiva nerazumijevanje redovničkog karaktera *krstjana* i u opsežnoj historiografskoj literaturi.

Mada Dubrovčani nisu u potpunosti uspjeli objasniti sugrađaninu Ivanu Stojkoviću bit redovništva *krstjana,* ipak su ih i nadalje uspoređivali s redovnicima u Katoličkoj crkvi. To su činili uglavnom iz dva razloga; prvo, što su u to doba franjevci s primjetnim uspjehom djelovali u tadašnjoj bosanskoj državi, pa je takva usporedba pružala sasvim određenu sliku crkvenih odnosa u Bosni, a drugo, što je Dubrovčanima kao katolicima redovništvo franjevaca bilo dobro poznato, pa su sličnost među njima mogli uočiti. Mišljenje o redovništvu *krstjana* Dubrovčani su ponovili i nekoliko godina poslije pišući kralju Tvrtku II. Tvrtkoviću 14. travnja 1442, kad su spominjali redovnike "rimske vjere" ili "vjere bosanske".[45] Tu se *krstjani* – uostalom kao i franjevci – izričito ne spominju, Dubrovčani govore općenito o redovnicima dviju vjera i dviju crkava koje djeluju u Bosni. Iz drugih izvora poznato je da su tada jedini katolički redovnici bili franjev-

---

[44] **Šidak,** *Samostalna "crkva bosanska",* 12.

[45] "**ꙋ своⷨь листꙋ подь своиѡⷨ ѡбичнѡⷨь печатю кои бꙋде ꙋписао пѣа редовьници римске вѣре или вѣре босанске**", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 516; **Пуцић,** *Споменици српски II,* 104-105; usp. *Poviest I,* 500-501; **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 146; **Isti,** *Oko pitanja,* 321; **Isti,** *Studije,* 18; **Petrović,** *"Kršćani",* 153, 207; **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 52; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 184.

ci,[46] a redovnici Crkve bosanske – *krstjani,* stoga je njihovo izjednačavanje dopustivo. U pismu Dubrovčani nisu izričito kao redovnike spomenuli ni franjevce ni *krstjane* iz jednostavnog razloga što je njihovim suvremenicima u Bosni bilo jasno na koga se taj dio njihova pisma odnosi. Pismo je bilo upućeno kralju Tvrtku II. Tvrtkoviću, a on je dobro znao tko su predstavnici koje crkve na njegovu dvoru.

Redovnički karakter *krstjana* nije odražavao jednostrano gledanje njihovih katoličkih suvremenika, nego su obavijesti o njemu počivale na shvaćanju samih Bosanaca, koji su pripadnike duhovnog staleža Crkve bosanske smatrali redovnicima. Za redovnički karakter *krstjana* iz izvješća svojega izaslanika u Bosni, Tome Tommasinija, saznao je i papa Nikola V. koji se u pismu od 1. veljače 1448. osvrnuo na vjerske prilike u Bosni istaknuvši da su se među sljedbenicima krivovjerja u Bosni nalazili i oni koje nazivaju redovnicima.[47] Papa nije imao namjeru uspoređivati te bosanske redovnike s redovnicima u Katoličkoj crkvi, nego je samo stavio na znanje da je krivovjerje u Bosni organizirano u crkvu koja je imala svoje vjernike i podupiratelje u nekim velikašima i svoje svećenstvo u onima koji su nazivani redovnicima.

Takvim navodima katoličkih suvremenika treba pokloniti povjerenje kad tvrde da su Bosanci pripadnike duhovnog staleža Crkve bosanske nazivali redovnicima. Tako je primjerice herceg Stjepan svojim redovnicima nazvao gosta Radina i mileševskog metropolitu Davida, navodeći ih u

---

[46] "verum quia in regno suo soli Fratres Minores erant veri catholici Sacerdotes, qui divina sacramenta conficerent", **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 257; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 81-83. Međutim, među povjesničarima bilo je i onih koji su smatrali da je u srednjovjekovnoj Bosni bilo također i drugih katoličkih svećenika ređenih po običaju zemlje, usp. **Petrović,** *Kršćani,* 187; **Isti,** *"Kršćani",* 135-137; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 211.

[47] "remaneantque nonnulli ejusdem haeresis labe infecti tam nobiles et barones, quam alii, qui religiosi nuncupantur", **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici IX,* 537; **Assemani,** *Kalendaria V,* 84.

svojoj oporuci.[48] Primjera poput toga bilo je i ranije, pa su ih Dubrovčani imali na umu kad su u različitim prilikama trebali predstaviti bosanske heretike, kao što je to došlo do izražaja u njihovu više puta spominjanom pismu upućenom sugrađaninu Ivanu Stojkoviću, a tada za navedeni podatak iz hercegove oporuke nisu mogli znati. Navodi iz hercegove oporuke predstavljaju jednako snažnu potvrdu redovničkog karaktera *krstjana,* kao oni iz dubrovačkog pisma Tvrtku II. Tvrtkoviću iz 1442. Herceg Stjepan je podjednako nazvao svojim redovnikom gosta Radina kao i mileševskog metropolitu, pa u vezi s tim izraz "**ѡ^ѣ редовниковь моѥхь**" u prvi plan ističe redovničko obilježje duhovnog staleža kome su pripadali i gost Radin i metropolit David, kao što i nazivi "**гость**" i "**митрополитъ**" izražavaju stupanj hijerarhijskog čina i časti, koje su ta dvojica uglednih predstavnika svojih crkava imala.

Priznajući redovničko obilježje *krstjanima* na osnovu suvremenih izvornih svjedočanstava može se utvrditi shema redovnika u crkvama koje su u XV. st. djelovale na području države Kotromanića. Prema izvornim podatcima proizlazi da je redovnik rimske vjere, odnosno predstavnik Katoličke crkve bio franjevac, redovnik pravoslavne vjere, odnosno Pravoslavne crkve – kaluđer, a redovnik vjere bosanske bio je *krstjanin.*[49] Ta slika pokazuje u kojim su odnosima kršćanski suvremenici tražili i nalazili sličnosti između *krstjana,* katoličkih franjevaca i pravoslavnih monaha. Različita crkvena pripadnost određena njihovim nazivima činila je onaj dio njihova identiteta po kome se nisu mogli poistovjetiti i uklopiti u organizaciju postojećih crkava. Uspoređivanje *krstjana* s franjevcima činili su sljedbenici Katoličke crkve u Bosni i izvan nje, a traženje sličnosti s pravoslavnim monaštvom prisutno je u onim krajevima u kojima se jače osjećao utjecaj Pravoslavne crkve. To je u praksi značilo da je predodžba redovništva sljedbenika Crkve bosanske uglavnom ovisila o crkvenoj pri-

---

[48] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 87-92; **Пуцић,** *Споменици српски II,* 124-136; **Соловјев,** *Одабрани споменици,* 220-223; usp. **Šidak,** *Samostalna "crkva bosanska",* 7; **Isti,** *"L' Eglise de Bosnie",* 17; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 163; **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 52-53; **Ćirković,** *Bosnische Kirche* 573; **Исти,** *Херцег Стефан,* 216; **Loos,** *Dualist Heresy,* 321; **Fine,** *Bosnian Church,* 364; **Драгојловић,** *Крстјани,* 116.

[49] **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 146; **Isti,** *Samostalna "crkva bosanska",* 6-7; **Isti,** *Oko pitanja,* 321; **Isti,** *Studije,* 18.

padnosti njihovih kršćanskih suvremenika i utjecaju koji su njihove crkve imale u pojedinim dijelovima srednjovjekovne bosanske države.

Unatoč u osnovi točnim vijestima o redovničkom karakteru *krstjana,* prve poteškoće u tom pogledu pojavile su se već pri prvim pokušajima kršćanskih suvremenika da prema svojim shvaćanjima redovništva pokušaju objasniti obilježje redovnika Crkve bosanske. Pod dojmom razlika u povijesnim vrelima u historiografiji se počelo govoriti o "nedostatcima" njihova redovništva, što je ponukalo neke povjesničare da ustvrde kako *krstjani* nisu bili redovnici u punom smislu te riječi. Osvrćući se na stavove S. Ćirkovića o redovništvu *krstjana* Crkve bosanske, J. Šidak je upozorio da su suvremenici pri izjednačavanju *krstjana* i franjevaca imali u vidu jasno određen sadržaj pripadnika crkvenoga reda na koje se dotična situacija odnosila, "bez obzira, je li to bosanski 'krstjanin', pravoslavni monah ili katolički franjevac".[50] Pojam redovništva kako je ono shvaćano kroz povijest nastao je u krilu službenog kršćanstva, a služio je suvremenicima *krstjana* da njime izraze odnos unutar Crkve bosanske između njezinih duhovnika i laika. Za određivanje tog odnosa kršćanski su suvremenici najčešće posezali za nazivom "redovnik" koji je imao vrlo široko značenje te je mogao najbolje izraziti stanje koje se nije moglo točno prevesti u terminologiju Katoličke crkve.[51] S motrišta Crkve bosanske kojoj su *krstjani* pripadali, njihovo redovničko obilježje nije bilo sumnjivo. Kao jedini duhovni predstavnici Crkve bosanske oni se potpuno ravnopravno stavljaju uz bok franjevcima, tada također jedinim predstavnicima Katoličke crkve na području srednjovjekovne bosanske države.

Kad je u pitanju redovnička pripadnost *krstjana,* tada prije svega treba imati na umu da su se kod njih neka obilježja redovništva očuvala do u XV. st. Na tim ostatcima može se dokazivati i braniti porijeklo Crkve bosanske koje bi trebalo potražiti u nekom od crkvenih redova koji su potkraj XII. st. djelovali u Bosni. U vezi s nastankom organizirane dualističke sljedbe u Bosni, S. Ćirković je iznio tezu o spajanju ostataka katoličke biskupije i heretika, koji su se održali i nakon križarskih ratova koji su protiv njih vođeni u prvoj polovici XIII. st. U prilog tom mišljenju ide činjenica da se

---

[50] **Šidak,** *Problem heretičke "Crkve bosanske",* 153; **Isti,** *Studije,* 350; usp. **Isti,** *Samostalna "crkva bosanska",* 5-8.

[51] *Rječnik JAZU XIII,* 845-847; usp. **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 555-556, bilj. 19; **Isti,** *Bosanska crkva,* 206, bilj. 37.

buduća dualistička Crkva bosanska pojavljuje u organizacijskom okviru *ecclesiae bosnensis.* Između katoličke biskupije sa slavenskom službom i dualističke Crkve bosanske nema kontinuiteta u njihovu učenju nego samo u organizacijskom pogledu.[52] Prema J. Šidaku Crkva bosanska je "organski izrasla iz 'ecclesia bosnensis' tj. katoličke biskupije, koja je u početku XIII. st. obuhvatila svojom jurisdikcijom cijelo područje tadašnje bosanske države".[53] To što Crkva bosanska i njezini *krstjani* više nisu odgovarali predodžbama pravovjernog redovništva, iako su i nadalje zadržali neke sličnosti s poznatim redovima toga doba, treba promatrati kao posljedicu njihova udaljavanja i prilagođivanja novim okolnostima, potrebama i ulozi u kojoj su se našli uzmakom katoličke crkvene hijerarhije. U tom prilagođavanju sljedbenici Crkve bosanske otišli su tako daleko da su odbacili i prvotno ime svoje redovničke zajednice, odnosno reda iz kojeg su se razvili, zadržavši naziv *krstjani* koji je bio vrlo raširen među dualistima, ali ne samo među njima. Tim imenom dosljedno su ih nazivali njihovi bosanski suvremenici, bez obzira kojoj su crkvi pripadali.

S istim problemima s kojima su se svojedobno suočavali Dubrovčani i drugi kršćanski suvremenici u pogledu određivanja redovničkog karaktera *krstjana* susretali su se poslije i mnogi istraživači, što se odrazilo na njihove znanstvene rezultate. Pošto je u historiografskoj literaturi prevladalo mišljenje da su *krstjani* bili redovnici, središnje pitanje kojim su se povjesničari Crkve bosanske uglavnom bavili odnosilo se na utvrđivanje porijekla i redovničke pripadnosti njezinih sljedbenika. U tom smislu došla su do izražaja različita shvaćanja o nastanku nove crkvene organizacije u Bosni, poznate iz domaćih vrela kao Crkva bosanska. Danas se općenito može govoriti da postoje tri različita pristupa rješavanju tog pitanja u okviru kojih su istraživači iznosili svoja mišljenja, uz napomenu da ni unutar svakog od njih ne postoji u svemu suglasje. Tako su primjerice jedni mišljenja da su *krstjani* bili redovnici istočno-slavenskog obreda i da su po podrijetlu

---

[52] Usp. **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 554-555, bilj. 17; **Isti,** *Bosanska crkva,* 206, bilj. 37. Ocjenu tih stavova dao je **Šidak,** *Problem heretičke "Crkve bosanske",* 154; **Isti,** *Studije,* 350.

[53] **Šidak,** *Bogumilstvo,* 106; **Isti,** *Studije,* 96; usp. **Isti,** *"L'Eglise de Bosnie",* 16-17; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 162-163.

pripadali redu sv. Bazilija.[54] Drugi su se trudili pripisati *krstjanima* glagoljaško porijeklo, jer su u njima gledali nasljednike benediktinaca.[55] Većina povjesničara nije se u tom smislu izjašnjavala, ali su općenito držali da su sljedbenici Crkve bosanske bili dualistički heretici te da su pripadali nekom siromašnom redu,[56] ostavljajući dovoljno prostora da se o tom pitanju i dalje raspravlja s velikim zanimanjem. Zastupajući ćirilometodsko podrijetlo Crkve bosanske M. Hadžijahić je ustvrdio, pozivajući se na rezultate M. Miletić, da su *krstjani* bili bazilijanci jer je i Metod pripadao tom redu, a njihovu vezu vidio je u ćirilometodskim slavenskim samostanima koji su prerasli u krstjanske hiže i brojem bi se podudarali. U prilog svojim razmišljanjima naveo je podatak o krstjanima u Goraždu i njegovoj okolici, dovodeći naziv tog mjesta s Gorazdom, jednim od Metodovih učenika.[57]

Jedno od posebnih obilježja redovništva odnosi se na život članova nekog crkvenog reda u zajednici na čelu koje je stajao kućni starješina. Valja istaknuti da u bosanskim i dubrovačkim izvorima ima više podataka u kojima se govori o postojanju zajednica *krstjana* koje se spominju pod različitim nazivima. Bosanci su njihova obitavališta jednostavno zvali hižama,[58] tada uobičajenom riječju kojom su označavane kuće za stanovanje. U ispravi bana Stjepana II. Kotromanića za kneza Vukoslava Hrvatinića iz 1326-29. izrijekom se navodi da je pisana "u hiži velikoga gosta Radoslava u Radoslali".[59] Da su krstjanska hiža i redovnička zajednica nazivane imenom samostanskog starješine potvrđuju dva poznata podatka, koji se odnose na *krstjane* u Neretvi pod Biogradom kraj Konjica. Iz optužnice

---

[54] **Rački,** *Bogomili VII,* 141, bilj. 2, se dvoumio između bazilijanske i benediktinske pripadnosti *krstjana*. Od istaknutijih predstavnika to mišljenje zastupali su M. Orbini, B. Petranović, V. Glušac, M. Miletić, S. Ćirković, M. Loos, J. V. A. Fine, M. Lambert i D. Dragojlović.

[55] To mišljenje nije imalo snažnijeg odjeka u historiografiji, zastupali su ga F. Milobar, I. Pilar i L. Petrović.

[56] Takvo mišljenje zastupali su V. Ćorović, D. Mandić, A. Solovjev, A. Babić i F. Šanjek. **Šidak,** *Samostalna "crkva bosanska",* 12, dao im je naziv red "krstjana".

[57] **Hadžijahić,** *Ćirilo – metodijevske tradicije,* 158-168; **Isti,** *Povijest Bosne,* 55-56, 216, 224-231. O imenu Goražda usp. **Грковић,** *О топониму,* 63-66.

[58] O značenjima riječi hiža usp. *Rječnik JAZU III,* 622.

[59] "**и сие писание сьвръши се ѹ гости великога хижи ѹ радослали**", **Thallóczy,** *Istraživanja,* 405; **Isti,** *Studien,* 11.

Milašina Đuraševića, koju je 19. lipnja 1449. podigao protiv Radiča Paštrovića, saznaje se da je na čelu tamošnje hiže kao starješina bio pataren Obicen, a prema optužnici koju je 17. listopada 1466. pokrenuo pataren Radisav protiv Ruska Tudrovića takvu dužnost obnašao je pataren Bjelosav.[60] Navedeni podatci potvrđuju da su obitavališta *krstjana* nazivana hižama te da su im, kao bliža odrednica, pridavana imena njezinih poglavara, poput Bjelosava, Milorada, Obicena ili Radojka. Treba istaknuti da su Dubrovčani navedene dostojanstvenike nazivali jednostavno patarenima, odnosno prikladno prilagođeno bosanskim prilikama taj bi naziv odgovarao *krstjanima* bosanskih dokumenata. Ta praksa nije napuštana u domaćim vrelima XV. st. ni u onim slučajevima u kojima je bilo očito da je u pitanju krstjanska hiža, kao što je to primjerice učinjeno u više puta spominjanom pismu djeda Radomira iz siječnja 1404. Pripadnost hiže u Janjićima određena je riječima da je spomenuto pisano "u gospodina episkupa u Janjićima",[61] pa njegovo osobno ime nije bilo potrebno posebno isticati, jer je Crkva bosanska imala samo jednoga *djeda,* odnosno "episkupa". Iz tih riječi nameće se zaključak da je navedena hiža na početku XV. st. bila stolno mjesto crkvenog poglavara *krstjana.* Usporedbom navedena dva, toliko slična podatka, proizlazi da su nastala u podjednakim okolnostima i da zbog toga imaju istovjetna značenja u smislu odrednica mjestâ u kojima su isprave napisane. Razlika između te dvije hiže je u tome što je ona u Moištri (danas selo Moštre) nazvana imenom svoga starješine, gosta Radoslava, a ona u Janjićima u kojoj je u početku XV. st. boravio vrhovni poglavar Crkve bosanske nije nazvana po njemu, ali je istaknuto jasno da on u njoj boravi. Jedan od razloga za naglašavanje te razlike valjalo bi potražiti i u činjenici da je prvu od isprava izdao vladar i da nije napisana u dvorskoj kancelariji nego u crkvenom prostoru, zbog čega je bilo potrebno naglasiti kako taj prostor pripada gostu Radoslavu kao poglavaru krstjanske zajednice u Moištri. Drugu je ispravu izdao vrhovni poglavar Crkve bosanske, djed Radomir u svojoj stolnoj hiži u Janjićima, pa u vezi s njezinim postankom suvremenicima nije trebalo ništa objašnjavati.

---

[60] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 215-216; usp. **Јиречек,** *Историја Срба II,* 278, bilj. 126; **Petrović,** *"Kršćani",* 202, bilj. 363; **Anđelić,** *Turski put,* 177; **Isti,** *Srednjovjekovni gradovi,* 180-184; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 308; **Fine,** *Bosnian Church,* 311-312; **Ковачевић Којић,** *Градска насеља,* 113, bilj. 6.

[61] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50-51.

Oskudne vijesti o krstjanskim hižama, njihovoj brojnosti i rasprostranjenosti u mnoštvu vjernika ne pružaju podlogu za raspravu o teritorijalnoj organizaciji Crkve bosanske. To je bilo dovoljno da S. Ćirković ustvrdi kako još nitko nije uspio dokazati postojanje bilo kakva teritorijalnog ustroja i lokalne jurisdikcije članova bosanske crkvene organizacije. Prema njegovu mišljenju nema dokaza na temelju kojih bi se moglo zaključiti da su hiže imale svoje formalno omeđeno područje unutar koga su njezini članovi djelovali, a poglavar redovničke zajednice imao nad njim lokalnu jurisdikciju. Hiže su po njemu bile središta vjerskog i crkvenog života na području srednjovjekovne bosanske države iz kojih je zračio najjači utjecaj na vjernike.[62] Uporište za tu tvrdnju vidio je u odgovoru na osmo pitanje iz upita koje je 1372. papi poslao bosanski vikar Bartol Alvernski.[63] S tim u vezi valja napomenuti da se tu ne misli na pripadnike Crkve bosanske nego na franjevce i druge katoličke svećenike koje bi oni primili da bi nadoknadili nestašicu svećenika, pa otuda ni župe nisu određene.[64] Na mjestu je, međutim, primjedba da se pojam "contrata" ne može uzimati kao dokaz o postojanju teritorijalne organizacije Crkve bosanske, kako je postupila M. Miletić, koja je u navedenom nazivu vidjela područje koje je pripadalo pojedinoj hiži, odnosno, kako ona kaže, samostanu,[65] jer "contrata" ima potpuno drugi smisao.[66]

Dubrovčani su krstjanske kuće dosljedno označavali latinskom riječju "domus" i talijanskom *casa,* uz koje su nerijetko stavljali ime njezina starješine, ili odrednicu reda kojom su isticali njihovu crkvenu pripadnost *(caxa dei paterini)*. Ima u izvornoj građi i takvih slučajeva u kojima se *hiže* izrijekom ne spominju, iako je potpuno jasno da se na njih neposredno misli. Iz više dokumenata nastalih u Dubrovniku od 1412. do 1416. saznaje se da su dubrovački trgovci često prenosili robu do patarena u Ljupskovu

---

[62] **Ћирковић,** *Историја Босне,* 105-106; usp. **Isti,** *Bosnische Kirche,* 562; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 21-22; **Исти,** *Работници,* 227.

[63] **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 562, bilj. 40; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 21-22, bilj. 41; **Исти,** *Работници,* 227, bilj. 41.

[64] **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 272-273; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 159.

[65] **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 118-120. **Ћошковић,** *О гостима,* 25-26, također je u "contratama" vidio temelje upravne i teritorijalne organizacije Crkve bosanske.

[66] **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 562, bilj. 40; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 21-22, bilj. 41; **Исти,** *Работници,* 227, bilj. 41.

i okolici.

Krstjanske hiže u Bosni vrijedile su u očima suvremenika kao središta duhovnog, crkvenog i kulturnog života, a neodoljivo su privlačile i laike, od poslovnih Dubrovčana, napose njihove trgovce koji su u njima odsjedali i čuvali svoju robu i ugovore, do pobožnih gospođa koje su ondje služile određeno vrijeme iz zavjeta. Iako se njihove kuće ne mogu izjednačiti sa samostanima zapadnih i istočnih redovnika, jer su razlike među njima bile upadljivo velike, *krstjani* su za svoj način monaškog života mogli naći uzor u ranom kršćanskom redovništvu, pa i u organizaciji redovnika sv. Bazilija koji u svojim Pravilima života spominje bratske zajednice *(fratrum conventus)*.[67] Tu vezu kao da je imao na umu Enea Silvije Piccolomini, kad je pišući o prilikama u Bosni krstjanske hiže nazvao *coenobia*.[68] Unatoč važnosti koju su one imale o njihovoj brojnosti i rasporedu nema dovoljno izvornih podataka. Današnji istraživači raspolažu s više slučajno sačuvanih podataka o hižama na području istočne Bosne. S obzirom na vrstu izvorne građe i okolnosti u vezi s kojima se pojedine hiže spominju, poznati primjeri ne mogu biti podloga za utvrđivanje cjelovitije teritorijalne organizacije Crkve bosanske. Tragom domaćih izvornih podataka hiže se javljaju bez nekoga teritorijalnog rasporeda i međusobne povezanosti poput onih u Moištri, Janjićima, Bradini, Konjicu, Biogradu i Ljupskovu. U historiografskoj literaturi navođen je veći broj krstjanskih hiža na temelju spominjanja crkvenih dostojanstvenika za koje se vjerovalo da su bili na čelu takvih zajednica i simbolike na nadgrobnim spomenicima.[69] Ipak, broj imenom spomenutih hiža nije velik. Dubrovačka građa nastala iz praktičnih potreba njihovih poslovnih veza s Bosnom, svjedoči o područnoj koncentraciji *krstjana (contrata dei patarini),* u kojoj se nalazilo više njihovih hiža *(domus patarenorum),* odnosno *(case dei paterini)* poput skupine koja se nalazila na putu za Srebrenicu kojim su s robom prola-

---

[67] **Bazilije,** *Regulae,* 1003-1004, 1013-1014; usp. **Borak,** *Redovnička pravila,* 142, 159.

[68] **Matasović,** *Tri humanista,* 245; usp. **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 16, bilj. 23.

[69] Tim pitanjima pozabavio se **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 302-320, ali mu ni broj "izvorima zajamčenih" ni "vjerojatnih" krstjanskih niža nije pouzdan. U tom smislu pisao je i **Vego,** *Patarenstvo,* 117; **Isti,** *Iz historije,* 349.

zili dubrovački trgovci.[70] Spominjanje *krstjana* i članova njihove crkvene hijerarhije, pojedinačno ili u skupinama po mjestu stanovanja, nije dovoljno za pouzdaniju rekonstrukciju teritorijalne organizacije Crkve bosanske i njezina djelovanja, nego tek za potvrdu o njezinim ostatcima koji su još čuvali svoju posebnost, ali bez stvarnog utjecaja.

S posebnom važnošću postavlja se pitanje kako se, s obzirom na podijeljenost državnog teritorija na zemlje bosanskog kralja i rusaške gospode, to stanje odražavalo na organizacijsku cjelovitost i djelovanje Crkve bosanske. U vezi s tim, sa sigurnošću se može tvrditi da je ona nakon osamostaljivanja zemalja oblasnih gospodara ipak ostala organizacijski najsnažnija u onim krajevima koji su se našli pod neposrednom kraljevskom vlašću te u zemljama Pavlovića, a potkraj bosanske državne samostalnosti i u zemljama Kosača. S tim u vezi valja napomenuti da se Crkva bosanska sa svojim *krstjanima* nakon što su bile stvorene zemlje rusaške gospode našla pod vlašću više gospodara koji su imali prema njoj različit odnos, a ni njihova područja kojima su upravljali u vjerskom pogledu nisu bila jedinstvena. Tako je primjerice područje koje je ostalo pod neposrednom kontrolom vladara, a riječ je o središnjem dijelu bosanske države uz koje se veže pojava krivovjerja potkraj XII. st., bilo najsnažnije izloženo djelovanju franjevaca te imalo najveći broj gradova i stranaca. Franjevci se drže gradova u blizini kojih podižu prve samostane, a *krstjani* ostaju na selu, kako bi se dalo zaključiti iz zamišljene polemike koju su vodili katolik i pripadnik Crkve bosanske. Katolik je tu pokušao uvjeriti svog sugovornika da je prava vjera katolička, da ona mora rasti, a ne smanjivati se, jer je ona tamo gdje se nalaze biskupi, svećenici, đakoni i učeni ljudi, za razliku od sljedbenika Crkve bosanske, koji borave u brdima i šumama među grmljem.[71]

Prema izvornoj građi mogu se razlikovati krajevi u kojima je Crkva bosanska imala svoja uporišta, osobito je snažna bila u dolini Bosne između Visokog i Zenice, gdje se nalazila krstjanska hiža u Janjićima, u kojoj je

---

[70] Usp. **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 16, bilj. 23.

[71] "Vide ergo: ibi esse in civitatibus fidem, ubi sunt episcopi et sapientes, quod de te, stante inter frascas per montes et silvas, dici non potest", **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 176. S tim u vezi **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 23, je istaknuo da su nove gradske sredine bile pogodne za širenje utjecaja, ali su izmakle djelovanju Crkve bosanske.

na početku XV. stoljeća stolovao djed Radomir.[72] Na širem tom području zasvjedočena je dvadesetih godina XIV. st. hiža gosta Radoslava u Moištri. Jako uporište pripadnici Crkve bosanske imali su u širem području Konjica, gdje se također nalazio franjevački samostan i nekoliko crkava.[73] O hižama u Neretvi pod Biogradom i Bradini zna se da su četrdesetih godina XV. st. služile dubrovačkim trgovcima i karavanama kao svratišta. Krstjanska zajednica Obicena i Bjelosava patarena u mjestu Neretva pod Biogradom spominje se u dva navrata i to 1449. i 17. listopada 1466. i u oba se slučaja navode neprijatna iskustva poslovnih Dubrovčana s njezinim članovima. Prvi slučaj poznat je iz tužbe dubrovačkog građanina Milašina Đuraševića koji je 19. lipnja 1449. tužio Radiča Paštrovića, vlastelina hercega Stjepana, i njegovu ženu Jelenu da su noću poslali neke svoje ljude da ukradu dvije peče sukna koje je oštećeni držao u kući patarena Obicena u Neretvi pod Biogradom.[74] Drugi spomen te krstjanske zajednice poznat je iz tužbe koju je u polovici listopada 1466. podnio u Dubrovniku krstjanin Radisav protiv Ruska Tudrovića, a svjedok mu je bio krstjanin Cvitko, ali je cijeli slučaj riješen na štetu spomenutog tužitelja, koji je pripadao krstjanskoj hiži Bjelosava patarena u Biogradu.[75] Za hižu u Bradini se saznaje iz dubrovačke isprave od 22. ožujka 1418. po kojoj su petorica kramara obećala trgovcu Teodoru Prodanelu dopratiti ugovorenu robu do spomenutog mjesta.[76]

---

[72] Usp. **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50-51. O krstjanskoj hiži u Janjićima opširnije vidi **Mandić,** *Bogumilska crkva,* 303-304; **Hadžijahić,** *Zemljišni posjedi,* 469-470; **Anđelić,** *Visoko,* 125; **Fine,** *Bosnian Church,* 256.

[73] Usp. **Anđelić,** *Historijski spomenici,* 128.

[74] Usp. **Јиречек,** *Историја Срба II,* 278, bilj. 126; **Petrović,** *"Kršćani",* 202, bilj. 363; **Anđelić,** *Turski put,* 177; **Isti,** *Historijski spomenici,* 118; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 308; **Fine,** *Bosnian Church,* 311, 371; **Ковачевић Којић,** *Градска насеља,* 113.

[75] Usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 215-216; **Исти,** *Земље,* 203; **Исти,** *Српске земље,* 223; **Исти,** *Један прилог,* 35-36; **Јиречек,** *Историја Срба II,* 278, bilj. 126; **Petrović,** *"Kršćani",* 202, bilj. 363. **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 308; **Anđelić,** *Historijski spomenici,* 120; **Fine,** *Bosnian Church,* 371.

[76] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 188; usp. **Исти,** *Караванска трговина,* 321; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 309-310; **Anđelić,** *Turski put,* 177; **Isti,** *Historijski spomenici,* 115-116; **Fine,** *Bosnian Church,* 257.

Pretpostavlja se da se krstjanska hiža nalazila u Puhovcu nedaleko od Zenice, iako se ona izričito ne spominje. Kao dokaz za njezino postojanje navodio se stećak gosta Mišljena s natpisom, koji je tu pronađen.[77] Slično je i s hižom u Seonici,[78] a dovodila se u neposrednu vezu s gostom Radinom Seoničaninom, nećakom puno poznatijeg gosta Radina Butkovića. Na temelju podataka iz Radinove oporuke može se zaključiti da je Seonica bila oporučiteljev rodni kraj,[79] koji je nakon propasti Bosne 1463, napustila njegova rodbina i njihova posluga. Među Seoničanima vladalo je uvjerenje – kako je zabilježio M. H. Hasandedić – da je na mjestu donjoseoničke džamije nekoć stajala crkva koja je pripadala *krstjanima.*[80]

Povjesničari pretpostavljaju da su u zemljama hercega Stjepana *krstjani* imali svoje redovničke zajednice u Humskom[81] i Kunovu[82] kraj Foče te u okolici Goražda,[83] gdje se pripadnici Crkve bosanske učestalije spominju

---

[77] Stećak je više puta opisivan, a natpis na njemu objavljivan, usp. **Трухелка,** *Писмени споменици,* 778-779; **Isti,** *Slavische Inschriften,* 349-350; **Solovjev,** *Le symbolisme,* 98-89; **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 110-121; **Bešlagić,** *Stećci centralne Bosne,* 99-100; **Klaić,** *Izvori,* 316; **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 188; **Vego,** *Zbornik,* IV, 60-63, gdje je i osvrt na ranija izdanja.

[78] **Petrović,** *"Kršćani",* 201, bilj. 358, tu hižu smješta u selo Bukovicu jugozapadno od današnjeg sela Seonice, a **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 304-306, misli da zaključku u tom pogledu mora prethoditi arheološko istraživanje. **Anđelić,** *Kultna mjesta,* 194-195, **Hadžijahić,** *Zemljišni posjedi,* 468-469; **Fine,** *Bosnian Church,* 205. bilj. 27-h, samo spominju hižu u Seonici.

[79] To mišljenje iznio je **Anđelić,** *Historijski spomenici,* 129; usp. **Isti,** *Kultna mjesta,* 195, gdje je samo upozorio na podudarnost u nazivu lokaliteta Butkovina u Bijeloj kraj Konjica i prezimena gosta Radina Butkovića. Protivno tom mišljenju tvrdio je **Бајић,** *Отигошће,* 143-155, da je gost Radin rodom iz Otigošća kraj Bugojna.

[80] Prema sačuvanoj predaji u tom kraju bosansko krivovjerje sačuvalo se do polovice XVII. st. kada su posljednji njegovi sljedbenici prihvatili islam. Tada je njihova crkva porušena i na njezinu mjestu podignuta je džamija, **Hasandedić,** *Povijest Seonice,* 63-64

[81] Opširnije o tome pisali su **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 315; **Hadžijahić,** *Zemljišni posjedi,* 471; **Fine,** *Bosnian Church,* 263.

[82] Prisutnost krstjana u Kunovu potvrđuju i osmanski izvori, usp. **Aličić,** *Poimenični popis,* 257; usp. **Okiç,** *Les Kristians,* 127-128; **Hadžijahić,** *Zemljišni posjedi,* 471; **Isti,** *O jednom vrelu,* 91, bilj. 83; **Драгојловић,** *Крстјани,* 137.

[83] Više pojedinosti o hiži u Goraždu usp. **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 310-312; **Hadžijahić,** *Zemljišni posjedi,* 471; i **Fine,** *Bosnian Church,* 257-260.

od kraja 1440. do početka 1442. godine.[84] Postojanje krstjanske hiže u Humskom izvodilo se na temelju podataka o gostu Milutinu Crničaninu iz natpisa s njegova nadgrobnog spomenika.[85] Osim navedenih hiža, poznate su još dvije iz oporuke gosta Radina Butkovića, a riječ je o hižama u Bijeloj i Uskoplju, koje su se nalazile u pograničnom kraju prema Dubrovniku.[86] Ta mjesta tražili su Dubrovčani u Konavoskom ratu da im se ustupe od posjeda vojvode Radoslava.[87] Spomen hiže u Bijeloj vezan je uz ime gosta Radivoja Priljubovića, bratučeda Radina Butkovića, kojemu je taj ugledni dostojanstvenik Crkve bosanske oporučno ostavio 270 dukata.[88] Krstjanskoj hiži u Uskoplju pripadao je gost Vuk Radivojević, a spominje se u vezi s podizanjem 110 dukata koje mu je namijenio Radin Butković.[89] Navedeni podatci u vezi s njegovom hižom vezani su uz podizanje oporukom mu namijenjene ostavštine. U vezi s te dvije hiže treba istaknuti da one odražavaju stanje Crkve bosanske kakvo je nastalo u Bosni nakon ljeta 1463, kada je došlo do masovnijeg napuštanja onih prostora koji su tada potpali pod osmansku vlast. Među podanicima smaknutoga bosanskoga kralja, koji su u tim okolnostima napustili svoj zavičaj, bilo je i pripadnika Crkve bosanske. Dolaskom u širu okolicu Dubrovnika, našli su se u katoličkoj sredini daleko od svog prirodnog okruženja u kakvom su dotada djelovali.

Kad se govori o organizacijskoj snazi Crkve bosanske u zemljama Kosača, treba jasno razlikovati redovničke zajednice *krstjana* poznate iz

---

[84] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 194-196. Goraždanskim *krstjanima* i njihovoj ulozi više pozornosti poklonio je **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 228-230, usp. **Isti,** *Bosnische Kirche,* 562, bilj. 40, gdje je upozorio na neosnovanost zaključka o postojanju teritorijalne i upravne organizaciji Crkve bosanske.

[85] **Vego,** *Novi i revidirani natpisi III,* 207-208; **Isti,** *Iz historije,*273-274; **Isti,** *Zbornik III,* 53.

[86] **Anđelić,** *Historijski spomenici,* 128, misli da je tu riječ o Bijeloj u blizini Konjica.

[87] **Ивић,** *Радосав Павловић II,* 32; **Косовић,** *Жупа Конавли,* 229; **Грујић,** *Конавли,* 46; **Маликовић,** *Павловићи,* 188.

[88] "наиприе братꙋчеда ми, госта радивоꙗ с.о. дꙋкать",**Стојановић,** *Повеље и писма II,* 156; **Truhelka,** *Testamenat,* 374; **Isti,** *Das Testament,* 82; **Šidak,** *Studije,* 172.

[89] "а вꙋкꙋ гостꙋ ꙋспопалском (ꙋскопалскомꙋ ?) ·ѳ і· дꙋкать", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 156; **Truhelka,** *Testamenat,* 374; **Isti,** *Das Testament,* 82; **Šidak,** *Studije,* 172.

povijesnih vrela koja su nastala prije 1459. od onih pojedinaca iz njihovih redova koje izvori spominju među njihovim podanicima nakon te godine. Presudan događaj u povijesti Crkve bosanske predstavlja progon njezinih članova koji je poduzeo kralj Tomaš, zbog čega se četrdesetak redovnika, odnosno *krstjana,* sklonilo na područje pod hercegovom vlašću. Nov prilog promjenama dali su uskoro događaji iz svibnja-lipnja 1463. u kojima je nestalo srednjovjekovne bosanske države, a time je bio zadan snažan udarac i Crkvi bosanskoj od koga se u organizacijskom smislu više nije oporavila. Teško je reći kako je tekao proces nastanka krstjanskih redovničkih zajednica i njihovih hiža u pograničnim područjima između kraljevih i Kosačinih zemalja. Imajući u vidu njihovu prisutnost u krajevima koji su pripadali kralju s razlogom se može pretpostaviti da su *krstjani* iz okolice Biograda te Konjica, Bradine i Seonice opsluživali sljedbenike Crkve bosanske, ali je njihova djelatnost ostala nezapažena, što treba dovesti u vezu s geografskim položajem spomenutih hiža. U tim okolnostima treba potražiti jedan od razloga što su se na njih i njihove usluge suvremenici oslanjali u godinama političke nesigurnosti u zemlji, kad su u njihove hiže rado svraćali dubrovački trgovci, a njihovu nazočnost i jamstvo držali neizostavnim dijelom svakog sklopljenog posla. Kad su *krstjani* izašli iz povučenosti i izoliranosti svojih boravišta i udomaćili kao "kućane" svjetovnih gospodara, brzo su se snašli u novoj ulozi, a na dvorsko ozračje brzo su naviknuli. *Krstjane* iz tog dijela bosanske države, u kome su ostali i nakon 1459, izvukla je iz anonimnosti tek oporuka gosta Radina Butkovića, uz napomenu da oni od ljeta 1463. nisu više živjeli u svom zavičaju nego u dubrovačkoj okolici. Nedvojbeno je da su Kosače imale u svojoj službi pripadnike Crkve bosanske i da su se njihove hiže nalazile na području njihovih zemalja.

Na području Pavlovića predstavnici Crkve bosanske imali su svoje redovničke zajednice, koje se spominju u ugovorima s "ponosnicima", ljudima koji su prenosili i osiguravali karavanski tovar predviđen za prijenos robe. Izvjesno je da je u službi Pavlovića bilo njezinih redovnika, pa se da razložno pretpostaviti da je krstjanska hiža u toku XV. st. postojala uz stolni grad Pavlovića Borač[90] i da su joj početkom dvadesetih godina XV. st.

---

[90] **Petrović,** *"Kršćani",* 202, navodi da je krstjanska hiža bila u gradu Borču, u blizini dvorca vojvode Radoslava Pavlovića, a istog mišljenja su **Fine,** *Bosnian Church,* 239. i **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 12. **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 311-312, pretpostavlja da bi je trebalo smjestiti u podgrađe, što su prihvatili **Hadžijahić,** *Zemljišni posjedi,* 471.

pripadali gost Miaša te *krstjani* Radin Butković i Vlatko Tumurlić.[91] Tridesetak godina poslije tu je živio gost Radoslav Bradijević i starac Radoslav "unuk"[92]. Nije naodmet spomenuti da je prije dolaska Borča u osmanske ruke u gradu vjerojatno postojala crkva, po svemu sudeći katolička.[93] U prilog njezinu postojanju govori podatak iz 1446. u kome se spominje svećenikova kuća *(chasa de prete)* za koju se navodi da su u njoj odsjedali dubrovački trgovci putujući za Srebrenicu.[94] Na području Pavlovića bile su hiže u Ljupskovu koje su tijekom drugog desetljeća XV. st. bile u središtu dubrovačke karavanske trgovine i služile su kao svratišta njihovim trgovcima i karavanama.[95] Iako su se neki Pavlovići povodili za prilikama svoga vremena te su se u vjerskim pitanjima pokazivali nestalnima poput vojvode Ivaniša Pavlovića, članovi te moćne bosanske obitelji ostali su do kraja privrženi Crkvi bosanskoj čiji se predstavnici pojavljuju u njihovoj službi kao savjetnici i u godinama kad posljednji Pavlovići više nisu imali veći politički utjecaj na prilike u zemlji. Tu su ulogu *krstjani* zadržali odranije,

---

[91] Te dostojanstvenike spominju Dubrovčani u uputama svojim poklisarima koje su 1423. slali vojvodi Sandalju Hraniću, kao i u ispravi od 15. veljače te godine, kojom su vojvodu Radoslava Pavlovića primili za svoga građanina. O njima govori i sam Radoslav u ispravi od 7. travnja te godine, **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 188-189; **Jorga,** *Notes II,* 211; **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 582-591; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 319-321; usp. **Mazalić,** *Borač,* 45.

[92] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 149; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 469-472; usp. **Fine,** *Bosnian Church,* 321-322; **Nilević,** *Iz života,* 72; **Драгојловић,** *Крстјани,* 110.

[93] Na temelju lokaliteta Čiza takvom objašnjenju naginjao je **Mazalić,** *Borač,* 76, ali je poslije pristao uz objašnjenje da bi tu trebalo tražiti Carinarnicu, a ne crkvu usp. **Исти,** *Краћи чланци,* 223-224.

[94] **Динић,** *За историју рударства I,* 38, a po njemu i **Ковачевић Којић,** *Борач,* 60, ništa ne kažu kojoj je Crkvi neimenovani svećenik pripadao. Ona je pri tom krivo navela stranicu Dinićeva rada i vijest omaškom datirala u 1466. godinu. **Mazalić,** *Borač,* 76, bilj 123, je u tom smislu bio određeniji.

[95] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184-187; usp. **Исти,** *Караванска трговина,* 128-129, 136; **Исти,** *Српске земље,* 296-297, 314-315, 321; **Исти,** *За историју рударства I,* 34; **Јиречек,** *Историја Срба II,* 278; bilj. 125. O samoj pak hiži u Ljupskovu pisao je opširnije **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 312-313; usp. također **Hadžijahić,** *Zemljišni posjedi,* 472; **Fine,** *Улога,* 23; **Isti,** *Bosnian Church,* 256-257; **Loos,** *Dualist Heresy,* 299.

pa im je ona pripadala "po običaju".[96] Navedenim podatcima o krstjanskim hižama ne iscrpljuju se vijesti o pripadnicima Crkve bosanske na temelju kojih bi se moglo razmišljati o njihovoj rasprostranjenosti, osobito su u tom pogledu pouzdane obavijesti koje pružaju natpisi s nadgrobnih spomenika u kojima se uz ime spominje i crkvena pripadnost pokojnika. S obzirom na činjenicu da ta svjedočanstva govore o pojedincima te da su međusobno nepovezana ne mogu poslužiti kao pouzdana podloga za utvrđivanje teritorijalne organizacije i snage *krstjana,* stoga te podatke ovdje nećemo u tom smislu koristiti.

Rasprostranjenost i organizacijska jedinstvenost Crkve bosanske na čitavom prostoru teritorijalno razjedinjene bosanske države odrazile su se na njezine veze s kraljem, rusaškom gospodom i drugim velikašima koji su s njom održavali vjerske i poslovne veze. Od osobite su važnosti bili odnosi između Crkve bosanske i vladara, kojima je, bez obzira na krizu središnje vlasti, bio u stanju utjecati na vjerske prilike u zemlji. Važno je pri tom imati na umu da je kolijevka Crkve bosanske bila u njegovim zemljama. Unatoč toj činjenici među njima nije došlo do zbližavanja, ne samo što bosanski vladar nije mogao voditi usku crkvenu politiku potpore samo jednoj crkvi, osobito nakon velikog teritorijalnog širenja bosanske države u XIV. st. i osnutka Bosanske vikarije te snažne katoličke akcije od 1430-ih godina, kad se za crkvene prilike u Bosni stao življe zanimati sam vrh Katoličke crkve kroz nastojanja pape Eugena IV. i sinodista okupljenih na ekumenskom koncilu u Baselu, nego i stoga što je kralj u nastojanjima da očuva državnu samostalnost pred rastućom vanjskom opasnošću tražio oslonac u Katoličkoj crkvi i evropskim katoličkim zemljama. U takvim vanjskopolitičkim okolnostima na jednoj, te unutarnjoj dezintegraciji bosanskog državnog teritorija nakon izdvajanja zemalja rusaške gospode u samostalna područja na drugoj strani, Crkvi je bosanskoj ostalo da potporu za svoje djelovanje osigura kod bosanskoga plemstva unutar čijih su se zemalja našle njihove redovničke zajednice. Osamostaljivanjem oblasnih gospodara stekli su se povoljni uvjeti za njihovo savezništvo, pa objašnjenje tog približavanja treba tražiti u upućenosti jednih na druge kao u protuteži nastojanjima vladara da ojača svoj položaj i povrati poljuljan ugled i autoritet kraljevskoj vlasti, ali i obrani zemlju od vanjske opasnosti.

---

[96] Usp. **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 149; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 469-472.

Budući da se ta nastojanja nisu mogla ostvariti unutrašnjim snagama zbog suprotstavljenosti interesa vlastele, kralj je bio upućen na traženje pomoći na ugarskom dvoru, što je za posljedicu imalo jačanje položaja Katoličke crkve u Bosni. Tim promjenama išli su na ruku i rezultati misionarskog rada franjevaca organiziranih u Bosanskoj vikariji, koja je unatoč imenu, znatno nadrastala bosanski politički okvir. Osim toga, u Humu je Crkva bosanska naslijedila, a u Podrinju s jačanjem srpske vlasti dobila konkurenciju u djelovanju pravoslavnog svećenstva, koje je zadržalo neprijateljski stav prema Crkvi bosanskoj i njezinim *krstjanima* do propasti bosanske države. Za njih je ona pripadala u red starih "mrskih" krivovjerja te su je službeno osuđivali i proklinjali u svojim sinodicima.

Nakon propasti bosanske države osmanski izvori spominju *krstjane* kao obiteljske ljude i domaćine, ali ni u jednom slučaju ne govore o hižama u kojima bi živjeli redovnici. U pogledu rasprostranjenosti sljedbenika Crkve bosanske, prema vijestima osmanskih izvora, T. Okiç kaže da pada u oči činjenica prema kojoj se u područjima pod ugarskom vlašću, riječ je o sjevernim, sjeveroistočnim i jugoistočnim dijelovima bivše bosanske države, oni ne spominju niti ima tragova njihovu postojanju. Protivno toj situaciji, *krstjani* su tragove svoje prisutnosti ostavili u onim krajevima koji su prije i u vrijeme pada Bosne 1463. dospjeli pod osmansku vlast. U drugim područjima njih ili nije bilo ili su se vratili u katoličanstvo, odnosno pravoslavlje.[97] Tragom podataka koji se nalaze u najstarijem *Sumarnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1468/69.* može se dobiti pouzdana predodžba o rasprostranjenosti *krstjana* u prvim godinama osmanske vlasti u Bosni. Tako se primjerice u zemljama Pavlovića spominju poimence mjesta koja su bila potpuno krstjanska, poput Prčikova (Brčigovo) u nahiji Borač.[98] Što se pak tiče bivše kraljeve zemlje *krstjani* su zabilježeni u puno više mjesta, a kao krstjanska sela navedena su u nahiji Dubrovnik naselja Dubrovnik, Brezovica i Hočevje (Hočevine) te Krstjanska Gora u nahiji Brod.[99] Na području zemalja hercega Stjepana postojalo je nekoliko naselja u kojima su isključivo živjeli krstjani, poput naselja Bila u nahiji Vrabac, Gradac u nahiji Konac Polje, Milotina u nahiji Bistrici,

---

[97] **Okiç,** *Les Kristians,* 116.

[98] **Aličić,** *Sumarni popis,* 66; **Okiç,** *Les Kristians,* 122; usp. **Mandić,** *"Bosanski krstjani",* 569.

[99] **Okiç,** *Les Kristians,* 122.

Ribić, Rastoka i Idbar? u nahiji Borovac, Osik i Trebun (Terebun?) u nahiji Neretvi.[100] Poimenični popis sandžaka Hercegovina iz 1475/77. potvrđuje njihovo postojanje u nahijama *Neretva,* u selu Radešina te u već spominjanim selima Osik, Zaslivje, Trebun (Terebun?), *Sokol,* u selima Gornja Slatina i Humska - vjerojatno Humsko kraj Foče, *Samobor,* u selima Prigošte, Rastok, Gornja Blizna, Donji Kopači, *Bistrica,* u selima Donja Milotina i Stranjište, *Osanica,* u selima Zebina Šuma, Zadobra, Petralj, Gornje Svinjce, *Kukanj* u selu Glišnica, *Zagorje,* u selima Dubrave, Donja Košara kraj Goražda, *Borovac,* u selu Ribići, *Konac Polje,* u selu Gradac, *Bistrica,* u selu Mrežica, *Dubštica,* u selu Gornji Grivin.[101] Po sultanovoj naredbi jedan od vinograda u selu Didevo koje pripada Sokolu dan je gostu Radinu.[102] Krstjanin Vukota Peričić spominje se 1489. kao posjednik zemljišta i vinograda u selu Čadulj Dol u nahiji Neretva,[103] a 1585. u selu Seljan u istoj nahiji baština Pavko bila je u posjedu krstjanina Radivoja.[104]

Kako vijesti osmanskih izvora potvrđuju postojanje pripadnika Crkve bosanske u širem smislu riječi u istim onim područjima u kojima su zasvjedočeni u suvremenoj domaćoj i stranoj građi, može se zaključiti da su se u navedenim krajevima *krstjani* održali i kroz drugu polovicu XV. st. Na temelju tih podataka dalo bi se ustvrditi da je Crkva bosanska nakon 1463. organizacijski ipak bila razbijena, jer se tek u nekoliko slučajeva navode članovi njezine hijerarhije, riječ je o gostima Radonji, Cvitku i Pribisavu. Prvi od njih imao je selište u nahiji Kreševo u visočkom kadiluku,[105]

---

[100] **Aličić,** *Sumarni popis,* 101-102, 118, 136, 297, 368-369, 474; **Okiç,** *Les Kristians,* 116-117, 122-123; usp. **Mandić,** *"Bosanski krstjani",* 569; **Anđelić,** *Historijski spomenici,* 121. U vezi s tim usporedi kartu koju je objavio **Ћирковић,** *Историја Босне,* 284.

[101] **Aličić,** *Poimenični popis,* 9, 175, 188, 191, 200-201, 216, 253, 342, 368, 376, 382-383, 388, 390, 450-451, 458, 507, 531, 537, 555, 559, 563.

[102] **Aličić,** *Poimenični popis,* 178; usp. **Filipović,** *Napomene,* 151; **Hadžijahić,** *Zemljišni posjedi,* 474. **Миљковић,** *Муслиманство,* 291, ističe kako je u defteru Bosanskog sandžaka iz 1489. navedeno da je gost Radin uživao mulk – čifluk, što ju je navelo na zaključak da Radin i skupina *krstjana* oko njega nisu od Mlečana dobili traženo utočište.

[103] **Okiç,** *Les Kristians,* 125. **Anđelić,** *Historijski spomenici,* 122-123, dosljedno naziva selo Čaval-dol.

[104] **Okiç,** *Les Kristians,* 125; usp. **Anđelić,** *Historijski spomenici,* 123.

[105] **Okiç,** *Les Kristians,* 127, 131-132; **Mandić,** *"Bosanski krstjani",* 573; **Isti,** *Etnička povijest,* 134-135; **Hadžijahić,** *Zemljišni posjedi,* 470; **Šidak,** *Studije,* 334; **Ћошковић,** *О гостима,* 37.

drugi je raspolagao dijelom čifluka u selu Kunovu na području nahije Sokol,[106] a treći je držao vinograd u selu Gorni Grivin u nahiji Duboštica.[107] Odsutnost članova crkvene hijerarhije *krstjana* u najstarijim osmanskim izvorima potvrđuje ranije izneseno mišljenje da je Crkva bosanska u organizacijskom smislu podnijela teške udarce koje su joj od tridesetih godina XV. st. zadavali franjevci svojim radom, kralj svojom politikom oslonca na Rimsku kuriju i otvorenim nastupom protiv njih u drugoj polovici 1459. te napokon propasti bosanske države 1463. U tim promjenama pripadnici Crkve bosanske dijelili su sudbinu svojih svjetovnih gospodara kojima su vjerno služili. S razlogom se može tvrditi da je Crkva bosanska u kraljevim zemljama nakon 1459. ostala obezglavljena, što je ubrzalo njezino iščezavanje, jer bez svojih redovnika, hijerarhije i crkvene organizacije nije mogla dugo odolijevati kristjanizaciji i islamizaciji. Tako je tim mjerama Crkva bosanska bila potpuno razbijena, uz napomenu da je borba za njezine sljedbenike trajala svom žestinom pedesetih godina XV. st., prije osmanskog osvajanja zemlje. Raspolaže se podatcima da je pokrštavanje zahvatilo i njezinu hijerarhiju te da nije proteklo bez nasilja, što je produbilo njihovo nezadovoljstvo, a prema pisanju modruškog biskupa Nikole koji je u danima sloma boravio u Bosni, oni su pozvali sultana da je napadne.[108]

Što se tiče krstjanskih hiža treba napomenuti da su one nepovredivo uživale *ius asyli,* koje nije mogao narušiti ni sam vladar u slučaju da tamo zatraže utočište njegovi politički protivnici. O toj povlastici svjedoči pri-

---

[106] **Okiç,** *Les Kristians,* 127-128, 131-132; **Aličić,** *Poimenični popis,* 257; usp. **Mandić,** *"Bosanski krstjani",* 573; **Isti,** *Etnička povijest,* 134-135; **Hadžijahić,** *Zemljišni posjedi,* 470; **Isti,** *O jednom vrelu,* 91, bilj. 83; **Šidak,** *Studije,* 334; **Ћошковић,** *О гостима,* 37.

[107] **Aličić,** *Poimenični popis,* 559; usp. **Драгојловић,** *Крстјани,* 54, 137.

[108] "Dum hec ita geruntur, Turcus sollicitatus [non si accenna ad altro] ab heresiarchis sectae Manicheorum, quibus male libentibus baptizatis Rex Bosnae, homines benefitiis honoribus demulcere cupiens, munitissimas quasque regni arces crediderat, universo Illirico, quod nunc Bosna cognominatur, per proditionem potitur, rege ipso Stephano capto et trucidato, regno autem eius maximis ruinis cladibusque affecto [maggio-giugno 1463], quarum ego missus a pontifice non parva pars extiti, nam undeviginti meorum amissis ipse post maxima pericula incredibilesque labores divina potius quam humana ope servatus evasi", **Mercati,** *Notizie,* 218; **Džaja,** *Konfessionalität,* 232. Vijesti o propasti Bosanskog Kraljevstva kritički je pretresao **Džaja,** *Ideološki aspekti,* 206-214.

mjer iz 1403. kad je, u vrijeme obračuna kralja Ostoje s političkim protivnicima na čelu kojih je stajao Pavao Radišić, jedan od Radišića potražio i dobio sklonište usred Bosne u nekoj hiži, gdje je bio siguran da mu kralj ne može učiniti ništa nažao, jer "bijaše slobodan po patarenskim sloboštinama".[109] Iz dubrovačke upute njihovim izaslanicima u Bosni izrijekom se spominje krstjanska hiža *(caxa di patareni)* kao nepovrjedivo mjesto. Pravo azila se odnosilo na hižu kao sveto mjesto izvan koga *krstjani* kao duhovna lica nisu mogla pružiti punu zaštitu. Izvan hiže i oni su strepili za svoj život ukoliko su se našli u neposrednoj opasnosti poput krstjanina Vlatka Tumurlića koji je u trenutku pogibije kneza Pavla Radinovića bio u njegovoj pratnji, pa je utočište potražio u obližnjem franjevačkom samostanu u Sutjesci.[110] Po toj povlastici krstjanske hiže se nisu razlikovale od franjevačkih samostana koji su također bili nepovredivo zaštićeni tim pravom. Ravnopravan položaj redovnika dviju crkava i nepovrjedivo uživanje prava pružanja utočišta, koje su imale krstjanske hiže i katolički samostani, upućuje na mnogo tolerantniji stav bosanskog društva, nego što se obično misli. Djedova stolna hiža služila je kao mjesto posebnog povjerenja *(locus credibilis)* i sigurnosti te su u određenim prigodama tijekom XV. st. u njoj pohranjivane isprave kojima se uređuju osjetljiva imovinska i posjedovna prava i međudržavni odnosi. U tom smislu govore podatci iz dubrovačke upute od 30. svibnja 1405. u kojoj se nalaže poslanicima da predaju povelju o miru u ruke djedu Crkve bosanske.[111]

Izvorna građa iz šezdesetih godina XV. st. govori o ženskim članovima Crkve bosanske, što potvrđuje i gost Radin Butković u svojoj oporuci u kojoj izričito spominje tri *krstjanice,* Vukavu, kćerku Tvrtkovu, Vukavu

---

[109] "lo terço (Radissich – op. P. Ć.) era in meço de so reame in I caxa di patareni et manzava lo pan vostro et era francho per la franchicia dei patareni", **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 225, bilj. 118; usp. **Исти,** *"Верна служба",* 107, bilj. 53; **Пуцић,** *Споменици српски I,* Примјетбе V, *Poviest I,* 406; **Динић,** *Државни сабор,* 11; **Соловјев,** *Постанак II,* 15; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 70, bilj. 223; **Petrović,** *"Kršćani",* 210, bilj. 396; **Fine,** *Bosnian Church,* 225; **Šidak,** *"L' Eglise de Bosnie",* 17; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 164. **Loos,** *Dualist Heresy,* 310.

[110] Usp. **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 31-32; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 227, bilj. 130.

[111] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184; usp. **Jorga,** *Notes II,* 108.

služavku[112] sestre Vukne i Milisavu, kojima je ostavio dio svoje imovine.[113] U vezi s postojanjem *krstjanica* zanimljive su vijesti koje spominju postojanje dvostrukih samostana u Bosni, a zabilježio ih je Enea Silvije Piccolomini, poslije papa Pio II, koji je naveo da po hižama u Bosni žive i članice njihova reda, pa i obične gospođe koje su tamo boravile privremeno iz zavjeta, koji su uz suglasnost muževa u nekoj teškoj bolesti obećale ispuniti.[114] Poslije je tu tvrdnju preuzeo i M. Orbini,[115] ali u njegovu opisu nema onog pomalo zajedljivog podatka u kome se tvrdi kako su te žene s tamošnjim *krstjanima* za vrijeme svoga boravka kod njih provodile razvratan život. O tome se nešto moglo čuti u gradu podno Srđa, jer je među Dubrovčanima postojao podrugljiv i uvrjedljiv izraz "babiza de Patarenis", koji je s prizvukom zlobe podsjećao na razuzdan život *krstjana.* O uvrjedljivosti tog izraza posvjedočuje primjer dubrovačkog vlastelina Nikole Gučetića, koji je 1457. na taj način povrijedio Anulku, ženu Nikole Alojzija Gučetića, rekavši joj da je "putana de bordello, batessa di bordello, babiza de Patarenis".[116]

Navodi Piccolominija i Orbinija ne govore isključivo o *krstjanicama* kao redovnicama Crkve bosanske, kako ih spominje gost Radin u svojoj oporuci, nego općenito navode ženske osobe koje su među *krstjanima* boravile neko vrijeme, a duljina njihova zadržavanja ovisila je o vlastitom zavjetu. Kako njihov boravak nije bio trajniji, nego je prestajao po ispunjenju obećanja, držimo da se tu radilo o praktičnim vjernicama bosanske

---

[112] Vukava se navodi "млдиша" Vuknina, što **Solovjev,** *Le testament,* 148, bilj. 23, **Klaić,** *Izvori,* 318, bilj. 35. **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 181, bilj. 34. i **Šidak,** *Studije,* 172, bilj.14, prevode a riječju "služavka". Poslije je **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 365. tu riječ preveo pridjevskim oblikom "mlađa".

[113] **Truhelka,** *Testamenat,* 374; **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 155.

[114] "horum coenobia in abditis montium conuallibus sita feruntur, in quibus aegrotantes matronae seruituras sanctis uiris, si euaserint, ad certum tempus Deo uouent. Redditae sanitati permittentibus uiris uota persoluunt, promiscue in monachos praefinito tempore uiuentes", **Matasović,** *Tri humanista,* 245.

[115] **Орбин,** *Краљевство Словена,* 146; usp. **Ћирковић,** *Коментари,* 343; **Јиречек,** *Историја Срба II,* 278, bilj. 128; **Petrović,** *"Kršćani",* 206; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 191; **Fine,** *Bosnian Church,* 64; **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 92-93.

[116] **Јиречек,** *Историја Срба II,* 278, bilj. 129. O upotrebi i pogrdnom značenju izraza "babiza de Patarenis" pisao je opširnije **Будимир,** *Триклети бабуни,* 73-86; **Исти,** *Са балканских источника*, 182-201.

sljedbe, a ne o "pravim krstjanicama" odnosno redovnicima. Time se ne negira postojanje dvostrukih krstjanskih hiža, jer je Crkva bosanska, osim *krstjana* – redovnika, zasvjedočeno imala i redovnice – *krstjanice,*[117] ali se samo o njihovim zajednicama u izvorima ne govori. Na temelju izvornih svjedočanstava ne može se pouzdanije utvrditi kako je nastala praksa među vjernicima i *krstjanima,* koju je opisao Piccolomini, ali je izvjesno da je ona odstupala od uobičajenog ponašanja pripadnika Katoličke crkve. U toj činjenici treba tražiti jedan od razloga što su takve priče sablažnjivo djelovale na kršćanske suvremenike koji su o takvim pojavama već imali nepovoljan sud.

Čini se da o životu pravih *krstjana* i *krstjanica* i postojanju njihovih dvostrukih samostana koji su nastali iz starokršćanske prakse pomaganja redovnika u njihovom pastoralnom radu, nešto više svjetla unose podatci iz pisma pape Eugena IV. koje je 3. srpnja 1446, uputio franjevačkom vikaru u Bosni, fra Fabijanu iz Bača i njegovoj subraći. Papa navodi da u mnogim mjestima u Bosni obitavaju zajedno u stanovima pobožni kršćani oba spola, provodeći život u čistoći, i što je osobito važno istaknuti, ne pripadaju nijednom redu.[118] Na te podatke pozornost su svratili povjesničari, ali se nisu složili oko toga tko su bile osobe o kojima je papa pisao bosanskom vikaru. Pismo je bilo poznato L. Petroviću kojega su pozornost privukli navedeni podatci, ali se o identitetu osoba nije potpuno jasno izrazio, bio je sklon pretpostaviti da se tu imaju razumjeti redovnici Crkve bosanske, uz napomenu da je u njihovu načinu života vidio veliku sličnost s franjevcima trećoredcima.[119] Više odlučnosti pokazao je D. Mandić koji je iznio mišljenje da je tu riječ o *pravim krstjanima* i *pravim krstjanicama* koji su nakon prelaska na katoličku vjeru nastavili živjeti čisto i u pokori, kao što su u

---

[117] **Truhelka,** *Testamenat,* 374; **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 155.

[118] "Et cum, sicut etiam accepimus, in diversis locis dicte vicarie quamplures sint utriusque sexus persone sub vite castimonia, nullum tamen ex ordinibus approbatis professe, altissimo alique in propriis, quedam vero in locis de licentia diocesanorum locorum ad id deputatis laudabiliter famulantes, ... quoque regulam profitentes et in communi viventes persone utiusque sexus huiusmodi sub cura regimine vestris degant", **Theiner,** *Monumenta Slavorum I,* 393; usp. *Bullarium Franciscanum NS I,* 496-497; **Wadding,** *Annales Minorum XI,* 299-302. Pozadinu papinske bule *Dum salubria* prikazao je **Mandić,** *Franjevačka Bosna,* 113.

[119] **Petrović,** *"Kršćani",* 209, bilj. 389.

zajedničkim kućama živjeli i prije obraćenja.[120] Navedeni podatci pružaju vrijedno svjedočanstvo o postojanju neobičnih vjerskih zajednica u Bosni. Neovisno o tome tko su bili njihovi članovi, može se ustvrditi kako su se dvostruki samostani na području srednjovjekovne bosanske države održali do u polovicu XV. st. te da imaju kontinuitet od vremena Bilinopoljske izjave.[121] U prilog traženju članova tih zajednica izvan Katoličke crkve govori činjenica da ih franjevci nisu priznavali članovima svoga Reda, a prema pismu pape Eugena IV. od 11. studenog 1445. se doznaje da su ovi bili jedini predstavnici Rimske crkve u tadašnjoj Bosni.[122]

Nakon što je netko ređenjem postao članom "reda krstjana" na sebe je preuzeo obveze i poslove koje je u okviru službe imao obavljati kako bi odgovorio potrebama crkvenih sljedbenika. Danas je teško točno odrediti što je sve spadalo u djelokrug njihova duhovnog djelovanja, ali se s pravom može pretpostaviti da su briga za vjernike i poslovi koji su iz toga proistjecali činili okosnicu njihove redovničke službe. Čini se izvjesnim da su oni, osim službenih i propisanih obveza, održavali sa svojim vjernicima i veze koje nisu potjecale iz duhovnih potreba te da su im se oni obraćali u određenim prilikama. Tijekom XV. st. takve veze postale su mnogo učestalije s velikašima, što treba dovesti u vezu s raspadom teritorijalnog jedinstva bosanske države, odnosno izdvajanjem zemalja rusaške gospode. Tim promjenama veze s ostalim vjernicima nisu pokidane, nego su potisnute dublje u sjenu učestalijih pojavljivanja *krstjana* i njihove hijerarhije u službi oblasnih gospodara. Može se pretpostaviti da su vjernici Crkve bosanske, bez obzira na društvenu pripadnost jednako bili dužni sudjelovati u vjerskom životu i pridržavati se određenih propisa, ali je teško reći do koje je mjere njihov svakodnevni život bio prožet vjerskim obvezama.

---

[120] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 191-192.

[121] "Femine vero, que de nostra erunt religione, a viris separate erunt, tam in dormitoriis quam in refectoriis, et nullus fratrum solus cum sola confaulabitur, unde possit sinistra suspicio suboriri", **Smičiklas,** *Codex diplomaticus III,* 25; usp. **Theiner,** *Monumenta Slavorum I,* 20.

[122] "verum quia in regno suo soli Fratres Minores erant veri catholici Sacerdotes, qui divina sacramenta conficerent", **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 257; usp. **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 81-83. Među povjesničarima bilo je i onih koji su mislili da je u srednjovjekovnoj Bosni bilo i drugih katoličkih svećenika ređenih po običaju zemlje, usp. **Petrović,** *Kršćani,* 187; **Isti,** *"Kršćani",* 135-137. **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 211, one koji su ređeni po običaju zemlje drži članovima Crkve bosanske.

Danas se pouzdano zna da su *krstjani* bili obvezni na molitvu, posebice na "velike i blage dni". Kalendar blagdana koje je izrijekom naveo gost Radin ne razlikuje se od onih koje su propisivale i slavile Katolička i Pravoslavna crkva.[123] To nije bila samo njihova dužnost nego i obveza njihovih vjernika da se radi molitve skupljaju u velike crkvene blagdane među kojima se od svetih dana tijekom tjedna spominju nedjelja i petak,[124] te Rođenje Kristovo, Blagovijest, Uskrs, Uzašašće, u blagdane posvećene svetima Juraju, Petru i Pavlu, Stjepanu Prvomučeniku i Mihovilu Arkanđelu, zatim u dan Blažene Djevice Marije i u dan Svih svetih.[125] Na tragu tih podataka dalo bi se zaključiti da su *krstjani* i njihovi vjernici molitvenim skupovima obilježavali velik broj crkvenih blagdana, iz čega bi slijedilo kako im vjerski život nije bio siromašniji od života njihovih kršćanskih suvremenika. U tom pogledu V. Jagić je 1912, pozivajući se na pisanje crkvenog povjesničara Euzebija iz Cezareje zabilježio da je čašćenje nedjelje i petka spadalo u temeljne odredbe Pracrkve.[126] U apokrifu *Silazak Majke Božje u pakao* (prema rukopisu iz XV. st.) među neoprostivim grijesima navodi se neodlazak u crkvu nedjeljom i petkom.[127]

Obavljanje vjerskih obreda podrazumijevalo je za to određeno mjesto, ali u tom pogledu u historiografiji je prevladavalo mišljenje da Crkva

---

[123] **Truhelka,** *Testamenat,* 373; **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 154; **Šidak,** *Studije,* 171.

[124] Oko izraza "ꙋ свєтꙋ петкꙋ" povjesničari su se razilazili u objašnjenjima, jedni su držali da je riječ o petku, **Jagić,** *Ein neu entdeckter Beitrag,* 587; **Truhelka,** *Testamenat,* 369; **Solovjev,** *Le testament,* 153; **Šanjek,** a drugi o sv. Petki (Paraskevi), **Драгојловић,** *Крстјани,* 169. O raširenosti svetkovanja petka među pravovjernim kršćanima govori rukopis iz XIV. st., usp. **Novaković,** *Dvanaest petaka,* 25-28.

[125] "на велике благе дни ꙋ свєтꙋ недѣлю и ꙋ свєтꙋ петкꙋ и навлашно на дань светога рожас҇тва христова и на свєтѡ благовѣшеньє и на свєтѡ взьк҇рсеньє госпогніє и на дань свєтѡга георгиꙗ, мѡга кр҇снѡга имена, и на дань свєтѡга взьнесеньꙗ г҇спогніꙗ и на дань свєтѡга петра и на дань свєтѡга павла и на дань свєтѡга стѣпана пр҇вомꙋченика и на дань свєтѡга михаиль ꙗ архангела, и на дань свєте дѣве марие, на дн҇ь свѣхь светиех҇", **Truhelka,** *Testamenat,* 373; **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 154; **Šidak,** *Studije,* 171.

[126] "τῆς κυριακῆς τὴν ἡμέραν καὶ παρασκευῆσ νομοθεσίαν τιμᾶν", **Jagić,** *Ein neu entdeckter Beitrag,* 587; usp. **Глушац,** *"Босанска црква",* 29; **Исти,** *Истина,* 160-161.

[127] "иже въ цр҃ковъ не приходить въ с(вє)ꙋю неѣлю и въ петьк҃ь", **Jagić,** *Ein neu entdeckter Beitrag,* 587; usp. **Глушац,** *"Босанска црква",* 29; **Исти,** *Истина,* 161.

bosanska nije imala tvarnih crkava poput Katoličke i Pravoslavne crkve. Čini se da sačuvana izvorna građa zbog svog karaktera ne govori o crkvama kao mjestu okupljanja radi molitve *krstjana* i njihovih vjernika nego što oni takve prostore doista ne bi imali, s obzirom na izričito spominjanje okupljanja na molitvu koja se obavlja na zemlji klečeći.[128] Najvjerojatnijim se čini da su molitveni prostor nudile hiže kao sveta mjesta uz koje su postojali prateći sadržaji. Zna se da su one bile mjesta boravka krstjanskih zajednica te da su uz njih postojala svratišta kojima su se služili dubrovački trgovci. Teško je povjerovati da bi se njihov sadržaj time iscrpio te da duhovnici ne bi imali prikladan prostor za duhovne potrebe kako članova zajednice tako i svojih vjernika. Tome se ne protive navodi katoličkih polemičara i istražitelja bosanskog krivovjerja koji predbacuju *krstjanima* da nemaju crkava. Tako primjerice kardinal Juan de Torquemada piše 1461. u 20. točki *Objašnjenja vjerskih istina Rimokatoličke crkve za obavijest o manihejcima Bosanskoga Kraljevstva* kako *krstjani* preziru materijalne crkve, koje smatraju đavolskim sinagogama, a oni koji se u njima mole i klanjaju čine idolopoklonstvo.[129] Njihov negativan odnos prema crkvama, križevima i slikama nalazi se u 9. točki *Rasprave između rimskog kršćanina i bosanskog patarena,* gdje se katolicima spočitava da slijede primjer pogana gradeći crkve,[130] što je slično ponovljeno i u 26. točki *Zablude koje bosanski patareni zajednički drže i vjeruju.*[131] U tom pogledu posebno vrijedno svjedočanstvo nalazi se u *Raspravi protiv bosanskih heretika* Jakova

---

[128] "на землю колена поклечꙋ е гѡв(о)ре свєтꙋ молиитвꙋ (sic!) божию", **Truhelka,** *Testamenat,* 372; **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 154; **Šidak,** *Studije,* 171.

[129] "Hinc eadem sancta Romana ecclesia dampnat et reprobat errorem manicheorum, qui ecclesias materiales contempnentes dicunt eas synagogas sathane et adorantes in eis committere ydolatriam", **Kamber,** *Kardinal Torquemada,* 62; usp. **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 179.

[130] "Hereticus: nos non credimus quod ecclesia vel cruces sive imagines debent adorari, sicut vos facitis. … Hereticus: nobis videtur quod ad modum paganorum facitis ecclesias", **Šanjek,** *Pavao Dalmatinac,* 92-95; **Isti,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 210-212; **Rački,** *Prilozi,* 129.

[131] "Item contempnant ecclesias materiales, picturas et ymagines, precipue sanctam crucem", **Šanjek,** *Pavao Dalmatinac,* 120-121; **Isti,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 284-285; usp. **Rački,** *Prilozi,* 139; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 169.

Markijskoga,[132] koji je i sâm tridesetih godina XV. st. boravio u Bosni, gdje je došao u dodir s *krstjanima* i saznao za njihove stavove u pogledu građevnih crkava te je o tome raspravljao pod naslovom *De ecclesiis materialis* u spomenutom spisu.

U historiografiji prevladava mišljenje da *krstjani* nisu posebno podizali crkve kao mjesta molitve i vjerskog okupljanja radi vršenja vjerskih obreda, kako su to činili njihovi katolički i pravoslavni suvremenici. Tu su ulogu, kako izgleda, dijelom preuzele njihove hiže i prostor oko njih, jer izvori potvrđuju da su oni imali liturgiju na što upućuje njihove obredne knjige, kojima su se u tim prigodama služili. Stoga se može pretpostaviti da su morala postojati i kultna mjesta na kojima se odvijao propisani vjerski život njihovih sljedbenika. Teško je zamisliti da su se u svim prilikama okupljali na otvorenom prostoru, kako im se predbacuje, čak i pod uvjetom da su im obredi trajali vrlo kratko. Zbog šutnje izvorne građe ta razmišljanja ostaju i dalje neprovjerljiva u području pretpostavki kojima izglednost umanjuju tvrdnje u spisima katoličkih polemičara prema kojima sljedbenici Crkve bosanske nisu gradili crkve, uz napomenu da na te navode valja gledati kroz sustav vrijednosti koji je važio u sredinama iz kojih su potekli. Teško se oteti dojmu da je dio nesporazuma dolazio otuda što su kršćanski suvremenici u *krstjana* zamjećivali i isticali odstupanja po kojima su se razlikovali od velikih crkava, a nisu mogli zamisliti da pred sobom imaju crkvenu organizaciju koja je baš po tome ono što je čini drukčijom. Zbog toga je svaki pokušaj njezina objašnjenja katoličkom shemom bio osuđen na neuspjeh, poput dubrovačkog pokušaja iz 1433. da je na toj osnovi predstave prelatima sakupljenima na Baselskom koncilu.

Sljedbenici Crkve bosanske su se za vjerske potrebe služili vlastitim obrednim knjigama od kojih su neke od njih slabije, a druge bolje poznate i očuvane. Važno je istaknuti da su neke od njih nastale u XV. st., iako je bilo i onih koje su nastale ranije i još su bile u upotrebi. Pitanje sadržaja tih knjiga nećemo temeljitije izlagati, jer vjersko učenje i obredi *krstjana* ostaju po strani našeg zanimanja. Među poznatije knjige kojima su se služili redovnici Crkve bosanske i njihovi vjernici spadaju *Zbornik krstjanina Hvala* i *Mletački zbornik.* Po cjelovitosti teksta slijede evanđelistari koji sadržavaju sva četiri evanđelja, a od njih treba navesti evanđelja *Nikoljsko,*

---

[132] **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 286-289; usp. **Matanić,** *De activitate,* 124-125; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 442-444.

Daničićevo, Divoševo, Beogradsko, Srećkovićevo, Kopitarevo, Grujićevo te *Evanđelje Tvrtka Pripkovića* i *Evanđelje Divoša Tihoradovića.* Tek pojedine knjige Novoga zavjeta ili pak samo njihove ulomke sadržavaju preostali rukopisi kao primjerice *Zbornik krstjanina Radosava, Giljferdingov apostol, Apostol Srpske akademije u Beogradu, Mostarski listići, Batalov odlomak, Čajnički odlomak* i *Hrvojev misal.* Iz tog nabrajanja poznatih bosanskih obrednih knjiga vidi se da je u Crkvi bosanskoj bio u upotrebi velik broj obrednika i liturgijskih knjiga kojima su se *krstjani* i njihovi vjernici koristili u vjerskom životu. Realna je pretpostavka da je broj takvih knjiga bio puno veći, ali su mnoge od njih u međuvremenu uništene, izgubljene ili na drugi način propale pa se stoga za njih danas ne zna.

U vezi s postojanjem tolikog broja obrednih knjiga Crkve bosanske, upadljivo je da su se njima koristili ne samo *krstjani* i članovi njihove crkvene hijerarhije nego i vjernici, kako to proizlazi iz rubnih bilježaka u kojima se navode naručitelji za koje su ti rukopisi bili prepisani. Saznaje se tako da je *Zbornik krstjanina Radosava* pisan za potrebe njegova subrata krstjanina Gojsava, suvremenika kralja Stjepana Tomaša i djeda Ratka. Istraživači su ime naručitelja različito čitali, pa je prema jednima u pitanju krstjanin Gojsak, a po drugima Gojsav, što je u historiografskoj literaturi danas prihvaćenije.[133] Prepisivanje obrednih knjiga za potrebe duhovnih lica samo po sebi ni najmanje ne iznenađuje ima li se na umu da su ona po svom položaju bila obvezna vršiti vjerske obrede za potrebe svojih sljedbenika, pa je posjedovanje takvih knjiga za njih sasvim očekivano. Prepisivanje knjiga vjerskog sadržaja za obične vjernike, kao u slučaju vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića, po čijoj je narudžbi krstjanin Hval prepisao poznati rukopis 1404, prelazi okvire praktične potrebe. Hrvojevu narudžbu objašnjava društveni položaj koji je tada zauzimao i financijske mogućnosti kojima je raspolagao.

Obadvojica su vrlo pažljivi prema svojim naručiteljima i budućim čitateljima kojima se ispričavaju zbog pogrešaka, koje su prepisujući učinili.

---

[133] "**си книги пише радосавь крьстиѣнинь гоисакꙋ крьстиѣнинꙋ**", **Jagić,** *Analecta,* 25; usp. **Rački,** *Dva nova priloga,* 22; **Стојановић,** *Записи и натписи I,* 97; **Prohaska,** *Schrifttum,* 44; **Vrana,** *Književna nastojanja,* 818, bilj. 127. **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 34, bilj. 59, upozorio je da ime naručitelja treba čitati kao Gojsav, što odgovara poznatim imenima Gojslav i Gojislav, pa u skladu s tim oblik Gojsak drži pogrešnim jer takvog imena nema.

I jedan i drugi su slovili u svojim sredinama kao poznati majstori prepisivačkog zanata kojim su se predano bavili. Nažalost, nisu naveli mjesto prepisivanja svojih rukopisa, pa njihove bilješke ne sadrže podatke iz kojih bi se moglo nešto doznati o postojanju i načinu organizacije prepisivačke djelatnosti u krugu bosanskih redovnika, pa se stoga i nadalje ne može odgovoriti jesu li knjige prepisivane samo u nekim hižama pri kojima su postojale uređene prepisivačke radionice ili skriptoriji, ili su se tim poslom bavili *krstjani* vješti pisanju neovisno o zajednici u kojoj su živjeli. O tome kako je bila organizirana prepisivačka djelatnost u pojedinim hižama danas se ne može reći više, jer istraživanja u tom pogledu nisu provedena.[134] S obzirom na knjige koje su u njima bile prepisane po narudžbi duhovnih i svjetovnih lica, moglo bi se pretpostaviti da su odražavale sakralni ambijent.[135]

Pretpostavimo li da se bosanski vojvoda doista služio tom vjerskom knjigom koju je naručio kod prepisivača krstjanina Hvala, upućivalo bi to na zaključak da su se i predstavnici vlastele po uzoru na zapadne velikaše zanimali za knjige koje su ne samo davali za sebe prepisivati i luksuzno ukrašavati nego su ih i čitali. Te su knjige predstavljale na određen način odraz njihove ličnosti u kulturnom, vjerskom, političkom i ekonomskom pogledu. To što je u navedenim primjerima riječ o knjigama vjerskog i obrednog sadržaja ne treba čuditi, jer su one nastale kao izraz potreba i shvaćanja feudalnog društva koje se duboko zaklonilo u sjenu moralnog autoriteta Crkve. Iz toga ipak ne bi trebalo izvoditi zaključak da se u Bosni nisu prepisivale i čitale i knjige svjetovnog sadržaja, ali one u tom broju nisu bile umnožavane i do danas sačuvane.

Uz pojavu krstjanskih obrednih knjiga vezano je postojanje pisara koji su se bavili prepisivačkom djelatnošću. Kad se govori o poznatim prepisivačima, tada valja istaknuti da su to bili obični redovnici Crkve bosanske koji su se bavili tim poslom, uz redovite crkvene dužnosti. Vjerske knjige prepisivali su po narudžbi, a ne samo za vlastite potrebe. Među poznatim prepisivačima u XV. st. spominje se Tvrtko Pripković koji je u bilješci prepisanog rukopisa ostavio o sebi nekoliko vrijednih podataka u kojoj je

---

[134] O prepisivačkom poslu u srednjovjekovnoj bosanskoj državi pisao je **Jalimam,** *Bogomilski skriptorij,* 6-7, ali se u svom radu zadržao samo na nabrajanju rukopisa koji su nastali za potrebe *krstjana.*

[135] O tome više **Богдановић,** *Историја,* 40-42.

izjavio kako je Božjom milošću posao obavio *krstjanin* koji se zove Tvrtko Pripković podrijetlom Gomilanin[136]. Budući da prepisivač ne navodi ime naručitelja za kojega je radio, moglo bi se pretpostaviti da je taj posao obavio za potrebe subraće s kojima je živio u nama nepoznatoj krstjanskoj hiži. Krstjanin Tvrtko Pripković našao je za zgodno da obavijesti budućeg čitatelja o svom zavičaju. Navođenje mjesta iz koga je porijeklom bio neki pripadnik Crkve bosanske time nije iscrpljen. Tako na primjer za mnogo poznatijeg člana crkvene hijerarhije, gosta Milutina u natpisu na njegovu nadgrobnom spomeniku se navodi da je rodom bio Crničanin.[137] Prema pisanju V. Skarića gost Milutin je podrijetlom iz sela Crnice u blizini Čajniča u kome je njegova obitelj imala vlasteosku baštinu.[138] Danas se ne može pouzdano utvrditi kad je gost Milutin živio i javno djelovao, a njegovu nasilnu smrt malo je vjerojatno tražiti u političkim previranjima iz 1318, kako je to činio M. Vego.[139] Isticanje kraja iz koga je potjecao krstjanin Tvrtko Pripković ne predstavlja nikakvu posebnost redovnika Crkve bosanske. To su također činili katolički i pravoslavni redovnici,[140] pa su mnogi bosanski franjevci danas poznatiji po odrednici mjesta nego po obiteljskom prezimenu.[141] Teško je reći je li Pripkovićev autobiografski podatak pomalo

---

[136] "а записа божиомь милостыю крьтиѣанинь а зовомь тврьтко припковиѣь землоль гомиланин", **Драгојловић,** *Историја књижевности II,* 216; usp. **Стојановић,** *Записи и натписи II,* 409. **Šidak,** *Studije,* 152. **Јеремић,** *Хас Хоча,* 99, napominje da u fočanskom kraju imaju dva naselja na lijevoj strani Drine, selo Gomila i zaselak Gomile, a u trebinjskom se nalazi selo Gomoljani, **Дедијер,** *Херцеговина,* 241, također spominje selo Gomiljane u blizini Trebinja. Nameće se pomisao da bi se jedno od tih naselja moglo povezati sa spomenutim prepisivačem.

[137] "г(о)сти милꙋтина билигь родомь црьничань", **Скарић,** *Гроб,* 81; usp. **Vego,** *Novi i revidirani natpisi III,* 207; **Isti,** *Zbornik III,* 53; **Isti,** *Iz historije,* 273; **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 124; **Ћошковић,** *О гостима,* 16.

[138] **Скарић,** *Гроб,* 81.

[139] **Vego,** *Novi i revidirani natpisi III,* 208; **Isti,** *Zbornik III,* 53; **Isti,** *Kulturni karakter,* 332; **Isti,** *Patarenstvo,* 110, 124; **Isti,** *Iz historije,* 274.

[140] O promjeni imena kod Srba koji su se zamonašili pisao je **Грујић,** *Промена имена,* 239-240.

[141] Danas malo tko zna da je npr. prezime poznatog franjevačkog ljetopisca fra Nikole Lašvanina bilo Marčinkušić, a ljetopiscu fra Marku Vasiljeviću, odnosno fra Marku iz Vasiljeva Polja kraj Modriče, vrijeme je potpuno izbrisalo uspomenu na obiteljsku pripadnost.

nostalgičan zbog udaljenosti od zavičaja za koji je bio osjećajima čvrsto vezan ili zbog redovničkog odbacivanja svijeta i kidanja veza s rodbinom i sredinom iz koje je otišao. Od svega što su rođenjem dobili nisu sačuvali čak ni svoje osobno ime koje su ređenjem zamijenili novim imenom.

Na temelju podataka koji članove Crkve bosanske navode po mjestu odakle su potjecali moglo bi se s razlogom pretpostaviti da njihove zajednice nisu bile ustrojene strogo po teritorijalnom načelu po kome bi redovnici s nekog područja pripadali najbližoj hiži koja se nalazila u njihovu kraju. Kad bi svi članovi neke zajednice bili iz tog kraja ne bi bilo potrebe da se uz redovničko ime stavlja i naziv mjesta odakle je koji došao među njih. Izvjesno je da su neki članovi krstjanskih redovničkih zajednica boravili izvan svoga zavičaja. Njihovu pokretljivost potvrđuju i neki drugi primjeri u kojima se o njima govori. Više podataka o tome potječe iz vremena osamostaljivanja oblasnih gospodara kad su zabilježeni slučajevi prijelaza *krstjana* iz službe jednog u službu drugog velikaša, poput Radina Butkovića,[142] koji je promjenom svjetovnog gospodara promijenio i svoje boravište. Što se tiče Tvrtka Pripkovića, njegov boravak u nepoznatoj krstjanskoj hiži koje ime nije zabilježeno, možda bi trebalo dovesti u vezu s njegovom prepisivačkom sposobnošću, zbog čega je bio upućen u hižu u kojoj se mogao potpuno predati svom poslu.

Osim zamašnih prepisivačkih poslova u hižama su nastajale mnoge isprave, što znači da su *krstjani* ovladali tom vještinom te da su se vladari i velikaši po potrebi služili njihovim pisarskim umijećem. Čuveno pismo djeda Radomira od 8. siječnja 1404. nastalo je u njegovoj hiži u Janjićima.[143] S obzirom na to da izvori XV. st. u više navrata potvrđuju da su isprave nastajale i u drugim krstjanskim kućama, očito je da to nije bila nikakva povlastica hiže u Janjićima, stolnog mjesta vrhovnog poglavara Crkve bosanske, nego su za to bile uređene i neke druge hiže, kako svjedoči punomoćna isprava gosta Radivoja Priljubovića od 23. veljače 1470. kojom je ovlastio svog zastupnika Tvrtka Brajanovića da mu u Dubrovniku podigne polog što ga je ondje svojedobno položio. Da bi se posao mogao neometano obaviti, gost Radivoj je pred svjedocima napisao vlastitom

---

[142] Usp. **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 627-631; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 366-372; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 224.

[143] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50-51.

rukom punomoć u svojoj hiži u Bijeloj.[144] Dva dana poslije, i uskopaljski gost Vuk Radivojević je po istom obrascu izdao punomoć istom Brajanoviću da mu u Dubrovniku podigne 180 dukata koje mu je gost Radin Butković oporučno ostavio.[145]

Na kraju je ostalo reći još nekoliko riječi o diplomatskoj djelatnosti *krstjana* o kojima je inače u povijesnim vrelima XV. st. ostalo najviše traga. Da bi se to pitanje potpunije razumjelo, potrebno ga je promatrati u širem okviru odnosa između svjetovnih velikaša i predstavnika Crkve bosanske pri čemu će se lako uočiti da njihove veze nisu bile svugdje jednake. Učestalost nastupa *krstjana* u službi rusaške gospode ovisila je o razgranatosti njihovih veza, poslova i potreba koje su za njih obavljali ljudi u njihovoj službi. U zapadnim dijelovima zemlje prevladavao je utjecaj Katoličke crkve, kojoj je uglavnom pripadalo tamošnje plemstvo s iznimkom pojedinih velikaša, poput vojvode Pavla Klešića i njegove žene ili braće Dragišića, sinova Dragiše Hrvatinića.[146] Katolički velikaši nisu koristili usluge *krstjana,* nego su ih zamjenjivali franjevcima, kao što je to učinio vojvoda Juraj Vojsalić kad je 12. kolovoza 1434. predao braću Jurjeviće u ruke vikara Ivana Korčulanina.[147] Veze *krstjana* s pojedinim velikašima za koje se s razlogom drži da su u vjerskom pogledu slijedili Crkvu bosansku u većini poznatih slučajeva nisu ostavile dubljeg traga koji bi ukazivao na dublje odnose među njima. Upadljivo je da je broj nastupa *krstjana* bio veći što

---

[144] "Scrito in Bielo 1470, 23 del mese de frevaro", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 219; **Truhelka,** *Još o testamentu,* 374; usp. **Anđelić,** *Historijski spomenici,* 121.

[145] "Scrita in 1470 del mese de februar in Vscopia", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 219; **Truhelka,** *Još o testamentu,* 373; usp. **Anđelić,** *Historijski spomenici,* 121.

[146] Na to upućuje isprava kralja Tomaša kojom je 22. kolovoza 1446. predao braću Dragišiće "**и с тими са всимь више писанимь придасмо ихь господину диду милою и диду конь дида у руке црьковне**", **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 440; **Новаковић,** *Законски споменици,* 339-341. O vezi Crkve bosanske i Dragišića usp. **Ћирковић,** *"Верна служба",* 106; **Isti,** *Bosanska crkva,* 224; **Ćošković,** *O dolasku,* 33; **Isti,** *Bosanska Kraljevina,* 116-117.

[147] Gotovo istovjetnu diplomatičku formulaciju upotrijebio je vojvoda Juraj izjavivši: "**и са всимь тимь више писанимь предасмо ихь у руке господина викара жувана и всакому викару конь викара и всои братьи фратром свете црькве католичаске вире римске реда светога франьцика**", **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 378-379; **Новаковић,** *Законски споменици,* 337-339; usp. **Ћирковић,** *"Верна служба",* 106; **Isti,** *Bosanska crkva,* 224.

je vlastela bila politički i ekonomski neovisnija, jer joj je takav položaj otvarao veći prostor za samostalno vođenje vlastitih poslova.

Kad se o tome govori, mora se imati na umu da su predstavnici Crkve bosanske u prvoj polovici XV. st. ostali jedino u službi Pavlovića i Kosača. U tom razdoblju razlikuju se dvije po snazi i trajanju različite etape u okviru kojih treba govoriti o njihovu djelovanju. Izvori potvrđuju da su *krstjani* od početka XV. st. već bili u službi vojvode Sandalja Hranića i kneza Pavla Radinovića,[148] a njihove diplomatske usluge koristio je u to vrijeme i kralj.[149] Unatoč takvom početku koji je mnogo obećavao, njihovo brojnije nastupanje ipak se nije osjećalo tijekom prva dva desetljeća XV. st., a umjesto njih u svojstvu poslanika pojavljivali su se katolički redovnici.[150] *Krstjani* su se i dalje zadržali u blizini pojedinih oblasnih gospodara.[151] U tom rasponu njihova diplomatska djelatnost u službi bosanskih velikaša još nije bila poprimila šire razmjere. Trebalo je pričekati da prođe vrijeme smirivanja unutrašnjih prilika, pa da se duhovna lica pojave u novoj sredini kao "kućane" i redovnici svojih svjetovnih gospodara.

---

[148] U službi kneza Pavla Radinovića nastupao je od polovice rujna 1403. krstjanin Vlatko Tumurlić, **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 222; **Jorga,** *Notes II,* 98, bilj. 1. O njemu je opširnije pisao **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 1-54.

[149] Tumurlić je polovicom rujna 1403. prenio Dubrovčanima mirovnu ponudu kralja Ostoje, **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 181-182; **Jorga,** *Notes II,* 98, bilj. 1.

[150] Vojvoda Sandalj se u nekoliko navrata koristio diplomatskim uslugama arhiđakona Teodora, usp. **Ljubić,** *Listine IV,* 378-379; **Jorga,** *Notes II,* 72 i 119.

[151] Do pogibije kneza Pavla Radinovića u njegovoj blizini nalazio se krstjanin Vlatko Tumurlić, **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 186; **Jorga,** *Notes II,* 150-151.

III. STARCI

Prema općeprihvaćenom mišljenju *starci* su predstavljali po činu niže dostojanstvenike u hijerarhiji Crkve bosanske i razlikovali su se po službi, časti i ugledu od običnih redovnika iz čijih su redova potekli. Dostojanstvo *starca* pripada prvom stupnju časti koji je neki *krstjanin* mogao postići. Zbog karaktera izvornih vijesti mnoga pitanja u vezi sa *starcima* i dalje ostaju otvorena, a među povjesničarima postoje neslaganja u pogledu objašnjenja porijekla naziva njihova čina i dostojanstva te djelokruga njihove duhovne službe. S obzirom na etimologiju naziva *starac,* nesumnjivo je da je u pitanju staroslavenska riječ **старьць**, koja se u različitim značenjima upotrebljava u svim slavenskim jezicima. Po svom značenju "starac" u nazivlju Crkve bosanske odgovarao bi prema mišljenju filologa i povjesničara prijevodu grčkih riječi πρεσβύτης u značenju "star", "vremešan", odnosno komparativu te riječi πρεσβύτερος u značenju "stariji" te latinskim riječima *senex* i *ancianus*[1] istovjetnog značenja. Pojam *starac* nosi u sebi oznaku vremešnosti koja zaslužuje čast i poštovanje mlađih, ali naziv hijerarhijskog čina i dostojanstva u Crkvi bosanskoj zacijelo nije imao to osnovno značenje. Drugim riječima, nazivom *starac* u krstjanskoj terminologiji nisu oslovljavani članovi crkvene hijerarhije zbog njihove poodmakle dobi, nego stoga što su postigli prvi stupanj časti. U tom smislu oni su hijerarhijski gledano postali "stariji" u odnosu na svoj raniji položaj i tako bili uvršteni u upravno tijelo u Crkvi bosanskoj, odnosno u zbor "poglavitih krstjana". Tako su se izdvojili od običnih redovnika – *krstjana.* Ono čime naziv njihova čina i časti privlači pozornost istraživača odnosi se na činjenicu da pripada obiteljskom krugu, a na određeni način iz tog okvira došla je većina nazivlja kojim se služila Crkva bosanska.

---

[1] **Miklosich,** *Lexicon,* 881; **Даничић,** *Рјечник III,* 165-166; **Marević,** *Lexicon I,* 165; *II,* 2894-2895.

Čini se potpuno uputnim dio nazivlja za hijerarhiju Crkve bosanske potražiti u obiteljskom ustroju bosanskog društva odakle su preuzeti pojedini nazivi poput "djed" i "starac". Na takvo objašnjenje upućuje i činjenica da su *krstjani* živjeli u zajednicama po hižama u kojima je život bio organiziran prema vjerskim načelima i shvaćanjima njihove sljedbe. S obzirom na značaj obitelji u srednjovjekovnom bosanskom društvu obiteljsko nazivlje prodrlo je u Crkvu bosansku. Time je jasno dolazilo do izražaja razlikovanje između redovnika – franjevaca i *krstjana.* Imajući u vidu da se njihove crkve pojavljuju s vlastitom organizacijom, poglavarom i nazivljem te da su suprotstavljene jedna drugoj, u traganju za potpunijom predodžbom Crkve bosanske povjesničari su uočavali neke sličnosti koje je ona imala s katarskim crkvama na Zapadu. U traženju sličnosti među njima ipak ne treba pretjerivati jer se u pogledu organizacije Crkva bosanska razlikuje od drugih dualističkih crkava na Zapadu.

Što se pak tiče prevođenja navedenih grčkih riječi u značenju slavenske riječi *starac,* kojom se u nazivlju *krstjana* označavao niži crkveni dostojanstvenik i njegov hijerarhijski čin, treba reći da one, osim porijekla i podudarnosti u svom osnovnom značenju, nemaju puno zajedničkoga. Te se riječi među sobom razlikuju po tome što su označivale stupnjeve crkvene hijerarhije. Ovdje se ne bi radilo o doslovnom prijevodu grčkih riječi na slavenski jezik, nego o podudarnosti u njihovu osnovnom značenju, što bi bilo posljedica preuzimanja obiteljskog nazivlja i njegove primjene na crkveni ustroj. Razložno se može tvrditi da u nazivu "starac" podlogu čini slavenska riječ kojom je u obiteljskim zajednicama označavan jedan od njezinih uglednijih članova koji je svojim velikim životnim iskustvom pomagao u vođenju kućnih poslova. Budući da su *krstjani* kao redovnici živjeli u zajednicama, čini se razumljivim što su zadržali pojmovnik obiteljskog ustroja *(djed, starac),* a za to nisu morali prevoditi istoznačne grčke ili latinske riječi, jer su takve nazive već uporabljivali u svojoj sredini. Ne treba zanemarivati ni značenje koje je taj naziv imao u Pravoslavnoj crkvi, gdje je tako nazivan jeromonah, kaluđer svećenik, koji je ondje obnašao dužnost nadzora nad običnim "črncima".[2] Taj položaj "staraca" naglašavao je i *Zakonik cara Stefana Dušana* u kome se u 15.

---

[2] Usp. **Šidak,** *Bogumilstvo,* 107; **Šidak,** *Studije,* 97-98; **Petrović,** *"Kršćani",* 204, bilj. 370; **Ћирковић,** *Историја Босне,* 105; **Isti,** *Bosnische Kirche,* 556.

članu traži da igumani žive po zakonu u kinovijima[3] i dogovaraju se sa starcima.[4] Objašnjavajući pojam "starca" koji je tu spomenut, N. Radojčić je istaknuo kako se pod tom riječju ne razumiju samo po životnoj dobi stari monasi nego oni koji su izabrani na čast "starca", što znači da su mogli biti i mlađi monasi.[5] *Starac* je monaško dostojanstvo poznato u istočnom i zapadnom redovništvu.

Sljedeće pitanje u vezi sa *starcem* u Crkvi bosanskoj, koje zaslužuje da se na njega obrati posebna pozornost odnosi se na njegov položaj na hijerarhijskoj ljestvici i dostojanstvo koje su pojedinci imali u svojoj Crkvi. Općenito se može reći da je Crkva bosanska dobivala svoju hijerarhiju iz "reda krstjana", pri čemu je običnom redovniku čin "starca" bio prvi dostupan. Takav redoslijed promaknuća pojedinaca među "poglavite krstjane" potvrđuju brojne izvorne vijesti. Pedeset godina poslije, u ispravi Petra i Nikole Pavlovića od 15. srpnja 1454. naveden je "gospodin starac Radosav unuk".[6]

U nizu drugih primjera u kojima se navode po činu i dostojanstvu različiti pripadnici Crkve bosanske dosljedno se provodilo načelo po kome su dostojanstvenici s višom čašću i položajem navođeni ispred onih koji su im bili podređeni. To su pravilo uočavali i primjenjivali Dubrovčani u različitim prilikama. Tako se primjerice u njihovoj ispravi od 18. rujna 1438. navode četvorica izaslanika vojvode Stjepana Vukčića među kojima su od crkvenih lica bili starac Radin Butković i krstjanin Radelja, a od svjetovnjaka, knezovi Radovan Vardić i Vukman Jugović.[7] Tom prilikom krstjanin Radelja naveden je kao četvrti od poslanika, iako su po pravilu duhovna lica dolazila ispred svjetovnih. Po redoslijedu navođenja očeki-

---

[3] Kinovija je vrsta pravoslavnog manastira u kome se provodi strogi monaški princip po kome nitko ne može imati ništa svoga nego je sve članovima bilo zajedničko i svi su živjeli, hranili se i odijevali u manastirskoj zajednici.

[4] "игоумьни да живоу оу киновиѩах по законоу зьговараѥ се сь старьци", **Радојчић,** *Законик,* 46.

[5] **Радојчић,** *Законик,* 93.

[6] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 151; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 472.

[7] "посла к намь своє поклисаре а ш негове листѡ веровањем с печатю законѡ на име почтенога мужа гоана радина старьца и кнеза радосана вардика и кнеза вокмана юговика и раделю крьстѩанина", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 48; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 393-396.

valo bi se da je Radelja naveden iza starca Radina. Gotovo istovjetno su Dubrovčani postupili i u odluci Vijeća umoljenih od 8. travnja 1441. kad su raspravljali o prijedlozima za darivanje trojice Kosačinih ljudi, starca Radina, Vukmana Jugovića i trećeg za kojega se samo navodi da je bio *krstjanin*[8]. Pri navođenju pripadnika Crkve bosanske i svjetovnih lica koja su s njima sudjelovala u obavljanju određenog posla, duhovne osobe su po pravilu zauzimale prva mjesta među izaslanicima i rijetko se od tog pravila odstupalo. Čini se razložnim pretpostaviti da je takav redoslijed posljedica duhovnog autoriteta koji su pripadnici Crkve bosanske uživali u bosanskom društvu. Rijetki su primjeri u kojima se suvremenici toga nisu pridržavali. U tim slučajevima vjerojatno je bilo u pitanju nedovoljno iskustvo ili sporedna uloga koju je takav član poslanstva imao. Ali, nije poznat nijedan slučaj u kome bi po činu niži crkveni dostojanstvenik bio naveden ispred višega, što znači da je suvremenicima krstjanska hijerarhija bila jasna i da su je dosljedno poštivali.

Nepobitan dokaz dostupnosti i redoslijeda hijerarhijskih činova potvrđuje primjer Radina Butkovića, koji se više od deset godina pojavljivao kao običan redovnik, što se približno podudara s razdobljem njegove diplomatske aktivnosti u službi vojvode Radoslava Pavlovića. Kao diplomat vojvode Radoslava, Radin Butković se prvi put spominje potkraj ožujka 1422, kad je naveden kao *krstjanin.* Otada se povremeno pojavljivao u njegovoj službi do kraja listopada 1432, nakon čega je nastupilo višegodišnje razdoblje za koje nema nikakvih podataka o njegovoj djelatnosti.[9] Nekako u to vrijeme prešao je u službu vojvode Stjepana Vukčića Kosače, ali okolnosti pod kojima je do toga došlo nisu pobliže poznate. U rasponu od 11. travnja 1437. do 8. ožujka 1447. u više navrata nastupao je kao

---

[8] "Prima pars est de donando dictis ambaxiatoribus in pannis ad ypp. centum XL videlicet brachia XX panni florentini Radino staraz et brachia XX Vochmano et tercio eorum socio cristianino brachia XII" (poništeno bez glasovanja), *Cons. Rog. VII,* fol. 251, 8. IV. 1441; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 228.

[9] U vezi s prvim razdobljem njegove diplomatske djelatnosti usp. **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 323-325, 582-591, 617-631; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 319-325, 366-371; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 224; **Truhelka,** *Testamenat,* 356-359; **Solovjev,** *Gost Radin,* 313; **Isti,** *Le testament,* 144.

starac,[10] a potom je do kraja života nosio naslov *gosta.* Nema sumnje da je hijerarhijski čin *starca* prvi koji je običnom redovniku bio dostupan, tek potom mogao je pojedinac dalje napredovati do časti *gosta.* Dubrovčani su nerijetko uz stupanj časti dostojanstvenika Crkve bosanske navodili njihovu povezanost s *krstjanima.* Takav način ophođenja prema njima potvrđuju i navodi iz dubrovačke isprave od 27. srpnja 1438. u kojoj se kao jedan od izaslanika vojvode Stjepana Vukčića u društvu Radovana Vardića i Vukmana Jugovića spominje neimenovani *staraz patharinus,* koji je u gradu podno Srđa primio konavaoski dohodak.[11] Tim izrazom Dubrovčani su željeli istaknuti da je u pitanju bio pripadnik crkvene hijerarhije, koji je tada imao čin *starca* u Crkvi bosanskoj, a iz nepoznatih razloga nisu mu zabilježili osobno ime. Ipak su držali prikladnim da navedeni izraz potanko objasne, što su učinili dodavanjem uz naziv njegova dostojanstva pripadnost "redu krstjana", odnosno patarena. Taj *starac* nepoznata imena bio je za Dubrovčane član hijerarhije Crkve bosanske. U odlukama dubrovačkih vijeća ima više primjera u kojima se izričito spominje "Radin staraz cristianinus".[12] U vezi s tim navodima još je J. Šidak primijetio da su na taj način Dubrovčani postupali kako bi *starca* Crkve bosanske razlikovali od istoimenih dostojanstvenika među pravoslavnim kaluđerima.[13]

Sljedeće pitanje o kome bi trebalo iznijeti određene podatke tiče se načina na koji je pojedini *krstjanin*, odnosno običan redovnik priman u čin *starca.* Iako se o tome u izvorima ne govori, razložno je pretpostaviti da je morao postojati način na koji se to događalo, ali nam danas pojedinosti o tome nisu poznate. Koliko je historiografija još daleko od objašnjenja tog

---

[10] Ne može se pouzdanije odrediti vrijeme kad je Radin Butković postao *starac,* bilo je to svakako prije 11. travnja 1437, kad se s tim činom pojavljuje u dostupnoj izvornoj građi, usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 224. S iznimkom **Fine,** *Bosnian Church,* 254, u dosadašnjoj historiografiji prevladalo je mišljenje da je to moglo biti tek 1438, usp. **Rački,** *Bogomili X,* 184, bilj. 2; **Truhelka,** *Testamenat,* 359-360; **Isti,** *Bosanska crkva,* 777; **Solovjev,** *Gost Radin,* 313; **Isti,** *Le testament,* 144; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 80; **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 178; **Isti,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 43.

[11] Dubrovački je notar zabilježio da su po konavoski dohodak potkraj srpnja 1438. u grad podno Srđa došli "staraz patharinus, Radouan Vardich et Vouchman Giugouich", izaslanici vojvode Stjepana, **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 193; usp. **Исти,** *Дубровачки трибути,* 241.

[12] *Cons. Rog. VII,* fol. 159', 5. V. 1440; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 227.

[13] **Šidak,** *Samostalna "crkva bosanska",* 7-8.

pitanja, potvrđuje činjenica da se ništa ne zna čak ni o okolnostima pod kojima je netko postajao kandidat za ulazak u crkvenu hijerarhiju. Kad se o tome razmišlja realno bi bilo očekivati da razloge za promaknuće u crkvenom dostojanstvu i službi treba potražiti u njihovoj djelatnosti na duhovnom polju, jer je upravo na njemu kandidat ostvarivao svoje životno usmjerenje, služeći duhovnim potrebama vjernika svoje sljedbe.

Suvremenici nam o tome nisu ostavili nikakvih podataka. Od dostojanstvenika Crkve bosanske najpoznatiji nam je životni put i karijera Radina Butkovića, ali ni njegovo napredovanje u službi nije potpuno poznato u tim prijelomnim trenutcima te ni zaključivanje *per analogiam* ne može biti puno od koristi. Da cijela stvar bude još zamršenija, osim što je Radin postigao čin starca, promijenio je i gospodara za kojega je nastupao. Tu promjenu ne treba dovoditi u neposrednu vezu s njegovim promaknućem u crkvenoj hijerarhiji, nego na to ponajprije treba gledati kao na vremensku podudarnost u sklopu širih političkih previranja kojima su obilovali odnosi između Pavlovića i Kosača. S današnjeg stanja historiografije, može se tek razložno pretpostavljati da je kandidat za ulazak u hijerarhiju Crkve bosanske, stupanjem među *starce,* morao prethodno ispuniti određene uvijete koje je u tom pogledu predviđala redovita procedura. Ipak se ne može određeno tvrditi u čemu bi se sastojao sam taj obred i pod kakvim se okolnostima odvijao. U svakom slučaju, sigurno je da većina *krstjana* nikada nije postigla čak ni najniži hijerarhijski čin *starca,* nego su sav svoj redovnički život proveli kao obični redovnici.

U pogledu značenja i djelokruga službe *starca* u Crkvi bosanskoj dio istraživača je mišljenja da su *krstjani* u tome slijedili primjer drugih dualističkih sljedbi, izgrađujući svoju crkvenu organizaciju na zajedničkoj kršćanskoj baštini. Takva se mišljenja ne mogu bespogovorno prihvatiti, jer u nedostatku izvornih vijesti pojedini povjesničari su pokušavali izjednačiti *krstjane* i njihovu hijerarhiju s onom kakva je poznata u velikim dualističkim crkvama na Zapadu. Po tom se uzoru *starca* u krstjanskoj hijerarhiji po službi i časti najčešće izjednačavalo s *đakonom, prezbiterom, dekanom,* sa *starcem* u bazilijanaca i u Pravoslavnoj crkvi. Na takvu različitost objašnjenja hijerarhijskog čina i časti *starca,* istraživači su bili prinuđeni zbog toga što se nisu mogli osloniti na vijesti suvremenih svjedočanstava.

Među prvima koji se pozabavio hijerarhijom Crkve bosanske, pa tako i činom *starca,* bio je B. Petranović, koji je u njemu vidio osobu različitu

po dostojanstvu, a možda i po godinama među *strojnicima.* Pokušavajući objasniti pojam *starca,* autor ga je usporedio s onima koji se u zapadnim izvorima nazivaju *maiores, anciani* i *anciae.*[14] Uskoro potom, tim pitanjem pozabavio se F. Rački ustvrdivši da je *starac* zauzimao treće mjesto u redu bosanskog svećenstva. Nastojeći pronaći podudarnost u hijerarhiji bosanskog svećenstva s onim kakvo je bilo u nekih zapadnih dualističkih sljedbenika, utvrdio je da je *starac* u Crkvi bosanskoj odgovarao njihovu "đakonu" *(diacono).*[15] Rački je svojim stavovima odredio smjer budućih istraživanja ove složene tematike i dao okvir za njezino dalje proučavanje. Njegovi znanstveni rezultati su poslije u pogledu objašnjenja dostojanstva *starca* u crkvenoj hijerarhiji dopunjavani, što su povoljne okolnosti dopuštale, ponajprije s obzirom na dostupnost novih izvora koji u vrijeme kad se on bavio Crkvom bosanskom još nisu bili poznati. Više je istraživača izjednačavalo *starca* s "prezbiterom", koji općenito označava zaređenog svećenika. Važno je napomenuti da je prezbiter u ranom kršćanstvu označavao starješinu koji je bio član upravnog tijela mjesne crkve, pomagao je biskupu, ali se odnos između njega i biskupa danas ne može točno utvrditi. S obzirom na to da su se objašnjenja koja su povjesničari ponudili o hijerarhijskom činu i dostojanstvu *starca* međusobno razlikovala, trebalo bi se ukratko osvrnuti barem na neka od njih. Među prvima je svoje mišljenje iznio V. Jagić, koji je istaknuo da je *starac* predstavljao čin hijerarhijske časti koja bi možda odgovarala grčkoj riječi prezbiter *(*πρεσβύτερος), odnosno označavala je čovjeka koji se vjerojatno u svojoj zajednici odlikovao osobitim poznavanjem i tumačenjem Svetoga pisma.[16] V. Glušac je također mišljenja da je dostojanstvo *starca* odgovaralo prezbiteru, ali je pri tom ustvrdio kako je *starac* bio običan svećenik koji nije pripadao crkvenoj hijerarhiji. Po njegovu mišljenju *starce* ne bi trebalo ubrajati među *krstjane* čime im je odricao redovničko obilježje. Oni su za njega bili obični svećenici "mirskoga reda", dakle prezbiteri odakle im je i potekao naziv.[17] Slabost Gluščeve tvrdnje sastoji se u tome što je *starcu* osporio pripadnost bosanskim redovnicima poznatim pod nazivom *krstjani* te što je ovima

---

[14] **Петрановић,** *Богомили,* 149.

[15] **Rački,** *Bogomili X,* 183-185.

[16] **Jagić,** *Ein neu entdeckter Beitrag,* 585.

[17] **Глушац,** *Истина,* 189; **Исти,** *Назив,* 52; **Isti,** *Problem bogomilstva,* 107.

suprotstavio svjetovno svećenstvo za koje nema podataka da je postojalo. Zanemario je pritom činjenicu da su *starci* dolazili isključivo iz reda *krstjana* te da ih izvan tog kruga izvori ne spominju *(starz cristianino).*

Nešto više objašnjenja o službi koju su imali *starci* u svome djelokrugu donijeli su D. Kniewald i D. Mandić. Prvi je prihvaćao već poznato objašnjenje, po kome bi naziv *starac* odgovarao prijevodu grčke riječi πρεσβύτερος, a u odnosu na situaciju kod katara predstavljao bi stariju verziju za *filius maior,* koja je prethodila pojavi pojma *filius minor* zabilježenu u djelu Rajnera Sacchonija.[18] Svoje mišljenje temeljio je Kniewald na katarskom obredniku iz XIII. st. u kome se djelitelj "duhovnog krštenja", odnosno osoba koja je obavljala obred polaganja ruku nazivala "ancia" *(ancianus),* što bi u prijevodu odgovaralo riječima *star* i *starac.*[19] Osim pokušaja da se pronađu sličnosti između *staraca* Crkve bosanske i odgovarajućih dostojanstvenika u dualističkim crkvama na Zapadu, koje su povjesničarima bile potrebne radi njihova poistovjećivanja, ne treba zanemariti ni zajedničko kršćansko nasljeđe koga se službene crkve i heretički pokreti nisu odricali, uostalom gost Radin Butković u svojoj oporuci "vjeru koju vjeruje" on i njegovi sljedbenici naziva "pravom vjerom apostolskom". Naziv "starci" ima svoje korijene u društvenoj strukturi prvih kršćana te ih više put spominje apostol Pavao u Djelima Apostolskim (15, 1-28) u različitom značenju.[20] Za mišljenje o *starcima* kao dvanaestorici apostola koji obilaze svoje vjernike, po njemu, nema pouzdanih podataka. Istovjetan stav zauzimao je i glede izjednačavanja *starca* s "filius minor" južnofrancuskih katara.[21] Slijedeći tu nit pokušao je odrediti djelokrug službe *starca* zaključivši da je *starac* u svojoj nadležnosti vršio obred polaganja ruku,

---

[18] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 274; **Isti,** *Hierarchie,* 588; **Šanjek,** *Dualističko-evangelistički pokret,* 292.

[19] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 274; **Isti,** *Hierarchie,* 588.

[20] Starci se spominju u značenju starijih članova zajednice *(seniores vestri* - **старци ваши***),* starješina *(principes populi et seniores* – **кнѧзи людстіи и старци,** *principes sacerdotum et seniores* – **арьхиѥреи и старци***)* i svećenici *(principes sacerdotum et seniores* – **архиѥреѥмь и старцемь***).* Druge primjere usp. prema **Kniewald,** *Hierarchie,* 588, bilj. 27.

[21] **Kniewald,** *Hierarchie,* 588; usp. **Borst,** *Katharer,* 155, 292-293, bilj. 29. Na Kniewaldove stavove kritički se osvrnuo **Šidak,** *Problem heretičke "Crkve bosanske",* 156; **Isti,** *Studije,* 352.

odnosno dijeljenja "utješenja" *(consolamentum)* ili "duhovnog krštenja" *(baptisma spirituale)*, jer se u starofrancuskom katarskom obredniku katarski dostojanstvenik koji je obavljao taj čin nazivao "ancia".[22] Teško je pouzdano utvrditi je li spomenuta služba uistinu bila rezervirana isključivo za *starca* jer se u izvorima o tome ništa ne govori. Čak ni sam čin promaknuća na hijerarhijskoj ljestvici nije ostavio traga u suvremenim dokumentima, pa se za promjenu u tom pogledu saznaje naknadno, nakon što je do nje došlo, zahvaljujući oslovljavanju dostojanstvenika novim nazivom njegova čina i časti.

Pitanjem *staraca* pozabavio se podrobnije D. Mandić koji je, uz određivanje porijekla i značenja samog naziva, nastojao što potpunije odrediti njihovu crkvenu službu. S tim u vezi istaknuo je da su *krstjani* za potrebe organizacije Crkve bosanske preveli na slavenski jezik novozavjetni grčki pojam prezbiter *(*πρεσβύτερος) slavenskom riječju "starac" (**ста҃рьць**). Kako je ta riječ u grčkom jeziku označavala starješinu, a u životu rane Crkve zaređenog svećenika s upravnim ovlastima, to je autoru poslužilo kao podloga za dokazivanje da su *starci* bili na čelu krstjanskih hiža u Bosni. Za potvrdu svoga mišljenja naveo je podatak po kome je u sjevernoj Italiji poglavar patarenske zajednice nazivan "ancianus". Starofrancuski i latinski katarski obrednici poznavali su starješine koje su nazivali "ancia", "ancianus" i "ordinatus", a u Rumunjskoj se u srednjem vijeku osoba na čelu samostana nazivala *staric*.[23] U nastojanju da objasni čin i službu *starca* autor se suočio s praktičnim problemom, koji je nastao kao posljedica njegovog shvaćanja uloge *starca* kao samostanskog nadstojnika, jer bi tom logikom po činu viši *gost* bio podložan hijerarhijski nižem dostojanstveniku. Govoreći kratko o *starcu* F. Šanjek je ustvrdio da je njegova služba približno odgovarala onoj kakvu je imao đakon u južnofrancuskih katara.[24]

Tvrdnju o *starcima* kao nadstojnicima krstjanskih hiža treba korigirati u smislu da ni oni nisu bili isključivo na čelu svojih redovničkih kuća, nego da su tu službu u određenim prilikama obavljali i *gosti,* ali i obični

---

[22] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 274; **Isti,** *Hierarchie,* 587-588 usp **Borst,** *Katharer,* 144-146.

[23] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 211-212; usp. **Borst,** *Katharer,* 155-156, 293, bilj. 33-34.

[24] **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 99. Poslije je, izgleda, odustao od uspoređivanja *starca* s katarskim đakonom, usp. **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 38.

krstjani. Starac, odnosno jedan od dostojanstvenika s tim činom časti u nekoj zajednici, mogao je stajati na čelu dotične hiže tek ako u njoj nije boravio viši član crkvene hijerarhije, koji je u tom slučaju obnašao starješinsku službu.

Drugo je pak pitanje što se, po pravilu, uz one sredine u kojima se spominje prisutnost *gosta* nailazi u izvorima i na tragove o postojanju gostinjca uz određenu hižu. To stanje nije ni u kakvoj uzročnoj vezi, pa ga ne treba uzajamno uvjetovati i objašnjavati, jer se u takvim primjerima radi o zajednicama koje su imale svoje hiže u blizini važnih karavanskih prometnica, stoga nije nevažno spomenuti da su nam danas poznate uglavnom one krstjanske kuće uz koje su vezana iskustva dubrovačkih trgovaca. S obzirom na te hiže u historiografiji je prevladalo mišljenje da je riječ o većim zajednicama po broju članova, njihovu hijerarhijskom dostojanstvu i prostoru kojim su se služili njihovi članovi, ali i stranci za svoje potrebe.[25] U onim zajednicama u kojima su uz obične redovnike boravili *starci* i *gosti,* može se pretpostaviti da je starješinom postajao onaj koji je imao viši stupanj redovničke časti. Bilo je krstjanskih zajednica u kojima su, uz obične *krstjane,* boravili od članova hijerarhije jedino *starci,* pa su u takvim sredinama oni vršili službu kućnih starješina. Poznato je nekoliko slučajeva u kojima se poimence spominju kuće patarena Radojka, Milorada, Obicena i Bjelosava, uz koje su postojali gostinjci, kojima su se služili dubrovački trgovci. To bi upućivalo na zaključak da su i obični *krstjani* upravljali hižama koje su imale svoj gostinjac. Obnašanje starješinske službe u krstjanskoj zajednici, čini se, bilo je uvjetovano stupanjem hijerarhijske časti, ali kako je hiža bilo više nego *gosta* i *staraca* istodobno, upravne su dužnosti bile povjeravane prema organizatorskim sposobnostima i onima koji nisu pripadali *poglavitim krstjanima.*

U nastavku razmatranja o tom pitanju vrijedi spomenuti još nekoliko primjera u kojima se poimence navode poglavari krstjanskih hiža, ali uz njihova imena nije upotrijebljen naziv njihova čina i časti, što se obično činilo u takvim slučajevima. Umjesto toga, kao pripadnici Crkve bosanske, jednostavno su nazvani patarenima, što bi terminološki odgovaralo bosanskom nazivu *krstjani.* Prvi od tih primjera potječe iz dubrovačke isprave

---

[25] Opširnije **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 120-121; usp. **Kniewald,** *Hierarchie,* 586-587; **Šidak,** *Bogumilstvo,* 107; **Isti,** *Studije,* 98, bilj. 28 i 330-331; **Isti,** *"L' Eglise de Bosnie",*18; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 165-166.

od 21. rujna 1415. gdje se krstjanska hiža u Ljupskovu naziva imenom Radojka patarena,[26] ali se njegov položaj u "redu" ne navodi, pa nije jasno je li on bio obični *krstjanin* ili je bio član crkvene hijerarhije. Drugi podatak nalazi se u dubrovačkoj ispravi od 22. ožujka 1418. iz koje se saznaje da je hiža u Bradini tada nosila ime svoga starješine Milorada patarena.[27] Na temelju dubrovačkih vijesti saznaje se za krstjansku zajednicu u mjestu Neretva pod Biogradom kraj Konjica. Na njezinu čelu, kako se navodi u optužnici Dubrovčanina Milašina Đuraševića od 19. lipnja 1449, stajao je Obicen pataren.[28] Sedamnaest godina poslije njezin starješina bio je Bjelosav pataren, a zajednici su tada pripadali i krstjani Radisav i Cvitko.[29] Izraz "unus de societate Biellosaui pathareni" sličnošću neodoljivo podsjeća na ranije navedeno mjesto "supra Gos patarinum et supra suam familiam", jer se iz tih navoda vidi da su gost Gojsav i pataren Bjelosav bili starješine hiža kojima su pripadali. Usporedbom tih podataka ne može se zaključiti da su spomenuta dvojica starješina i po hijerarhijskom činu bili jednaki.

Valja upozoriti na još dva objašnjenja uloge *starca* u Crkvi bosanskoj koja se temelje na njihovoj usporedbi sa *starcima* u bazilijanaca i u Pravoslavnoj crkvi. *Starci* su imali najniži stupanj časti i dostojanstva te su predstavljali polazište u usponu *krstjana* do viših hijerarhijskih činova. Prema mišljenju S. Ćirkovića naziv njihove redovničke časti i dostojanstva posuđen je iz istočnog monaštva, što ga je odvelo do bazilijanaca u vezi s kojima je ustvrdio da su oni predstavljali one redovnike koji su u Bosni djelovali prije XIII. st. te da je kod njih stoljećima postojalo dostojanstvo "starac".[30] Točna je primjedba da pojava *starca* u Crkvi bosanskoj ima korijene u istočnom redovništvu koje je djelovalo na području katoličke "ecclesiae bosneneis" prije pojave dualističkog krivovjerja u zemlji bana

---

[26] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 186.

[27] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 188.

[28] **Јиречек,** *Историја Срба II,* 278, bilj. 126; usp. **Anđelić,** *Historijski spomenici,* 118.

[29] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 215-216; usp. **Јиречек,** *Историја Срба II,* 278, bilj. 126.

[30] **Ћирковић,** *Историја Босне,* 105; **Isti,** *Bosnische Kirche,* 556. Usp. **Bazilije,** *Regulae,* 951-954, gdje se spominju članovi različite životne dobi, suprotstavljaju se "seniores" i "antquiores" onima koji se oslovljavaju kao "juniores", odnosno "pueri" i "antiquiores".

Kulina potkraj XIII. st. Sam naziv prvog čina časti i dostojanstva preuzeli su poslije od njih sljedbenici dualističkog usmjerenja, baš kao što su to učinili i s nazivom *krstjani.* Važno je napomenuti da se u redovničkom pravilu sv. Bazilija pod nazivom "kršćani" uvijek misli na monahe,[31] baš kao što i domaći izvori bosanske redovnike nazivaju *krstjanima.* Postupnost u promicanju na hijerarhijskoj ljestvici jasno se vidi na crkvenoj karijeri Radina Butkovića koji je od običnog redovnika – *krstjanina* najprije postao *starac,* a potom *gost.* Navedeni primjer pokazuje da čast *starca* nije bila doživotna, nego se moglo dalje napredovati. Povezivanje *starca* sa "starcima" među redovnicima sv. Bazilija počiva na realnijim osnovama od traženja analogije u hijerarhiji velikih dualističkih crkava na Zapadu. Autor ništa ne govori u čemu se sastojala služba *starca,* iako je jasno da se potpuno njezino poistovjećivanje ne bi moglo provesti zbog različite crkvene pripadnosti i posebnosti koju je Crkva bosanska izgradila i po kojoj su je suvremenici razlikovali.

U tijesnoj vezi s tim mišljenjem je pokušaj da se *starac* poistovjeti sa "starcima" u Pravoslavnoj crkvi. Tim pitanjem pozabavio se Svet. S. Dušanić, koji je priznavao dvije vrste "staraca", prvu su činili sljedbenici dualističke Crkve bosanske, a drugu članovi Pravoslavne crkve, odnosno, kako on navodi, postojali su "bogomilski" i "pravoslavni" starci. U prvu skupinu ubrajao je *starce* Radomira, Žunbora, Vučka, Bjelka i Radina, a u drugu duhovnika Sandaljeve udovice Jelene, Nikandra. Priznavao je redovnički karakter *starcima* za koje je tvrdio da su i nakon propasti srednjovjekovne bosanske države i nestanka Crkve bosanske opstali tako što su se povukli u samostane, vežući njihovo kasnije djelovanje uz pravoslavne manastire u Bosni, Papraću, Lomnicu, Ozren, Liplje, Rmanj i Stuplje.[32] Bez podloge u izvorima istaknuo je razliku u njihovu načinu života do 1463. i nakon te sudbonosne prekretnice u bosanskoj povijesti. Vezujući njihovo djelovanje uz samostane, a njihov život uz redovničke zajednice u kojima su boravili s ostalim redovnicima, naglasio je da su u određenim prilikama obnašali službu samostanskih starješina. Teško je braniti tezu o neprekinutom razvoju jedino *staraca* u situaciji kad je poznato da je Crkva

---

[31] **Bazilije,** *Regulae,* 923-924, 963-964, 969-972, 977-980, 999-1000, 1019-1020, 1027-1028, 1045-1046; **Borak,** *Redovnička pravila,* 117-118, 129, 138-140; 142-144, 163, 167, 175.

[32] Opširnije **Душанић,** *О старцима,* 359-366 i 439-449.

bosanska sa svojim redovnicima i hijerarhijom, kojoj su i sami pripadali, uskoro iščeznula iz javnog života. Njima se nisu otvarale mogućnosti koje bi produljile njihovo postojanje i ne treba ih tražiti među pravoslavnim kaluđerima. U osmanskim izvorima za područje zemalja koje su držali Brankovići, spominje se u više navrata uz imena navedenih poreznih obveznika da su sinovi "staraca".[33] Ti podatci se ne mogu ni na koji način dovesti u izravnu vezu sa *starcima* Crkve bosanske. Isto vrijedi i za naziv lokaliteta Starac u selu Krašićima na Luštici koji se spominje 1589. u vezi s prodajom nekog zemljišta.[34]

Za razvoj historiografije mnogo je korisnije što je autor pokušao odrediti službu koju je obnašao *starac* kao član crkvene hijerarhije. U vezi s tim istaknuo je da su *starci* vršili različite dužnosti, često se spominju kao svjedoci u ispravama bosanskih vladara i velikaša, kako sudjeluju u radu sabora, navode se u različitim diplomatskim izaslanstvima, savjetuju se s igumanima u upravljanju manastirima, sačinjavaju porotu, kupuju zemlju za potrebe svoje redovničke zajednice, zaklinju se kao svjedoci u javnim ispravama, izdaju zapovijedi, daju blagoslov za prepisivanje knjiga, a pod njihovim nadzorom bio je odgoj mladih redovnika koji su stupali u samostan.[35] Treba ipak upozoriti da ovako jasno naveden popis dužnosti *starca* u Crkvi bosanskoj više počiva na analogiji sa službom "starca" u Pravoslavnoj crkvi nego što bi se u dostupnoj izvornoj građi moglo naći potvrde za iznesene tvrdnje. Većina navoda je realno moguća, ali bez izričite potvrde u izvorima. Iz pojedinačno navedenih obveza, prema autoru, imala bi se sastojati služba *starca,* pa se može zaključiti da se on u svom razmatranju navedenog pitanja snažno oslonio na položaj i ulogu *starca* u Pravoslavnoj crkvi. U tim nastojanjima mogao se poslužiti podatcima u kojima se spominje pojavljivanje "staraca" u oporuci Sandaljeve udovice Jelene Balšić, "duhovnika starca Nikandra Jerusalimca".[36] "Starcima" ima traga i poslije u krugu Pravoslavne crkve, pa se tako nailazi na imena

---

[33] Usp. **Hadžibegić,** *Oblast Brankovića,* 31, 34, 67-68, 88, 140.

[34] Usp. **Кулишић,** *Трагови,* 41.

[35] Usp. **Душанић,** *О старцима,* 446.

[36] "и ѹписах са рѹко҃ѣ дѹховнїагѡ ми ѡ҃ца старца никаньдра ѥрѹзали҃ца", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 396; usp. **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 417; **Пуцић,** *Споменици српски II,* 123. O njemu više **Кашанин,** *Књижевност,* 438-443; **Богдановић,** *Историја,* 222-224.

hilandarskih staraca Nikodima i Rafaila 1520. te Genadija 1526, koji su dolazili u Dubrovnik kao poslanici svojih manastira.[37]

Od pokušaja da se točnije odredi djelokrug službe *staraca* Crkve bosanske, podloga u izvornoj građi mogla bi se naći za mišljenje da su se oni pojavljivali kao svjedoci u ispravama i drugim važnim dokumentima te da su bili poslanici u mnogim diplomatskim misijama. Uz ta dva polja djelovanja mogla bi se barem kao historiografski problem izdvojiti i pretpostavka o njihovu sudjelovanju u radu bosanskog državnog sabora, jer su oko tog pitanja stavovi povjesničara podijeljeni. Tako je primjerice J. Šidak tvrdio da su pripadnici svećenstva Crkve bosanske sudjelovali u radu državnog sabora, odnosno stanka, što je temeljio na dubrovačkim vijestima u kojima se naglašava nazočnost patarena na saboru uz velikaše i plemiće.[38] Protivno njegovu mišljenju M. J. Dinić[39] S. Ćirković[40] i M. Blagojević[41] isticali su kako članovi Crkve bosanske te katoličkog i pravoslavnog svećenstva nisu uzimali udjela u radu bosanskog državnog sabora. Među sudionicima državnog sabora izričito se spominju vladar, njegova supruga i majka te velmože i ostala vlastela. Što se tiče mišljenja da su se *starci* Crkve bosanske savjetovali sa starješinama svojih samostanskih zajednica teško bi se moglo nešto određeno ustvrditi, jer izričitih vijesti o tome nema. Ta je praksa postojala i u organizaciji pravovjernog istočnog i zapadnog monaštva, i vjerojatno je pripadala onoj zajedničkoj baštini kršćanskog redovništva, koju nisu napuštali bez obzira kome su usmjerenju poslije pripadali. Za članove Crkve bosanske to se gledište može potkrijepiti navodima iz isprave sinova Radoslava Pavlovića, vojvode Petra i kneza Nikole od 15. srpnja 1454. u kojoj se izričito navodi da su se braća savjetovala sa svojim savjetnicima u koje su ubrajali *strojnike* Crkve bo-

---

[37] **Vučetić,** *Pisma,* 8-11.

[38] **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 122; **Isti,** *Samostalna "crkva bosanska",* 8; **Isti,** *"L' Eglise de Bosnie",* 21; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 169. Zapažanje je temeljio na podatcima iz uputa dubrovačkim poslanicima u Bosni, usp. **Jelčić-Thallóczy,** *Diplomatarium Ragusanum,* 155, 159-160.

[39] **Динић,** *Државни сабор,* 11-13. S tim mišljenjem jedno vrijeme bio je suglasan i **Šidak,** *Bogumilstvo,* 108; **Isti,** *Studije,* 99, ali ga je poslije napustio.

[40] **Ћирковић,** *"Верна служба",* 107; **Isti,** *Bosanska crkva,* 219.

[41] Taj stav jasno je iznesen u: *Лексикон,* 225 (збор – М. Благојевић).

sanske, sluge i rođake.[42] O toj ulozi *staraca* u okviru njihova služenja kod oblasnih gospodara dalo bi se s razlogom raspravljati, uz napomenu da ona nije bila isključivo njima rezervirana, nego je podjednako pripadala općenito članovima crkvene hijerarhije.

U pogledu ostalih tvrdnji izvjesno je da ni te navedene ovlasti ne pripadaju *starcima* Crkve bosanske, nego monasima u Pravoslavnoj crkvi. To pokazuje tvrdnja o njihovu zaklinjanju, što je u suprotnosti s izvornim vijestima iz kojih se doznaje da su bosanski redovnici po svom običaju davali samo obećanje *(promission, proferta, dey patarini).*[43] Te činjenice bili su svjesni i Dubrovčani, koji su s Bosancima održavali poslovne veze, pa se njihovim tvrdnjama mora pokloniti više pouzdanja. Očito je da se služba *starca* Crkve bosanske ne može izjednačavati s onom koju su imali *starci* u Pravoslavnoj crkvi, jer su razlike među njima bile sasvim jasne i ne mogu ih premostiti sličnosti, koje počivaju na zajedničkoj monaškoj baštini. S tim u vezi treba upozoriti da je i J. Šidak bio također sklon usporedbi *staraca* u krstjanskoj hijerarhiji sa "starcima" u Pravoslavnoj crkvi, ustvrdivši "da bismo 'starca' mogli staviti uz bok istoimenom monahu u srpskoj-pravoslavnoj crkvi".[44] Teško je reći koliko su *starci* Crkve bosanske uistinu mogli nadzirati obične redovnike, *krstjane,* i u čemu se imala sastojati njihova nadzorna uloga. Čini se prihvatljivijim da je takva briga bila općenito u djelokrugu poglavara redovničke zajednice, odnosno hiže, a tu dužnost mogao je obnašati i redovnik s činom *starca,* ali ne samo on. Ne treba ispustiti iz vida ni činjenicu da su i obični *krstjani* primanjem rukopoloženja u duhovnom smislu bili formirani te da se kod njih potreba nadzora nije postavljala kao neka posebna briga, što najbolje pokazuju brojni primjeri iz vremena njihovog stupanja u službu oblasnih gospodara, jer su tada bili mnogo jače izloženi najrazličitijim iskušenjima, nego dok su živjeli povučeno u tišini svojih hiža.

---

[42] "ꙗ гаⷭ҇ь воевода петаръ и брат ми кнезь никола савѣтовавше се с нашими савитници по ѡбичаю з господомь строиници цръкве босанске и слугами и ближиками с властели господства ни", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 149; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 469-472; usp. **Nilević,** *Iz života,* 72.

[43] O tome je opširnije pisao **Динић,** *Један прилог,* 34-41.

[44] **Šidak,** *Samostalna "crkva bosanska",* 7-8; **Isti,** *Bogumilstvo,* 107; **Isti,** *Starac,* 127; **Isti,** *Studije,* 97-98.

Od pokušaja da se *starci* Crkve bosanske makar približno usporede s odgovarajućim dostojanstvenicima neke druge dualističke ili pak Pravoslavne crkve te da se onda prema njima odredi djelokrug njihove službe, preostalo je mišljenje koje je zastupao L. Petrović, koji je ostao vjeran svojoj osnovnoj tezi o pripadnicima Crkve bosanske kao zapuštenim hrvatskim benediktincima. Polazeći od te postavke, istaknuo je da su *starci* bili dekani, odnosno desetari u svojim kućama te da su nadzirali red i stegu mladih pripadnika reda, pa bi analogno tome imali istovjetnu službu kakvu su imali "starci" u Pravoslavnoj crkvi.[45] Njegova pretpostavka o *starcima* Crkve bosanske nema uporišta u suvremenim povijesnim vrelima, a ni analogije u redovničkim častima među benediktincima da bi se mogli izvoditi takvi zaključci o postanku i značenju *staraca* u Crkvi bosanskoj. Petrović je svoju tvrdnju o podrijetlu naziva čina i časti *staraca* temeljio na podatcima iz *Regule sv. Benedikta,* iz poglavlja 21. u kome se govori o samostanskim dekanima te poglavlja 63. kojim se uređuju odnosi unutar same benediktinske redovničke zajednice.[46] Navedena odredba iz *Pravila* sv. Benedikta vremenom je bila prihvaćena u zapadnom redovništvu te je sinoda održana u Aachenu 10. srpnja 817. propisala 54. poglavljem da se samostanski poglavari moraju nazivati noni.[47]

Gledano u tim odnosima teško je naći podlogu za poistovjećivanje *staraca* Crkve bosanske s opatima *(nonni)* ili dekanima u benediktinskim samostanima. Prvi su uvijek bili poglavari čitave redovničke zajednice, odnosno svojih samostana, a drugi su bili njihovi pomoćnici i vršili su nadzor nad zajedničkim spavaonicama. Na njih se isključivo ne može primijeniti odredba iz gl. 63. prema kojoj se nalaže da mlađi brat oslovljava starijega sa "none" *(nonnus),* što treba shvatiti u smislu "poštovani oče". Jasno je da tu spomenuti naziv nema značenje posebne redovničke časti i službe, nego je upotrijebljen kao znak poštovanja koje su mlađi članovi zajednice bili dužni iskazivati starijim redovnicima, a ovi su trebali iska-

---

[45] **Petrović,** *"Kršćani",* 204, bilj. 370. Kritičku ocjenu Petrovićevih rezultata dao je **Šidak,** *Oko pitanja,* 329; **Šidak,** *Studije,* 26.

[46] **Petrović,** *"Kršćani",* 178-179; usp. **Pavić,** *Regule,* 120-122; **Borak,** *Redovnička pravila,* 271 i 294.

[47] "54. Die Vorgesetzen des Klosters sollen Noni genannt werden", **Hefele,** *Conciliengeschichte IV,* 26; usp. **Petrović,** *Djed Hrvata,* 139; **Isti,** *"Kršćani",* 179.

zivati ljubav prema mlađima.[48] Mišljenje da su *starci* Crkve bosanske bili pomoćnici *gostiju* ne može se razumjeti kao da bi takva situacija, pa onda i odnos među njima postojao u svim krstjanskim hižama, jer je iz izvora poznato da je bilo redovničkih zajednica u kojima nije boravio nijedan dostojanstvenik s činom *gosta,* pa čak ni *starca.* U onim sredinama u kojima su jedni uz druge djelovali i *starci* i *gosti* podređenost *staraca* ne bi bila neobična pojava. Živeći u takvim redovničkim zajednicama bili su upućeni jedni na druge. Oblici očekivane pomoći nisu nepovoljno utjecali na njihove odnose u kojima se poštovala hijerarhija svetosti. Istovjetan odnos proistekao iz stvarnih potreba koje im je nametao zajednički način života, pa su ulogu pomoćnika mogli imati i obični *krstjani* prema *starcima* u onim hižama kojima su ovi bili upravitelji.

Nakon što smo ukratko iznijeli pokušaje određivanja čina, časti i službe *staraca* Crkve bosanske, u vezi s tim pitanjima treba reći još nekoliko riječi. *Starci* su činili prvi stupanj crkvene hijerarhije i za takvo mišljenje nema mjesta sumnjičavosti i nepovjerenju. Kad je u pitanju određivanje uloge i službe *staraca* u Crkvi bosanskoj, tada je situacija mnogo složeniji. Na današnjem stupnju razvoja historiografije služba i uloga tih dostojanstvenika ne bi se ni približno mogle odrediti s potrebnom sigurnošću, jer se ne raspolaže ni osnovnim podatcima o njihovoj duhovnoj djelatnosti, bez čega se ne može ni pristupiti proučavanju tog pitanja.[49] Ipak se mogu iznijeti neka razmišljanja koja se tiču *staraca* iz reda bosanskih redovnika. Razložno se može pretpostaviti da su oni svoj crkveni položaj stekli vlastitim zaslugama i sposobnostima, po svemu sudeći, obavljajući uobičajenu vjersku službu, po kojoj su se izdvajali od ostalih redovnika te su stoga, prema običajima i propisima Crkve bosanske, bili primljeni u njezinu hijerarhiju. Kandidat koji se služenjem isticao među *starcima,* napredovao je do časti *gosta,* kao najvišeg crkvenog dostojanstva.

S obzirom na prilike u kojima se *starci* spominju u izvorima, može se ustvrditi da se oni dosljedno navode s nazivom svoga crkvenog dostojanstva te da se pri tom ne naslućuje djelokrug službe koju su obavljali. Nji-

---

[48] "и млаі'ши старише своє чтоуите, а старѣиши млад'ше своє в бозѣ любите … да старѣиши зовите млаі'ше своє братию, а млад'ши зовите старѣише ноне, то єст разоумити почтение отче", **Pavić,** *Regule,* 121; usp. **Ostojić,** *Benediktinci III,* 419; **Borak,** *Redovnička pravila,* 294.

[49] **Šidak,** *"L'Eglise de Bosnie",* 18; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",*165.

hovi su ih suvremenici cijenili prema moralnom autoritetu koji su imali, ali i po umješnosti kojom su obavljali povjerene im poslove. Budući da se ni jednom prilikom ne navodi neka njihova duhovna služba, niti bi se ona dala naslutiti, čini se, s današnjeg stanja razvoja historiografije da bi *starce* Crkve bosanske trebalo shvaćati u smislu njihova mjesta na hijerarhijskoj ljestvici, odnosno kao članove njezina upravnog tijela. Oni su se redovničkom čašću razlikovali od običnih redovnika, ali i hijerarhijskim činom od viših *gostiju.* Razložnim se čini pretpostaviti da su razlike među njima, s obzirom na službu koju su obavljali, bile neznatne. Tako su primjerice *starci* mogli postati poglavarima redovničkih zajednica, ali se time nije mijenjao njihov položaj u "redu" niti karakter njihove službe. U pozadini takve promjene treba razmišljati o organizacijskim sposobnostima, povjerenju i poštovanju koje je takav pojedinac uživao među subraćom. Ako se stvari tako shvate, čini se, da su onda bosanski i dubrovački suvremenici sasvim pravilno uočavali ono oko čega se povjesničari danas toliko spore.

Suvremenici su pripadnike Crkve bosanske u znak posebnog poštovanja po pravilu redovito oslovljavali nazivom njihove časti, koji su uglavnom stavljali ispred njihova osobnog imena,[50] poštujući pri tom njihov položaj na hijerarhijskoj ljestvici te su *starce* dosljedno navodili ispred *krstjana,* odnosno običnih redovnika, a iza *gostiju.* Jasno je da se nazivima redovničke časti *(Mönchswürde)* nije podrazumijevala sasvim određena služba po kojoj bi se dostojanstvenici međusobno razlikovali niti bi se njezin djelokrug mogao rangirati kao veći od onoga koji su imali *krstjani,* odnosno manji od onoga koji su imali *gosti,* iako bi se takvo razmišljanje nametnulo jer su oni čašću bili izdiferencirani. Nemogućnost da taj odnos u potpunosti shvatimo posljedica je stanja u izvornoj građi koja potvrđuje da suvremenici nisu pokazivali zanimanje za duhovno polje djelovanja bosanskih redovnika, nego su u njima gledali ljude velikog moralnog autoriteta koji su crpili iz svoje Crkve bosanske, a neki od njih su se poslije odlično uklopili u nova strujanja te su se izborili za nastupe u brojnim prilikama u kojima prisutnost Crkve nije unaprijed bila zajamčena. Njihove

---

[50] Pravilo sv. Benedikta zahtijevalo je od njegovih redovnika da se ne nazivaju svojim pravim imenom nego da se stariji obraćaju mlađima s "brate", a ovi njih da zovu "noni", **Pavić,** *Regule,* 121; usp. **Ostojić,** *Benediktinci III,* 419; **Borak,** *Redovnička pravila,* 294.

osobne sposobnosti i služenje oblasnim gospodarima povećalo im je ugled i moć zbog čega su ih duboko poštovali Bosanci te katolički i pravoslavni susjedi na što upućuju brojni podatci iz dubrovačkih izvora kao i priznanje gosta Milutina Crničanina urezano na njegovu nadgrobnom spomeniku. S postojećim stanjem izvornih svjedočanstava ne može se ništa određeno ustvrditi u pogledu službe koja bi obilježavala položaj *staraca,* ali bi se moglo zaključiti da ona sama po sebi nije bila uvjetovana činom časti pojedinaca koji su je obavljali te da u skladu s tim nije određivala njihov crkveni položaj. Iz istog razloga moglo bi se pretpostaviti da su oni i nadalje obavljali uobičajene vjerske obrede na koje su bili obvezni od svog redovničkog ređenja, a jedan od njih je održavanje molitve.[51] Uz te dužnosti, kao članovi hijerarhije preuzeli su i neke dužnosti unutar same Crkve, koje su u skladu s nazivom "poglaviti krstjani", ali se one danas ne mogu pouzdano navesti. Tako i dalje ostaje da se na *starce* gleda kroz hijerarhijski čin koji su uživali te poslove u vezi s kojima su se javno pojavljivali.

Zahvaljujući toj činjenici te karakteru suvremenih svjedočanstava može se o *starcima* govoriti kao o poslanicima, pregovaračima, posrednicima, svjedocima i savjetnicima u službi bosanske vlastele, ali i *djeda,* njihova vrhovnog poglavara. Svi poslovi za koje se zna da su ih obavljali pripadnici te Crkve, pa i *starci,* bili su gotovo isključivo svjetovnog karaktera te nisu imali ništa zajedničkog s njihovom duhovnom službom koju su obnašali prema svom položaju koji su stekli u Crkvi bosanskoj. Spominjanje *staraca* u različitim okolnostima daje za pravo pretpostaviti da su oni u tome sudjelovali prije svega kao nosioci moralnog autoriteta Crkve kojoj su pripadali, a tek potom i kao vješti diplomati, uz napomenu da su neki s vremenom u tim stvarima postali vrlo vješti. Njihovo nastupanje u svojstvu predstavnika Crkve bosanske traženo je zbog ugleda koji je ona uživala u bosanskom društvu u XV. st., pa je njihovo pribivanje pri obavljanju različitih javnih i pravnih radnji pružalo jamstvo dvjema stranama da će se pridržavati pogodbi te da će sklopljenim poslovima priskrbiti veću sigurnost i trajnost.[52] Njihovo javno nastupanje bilo je prvotno ograničeno

---

[51] "**сваки великь дань и свету недѣлю и свету петку на зе҃лю колена поклечуе гѡв҃ре свету молититву** (!) **божию**", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 154; **Truhelka,** *Testamenat,* 372.

[52] O toj ulozi pripadnika Crkve bosanske pisao je opširnije **Ћирковић,** *"Верна служба",*106-111.

samo na one slučajeve u kojima se tražila nazočnost predstavnika crkve, poput sudjelovanja u radu mješovitog tijela koje je ispitivalo krivicu vlastelina, a nakon prelaska članova Crkve bosanske među "kućane i redovnike" oblasnih gospodara naglo je porastao broj poslova u vezi s kojima su se pojavljivali zajedno sa svjetovnim licima. Trajanje na javnoj pozornici ovisilo je otada uglavnom o njihovim sposobnostima što primjerice potvrđuje slučaj Radina Butkovića čija je karijera trajala više od četrdeset godina. U protivnom, svjetovnim poslovima nespretni pripadnici Crkve bosanske pojavljivali su se najčešće samo jedanput, pa ih je već u sljedećoj prilici zamijenio neki drugi, dotad nepoznati pripadnik njihova reda.

U prvoj polovici XV. st. nailazi se na više tragova koji svjedoče o prisutnosti *staraca* u bosanskim i dubrovačkim izvorima. Iz njih se saznaje za različite poslove koje su *starci* u tim slučajevima obavljali u Bosni i susjednom Dubrovniku kamo su išli po uputama svog crkvenog poglavara ili, što je bilo mnogo češće, kao poslanici, zastupnici, opunomoćeni pregovarači ili pak po nekoj drugoj dužnosti kad su nastupali u službi bosanske vlastele. Zahvaljujući tim nastupima koje su suvremenici pomno bilježili, saznaje se poimence za više *staraca* Crkve bosanske, koji su se pojavljivali u vezi s različitim poslovima, najčešće u Dubrovniku. Upadljivo je da *starci* nisu ostavili dubljeg traga o pružanju svojih usluga vladaru, a i u pogledu vlastele njihovo angažiranje je skromno. Izvorna građa potvrđuje da je pojavljivanje *staraca* bilo najčešće za potrebe Kosača i Pavlovića te da su potpuno izgubili utjecaj u zapadnim područjima zemlje, gdje je u međuvremenu ojačao utjecaj Katoličke crkve i njoj odane vlastele.

Prema izvornim podatcima u različitim diplomatskim nastupima u službi oblasnih gospodara kao poslanici pojavljuju se ukupno četvorica poimence poznatih *staraca,* od kojih su čak trojica nastupala u službi Kosača, a samo se jedan spominje u službi Pavlovića i to u polovici pedesetih godina XV. st. kad je ta velikaška porodica već bila izgubila svoju nekadašnju moć. U službi *djeda* "episkupa" Crkve bosanske nastupili su u poznatoj misiji iz 1404. dvojica dostojanstvenika s činom *starca.* Tada su starci Mišljen i Bjelko predvodili zajedničko poslanstvo kralja Ostoje i djeda Radomira u Dubrovniku. Radi potpunijeg uvida u djelatnost *staraca* kao poslanika potrebno je osvrnuti se na druge poznate primjere u kojima se oni spominju. Iz izvora se ne može dokučiti u čemu bi se njihova uloga u nekoj diplomatskoj misiji razlikovala od one koju su tom prilikom imali ostali sudionici izaslanstva, osim, možda, što su povjerenom poslu svojom

prisutnošću i dostojanstvom davali veću važnost, a strani zbog koje su angažirani veće jamstvo da neće biti izigrana.

Ono što u prvi mah pada u oči odnosi se na činjenicu da su oni ravnopravno sudjelovali u obavljanju povjerenih poslova te da su tek zahvaljujući svom činu i časti zauzimali počasno mjesto prilikom navođenje imena svih poslanika. Sve moguće razlike između njih i ostalih članova poslanstva, koje bi se dale uočiti, odnosile su se na njihov položaj koji su imali u Crkvi bosanskoj. Dubrovčani su ipak pravili razliku među bosanskim poslanicima, što je najbolje dolazilo do izražaja prilikom raspravljanja o njihovu nagrađivanju, jer su tada članovi crkvene hijerarhije po pravilu dobivali vrijednije poklone od ostalih poslanika ne samo iz redova crkvenih nego i svjetovnih lica.[53] Možda bi ti podatci mogli poslužiti kao podloga za pretpostavku da su crkvena lica bila u svojim nastupima popustljivija te da se na njih lakše moglo utjecati riječima pa i "obećanjima nagrada", što su Dubrovčani činili javno i tajno. Malo je vjerojatno da su ih u gradu podno Srđa nagrađivali a da zauzvrat nisu ništa očekivali. Iako su neskriveno primali poklone u tkaninama i novcu, ipak bi pretjerano i neosnovano bilo tvrditi da su pripadnici hijerarhije Crkve bosanske bili skloniji Dubrovčanima nego svojim gospodarima u čijoj su se službi nalazili. Razlog takvom postupanju Dubrovčana treba potražiti u činjenici da su na taj način iskazivali svoje zadovoljstvo obavljenim poslom te da su za jamce imali ugledne ličnosti na koje su se mogli osloniti. Ima i takvih primjera u kojima su po vrijednosti poklona pripadnici crkvene hijerarhije izjednačavani sa svjetovnjacima, uz napomenu da su obični redovnici u tom smislu prolazili znatno slabije. Tako je na primjer u prvoj polovici travnja 1441. u Vijeću umoljenih razmatran prijedlog da se izaslanici vojvode Stjepana Vukčića, starac Radin Butković, Vukman Jugović i neimenovani *krstjanin* daruju tkaninom u vrijednosti 140 perpera, tako da bi Radin i Vukman dobili po 20 lakata firentinske tkanine, a treći član, nepoznati *krstjanin* 12 lakata, ali je prijedlog bez glasanja poništen. Umjesto njega prihvaćen je drugi prijedlog kojim je vrijednost tkanine povećana na 170 perpera, ali nije navedeno na koji će način iznos biti podijeljen.[54]

Za bolje razumijevanje pojavljivanja članova hijerarhije Crkve bo-

---

[53] To potvrđuje brojna dubrovačka građa koju je objavio **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 221-236.

[54] *Cons. Rog. VII,* fol. 251, 8. IV. 1441; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 228.

sanske u službi vojvode Sandalja Hranića važno je napomenuti da su ga Dubrovčani izravno povezivali s tom Crkvom. Historiografska literatura je bez suzdržanosti u tom smislu spominjala starca Dmitra koji je u više navrata obavljao različite poslove za vojvodu i njegovu ženu Jelenu, kći kneza Lazara. Slučaj s tim dostojanstvenikom iz više razloga zaslužuje posebnu pozornost. Za razliku od svih poznatih članova Crkve bosanske koji se spominju pod svojim narodnim imenima, on bi jedini nosio ime poznatog ranokršćanskog mučenika, koji je pred Uskrs 304. pogubljen u Sirmiju (Srijemska Mitrovica) te pokopan u rodnom Solunu, a štovanje mu se poslije proširilo među vjernicima na Zapadu i Istoku. S tim u vezi treba upozoriti da se njegovo djelovanje podudara s vremenom kad je na dvoru živjela Jelena Lazarević pripadnica Pravoslavne crkve za koju je također obavljao neke poslove. Iako je izvorima zasvjedočeno postojanje "staraca" u Pravoslavnoj crkvi,[55] ali i među benediktincima u Katoličkoj crkvi,[56] čini se da je historiografija s razlogom u starcu Dmitru vidjela člana Crkve bosanske. Zahvaljujući sačuvanim podatcima suvremenih svjedočanstava može se pratiti dio njegove uspješne crkvene karijere kroz nastupe u Sandaljevoj službi. Već smo vidjeli da se on u početku 1419. s Pribisavom Pohvalićem pojavio u Dubrovniku. Važno je spomenuti da se Dmitar u tom svom prvom poznatom javnom nastupu spominje kao *krstjanin* što ga svrstava među bosanske redovnike, među duhovna lica Crkve bosanske, odnosno "prave krstjane" kako ih naziva Radin Butković ili "persone legis et secte sue", kako su ih shvatili Mlečani. Između 29. siječnja 1419. i 17. veljače 1423. Dmitar je uznapredovao u crkvenoj službi te je od običnog redovnika – *krstjanina* postao članom hijerarhije s nižim činom časti pa mu je na temelju toga pripadao naziv *starca* koji se redovito navodio uz osobno ime dostojanstvenika. Tako je sam sebe predstavio po dolasku u Dubrovnik u polovici veljače 1423, a potom su to prihvatili i Dubrovčani. Primjer starca Dmitra nimalo nije jednostavan, jer se sedam godina poslije ponovno pojavljuje pripadnik Crkve bosanske, ali kao običan redovnik, odnosno kao *krstjanin.* Taj slučaj otvara niz pitanja na koja historiografija još nije odgovorila niti im je poklanjala posebnu pažnju. Jedno od njih odnosilo bi se na praktičnu mogućnost da član crkvene hijerarhije pod

---

[55] Usp. **Vučetić,** *Pisma,* 8-11.

[56] "**та дан' оумри (дон) григоурь старац**", **Pavić,** *Regule,* 59; usp. **Petrović,** *"Kršćani",* 204, bilj. 370.

određenim okolnostima izgubi čin, što izvorna svjedočanstva, osim u tom slučaju, ne poznaju. U prilog takvoj mogućnosti govorila bi činjenica da je kršćansko ime Dmitar jedino među poznatim imenima koja su nosili bosanski redovnici, pripadnici Crkve bosanske,[57] što bi upućivalo na pomisao da je riječ o istoj osobi koja se među krstjanima tako zvala. Takav zaključak čini se realnijim od pretpostavke da je među *krstjanima* u Sandaljevoj sredini to ime iz nekih razloga bilo osobito omiljeno te da ga je nosio i jedan mlađi suvremenik starca Dmitra. U nedostatku sličnih podataka o "degradiranju" članova crkvene hijerarhije ne treba odbacivati ni mogućnost da je u pitanju nepreciznost dubrovačkog notara,[58] koji je znao da je i *starac* bio *krstjanin (starz cristianino)*.

U službi vojvode Sandalja Hranića nastupao je starac Dmitar kao jedini po imenu poznati dostojanstvenik Crkve bosanske s tim hijerarhijskim činom. Njegov nastup vezan je uz Sandaljevu zvučno najavljenu i otpremljenu četveročlanu "slavnu posaobinu", koja je u polovici veljače 1423. boravila u Dubrovniku radi sređivanja više pojedinačnih poslova za svoga gospodara.[59] To Sandaljevo izaslanstvo bilo je brojnije nego inače, a pojedini njegovi članovi spominju se u vezi sa sasvim određenim radnjama koje su imali poduzeti, pa se stječe dojam kao da je ta "slavna posaobina" u sebi imala više manjih poslaničkih timova od kojih se svaki pojavljuje u vezi s povjerenim poslom. Dubrovčani su tako u ispravi od 15. veljače 1423. kojom su primili vojvodu Radoslava Pavlovića za svoga vlastelina spomenuli i tadašnje Sandaljevo izaslanstvo koje su činili starac Dmitar i knez Radovan Vardić.[60] Kad je pak bilo u pitanju sređivanje financijskih poslova, točnije podizanje dijela novca te prepisivanje novog stanja u novi list, 17. veljače navedeno je da su u tom poslu sudjelovali starac Dmitar,

---

[57] **Ćošković,** *Interpretacija,* 109, bilj. 113.

[58] "che ne piacesse sofrir fin alla venuta de Dmitar Crestianin", *Lett. di Lev. X,* fol. 138, 18. V. 1430; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190.

[59] Širu pozadinu tih događaja prikazao je **Грујић,** *Конавли,* 29-32.

[60] "**и ш ними такожде славна посаобина го^а^а сандаља великаго воеде босанѣкога го^а^а старацъ дмитарь и кнезь радованъ варди^к^**", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 583; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 319-321; usp. *Povijest I,* 469; **Fine,** *Bosnian Church,* 239.

Radonja Pripčić i Brajan dijak.[61] Kako se jasno vidi iz tog dokumenta, navedeni Sandaljevi poslanici su uredili knjigovodstveno stanje vojvodina novčanog poslovanja s Dubrovnikom nakon što je Pribisav Pohvalić podigao neke predmete iz pologa. Oni su također uzeli 2079 kotorskih perpera iz Sandaljeva poklada kao i neke predmete, a novo stanje prepisali su u istu knjigu.[62] Složenosti toga poslanstva pridonijela je i činjenica da su neki njegovi članovi, a riječ je o starcu Dmitru, Radonji Pripčiću i Brajanu dijaku, imali srediti financijsko poslovanje Sandaljeve žene, gospođe Jelene.[63] Oni su tom prilikom iz Sandaljeva pologa izdvojili 2000 dukata i uložili ih posebno u njezin depozit.[64] Tadašnje izaslanstvo bosanskih vojvoda Sandalja Hranića i Radoslava Pavlovića doista je bilo brojno i u njemu je sudjelovalo više duhovnih i svjetovnih lica.[65] Nastupajući s Radonjom Pripčićem i dijakom Brajanom, starac Dmitar je sudjelovao u sređivanju novčanih poslova svoga gospodara u Dubrovniku, o čemu su po obavljenom poslu izdali četiri priznanice.[66] Uloga dijaka Brajana bila je stručna i očekivana te se izričito navodi da je on vlastoručno pisao nove listove u kojima je bilo zabilježeno novo stanje.[67] Opseg poslova koji su tada bili

---

[61] "ми стараць дмитаѹь и радона припчићь и брајань дијакь посланијемь гнна воијеводе сандалја уписасмо дошадь у дубровникь како је прьво нась узеш прибисавь похвалиь оаь сегди листа поклада ... ", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 369; **Пуцић,** *Споменици српски II,* 69.

[62] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 369; **Пуцић,** *Споменици српски II,* 69. О сређивању стања у Сандаљеву пологу опширније **Kurtović,** *Kretanje,* 33-35.

[63] "како придоше к наамь у дубровникь гнь стараць дмитарь · и радоња припчикь и брајань дијакь посланьјемь славне гспгје јелѣне гнна воијеводе сандалја а кнеге славнога поменутьја гнна кнеза лазара · с листшмь ије вѣровнѣмь", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 388; usp. **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 321-322. *Povijest I,* 469; **Fine,** *Bosnian Church,* 239.

[64] "а ресне двије тисућје дукать · уписасмо на листу на име и заповѣдь госпоје јелене", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 371; **Пуцић,** *Споменици српски II,* 73. Objašnjenje o tom pologu dao je **Krekić,** *Dva priloga,* 132, bilj. 15.

[65] **Truhelka,** *Testamenat,* 358-359.

[66] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 369-74, 388-398; **Пуцић,** *Споменици српски II,* 69, 73, 75, 78.

[67] "и за векю чистоту и вѣрованье брајань дијакь евакигје листь свшмь рукшмь уписа", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 389; **Пуцић,** *Споменици српски II,* 77.

obavljeni upućuje na zaključak da poslanici nisu bili slučajno odabrani, a nazočnost starca Dmitra potvrđuje da je on tu samo kao predstavnik Crkve bosanske i osoba posebnog Sandaljeva i Jelenina povjerenje. Njegovo pribivanje izaslanstvu, po svemu sudeći, tražila je jedna od zainteresiranih strana da svojim moralnim autoritetom bude svjedokom obavljenog posla, ali on nije bio neposredno zauzet samim ulaganjem novca.

Osim financijskih poslova, starac Dmitar je zajedno s vojvodom Radovanom Vardićem uspješno obavio pregovore o predaji Sandaljeva grada Sokola u Konavlima Dubrovčanima, kako se to vidi iz nekih njihovih isprava. Za ulogu starca Dmitra u tim pregovorima doznaje se više iz upute koju su 19. veljače 1423. Dubrovčani dali svojim podanicima, konavljanskom knezu Nikoli Đurđeviću te Viti Gučetiću i Marinu Prodanelu, nalažući im da od spomenutih Sandaljevih poslanika preuzmu grad Sokol i za uzvrat im predaju na ime izdavštine 400 perpera.[68] Teško je reći koliki je bio udio starca Dmitra u tim pregovorima koji su zahtijevali dobro poznavanje diplomatske vještine, da bi se povjereni posao mogao uspješno obaviti. S razlogom se može pretpostaviti da je glavni pregovarač bio vojvoda Radovan Vardić, a starcu Dmitru bilo je rezervirano mjesto u poslanstvu kao članu Crkve bosanske. U skladu s tim, on je sudjelovao u sređivanju navedenih poslova prije svega kao svjedok i jamac utvrđenih prava i obveza koje su iz poslovanja dviju strana proistjecale, a ne kao spretan pregovarač čijim bi se uslugama njegov gospodar služio. Takav zaključak nametala bi činjenica da njegovo bavljenje diplomatskom službom nije dugo potrajalo. Na njegov moralni autoritet upućivalo bi to da su mu Dubrovčani predali dvije isprave da ih odnese vojvodi Sandalju na potvrđivanje. On je za njih u toj prigodi bio čovjek povjerenja u koga su se mogli pouzdati, prva lič-

---

[68] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 189; usp. *Poviest I,* 469; **Ћирковић,** *Историја Босне,* 256; **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 45. Pojam *izdavština* vezuje se uz sudstvo i objašnjava kao ovršna pristojba, odnosno kao pristojba za izvršenje osude, usp. **Mažuranić,** *Prinosi I,* 443. Iz sadržaja navedene dubrovačke odluke očito je da tu *isdausthina* ima značenje novčane nagrade za izručenje grada Sokola koji su Dubrovčanima predali poslanici dotadašnjeg njegova gospodara.

nost Sandaljeva izaslanstva koje je imalo obaviti predaju utvrde Sokol.[69]

U službi vojvode i hercega Stjepana nastupala su dvojica poimence poznatih *staraca.* Jedan od njih bio je starac Radohna, a drugi starac Radin Butković. Osim poslova koje su kao članovi različitih poslanstava obavljali, treba istaknuti da je njihovo pojavljivanje u njegovoj službi po trajanju bilo različito. Starac Radohna nastupio je samo u jednom izaslanstvu, a starac Radin Butković se u rasponu od 11. travnja 1437. do 8. ožujka 1447. u takvim okolnostima spominje desetak puta.[70] Što se pak tiče poslova koje su ta dvojica *staraca* Crkve bosanske obavljali u sklopu diplomatskih misija u kojima su sudjelovali, mogu se uočiti neke sličnosti. Tako je primjerice starac Radohna 20. travnja 1437. zajedno s dvojicom svjetovnjaka, dvorskim knezom Vukašinom (duocchi) i Radičem Pribisalićem primio 500 dukata zakupnine za trg Drijeva,[71] a starac Radin je s Radovanom Vardićem i Vukmanom Jugovićem podigao u Dubrovniku 27. srpnja 1438. konavoski dohodak.[72] S obzirom na povjereni i obavljeni posao, jasno je da za njega nije bila neophodna osobita sposobnost i diplomatska vještina, nego prije svega jamstvo koje je mogao dvjema stranama pružiti moralni autoritet predstavnika Crkve bosanske, što se postiglo uzimanjem dvojice članova njezine hijerarhije s činom i čašću *starca.* Sam posao obavili su svjetovni članovi tog poslanstva, koji su također uživali povjerenje obiju strana, ali je praksa nalagala neizostavnu prisutnost duhovnih lica.

Po prirodi posla u navedenim primjerima slični su i oni slučajevi u

---

[69] "Et mostrando al dicto voyvoda la dicta pouegla bollata et laltra che die far bollare Radossauo, le quali vi mandemo per Dmitar staraz dite cosi ... Echo che colo nome di dio vi denunciemo che lo chastel di Sochol e stato dato in le nostre man per vostro nome et per vostro ordene da staraz Dmitar et Radouan Vaydich (sic) de la quale cosa assay regraciemo la vostra magnifica signoria et domandemo la vostra benediction", *Lett. di Lev. VIII,* fol. 147-147', 19. II. 1423; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 189.

[70] Izvorna građa koja se odnosi na te nastupe Radina Butkovića objavljena je u više zbirki dokumenata u izdanjima **Miklošiča,** *Monumenta Serbica,* 390-391, 393-396, 403-405, 429-431; **Стојановића,** *Повеље и писма II,* 46-57, 59-62, i **Динића,** *Из Дубровачког архива III,* 193-198, 224-229.

[71] **Динића,** *Из Дубровачког архива III,* 193; usp. **Исти,** *Трг Дријева,* 130, bilj. 1; **Исти,** *Српске земље,* 385, bilj. 85; **Šidak,** *Starac,* 127.

[72] "Staraz patharinus, Radouan Vardich et Vuochman Giugouich nuntii et ambaxiatores voyvode Stipani", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 193; usp. **Исти,** *Дубровачки трибути,* 241.

kojima se govori o podizanju depozita i kamata u Dubrovniku, a u vezi s takvim poslom nastupio je starac Radin Butković zajedno s nekim od poznatih svjetovnjaka u četiri navrata, polovicom lipnja 1438, kad je boravio u Dubrovniku u društvu s Vukmanom Jugovićem i podigao dio Sandaljeve ostavštine.[73] Polovicom rujna te godine ponovno je Radin boravio u gradu pod Srđom po istom poslu, a društvo su mu činili Vukman Jugović i Radovan Vardić. Tom prilikom podigli su dio Sandaljeve ostavštine, osim onoga dijela koji je pripadao Stjepanovim sinovima, Vladislavu i Vlatku.[74] Potkraj travnja i početkom svibnja 1440. Radin je ponovno boravio u Dubrovniku s Vukmanom Jugovićem radi sređivanja novčanih poslova vojvode Stjepana, koji je o tome 7. svibnja izdao odgovarajuću ispravu.[75] U zimu 1445. sa starcem Radinom su u Dubrovniku boravili Vukman Jugović i Vukašin Sanković radi podizanja kamata, koje je vojvoda Stjepan imao od položenog novca, a Kosača je posebnom ispravom od 3. veljače te godine potvrdio da je primio 300 dukata dobiti od položenog novca vojvode Sandalja.[76] Iako se nastupanje starca Radina s jednim ili više svjetovnih lica oko uređivanja tih poslova uglavnom ponavljalo pod propisanim uvjetima, ipak valja istaknuti da se u većini poznatih slučajeva podizanje novca u Dubrovniku podudaralo s prispijećem roka za naplatu, upadljivo je da su neki Kosačini zahtjevi padali u vrijeme unutrašnjih zapleta i otvorenih neprijateljstava, kao što to pokazuje i posljednji od navedenih primjera kada je vojvoda Stjepan bio u sukobu s novoizabranim kraljem Tomašem. Radin je tom prigodom odigrao ulogu jamca i svjedoka postupka koji nije mogao ići po redovitoj proceduri. Zapravo, neposredne radnje oko podizanja novca i njegova predavanja gospodaru obavljali su uglav-

---

[73] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 46-47; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 390-391; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 225; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 360.

[74] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 47-53; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 393-396; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 360.

[75] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 54-57; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 403-405; **Truhelka,** *Testamenat,* 360; **Fine,** *Bosnian Church,* 256.

[76] "по нашиехь поклисарѣхь по гᴬну старьцу радину и по кнезу вукашину санковићу и по кнезу вукману юговићу ·т· дукать златѣхь кои дукати есу ѡᴬь добитьꙗ ѡᴬь шесть тисućь дукать кое дукате есть поставиѡ гᴬнь воевоᴬда санᴬдаль у комунь дубровачки на добитье", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 59-60; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 429; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 360; **Solovjev,** *Gost Radin,* 313; **Isti,** *Le testament,* 144; **Fine,** *Bosnian Church,* 256.

nom svjetovni članovi izaslanstva, jedan ili dvojica ovisno o osjetljivosti i visini potraživanja.

U dva navrata starac Radin Butković boravio je u Dubrovniku kao poslanik vojvode Stjepana, kada se pregovaralo s Dubrovčanima o rješavanju prijepora koji su opterećivali njihove odnose. Tako je primjerice u prvoj od tih misija starac Radin već bio okušani diplomat kome je povjeren osjetljiv zadatak da s Radovanom Vardićem prosvjeduje kod Dubrovčana zbog njihove naklonosti Radosavu Silkoviću s kojim se vojvoda Stjepan bio nešto zavadio. Nije poznato kako je cijela stvar protekla, ali se iz odluke Vijeća umoljenih od 11. travnja 1437. saznaje da su se na negodovanje vojvodinih poslanika Dubrovčani pozvali na isprave i jamstva koja je Silkoviću svojedobno izdao vojvoda Sandalj, na što su željeli podsjetiti dvojicu vojvodinih izaslanika.[77] Drugi put starac Radin se našao gotovo u istovjetnoj situaciji, kada je potkraj veljače 1445. s Vukmanom Jugovićem, Vukašinom Sankovićem i dijakom Radivojem prosvjedovao u Dubrovniku protiv primanja Kosačinih izbjeglica koji su se iz Trebinja sklanjali u dubrovački dio Konavala. Čini se, da su tu vojvodini poslanici imali više uspjeha, jer su Dubrovčani 28. veljače 1445. izdali odgovarajuću ispravu kojom su se obvezali da više neće na područje pod svojom vlašću primati nijednog Trebinjca.[78] Dubrovčani su za svoje ustupke tražili protuuslugu, zahtijevajući od vojvodinih predstavnika da isposluju u svoga gospodara sprovodno pismo trojici njihovih trgovaca, braći i sinu Blaža Krankovića da mogu nesmetano prolaziti kroz sve njegove zemlje u trajanju od tri mjeseca, u čemu su i uspjeli, jer su vojvodini izaslanici, starac Radin Butković, Vukman Jugović i Vukašin Sanković u ime svoga gospodara "dali vjeru i slobodan prolaz" Franku, Natalu i Jakobu Krankoviću,

---

[77] *Cons. Rog. VI,* fol. 119, 11. IV. 1437; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 224-225. usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 359-360; **Solovjev,** *Gost Radin,* 313; **Isti,** *Le testament,* 144; **Fine,** *Bosnian Church,* 256.

[78] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 60-62; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 430-431; **Truhelka,** *Testamenat,* 360; **Solovjev,** *Gost Radin,* 313; **Isti,** *Le testament,* 144. O tadašnjim Kosačinim odnosima s Dubrovčanima opširnije je pisao **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 84-87.

kako je traženo.[79] Sutradan su poslanici obavili više poslova financijske prirode, podignuli su godišnju kamatu u iznosu od 300 dukata od uloga koji je Kosača imao u Dubrovniku, zatim 871 perperu i 10 groša ostatka te cjelokupnu isplatu štete za stoku koju su mu ukrali neki dubrovački podanici iz Primorja (Nove Zemlje – Terre Noue).[80] Situacija je u prvom slučaju bila mnogo složenija, pa je stoga vojvoda poslao čak četvoricu pouzdanih ljudi da urede nesporazume s Dubrovčanima te su tom prilikom u gradu podno Srđa interese vojvode Stjepana zastupali njegovi poslanici, starac Radin, knez Vukmana Jugovića, knez Vukašina Sankovića, i dijak Radivoj.[81] Imajući u vidu važnost misije i povećan broj svjetovnih lica u poslanstvu, čini se da se uloga starca Radina nije svodila samo na obveznu prisutnost zbog njihove pripadnosti hijerarhije Crkve bosanske, nego je i sam djelatno sudjelovao u pregovorima pri čemu je pokazao visok stupanj diplomatske vještine. Vrijedno je također spomenuti da on u tom trenutku nije neuki i nespretni početnik ni prilično ravnodušni sudionik u tom poslu, nego zainteresirani pregovarač koji je ponosan na svoju ulogu. Na njega se vojvoda Stjepan mogao potpuno osloniti i nije bilo potreba da uz njega šalje još nekog pripadnika crkvene hijerarhije, što se u važnijim prilikama često činilo. Da je povjerenu zadaću dobro obavio, potvrđuje činjenica da je njegova diplomatska karijera trajala više od četrdeset godina, a u svim

---

[79] "nomine et vice dicti voyvode Stephani dederunt fidem et salvum conductum liberum, franchum et securum Francho, Natali et Jacobo fratribus et filius Blayii de Crancho et cuilibet eorum eundi ad presentiam ipsius voyvode et per totam regionem et territorium, terras, loca et contratas ipsius dominii et similiter veniendi Ragisium et eius districtum et comitatum et pertinentias ibique standi, morandi et pernoctandi indeque discedendi libere, tute et secure omni impedimento et molestia reali et personali omnino cessatis. Que fida et salvusconductus valere et durare debeat (sic) per totum mensem martii proxime futurum", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 197; usp. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 230, bilj. 141.

[80] "… pro prode ducatorum sex milium quos dictus voyvoda Stephanus habet in comune Ragusii ad quinque pro centenario, ducatos auri trecentos prodis anni unius finiti die tercio februarii 1445. Item yperperos octingentos septuaginta unum et grossos X pro resto et integra solutione animalium dicti voyvode Stipani albatorum per nostros de Terris Nouis", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 197.

[81] "**дослаше к на^м с листомь веръованем многопочтене и разумне мужи и поклисаре го^а старьца радина и своне властели кнеза вукашина санковикиа и кнеза вукмана юговика и ш ним^и радивоа диѧака**", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 61; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 430-431.

drugim poznatim slučajevima bila je neusporedivo kraća.

Poznata su još dva slučaja u kojima je Radin Butković kao *starac* nastupio s poslanicima vojvode Stjepana Vukčića, ali se pobliže ne mogu odrediti poslovi koji su tom prilikom bili obavljeni. O njima se saznaje tek iz odluka Vijeća umoljenih, ali se pri tom ne objašnjava što se pod njima podrazumijevalo, odnosno na što su se odnosili. Prvi od ta dva nastupa bio je 8. travnja 1441, kad je starac Radin s Vukmanom Jugovićem i jednim neimenovanim patarenom boravio u Dubrovniku radi nekih poslova vojvode Stjepana. Tom prigodom raspravljano je u Vijeću umoljenih o molbi vojvodinih patarena,[82] ali je istodobno bio odbijen drugi prijedlog da se prihvati i odgovori u vezi s parnicom koju su u Dubrovniku vodila dvanaestorica patarena[83]. Prema *Statutu grada Dubrovnika* u vrijeme berbe ljudi se nisu morali odazivati pozivu na sud, pa se suđenja u to doba godine nisu održavala[84]. Starac Radin boravio je ponovo 21. kolovoza 1441. u gradu podno Srđa, kad je spomenut s Jurjem Čemerovićem, ali se ne može pobliže odrediti o čemu se tada razgovaralo, jer se s tim u vezi u odluci Vijeća umoljenih govori samo o darivanju dvojice poslanika vojvode Stjepana.[85] Pregovori nisu tekli baš lako, kako svjedoči podatak po kome su se Kosačini poslanici zadržali u Dubrovniku do kraja mjeseca, a 1. rujna raspravljano je o odgovoru koji treba dati Radinu i njegovu pratiocu. Razlog što Dubrovčani nisu mogli ranije dati odgovor vojvodi Stjepanu ležao je u činjenici da su tada mnogi članovi dubrovačkih vijeća bili izvan grada

---

[82] "Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo minori consilio respondendi ambaxiatoribus predictis (voyvode Stipani) ad petitionem factam de patharenis suis, videlicet offerendi eis rationem debitam sibi fiendam per dominum Rectorem et eius judices, prout unus ordo debitus exigit", *Cons. Rog. VII,* fol. 250', 8. IV. 1441; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 228; usp. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 230, bilj. 141.

[83] "Secunda pars est de acceptando et consentiendo quod in ipsa causa patharinorum stetur dictorum duodecim suorum patarinorum", *Cons. Rog. VII,* fol. 250', 8. IV. 1441; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 228; usp. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 230, bilj. 141.

[84] *Statut,* 198-199; usp. **Ћирковић,** *Почтени витез,* 264.

[85] "Prima pars est de donando suprascripto Radino staraz in panno ad ypp. sexaginta, videlicet in brachiis XX panni, et Giuray Cemerouich ad ypp. XL in brachiis XX panni", *Cons. Rog. VIII,* fol. 44', 21. VIII. 1441; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 228; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 360; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 230, bilj. 141.

zauzeti berbom grožđa.[86] Zbog oskudice izvora teško je odrediti osobni udio starca Radina u obavljanju povjerenih poslova, ali se s određenom sigurnošću može pretpostaviti da nije bio manji od udjela koji je imao Juraj Čemerović. To bi proistjecalo iz činjenice da ih Dubrovčani ipak nisu obdarili jednakim darom, mada je propao prijedlog da se starcu Radinu, osim jednako vrijednog poklona u suknu, dodijeli i jedna kapa.[87]

Osim sudjelovanja u različitim diplomatskim misijama, starac Radin je na traženje Dubrovčana prisustvovao razgovoru njihovih poslanika s vojvodom Stjepanom u travnju 1439, kad su računali na njega kao svog prijatelja, iako su ih uznemirile glasine da se on sprema da ih napadne.[88] U sličnoj situaciji našao se taj pripadnik Crkve bosanske i početkom srpnja 1445, kad su Dubrovčani tražili od svog izaslanika kod vojvode Stjepana da u nazočnosti starca Radina i Vukmana Jugovića pročita dopis svoje vlade u vezi s ustupanjem Konavala.[89] Iz navedena dva primjera da se zaključiti kako je starac Radin istodobno uživao veliko povjerenje svojega gospodara vojvode Stjepana, ali i Dubrovčana. Ta činjenica pomogla je da je njegovo posredovanje bilo sa zadovoljstvom prihvaćeno na obje strane pri sređivanju niza neriješenih pitanja koja su narušavala njihove odnose. Razloge povjerenja Dubrovčana u Radinovo posredovanje i naklonost prema njemu ne bi trebalo strogo tražiti u njegovu mogućem koristoljublju i sklonosti da naplaćuje svoje usluge primanjem bogatih darova, koji su bili uobičajeni u takvim prilikama, nego prije svega u činjenici da je on, predstavnik moralnog autoriteta, koji je uživao kao član Crkve bosanske, najdjelotvornije mogao stati u obranu interesa obiju strana. U tom smislu treba gledati na cijelu tu pojavu i potražiti uzroke prisutnosti članova Cr-

---

[86] *Cons. Rog. VIII,* fol. 48, 1. IX. 1441; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 228-229; usp. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 230, bilj. 141.

[87] "Secunda pars est de donando predictis ad ypp. XL pro quolibet eorum in panno et de pluri Radino staraz unum biretum finum", *Cons. Rog. VIII,* fol. 44', 21. VIII. 1441; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 228.

[88] **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 34.

[89] "Mostrandoli a soa confusione et per mazor declaratione della veritade et delle rasone nostre la copia della poueglia alligata a questa la quale a tuta possibilitade vostra fariti lezer publicamente in presentia de tuti li astanti che se trouerano allo conspeto del deto Signore tra li quali dareti cura et studio se possebel sera che se ge trouano Radin staraz et Vochman ouer altro del lor", *Lett. di Lev. XIII,* fol. 176'-177, 2. VII. 1445; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 198; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 86.

kve bosanske u svojstvu svjedoka i jamaca prava i pravičnosti ne samo bosanske vlastele, nego i susjednih Dubrovčana. Iako su oni bili katolici, sami su izričito tražili od svojih poslanika u Bosni da prethodno osiguraju njihovu nazočnost.

Starci Crkve bosanske pojavljivali su se i u drugim prilikama nastupajući u službi oblasnih gospodara i članova njihove porodice, čak i kad ovi nisu bili njihovi sljedbenici. U tom pogledu zanimljivo je spomenuti da je starac Radin imao zapaženu ulogu u vezi s oporukom Sandaljeve udovice Jelene Lazarević. Njegovo ime spomenuto je u samom njezinom tekstu u nekoj posrednoj ulozi, jer je s njim razgovarala o raspodjeli svog nasljedstva za vrijeme susreta u goričanskoj crkvi sv. Trojice,[90] a kad je dokument bio sastavljen on ga je odnio u Dubrovnik, gdje su svojim izjavama potvrdili njegovu vjerodostojnost starac Nikandor Jerusalimac, kaluđer Jovan i Dobrko Marinić.[91] Iz teksta oporuke se ne vidi o čemu je starac Radin razgovarao s gospođom Jelenom ni što je tom prilikom postigao. Nama je ovom prilikom mnogo važnije naglasiti da starac Radin nije bio Jelenin duhovni savjetnik, kako je primjerice tvrdio Ć. Truhelka,[92] nego je kao njezin duhovnik izričito naveden starac Nikandar Jerusalimac.[93] Jelena je bila pravoslavne vjere te je u svojoj blizini kao savjetnike i duhovnike imala pravoslavne monahe. Na takav zaključak upućuje činjenica da se u njezinoj oporuci, osim duhovnog oca starca Nikandra, spominju i neki drugi pripadnici Pravoslavne crkve, kaluđer Jovan i pop Teodosije, kojima je vojvotkinja ostavila dio ostavštine.[94] Sasvim je izvjesno da starac Radin nije mogao biti njezin duhovnik, niti se nalazio u njezinoj službi, ali s obzirom na njegovu ulogu na dvoru vojvode i poslije hercega Stjepana, mogla je i ona računati na njegove usluge. Što se tiče Radinova nastupa

---

[90] "а ш҃ мн сн рекель воиѡ по старьцѹ радинѹ ѹ свето трьце црькви коро҃чанѣ", **Stojanović,** *Poveље i pisma I,* 396; usp. **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 417; **Puzić,** *Spomenici srpski II,* 123.

[91] **Dragojlović,** *Krstjani,* 230. Više o Jeleninoj oporuci usp. **Đurić,** *Umjetnost,* 483-484.

[92] **Truhelka,** *Testamenat,* 360.

[93] **Stojanović,** *Poveље i pisma I,* 396; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 417; **Puzić,** *Spomenici srpski II,* 123.

[94] **Stojanović,** *Poveље i pisma I,* 394--397; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 412-417; **Puzić,** *Spomenici srpski II,* 121-123.

za potrebe Sandaljeve udovice, treba reći da to nema nikakve veze s njegovom vjerskom i crkvenom pripadnošću niti bi se iz toga mogao izvoditi zaključak o njegovu pravoslavlju,[95] nego ga treba isključivo promatrati u vezi s diplomatskom službom koju je obnašao za potrebe Kosača.

Izričita potvrda svjetovnog karaktera uloge *staraca* u službi rusaške gospode nalazi se u ispravi braće vojvode Petra i kneza Nikole, sinova vojvode Radoslava Pavlovića, kojom su u Borču 15. srpnja 1454. potvrdili Dubrovčanima raniju prodaju Konavala i Vitaljine kao i trgovačke povlastice. U spomenutoj ispravi braća izričito tvrde da su se u vezi s tim pitanjima savjetovali sa svojim savjetnicima, kako je to bio običaj, s gospodom strojnicima Crkve bosanske, nakon čega su uputili svoje izaslanstvo u grad podno Srđa. Iz popisa svjedoka u toj ispravi pouzdano se zna da je među savjetnicima bio gospodin starac Radosav unuk.[96] Sa *starcima* Crkve bosanske savjetovali su se i drugi bosanski velikaši u čijoj su službi nastupali. Nakon što su članovi Crkve bosanske postali "kućane" oblasnih gospodara ušli su u "dvorsko vijeće" koje se izjašnjavalo o njihovim poslovima. Iako se izričito ne spominje, savjetodavno obilježje koje su *krstjani* davali svojim nastupima, čini se, da je ono na određeni način dolazilo do izražaja u većini njihovih diplomatskih misija. Takav karakter imala su i pojedina obraćanja Dubrovčana na pojedine predstavnike Crkve bosanske s kojim su već bili uspostavili prijateljske odnose, kao s Radinom Butkovićem. Posebno u osjetljivim situacijama bilo je neophodno saslušati razna mišljenja i tražiti dodatne upute od strane koju zastupaju, pa tek potom zauzimati stav ili zaključiti posao koji im je bio povjeren. Stoga je ta nastupanja redovito pratila određena procedura koja se sastojala od traženja dodatnih savjeta po kojima se trebalo ponašati, jer u uputi s kojom su kretali na put sve pojedinosti nisu uvijek bile predviđene.

---

[95] Takvo mišljenje zastupao je **Глушац,** *Истина,* 194, koji postavlja pitanje što će starac Radin u crkvi, ako nije bio kršćanin te nastavlja kako o njegovu pravoslavlju svjedoči mileševski metropolit David.

[96] **ꙗ г^ань воевоⁿда петарь и брат ми кнезь никола савѣтовавше се а нашими савитници по ѡбичаю з г^подомь строинници цьркве босанскѥ**", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 149; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 469-472; usp. **Rački,** *Bogomili VIII,* 163; **Ћоровић,** *Хисторија Босне,* 510; **Babić,** *Bosanski heretici,* 108; **Isti,** *Iz istorije,* 262; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 194; **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 115; **Šidak,** *Studije* 371, bilj. 330; **Fine,** *Bosnian Church,* 321-322; **Nilević,** *Iz života,* 72; **Драгојловић,** *Крстјани,* 110.

Osim savjetodavne uloge, *starci* su u službi oblasnih gospodara nastupali i kao svjedoci koji su jamčili da će se obje strane dosljedno pridržavati preuzetih obveza. Tako se u spomenutoj povelji braće Pavlovića izričito navodi da su za njezino ispunjenje obvezu preuzeli gost Radosav Bradijević i starac Radosav "unuk" koji su izjavili po svom običaju da će biti dobri "stežnici" dvjema zainteresiranim stranama.[97] Braća su jasno stavila do znanja široj javnosti da su predstavnici hijerarhije Crkve bosanske obećali biti pravedni i korektni svjedoci i posrednici između njega i Dubrovčana. Iz te njihove izjave vidi se da su predstavnici Crkve imali *pro futuro* posredničku ulogu, što je proistjecalo iz činjenice da im je bilo osigurano mjesto u tijelima koja su procjenjivala stupanj vlastelinove krivice.[98] U povijesnim vrelima XV. st. poznato je više primjera u kojima se pojedinci stavljaju pod posebnu zaštitu Crkve bosanske, ali se u tim slučajevima uglavnom poimence ne spominju njezini dostojanstvenici, osim djeda Mirohne, Miloja i gosta Radina. Stvarna zaštita koju je Crkva bosanska pružala svojim suvremenicima temeljila se na povlastici koju su Dubrovčani nazvali "patarenskim sloboštinama" *(le franchicie dej Patareni).*[99] Što se pak *staraca* tiče, treba istaknuti da se oni u tom svojstvu više izričito ne navode.

Starci su bili na raspolaganju i svom crkvenom poglavaru, pa su jednom prilikom u službi djeda Radomira na početku 1404. nastupila dvojica *staraca* i petorica *krstjania,* koji su se u Dubrovniku predstavili kao starci Mišljen i Bjelko,[100] izjavivši da su ih poslali kralj Ostoja i djed Radomir

---

[97] "наши многопочтени строинници гдн҃ь гость радосавь брадиевикь и гдн҃ь стараць радосавь внукь рекоше по своме реду риче̑ю како хоте бити добри и почтени стежници меѓ нами еднои страни и дрѹгои", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 151; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 469-472. **Динић,** *Један прилог,* 39, naglašava da strojnici, gost Radosav Bradijević i starac Radosav unuk ne polažu prisegu nego "po svome redu" daju samo riječ.

[98] O toj ulozi usp. **Ћирковић,** *"Верна служба",*107; **Isti,** *Bosnische Kirche,* 565.

[99] **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 225, bilj. 118; usp. **Исти,** *"Верна служба",*107, bilj. 53.

[100] "ѡваи бише писана ·б· листа донѣше ѹ дѹбровникь стар҃ць мишлѣнь и стар҃ць бѣлко и стоѩнь кр҃ьстьѩнинь ратко кр҃ьстѩнинь радосавь кр҃ьстѩнинь радакь кр҃ьстѩнинь и добрашинь кр҃ьстѩнинь кои рекоше да их҃ ѥ послаль краль ѡстоѩ и г҃ан҃ь дѣдь да ѹзьмѹ вр҃ьхь себе г҃ана воѥводѹ павла клешикѩ и да га и-своѥ рѹке поставе ѹ все нѥгово·", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 435; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 51; usp. *Poviest I,* 404.

da vrate u Bosnu vojvodu Pavla Klešića. Njihovim tadašnjim nastupom djedovo izaslanstvo trebalo je ostaviti snažan dojam na Dubrovčane i vojvodu Pavla Klešića po koga su došli u grad podno Srđa. Osim tog slučaja u izvorima nema drugih podataka iz kojih bi se zasigurno moglo tvrditi da se *djed* služio diplomatskim uslugama nekog *starca,* ali je izvjesno da je imao "suos legitimos nuntios", kako se 28. travnja 1438. saznaje iz odluke Vijeća umoljenih, koji su tom prilikom za njega obavili različite poslove.[101] Budući da je za tih nastupa bilo i vrlo osjetljivih i važnih pitanja koja je trebalo urediti, može se pretpostaviti da su na rješavanju nekih od njih bili uključeni članovi crkvene hijerarhije s dostojanstvom *starca* te da se njihov nastup nije ograničio samo na zgodu iz siječnja 1404. Stoga je šteta što njihova imena kao i poduzete radnje u kojima su sudjelovali, nisu zabilježene.

Jedan od *staraca* koji je ostavio traga o svome djelovanju bio je starac Radonja koji je živio 1456. u Nevizdracima. Njegovo ime spominje u svojoj oporuci dubrovački trgovac Maroje Veseoković, koji je djelovao neko vrijeme u Fojnici, navodeći da se starac Radonja u njega svojedobno zadužio uzevši bijelog vina i meda u vrijednosti od 30 groša.[102]

Poznat je još jedan primjer spominjanja *starca* Crkve bosanske, a za njegovo ime saznaje se iz bilješke tepčije Batala, koji je svoj rukopis četveroevanđelja poklonio gotovo potpuno nepoznatom starcu Radinu.[103] Zanimljiva su tri pokušaja u historiografskoj literaturi da se o njemu nešto više kaže. Tako je primjerice Lj. Stojanović naveo kako je navedeni starac Radin bio prethodnik mnogo poznatijeg člana Crkve bosanske, Radina Butkovića, koji je ostavio traga u službi Radoslava Pavlovića i Stjepana Vukčića Kosače.[104] Ostaje ipak nejasno u čemu se njihova povezanost sa-

---

[101] *Cons. Rog. VI,* fol. 194, 28. IV. 1438; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 225; usp. **Živković,** *Tvrtko II,* 198, bilj. 87.

[102] **Anđelić,** *Historijski spomenici,* 119.

[103] "**сеи книге направи тепчиѣ батало своимь диѣкомь станькомь кромиѓнениномь и оковавь е сребромь и златомь и одивь кросницомь и приказа е старьцѹ радинѹ**", **Стојановић,** *Записи и натписи I,* 57; **Isti,** *Jedan prilog*, 231 usp. **Truhelka,** *Grobnica,* 370; **Prohaska,** *Schrifttum,* 43; **Vrana,** *Književna nastojanja,* 806, bilj. 64; **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 29; **Драгојловић,** *Историја књижевности II,* 251; **Исти,** *Историја,* 100.

[104] **Stojanović,** *Jedan prilog*, 230.

stojala, jer su, osim pripadnosti istoj Crkvi, okolnosti u kojima se navode bile potpuno različite, prvi je privržen knjizi i njome se služi, a drugi je uspješan posrednik u čije sposobnosti polažu nade i Kosače i Dubrovčani. Drugo mišljenje, bolje reći upozorenje o starcu Radinu iznio je Ć. Truhelka, istaknuvši da se dvojicu istoimenih pripadnike crkvene hijerarhije ne bi smjelo zamjenjivati.[105] Utvrđivanjem njegova povijesnog identiteta pozabavio se s više vjerojatnosti D. Mandić, koji je iznio mišljenje da je starac Radin bio starješina krstjanske zajednice negdje pod Vlašićem, u blizini Gornjeg Turbeta,[106] slijedeći u stvari poznati trag o tepčiji Batalu. Za razumijevanje odnosa između tepčije Batala i sljedbenika Crkve bosanske, kojoj je po svemu sudeći i sâm pripadao, može poslužiti poveća biografska bilješka iz njegova Evanđelja u kojoj se naglašava da je bio veoma dobar "dobrim ljudima" i "slavan dobrim krstjanima" te ga Bog stoga umnoži u vijeke vjekova.[107]

Na kraju razmatranja o *starcima* ostalo je da se nešto kaže o upotrebi pridjevka "unuk" uz ime starca Radosava, koji se nalazi u ispravi braće Petra i Nikole Pavlovića iz 1454. te tvrdnji nekih povjesničara o postojanju "velikog starca" u Crkvi bosanskoj. Što se tiče objašnjenja neuobičajenog dodatka uz osobno ime jednog člana crkvene hijerarhije treba reći da na njega istraživači nisu obraćali osobitu pozornost, iako je naziv pobudio njihovo zanimanje. Jedan od njih je bio A. Babić, koji je u nastojanju da pretpostavku o izjednačavanju ustroja Crkve bosanske s dualističkom crkvom kod južnofrancuskih katara učini što vjerojatnijom, dopuštao mogućnost da se izrazom "starac unuk" željelo izraziti poseban hijerarhijski čin koji je poznat među dualistima na Zapadu pod imenom "mlađeg sina" *(filius minor)*.[108] On je, istina, upozorio da je to usamljeni podatak te da se stoga na osnovu njega ne bi mogli izvoditi "prilično sigurni zaključci". Treba upozoriti da su u spominjanoj ispravi riječi "starac" i "unuk" razdvojene osobnim imenom starca Radosava. Pokušavajući objasniti

---

[105] **Truhelka,** *Grobnica*, 371.

[106] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 313.

[107] "а онь бише много добрь добримь лѹдемь и много славань добримь крьстиѣмь и за то га богь множаше ѹ вѣки вѣкомь, ам(ин)ь", **Стојановић,** *Записи и натписи I,* 57; **Isti,** *Jedan prilog*, 232; usp. **Truhelka,** *Grobnica,* 371.

[108] **Babić,** *Bosanski heretici,* 108; **Isti,** *Iz istorije,* 262; usp. **Драгојловић,** *Крстјани,* 147.

značenje tih riječi, ni D. Mandić nije dobro razumio sadržaj isprave te je ustvrdio da je starac Radosav bio sin jednog od braće vojvode Petra Pavlovića,[109] iako se takva veza ne može ničim potkrijepiti. Kad je ocjenjivao Babićevo djelo o bosanskim hereticima, J. Šidak tom mjestu nije poklonio posebnu pozornost, pa nije ni pokušavao odrediti koji bi smisao i značenje imala problematična riječ "unuk" upotrijebljena uz osobno ime jednog člana hijerarhije Crkve bosanske. Da je poznavao taj podatak potvrđuje njegov kritički osvrt na knjigu F. Šanjeka, kojom prilikom je samo ustvrdio da je riječ o usamljenom slučaju, u čije se objašnjenje ne može sa potrebnom sigurnošću ulaziti, jer niti jedan od poznatih slučajeva oslovljavanja dostojanstvenika Crkve bosanske ne pruža ni slutnju kojim bi smjerom trebalo krenuti u potrazi za rješenjem. Ipak se nije složio s F. Šanjekom, koji je shvatio da to mjesto u ispravi treba razumjeti kao da je starac Radosav bio nećak gosta Radosava Bradijevića,[110] upozorivši da se u ispravi ne spominje "nećak" nego "unuk".[111] Sasvim se sigurnim čini da izraz "starac Radosav unuk" nije imao značenje posebnog hijerarhijskog čina. Nije poznato da su postojali prijelazni oblici kojima su oslovljavani kandidati u postupku stjecanja višeg stupnja crkvene časti, kao što se ni unutar postojećih nisu pravile razlike među članovima te one nisu mogle biti ni naglašavane. Neosnovano je izjednačavati "starca Radosava unuka" iz 1454. s dostojanstvenicima u drugim dualističkim crkvama.

Među istraživačima koji su se bavili pitanjem ustroja Crkve bosanske bilo je i onih koji su smatrali da je u njoj uz *starca* postojao i poseban hijerarhijski čin "velikog starca", koji je po svemu odgovarao "mlađem sinu" *(filius minor)* u južnofrancuskih katara.[112] Za to mišljenje nema potvrde u dostupnim povijesnim vrelima. Unatoč tome, D. Mandić je zastupao mišljenje da je i Crkva bosanska imala dostojanstvenika koji se nazivao "veliki starac". Njegovo postojanje izvodio je analogijom prema poznatijem uređenju katarskih crkava koje su primile svoj "red od ecclesiae Sclavoni-

---

[109] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 194, 214.

[110] **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 117. **Драгојловић,** *Крстјани,* 190, ga naziva "stricem".

[111] **Šidak,** *Problem heretičke "Crkve bosanske",* 176, bilj. 136; **Isti,** *Studije,* 371, bilj. 330.

[112] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 214-216. **Kniewald,** *Hierarchie,* 588, poistovjećivanje "velikog starca" sa Sacchonijevim *filius minor* ne drži pouzdanim.

ae", što po njegovu mišljenju odgovara Bosni. Za tog nepostojećeg člana crkvene hijerarhije morao je autor odrediti njegov hijerarhijski položaj i djelokrug službe, pa je bez podloge u izvornim podatcima morao izmisliti "velikog starca" kao jednog od dvojice pomoćnika vrhovnog poglavara Crkve bosanske. Budući da je, prema njegovu mišljenju, prvi djedov pomoćnik bio "veliki gost", koji je po činu i časti bio viši od njegova "velikog starca", poistovjetio ih je s velikim i malim sinom *(filius maior, filius minor)* južnofrancuskih katara. U pogledu određivanja djelokruga službe "velikog starca", autor je ostao vjeran tvrdnji o *starcima* kao starješinama krstjanskih hiža, pa je i izmišljenog "velikog starca" postavio na čelo hiže u kojoj je obitavao crkveni poglavar sa svojim pomoćnicima.[113] Premda tu tvrdnju nije mogao temeljiti na izvornim vijestima, Mandić je ipak dosljedno proveo poistovjećivanje ustroja Crkve bosanske s onim koji su imali južnofrancuski katari, tako što je "velikom sinu" i "malom sinu" *(filius maior, filius minor)* suprotstavio "velikog gosta" i "velikog starca", izdvojivši ih od ostalih *gostiju* i *staraca.* Time se približio predodžbi ustroja Crkve bosanske kakav je u svome djelu opisao Rajner Sacchoni.[114]

---

[113] **Mandić,** *Bogomilska crkva,,* 216.

[114] "Ordines catharorum sunt quatuor. Ille qui est in primo et maximo ordine constitutus, uocatur episcopus, ille qui in secundo filius maior, ille qui in tercio filius minor, et qui in quarto et ultimo dicitur dyaconus. Ceteri, qui sunt inter eos sine ordinibus, uocatur christiani et christiane", **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 208; usp. **Šidak,** *"L'Eglise de Bosnie",* 32, bilj. 65; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 166, bilj. 65.

IV. GOSTI

Po činu hijerarhijske časti i dostojanstva uzdignuli su se *gosti* iznad *staraca* s kojima su sačinjavali zbor *strojnika* i u tom pogledu među istraživačima nema većih neslaganja. Cjelokupna pak problematika u vezi s *gostima* Crkve bosanske nije tako jednostavna kako bi se možda očekivalo s obzirom na njihov položaj na hijerarhijskoj ljestvici. Gotovo sve ostale pojedinosti u vezi s njima izazivale su najrazličitija objašnjenja istraživača koji su se tim pitanjima podrobnije bavili. *Gosti* predstavljaju najzagonetnije dostojanstvenike Crkve bosanske u pogledu podrijetla i značenja njihova naziva te službe koju su vršili u svojoj Crkvi. U dosadašnjim pokušajima da se odgovori na ta pitanja osobito se naglašavalo da su oni bili starješine svratišta (gostinjaca), koji su postojali uz pojedine hiže, a na tragu te službe objašnjavano je podrijetlo njihove časti. Bilo je pokušaja da se njihova crkvena uloga promatra općenito u smislu starješinstva nad određenim područjem koje je upravno pripadalo nekoj krstjanskoj hiži.

Što se pak tiče porijekla naziva *gost,* treba naglasiti da na to pitanje suvremena historiografija još nije pružila pouzdan odgovor. Sama pojava navedenog naziva postaje mnogo zagonetnija ima li se na umu da za njega ne znaju ni bugarski ni makedonski bogumili, gdje bi se njegova pojava mogla ponajprije očekivati, s obzirom na slavensko podrijetlo riječi. Da čitava stvar bude još zagonetnija, nema mu traga ni u dualističkim crkvama na Zapadu tako da traganje za podrijetlom njegova čina i redovničke časti ni po analogiji nema oslonca u drugim bolje poznatim heretičkim pokretima toga doba. U takvim okolnostima ostaje zaključak da su *gosti* poznati samo u Crkvi bosanskoj. Teško je odgovoriti na koji je način naziv ušao u uporabu kod *krstjana* u Bosni, budući da je u pogledu *starca* i *djeda* očito preuzeto nazivlje obiteljskog ustroja, a primjenjivano je bilo u široj društvenoj zajednici odakle ga je preuzelo prvobitno kršćanstvo. Pojava *gosta*

kao naziva za visokog člana krstjanske hijerarhije odudara od poznatih uzora te stoga zbunjuje današnje istraživače.

Objašnjenje *gosta* kao naziva visokog dostojanstvenika teško je razumjeti, jer svojim osnovnim značenjem istupa iz okvira unutar koga su nastali i primjenjivali se ostali nazivi članova hijerarhije Crkve bosanske. Nazivi *djed* i *starac* u smislu starješinske službe i redovničke časti proistjecalo je iz moralnog autoriteta koji su uživali u krstjanskoj zajednici, što je u suvremenika pobuđivalo poštovanje prema njima. Postojanje *gosta* u Crkvi bosanskoj ne može se promatrati isključivo u tom smislu s obzirom na to da mu je osnovno značenje drukčije, a naglasak pomaknut na iskustvo i mudrost zbog kojih su njihovi postupci i savjeti uživali povjerenje mlađih članova. Nazivom *gost* nije izražavana izuzetna čast nekog stranog, ali dragog, bliskog, pa i uvaženog vanjskog člana, nego je u Crkvi bosanskoj tako nazivana osoba koja se svojim položajem i čašću uzdigla u sam vrh crkvene hijerarhije te su joj pripadali odgovorni poslovi upravljanja čitavom svojom Crkvom. Shvaćanju *gosta* u osnovnom značenju te riječi protivi se činjenica da on nije bio nikakav stranac među *krstjanima* s kojima je živio, nego istaknuti član njihove sljedbe, što upućuje na zaključak da bi podrijetlo tog naziva trebalo dovesti u vezu sa službom koju je obnašao, uz napomenu da se ona ne može ograničiti samo na starješinstvo nad gostinjcem. Tako gledano postaje shvatljivije da je viši crkveni dostojanstvenik obavljao složenije službe i vodio odgovornije poslove, koje su podrazumijevale starješinstvo ne samo nad krstjanskim hižama nego i skrbništvo nad svratištima koja su se uz njih nalazila.

Pri utvrđivanju podrijetla i značenja naziva *gost,* valja imati na umu da je u pitanju staroslavenska riječ, pa u skladu s tim treba shvaćati njezino značenje. Staroslavensko podrijetlo riječi gost (**гость**)[1] u značenju hijerarhijskog čina i časti u Crkvi bosanskoj među prvima su isticali filolozi, koji su naglašavali da je ona zapravo prijevod grčke riječi ξένος, odnosno latinskih *hospes* i *conviva* u značenju "stranac", "tuđin", "došljak".[2] Takvo tumačenje prihvatili su poslije i slijedili uz neke razlike M. Miletić, D. Knievald, D. Mandić i drugi. U vezi s nazivom tog čina i časti izvjesno je

---

[1] O podrijetlu i značenju riječi gost usp. *Rječnik JAZU III,* 322-323; **Skok,** *Etimologijski rječnik I,* 595-596.

[2] **Miklošič,** *Lexicon,* 139; **Даничић,** *Рјечник I,* 228. Opširnije objašnjenje podrijetla i značenja riječi *gost* dala je **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 117-121.

da je u pitanju stara slavenska riječ, ali je isto tako jasno da ona u crkvenoj upotrebi nije imala prvotno značenje koje je imala u svakodnevnom govoru, stoga nije ni mogla biti prikladan prijevod spomenutih riječi u grčkom i latinskom jeziku. Budući da su *gosti* sa *starcima* činili kolegij *strojnika,* očito je, da su oni u svom djelokrugu imali određene upravne službe u skladu s činom koji su imali u Crkvi bosanskoj. Imajući to u vidu, čini se, da je nazivom *gost* kod *krstjana* najprije izražavana jedna od služba koja mu je kao crkvenom dostojanstveniku pripadala, a potom se tako počeo označavati stupanj redovničke časti. To značenje je tijekom vremena prevladalo u uporabi, potisnuvši postupno gotovo u potpunosti prvotno obilježje službe.

Što se tiče položaja *gostiju* na hijerarhijskoj ljestvici Crkve bosanske, može se ustvrditi da su oni zauzimali viši čin i imali u skladu s tim viši stupanj časti od *staraca* koji su im u postupnosti promaknuća prethodili, odnosno od kojih su se po dostojanstvu, pa i službi izdvojili. Takav zaključak potvrđuju bosanski i dubrovački izvori XIV. i XV. st. u kojima se *gosti* dosljedno navode ispred *staraca* i običnih redovnika. To su već uočili i prihvatili mnogi istraživači koji su se bavili pitanjem hijerarhije i ustroja Crkve bosanske. Njihova suglasnost oko položaja *gostiju* utoliko je značajnija, ukoliko se ima na umu da se njihova objašnjenja i pristupi cjelokupnom problemu bosanskog krivovjerja u pojedinostima osjetno razlikuju.

Iako nisu bile česte okolnosti u kojima su se *gosti* nalazili s ostalim pripadnicima Crkve bosanske, ipak se može slikovito navesti nekoliko primjera koji potvrđuju da su oni po činu i časti bili na višem stupnju dostojanstva od *staraca,* a iznad njih je bio *djed* kao vrhovni poglavar čitave sljedbe. U tom pogledu najpotpunije i najpouzdanije obavijesti pružaju podatci iz isprave bana Stjepana II. Kotromanića iz 1326-29. u kojoj on daje "vjeru i dušu" ključkom knezu Vukoslavu Hrvatiniću "pred djedom velikim Radoslavom, gostom velikim Radoslavom, starcem Radomirom te Žunborom, Vučkom i pred svom Crkvom i pred Bosnom".[3] Gotovo potpuno istovjetan primjer hijerarhijskog položaja *gosta* Crkve bosanske

---

[3] "дасва вѣрꙋ и д(ꙋ)шꙋ ѡт(ь)ца наю г(оспо)д(и)на бана и всѣхь родитель нашихь и свою кнезꙋ влькославꙋ, синꙋ кнеза хрьватина клꙋчькога, прѣдь дѣ(до)мь великимь радославомь и прѣдь гостемь великимь радославомь и прѣдь старьцемь радомиромь и жꙋньбороромь и вльчькомь и прѣдь вьсомь црькьвомь и прѣдь босномь…" **Thallóczy,** *Istraživanja,* 404-405; **Isti,** *Studien,* 11; **Соловјев,** *Одабрани споменици,* 106-107; usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 19.

nalazi se u dubrovačkom pismu Ivanu Stojakoviću od 5. listopada 1433. u kome su istim redom navedeni *djed, gost* i *starac,* uz *strojnika* kao prvaci "in heresi et in infidelitate ipsorum Bosiniensium".[4] Osim navedenih primjera, poznat je još jedan podatak bosanskog porijekla u kome se *gost* navodi ispred *starca,* a nalazi se u ispravi braće Pavlovića, vojvode Petra i kneza Nikole u njihovoj ispravi od 15. srpnja 1454. u kojoj je prvo naveden gost Radosav Bradijević, a zatim istoimeni *starac.*[5] Navedeni primjeri pokazuju da je hijerarhijski čin *gosta* bio dobro poznat suvremenicima u Bosni i u susjednom Dubrovniku.

Nakon što smo pokušali odrediti položaj časti *gostiju* na hijerarhijskoj ljestvici Crkve bosanske potrebno je nešto reći o njihovu redovništvu, odnosno trebalo bi utvrditi njihovu vezu s *krstjanima* kao običnim redovnicima njihove sljedbe, utoliko prije što u pogledu tog pitanja istraživači nemaju jedinstveno mišljenje. Među povjesničarima koji su *gostima* odricali krstjansko podrijetlo posebice treba istaknuti V. Glušca i D. Kniewalda. Za Glušca su *gosti* bili duhovna lica, svećenici koji su po redu dolazili iza vrhovnog poglavara čitave njihove sljedbe te su činili neku vrstu arhijerejskih namjesnika kojima je bila povjerena vlast nad nižim svećenstvom i nad vjernicima u određenom kraju. Oni su se, prema autoru, ondje povremeno pojavljivali kao "gosti" u svećeničkim domovima i krstjanskim hižama, po čemu su dobili naziv.[6] Poslije je svoje mišljenje o *gostima* precizirao, ustvrdivši da su oni viši svećenici te bi odgovarali zvanju "protopresbitera", koje je poznato u Pravoslavnoj crkvi.[7] Kniewald nije dvojio da je crkvena organizacija bosanskih heretika bila u osnovi dualistička i nije se bitno razlikovala od ustroja drugih neomanihejskih sljedbi. Svu različitost među njima svodio je na hijerarhijske stupnjeve i njihove nazive. Takvim pristupom Crkvi bosanskoj i njezinu ustroju Kniewald nije mogao pronaći jasno mjesto *gostima* te je naglašavao kako njihov položaj i ulogu još treba proučiti i utvrditi jesu li oni spadali u hijerarhiju svoje Crkve ili im je pripadala neka svjetovna funkcija, naglašavajući da pri tom ima u vidu

---

[4] *Lett. di Lev. XI,* fol. 168', 5. X. 1433; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 193; usp. **Jorga,** *Notes II,* 318.

[5] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 148-151; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 469-472.

[6] **Глушац,** *Истина,* 189; usp. **Драгојловић,** *Хијерархија,* 57.

[7] **Glušac,** *Problem bogomilstva,* 107; usp. **Jagić,** *Ein neu entdeckter Beitrag,* 586.

karijeru Radina Butkovića.[8] Vraćajući se petnaestak godina poslije problematici Crkve bosanske on je neke svoje ranije stavove u tom pogledu unekoliko promijenio, pa je primjerice prihvatio kao ispravno mišljenje da je *gost* upravljao većim krstjanskim zajednicama te da je njegovo poistovjećivanje s "filius maior" kod južnofrancuskih katara vrlo problematično.[9] Iako je odgovor na to pitanje u dobroj mjeri potkrijepljen navedenim podatcima, njegovu potpuniju potvrdu pruža primjer najbolje poznatog napredovanja u crkvenoj službi koje je postigao Radin Butković. Njegova karijera može se pratiti od vremena kad je nastupao kao *krstjanin,*[10] zatim *starac*[11] i napokon, tijekom posljednjih dvadeset godina njegova života kad je nosio čin *gosta.*[12]

Radin je postao *gostom* vjerojatno u ožujku 1447, jer su ga Dubrovčani u naputku svojim poslanicima od 8. ožujka 1447. nazvali *staraz gost,* što pokazuje da nisu bili sigurni je li u međuvremenu došlo do njegova promaknuća. Upravo ta njihova nesigurnost najrječitije svjedoči o postupnosti u stjecanju dostojanstava u Crkvi bosanskoj te nema mjesta sumnji je li čast *starca* kao niža prethodila višoj časti *gosta.* Radinov primjer napredovanja potvrđuje da je svaki pripadnik duhovnog staleža Crkve bosanske, uzdižući se u dostojanstvu i službi iznad drugih, morao postupno proći kroz sve stupnjeve postižući prvo niži, a nakon određenog vremena i viši čin, uz napomenu da mnogima taj put nije bio dostupan.

Krstjansko porijeklo *gostiju* Crkve bosanske potvrđuju još dva podatka od kojih se jedan odnosi na gosta Mišljena, čiji uspon na hijerarhijskoj ljestvici nije moguće pratiti u svim fazama, jer se o njemu kao običnom redovniku ništa ne zna, a prvi se put spominje u dubrovačkoj ispravi od 21. siječnja 1404, kad je kao jedan od *staraca* na čelu izaslanstva kralja

---

[8] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 273-274; usp. **Драгојловић,** *Хијерархија,* 58.

[9] Svoje poglede na položaj *gosta* u ustroju Crkve bosanske izložio je opširnije **Kniewald,** *Hierarchie,* 586-587, a kritički osvrt dao **Šidak,** *Studije,* 352.

[10] Usp. **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 323-325, 617-631; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 366-371; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 165-167; .

[11] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 198 i 224.

[12] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 198 i 235; usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 30, bilj. 72.

Ostoje i djeda Radomira boravio u Dubrovniku.[13] Kako pripadnici Crkve bosanske tijekom prva dva desetljeća XV. st. još nisu učestalo obavljali različite poslove u službi svjetovnih gospodara, pojedinačne vijesti o njima mnogo su oskudnije, pa se ni o gostu Mišljenu nakon nastupa 1404. više ne govori. Za njega se saznaje tek iz natpisa na stećku iz Puhovca u kome je pokojnik nazvan gostom Mišljenom.[14] On je u svom životu, kao i Radin Butković, postigao sve činove i časti od običnog *krstjanina* do *gosta* kao najvišeg dostojanstvenika u Crkve bosanske.

Sljedeći podatak nalazi se u optužnici Bogiše Bogmilovića od 22. veljače 1441, a odnosi se na goraždanskog *gosta* i njegovu redovničku zajednicu. Zanimljivost tog podatka proistječe iz okolnosti u kojima je naveden te iz činjenice da se po imenu ne spominje nego je jednostavno oslovljen kao "Gos patarinum".[15] Taj podatak otklanja moguću sumnju da bi se pod tim izrazom mogla kriti dubrovačka neobaviještenost o promjenama hijerarhijskog čina zbog promaknuća koje se očekivalo tih dana. I tu je uz naslov *gost* mjesto osobnog imena zamjenski istaknuta njegova redovnička i crkvena pripadnost *krstjanima* i njihovoj Crkvi bosanskoj, odnosno *patarenima,* kako su ih Dubrovčani običavali nazivati. Protiv mišljenja o mogućem promaknuću neimenovanog dostojanstvenika govorila bi činjenica da su po činu dostojanstva između *gosta* i *krstjana* stajali *starci* kao najniži članovi u krstjanskoj hijerarhiji. U navedenom se slučaju nije čekalo na potvrdu da je odgovarajući postupak proveden.

Prema tom navodu izvjesno je da izraz "gost patarenski" ne ističe samo crkvenu i vjersku nego i redovničku pripadnost *krstjanima* i redovničkoj

---

[13] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 435; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 51. **Jalimam,** *Studija,* 19; **Isti,** *Historija,* 28, gosta Mišljena naziva pogrešno episkopom i pripisuje mu pismo koje je 8. siječnja 1404. pisao djed Radomir, usp. **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; **Prohaska,** *Schrifttum,* 52.

[14] **Vego,** *Zbornik IV,* 61. Stećak i natpis opisivani su i objavljivani više puta, usp. **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 111-116; **Bešlagić,** *Stećci centralne Bosne,* 99-100; **Vego,** *Patarenstvo,* 110; **Ћошковић,** *О гостима,* 15.

[15] Bogmilović je podigao optužnicu protiv Radoja Rugice i Vukca Vragolovića i njihovih seljaka, Vukelje Bosnačića i Radašina Lisića iz Goražda kao i "(supra Gos patarinum et supra suam familiam, dodato) dicens quod ipsi supradicti accusati arripuerunt sibi infrascriptas res videlicet ...", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 195; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 217; **isti,** *Bosanska crkva,* 228, bilj 137; **Fine,** *Bosnian Church,* 259-260; **Ћошковић,** *О гостима,* 27-28.

zajednici u kojoj je obavljao službu kućnog starješine. To je u skladu s načelom da se upravne službe povjere istaknutim članovima zajednice kojoj su pripadali, a usto su se činom i čašću uzdigli iznad ostalih članova. Iz navedenih primjera se vidi da su *gosti* Crkve bosanske predstavljali najviši stupanj u njezinoj hijerarhiji te da su se po tome izdvojili od običnih redovnika svoje sljedbe, što su nekoć i sami bili, ali su i dalje zadržali redovničko obilježje, zbog čega bi ih bilo neopravdano smatrati laicima. To mišljenje izrazio je D. Kniewald naglasivši da bi trebalo ispitati, spada li *gost* u crkvenu hijerarhiju ili ima drugi položaj i ulogu te ga uspoređuje s kancelarom, diplomatskim agentom i zastupnikom Crkve bosanske na dvorovima velikaša. Poslije je to mišljenje unekoliko promijenio.[16] U vezi s *gostima* L. Petrović je naglasio da ih suvremena izvorna građa tijekom XV. st. predstavlja kao obične činovnike i sluge rusaške gospode i kao osobe koje su potpuno zanemarile redovnički život, a da se dušobrižništvom nikada nisu ni bavili, što smatra osnovnim razlogom postupne sekularizacije Crkve bosanske.[17] Bilo je i onih među povjesničarima koji su mislili da *gosti* pripadaju nekom drugom svećenstvu koje nije imalo ishodište u *krstjanima.* Tako je primjerice V. Glušac smatrao *gosta* višim svećenikom i držao je vjerojatnim da je pripadao među *strojnike*. Po dostojanstvu dolazio je poslije *djeda* ili "episkupa" i položajem bi odgovarao arhijerejskom namjesniku, odnosno protoprezbiteru, koji je, pozivajući se na V. Jagića,[18] imao vlast nadzora nad nižim svećenstvom i vjernicima u određenom kraju, a u krstjanskim hižama pojavljivao se povremeno kao "gost", pa je otuda dobio svoje ime.[19] U tom smislu pokušao je naziv *gosta* objasniti i L. Petrović koji se pozivao na *Pravila sv. Benedikta* u kojima se u 53. poglavlju govori o primanju putnika, odnosno gostiju. Gostoprimstvo je tu obrazloženo Kristovim riječima iz Matejeva evanđelja (Mt. 25, 35) "bijah

---

[16] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 211, 274; **Kniewald,** *Hierarchie,* 586-587.

[17] **Petrović,** *"Kršćani",* 203.

[18] **Jagić,** *Ein neu entdeckter Beitrag,* 586, je pretpostavljao da bi naziv *gost* mogao imati ulogu u crkvenoj organizaciji, poput nadzora, smotre i pohoda.

[19] **Глушац,** *Назив,* 52; **Исти,** *Истина,* 189; **Isti,** *Problem bogomilstva,* 107, 109. Za osvrte na njegovo mišljenje usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 9-10; **Драгојловић,** *Хијерархија,* 57-58.

putnik i primiste me".[20] Treba ovdje naglasiti da obvezu prema dvorenju i primanju stranaca, putnika i redovnika, poznaje i rano monaštvo na Istoku, a spominju ga *Pravila sv. Bazilija* u kojima se govori kako jelima treba podvoriti takve goste.[21]

Makar da navedeni primjeri o redovničkom podrijetlu i karakteru *gostiju* potvrđuju postupnost stjecanja stupnjeva crkvenog dostojanstva, ipak se u izvorima nijednom riječju ne spominje pod kojim je uvjetima i na koji način neko crkveno lice s čašću *starca* moglo postati *gostom.* O tome se ne govori ni kad su u pitanju članovi hijerarhije, kao u ovom slučaju koji nas prvenstveno zanima, ni prilikom primanja u "red", kada se postajalo običnim redovnikom – *krstjaninom.* Iako o tome nema suvremenih podataka, ipak bi valjalo pokušati utvrditi niz pojedinosti, koje bi bacile više svjetla na pojavu i službu *gostiju* Crkve bosanske. Tako bi primjerice bilo korisno saznati kako je i u kakvim prilikama obavljano primanje kandidata u viši hijerarhijski čin te koje je uvjete takva osoba prethodno morala ispuniti. U bliskoj vezi s tim, postavlja se pitanje u kakvom je odnosu napredovanje nekog člana u službi koju je obnašao, odnosno je li mu ona bila određena prema stupnju časti koju je postigao.

Na sva ta pitanja s današnjeg stanja historiografije o Crkvi bosanskoj ne može se ništa određeno reći, jer o tome nije ostalo jasnog traga u izvornim svjedočanstvima, pa je istraživačima jedino ostalo da manje ili više razložno predmnijevaju kako se sve to zbivalo. U svakom slučaju, promjene su očite, kako se uostalom jasno vidi i iz dubrovačke upute od 8. ožujka 1447, kad još nisu pouzdano znali je li Radin Butković već postao *gost* ili nije. Imajući u vidu prije svega taj podatak, opravdano je pretpostaviti da se nekako u to vrijeme trebao održati obred primanja Radina među *goste,* što je Dubrovčanima bilo poznato. O samom obrednom činu i prigodnoj svečanosti tu se ništa ne kaže, čak se, osim uobičajenih pozdravnih riječi, ne predviđa ni čestitanje Radinu na novoj crkvenoj časti, iako mu se obraćaju kao prijatelju u čiju su se pomoć pouzdavali.[22] Dubrovačku "ravnodušnost" prema Radinovom osobnom uspjehu treba dovesti u vezi

---

[20] "**ѕтранань бихь и приѣсте ме**", **Pavić,** *Regule,* 111-112; **Borak,** *Redovnička pravila,* 287-288; usp. **Petrović,** *"Kršćani",* 203.

[21] **Bazilije,** *Regulae,* 969-976; **Borak,** *Redovnička pravila,* 138-141.

[22] *Lett. di Lev. XIII,* fol. 231' bis, 8. III. 1447; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 198; usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 29-30.

s činjenicom da je u pitanju izrazito crkveni čin u kome oni kao katolici nisu mogli sudjelovati. Iz tog primjera vidi se da dubrovački odnosi s predstavnicima Crkve bosanske nisu zadirali u osjetljivo područje vjerskih posebnosti i pripadnosti.

S obzirom na to da se u dubrovačkim i bosanskim izvorima ne govori o crkvenoj službi i duhovnoj djelatnosti bosanskih redovnika općenito, pa ni kad su u pitanju *gosti* kao najviši dostojanstvenici svoje sljedbe, ipak izgleda sigurnim da je sve ono što je prethodilo Radinovu promaknuću spadalo isključivo u krug crkvene djelatnosti, koju je on obavljao u sklopu svojih redovitih obveza. Prema tome, prilikom uzdizanja nekog pripadnika Crkve bosanske na njezinoj hijerarhijskoj ljestvici presudnu ulogu imale su njegove stečene zasluge i sposobnosti na području duhovnog djelovanja, što je razumljivo ima li se na umu da je napredovanje u dostojanstvu i službi predstavljalo isključivo crkvenu čast po kojoj su ih suvremenici razlikovali, poštovali i oslovljavali. Svakako su pripadnici crkvene hijerarhije u svom djelokrugu, osim zajedničkih, obnašali i neke posebne službe. Bilo bi pogrešno samo jednu dužnost *gosta* izdvajati i u njoj gledati ishodište njegova čina, jer se tim nazivom u većini poznatih slučajeva tijekom XV. st. označavala općenito njihova redovnička čast *(Mönchsswürde),* a ne sasvim određena služba. To potvrđuju primjeri u kojima su suvremenici djelokrug crkvenih službi članova hijerarhije općenito izražavali nazivima *strojnici* i *poglaviti krstjani* u značenju riječi "administratores", ali su i tada razlikovali *starce* od *gostiju.* Tako su primjerice u ispravi vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića od 15. srpnja 1454. među svjedocima navedeni "naši mnogo počteni strojnici", i to gost Radosav Bradijević i starac Radosav "unuk".[23]

Izvjesno je da su se *gosti,* kao i ostali pripadnici duhovnog staleža Crkve bosanske, bavili duhovnom djelatnošću za potrebe njezinih sljedbenika, ali je, s obzirom na karakter izvornih svjedočanstava o tome teško pouzdanije govoriti. Ipak su neki istraživači u nizu svojih radova nastojali objasniti u čemu bi se sve sastojala duhovna služba *gostiju.* Prema okolnostima u kojima se *gosti* pojavljuju, može se, čini se, sasvim razložno pretpostaviti da se njihova služba nije bitno razlikovala od one koju su

---

[23] "наши многопочтени строинници гдн҃ь гость радосавь брадиевикь и гдн҃ь стараць радосавь внукь", **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 151; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 469-472.

obavljali po činu i časti niži *starci,* jer su i jedni i drugi ubrajani u *strojnike* i povjeravani su im upravni poslovi. Što se tiče njihova položaja na hijerarhijskoj ljestvici, valja reći da je time izražavano njihovo mjesto među dostojanstvenicima Crkve bosanske na temelju časti koju su stekli. Nije poznato da je Radin Butković, koji je veći dio svoje karijere proveo u službi Stjepana Vukčića Kosače, prilikom promjene hijerarhijskog čina primio neku odgovorniju službu nego što ju je do tada obavljao. Takva promjena ne da se ničim naslutiti, a sve što se može pratiti u tom smislu, svodi se na navođenje novog naslova.

Znanstvenici su razložno naglašavali neke posebnosti pokušavajući tako odrediti u čemu bi se imala sastojati uloga i djelatnost *gostiju* te po čemu su se razlikovali od drugih crkvenih dostojanstvenika. U utvrđivanju njihova čina i časti bilo je i onih koji su *goste* pokušali poistovjetiti s odgovarajućim dostojanstvenicima u drugim dualističkim crkvama, iako su pri tom nailazili na ozbiljne poteškoće iz jednostavnog razloga što usporedba nije moguća. Pa ipak u nastojanjima da se pobliže odredi njihova služba, najčešće je isticano starješinstvo i nadzor. To je razumljivo, ako se ima u vidu položaj *gostiju* na hijerarhijskoj ljestvici, po čemu su podsjećali na dostojanstvenike u drugim heretičkim crkvama. Držeći se analogije s njihovom crkvenom organizacijom, povjesničari su se radije upuštali u određivanje upravnog djelokruga službe *gostiju* Crkve bosanske nego što su se zanimali za njezinu duhovnu stranu, iako je ona morala biti važnija pri njihovu napredovanju. U tom smislu iznijeto je mišljenje o *gostu* kao djedovu zamjeniku, koje ne bi imalo ozbiljnih zamjerki kad Crkva bosanska ne bi istodobno imala više dostojanstvenika s tim činom.

Već od samih početaka zanimanja za pitanje Crkve bosanske, istraživači su u prvi plan isticali starješinsku ulogu njezinih *gostiju,* ali njihova objašnjenja često nisu potpuno jasna, pa se iz njih ne vidi u čemu bi se ona sve sastojala. U vezi s tim još je Đ. Daničić vrlo kratko istaknuo da su *gostima* nazivane starješine *krstjana,*[24] ali nije ničim pokušao podrobnije objasniti u čemu bi se njihovo starješinstvo sastojalo, iako bi se to očekivalo, jer se takva uloga pripisivala i *starcima.* Daničićevo uopćeno određivanje službe *gostiju* moglo je poslije poslužiti istraživačima kao okvir unutar koga treba tragati za sasvim određenim sadržajem, uz napomenu da su *gosti* sa *starcima* uistinu bili *strojnici* u značenja riječi "administratores", što

[24] **Даничић,** *Рјечник I,* 228.

upućuje na zaključak da su kao najviši crkveni dostojanstvenici preuzeli na sebe neke vrlo odgovorne dužnosti upravne prirode.[25] Ali, kada treba pobliže razgraničiti koji bi to poslovi spadali u djelokrug njihove službe, tada čitava stvar postaje potpuno neizvjesna.

Dio istraživača pokušao je odrediti ulogu *gosta* u skladu s njegovim položajem u crkvenoj hijerarhiji, pa su tvrdili da je on bio visoki dostojanstvenik Crkve bosanske i zamjenik vrhovnog poglavara čitave sljedbe te su ga uspoređivali sa "starijim sinom" *(filius maior)* kod južnofrancuskih katara. Među prvim istraživačima mišljenje o *gostima* iznio je B. Petranović, koji je ustvrdio da su oni bili visoki svećenici u Crkvi bosanskoj, vjerojatno djedovi pomoćnici na terenu.[26] Nakon njega, istim pitanjem pozabavio se F. Rački, koji je *gosta* izjednačio s "prezbiterom" to jest biskupovim sinom, smatrajući ga dosljedno u duhovnom smislu djedovim sinom. Na temelju takvog tumačenja Rački je zaključio da bi *gost* po položaju i službi odgovarao spomenutom velikodostojniku južnofrancuskih katara.[27] U osnovi takvo mišljenje prihvatili su poslije i neki drugi povjesničari. Tako je primjerice V. Klaić jednostavno napisao da se "gost smatraše zamjenikom i nasljednikom djedovim",[28] ali taj svoj navod ničim nije pobliže objasnio. Njegovo mišljenje u potpunosti prihvatio je Jordan A. Ilić.[29]

Što se pak tiče mišljenja da je *gost* imao položaj zamjenika crkvenog poglavara i da je odgovarao "starijem sinu" južnofrancuskih katara, treba reći da se tome protivi činjenica da je za razliku od drugih dualističkih crkava na Zapadu, kod *krstjana* istodobno postojalo po nekoliko dostojanstvenika s tim činom časti. Sasvim je izvjesno da *gost* u Crkvi bosanskoj zahvaljujući svom činu nije mogao obnašati dužnost djedovog zamjenika, jer je taj položaj mogao pripadati samo jednom od nekoliko članova crkvene hijerarhije s tim stupnjem časti. Protiv dužnosti *gosta* kao djedova zamjenika svjedoči izvorna građa u kojoj se ničim ne upućuje na takav zaključak. U skladu s tim, pitanje djedova nasljednika nije moglo biti riješeno na taj način, mada je izvjesno da njegova zamjenika treba potražiti

---

[25] Usp. **Šidak,** *"L'Eglise de Bosnie",* 18; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 165.

[26] Usp. **Петрановић,** *Богомили,* 141.

[27] Usp. **Rački,** *Bogomili X,* 183-185.

[28] **Klaić,** *Poviest Bosne,* 348.

[29] **Ilić,** *Bogomilen,* 49.

među *gostima.* Kako među njima nije bilo stupnjevanja časti kao kod katara, otpada mogućnost da je *gost* samim svojim činom postajao djedovim zamjenikom i nasljednikom. U postojećim okolnostima taj se dužnosnik morao odrediti na neki drugi način, po svemu sudeći, izborom. Taj čin trebalo bi promatrati u najtješnjoj povezanosti sa stupanjem na službu novog crkvenog poglavara, a jedan od *gostiju* je, kao član najviše crkvene hijerarhije, taj položaj mogao postići lakše od *staraca.*

S obzirom na činjenicu da su istraživači izjednačavali *gosta* po činu sa "starijim sinom", treba istaknuti da su neki povjesničari s razlogom odbijali takvo objašnjenje njihove službe i časti. Vrlo je zanimljivo mišljenje S. Ćirkovića, koji je upozorio da *gost* u terminološkom smislu nema analogije u crkvenoj i monaškoj organizaciji velikih dualističkih crkava i da nijedno od do sada predloženih objašnjenja u tom pogledu ne zadovoljava, pa se danas može ustvrditi kako podrijetlo naziva *gost* još nije pouzdano utvrđeno, a ni sam pojam potpuno objašnjen.[30] U tom smislu revidirao je svoje mišljenje D. Kniewald istaknuvši da je poistovjećivanje *gosta* sa "starijim sinom", kako ga je prikazao Rajner Sacchoni, vrlo nesigurno.[31] To mišljenje slijedili su potom J. Šidak i M. Loos. Prvi od njih dvojice je, protiveći se izjednačavanju *gosta* sa "starijim sinom", s razlogom istaknuo da je Crkva bosanska istodobno imala po nekoliko dostojanstvenika s tim činom, a južnofrancuski su katari imali samo jednog dostojanstvenika koji se nazivao *filius major.*[32] Češki bizantolog M. Loos[33] je također odbijao poistovjećivanje krstjanske hijerarhije s odgovarajućim činovima u dualističkim crkvama na Zapadu, jer suvremena svjedočanstva to ne dopuštaju.

Nakon što smo se osvrnuli na pokušaje da se odredi čin *gostiju,* ostalo je da se kaže nešto o djelokrugu njihove službe u Crkvi bosanskoj, koju su istraživači najčešće objašnjavali u skladu sa svojim shvaćanjima njezina ustroja. Većina ih je, unatoč osjetnim razlikama, sklona *goste* promatrati

---

[30] **Ћирковић,** *Историја Босне,* 105; **Isti,** *Bosnische Kirche,* 556; **Ицти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 16, bilj. 22.

[31] **Kniewald,** *Hierarchie,* 586-587; usp. **Šidak,** *Studije,* 352; **Ћошковић,** *О гостима,* 10; **Драгојловић,** *Хијерархија,* 58, bilj. 15.

[32] **Šidak,** *"Crkva bosanska",*112-114; **Isti,** *Gost,* 511; **Isti,** *Bogumilstvo,* 107; **Isti,** Studije, 98, bilj. 28; **Isti,** *"L' Eglise de Bosnie",* 19; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 166.

[33] **Loos,** *"Eglise bosnienne",* 156; **Isti,** *Dualist Heresy,* 302-303.

u širem smislu starješinske službe, koja bi se uglavnom sastojala od nadzora nad članovima "reda", zajednice, hiže, pa čak i šireg područja. Iako se takvo objašnjenje u osnovi može prihvatiti, treba ipak istaknuti da je podrijetlo njihova starješinstva kao nit vodilju većina istraživača dovodila u vezu s činom koji su imali. Takvo objašnjenje imalo bi svoje opravdanje u realnoj pretpostavci po kojoj bi najviši pripadnici crkvene hijerarhije obnašali najodgovornije dužnosti, poput službe nadzora, što se podudara u onim pojedinostima u kojima to dopušta ustroj i izgrađenost sljedbe.

Kako izvorna svjedočanstva u tom pogledu ne pružaju mnogo, njihove bi oskudne obavijesti upućivale na oprez. *Gosti* se pojavljuju s drugim predstavnicima Crkve bosanske u istovjetnim situacijama i od njih se razlikuju jedino po stupnju časti, ali obavljaju iste poslova, uglavnom u službi bosanske vlastele. Stoga je razložno mišljenje da su službu nadzora, odnosno starješinstva u nekim zajednicama obnašali i po dostojanstvu niži *starci,* jer su i jedni i drugi bili *poglaviti krstjani.* Sva razlika koja se među njima može uočiti svodi se na dosljedno navođenje naziva njihova čina i časti, pri čemu je *gost* kao viši dostojanstvenik dolazio ispred *starca.* Imajući to u vidu, nameće se pomisao da je *gost* u pogledu službe dobivao prednost pred *starcima* u onim zajednicama u kojima su se istodobno nalazili i jedni i drugi. Iz toga bi slijedio zaključak da služba sama po sebi nije određivala stupanj časti u Crkvi bosanskoj, nego je iz nje proistjecao hijerarhijski čin i čast, a u skladu s tim i ugled.

Među prvima nadzorni smisao službe *gostiju* istaknuo je V. Jagić, makar se nije upuštao u objašnjenje u čemu bi se ona trebala sastojati i na koji su je način oni obavljali.[34] Premda je on svoju misao o tome istaknuo uopćeno, ipak se jasno razaznaje smjer kojim su poslije krenuli drugi istraživači u potrazi za sadržajem nadzorne službe *gostiju,* što ih je dovelo do zaključka da se ta dužnost odnosila prije svega na brigu za članove "reda" koji su živjeli u redovničkim zajednicama, odnosno krstjanskim hižama. U tom smislu puno je određeniji bio A. Babić, koji je govoreći o obvezama *gostiju* i *staraca* naglasio da su oni u okvirima svojih dužnosti imali "zadaću da vrše nadzor nad zajedničkim domovima u kojima su, na način sličan redovničkom, živjele pojedine grupe pravih ili savršenih vjernika".[35]

---

[34] Usp. **Jagić,** *Ein neu entdeckter Beitrag,* 585-586.

[35] **Babić,** *Bosanski heretici,* 107-108; **Isti,** *Iz istorije,* 263.

Istraživači su nadzornu službu *gostiju* uglavnom shvaćali u širem smislu starješinstva nad redovničkom zajednicom, ali u vezi s tim nisu imali jedinstveno mišljenje. Premda su u svojim tumačenjima u osnovi zadržali mišljenje o njezinu nadzornom obilježju, mijenjali su joj djelokrug. Baveći se pitanjem Crkve bosanske M. Miletić se dotaknula i njezine hijerarhije. Pokušavajući objasniti pojedine nazive njezinih crkvenih dostojanstvenika, došla je do zaključka da se podudaraju službe priora Bilinopoljske izjave iz 1203, igumana u istočnom monaštvu i *gosta* Crkve bosanske. Sam naziv i službu *gosta* dovodila je u vezu s grčkim riječima ξένος, ξενοδοχεῖον i ξενοδοκός u značenju, stranac, gost, kuća za strance, gostinjac i gostoprimac.[36] To njezino objašnjenje, kako je upozorio D. Dragojlović,[37] teško može opstati, jer su ti grčki pojmovi u crkvenoslavenskom prijevodu Lukina evanđelja (Lk X, 34-35) i petoj glosi Srećkovićeva evanđelja prevedeni slavenskim riječima "gostinica" i "gostinik".[38] Za D. Mandića naziv *gost* je staroslavenska riječ koja svojim značenjem odgovara grčkoj riječi ξένος i latinskoj *hospes.* Nastojeći odrediti mjesto *gosta* u Crkvi bosanskoj, istaknuo je da su *krstjani* za svoje potrebe preveli starokršćanski naziv διάκονος slavenskom riječju **гость** koja je u srednjem vijeku mogla značiti i stranca koji je neko vrijeme boravio u tuđoj kući. Takvim razmišljanjem došao je do zaključka da je *gost* bio na čelu gostinjca te da je primao putnike i nadgledao njihovu podvorbu.[39] Svjestan proturječnosti u svojim razmišljanjima, pokušao je nesklad riješiti na taj način što je ustvrdio da je *gost* svoj ugled imao zahvaliti upravljanju novčanim sredstvima i kontaktima s vanjskim svijetom i vlastima.[40] Autor je nesumnjivo pogriješio, kad je

---

[36] Opširnije o tome raspravlja **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 117-121; usp. **Skok,** *Etimologijski rječnik I,* 595-596; **Драгојловић,** *Хијерархија,* 61-62. **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 16, bilj. 22, naglasio je da objašnjenje naziva *gost,* koje je dala M. Miletić nema oslonca ni u jeziku ni u izvorima.

[37] **Драгојловић,** *Хијерархија,* 61-62.

[38] "**приведе вь гостиницоу и прилежь емь и на ютрьны ишьдь изьмь в пѣнеза дасть гостиникоу**" – "**а гостиница** [**а**] **цоква, а гостникь петаѹ**", **Speranskij,** *Ein bosnisches Evangelium,* 177; usp. **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 21; **Ћирковић,** *Глосе,* 213.

[39] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 210-214; usp. **Šidak,** *Problem heretičke "Crkve bosanske",* 145; **Isti,** *Studije,* 341-342; **Драгојловић,** *Хијерархија,* 58-59.

[40] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 213.

počeo izmišljati razloge ugleda *gosta,* koji je predstavljao višeg crkvenog dostojanstvenika, pa je prema tome tu čast morao steći dotadašnjim djelovanjem na vjerskom polju unutar svoje Crkve, a ne svojom otvorenošću prema društvu. Tragom takvih razmišljanja pošao je M. Vego zaključivši da su *gosti* Milutin i Mišljen kao dostojanstvenici Crkve bosanske imali čast priora i nadglednika gostinjca. Redovnici u gostinjcu dvorili su goste i pružali im različite usluge za njihova zadržavanja u gostinjcu.[41] Neutemeljene zaključke o *gostima* iznio je Š. Bešlagić, kad je ustvrdio kako su oni imali položaj sličan katoličkom biskupu i pravoslavnom episkupu.[42]

Što se tiče starješinske službe *gostiju* treba reći da se s određenom sigurnošću može osloniti na izvorna svjedočanstva, koja upućuju na zaključak da su oni, uz druge dužnosti, obavljali službu starješina u krstjanskim zajednicama. Takav zaključak proizlazi iz podatka u ispravi bana Stjepana II. Kotromanića knezu Vukoslavu Hrvatiniću iz 1326-29, gdje se izričito navodi da je spomenuta darovnica pisana u hiži velikog gosta Radoslava, pri čemu je posebice naglašeno da se ona zvala njegovim imenom.[43] S razlogom se može zaključiti da je bosanskim suvremenicima bilo poznato da je starješina navedene hiže bio gost Radoslav, te je po njemu ona nosila ime. Takav način navođenja nije ostao usamljeni slučaj, nego je iz XV. st. poznato više takvih primjera, pa se u tri poznata slučaja u dubrovačkim ispravama krstjanske hiže u Ljupskovu,[44] Bradini[45] i Neretvi kraj Konjica[46]

---

[41] **Vego,** *Patarenstvo,* 110-111.

[42] **Bešlagić,** *Stećci i bogumili,* 8.

[43] **Thallóczy,** *Istraživanja,* 405; **Isti,** *Studien,* 11; **Соловјев,** *Одабрани споменици,* 106.

[44] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 186; usp. **Исти,** *Караванска трговина,* 136; **Исти,** *Српске земље,* 321.

[45] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 188; usp. **Исти,** *Караванска трговина,* 136; **Исти,** *Један прилог,* 43, bilj. 57; **Исти,** *Српске земље,* 321-322, bilj. 83; **Anđelić,** *Historijski spomenici,* 116, 128, 315; **Isti,** *Turski put,* 177; **Isti,** *Srednjovjekovni gradovi,* 182 i 184; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 309-310; **Fine,** *Bosnian Church,* 257; **Ковачевић Којић,** *Градска насеља,* 112, bilj. 5.

[46] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 215-216; usp. **Јиречек,** *Историја Срба II,* 278, bilj. 126; **Petrović,** *"Kršćani",* 202, bilj. 363; **Anđelić,** *Turski put,* 177; **Isti,** *Srednjovjekovni gradovi,* 180-184; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 308; **Fine,** *Bosnian Church,* 311-312; **Ковачевић Којић,** *Градска насеља,* 113, bilj. 6.

također nazivaju imenima njihovih starješina. Makar je iz tih primjera očito da su krstjanske hiže nazivane imenom njihovih starješina, pogrešno bi bilo *gostima* sužavati djelokrug službe samo na gostinjac.[47]

O starješinskoj ulozi *gostiju* rječitu potvrdu pruža podatak iz optužnice Bogiše Bogmilovića od 22. veljače 1441. u kojoj se osim nekoliko seljaka iz okolice Goražda optužuje patarenski *gost* sa svojom redovničkom zajednicom.[48] Iz toga podatka se vidi da su Dubrovčani znali da je starješina goraždanskih *krstjana* nosio najviše hijerarhijsko dostojanstvo Crkve bosanske, pa su to izrazili tako što su tamošnju krstjansku zajednicu nazivali njegovom. Neosporno je da su *gosti* imali starješinsku službu, što prije svega treba promatrati u vezi s njihovim hijerarhijskim dostojanstvom, jer tako u prvi plan dolazi povezanost između njihova čina i djelokruga službe. To je za posljedicu imalo tvrdnju tako da su *gosti* službom vezani uz veće krstjanske zajednice koje su uz svoju hižu imale gostinjac. S obzirom na činjenicu da je u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, osobito u prvoj polovici XV. st. poznato puno više hiža nego što je u suvremenim povijesnim vrelima zabilježeno dostojanstvenika s činom *gosta,* s pravom se nameće zaključak da nisu jedino *gosti* morali biti starješine krstjanskih zajednica, nego su tu službu obavljali i po činu niži *starci,* iz jednostavnog razloga što je svaka hiža morala imati svoga starješinu. Kako nije bilo dovoljno *gostiju* to je poglavar biran iz kruga dostojanstvenika u nekoj hiži, a to su, nakon spomenutih, svakako bili *starci,* koji su ostavili više vidljivih tragova o svojoj prisutnosti na javnoj pozornici.

Da nisu samo *gosti* obnašali službu starješina redovničkih zajednica Crkve bosanske svjedoči nekoliko primjera u kojima se spominju hiže i njihove starješine. U uputi dubrovačkim trgovcima od 21. rujna 1415. na čelu krstjanske zajednice u Ljupskovu nalazio se pataren Radojko, a poglavar hiže u Bradini u početku 1418. bio je pataren Milorad. Poznata su još dva primjera u kojima su zabilježena dvojica starješina krstjanske hiže

---

[47] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 210-214; usp. u vezi s tim **Šidak,** *Problem heretičke "Crkve bosanske",* 145; **Isti,** *Studije,* 341; **Isti,** *"L' Eglise de Bosnie",* 18; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 165-166; **Ћошковић,** *О гостима,* 12-13; **Драгојловић,** *Хијерархија,* 58-59.

[48] "supra Gos patarinum et supra suam familiam", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 195; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 217; **Isti,** *Bosanska crkva,* 228, bilj 137; **Fine,** *Bosnian Church,* 259-260; **Ћошковић,** *О гостима,* 27-28.

u Neretvi kraj Konjica, a riječ je o patarenima Obicenu i Bjelosavu. U vezi s tim podatcima potrebno je istaknuti dvije "neobičnosti", koje mogu unijeti pometnju i nesigurnost u ranije iznijeto mišljenje o starješinskoj službi *gostiju.* Naime, u spomenutim primjerima je očito da je riječ o većim krstjanskim hižama koje su, osim neophodnog prostora za redovnike, imale svoje gostinjce koji su u određenim prilikama služili kao svratišta i odredišta dubrovačkih trgovaca i njihovih karavana. Prema mišljenju, da bi službu *gostiju* trebalo isključivo vezati uz gostinjac i veće krstjanske hiže, u navedenim primjerima očekivalo bi se da se u toj ulozi pojave *gosti,* što se izvorima izričito ne potvrđuje. Zbog tih okolnosti ostaje nejasno pitanje njihovog hijerarhijskog čina i časti. Ima li se na umu da dubrovačka izvorna svjedočanstva znaju za "gosta patarena", i "starca patarena", te da spominju patarene Milorada, Obicena, Bjelosava i Radojka, moglo bi se zaključiti da su i obični redovnici, *krstjani* mogli biti na čelu redovničke hiže.

Navedeni podatci pokazuju da službu *gostiju* ne treba ograničavati samo na nadzor nad svratištem, kako je to primjerice učinio D. Mandić, koji je zapao u nemoguću situaciju da valjano objasni odnos i starješinstvo između hijerarhijski višeg *gosta* i nižeg *starca.* Ostajući dosljedan svojoj tvrdnji da su samo *starci* bili starješine hiža, potrudio se pokazati kako *gosti* tu dužnost u njima nisu obnašali, nego da im se služba odnosila samo na njezine gostinjce. Iz takvog objašnjenja službe *gosta* proizlazilo bi da je on u stegovnom smislu bio podložan *starcu.* Svjestan tog nesklada s izvornim podatcima, pokušao je opravdati veći ugled *gostiju* objašnjenjem da su oni svakodnevno dolazili u dodir s vanjskim svijetom i vlastima i da se to odrazilo na njihov hijerarhijski položaj. Opterećen dokazivanjem svoje tvrdnje o *gostu* kao načelniku gostinjca, pokušao je D. Mandić potražiti sličnost u drugim dualističkim crkvama, pa je došao do zaključka da su *krstjani* za svoje potrebe preveli starokršćansku riječ "διάκονος" staroslavenskim izrazom "**гость**".[49] U vezi s takvim objašnjenjem njihove službe treba reći da ono ne počiva na dobrim temeljima te da se za njega ne može naći potvrde u izvorima.

Neke sličnosti s Mandićevim mišljenjem o *gostu* i njegovoj službi iznijela je M. Miletić. Ona je istaknula da su naziv *gost* upotrebljavali *krstjani* u značenju riječi "gostoprimstvo" te da je bio u tijesnoj povezanosti sa

---

[49] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 212.

službom vezanom uz gostinjac *(hospitium),* koju je taj visoki crkveni dostojanstvenik obavljao. Tragom tog razmišljanja došla je do zaključka da je *gost* imao službu "hospitalariusa", odnosno upravitelja gostinjca.[50] Iako to objašnjenje na prvi pogled u potpunosti zadovoljava svojom logičnošću, ipak postoji nešto što zbunjuje pri pozornijem razmatranju razložnosti na kojoj je tumačenje zasnovano. Ako se služba *gosta* vezuje isključivo uz gostinjac većih krstjanskih hiža, tada se nameće zaključak o svjetovnom obilježju službe i osobe kojoj je bila povjerena. Priznati *gostima* posvjetovljenost, što je svojedobno učinio D. Kniewald,[51] ne može se prihvatiti, jer bi to vodilo odricanju duhovnog obilježja Crkve bosanske, od njezinog vrhovnog poglavara do redovnika. Tome se protivi dobro poznati način izrastanja članova crkvene hijerarhije iz "reda krstjana". Treba naglasiti da na nečiji uspon u crkvenoj hijerarhiji nisu utjecale zasluge stečene na području svjetovne djelatnosti u službi oblasnih gospodara, pa je teško shvatiti kako bi takva služba mogla dati naziv časti njezina najvišeg crkvenog dostojanstvenika. S druge pak strane, tvrditi da su *gosti* bili svjetovna lica, vodilo bi njihovu izdvajanju iz "reda krstjana", što je protivno izvornim svjedočanstvima.

Osim što služba upravitelja gostinjca nije bila jedina koju su *gosti* obnašali u djelokrugu svoje redovite djelatnosti, ona nije bila njima isključivo pridržana, jer se raspolaže s nekoliko podataka u kojima se jasno vidi da se uz hiže u Ljupskovu, Bradini i Neretvi kraj današnjeg Konjica izričito ne spominju *gosti* u vezi s tamošnjim krstjanskim zajednicama i njihovim hižama, pa ni kao starješine svratišta, koja su ondje postojala i predstavljala odredišta dubrovačkih trgovaca i njihovih karavana. Ti primjeri upućuju na zaključak da služba vezana uz gostinjac nije mogla određivati položaj *gostiju* na hijerarhijskoj ljestvici Crkve bosanske, jer su je jednako mogli obavljati i drugi među *krstjanima.* U onim zajednicama u kojima se pojavljuju, uz druge pripadnike i *gosti,* nadzor nad svratištima pripadao je starješini u okviru njegove službe. Ako se na čelu neke hiže nalazio *gost,* on je imao nadzor i nad svratištem, a ne stoga što bi mu ta služba bila is-

---

[50] **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 117; usp. **Borst,** *Katharer,* 155; **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 113-114; **Isti,** *Studije,* 98, bilj. 28; **Isti,** *"L' Eglise de Bosnie",*18; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 165-166.

[51] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 211, 274. Poslije je mišljenje unekoliko promijenio, usp. **Isti,** *Hierarchie,* 586-587.

ključivo namijenjena. S obzirom na određivanje službe *gostiju* nameće se zaključak da na njih treba gledati kao na nosioce sasvim određenog stupnja časti po kojoj su ih suvremenici dosljedno razlikovali. To zapažanje, čini se, utoliko točnijim ima li se na umu činjenica da su u pogledu poslova upravne naravi članovi crkvene hijerarhije općenito nazivani *strojnicima* ili *poglavitim krstjanima,* ali je i dalje strogo provođena i isticana razlika koja je proistjecala iz stupnja njihova čina i časti, što je redovito navođeno uz osobno ime svakog člana Crkve bosanske.

U vezi s određivanjem djelokruga službe *gostiju* u historiografiji je izneseno mišljenje po kome im je bila povjerena uprava nad većim područjem koje bi u organizacijskom i upravnom smislu pripadalo nekoj krstjanskoj hiži. Ideju o teritorijalnoj organizaciji Crkve bosanske iznio je prvi B. Petranović, kad je zaključio da su *gosti* kao djedovi pomoćnici bili teritorijalno raspoređeni.[52] Tim pitanjem podrobnije se pozabavila M. Miletić, koja je istaknula da su izrazi "Goysauus gost patarinus" dubrovačke isprave iz 1441. i "gost uskopaljski" iz oporuke gosta Radina Butkovića u najtješnjoj povezanosti s pojmom upravljanja širim područjem *(contrata, districtus)*.[53] U izvorima XV. st. u dva navrata uistinu se spominju "contrate" krstjana; prvi put u dubrovačkoj ispravi od 24. listopada 1416, kojom se kramar Radoslav Berojević obvezao dopratiti karavanu s tovarima robe "ad Glupscouo ad patarinorum contratas",[54] drugi put navedena je u optužnici Andrije Pribinića i Milaša Pribilovića, koju su 3. siječnja 1441. podnijeli protiv braće Pribislava i Radosava te njihova punca Božićka, jer je jedan od njih, nakon što je kao poslanik dvojice dubrovačkih trgovaca ishodio sprovodno pismo od gosta Gojsava, kojim je karavani bio zajamčen nesmetan prolaz kroz to područje, otišao s propusnicom ne sačekavši

---

[52] **Петрановић,** *Богомили,* 141.

[53] **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 118-120; usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 25-27; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 228-229. U vezi s tim treba istaknuti Šidakovo mišljenje po kome se pod krstjanskim "contratama" podrazumijevaju njihovi zemljišni posjedi *(possessiones),* **Šidak,** *"L'Eglise de Bosnie",* 17-18; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 164, mada je iz izvora vidljivo da pojam ima teritorijalno značenje.

[54] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 187; usp. **Јиречек,** *Историја Срба II,* 278, bilj. 125; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 229, bilj. 138.

ostale.[55] Prema navodima iz te optužnice krstjanski starješina, gost Gojsav, je izdavao dubrovačkim trgovcima dokumente o slobodnom prolazu i oduzimao robu onima koji takvu ispravi nisu imali kod sebe. S tim u vezi treba upozoriti da su osobnu i imovinsku sigurnost strancima u Bosni jamčili vladar i pojedini oblasni gospodari, svaki na području zemalja pod svojom kontrolom. U tu svrhu njihovi činovnici izdavali su odgovarajuće propusnice za ljude i robu, ali i zadržavali pojedince i oduzimali im imovinu ako takve dokumente nisu imali.[56] S obzirom na spominjanje gosta Gojsava i zaključke koji su na temelju toga izvođeni u historiografskoj literaturi, S. Ćirković je upozorio da su u tumačenju tog dokumenta previđane neke bitne činjenice.[57] Istraživači su previđali podatak u kome se izričito tvrdi da je gost Gojsav u navedenom slučaju nastupao zajedno sa službenikom *(valiosus)* vojvode Stjepana Vukčića.[58] Spominjanje Kosačina namjesnika u Goraždu dokaz je da je tu bila uspostavljena njegova uprava te gost Gojsav nije bio predstavnik neke paralelne, crkvene administracije. Na temelju toga teško je odgovoriti u kom je svojstvu predstavnik hijerarhije Crkve bosanske sudjelovao u navedenim radnjama.

Premda dva navedena podatka spominju područja patarena "patarinorum contratas", jedino na temelju njih teško bi bilo graditi neku pouzdaniju predodžbu o teritorijalnom ustroju Crkve bosanske. Teško se oteti dojmu da izrazi "patarinorum contratas" i "per eius contratam" podrazumijeva-

---

[55] "dicentes quod ipsi existentes subtus Boraç, miserunt unum eorum nuntium ad Goysauum gost patarenum ad impetrandum et petendum salvum conductum quod ipsi possent cum rebus suis secure transire *per eius contratam* (podvukao – P. Ć.) sine impedimento", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 195. Pozadinu tog događaja iscrpno je objasnio **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 228-230.

[56] Opširnije je o tome pisala **Čučković,** *Parnica,* 393-404.

[57] **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 229.

[58] "Et ipse patarinus cum valioso voyvode Stiepani fecit sibi dictum salvum conductum quem habuit supra scriptus Radossauus et ipsum postea dedit Bosigcho suprascripto et ipse Bosigchus postea ivit cum dicto salvo conductu ad ipsos Andream et Milas socios quem salvum conductum ipsi Andreas et Milas pecierunt ipsi Bosicho et ipse Bosichus noluit ipsum sibi dare et accepit ipsum in se et incepit ire ad viagium cum ipso salvo conductu et precedere dictos Andream et Milas et ipsi se posuerunt ad transiendum post ipsum Bosighum sub spe dicti salvi conductus", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 195. O upotrebi i značenju riječi "valiosus" usp. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 229, bilj. 139.

ju određeno područje koje je u organizacijskom pogledu pripadalo nekoj hiži te da njezini članovi opslužuju sljedbenike u njihovim duhovnim potrebama. Patarenske "contrate" spominju se u okolici Ljupskova, gdje su zasvjedočeno postojale "domus Christianorum" tako da bi s razlogom te izraze valjalo poimati u istom smislu. Tako je izraz "per eius contratam" za područje goraždanskog gosta Gojsava, koji je bio starješina tamošnje redovničke zajednice, označavao teritorij koji je bio različit od drugih patarenskih područja. Iz navedenih podataka dalo bi se zamisliti da su hiže mogle imati svoje područje opsluživanja. Shvaćeno u tom smislu područje koje je upravno pripadalo nekoj hiži bilo je podložno njezinom starješini. Mogućnost postojanja određenog upravnog područja podređenog nekoj krstjanskoj hiži ne nosi u sebi nikakvu nelogičnost, ali treba istaknuti da dostupni izvorni podatci, zbog oskudnosti i poslova u vezi s kojima su nastajali, nisu dovoljni da bi se na osnovu njih pouzdanije moglo utvrditi kako je u upravnom i teritorijalnom smislu Crkva bosanska bila organizirana, koliki su prostor takve jedinice obuhvaćale i kako su one u stvarnosti djelovale.

S obzirom na ustroj Crkve bosanske, očekivalo bi se da je ona na isti način bila organizirana i na terenu, ali osim neposrednog prostora uz hiže, nema nikakva traga postojanju većih upravnih područja s hižama kao središtima upravne organizacije. Čini se razložnim pretpostaviti da pojavu samo jedne vrste crkvene organizacije na terenu treba promatrati u tijesnoj povezanosti s činjenicom da su se kao upravitelji na čelu krstjanskih hiža nalazili ne samo *gosti* i *starci* nego i obični *krstjani,* što bi značilo da Crkva bosanska nije poznavala složenu upravnu podjelu koja bi počivala na stupnju hijerarhijskog čina i časti. S tim u vezi moglo bi se zaključiti da Crkva bosanska nije imala potrebe za takvom teritorijalnom organizacijom, jer su pripadnici njezine hijerarhije podjednako obnašali starješinsku službu u okviru svoje djelatnosti. Pripadnici neke krstjanske redovničke zajednice su najvjerojatnije opsluživali vjernike Crkve bosanske na svom području, ali se zbog šutnje suvremenih izvornih svjedočanstava u vezi s tim malo što može pouzdano reći. Postojanje vjerskih obrednika te obveza da se *krstjani* i njihovi vjernici sastaju u određene dane radi molitve, upućuje na pretpostavku da je vjerski život svih sljedbenika Crkve bosanske bio mnogo dinamičniji nego što se to obično misli.[59] Duhovne potrebe

[59] Mišljenje u tom smislu iznio je **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 26.

vjernika nametale su potrebu održavanja takvih veza s *krstjanima,* pa je u takvim uvjetima mogla biti izgrađena ili iz ranijeg vremena zadržana teritorijalna organizacija krstjana na samostanskom principu. Tom mišljenju bio je blizak V. Ćorović, kada je ustvrdio da su *gosti* imali svoje parohije, izjednačivši ih s običnim župnicima u pravovjernim crkvama, iako je znao da su oni bili najviši članovi crkvene hijerarhije svoje sljedbe.[60] Samo spominjanje "patarinorum contratas" čija se uloga i značenje ne može pobliže odrediti ipak upućuje na zaključak da Crkva bosanska nije imala izgrađenu organizaciju poput Katoličke ili Pravoslavne crkve toga doba. Objašnjenje za to trebalo bi potražiti u njezinom izrastanju iz "ecclesiae bosnensis", odnosno katoličke Bosanske biskupije i monaškog reda koji je utisnuo pečat novoj crkvenoj organizaciji. Stoga je ona do svoje propasti zadržala samo osnovne upravne i teritorijalne jedinice pod nadzorom samostanskih starješina koje je imala još u svojoj pravovjernoj jezgri.

Premda je u oba poznata primjera sadržan isti smisao koji upućuje na starješinstvo u upravnom i teritorijalnom smislu, ipak u tom pogledu mnogo je izričitiji spomen "contrate" gosta Gojsava, budući da se to područje naziva njegovim. Važnost i aktualnost tog kraja proistjecale su iz činjenice da se nalazio u pograničnom području između zemalja vojvode Stjepana Vukčića i njegovih rođaka Pavlovića, što mu je osiguralo posebno mjesto u njihovim odnosima opterećenim ratom. Početkom četrdesetih godina XV. st. "contrata" gosta Gojsava bila je u posjedu vojvode Stjepana Vukčića, koji je goraždanskog gosta postavio da s neimenovanim Kosačinim lokalnim namjesnikom s posebnim ovlaštenjima obavlja različite poslove na tom osjetljivom području. Pojavljivanje gosta Gojsava u toj ulozi nije usamljen primjer da pojedinac u svoje ili ime svojega gospodara izdaje isprave o slobodnom prolazu, kojima se jamči osobi koja posjeduje takav dokument da ga neće zadesiti nikakvo zlo niti će protiv njega biti primijenjene represalije. Takvu ispravu izdao je 27. veljače 1445. starac Radin s još dvojicom Kosačinih izaslanika, Vukmanom Jugovićem i Vukašinom Sankovićem, za braću Krankoviće.[61] Iako se u dubrovačkoj ispravi od 3.

---

[60] **Ћоровић,** *Хисторија Босне,* 187. Protivno njemu **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 562; **Isti,** *Bosanska crkva,* 229, bilj. 138, potpuno odbija postojanje teritorijalne organizacije u Crkvi bosanskoj.

[61] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 197; usp. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 230, bilj. 141. O toj dubrovačkoj obitelji pisao je opširnije **Tošić,** *Hranković,* 87-101.

siječnja 1441. izričito kaže da su tužitelji poslali jednog svog poslanika gostu Gojsavu da im od njega ishodi sprovodno pismo kako bi nesmetano mogli sa svojom robom proći "per eius contratam".[62] On ipak ne nastupa kao samostalni nositelj vlasti, nego se pojavljuje kao jedan od namještenika u službi vojvode Stjepana, pa stoga navedeni izraz ne podrazumijeva gosta Gojsava kao nekog oblasnog gospodara, nego stavlja do znanja da je on u tom kraju kao starješina krstjanske hiže imao nadzor i nad okolnim područjem. Dolaskom tog kraja pod Kosačinu vlast ništa se bitno nije promijenilo, osim što je gost Gojsav stupanjem u njegovu službu preuzeo na sebe neke dužnosti neophodne za normalno funkcioniranje vlasti u mjestu u kome je on kao starješina tamošnje krstjanske zajednice uživao ugled. U potrazi za objašnjenjem uloge gosta Gojsava, kako je ona prikazana u spomenutoj optužnici iz 1441, ne treba ispustiti iz vida ni činjenicu da su članovi Crkve bosanske bili pismeni ljudi, što ga je preporučilo Kosači da mu povjeri izdavanje dokumenata u ime novog goraždanskog gospodara. Dobro je poznato da su hiže bile mjesta u kojima su pisane i čuvane različite isprave.

Osim objašnjenja da se pod pojmom "contrata" ima podrazumijevati teritorijalna organizacija Crkve bosanske, bilo je i takvih pokušaja tumačenja tog pojma prema kojima su se tako nazivali posjedi krstjanskih hiža.[63] Novija istraživanja upozoravaju na mijenjanje ranijih shvaćanja o Crkvi bosanskoj u pogledu posjedovanja dobara, pa i zemljišnih posjeda. Po S. Ćirkoviću *krstjani* su imali svoje baštinske posjede, a osmanski izvori također potvrđuju postojanje zemljišta koja su pripadala krstjanskim zajednicama. Za takvo mišljenje našao je potvrdu i u djelu pape Pija II., po kome su patareni koji se nisu htjeli pokrstiti morali napustiti zemlju.[64] Zemljišni posjedi Crkve bosanske ipak su nešto sasvim drugo i nemaju nikakve veze s onim što su bile "contrate". Izjednačavanje zemljišnih posjeda s područjima djelovanja članova određene krstjanske zajednice, upućivalo bi na zaključak da je Crkva bosanska bila veliki zemljoposjednik

---

[62] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 195.

[63] **Šidak,** *"Crkva bosanska",*104; **Isti,** *Studije,* 346, bilj. 220; **Isti,** *"L' Eglise de Bosnie",*17-18; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 164.

[64] **Ћирковић,** *Историја Босне,* 283; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 27, bilj. 64. O zemljišnim posjedima Crkve bosanske na temelju osmanskih izvora pisao je opširnije **Hadžijahić,** *Zemljišni posjedi,* 461-480.

za što je teško naći potvrdu u izvorima, u kojima se njezini zemljoposjedi nijednom ne spominju na taj način. Protivno tome, izvori razglašenog bogatstva njezinih pripadnika zasigurno nisu bili u njihovim zemljišnim posjedima, nego u uslugama koje su pružali bosanskoj i okolnoj vlasteli te Dubrovčanima, što potvrđuju primjeri gostiju Milutina i Radina Butkovića. Tek neki od poznatih *gostiju* doista su posjedovali privlačnu imovinu, tako da se s razlogom može tvrditi da glasine o pohlepi bosanskog kralja za njihovom imovinom nisu bile bez osnova, ali bi sasvim pogrešno bilo njihovu imovinu vezati isključivo uz zemljišne posjede.[65] Što se njih tiče današnja historiografija o tome teško može nešto određenije reći. S određenim razlogom može se pretpostaviti da su bili vrlo skromnih razmjera te u tome treba potražiti jedan od razloga što Crkva bosanska nikad nije postala feudalni veleposjednik, a o njezinim se pripadnicima ne govori kao o crkvenim feudalcima niti se oni kao takvi pojavljuju na javnoj i političkoj sceni srednjovjekovne bosanske države.

Iako su *gosti* bili prije svega crkveni dostojanstvenici, a poslije su postali "kućane" rusaške gospode, treba istaknuti da je njihova duhovna djelatnost slabo poznata. Kao po nekom pravilu u domaćoj i stranoj izvornoj građi o tome se ne govori, pa se o djelokrugu njihove crkvene službe može tek manje ili više razložno pretpostavljati. Dragocjene podatke u tom pogledu pružaju prizori i poruke na nadgrobnim spomenicima, na kojima su slikom i riječju zabilježene njihove poruke i prikazana obilježja službe i časti. Ipak, u pojedinostima nesigurna tumačenja simbolike na stećcima mogu unijeti više zabune nego svjetla. Tako je bilo s tumačenjem simbola pastirskog štapa prikazanog u obliku slova "T". Istraživači su bili mišljenja da se na temelju tog znaka na bosanskim nadgrobnim spomenicima može govoriti o članovima Crkve bosanske, točnije o *gostima.*[66] Podlogu za tu tvrdnju našli su u tom znaku uklesanom na stećku gosta Milutina Crničanina u Humskom kod Foče,[67] ali se ne bi smjelo izgubiti iz vida da je štap imao svoju simboliku i u pravovjernom kršćanstvu. Tako je primjerice

---

[65] **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 146; usp. **Piccolomini,** *Commentarii,* 227; **Assemani,** *Kalendaria V,* 87; **Matasović,** *Tri humanista,* 247; **Ćošković,** *Tomašev progon,* 43-50.

[66] O tumačenju simbolike motiva štapa usp. **Bešlagić,** *Stećci u Bitunjoj,* 98; **Vego,** *Patarenstvo,* 119-120; **Wenzel,** *Ukrasni motivi,* 93; **Ista,** *Bosanski stil,* 23.

[67] **Скарић,** *Гроб,* 79-82.

sipontski nadbiskup Girard, izaslanik pape Grgura VII. na splitskom saboru, prema ispravi iz 1074, izjavio da se opati uvode u čast opata štapom u ruci.[68] Unatoč razložnoj usporedbi prizora na stećku gosta Milutina s onim na nadgrobnim spomenicima koji su ukrašeni na sličan način, narodna predaja je preko takvih stećaka bez natpisa sačuvala uspomenu na vrhovne poglavare Crkve bosanske, pa se neki od njih u narodu dotičnog kraja nazivaju djedovim stećcima. Protivno mišljenje iznio je M. Vego, ustvrdivši da motiv štapa na stećcima ne označava nikakv simbol djedova položaja te ga stoga ne treba držati djedovskim štapom, jer gost Milutin drži takav štap u ruci, iako nije bio *djed.* Takvi motivi mogu se vidjeti na stećcima na Pod Jarmu na Kupresu, u Humskom kraj Foče, Stuparima kraj Kladnja, kraj Skender Vakufa, u Imljanima, kraj Visokog, Goranima i Gošića Hanu kraj Ostrošca, kraj Vlađevine na Glasincu, kraj Borča, na Visočici kraj Velikog Jezera i Banji Stijeni kraj Rogatice.[69] U skladu s tim autor je odbacio tvrdnju da su nadgrobni spomenici s motivom štapa pripadali poglavarima Crkve bosanske. Po njemu, simbolika tog motiva ne predstavlja nikakvo posebno obilježje koje bi pripadalo isključivo krstjanskim dostojanstvenicima nego se on općenito odnosio na redovnike. U prilog tom mišljenju naveo je podatak da se na pečatu Bosanske vikarije nalazio lik franjevca sa štapom.[70] Milutin je tu prikazan s karakterističnim znacima svoje crkvene službe – štapom i knjigom[71]. Tumačeći simboliku na njegovu stećku M. Vego je iznio mišljenje da tu motiv štapa nije ni u kakvoj vezi s dualističkim učenjem Crkve bosanske kojoj je pokojnik pripadao nego ga treba dovesti u vezu s njegovom diplomatskom službom u kojoj se istaknuo i zauzvrat primao bogate darove od bosanske i srpske gospode. Gledano u tom smislu ni knjiga koju pokojnik drži u ruci ne bi bila knjiga Evanđelja nego nekakva knjiga koja bi sadržavala diplomatske spise koji su mu bili neophodni za obavljanje diplomatskih poslova.[72] Pri objašnjavanju simbolike na Milutinovu stećku ne bi se smjelo smetnuti s uma da je on bio

---

[68] **Stipišić-Šamšalović,** *Diplomatički zbornik I,* 136-137.

[69] **Bešlagić,** *Kupres,* 180-181; **Vidović,** *Simbolične predstave,* 123; **Vego,** *Patarenstvo,* 120; **Miletić,** *Stećci,* 152; **Иста,** *Неке карактеристике,* 461-462.

[70] **Vego,** *Kulturni karakter,* 318, 332, bilj. 31; **Isti,** *Iz historije,* 395 i bilj. 31.

[71] **Sergejevski,** *Slike pokojnika,* 132.

[72] **Vego,** *Kulturni karakter,* 318, 332; **Isti,** *Iz historije,* 395.

viši član hijerarhije Crkve bosanske te da se u njegovu primjeru ne može raditi o svjetovnom licu, kako bi Vegino tumačenje sugeriralo. Kad je u pitanju simbolika na nadgrobnim spomenicima i njezino tumačenje tada treba biti vrlo oprezan, jer se na većini njih ne nalazi nikakav natpis koji bi sadržavao podatke o pokojniku te se današnji istraživač u tim slučajevima ne može osloniti na zapisane poruke nego tek na predaju, ako je sačuvana. U takvim okolnostima teško se može utvrditi hijerarhijski čin pokojnika na čijem se stećku nalaze motivi za koje su istraživači skloni tvrditi da pripadaju duhovnim licima.

Kao što se isključivo na tumačenju simbolike na stećcima ne može dokazivati da je neki pokojnik doista nosio hijerarhijski čin i čast *gosta,* još je nesigurnije na osnovu takvih dokaza tvrditi da svaki stećak koji je ukrašen pastirskim štapom pripada nekom od članova hijerarhije Crkve bosanske ili njezinu vrhovnom poglavaru. U pogledu određivanja čina i časti pripadnika njezine hijerarhije pokopanih ispod takvih spomenika treba biti puno oprezniji nego što su u vezi s tim pitanjima bili Ć. Truhelka, A. Solovjev i G. Wild. Na veći oprez upućuju rezultati novijih proučavanja stećaka i njihove umjetnosti, što potvrđuje pronađeni stećak sa sličnim prizorima. Iz njegova se natpisa saznaje da je pripadao krstjaninu Ostoji,[73] običnom redovniku Crkve bosanske, a ne članu njezine hijerarhije. Nakon pronalaska stećka krstjanina Ostoje u Zgunji kraj Srebrenice postalo je sasvim izvjesno da prikazi pastirskog štapa na nadgrobnim spomenicima ne pružaju pouzdan oslonac pri određivanju hijerarhijskog dostojanstva u Crkvi bosanskoj. S obzirom na tu činjenicu može se govoriti o pripadnosti pojedinih pokojnika crkvenoj hijerarhiji samo u onim slučajevima u kojima se stupanj njihove časti izričito navodi. Što se pak tiče pastirskog štapa na stećcima i njegova prikaza, treba reći da njegova simbolika prije svega izražava duhovno obilježje službe pripadnika Crkve bosanske, koja je u osnovi bila jednaka za sve *krstjane* bez obzira na njihovo hijerarhijsko dostojanstvo.

---

[73] **Bešlagić,** *Novopronađeni natpisi,* 138-139; **Isti,** *Stećci u Bitunjoj,* 98; **Isti,** *Stećci i njihova umjetnost,* 50; **Isti,** *Stećci i bogumili,* 8; **Isti,** *Leksikon,* 71, 140; usp. **Šidak,** *Studije,* 306, bilj. 53. **Vego,** *Zbornik IV,* 141, iznio je mišljenje da krstjanin Ostoja nije bio redovnik Crkve bosanske. U defteru broj 432 iz prve polovice XVI. st. spominje se u Donjoj Zgunji u nahiji Osat baština *krstjana* Ostoje i Vladislava, usp. **Okiç,** *Les Kristians,* 124; **Wenzel,** *Ukrasni motivi,* 93.

U složenim vjerskim prilikama kakve su bile u Bosni u XV. st. briga oko očuvanja učenja Crkve bosanske dobila je posebno mjesto, pa je bila povjerena crkvenim dostojanstvenicima i običnim redovnicima. *Gosti* su u skladu s tim potrebama bili zaduženi da kao branitelji vjere i čuvari pravovjerja bdiju nad čistoćom vjerskog učenja na što je suvremenike trebao podsjetiti pastirski štap koji je bio čest motiv na stećcima. Prikazi štapa u obliku slova "T" simboliziraju evanđeosko pastirstvo i s drugim motivima bacaju svjetlo na duhovnu službu svih *krstjana,* koja se sastojala u naučavanju i tumačenju vjerskog učenja njihove Crkve, jer ih u tim okolnostima najčešće prikazuju ukrasi na nadgrobnim spomenicima. Valja istaknuti da su na prizorima s nadgrobnih spomenika pokojnici prikazivani isključivo kao duhovne osobe koje su potpuno predane svom pozivu i poslu. Takva predodžba o njima ne može se dobiti na temelju pisanih svjedočanstava, s obzirom na činjenicu da su se pojavljivali u najrazličitijim svjetovnim službama, koje nemaju ništa zajedničkog s duhovnom djelatnošću koju su redovno obnašali. U novim okolnostima neki članovi Crkve bosanske nisu mogli odoljeti iskušenjima da postupe protivno moralnim načelima koja su ih preporučila bosanskom društvu. Posljedica krize morala koja ih je zahvatila bile su optužnice koje su protiv njih podizali suvremenici.

Kad se govori o *gostima* Crkve bosanske na javnoj, političkoj i duhovnoj pozornici, uočavaju se posebnosti koje obilježavaju njihovu službu. Poznate članove crkvene hijerarhije s činom i čašću *gosta* može se podijeliti u četiri skupine; a) koji su ostavili traga u bosanskoj i dubrovačkoj diplomatičkoj građi, b) koji su poznati iz natpisa i ornamentalnih ukrasa na stećcima, c) koje spominje oporuka Radina Butkovića, i d) koje navode osmanski izvori. Svaka od tih skupina nosi u sebi dovoljno posebnosti koja ih prikazuje na drukčiji način, a tek zajedno te vijesti upotpunjuju našu predodžbu o tim dostojanstvenicima. Posebnosti navedenih skupina *gostiju* odnose se na službu koju su obavljali i ulogu u kojoj su se pojavljivali. Tako proizlazi da su *gosti* poznati iz natpisa i motiva na stećcima prikazivani gotovo isključivo kao duhovne osobe, za razliku od onih poznatih iz pisanih bosanskih i dubrovačkih izvora, koji se najčešće navode kao ljudi oblasnih gospodara u čijoj su službi nastupali. *Gosti* iz Radinove oporuke prikazani su pak kao visoki crkveni dostojanstvenici koji vode brigu oko ostavštine koju im je oporučitelj namijenio. Najoskudniji su podatci osmanskih izvora u kojima su zabilježena imena samo trojica zasad poznatih dostojanstvenika s tim hijerarhijskim činom.

Iz prve skupine primjerice su poznata četvorica *gostiju* bosanskih krstjana i to, Raškoje, Mišljen, Milutin i Milorad. Spomen gosta Raškoja nalazi se na stećku iz sela Košarića (danas Bogutovo Selo) kraj Ugljevika, na kome je nepotpuno očuvan natpis o pokojniku i osobama koje su dale podići novi nadgrobni spomenik.[74] Iz natpisa se saznaje da je gost Raškoje bio sin nekog po imenu nepoznatog plemića kome je kao svom ocu dao podignuti nadgrobni spomenik i na njemu urezati, osim spomena svog oca, svoje ime te naziv hijerarhijskog čina koji je stekao.[75] Iz tog natpisa ništa se ne saznaje o vjerskom životu i poimanjima običnih vjernika Crkve bosanske, kakav je bio Raškojev otac. To zapažanje je utoliko značajnije, ukoliko se ima u vidu da je novi nadgrobni kamen svom ocu podigao dostojanstvenik Crkve bosanske s najvišim hijerarhijskim činom. Općenito se na stećcima koji pripadaju duhovnim licima, osim pobožnih poruka, često nalaze ukrasni motivi koji ih prikazuju kao vrlo brižljive osobe koje se predano bave vjerskim učenjem i nadzorom nad duhovnim životom povjerenih im vjernika. Teško je objasniti zašto je tu izostao makar i tračak svjetla koje bi ukazivalo na vjerski život tog bosanskog feudalca čiji se sin uzdigao do najviše časti u svojoj Crkvi. Umjesto pobožnih misli, u prvi plan ističe se zemljoposjed koji je za života uživao, a na kome je nakon smrti pokopan. Ukorijenjenost u svojoj zemlji bila je kod njih jača od priželjkivanog nebeskog blaženstva. S tim u vezi nameće se pomisao kako je sekularizacija tako snažno zahvatila bosansko društvo i Crkvu bosansku da je misao na život nakon smrti izostajala čak i na kraju ovozemaljskog životnog puta.

S obzirom na podatke koje istraživačima pružaju o *gostima,* mnogo su zanimljiviji natpisi sa stećaka u Puhovcu kraj Zenice i Humskom kraj

---

[74] "**ѧс**]**е леж**[**и ѓадо** ...] **наиѣь** [**на свои**] **на пле**[**менито**]**и постави на нем**[**ь**] **камень нови гость ѓа**[**ш**]**коє и ѓадов**[**ь**] **с**[**и**]**нь**", **Трухелка,** *Натписи,* 348; **Isti,** *Bosanska crkva,* 793, je ime "gosta" pročitao kao Ratkoje. Natpis su objavili **Стојановић,** *Записи и натписи III,* 4; **Vego,** *Zbornik IV,* 135; **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 188; **Ћошковић,** *О гостима,* 14.

[75] Ranije sam mislio da je Raškoje tek nedavno postao gostom, danas sam skloniji pridjev "novi" vezati uz prethodnu riječ "kamen", što mijenja smisao poruke, jer je riječ o postavljanju novog nadgrobnog spomenika, usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 14-15.

Foče. Prvi od njih pripada gostu Mišljenu.[76] Njega su neki od istraživača poistovjećivali s istoimenim *starcem* koji je u polovici siječnja 1404. predvodio izaslanstvo kralja Ostoje i djeda Radomira u Dubrovnik.[77] Osim spomena samog imena gosta Mišljena, u natpisu se odražava i vjerovanje *krstjana*, prema kome je uglednom dostojanstveniku njihove Crkve starozavjetni patrijarh Abraham iskazao veliku gostoljubivost. Iz takvog shvaćanja proistječe moć samog pokojnika da pred licem Božjim zagovara svoje vjerske sljedbenike, koji su mu se, čini se, čitajući natpis tom molbom obraćali. Natpis je rano pobudio pozornost povjesničara među koje je unio neke nedoumice u pogledu shvaćanja vjerskog učenja Crkve bosanske, koje je sljedbenik bio gost Mišljen. Najveću zabunu unosio je spomen "Isusa edinog", koji se u pravovjernom kršćanstvu naziva "jedinorođenim". Drugi neočekivani i po sadržaju zanimljivi podatak u tom natpisu je spomen starozavjetnog patrijarha Abrahama, s obzirom na to da su pristaše dualističkih crkava načelno odbacivale Stari zavjet, pa se to mislilo i za *krstjane* u Bosni. Kako vjersko učenje Crkve bosanske nije u središtu naše teme, to pitanje ostaje po strani našeg zanimanja.[78]

Ono što nas ovom prilikom prije svega zanima odnosi se na podatak u kome se navodi da je Abraham po uredbi priredio gostu Mišljenu svoje veliko gostoprimstvo. Ne ulazeći u odnos Crkve bosanske prema Starom zavjetu i prema štovanju starozavjetnih patrijarha i proroka, ističemo da je upravo na tom podatku M. Miletić zasnovala svoje mišljenje o značenju naziva čina i djelokruga službe najvišeg hijerarhijskog dostojanstvenika u

---

[76] "асе лежи добри гдн҃ь гость мишлень комꙋ бише пр[иѳедно] по ꙋредби авраамь своє велико гостолꙋбство [господи]не добр када придешь придь гда нашега исꙋ[ха] едно[га спо]мени и нась своихь рабов писа г м", **Трухелка,** *Старобосански споменици,* 778; **Isti,** *Slavische Inschriften,* 349-350; **Стојановић,** *Записи и натписи III,* 10; **Vego,** *Zbornik IV,* 61; **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 110-121; **Bešlagić,** *Stećci centralne Bosne,* 99-100; **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 188; **Isti,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 371; **Solovjev,** *Le symbolisme,* 98-99.

[77] **Petrović,** *"Kršćani",* 201, bilj. 359, je pretpostavljao da je gost Mišljen istovjetan istoimenom *starcu* iz siječnja 1404. U opširnijem osvrtu na njegov stećak i natpis, **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 110-121, je to mišljenje ocijenila vrlo vjerojatnim, što su poslije prihvatili **Kniewald,** *Hierarchie,* 587; **Bešlagić,** *Stećci centralne Bosne,* 100; **Fine,** *Bosnian Church,* 227.

[78] U vezi s tim upućujemo na opširan prikaz i tumačenje tog podatka koje je dala **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 112-116.

Crkvi bosanskoj.[79] Treba istaknuti da riječ "**гостолюбьство**" u značenju latinske riječi *hospitalitas* ne predstavlja nikakvu aluziju na Mišljenov čin i službu koju je obavljao u svojoj Crkvi kao član njezine hijerarhije, nego izražava njegovo vjersko uvjerenje i iskreno nadanje da će mu kao "pobožnom gostu" uistinu pripasti mjesto među onima koji su zaslužili vječni život. Navedeni izraz iz nadgrobnog natpisa gosta Mišljena nema nikakve veze s činom i službom *gostiju,* što opovrgava podatak iz Pavlove poslanice Hebrejima (Heb 13, 2), gdje se on poziva na starozavjetnu preporuku gostoljubivosti,[80] koja je nastala puno prije nego što su se u kršćanstvu pojavili heretički pokreti sa svim svojim specifičnostima. Na podatke iz Pavlove poslanice upozorio je F. Šanjek u objašnjenju koje je dao u vezi s natpisom gosta Mišljena.[81] Vezivanje *"gostoljubivosti"* samo uz *goste* i njezino povezivanje s njihovom službom bilo bi pogrešno, s obzirom na to da se taj njezin dio ne može pouzdanije utvrditi, a sam nadzor nad gostinjcem teško da bi bio dovoljan da nametne naziv hijerarhijskom činu i časti *gostiju.*

U pogledu određivanja uloge *gostiju* i njihova vjerskog učenja još zanimljivije podatke pruža natpis na stećku gosta Milutina Crničanina u Humskom kraj Foče.[82] S obzirom na bogat sadržaj natpis je pobudio ve-

---

[79] Usp. **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 117-121. **Глушац,** *Истина,* 189; **Исти,** *Назив,* 52; **Sadnik,** *Reformbewegungen,* 265, su mišljenja da su *gosti* bili stranci u svojim redovničkim zajednicama, koji su se uspjeli nametnuti za starješine ostalim članovima. Takvo objašnjenje nema podlogu u povijesnim vrelima prema kojima su *gosti* jednako *krstjani* kao što su to bili i *starci,* a svi su oni redovnici Crkve bosanske.

[80] Usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 16, bilj. 39.

[81] **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 188, bilj. 45.

[82] Istočna strana: "**ва име твое п|ричиста тр|онце гдна гс|ти м|илвт|ина| били|г|ь |од|омь |цриьн|ичан|ь**" – Južna strana: "**по|гиб |ин |о н|его ли| ми|лос|ти |бо|жи|еи**" – Zapadna strana: "**житие |а жихь в ч|асте бо|санске гсп|оде прими|хь дарове ѡ |велике гспо|де и власт|ео и ѡ грьчке господе а все |видомо**", **Vego,** *Zbornik III,* 53. Natpis je u više navrata objavljivan i opisivan, pa u tom pogledu usp. **Скарић,** *Гроб,* 79-82; **Truhelka,** *Bosanska crkva,* 778; 781; 788; **Соловјев,** *Јесу ли?,* 91; **Isti,** *Le symbolisme,* 99; **Bejtić,** *Povijest Foče,* 28-29; **Vego,** *Novi i revidirani natpisi III,* 207-208; **Isti,** *Iz historije,* 273-274; **Isti,** *Zbornik III,* 53; **Bešlagić,** *Stećci – kultura,* 249; **Isti,** *Leksikon,* 119-120; **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 189; **Isti,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 371; **Lambert,** *Medieval heresy,* 145; **Ћошковић,** *О гостима,* 16-18. Najopširniji opis nadgrobnog spomenika gosta Milutina Crničanina dala je **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 124-178; usp. **Wild,** *Bogumilen,* 28-29.

liko zanimanje, te su ga mnogi istraživači objavljivali i tumačili poruke koje je pokojnik zabilježio. O samom gostu Milutinu nema drugih izvornih vijesti, pa je teško dopuniti njegov životopis potrebnim podatcima. Umjesto da nagađamo, zadržat ćemo se na onim porukama koje nam je sam pokojnik ostavio. Imamo puno razloga vjerovati kako mu je do njih bilo iznimno stalo te da su one zapravo sažetak ideala koje su počeli promicati dostojanstvenici Crkve bosanske nakon stupanja u službu oblasnih gospodara. Na zapadnoj strani njegova stećka usječena je poruka u kojoj se s ponosom ističe kako je pokojnik bio vrlo cijenjen među bosanskom i srpskom gospodom koja ga je darivala poklonima. Već je V. Skarić primanje darova gosta Milutina doveo u vezu s uslugama koje im je pružao kad je kao izaslanik obavljao za njih poslove političke prirode.[83] Istraživači se slažu da je gost Milutin umro neprirodnom smrću, odnosno da je poginuo, ali okolnosti nisu pobliže poznate. Za života je volio raskoš, a ona ga je na primjeren način pratila i u grobu. Na temelju ostataka njegove haljine od brokata može se zaključiti da je tkanina za nju proizvedena u Italiji te da je bila ukrašena figurama lava i rozete. Osim osnovnih podataka o pokojniku, zanimljiv je zaziv Božje milosti kojoj se pokojnik predaje, a prema nekim mišljenjima odgovarao bi latinskom natpisu "defuncto dic miserere Deus", koji se može sresti u južnim područjima Hrvatske.[84] S obzirom na sadržaj, natpis sa stećka gosta Milutina predstavlja jedinstveno svjedočanstvo koje potvrđuje da je dostojanstvenik Crkve bosanske istodobno mogao biti vrlo pobožan i ugledan član bosanskog društva. Treba istaknuti da ni njemu, kao ni njegovim suvremenicima, nisu smetale vjerske razlike, kao što to nebrojeno puta potvrđuju dubrovačke vijesti.

Što se tiče dijela natpisa sa zapadne strane stećka, može se reći da on potvrđuje kako je gost Milutin, kao i mnogi drugi pripadnici njegove Crkve, bio u službi lokalne vlastele. Budući da je živio u pograničnom području, njegovim su se uslugama koristili i susjedni srpski velikaši, koji su ga, poput bosanske gospode, za njegove usluge obilato obdarivali bogatim darovima. Zbog oskudice izvornih podataka ni u njegovu slučaju nije moguće utvrditi djelokrug poslova koje je obavljao u službi svjetovne bosanske i srpske vlastele, ali se s punim razlogom njegova djelatnost može

---

[83] **Скарић,** *Гроб,* 81.

[84] **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 189, bilj. 47; **Isti,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 371, bilj. 96.

usporediti s poslom koji su obnašali drugi dostojanstvenici Crkve bosanske našavši se u službi oblasnih gospodara, pa se *per analogiam* nameće zaključak da su u pitanju bili diplomatski i posrednički nastupi. Ostaje nepoznato koja se sve vlastela koristila njegovim uslugama. On sam uopćeno ističe da je bio na usluzi ponajprije lokalnoj bosanskoj i okolnoj srpskoj vlasteli. S punom se sigurnošću mogu prihvatiti navodi o njegovom ugledu i bogatstvu, jer tu tvrdnju potvrđuju ukrasni motivi na ostatcima odjeće pronađene u grobu. Primjer gosta Milutina u tom pogledu rasvjetljava put kojim su pošli predstavnici Crkve bosanske stupanjem u službu rusaške gospode.

Treba se osvrnuti još na jednu zanimljivost do koje je došla M. Miletić na temelju podataka iz natpisa o *gostima* Raškoju i Milutinu, utvrdivši da su obojica bili plemićkog podrijetla, što je, po njezinu mišljenju, od posebne važnosti za razumijevanje tijesnih veza između bosanske vlastele i pripadnika Crkve bosanske.[85] Pogrešno bi bilo to pitanje promatrati isključivo u tim okvirima, jer bi pripadnost dijela crkvene hijerarhije feudalnom staležu sugerirala tijesnu povezanost dijela *krstjana* s višim slojem bosanskog društva, dok bi drugi dio njih, po tim kriterijima, ostao bliži drugim društvenim slojevima već prema tome uz koga su podrijetlom bili vezani. Na taj način i dalje bi se zadržale staleške razlike među članovima Crkve bosanske, što bi predstavljalo ozbiljnu smetnju za njezino crkveno jedinstvo i vjersko djelovanje. Objašnjenje njezine tijesne povezanosti s feudalnom gospodom treba potražiti u činjenici da su tragovi o tim vezama bolje sačuvani u izvorima, za razliku od onih koji govore o odnosima koje su *krstjani* održavali s nižim slojevima bosanskog društva. Bilježenje gotovo isključivo poslova svjetovnog sadržaja odraz je praktičnih potreba svjetovne gospode da za njihovo obavljanje uzimaju u službu pismene ljude, usto opskrbljene moralnim autoritetom koji im je davala Crkva iz koje su dolazili i koju su predstavljali. Takvih potreba srednje i sitno plemstvo imalo je neusporedivo manje, pa su se u njihovoj sredini potrebe za uslugama uglednih crkvenih ličnosti osjećale znatno manje.

Veze koje je ona imala na umu čine samo jednu stranu odnosa između Crkve bosanske i njezinih sljedbenika. O drugim, po svemu sudeći mnogo važnijim, malo se što zna, jer o duhovnim potrebama vjernika Crkve bosanske i uslugama koje su im njezini redovnici pružali, povijesna vrela

---

[85] **Miletić,** *"Krstjani" di Bosnia,* 125; usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 17.

podjednako šute, bez obzira kome društvenom sloju pojedinci pripadali. U tom smislu pitanje jačine odnosa Crkve bosanske prema pojedinim slojevima bosanskog društva ne može se promatrati isključivo s jednog gledišta, utoliko prije što obavljanje različitih diplomatskih i posredničkih poslova u službi oblasnih gospodara nema nikakve veze s njihovom duhovnom djelatnošću po kojoj su se nakon stupanja u "red krstjana" izdvojili u poseban stalež, tako da su zahvaljujući svom položaju uživali veliki ugled među vjerskim istomišljenicima u Bosni, ali i u očima susjednih srpskih velikaša i Dubrovčana.

Da se tijesne veze pripadnika Crkve bosanske tijekom XV. st. s višim slojevima bosanskog društva ne mogu objašnjavati isključivo njihovim podrijetlom, najbolje potvrđuje činjenica da one nisu jednako snažne ni unutar istog društvenog staleža, nego su primjerice osjetno jače kod velmoža i vlastele, a slabije kod srednjeg i pogotovo sitnog plemstva, iako je Crkva bosanska svoje redovništvo pretežno dobivala iz nižih društvenih slojeva. Pri promatranju tih odnosa treba razlikovati njihovo duhovno i sekularno obilježje. O duhovnoj djelatnosti malo se što pouzdano zna, iako je u osnovi ona proistekla iz istovjetnih potreba bez obzira na stališku pripadnost pojedinca. Nastupi u svjetovnim poslovima ostavili su dovoljno tragova da se s određenom sigurnošću danas može o tome govoriti. Učestalost tih veza određivale su potrebe koje su, što je vlastela bila ekonomski snažnija i politički samostalnija, bile veće, a pri sklapanju poslova kao jamci pojavljivali su se predstavnici Crkve bosanske, jer je ona sebi izborila nezaobilazno mjesto u političkom životu zemlje.

Što se tiče *gostiju* koji se poimence spominju u izvornoj građi XV. st., treba reći da njihov broj nije osobito velik, kako bi se možda očekivalo. Pisani izvori o njima govore u vezi s nastupima u službi oblasnih gospodara. Prema tim svjedočanstvima spominju se imena samo četvorice *gostiju* čijim su se diplomatskim i posredničkim uslugama koristili Pavlovići i Kosače, riječ je o *gostima* Mijaši, Gojsavu, Radosavu Bradijeviću i Radinu Butkoviću. Prateći diplomatsku djelatnost te četvorice članova hijerarhije Crkve bosanske, može se reći da ona, osim u slučaju Radina Butkovića, nije bila duljeg trajanja i svodila se svega na jedan do dva poznata nastupa u kojima su sudjelovali. Pa ipak, može se govoriti o različitim obilježjima njihova djelovanja u službi oblasnih gospodara. Promatranje *gostiju* i njihove uloge u svjetlu pisanih povijesnih vrela XV. st. lako može zavesti istraživača da izvede potpuno krive zaključke, što potvrđuje primjer D.

Kniewalda, koji je iznio mišljenje po kome bi *gost* bio "neke vrste kancelar, diplomatski agent i zastupnik crkve bosanske na dvorovima".[86] Na prvi pogled sve je u potpunom redu, s obzirom na činjenicu da su suvremenici gotovo isključivo bilježili tu stranu njihove službe, pri čemu duhovno obilježje *krstjana* i članova njihove crkvene hijerarhije nije dolazilo do izražaja, čak ni u slučajevima kad su pojedinci s ponosom isticali da su uživali velik ugled i materijalno blagostanje.

O *gostima* se može tvrditi da su bili u službi svjetovnih velikaša, gdje su obavljali istovjetne poslove kao i po činu niži *starci,* pa čak i kao obični redovnici, *krstjani.* Bili su ponajprije angažirani na obavljanju različitih diplomatskih i posredničkih poslova, najčešće u društvu s jednim ili više svjetovnih lica. Osim takvih nastupa, vrlo često su se pojavljivali kao savjetodavci oblasnih gospodara, pa i stranaca, prije svega Dubrovčana. Posebnu pozornost pobuđivala je pojava gosta Gojsava, o kome je već bilo riječi. Iako se nabrojenim poslovima ne iscrpljuje djelokrug, pa ni predodžba o ulozi *gostiju* u Crkvi bosanskoj u službi rusaške gospode, nabrojene pojedinosti koje se tiču njihove djelatnosti ipak pružaju približno pouzdan okvir unutar koga treba tragati za potpunim utvrđivanjem njihove službe. Kad se govori o *gostima,* tada treba napomenuti da je jedino Radin Butković postigao velik uspjeh u službi rusaške gospode pretpostavivši svojoj duhovnoj službi služenje Kosačama, što je primjetno i kod gosta Milutina koji nije skrivao da mu je godilo poštovanje bosanske i srpske vlastele. Kod ostalih je nastupanje u toj ulozi ostalo uvjetovano praktičnim potrebama da se crkveni dostojanstvenici pojavljuju pri obavljanju određenih poslova između dviju strana.

Na primjeru gosta Mijaša koji je početkom dvadesetih godina XV. st. bio u službi vojvode Radoslava Pavlovića, može se zaključiti da je on, kao poslanik, s knezom Vukcem Hranićem vodio pregovore o prodaji Radoslavova dijela Konavala Dubrovčanima, što se saznaje iz dubrovačke upute koju su potkraj siječnja 1423. dali svojim izaslanicima za vojvodu Sanda-

[86] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 211; usp. **Isti,** *Hierarchie,* 586-587.

lja.[87] Čini se, da gost Mijaša u tim pregovorima nije samostalnije nastupao kao pregovarač i predvodnik vojvodina poslanstva, nego bi njegovu nazočnost trebalo dovesti u vezu s potrebom da u jednom tako važnom poslu, kao što je bio taj, sudjeluje viši član crkvene hijerarhije. Po toj je osnovi gost Mijaša bio uključen u pregovore s vojvodom Sandaljem, a pregovarački dio posla pripadao je knezu Vukcu, puncu vojvode Radoslava i Sandaljevu bratu. Na prilično pasivan stav gosta Mijaše u toj misiji upućivao bi podatak iz dubrovačke upute od 16. siječnja 1423. u kojoj se govori u namjeri vojvode Radoslava da pošalje vojvodi Sandalju svoje poslanike.[88] Jedanaest dana poslije u uputi za svoje izaslanstvo koje su spremali poslati Sandalju Hraniću, ponovo je spomenut gost Mijaša s knezom Vukcem koji su bili s njim u razgovoru oko Radoslavovih poslova.[89] Taj dokument pruža rijetko svjedočanstvo da se neki crkveni dostojanstvenik, osobito član crkvene hijerarhije, navodi iza svjetovnih lica. Osim toga, gost Mijaša tu nije čak ni spomenut pod svojim imenom i nazivom čina i časti nego pod općom odrednicom "un patarino" kojom je određena njegova crkvena pripadnost. Istina, tom prilikom ni ostali članovi bosanskog izaslanstva nisu poimence navedeni. Nema sumnje da je neimenovani pataren iz polovice siječnja bio gost Mijaša, a pod "altri" imaju se razumjeti svjetovna lica od kojih je poimence poznat knez Vukac, koji je tom prilikom doista bio jedan od vojvodinih poslanika. Nakon navedenih podataka o gostu Mijaši

---

[87] "A risposta della vostra vi dicemo la che voi dite che per mal tempo non poteste essere su al castello da voiuode et come conte Volchaç et Miasa gost furono a parlamento con voiuoda sopra li facti di Radossauo molto ne piaceria di sentire quello che se fa", *Lett. di Lev. VIII,* fol. 143, 27. I. 1423; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 189; **Jorga,** *Notes II,* 211; usp. **Динић,** *Један прилог,* 37; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 193; O misiji gosta Miaše vidi **Ћошковић,** *О гостима,* 24, bilj. 58; **Isti,** *Vlatko Tumurlić,* 44, bilj. 166. **Драгојловић,** *Крстјани,* 94, i 231, različito piše o nastupu gosta Mijaše.

[88] "Appresso hauemo inteso quanto voi dite che voiuoda Sandagl ve a parlato di facti Radossauo Paulouich el qual si vorria redurre a gratia col detto voiuoda et sopra di cio molto sollecita et a mandato patarino et altri per auere acordio in la grazia di Sandagl et quanto per conte Volcheç vien fauoregiato et per voi confortado che questo acordio segua", *Lett. di Lev. VIII,* fol. 142, 16. I. 1423; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 188; **Jorga,** *Notes II,* 211; usp. **Динић,** *Један прилог,* 37; **Fine,** *Bosnian Church,* 238.

[89] "A risposta della vostra vi dicemo la che voi dite che per mal tempo non poteste essere su al castello da voiuoda et come conte Volchaç et Miasa gost furono a parlamento con voiuoda sopra li facti di Radossauo molto ne piaceria di sentire quello che si fa", *Lett. di Lev. VIII,* fol. 143, 27. I. 1423; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 189.

u službi Pavlovića više se ne govori, pa je, po svemu sudeći, tim nastupom bila završena njegova diplomatska služba za koju nije pokazivao posebne sklonosti. Navedeni podatci upućuju na pomisao kako mu je pastirska služba bila draža i da se u njoj puno bolje snalazio.

U čijoj je diplomatskoj službi nastupio gost Mijaša početkom dvadesetih godina XV. st. postoji određeno neslaganje među nekim istraživačima. Jedni su tvrdili da je bio podanik vojvode Radoslava Pavlovića, drugi da je pregovore vodio u ime vojvode Sandalja, a bilo i onih koji nisu u potpunosti razumjeli tu misiju, pa su gosta Mijašu navodili čas kao predstavnika jednog, čas kao podanika drugog od dvojice spomenutih velikaša.[90] Mada se u izvornoj građi ništa određeno ne kaže kojoj je krstjanskoj zajednici pripadao, ipak se sa izvjesnim razlogom može prihvatiti mišljenje D. Mandića, koji je istaknuo kako je gost Mijaša bio iz krstjanske hiže u Podborču.[91] Takvo mišljenje nije bez izgleda, s obzirom na to da je u navedenom mjestu postojala krstjanska hiža i nalazila se u neposrednoj blizini dvora porodice Pavlovića u Borču. Ta činjenica potkrepljuje mišljenje da su se Pavlovići koristili diplomatskim uslugama prije svega onih bosanskih redovnika koji su obitavali u toj hiži. Prihvaćanjem takvog objašnjenja može se s pravom ustvrditi da je gost Mijaša kao starješina stajao na čelu tamošnje krstjanske zajednice i njezinog svratišta.

Vijesti o gostu Radosavu Bradijeviću svjedoče da su *gosti*, osim diplomatskih, obavljali i druge poslove svjetovne naravi u službi oblasnih gospodara. Tako se primjerice iz isprave braće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića od 15. srpnja 1454. saznaje da je gost Radosav Bradijević sa starcem Radosavom "unukom" bio njihov savjetnik.[92] Nažalost, iz tog navoda ne može se pobliže odrediti u čemu se sastojala ta savjetodavna uloga, kao ni to koliko je riječ "savjetnika" utjecala na odluke rusaške gospode. Općenito ostaje nepoznat djelokrug savjetodavne uloge *gostiju*. Gost Radosav Bradijević pojavljuje se i kao jedan od svjedoka koji svojim pribivanjem pravnom činu i njegovu zapisivanju jamče navode spomenu-

---

[90] O tome opširnije **Ћошковић,** *О гостима,* 24, bilj. 58.

[91] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 311.

[92] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 151; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 469-472.

te isprave kojom su braća potvrdila Dubrovčanima Konavle i Vitalinu.[93] Podatci o gostu Radosavu Bradijeviću rječito pokazuje da su pripadnici Crkve bosanske stupanjem u službu oblasnih gospodara postajali njihovi dvorani, što im je pružalo priliku da se uključe u politički život na dvoru. Iz nekoliko poimence poznatih životnih sudbina *gostiju* bilo bi pogrešno izvoditi dalekosežne zaključke u smislu postizanja sjajnih diplomatskih karijera, jer su oni u većini slučajeva ipak ostajali široj javnosti nepoznati crkveni dostojanstvenici koji su živjeli povučeno u redovničkim zajednicama, zaokupljeni duhovnim stvarima na što upućuju motivi na stećcima od kojih se za neke može tvrditi da su pripadali *gostima.*

Posebno zanimanje među povjesničarima pobuđuje nastup gosta Gojsava, koji je u okviru svoje službe, kako smo već vidjeli, uz različite poslove u službi Kosače, izdavao propusnice trgovcima za šire područje – *contratu.* Tu njegovu službu treba promatrati u vezi s pograničnim položajem kraja u kome se nalazila njegova hiža, koji je bio važan u odnosima između Kosača i Pavlovića nakon njihova izmirenja polovicom 1439, kad je Goražde s okolicom pripalo vojvodi Stjepanu, a on svoje poslove povjerio svome "naredbeniku" (valiosus) i gostu Gojsavu, kao pismenu čovjeku. Tako se on pojavljuje kao jedan od predstavnika lokalne vlasti. Sekularizacija koja je u međuvremenu zahvatila Crkvu bosansku pogubno je djelovala na tog visokog crkvenog dostojanstvenika, s obzirom na to da je s nekim seljacima iz okolice Goražda bio optužen zbog sudioništva u pljački karavane Bogiše Bogmilovića.[94] Teško je reći koliko je taj nemili događaj utjecao na njegovu službu i položaj u Crkvi bosanskoj, ali je upadljivo da se nakon tih poznatih događaja njemu i njegovoj službi naglo gubi svaki trag. Ipak, u donošenju nekog zaključka valja biti oprezan, jer i mnogi drugi poznati članovi Crkve bosanske nisu imali duge karijere na dvorovima rusaške gospode.

Nastupi gosta Radina Butkovića su po svom trajanju i plodnosti neponovljiv primjer djelovanja nekog pripadnika Crkve bosanske u službi

---

[93] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 148-151; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 469-472; usp. **Šidak,** *Bogumilstvo,* 109; **Isti,** *Studije,* 100; **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 177; **Fine,** *Bosnian Church,* 321-322; **Nilević,** *Iz života,* 72; **Ћошковић,** *О гостима,* 28.

[94] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 195. O tim događajima s ulogom gosta Gojsava pisao je opširnije **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 228-230, bilj. 137-141.

rusaške gospode i napredovanja u crkvenim službama i častima. Unatoč uspješnoj diplomatskoj karijeri, on je ostao poštovanim članom svoje Crkve, što potvrđuju brojni primjeri njegova oslovljavanja nazivom čina i časti koji je redovito dodavan uz osobno ime i podatci iz njegove oporuke. Prateći životni put gosta Radina u svjetlu dubrovačkih i bosanskih izvora, stječe se dojam o njemu kao vještom diplomati koji je, zahvaljujući svojim sposobnostima, postao nezaobilazan u obavljanju osjetljivih poslova u odnosima između hercega Stjepana i Dubrovčana. Treba ipak istaknuti da takva predodžba predstavlja samo jednu stranu njegove službe, koja nam je danas zbog prirode sačuvanih izvora ostala najpoznatija, pa bi stoga bilo krajnje pogrešno njegovu ulogu određivati samo prema tim podatcima jer je on čak i tada, kad ga je herceg Stjepan nazvao svojim dvoraninom bio i ostao visoki dostojanstvenik Crkve bosanske.[95]

U početku 1466. gost Radin je tražio od mletačke vlade "salvum conductum" za sebe i pedeset do šezdeset sljedbenika Crkve bosanske i njezinih *krstjana* da mogu slobodno prijeći na njezin teritorij u Dalmaciji pod uvjetom da tamo nesmetano ostanu u svojoj vjeri.[96] Mletački odgovor Radinu Butkoviću sadrži vrijedne podatke koji osvjetljavaju prilike u Bosni u prvim godinama osmanske vlasti. Ovom prigodom bismo željeli svratiti pozornost da mletački odgovor treba isključivo promatrati u širem sklopu podataka iz Radinove oporuke, jer su osobe za koje se on brinuo pripadale njegovoj rodbini i njihovu pomoćnom osoblju, a naselili su se u Dračevici i bližem dubrovačkom zaleđu, gdje se spominju nakon Radinove smrti u vezi s podizanjem svog dijela ostavštine. Kada je i hercegovim zemljama zaprijetila osmanska opasnost, Radin se obratio Mlečanima da njemu i njegovoj rodbini dopuste da se slobodno nasele na području njihove vlasti. Radin je tražio da im se zajamči da neće morati napustiti "vjeru koju vjeruju". Iz tog bi se podatka moglo zaključiti kako im je do te posebnosti bilo osobito stalo te su nastojali sačuvati svoju crkvenu i vjersku posebnost. U

---

[95] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 87-92; **Соловјев,** *Одабрани споменици,* 220-223.

[96] Usp. **Šunjić,** *Novi podatak,* 267, bilj. 9. Podatke o broju osoba za koje je gost Radin tražio da se mogu slobodno nastaniti na područje mletačke vlasti u Dalmaciji, **Драгојловић,** *Крстјани,* 116 je krivo razumio napisavši da je dozvola tražena za petnaest ili šesnaest osoba. Na temelju podatka iz deftera o priznavanju posjeda gostu Radinu, **Миљковић,** *Муслиманство,* 291, je zaključila da mu Mlečani nisu dali utočište.

negativnom stavu prema osvajaču i njegovoj vlasti treba potražiti jedan od osnovnih razloga što se dostojanstvenici Crkve bosanske rijetko spominju u osmanskim izvorima.

Primjer Radina Butkovića pokazuje koliko je bio jak utjecaj i čvrst položaj predstavnika Crkve bosanske u društvu nakon što su se našli kao "kućane" rusaške gospode. Ipak treba imati u vidu da Crkva bosanska nije bila podjednako snažno zahvaćena tim procesom, što potvrđuju prizori *gostiju* koji upućuju na njihovu pastoralnu djelatnost. Zna li se to, ne bi se moglo tvrditi da je gost Radin bio tipični predstavnik Crkve bosanske,[97] s obzirom na činjenicu da se s njim po broju nastupa i bogatstvu koje je ostavio ne može mjeriti nijedan poznati dostojanstvenik njihove sljedbe. Njegov primjer i poslovni uspjeh u službi Pavlovića i Kosača drugi pripadnici Crkve bosanske iz različitih razloga nisu mogli slijediti, pa u tome treba potražiti objašnjenje kratkotrajnosti njihove diplomatske službe, ali i razloge što sekularizacija nije potpuno zahvatila njezinu hijerarhiju.

Djelatnost gosta Radina Butkovića može se okvirno pratiti u tri smjera. Suvremenici o njemu najčešće svjedoče kao o pouzdanom prijatelju Dubrovčana, spretnom poslaniku u službi Kosača te kao osobi koja je i sama koristila usluge drugih. Neusporedivo su brojniji podatci koji govore o njemu kao čovjeku posebnog dubrovačkog povjerenja te njihovi izaslanici s njim često nasamo razgovaraju, preporučuju mu "dubrovačku stvar" obava s njim različite poslove i vode tajne savjetodavne razgovore.[98] Kao gost, Radin je svoju diplomatsku djelatnost nastavio u službi vojvode, odnosno hercega Stjepana Vukčića. O tom razdoblju njegova djelovanja može se posebno govoriti, uz napomenu da je izvorna građa puno oskudnija, ali se ipak u tom smislu može steći sasvim određena predodžba o njemu i njegovim nastupima.[99] Zabilježeno je nekoliko slučajeva u kojima je gost Radin nastupao samostalno, obavljajući pri tome različite svjetovne poslove. U

---

[97] Usp. **Соловјев,** *Постанак II,* 15; **Isti,** *Gost Radin,* 312; **Исти,** *Фундајајити,* 140.

[98] Dubrovčani su od 8. ožujka 1447. do 29. studenog 1466. približno u 26 poznatih uputa svojim poslanicima nalagali da stupe u dodir s gostom Radinom i postupe kako im bude savjetovao, usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 194-214 i 229-235.

[99] Radinovu djelatnost u službi Kosače podrobno je obradio **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 106-267; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 360-365; **Solovjev,** *Gost Radin,* 313-314; **Fine,** *Bosnian Church,* 310-335; **Ћошковић,** *О гостима,* 28-35.

tim situacijama on se obraćao Dubrovčanima najčešće molbom da mu pod povoljnim uvjetima odobre nabavku žita i sukna u svome gradu za potrebe njegove rodbine i subraće.[100] Cjelokupna njegova diplomatska djelatnost kao *gosta* Crkve bosanske odvijala se u službi hercega Stjepana, ali su se njegovim uslugama istodobno služili i Dubrovčani. Treba istaknuti da je on svoj posao obavljao na zadovoljstvo obiju strana ne dovodeći nijednog trenutka u pitanje njihovo povjerenje. To samo svjedoči da je riječ o izuzetno vještom diplomati, koji je svoju sposobnost znao iskoristiti.

Što se tiče usluga koje je gost Radin činio Dubrovniku, upadljivo je da su one uglavnom bile povezane sa zapletima i nesporazumima u njihovim odnosima s hercegom Stjepanom. Štiteći vlastite interese, Dubrovčani su nalagali svojim poslanicima da obvezno pronađu gosta Radina, prijateljski ga pozdrave i zamole da se zauzme za njihovu stvar, kako im poslovi ne bi pretrpjeli neku štetu[101]. Takav način ophođenja predstavlja okvir unutar koga su se razvijali njihovi odnosi pri čemu je obostrana korist predstavljala pouzdanu podlogu na kojoj je počivalo njihovo veliko prijateljstvo i razumijevanje. Dubrovčani su se obraćali gostu Radinu tražeći njegovu pomoć, savjet i zagovor u vrijeme ozbiljnih nesuglasica s Kosačom, a za neke od njih ne može se dokučiti pozadina koja je do njih dovela. S obzirom na predmet razgovora koje su u savjetodavnom smislu vodili dubrovački poslanici s gostom Radinom, može se izdvojiti nekoliko pitanja koja su u pojedinom razdoblju opterećivala njihove odnose s hercegom. Radin je tražene usluge izvršavao vrlo uspješno, što pokazuju sačuvani podatci prema kojima se vidi da su ga Dubrovčani zbog toga redovito prigodno nagrađivali poklonima u suknu[102] i namjenski, kad je na obećani iznos stekao pravo po obavljenom poslu. Otprilike godinu dana poslije ponudili su mu 400 dukata, ako ih izmiri s hercegom Stjepanom s kojim su bili u ratu. Radin je ispunio njihova očekivanja zbog čega su mu u studenom 1455.

---

[100] Nakon što su pred Osmanlijama 1463. izbjegli na područje pod hercegovom vlašću, Radinovi bliži rođaci s poslugom našli su se na brizi svog uglednog rođaka koji je od 20. kolovoza 1463. do 21. svibnja 1466. u četiri navrata nabavljao u Dubrovniku pod povoljnim okolnostima veće količine žita, usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 233-235.

[101] Usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 198-235.

[102] Takvih primjera ima više te ih ne treba posebice navoditi, usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 231-233.

izdali odgovarajuću ispravu kojom su mu potvrdili da može nesmetano boraviti u njihovu gradu te su mu darovali kuću, a obvezali su se da će podmiriti i troškove njegova boravka ako se kod njih nastani te da ga nitko neće prisiljavati da promijeni vjeru koju vjeruje.[103]

Jedna od osjetljivijih točaka u odnosima između hercega Stjepana i Dubrovčana bilo je pitanje drijevske carine, koje se provlačilo kroz gotovo cijelo razdoblje diplomatskog djelovanja Radina Butkovića kao *gosta* Crkve bosanske. Početkom 1447. Dubrovčani su odlučili prekinuti pregovore s hercegovim poslanicima o njezinu zakupu za što su pokazivali vrlo veliko zanimanje, jer je ona donosila velik prihod onome tko je drži. Razgovori o tome započeli su početkom ožujka 1447, a Dubrovčani su u njih na svojoj strani nastojali uvući gosta Radina, pozivajući se na njihovo prijateljstvo. Na kraju mu trebaju biranim riječima prenijeti kako Republika u njega polaže vjeru i nadu te mu stoga preporučuje svoje poslove moleći ga da im bude sklon i od pomoći kao što je to uvijek bio.[104] Nakon tog pokušaja pregovori su više puta zapadali u krizu, pa su čak i prekidani na neodređeno vrijeme, da bi se u pogodnom trenutku ponovno nastavili. Prema dostupnim vijestima pitanje drijevske carine potezano je još tri puta i to, u ožujku 1456, kad je u hercegovo ime pregovore vodio gost Radin, ali nije uspio postići nikakav sporazum. Dubrovačka nastojanja oko drijevske carine izražena su u uputama koje su dali 3. i 17. ožujka svojim izaslanicima upućenim hercegu Stjepanu, a iz njih je vidljivo da su s Kosačine strane u posao bili uključeni gost Radin i Radič Rugica.[105] Novi pregovori otpočeli su u ožujku 1459, ali su ih tada Dubrovčani prekinuli. U Dubrovniku su 1. ožujka vršene pripreme za dolazak hercegova

---

[103] Usp. **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 151-152; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 472-473.

[104] "Et de piu trouando de la over achadendo vegnire nel tempo che stareti de la Radin staraz gost (sic!) volemo che date modo de trouarui com luy et che lo salutati per parte della nostra signoria amorezandovi com luy quanto ce meglio sapereti. Et alla ultima com belle et ornate parole finzendo la nostra signoria in luy haver mazor fede et speranza li recomendareti li fati nostri pregandolo che ne voglia esser fauoreuol et aiutator chome sempre lè stato", *Lett. di Lev. XIII,* fol. 231' bis, 8. III. 1447; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 198; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 113.

[105] *Lett. di Lev. XIV,* fol. 182, 3. III. 1456; *XVI,* fol. 157-157', 17. III. 1456; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 213; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 364; **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 237.

izaslanstva najavljenog za sutradan, a činili su ga gost Radin, vojvoda Pavao Marković i Radič Opravda.[106] Sutradan su knez i Malo vijeće dobili ovlast da odgovore Kosačinim poslanicima, a raspravljalo se i o njihovu darivanju.[107] U gradu podno Srđa boravili su oni još nekoliko dana, jer se u Malom vijeću i Vijeću umoljenih 6. ožujka ponovo razmatrala mogućnost da se daruju suknom u ukupnom iznosu od 65 perpera.[108] S obzirom na veliku aktivnost Vijeća umoljenih posebnu ulogu u vezi s pitanjem drijevske carine odigrao je gost Radin koga su namjeravali obdariti vrijednijim poklonom nego drugu dvojicu članova spomenutog izaslanstva. Na početku veljače 1462. u Dubrovniku su boravili Kosačini izaslanici gost Radin i Pribisav Crijepović. Vijeće umoljenih ovlastilo je 8. veljače kneza i Malo vijeće da s njima povedu razgovore o hercegovim nakanama u vezi s drijevskom carinom. Dubrovački su pregovarači tražili da u slučaju kupovine carine "kumerk solski" treba biti samo u Dubrovniku i Drijevima i nigdje drugdje.[109] Kako tada u vezi s carinom ništa nije bilo postignuto, pregovori su nastavljeni kod hercega, ali se stajališta ni tada nisu približila. Tek u studenom razgovori su obnovljeni u nepovoljnim okolnostima po hercega koji je bio primoran na popuštanje. Vijeće umoljenih imalo je na

---

[106] "Prima pars est de induciando ad diem crastinam super agitatis in presenti consilio pro ambassiata facta dominio nostro per Radin gost, voyvodam Paulum Marcouich ac Radiz Opravdam ambassiatores cherzechi Stiepani", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 231; usp. **Gundulić,** *Croniche ulteriori,* 355. Više podataka o Radiču Opravdi (Upravda) koji se prezivao Bogdanović, usp. **Čremošnik,** *Podloga,* 112-115; **Атанасовски,** *Пад Херцеговине,* 51, bilj. 213.

[107] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 231-232.

[108] "Cum sit quod in expeditione Radini gosti et aliorum ambassiatorum cherzechi Stiepani visum fuerit domino rectori et suo Minori Consilio cum Consilio Rogatorum pro honore dominii nostri de donando ipsis Radino et sociis ambassiatoribus predictis in pannis summam iperperorum sexagintaquinque in totum et tunc non posset congregari Maius Consilium. Idcirco prima pars est de laudando et accipiendo dictum donum factum dictis ambassiatoribus", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 232.

[109] "Prima pars est de dando libertatem domino rectori et suo minori Consilio loquendi cum Radino gost et Pribissauo Crepouich ambassiatoribus cherzechi Stiepani. Et cum ipsis pratichandi si cherzech intendit quod in aliquo loco non sit comerchium salis nisi Ragusii et Narenti volentibus nobis emere ab ipso gabellam Narenti et de aliis conditionibus ipsius gabella. Et que habebunt debeant reportare presenti consilio", *Cons. Rog. XVII,* fol. 52, 8. II. 1462; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 232; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 250; **Исти,** *Почтени витез,* 265, bilj. 26.

dnevnom redu 8. studenog 1462. dva prijedloga o tome na koji način bi njihov izaslanik Jaketa Gundulić trebao voditi pregovore s Kosačom o drijevskoj carini. Tom prilikom usvojen je drugi prijedlog kojim se Gundulić ovlašćuje da razgovara s hercegom u nazočnosti barem jednoga od dvojice njegovih ljudi, gosta Radina ili Pribisava Vukotića, te mu iznese od ranije poznate dubrovačke uvjete pod kojima se jedino mogu obaviti poslovi oko drijevske carine".[110]

Za oružanog sukoba između hercega i Dubrovčana (1451-54) splasnula je i diplomatska djelatnost gosta Radina, ali su Dubrovčani i u toku tih godina bili s njim u vezi, pa su ga čak i unajmili da poradi na njihovu izmirenju sa svojim gospodarom. Kako se saznaje iz dubrovačke upute njihovim poslanicima od 3. srpnja 1451. obećali su mu da će ga za tu uslugu častiti.[111] On je to prihvatio, pa su mu nakon svega tri dana Dubrovčani obećali 200 dukata po koje je trebao doći u njihov grad.[112] Kako rat s hercegom nisu mogli izbjeći, o mirovnim nastojanjima gosta Radina u prilog Dubrovčana saznaje se ponovno 9. kolovoza 1453. kada su mu

---

[110] "Prima pars ets de dando libertatem domino rectori et suo minori Consilio scribendi domino Jacobo de Gondola ambassiatori nostro ad cherzech Stipanum quod debeat sequi commissionem suam pro facto gabelle Narenti, videlicet quod non debeat loqui pro dicta gabella cum cherzech si ibi non erunt Radin gost et dominus Pribissaus et nisi prius locutus fuerit cum ipsis. (Precrtano) – Secunda pars est de sccribendo sibi quod possit pro dicta gabella loqui cum dicto cherzech si ibi erit unus ipsorum, videlicet Radin gost aut dominus Pribissaus, et cum ipso prius locutus fuerit", *Cons. Rog. XVII,* fol. 147, 8. XI. 1462; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 233. O tim pregovorima usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 364; **Ћоровић,** *Хисторија Босне,* 547; **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 250; **Исти,** *Почтени витез,* 265.

[111] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 203; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 156.

[112] *Lett. di Lev. XIV,* fol. 86'-87, 6. VII. 1451; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 203; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 362; **Solovjev,** *Gost Radin,* 313-314; **Isti,** *Le testament,* 145; **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 158; **Loos,** *Dualist Heresy,* 314; **Fine,** *Bosnian Church,* 314; **Ћошковић,** *О гостима,* 31; **Драгојловић,** *Крстјани,* 106.

u tu svrhu obećali 400 dukata.[113] Budući da su pregovori zapinjali oko nekih dubrovačkih zahtjeva i hercegovih odbijanja, gost Radin je i dalje ostao nezaobilazan. U dubrovačkoj uputi koju su dali svojim izaslanicima za hercega Stjepana, Lovri Ranjini i Vuku Bobaljeviću, naloženo im je bilo da razgovaraju s gostom Radinom kome su trebali zahvaliti što se zauzimao za sklapanje mira, pa su mu za buduća nastojanja trebali obećati nagradu.[114] Kad je u pitanju samo vođenje mirovnih pregovora, gost Radin nije pokazivao pretjeranu naklonost prema Dubrovčanima, nego je iznio svoje primjedbe u pogledu dviju točaka u njihovu mirovnom prijedlogu i to u vezi s carinom i u odnosu na sultana.[115] Njegova pregovaračka nepopustljivost prinudila je Dubrovčane da podnesu prihvatljiviji prijedlog. Oni su 7. travnja 1454. tražili od svojih poslanika koje su uputili hercegu Stjepanu dodatna objašnjenja o stavu gosta Radina prema njihovu novom prijedlogu mirovnog ugovora s Kosačom, napose u vezi s dvjema spornim točkama prethodnog mirovnog projekta.[116] Ipak mu zbog toga nisu zamjerali, nego su mu nešto više od godinu dana poslije zahvaljivali na uslugama kojima ih je toliko zadužio da su ga pozvali k sebi, pa su mu čak

---

[113] "Al fatto de Radin gost e de Radouan Vardich tegnete modo de parlar cum cadaun de loro de per se secretamente che non lo sapia alcuna altra perssona … E con quello modo che ve parera direte a Radin gost che se luy tien modo cum effecto che la paxe se faza et che remagnamo in quelli termeni e condicione che eramo a tempo de vayvoda Sandagl e con quelle securitade e che Canal resti a nuy in quello modo che è stato avanti la guerre senza altra graveza, nuy daremo al detto Radin in dono per la faticha sua e per l' amor che li portemo ducati quatrocento d' oro. E simelmente usarete le dicte parole a Radouan Vardich fazandoge promessa de ducati cento fazandoge la promessa de ducati cento fazandose la paxe in quello modo che è detto de sopra", *Lett. di Lev. XIV,* fol. 127-127', 8. VIII. 1453; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 208-209; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 363; **Solovjev,** *Gost Radin,* 313-314; **Isti,** *Le testament,* 145; **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 204; **Loos,** *Dualist Heresy,* 314; **Fine,** *Bosnian Church,* 314; **Ћошковић,** *О гостима,* 31; **Драгојловић,** *Крстјани,* 109.

[114] "Ala seconda conclusione ve disemo che debiate esser cum Radin gost. E prima lo regratioarete per nostra parte per le offerte per luy fatte verso nuy pregandolo che cossi faza como ha detto zoe ch' el atenda che la paxe se faza in quello modo che vuy avete in comissione da nuy", *Lett. di Lev. XIV,* fol. 129', 4. IX. 1453; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 208-209; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 363.

[115] Usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 209.

[116] *Lett. di Lev. XIV,* fol. 138-138', 7. IV. 1454; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 210; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 211.

CRKVA BOSANSKA.indd 356 1/3/06 10:17:26 PM

u tu svrhu odredili i jednu kuću, a obvezali su se snositi i ostale troškove njegovog boravka.[117]

Dubrovčani su se oslanjali na prijateljstvo gosta Radina i u drugim prilikama u kojima su očekivali njegovu pomoć. Tako su se 19. travnja 1449. obratili pismima hercegu Stjepanu i gostu Radinu zbog neke pljačke koja se tih dana dogodila u Rogatici.[118] Deset godina poslije ponovno su se obraćali gostu Radinu preporučujući mu da se zauzme kod hercega za njihove trgovce.[119] Kad su se narušili odnosi s hercegom Stjepanom oko carine, on je izjavio da će, ako se carina ukine zahtijevati plaćanje ispaše, što je nagnalo Dubrovčane da se obrate za savjet gostu Radinu, koji je još u studenom 1450. predlagao da Dubrovčani plaćaju 3% na ime travarine.[120] Sporazum na toj osnovi nije bio postignut, pa se i poslije potezalo pitanje kramarine, iako su Dubrovčani poručivali u polovici siječnja 1451. da im je Radinov prijedlog prihvatljiv.[121] Oni su se obraćali za savjet Radinu But-

---

[117] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 151-152; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 472-473; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 364; **Solovjev,** *Gost Radin,* 314; **Loos,** *"Eglise bosnienne",* 160; **Isti,** *Dualist Heresy,* 314; **Fine,** *Bosnian Church,* 320; **Драгојловић,** *Крстјани,* 111-112; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 236.

[118] Usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 229; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 120; **Fine,** *Bosnian Church,* 311; **Ћошковић,** *О гостима,* 30.

[119] "Allo nobile et savio misser Michiel de Bocignolo ambassador el qual die andar ad cherzech … Ve havemo dato una lettera de credenza ad Radin gost cum lo qual ve amorizareti et recomandareti el fatto deli soprascritti mercandanti nosti", *Lett. di Lev. XVI,* fol. 14', 15. XII. 1459; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 214; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 240.

[120] *Lett. di Lev. XIV,* fol. 46', 20. XI. 1450; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 200; usp. **Truhelka,** *Testamenat,* 360; **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 129, bilj. 48; **Ћошковић,** *О гостима,* 30, bilj. 72.

[121] "A quello ne scriveti sopra el fato dele gabelle per le qual vi fexe parlar per Radin gost et Vuchman et Radoe Sicliza che el voleva che se page come se pago al tempo de vayvoda Sandagl et che ve dara in scritis li logi et come et quanto attendereti di haver tal scrito, et trovando concordarse cum el faio vi fo dato de tal gabelle acetate et fate concluxion. Et non state per pichola differentia", *Lett. di Lev. XIV,* fol. 57', 15. I. 1451; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,*201; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 129. Taj podatak o spomenu Radina kao *gosta* povjesničari poput Ć. Truhelke , A. Solovjeva, J. Šidaka i A. Babića uzimali su uzimali su dokaz da se on tada prvi put pojavljuje s tim činom časti, a **Jalimam,** *Studija,* 87; **Isti,** *Historija,* 133, navodi da je Radin postao *gostom* 1450. O vremenu te promjene usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 30, bilj. 72.

koviću i u drugim prilikama o kojima se ne može potanko odrediti o čemu se raspravljalo, jer su svojim poslanicima nalagali da se s gostom Radinom sastanu u potpunoj tajnosti. Poznato je da su Dubrovčani s Radinom kao članom hijerarhije Crkve bosanske obavili nekoliko tajnih savjetodavnih razgovora od kojih posebice vrijedi spomenuti one vođene za svadbenih svečanosti na dvoru Kosača u svibnju 1455. Kao dobri susjedi Dubrovčani su u tu svrhu u pratnji svirača uputili hercegu i trojicu svojih poslanika s bogatim darovima, ali ni tada nisu zaboravljali učiniti nešto za svoje poslove, što je došlo do izražaja u uputi koju su 10. svibnja 1455. dali Alvizu Gučetiću, Nikoli Kabogi i Mihi Bučineliću, kojima su nalagali da potajno stupe u vezu s gostom Radinom i s njim porazgovaraju o nekim važnim pitanjima.[122] Petnaest dana poslije Vijeće umoljenih imalo je na dnevnom redu dva prijedloga, prema prvom dubrovački su se izaslanici nakon svadbenih svečanosti trebali posavjetovati s gostom Radinom, a prema drugom nisu morali s njim razgovarati. Usvojen je neznatnom većinom prvi, nešto izmijenjeni prijedlog.[123] Bilo je i takvih slučajeva u kojima su Dubrovčani svoje poslove s gostom Radinom obavljali pismenim putem. Prema izvornim svjedočanstvima oni su se u tri navrata pismeno obraćali hercegu Stjepanu i gostu Radinu, 19. travnja 1449, zatim 22. ožujka 1455, kad su odgovorili gostu Radinu i Vukmanu Jugoviću i 9. svibnja 1463, pišući gostu Radinu, hercegu Stjepanu i sinu mu vojvodi Vladislavu.[124]

S obzirom na to da je gost Radin bio u službi hercega Stjepana, valja se osvrnuti na taj dio njegove djelatnosti, kad je on obavljao za njega različite diplomatske i druge poslove. Radin je u tom razdoblju bio jedan od najvažnijih hercegovih ljudi i kao takav sudjelovao je u vrlo važnim i osjetljivim poslovima, koji su se prije svega ticali hercegova odnosa s Dubrovčanima. Tako je u više navrata poticao i vodio pregovore o drijevskoj carini, a potpuno su mu bili povjereni i mirovni pregovori koje je vodio u

---

[122] *Lett. di Lev. XIV,* fol. 165'-166', 10. V. 1455; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 212; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 218; **Fine,** *Bosnian Church,* 320.

[123] "Prima pars est de scribendo dictis ambassiatoribus nostris quod debeant de suprascriptis consulere Radinum gost. Per XVIII contra XVI" – "Secunda pars est quod non dedeant consulere dictum Radinum" (precrtano), *Cons. Rog. XIV,* fol. 167, 26. V. 1455; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 230-231.

[124] *Cons. Rog. XII,* fol. 72, 19. IV. 1449; *XIV,* fol. 144', 22. III. 1455; *XVII,* fol. 212, 9. V. 1463; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 229-230, 233.

toku 1453. i u prvoj polovici 1454. Kroz te diplomatske nastupe Radin se nametnuo kao vrlo sposoban diplomat i osoba posebnog Kosačina povjerenja, pa je pregovarao u njegovo ime o visini pristojbe na ispašu i rješavanju graničnog spora kod Prijevora. U dubrovačkim vrelima zabilježeno je nekoliko Radinovih nastupa o kojima se u poslovnom smislu malo zna, a naše zanimanje za njih pobuđuje činjenica da su se oni zbili u posljednjih pet godina hercegovog života.[125] Po važnosti, čini se da je najznačajnija ona iz travnja 1465. kad je Radin kao jedan od hercegovih poslanika bio nazočan u gradu podno Srđa na nekom sastanku koji se odužio, tako da su Dubrovčani morali donijeti posebnu odluku o izdržavanju hercegovih ljudi,[126] ali pozadina vođenih razgovora nije jasna.

Radin se u službi hercega Stjepana pojavljuje i u drugim okolnostima. Tako se primjerice herceg s njim savjetovao o mnogim pitanjima koja su se ticala njegovih odnosa s Dubrovčanima i s njim je odgovarao njihovim poslanicima kad su dolazili na Kosačin dvor da urede poslove i položaj svojih podanika u zemljama tog oblasnog gospodara. Radinova savjetodavna uloga nije došla potpuno do izražaja iz jednostavnog razloga što se o njoj uglavnom zna na temelju dubrovačkih vijesti, jer je iz njih puno više na vidjelo izlazila ona strana koja se tiče njihovih veza s njim. Njegova uloga glavnog hercegova savjetnika proistječe iz niza primjera u kojima su Dubrovčani predlagali svojim poslanicima da u određenim prilikama prethodno porazgovaraju s gostom Radinom, koji je u hercegovo ime vodio pregovore.[127] Teško je preciznije odrediti o kojim se sve pitanjima herceg Stjepan s njim savjetovao, ali je gotovo sigurno da se njihova savjetovanja nisu ograničavala samo na hercegove odnose s Dubrovnikom, što nam je danas najbolje poznato, nego se s razlogom može pretpostaviti da je Radin imao utjecaja na svog gospodara i u pogledu nekih drugih pitanja u koja je kao "kućanin" i redovnik bio dobro upućen.

---

[125] O tome podatke sadrže odluke Vijeća umoljenih od 14. ožujka 1461, 9. svibnja 1463, i 28-29. studenog 1466, usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 232-235.

[126] "Prima pars est de perseverando in mittendo res cibarias comiti Vlatcho et vayode Juanis et Radino gost singulis diebus prout inceptum est et in illo modo et forma qua inceptum est", *Cons. Rog. XVIII,* fol. 155, 29. IV. 1465; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 234; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 261.

[127] O nastupima gosta Radina kao pregovarača između Kosače i Dubrovnika usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 194; **Fine,** *Улога,* 24.

Valja istaknuti da se gost Radin spominje u pomirbenoj ispravi hercega Stjepana sa sinom Vladislavom i ženom Jelenom od 19. srpnja 1453. kao jedan od svjedoka pomirbenog čina. U tom slučaju posebnu zanimljivost predstavlja činjenica da je herceg Stjepan izričito predložio gosta Radina ne samo kao svjedoka nego i kao jamca koji će u slučaju novog obiteljskog sukoba kao jedan od dvanaestorice *strojnika* biti taj koji bi trebao ispitati težinu i uzroke novih obiteljskih nesuglasica.[128] Herceg je želio barem jednog člana tijela koje ispituje krivicu odrediti za slučaj novih sukoba sa sinom i nije se zadovoljio samo načelnim navođenjem vrhovnog poglavara Crkve bosanske i dvanaestorice članova njezine hijerarhije kao dijela porotnog suda, koji je davala crkva, a uobičajeno je predviđano u takvim prilikama. Herceg je predložio gosta Radina kao crkvenog dostojanstvenika koji je mogao po činu i časti ući u takvo tijelo i obaviti očekivani posao zajedno s vlastelom. Izričito spominjanje gosta Radina u ulozi porotnika treba dovesti u vezu s njegovim crkvenim autoritetom koji je uživao i činjenicom da je dobro poznavao Kosačine obiteljske prilike. Nije isključeno da je herceg pri tom imao na umu i mogući utjecaj koji je mogao ostvariti na gosta Radina prilikom istraživanja krivice. Ipak, valja istaknuti da se o praktičnoj strani tog suda ništa pobliže ne može govoriti, iako je izvjesno da je do njegova rada trebalo doći, s obzirom na to da se herceg nekoliko godina poslije žalio Mlecima na neke postupke sina Vladislava,[129] koji je u toku 1462. ponovno došao s njim u sukob.[130]

Osim što je gost Radin nastupao obavljajući različite diplomatske i posredničke poslove za svog gospodara, i susjedne Dubrovčane, u nekoliko poznatih slučajeva nastupao je i potpuno samostalno. Većina tih nastupa odnosi se na nabavku žita i sukna u Dubrovniku pod povoljnim uvjetima zbog toga što su ga oslobađali carinskih pristojba koje su plaćane na izvoz žitarica. Po količinama koje je nabavljao očito je da je opskrba traženom robom bila namijenjena većoj zajednici, ali je teško odgonetnuti je li u tim

---

[128] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 66-72; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 457-463.

[129] Herceg se žalio Mlečanima na sina Vladislava javljajući im "quod filius suus sibi obediens esse volet, et a mandatis parentis non discedet, et cum nostris bene et quiete vicinare volet", **Ljubić,** *Listine X,* 180; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 244.

[130] Opširnije o odnosima u hercegovoj obitelji, usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 245-267.

slučajevima Radin nastupao kao starješina neke redovničke zajednice ili se pak brinuo za brojnu rodbinu, navedenu u njegovoj oporuci, koja se nakon propasti bosanske države u svibnju-lipnju 1463. preselila na područje pod kontrolom hercega Stjepana u neposrednu blizinu granice s Dubrovačkom Republikom. To mišljenje je vjerojatnije, jer se sljedećih godina prilikom podizanja Radinove ostavštine njegova rodbina pojavljuje na području Dračevice, Novog, Bijele i Uskoplja. Radin je u oporuci poimence naveo svoju bližu rodbinu i njezinu pratnju, koja je u ljeto 1463. bila među brojnim izbjeglicama i našla sklonište u hercegovim zemljama, gdje su imali bliskog rođaka koji je imao utjecajan položaj na dvoru Kosača. Tako njihov bijeg iz Bosne nije bio besciljan. Posebice pada u oči činjenica da se Radin od 20. kolovoza 1463. do 21. svibnja 1466. obratio Dubrovčanima čak četiri puta sa zahtjevom da mu se odobri nabavka žita. Prvu nabavku Radin je obavio 20. kolovoza 1463. što rječito upućuje na zaključak da je dolazak njegove rodbine uslijedio u danima velike nesigurnosti koju je izazvalo pokoravanje Bosne, pa čim je bila obavljena žetva pobrinuo se da nabavi dovoljne količine žitarica.[131] Na temelju tih podataka ne bi se smjelo izbjegličtvo njegove rodbine dovoditi u vezu s progonima kralja Tomaša iz 1459. Drugom prilikom tražio je da se u njihovu gradu obradi novsko sukno, što mu je bilo odobreno.[132] Radinovo obraćanje Dubrovčanima imalo je sve izglede na uspjeh zbog njihova prijateljstva, a nabavka žita pokazuje njegovu skrbničku brigu prema onima kojima su životne namirnice bile namijenjene i dobrog ekonoma koji brižljivo troši svoj novac.

Pored skrbništva koje je pokazao kupovinom žita u Dubrovniku, Radin je u još dva poznata slučaja pokazao neuobičajenu i vrlo dopadljivu osobinu zbog svog humanog odnosa prema ljudima, čak i u sumnjivim okolnostima kad im moralne osobine nisu bile besprijekorne. Prvi od ta dva slučaja govori da se gost Radin prilikom vođenja pregovora o drijevskoj carini početkom ožujka 1459. zauzeo kod Dubrovčana za njihova

---

[131] "Prima pars est de concedendo Radino gost possit per transitum ponere in civitatem nostram a stariis 400 infra grani quod possit extrahere sine solutione dohane, sed si illud vendet teneatur solvere dohanam", *Cons. Rog. XVII,* fol. 168', 20. VIII. 1463; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 233-234.

[132] U Vijeću umoljenih 13. ožujka 1466. je raspravljano "Prima pars est de concedendo Radino gost duas petias pannorum factorum in Noui et illas finire in Ragusio", *Cons. Rog. XIX,* fol. 21', 13. III. 1466; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 235.

sugrađanina Vitka Pribilovića tražeći da ga puste iz tamnice.[133] Na temelju oskudne obavijesti iz odluke Vijeća umoljenih od 8. ožujka te godine teško je reći što je potaknulo gosta Radina da se zauzme za oslobođenje tog čovjeka sumnjive prošlosti, niti se može naslutiti da je postojala neka veza između njih, pa je otuda vrijednije spomenuti taj njegov postupak. Podatci o drugom poznatom primjeru Radinove plemenitosti nalaze se u odluci Vijeća umoljenih od 4. svibnja 1465. u kojoj se potvrđuje da je donio novac i neke srebrene predmete, koje je namijenio za oslobođenje iz osmanskog zarobljeništva nekog Sladoja Vukovića.[134] Vjerojatno je tom prilikom, njegov gospodar poslao po njemu 500 dukata namijenjenih za oslobođenje iz osmanskog zarobljeništva Pavla Vražinića[135], iako je herceg Stjepan i sam držao, pa čak i prodavao roblje[136]. Nakon smrti hercega Stjepana ostao je vjeran Kosačama te je do smrti, istina kratko vrijeme služio njegovu sinu, hercegu Vlatku. U njegovoj je bio službi kad je u srpnju 1466. u Konavlima naoružana skupina Novljana zarobila sultanova podanika Atmadžu, opljačkala ga i poslala s bliskim rođakom Radičem Bastašićem i njegovom ženom u Novi gostu Radinu, a on ih je osolobodio i pustio.[137] U svjetlu tih podataka mijenja se predodžba o gostu Radinu kao visokom dostojanstveniku Crkve bosanske u odnosu na onu kakvu su stekli istraživači koji su u njemu gledali diplomatu i savjetnika, koji je u službi rusaške gospode postigao blistavu karijeru i zgrnuo golemi novac.[138]

Iako je Radin u svojoj oporuci naveo čak imena desetorice svojih slugu o njima se ne zna ništa određeno, ali se iz odluke Vijeća umoljenih od 16. listopada 1466. saznaje da se gost Radin tom prilikom poslužio diplo-

---

[133] "Prima pars est de relaxando et liberando de carceribus Vitchum Pribilouich qui ets in carceribus nostris ad instantiam Radini gost qui pro ipso stricte supplicavit", **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 232; usp. **Драгојловић,** *Крстјани,* 112.

[134] "Prima pars est de acceptando in comune nostrum illos denarios et illas argentarias quas Radin gost dare volet pro liberatione Sladoe Vochouich ex manibus Turcorum dandos pro dicta liberatione aut restituendos ipsi gost sub illa condicione sub qua illos ponere voluerit", *Cons. Rog. XVIII,* fol. 156, 4. V. 1465; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 234.

[135] **Божић,** *Дубровник,* 333.

[136] **Кулишић,** *Трагови,* 43.

[137] **Атанасовски,** *Пад Херцеговине,* 27, 43.

[138] Takvo mišljenje zastupao je odlučno **Соловјев,** *Постанак II,* 15; **Isti,** *Gost Radin,* 312; **Исти,** *Фундајајити,* 140.

matskim uslugama krstjanina Tvrdisava koga je u vezi s nekim poslovima u svoje ime poslao u Dubrovnik.[139] Na temelju tog oskudnog podatka ne može se ništa određeno tvrditi kakve je to poslove gost Radin povjerio krstjaninu Tvrdislavu, niti se može pouzdanije reći po kakvom ga je osnovu izabrao za svog poslanika. Ako se pak uzme u obzir činjenica da su i Radin i Tvrdisav tada bili u službi hercega Stjepana, moglo bi se pretpostaviti da su njih dvojica pripadali istoj redovničkoj zajednici te da je možda na njezinu čelu kao poglavar bio gost Radin Butković. U tom pogledu ništa ne bi mijenjala ni hercegova tvrdnja da je Radin njegov dvoranin i redovnik. Radin je kao starješina krstjanske hiže mogao poslati krstjanina Tvrdisava, koji se već pojavljivao u hercegovoj službi. Kako se saznaje, krstjanin Tvrdisav je već imao iza sebe dvije diplomatske misije i to, prvi put kad je u tom svojstvu naveden početkom prosinca 1465, a drugi put u Dubrovniku je boravio početkom lipnja 1466, kad je zajedno s drugim poslanicima donio Kosačinu oporuke.[140] Otuda je logično da se njegovim uslugama poslužio i gost Radin, koji je nečim bio spriječen da sam obavi taj posao. Iz tog se podatka ne može tvrditi da je krstjanin Tvrdisav bio u službi gosta Radina, kao što je on primjerice bio u službi hercega Stjepana, niti se taj nastup može izjednačavati s onim djeda Radomira iz siječnja 1404.

Kosača je 21. svibnja 1466, dan prije svoje smrti izdiktirao oporuku u nazočnosti gosta Radina Butkovića, metropolita Davida i komornika Pribisava Vukotića. Herceg je u tekstu oporuke dvojicu crkvenih ljudi kojima je bio okružen nazvao svojim "kućanima" i redovnicima. Tri dana poslije, 24. svibnja u Dubrovniku su saslušani potpisnici tog čina, ali među ispitanima se ne spominje ime gosta Radina. Za izvršitelje oporuke bili su određeni Pribisav Vukotić, gost Radin i metropolit David te trojica Dubrovčana. Komornik Pribisav je s *krstjanima* Tvrdisavom i Čerjenkom nazočio prebrojavanju i mjerenju stvari koje je Dubrovačka općina primila u pohranu.[141]

---

[139] "Prima pars est de dando libertatem domino rectori et suo minori Consilio respondendi Tuerdissauo patharino ambassiatori Radini gosti se execusando", *Cons. Rog. XIX,* fol. 122', 6. X. 1466; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 235; usp. **Атанасовски,** *Пад Херцеговине,* 33-34.

[140] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 78-84; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 495-499.

[141] **Ћирковић,** *Почтени витез,* 262; usp. **Атанасовски,** *Пад Херцеговине,* 28-29.

Posebnu skupinu *gostiju* predstavljaju oni dostojanstvenici koje je spomenuo Radin Butković u svojoj oporuci, pa se zahvaljujući tome zna za Radina Seoničanina, Radivoja Priljubovića i Vuka Radivojevića.[142] U vezi s tom trojicom *gostiju* treba spomenuti da su prva dvojica bili Radinovi nećaci, a za trećeg od njih se u tom smislu ništa ne kaže. Svaki od njih trojice bio je starješina redovničke zajednice kojoj je pripadao. Gost Radin Seoničanin je, po svemu sudeći, rođenjem bio vezan uz Seonicu, gdje je vjerojatno postojala krstjanska hiža kojom je kao starješina upravljao prije napuštanja zavičaja. Po dolasku u novi kraj, Radivoj Priljubović se nastanio u Bijeloj kneza Alekse Paštrovića,[143] a Vuk Radivojević u Uskoplju, gdje su utemeljili od svojih sljedbenika krstjanske zajednice u kojima su obnašali službu njihovih starješine. Što se tiče njihove djelatnosti, čini se razložnim pretpostaviti, da se ona ponajprije odvijala u okviru duhovne službe koju su kao visoki crkveni dostojanstvenici obavljali, ali se ničim ne da naslutiti jesu li oni pružali svoje usluge lokalnoj bosanskoj vlasteli, tako da se u tom pogledu njihova pojava na javnoj pozornici ne može pouzdano pratiti, mada povremene nastupe ne treba isključiti.

Radin Butković je odredio nećaka Radina Seoničanina kao jednog od izvršitelja svoje oporuke, naloživši mu da iznos od 300 dukata "razdijeli s pravom dušom i s dobrim načinom". U tom krugu kretala se sva poznata djelatnost gosta Radina Seoničanina, koji je, kako se saznaje iz dubrovačke isprave od 15. srpnja 1467, podigao stričevu ostavštinu onako kako je to oporukom bilo predviđeno, pa je o tome potpisao uredne priznanice. Prvo je podigao svojih 100 dukata, a zatim i 300 dukata koje je trebao podijeliti ubogim redovnicima i redovnicama. Podigao je zajedno s krstjaninom Radičem i ostavštinu Tvrtkove kćeri Vukave, zatim 100 dukata istoimene Vuknine kćeri, kao i 60 dukata sluškinje Stojsave.[144] U vezi s podizanjem svog dijela ostavštine pojavljuju se i druga dvojica gostiju iz Radinove oporuke. Gost Radivoj Priljubović je svoju punomoćnu ispravu sastavio 23. veljače 1470. u Bijeloj,[145] a Vuk Radivojević je svoju pisao dva dana

---

[142] **Truhelka,** *Testamenat,* 371-375; **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 153-156.

[143] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 219; **Truhelka,** *Još o testamentu,* 373-374.

[144] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 216-217; **Truhelka,** *Još o testamentu,* 374-375; usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 34-35.

[145] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 219; **Truhelka,** *Još o testamentu,* 373-374; usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 36, bilj. 91.

CRKVA BOSANSKA.indd 364 1/3/06 10:17:27 PM

poslije u Uskoplju.[146] Na povezanost ta dva slučaja upućuje pojava njihovih zastupnika i izaslanika, a obojica su kao svog opunomoćenika naveli Tvrtka Brajanovića s kojim su u Dubrovnik poslali i krstjanina Cvitka Radojkovića, koji je trebao podignuti novac donijeti vlasnicima.[147] Pošto su dobili svoj dio ostavštine, gosti iz Radinove oporuke se više ne spominju u izvornoj građi, pa su ponovno utonuli u anonimnost iz koje su se stjecajem povoljnih okolnosti i rodbinskih veza s Radinom Butkovićem nenadano pojavili.

Valja istaknuti da su gosti iz tog kruga nadživjeli propast srednjovjekovne bosanske države i da su nastavili provoditi život u redovničkim zajednicama u novoj sredini. Ipak iznenađuje što nisu ostavili više traga o svojoj javnoj djelatnosti. Od Radinove rodbine spominje se tek njegov sinovac Juraj Brajanović, sin Pavin, koji je u listopadu 1493. došao u Dubrovnik tražeći da mu se isplati dio novca predviđen oporukom, što je sud odbio.[148] Izvori o njima potpuno šute, pa bi se moglo pretpostaviti da se nisu uključili u javni i politički život kraja u koji su se bili sklonili.

U vezi s *gostima* s obzirom na njihovu ulogu i čin ostalo je da se na kraju kaže nekoliko riječi o pojavi "velikog gosta" u Crkvi bosanskoj. Što se toga tiče, treba reći da se u ispravi bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića iz 1326-29. ne spominje "veliki gost Radosav".[149] Neki povjesničari su uzimali taj podatak kao dokaz da je i Crkva bosanska, poput drugih dualističkih crkava na Zapadu, imala po položaju, činu i časti dostojanstvenika, koji je predstavljao pomoćnika i zamjenika crkvenog poglavara. Najodlučniji pobornik takvog mišljenja bio je D. Mandić,[150] koji je prihvatio objašnjenje koje su u tom smislu dali A. Solovjev[151] i A. Schmaus,[152] a

---

[146] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 219; **Truhelka,** *Još o testamentu,* 373; usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 36, bilj. 92.

[147] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 219; **Truhelka,** *Još o testamentu,* 373-374; usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 35-36.

[148] **Динић,** *Неколико споменика,* 104-108.

[149] **Thallóczy,** *Istraživanja,* 405; **Isti,** *Studien,* 11; **Соловјев,** *Одабрани споменици,* 106-107; **Ћошковић,** *О гостима,* 19.

[150] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 214-216; usp. kritički osvrt **Šidak,** *Studije,* 342.

[151] **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 33; usp. kritički osvrt **Šidak,** *Studije,* 342, bilj. 209.

[152] **Schmaus,** *Neumanichäismus,* 287; usp. kritički osvrt **Šidak,** *Studije,* 342.

slijedili su ga A. Babić[153] i F. Šanjek.[154] Prihvaćajući mišljenje o postojanju "velikog gosta" u Crkvi bosanskoj, navedeni povjesničari su u njemu bili skloni prepoznati katarskog dostojanstvenika poznatog kao *filius maior*. Na takav zaključak zavelo ih je bezuvjetno dokazivanje sličnosti između ustroja Crkve bosanske i velikih dualističkih crkava toga doba, iako za takvu usporedbu nisu mogli naći uporište u povijesnim vrelima. Izvjesno je da je odrednicom "veliki" uz naziv časti gosta Radoslava izražavano osobito poštovanja koje su prema njemu imali njegovi suvremenici, kao što je na isti način oslovljen i djed Radoslav, koji se po položaju nije mogao izdvojiti među sebi jednakim dostojanstvenicima. Pridjevak "veliki" u navedenom slučaju imao je značenje osobitog poštovanja s kojim su se suvremenici odnosili prema pripadnicima Crkve bosanske te u to nema razloga sumnjati, što je isticalo više istraživača koji su bili dobri poznavatelji te problematike.[155] Zanimljivo objašnjenje naziva "veliki gost" dao je D. Kniewald, koji je istaknuo kako je gost Radoslav nazvan "velikim" stoga što je upravljao djedovom stolnom hižom,[156] uz napomenu da to mišljenje ne odgovara pozadini u kojoj je spomenuta isprava nastala i naziv upotrijebljen.

---

[153] **Babić,** *Bosanski heretici,* 107-108; usp. kritički osvrt **Šidak,** *Studije,* 345.

[154] **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 99; usp. kritički osvrt **Šidak,** *Studije,* 371. To mišljenje zadržao je i poslije, usp. **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 37.

[155] Usp. **Ћирковић,** *Историја Босне,* 105; **Šidak,** *Gost,* 511; **Isti,** *Studije,* 342-345; **Ћошковић,** *О гостима,* 38-39.

[156] **Kniewald,** *Hierarchie,* 586.

V. STROJNICI

U izvornoj građi nastaloj u Bosni u više se navrata spominju *strojnici,* odnosno *poglaviti krstjani* Crkve bosanske, a u istom se značenju u dubrovačkim ispravama susreću izrazi *domini maiores christianorum* i *maiores domini Patarenorum.* Navedeni nazivi su vrlo rano privukli pozornost istraživača koji su se trudili objasniti njihovo značenje i odrediti im ulogu. Što se tiče naziva *strojnik (*строиникь*)* koji po upotrebi prevladava u izvornim svjedočanstvima, treba reći da stoji u tijesnoj vezi s riječima "strojiti" *(*строити*)* i "strojitelj" (строитель), koje prema F. Miklošiču izražavaju smisao dobrog gospodarenja i čuvanja povjerenih dobara, što bi odgovaralo grčkim riječima παράσκευάζειν i κατασκεαύζειν, odnosno οἰκονόμος i κηδεμών. Upotreba slavenske riječi строитель zasvjedočena je u pojmovima строитель храма i црьковныи строитель u značenju upravitelja, nadzornika.[1] U skladu s takvim objašnjenjem proizlazi da je navedeni naziv nosio u sebi obilježje službe koju su ugledni dostojanstvenici obavljali u Crkvi bosanskoj, što ih je izdvajalo iz reda njezinih običnih redovnika. Taj smisao naziva *strojnik* potvrđuju vijesti povijesnih vrela, što su ispravno zapazili i isticali mnogi istraživači koji su se bavili njezinim ustrojem. Gledano u tom smislu, *strojnicima* su *krstjani* i njihovi suvremenici nazivali članove crkvene hijerarhije, koji su kao starješine brinuli o sljedbi i njezinim članovima. Oni su u djelokrugu svoje službe imali posebno naglašenu upravnu ulogu koja je bila namijenjena čitavoj crkvenoj organizaciji, a ne pojedinim jedinicama uređenim na teritorijalnom principu, koje bi bile organizirane oko hiža kao njihovih središta i žarišta duhovnog života. S tim u vezi suvremenici su na *strojnike* gledali kao na dostojanstvenike koje su poštovali kao svoje poglavare, što je dolazilo do izražaja u naslovu *poglaviti krstjani* kojim su ih također na-

[1] **Miklošič,** *Lexicon,* 890-891.

zivali, a odgovaralo bi značenju latinske riječi *administratores.*

Sasvim je sigurno da je riječ *strojnik* slavenskog podrijetla, pa bi se s razlogom moglo pretpostaviti da je bila u upotrebi na širem južnoslavenskom prostoru te da su za nju također znali bugarski i makedonski bogumili. Izvorna građa tu pretpostavku izričito ne potvrđuje, pa se mora odustati od traženja podrijetla i uloge *strojnika* među bugarskim i makedonskim dualistima. Kontinuitet tog naziva ne može se pouzdano utvrditi, jer se *strojnici* ne spominju u povijesnim vrelima koja svjedoče o bogumilstvu na području Bugarske i Makedonije.[2] Iako nije mogao naći podudarnu upotrebu naziva *strojnik* kod bugarskih bogumila, D. Kniewald je ipak pokušao objasniti značenje te riječi prema njezinom značenju u bugarskom jeziku, istaknuvši da "strojnik" ondje znači određenog službenika, osobito poslužitelja kod stola.[3] Kako se *strojnicima* kao zajedničkom nazivu za članove hijerarhije Crkve bosanske ne može dokazati bugarsko-makedonsko podrijetlo, ostaje i dalje objašnjenje po kome je, s obzirom na jasno upravno obilježje njihove službe, naziv ušao u krstjansku crkvenu terminologiju tako što su suvremenici njime označavali sve *starce* i *goste.* Slijedeći osnovno značenje te riječi, pomišlja se na zaključak da su oni u okviru svoje crkvene službe imali dužnosti nadzornog karaktera. U tom se smislu može tvrditi da se uloga *strojnika* najjasnije odražavala na primjeru službe starješine krstjanskih zajednica organiziranih po zajedničkim kućama, za razliku od drugih dužnosti upravne prirode o kojima se ne može ništa određeno reći.

Osim naziva *strojnici* za članove hijerarhije Crkve bosanske u drugoj ispravi hercega Stjepana od 19. srpnja 1453. upotrijebljen je izraz *poglaviti krstjani* u potpuno istovjetnom značenju koje je imao i mnogo češće upotrjebljavani naziv *strojnici* iz prve hercegove pomirbene isprave od toga dana.[4] Usporedbom tih naziva postaje jasno da su oni sinonimno upotrijebljeni ne samo u spomenute dvije hercegove isprave, nego se može tvrditi da je takvo oslovljavanje bilo češće, ali je zbog podesnosti osjetnu prednost u upotrebi stekao naziv *strojnici* pred složenim izrazom *poglaviti krstjani.* Gledano u smislu sinonimne uporabe ta dva naziva koji su sču-

---

[2] Usp. **Ангелов,** *Богомилството,* 332.

[3] **Kniewald,** *Hierarchie,* 589.

[4] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 66-72; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 457-463.

vani u bosanskim svjedočanstvima, upadljivo je da je u oba slučaja u prvi plan dolazila do izražaja starješinska uloga *strojnika*, koju je obilježavalo gospodarenje, briga za članove i Crkvu te upravljanje, što samo potvrđuje izneseno mišljenje kako je riječ o sinonimima koji podudarno izražavaju osnovno značenje navedenih pojmova. Među prvima koji je pokušao objasniti pojam *strojnici* u Crkvi bosanskoj bio je B. Petranović, koji je ustvrdio da su se bosanski redovnici sastojali od dvije vrste članova, prvu poistovjećuje s prezbiterima i smatra je svećenicima, a domaća vrela ih nazivaju *strojnicima,* drugu skupinu činili su obični redovnici – *krstjani,* u širem smislu riječi. *Strojnici* bi po njemu odgovarali ministrima zapadnih katara. Neki od *strojnika* postali su starješinama (priores) redovničkih zajednica, odnosno bratstava i zastupali su ih pred papinskim izaslanikom Ivanom de Casamarisom. Vidjevši u njima samostanske starješine, poistovjetio ih je s nadstojnicima i igumanima pojedinih manastira.[5] Potom se tim pitanjem pozabavio F. Rački, koji je mislio da se izraz *poglaviti krstjani,* kao jedan od naziva za *strojnike,* odnosio samo na obične redovnike, a ne i na članove hijerarhije Crkve bosanske.[6] Iako se na njih odnose samo dva poznata podatka u dubrovačkim izvorima, ipak se sa sigurnošću može tvrditi da se i u gradu podno Srđa, osim naziva *strojnik,* koji se spominje 5. listopada 1433. u pismu Ivanu Stojkoviću,[7] također upotrebljavao i opisni oblik, kao što se to primjerice vidi iz odluke Vijeća umoljenih od 11. ožujka 1451, gdje je bosanski naziv *poglaviti krstjani* preveden izrazom "domini maiores christianorum".[8]

Premda su vijesti dostupnih vrela vrlo jasne u pogledu *strojnika*, među povjesničarima ipak postoje ozbiljna razilaženja oko toga što su suvremenici stvarno podrazumijevali pod tim nazivom. Prema shvaćanju jednih, naziv *strojnik* označavao je poseban hijerarhijski čin koji je neki član Crkve bosanske stekao, a prema drugima, to je bio zajednički naziv za različite stupnjeve časti njezinih dostojanstvenika. Povjesničari se međusobno nisu složili ni oko toga koje bi to pripadnike Crkve bosanske trebalo obu-

---

[5] **Петрановић,** *Богомили,* 149.

[6] **Rački,** *Bogomili X,* 179.

[7] *Lett. di Lev. XI,* fol. 168', 5. X. 1433; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 193-192.

[8] *Cons. Rog. XII,* fol. 25', 11. III. 1451; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 230.

hvatiti tim nazivom, pa su jedni tvrdili da su se *strojnicima* nazivali *starci* i *krstjani,* a drugi su pak mislili da su u *strojnike* spadali *gosti, starci* i *krstjani.* Većina je istraživača ipak ispravno tvrdila da su tako nazivani samo *gosti* i *starci.* Postojeće razlike u shvaćanjima uslijedile su ponajprije kao posljedica nedovoljnog razumijevanja ustroja Crkve bosanske, pri čemu je bilo pokušaja da se on prilagodi vlastitim, u osnovi pogrešnim predodžbama, iako za njih autori nisu mogli naći oslonca u povijesnim spomenicima. U takve zablude većina priznatih povjesničara nije zapala, pa se kroz njihove znanstvene rezultate može pratiti smjer koji je u tom pogledu trebalo slijediti. Što se tiče mišljenja da su pod *strojnicima* njihovi suvremenici podrazumijevali dostojanstvenike koji su se po činu i časti razlikovali od ostalih članova crkvene hijerarhije, treba reći da se ono temeljilo na podatku iz više put spominjanog dubrovačkog pisma Ivanu Stojkoviću od 5. listopada 1433, gdje je *strojnik* naveden kao jedan od četvorice prvaka bosanske hereze.[9] Među prvima taj podatak su na raspolaganju imali M. Orbini, J. Lukarević i D. Farlati, koji su pokušali objasniti značenje naziva *strojnik* u kome su vidjeli sasvim određenog dostojanstvenika Crkve bosanske. Tako je primjerice M. Orbini mislio da je *strojnik* odgovarao prioru,[10] a J. Lukarević se nije trudio podrobnije odrediti njegov identitet. Za njega je *strojnik* bio jedan od četvorice prvaka Crkve bosanske, koje je nazvao prelatima, a na Koncil u Baselu stigli su kao izaslanici kralja Tvrtka II. Tvrtkovića.[11] Korak dalje načinio je D. Farlati, koji je navodne bosanske izaslanike u Baselu poistovjetio s biskupima za koje se pokazalo da su bili okaljani patarenskom opačinom te je od njih bilo zatraženo da se prisegom odreknu bezbožnog krivovjerja, ali oni to nisu učinili te im je bilo uskraćeno sudjelovanje u koncilskim raspravama. Autor je u toj četvorici navodnih bosanskih izaslanika prepoznao *djeda, gosta, starca i strojnika* za koje je ustvrdio da su 1433. došli u Basel s namjerom da pri-

---

[9] *Lett. di Lev. XI,* fol. 168', 5. X. 1433; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 193.

[10] **Орбин,** *Краљевство Словена,* 146. Tumačeći taj navod **Ћирковић,** *Коментари,* 343, je istaknuo da je *strojnik* neprikladno preveden.

[11] "dificilmente Died Gost, Staraz, e Stroinik, Prelati di Bosna, disponeuano il Rè Tuardko, à mandare gli Oratori in Basilea per il che fu forza alli Rausei d' abandonare l' impresa", **Lukarević,** *Copioso ristretto,* 90; usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 23.

sustvuju radu Koncila.[12] Farlati nije dobro razumio sadržaj dubrovačkog odgovora Stojkoviću, pa je predstavnike Crkve bosanske ne samo krivo poistovjetio s biskupima, jer je taj položaj i čast imao samo neimenovani djed, kao vrhovni poglavar Crkve bosanske. Članovi crkvene hijerarhije bez obzira na stupanj časti i čin nisu imali biskupski red i suvremenici ih nisu nikad tako predstavljali. Nije poznato zašto je u svom objašnjenju autor ustvrdio kako je bosansko izaslanstvo stiglo 1433. u Basel, kad se u spomenutom pismu jasno navode razlozi zbog kojih se Bosanci nisu mogli odazvati pozivu. Navedeni članovi Crkve bosanske označeni su kao jedna od unutarnjih prepreka da se uspostavi crkveno jedinstvo s Rimskom crkvom. Treba također spomenuti da je Farlati u iskrivljenom obliku zabilježio naziv kojim je nazvao *strojnika,* napisavši umjesto ispravnog "strojnik", pogrešan naziv "strinich". Tu njegovu pogrešku uočio je svojedobno F. Rački, koji se ograničio samo na ispravku naziva "strinich" u *strojnik,* ali ni on nije obratio pozornost na podjednako iskvareni naziv za *djeda,* odnosno "episkupa" Crkve bosanske.[13]

Mada takvo poimanje *strojnika,* osim navedenog podatka, ne potvrđuju ostala, napose bosanska izvorna svjedočanstva, ipak je i poslije među istraživačima bilo onih koji su prihvaćali mišljenje o *strojniku* kao dostojanstveniku, koji je imao poseban stupanj hijerarhijske časti i dostojanstva, kao i službu koju je obavljao. U tom pogledu D. Angelov je mislio da je *strojnik* odgovarao đakonu u zapadnih katara,[14] ne navodeći nikakav dokaz na kome bi temeljio svoju tvrdnju. Njemu očito ni ranije nije bila jasna organizacija Crkve bosanske, jer je u *strojnicima* vidio posebne dostojanstvenike koji su kao djedovi pomoćnici dolazili iza *gostiju* i *staraca.*[15] Ocjenjujući izvornu građu nastalu u katoličkoj sredini te proučavajući u posebnom radu hijerarhiju Crkve bosanske D. Kniewald se prepustio domišljanjima u pogledu određivanja položaja *strojnika* i njihove službe, istaknuvši da su

---

[12] "et fidem Catholicorum corrumpendum Episcopi quatuor irrepserant pestiferis opinionibus imbuti, quorum nomina haec erant, Diel, Gost, Staraz, Strinich. Hos Bosnenses Episcopos ad Concilium Basileense anno 1433.venisse ait; sed quod Patarenae impietatis comperti essent, neque adduci passent, ut nefaria dogmata ejurarent, admissos non fuisse", **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 66; usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 23.

[13] **Rački,** *Bogomili X,* 183, bilj. 4; usp. **Ћошковић,** *О гостима,* 23.

[14] **Ангелов,** *Богомилството,* 334.

[15] **Angelov,** *Mouvement bogomile,* 615.

se iz reda običnih *krstjana* uz *djeda, goste* i *starce* izdvojili i *strojnici,* koji se po službi mogu izjednačiti s đakonima južnofrancuskih katara. Osim što je tako odredio njihovu službu, poistovjetio ih je s nekanonski zaređenim svećenicima koje spominje papa Grgur XI. u svom odgovoru na upite bosanskog vikara Bartola.[16] Na primjeru *strojnika* pokazao je da mu ustroj Crkve bosanske nije bio potpuno jasan, pa se prepustio domišljanjima. Taj njegov postupak ne može opravdati ni nastojanje da bezuvjetno utvrdi potpunu analogiju u pogledu ustroja Crkve bosanske s drugim dualističkim crkvama na Zapadu. Iako je unekoliko poslije promijenio svoje ranije mišljenje o tim pitanjima D. Kniewald se nije uspio u potpunosti osloboditi nekih svojih predrasuda nastalih upornim dokazivanjem istovjetnosti krstjanske hijerarhije s onom kakvu su imali južnofrancuski katari, zbog čega mu je uređenje Crkve bosanske i dalje ostalo nejasno.[17]

Većina istraživača je ipak ispravno shvatila da je naziv *strojnik* bio skupni naziv za članove crkvene hijerarhije, iako ni među njima ne vlada jedinstveno mišljenje u pogledu njegove primjene. Jedni su isticali da se naziv općenito odnosio ne samo na *goste* i *starce* nego da su se pod njim podrazumijevali i obični *krstjani,*[18] a drugi su tvrdili da su među *strojnike* spadali samo *starci* i *krstjani,* ali nisu bili sigurni bi li bi i *goste* trebalo uvrstiti u taj krug. Među onima koji su se bavili pitanjem Crkve bosanske ni V. Glušcu sve pojedinosti u vezi s njezinim ustrojem nisu bile potpuno jasne. Za njega su *strojnici* bili birani između *staraca* i *krstjana,* a vjerojatno i *gostiju* te su po položaju bili upravljači u svojoj crkvenoj organizaciji, ali sam naziv za njih nije označavao općenito svećenika nego zvanje i zanimanje onih koji su ulazili u kolegij 12 strojnika. Prema njemu sam je naziv potekao iz Makedonije, gdje se i danas održao u upotrebi, ali izvan crkvenog kruga, označujući osobu koja je imala neku organizacijsku ulo-

---

[16] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 211, 274; **Isti,** *Hierarchie,* 589-590. To njegovo objašnjenje osporavao je **Mandić,** *Državna i vjerska pripadnost,* 448-449; usp. **Шидак,** *Фрањевачка "Dubia",* 228-229, bilj. 94; **Isti,** *Studije,* 245, bilj. 94. Opširnije o tome pisao je **Драгојловић,** *Шизматики попови,* 43-54.

[17] **Kniewald,** *Hierarchie,* 579-605; usp. **Šidak,** *Studije,* 314, bilj. 85; **Драгојловић,** *Хијерархија,* 58, bilj. 15.

[18] **Truhelka,** *Bosanska crkva,* 768-769. Osvrćući se na njegove poglede o ustroju Crkve bosanske **Šidak,** *Oko pitanja,* 323; **Isti,** *Studije,* 21, je razložno istaknuo da se Truhelkino mišljenje o *strojnicima* ne može održati, jer za to nema potvrde u izvorima.

gu u svatovima.[19] Za M. Vegu niže redovnike od "episkupa" i to *krstjane* i *goste* nazivali su "općim imenom" *strojnici,* koji su živjeli samostalno i neovisno od organizacije Istočne i Zapadne crkve.[20] Tako je iz tih objašnjenja očito da istraživači nisu razumjeli pojavu *strojnika* u Crkvi bosanskoj i njezin ustroj, pa su ta pitanja nepotrebno zamrsili. U svemu tome posebno treba istaknuti da takve tvrdnje nisu mogli zasnovati na izvornoj građi, kao i da se nisu obazirali na pozitivne rezultate drugih povjesničara.

Bosanski su suvremenici *strojnicima* nazivali samo članove hijerarhije Crkve bosanske, odnosno njezine dostojanstvenike koji su imali jedan od dva čina, niži *starca* i viši *gosta.* Takav zaključak slijedi iz isprave vojvode Petra i kneza Nikole, sinova vojvode Radoslava Pavlovića od 15. srpnja 1454. u kojoj su kao svjedoci navedeni "naši časni *strojnici,* gospodin gost Radosav Bradijević i gospodin *starac* Radosav unuk".[21] Da se među *strojnike* ne ubrajaju obični *krstjani* slijedi jasno iz isprave djeda Radomira od 8. siječnja 1404. u kojoj on kaže da šalje u Dubrovnik po vojvodu Pavla Klešića "naše *strojnike* i *krstjane.*[22] U te se vijesti može pouzdati, jer one potječu od suvremenika koji su bili vrlo dobro obaviješteni o tadašnjim crkvenim prilikama u Bosni. Ako se k tome uzme u obzir da je sam poglavar Crkve bosanske izričito naglasio razliku između onih koje je smatrao *strojnicima* i običnih *krstjana,* tada nema razloga da se takva predodžba o uporabi naziva *strojnik* ne prihvati kao jedino ispravna. Iz dubrovačke bilješke od 21. siječnja 1404. saznaje se da su *strojnici* djeda Radomira tom prilikom bili *starci* Mišljen i Bjelko, a uz njih su kao izaslanici navedena imena čak petorice bosanskih redovnika – *krstjana.*[23]

Sa sigurnošću se može tvrditi da su suvremenici *strojnicima* držali isključivo *starce* i *goste,* odnosno samo članove hijerarhije Crkve bosanske, koji su u okviru svoje službe imali osobito naglašene dužnosti starješinstva, nadzora i rukovođenja, što je došlo do izražaja i u opisnom nazivu kojim su se zajednički zvali. U tom smislu značenje naziva *strojnik* shva-

---

[19] **Glušac,** *Problem bogomilstva,* 109; **Исти,** *Истина,* 189; usp. **Šidak,** *Današnje stanje,* 139; **Isti,** *Studije,* 81; **Драгојловић,** *Хијерархија,* 57-58.

[20] **Vego,** *Patarenstvo,* 135.

[21] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 149; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 469-472.

[22] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50.

[23] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 435; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 51.

ćala je većina istraživača.[24] Ako se uzme u obzir takvo značenje tog naziva, postaje izvjesno da se njim nije izražavao nikakav posebni hijerarhijski čin nego, prije svega, dužnosti koje su pojedinci obnašali u okviru svoje redovite djelatnosti. Gledano u tom smislu treba istaknuti da se nazivom *strojnik* nije izražavala duhovne strana službe koja je ostala potpuno izvan zanimanja bosanskih i dubrovačkih suvremenika te oni o tome nijednom prilikom ne govore. Franjo Rački je utvrdio da se može povući usporedba između njih i "magistra" u južnofrancuskih katara,[25] uz napomenu da su među njima ipak postojale određene razlike, koje su proistjecale iz činjenice da ni organizacija njihovih crkava nije bila istovjetna.

Nakon što smo utvrdili da se nazivima *strojnici,* odnosno *poglaviti krstjani (domini maiores christianorum)* označavaju isključivo članovi crkvene hijerarhije, o njima se može općenito govoriti kao o zboru poglavara koji su u djelokrugu svoje službe upravljali Crkvom bosanskom. Naravno, ponovno izvorna svjedočanstva nisu izdašna, pa se na osnovu njih ne može odrediti područje njihove službe unutar Crkve. Ako se uzme u obzir da su tim nazivima suvremenici označavali *starce* i *goste,* moglo bi se s razlogom posegnuti za podatcima koji pojedinačno govore o krstjanskim dostojanstvenicima, koji su imali upravne dužnosti, pri čemu se posebice ističe služba samostanskog starješine. Osim nje, imali su i neke druge obveze u pogledu upravljanja i nadzora unutar redovničke zajednice kojoj su pripadali i vođenja Crkve bosanske kao organizacije na čelu s *djedom.* Pojava naziva *strojnik* i njegovih sinonima u bosanskoj i dubrovačkoj izvornoj građi upućuje na posebnu stranu njihove službe, što inače ne dolazi potpuno do izražaja pri pojedinačnom spominjanju *strojnika* u primjerima u kojima se oni obično oslovljavaju nazivima čina i časti koje su imali.

Što se tiče uloge koju su *strojnici* imali u Crkvi bosanskoj teško ju je u potpunosti odrediti, ali se ipak može nazrijeti djelatnost koju su obavljali. U vezi s tim D. Kniewald je istaknuo da bi trebalo razjasniti naziv, položaj

---

[24] Usp. **Даничић,** *Рјечник III,* 185; **Rački,** *Bogomili X,* 184-185; **Јиречек,** *Историја Срба II,* 277; **Ћоровић,** *Хисторија Босне* 186; **Babić,** *Bosanski heretici,* 109; **Isti,** *Iz istorije,* 262-263; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 210; **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 556; **Исти,** *Историја Босне,* 105; **Šidak,** *Pitanje "Crkve bosanske",* 146-147; **Isti,** *Studije,* 56; **Isti,** *"L'Eglise de Bosnie",*18; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",*165; **Loos,** *"Eglise bosnienne",* 156; **Loos,** *Dualist Heresy,* 302-303.

[25] **Rački,** *Bogomili X,* 184-185; usp. **Драгојловић,** *Хијерархија,* 56.

i službu *strojnika,* ali ni sam u tom pogledu nije učinio ništa, osim što je u tom smislu postavio nekoliko pitanja, kao primjerice jesu li *strojnici* možda bili dušobrižnici krstjanskih zajednica poput *staraca,* ili su pak bili putujući duhovnici koji su po potrebi nastupali i u drugim prilikama.[26] Pitanja koja je postavio zanimljiva su za određivanje uloge *strojnika* kao upravnog zbora u Crkvi bosanskoj, ali ti poslovi ne spadaju u djelokrug njihove crkvene službe, s obzirom na njihovo duhovno, a ne svjetovno obilježje. S*trojnici* se u izvorima XV. st. ne spominju kao duhovne osobe, što ne znači da im je ta djelatnost bila strana, nego jednostavno nije pripadala u okvir službe koju su kao rukovodni zbor imali u svojoj crkvi. Razlučivanje duhovnog od upravnog područja njihove službe sasvim je logično, jer se oni ne pojavljuju kao dostojanstvenici kojima se u tim okolnostima ističe njihov hijerarhijski čin i čast, nego se oni navode kao zbor starješina Crkve bosanske koji njome upravljaju. Ta strana službe nije dolazila do izražaja samo unutar njihove Crkve nego se osjećala i u odnosima s vjernicima.

Iako u osnovi kao polazište za određivanje službe *strojnika* može poslužiti Mandićevo mišljenje, ono se ipak ne može u potpunosti prihvatiti, jer podrazumijeva odviše jednostranu ulogu *strojnika.* To proizlazi iz tvrdnje da su *krstjani* svoje starješine, koji su "držali u stroju i u redu" svoje zajednice i ustanove, nazivali "strojnicima".[27] *Strojnici* su upravljali krstjanskim hižama i zajednicama u njima, ali su tu službu vršili kao *gosti,* odnosno *starci,* a ne kao *strojnici.* Stoga u toj činjenici ne treba isključivo tražiti objašnjenje njihove uloge, ima li se u vidu da je na čelu hiže stajao onaj koji je među tamošnjim članovima imao najviši stupanj časti. Bilo je redovničkih zajednica u kojima je boravilo i po više dostojanstvenika koji su imali isti stupanj časti, pa je u takvim slučajevima jasno da svi istodobno nisu mogli obnašati službu samostanskog starješine, nego je vršitelj te dužnosti određivan izborom ili na neki drugi način. Bilo je i takvih krstjanskih zajednica kojima su pripadali članovi crkvene hijerarhije različitog čina i časti, pa u takvim prilikama svi članovi crkvene hijerarhije nisu mogli obnašati starješinsku službu, zbog čega, prema Mandićevu mjerilu, ne bi pripadali zboru *strojnika* ili *poglavitih krstjana,* što ne bi bilo točno.

Upravna uloga *strojnika* ne može se ograničiti samo na službu samo-

---

[26] **Kniewald,** *Hierarchie,* 588-589.

[27] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 210. Na to njegovo mišljenje osvrnuo se **Šidak,** *Problem heretičke "Crkve bosanske",* 145; **Isti,** *Studije,* 342.

stanskog starješine, s obzirom na to da svi oni koji su taj naslov imali nisu bezuvjetno morali obnašati tu dužnost. Nužno je i ostale članove hijerarhije uključiti u zbor *strojnika* i pripisati im odgovarajuće dužnosti upravnog karaktera, pa bi se tek u tim okolnostima moglo s razlogom tvrditi da su *strojnici,* uz vrhovnog poglavara čitave sljedbe upravljali Crkvom bosanskom. Pri tom valja uzeti u obzir da se zbog oskudnosti izvora ipak ne mogu donositi dalekosežni zaključci. S obzirom na to stanje razumljivo je da ni noviji pokušaji određivanja uloge *strojnika* u Crkvi bosanskoj nisu mogli ponuditi potpunije objašnjenje. Stoga i dalje ostaje jedino da se o službi *strojnika* govori u svjetlu onih obavijesti koje su nam ostavili suvremenici, a mogu se otprilike svesti na praćenje njihovih diplomatskih nastupa u službi *djeda* i oblasnih gospodara, pružanje savjeta svjetovnim gospodarima te sudbenu koja je dolazila osobito do izražaju u odnosima između kralja i vlastele kao i pri obiteljskim razmiricama. Dok je u prva dva slučaja njihova djelatnost zasigurno imala uspjeha, za treću vrstu nastupa službe teško je nešto pouzdanije tvrditi. Izvjesno je da je baš u tim nastupima Crkva bosanska pokazala svoju snagu i utjecaj u bosanskom društvu XV. st. zbog čega je postala nezaobilazan čimbenik u državnom organizmu s kojim su morale računati unutrašnje političke snage i stranci.[28]

Što se tiče diplomatske službe *strojnika* Crkve bosanske, treba reći da se oni u toj ulozi izričito spominju samo jednom prilikom, i to u poznatom pismu djeda Radomira, premda su pojedinačno sudjelovali u nizu diplomatskih misija u službi oblasnih gospodara, ali su tada oslovljavani nazivom svoga čina i časti, a ne zajedničkim nazivom kao u tom slučaju. Djed Radomir je izričito naveo da šalje po vojvodu Pavla "naše strojnike i krstjane" kao svoje poslanike koji su nakon nekoliko dana uistinu stigli u Dubrovnik i predstavili se kao "starac Mišljen i starac Bjelko".[29] Izričito spominjanje *strojnika* u djedovu pismu treba dovesti u neposrednu vezu s činjenicom da su poslanstvo činila samo dvojica dostojanstvenika na koje se naziv *strojnici* odnosio, i to oni koji su imali niži stupanj časti, odnosno koji su nazvani *starcima.* Djedu Radomiru je bilo izuzetno stalo da kod Dubrovčana ostavi što snažniji dojam važnosti svojega posredovanja i zauzimanja te da pokaže koliki je imao utjecaj na političke čimbenike u

---

[28] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 181-235; usp. **Исти,** *Један прилог,* 34-41; **Ћирковић,** *"Верна служба",* 107.

[29] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 435; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 51.

srednjovjekovnoj bosanskoj državi u početku XV. st.

Ako se u tom okviru promatra nastup djeda Radomira postaje mnogo jasnije zašto je on u tom trenutku za dvojicu *staraca* svoje Crkve upotrijebio zajednički naziv *strojnici.* Iz niza primjera dobro je poznato da su takve poslove predstavnici Crkve bosanske obnašali bilo kao obični redovnici, bilo kao članovi crkvene hijerarhije, uz čije se ime redovito navodio naziv časti koju su imali, ali se pri tom nije osjećala potreba za isticanjem njihove pripadnosti "zboru strojnika". U tom slučaju djedu Radomiru je bilo osobito stalo da to posebice naglasi. Određenu pozornost istraživača privlačila je odrednica "naše" za *strojnike,* pa su neki od povjesničara naglašavali da bi izraz "naše strojnike" trebalo shvatiti u smislu "svoje", to jest "djedove strojnike".[30] Takvo objašnjenje se može prihvatiti pod uvjetom da se pri tom podrazumijevaju sasvim određeni pripadnici Crkve bosanske, koji su bili neposredno vezani uz *djeda* službom i mjestom boravka. Kad kralj Ostoja spominje "djedove strojnike", tada izraz "njegovi strojnici" ima značenje crkvene podložnosti *djedu,* vrhovnom poglavaru Crkve bosanske.

U povijesnim vrelima samo se jednom prilikom izričito spominju *strojnici* kao djedovi poslanici, iako je sigurno da su se diplomatskim uslugama članova crkvene hijerarhije služili i oblasni gospodari, kao što se *strojnici* izričito spominju kao primjerice u pismu Petra i Nikole Pavlovića od 15. srpnja 1454, gdje su braća tvrdila da su se savjetovali sa "strojnicima Crkve bosanske". Govoreći o svojim izaslanicima, braća su navela poimence jednog od dvojice *strojnika,* riječ je o gostu Radosavu Bradijeviću, ali su ga tada oslovili nazivom njegove časti, a ne zajedničkim nazivom crkvenog upravnog tijela.[31] Unatoč izričitoj tvrdnji braće Pavlovića da su se po običaju savjetovali sa *strojnicima,* ostaju potpuno nejasna pitanja o kojima su svjetovni gospodari tražili njihovo mišljenje i koliko su ga potom uistinu uvažavali. Prema podatcima iz spomenute isprave, dalo bi se zaključiti da su na dvorovima oblasnih gospodara postojala "dvorska vijeća", koja su, osim pripadnika neke od crkava, činili i drugi dvorani, srodnici i podložna vlastela. To bi značilo da u takvim prilikama savjetodavna uloga pripadnika Crkve bosanske nije bila samostalna, nego se uklapala u savjetodavnu

---

[30] Usp. **Šidak,** *Pitanje "Crkve bosanske",* 149; **Isti,** *Studije,* 58.

[31] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 149; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 469-472.

ulogu spomenutog vijeća. Tragom tog razmišljanja nameće se pretpostavka da su u pitanju bile one teme koje su se odnosile na brojne situacije s kojima su se suočavali oblasni gospodari, zahtijevale su mudru odluku za koju su oni tražili mišljenje svojih podanika okupljenih u "dvorsko vijeće". Teško je bilo što određeno reći o mjerodavnosti pripadnika crkvene hijerarhije da ravnopravno s drugima sudjeluju u raspravama o pitanjima koja su se ticala samostalnog vođenja poslova u službi oblasnih gospodara, kao i o tome koliko su savjetom crkvene ličnosti stvarno utjecale na odluke i postupke svjetovnih gospodara.

Navedeni primjer upućuje na zaključak da diplomatski nastupi nisu ulazili u djelokrug službe *strojnika* kao članova starješinskog zbora, nego su se u tim situacijama pojavljivali kao pripadnici duhovnog staleža Crkve bosanske bez obzira na stupanj svoga dostojanstva, što je dolazilo do izražaja navođenjem čina i časti koju je pojedinac imao ispred njegova osobnog imena. Ipak, u nekim prilikama *strojnici* su mogli nastupati kao poslanici predstavljajući tada svoju Crkvu na najvišoj razini, ali takvi nastupi ostali su iznimno rijetki, a određivale su ih posebne okolnosti.

Osim savjetodavne uloge, *strojnici* se pojavljuju i kao svjedoci i jamci. U tom smislu naveli su ih braća Pavlovići u već spominjanoj ispravi Dubrovčanima. Braća izričito tvrde da su njihovi "mnogo počteni strojnici" gospodin gost Radosav Bradijević i gospodin starac Radosav pristali da budu "dobri i počteni stežnici" jednoj i drugoj strani.[32] Iz tog podatka se vidi da su spomenuta dvojica *strojnika* u njihovoj službi obećali po svom običaju *(segondo uxan li ditti),* da će posredovati između obiju ugovorenih strana prilikom izdavanja isprava, kojom su braća 15. srpnja 1454. potvrdila Dubrovčanima raniju prodaju Konavala i Vitaljine. Što se tiče te uloge u kojoj se tu pojavljuju *strojnici,* treba reći da unatoč oslovljavanju nazivom *strojnici* oni nisu nastupali s ovlastima crkvenih starješina, nego isključivo kao ljudi u službi svojih oblasnih gospodara, a uz to su bili i članovi crkvene hijerarhije. Po tom nastupu oni se položajem nisu bitno razlikovali od svjetovnih lica s kojima su zajedno nastupali obavljajući određene poslove za potrebe vlastele. S razlogom se može pretpostaviti da ni ta služba nije ulazila u okvir djelatnosti *strojnika* kao starješinskog zbora Crkve bosanske, pa njihovo spominjanje u tom pogledu treba dovesti u vezu s nastojanjem braće da svojoj ispravi pribave što veću snagu

---

[32] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 151; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 469-472.

i pouzdanost te im je stoga bilo potrebno osobito naglasiti kako za jamce i svjedoke imaju ugledne pripadnike crkvene hijerarhije, odnosno svoje "mnogo počtene strojnike".

Iz svih poznatih nastupa u kojima su sudjelovali članovi hijerarhije kao predstavnici Crkve bosanske, može se tvrditi da je pojavljivanje *strojnika* u sastavu porote, koja je procjenjivala stupanj vlastelinove krivice, spadalo u djelokrug službe koju su obnašali kao njezino zborno tijelo. Podataka koji potvrđuju takvu ulogu *strojnika* nema mnogo u povijesnim vrelima, ali se ipak o tome na temelju nekoliko poznatih primjera može nešto pobliže reći. Iz njih se vidi da je Crkva bosanska sa članovima svoje hijerarhije zauzimala istaknuto mjesto u političkom životu srednjovjekovne bosanske države na taj način što je izravno utjecala na zakoniti poredak i što je slovila kao čuvar zakona, pravde i povlastica feudalne vlastele.[33] Taj svoj položaj nije stekla u vrijeme unutrašnjeg rastrojstva zemlje potkraj XIV. i u početku XV. st., nego ga je baštinila iz ranijih vremena. U tom pogledu ništa nije mogla promijeniti ni konačna pobjeda Tvrtka I. nad nepokornom vlastelom, jer su se i u njegovo vrijeme *strojnici* pojavljivali u tom svojstvu.

Prvi spomen *strojnika* kojima je bilo povjereno da ogledaju vlastelinovu krivicu sačuvan je u ispravi bana Tvrtka, koju je nakon 1366. izdao Stjepanu Rajkoviću. Ban je u darovnici spomenutom velikašu naveo da ga predaje u "vjeru djedovu i sve Crkve bosanske i svih krstjana" zajamčivši mu izričito da ga ne može ništa zadesiti u slučaju "nevjere" prije nego što njegov postupak ne ogleda i "ne sudi djed i dva strojnika s njim i tri vlastelina župana".[34] Taj dosad najstariji poznati spomen *strojnika* pobuđuju zanimanje istraživača, jer prikazuje Crkvu bosansku u ulozi zaštitnika bosanske vlastele. U toj ulozi, osim *djeda* kao vrhovnog crkvenog poglavara, osobito se nametnuo zbor starješina, *poglavitih krstjana,* koji se u takvim prilikama najčešće spominju. Što se tiče spominjanja *strojnika* u ulozi onih

---

[33] Primjera o tome ima puno, usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 181-235.

[34] "**и сь тими са васѣми прѣдасмо га ѹ вѣрѹ дѣдинѹ и све црькве босанске и все крьстїане** ... **да мѹ то за ниеднѹ невѣрѹ нѣ, и да мѹ се тамь неговь дльгь не похѹдоби никадарь, и с тога не сѹди дѣдь и два строинника ш нимь и три властеле жѹпани** ...", **Šurmin,** *Hrvatski spomenici,* 85-86. Povelju je kritički obradio **Šidak,** *O vjerodostojnosti,* 37-48; **Isti,** *Studije,* 249-260; **Ћирковић,** *"Верна служба",* 105-106.

koji su bili mjerodavni ispitivati vlastelinovu "nevjeru" i utvrđivati njegovu krivicu, te podatke treba dovesti u vezu s činjenicom da je taj naziv izražavao službenu zastupljenost Crkve bosanske u odnosu na oslovljavanje njezinih dostojanstvenika nazivom njihova čina i časti, pri čemu je više dolazila do izražaja njihova osobnost.

Sljedeću zanimljivost predstavlja broj navedenih *strojnika* koji su ulazili u sudbeno tijelo koje je trebalo ogledati eventualnu "nevjeru" Tvrtkovog vlastelina Stjepana Rajkovića, pa je u tu svrhu ban odredio da uz *djeda* u ime Crkve bosanske u toj ulozi nastupe i dvojica *strojnika* te trojica velikaša. Od svjetovnjaka među porotnicima bili su knez Bogdan Bjelhan i župan Branko Prinić (!), a ime prvog navedenog se zbog oštećenja isprave ne može pročitati.[35] Razložno bi se moglo pretpostaviti da su tu bila navedena i imena trojice pripadnika Crkve bosanske, ali su iz istog razloga danas nepoznata. Taj nedostatak bi se prije svega odnosio na dvojicu *strojnika,* jer bi se prema Batalovoj kronotaksi moglo pretpostaviti da je tada na čelu *krstjana* bio djed Rastudije ili pak njegov prethodnik Radoje.[36] Ostaje nejasno tko je u slučaju možebitne potrebe bio nadležan odrediti dvojicu *strojnika* u porotu, ako to u banovoj ispravi nije bilo učinjeno. Primjer hercega Stjepana Vukčića osamdesetak godina poslije potvrđuje da je to mogao učiniti vladar, predlažući dobro upućene suvremenike u okolnosti u vezi s kojima je isprava nastala. To bi bilo potpuno u skladu s praksom da se porotnici uzimaju s područja kome pripadaju i sami parničari.[37] Za našu temu nije nevažno spomenuti da su Dubrovčani porotu obično održavali u crkvi koja je bila najbliža mjestu kome su pripadala stranke u sporu,[38] a u bosanskim parbama polovica članova tog sudbenog tijela bila je sastavljena od uglednih članova jedne od crkava. Uzme li se u obzir da je ban Tvrtko bio katolik i da je trebalo ogledati "nevjeru" vlastelina Stjepana Rajkovića, sljedbenika Crkve bosanske, tada se može s razlogom pretpo-

---

[35] **Šurmin,** *Hrvatski spomenici,* 86; usp. **Šidak,** *O vjerodostojnosti,* 41; **Isti,** *Studije,* 254; **Ћирковић,** *"Верна служба",* 105.

[36] **Stojanović,** *Jedan prilog,* 231; **Радојичић,** *Одломак,* 502. Kronološku analizu tih podataka usp. **Fine,** *Aristodios,* 225-229; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 206-208.

[37] Usp. **Čučković,** *Uloga,* 337.

[38] **Čučković,** *Uloga,* 343. U sporu koji su Dubrovčani vodili s Radičem Tasinovićem i njegovim bratom 1407. porota se trebala sastati kraj crkve sv. Hilarija u Mlinima "in loco consueto", ali je Radič odbio doći tražeći da se porota održi "ad granizam montis".

staviti da je njemu pripalo pravo da odredi dvojicu *strojnika* koji bi mu sudili u slučaju da se ogriješi o vladara. Navedeni podatak potvrđuje da je spomenuti Tvrtkov velikaš bio sljedbenik Crkve bosanske baš kao što su to sedamdesetak godina poslije bili Dragišići.

Porotno tijelo u koje su u ime Crkve bosanske, osim *djeda* ulazili i *strojnici,* bilo je privremeno i sastavljano je po potrebi za svaki pojedinačni slučaj. Pri navođenju članova crkve vodilo se računa da bude zastupljena ona hijerarhija svetosti čijoj je crkvi pripadala podređena strana u sporazumu, obično velikaš kojega je prava trebalo braniti i u slučaju mogućeg spora ogledati njegovu "nevjeru". U katoličkoj sredini tu ulogu preuzela je na sebe Katolička crkva s franjevačkim vikarom na čelu.[39] O djelotvornosti zaštite koju su *strojnici* s *djedom* pružali vlasteli u njezinim sukobima teško je pouzdanije govoriti na temelju oskudnih vijesti, jer se u tom pogledu samo jednom izričito govori o uspješnom posredovanju predstavnika Crkve bosanske u korist vlastelina. U drugim poznatim primjerima zna se samo da je određeni velikaš predan u ruke Crkve bosanske i njezinih dostojanstvenika, ali se ništa ne zna o mogućem zauzimanju i učinkovitoj zaštiti, iako je za tim bilo potrebe kao primjerice u obiteljskim razmiricama između hercega Stjepana i sina mu Vladislava. Da je do određenih granica zaštita crkve pokazivala praktične rezultate potvrđuju primjeri iz kojih se vidi koliko su mnogo Dubrovčani polagali na to da isposluju prisutnost i obećanje dostojanstvenika Crkve bosanske.

Gledano u smislu djelotvornosti zaštite koju je bosanskoj vlasteli mogla pružiti Crkva bosanska posebno je poznat spomen *strojnika* u dvije isprave iz 1404, od kojih je prvu 7. siječnja izdao kralj Ostoja, a drugu dan poslije, djed Radomir. U prvoj je kralj Ostoja oprostio vojvodi Pavlu Klešiću i pristao mu vratiti "sve ono što je god bilo njegovo" i sa svim tim ga predao "gospodinu djedu i njegovim strojnicima i svoj Crkvi bosanskoj" da ga čuvaju.[40] Iz navedenih podataka uočava se običaj da se predstavnici

---

[39] **Stojanović,** *Повеље и писма II,* 118-121; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 377-379 i 447-450; **Новаковић,** *Законски споменици,* 337-339. Usp. **Ћирковић,** *"Верна служба",* 106-107; **Isti,** *Bosanska crkva,* 223-224.

[40] "и дасмо му все ѡнои що ѥ годѣре нѥгово̑ било ... и с тими га сь всѣмь поѣдасмо гану дѣду и нѥговѣмь строиникомь и всои цьркви босаньскои у нихь руке и у нихь ѡбдоване", **Stojanović,** *Повеље и писма I,* 434; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50. Usp. **Ћирковић,** *"Верна служба",* 106; **Isti,** *Bosanska crkva,* 224-225.

Crkve bosanske pojavljuju u ulozi porotnika u prigodama kada se uređuju odnosi između vladara njegovih velikaša koji su joj u vjerskom pogledu pripadali. Upadljivo je da kralj Ostoja ništa pobliže ne govori o broju crkvenih i svjetovnih porotnika kojima se stavlja u nadležnost postupak "ogledanja krivice" u slučaju novog nesporazuma između kralja i njegova podanika. Iz kraljeva pisma se stječe dojam da je prisutnost Crkve bila puno važnija za vojvodu Pavla, nego za kralja Ostoju, kao što se to osjeća i u drugim primjerima u kojima se u toj ulozi pojavljuju pripadnici Crkve bosanske. U vezi s navedenim podatcima je i spomen *strojnika* u pismu djeda Radomira od 8. siječnja te godine, gdje su oni navedeni kao članovi brojnog izaslanstva koje je s kraljem uputio u Dubrovnik po vojvodu Pavla Klešića.[41]

Spomen *strojnika* u ulozi posrednika na poseban način je zanimljiv u dvije isprave hercega Stjepana od 19. srpnja 1453. zbog sinonimne uporabe naziva *strojnici* i *poglaviti krstjani* te broja kojim su bili zastupljeni u porotnom tijelu koje je bilo predviđeno da čuva uspostavljenu slogu u Kosačinoj obitelji. Opraštajući sinu Vladislavu i ženi Jeleni, herceg se obvezao da im neće nanijeti nikakvu nepravdu dok njihovo držanje ne bi ispitalo porotno tijelo sastavljeno za tu priliku od dvanaest predstavnika Crkve bosanske i isto toliko humske vlastele. U tom tijelu Crkvu bosansku trebali su predstavljati *djed* i dvanaestorica strojnika, među kojima je sigurno mjesto imao Radin Butković.[42] Podatci u drugoj hercegovoj ispravi su nešto oskudniji, pa se u pismu sultanu ne spominje gost Radin kao jedan od dvanaestorice strojnika.[43] Broj porotnika nije bio stalan nego se mijenjao ovisno o težini, odnosno vrijednosti spora. Tako je primjerice poznato iz dubrovačke prakse da je za sporove vrijedne 200 perpera predviđeno dvanaest porotnika, a za sporove od 100 perpera najviše osam porotnika.[44] Nažalost, ne može se pouzdano tvrditi koliko je to porotno tijelo uistinu bilo učinkovito i imalo snage nametnuti pravedno rješenje, jer se o njegovu radu gotovo ništa ne zna. Nije čak poznato je li uopće posredovalo u

---

[41] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50.

[42] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 66-69; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 457-460; usp. **Ћирковић,** *"Верна служба",*103, 108.

[43] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 69-72; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 460-463.

[44] **Čučković,** *Uloga,* 337.

obnovljenim razdorima u hercegovoj obitelji, do kojih je poslije došlo.

Upravo podatke iz te dvije hercegove isprave prihvatili su neki istraživači da bi dokazali kako je Crkva bosanska imala tijelo poznato kao "dvanaest strojnika", koje su poistovjećivali s dvanaestoricom Kristovih apostola. Među prvima svoje mišljenje o tome iznio je B. Petranović, ustvrdivši da je Crkva bosanska imala zbor sastavljen od dvanaest *strojnika* ili *poglavitih krstjana,* koji su činili "vladičansko vijeće" i birali crkvenog poglavara.[45] Tim pitanjem pozabavio se potom F. Rački, koji je držao vjerojatnim da je Crkva bosanska imala dvanaestoricu strojnika, koje je izjednačavao se "magistrima" kod južnofrancuskih katara. Što se tiče samog broja *strojnika* među *krstjanima,* mislio je da je njega ustanovila sama njihova Crkva.[46] Podlogu za to mišljenje Petranović i Rački našli su u podatku da je poglavar dualističke crkve u Carigradu, Bazilije u početku XII. st. imao dvanaest učenika te da je taj broj izabranih sljedbenika poslije bio prihvaćen i među hereticima na Zapadu.[47] Poslije su to mišljenje prihvatili drugi istraživači koji su ga zastupali i dograđivali u svojim radovima. Bilo je, međutim, i onih koji su takve tvrdnje odbacivali ili se oko broja *strojnika* nisu izjašnjavali. Prihvaćajući mišljenje F. Račkog o "dvanaestorici strojnika" F. Šišić je primijetio da postoji određena podudarnost između broja *strojnika* i broja Kristovih apostola.[48] Podatci spominjanih hercegovih isprava poslužili su A. Babiću za dokazivanje kako je u Crkvi bosanskoj postojalo stalno tijelo poznato kao "dvanaest strojnika",[49] ne uzimajući u obzir činjenicu da nije riječ o crkvenoj ustanovi nego porotnom tijelu kome je broj varirao.[50]

Najistaknutiji zastupnik mišljenja o postojanju "dvanaestorice strojnika" bio je D. Mandić, koji se potrudio da u prilog svoje tvrdnje iznese obilnu građu, ali ni on u njoj nije uspio pronaći ni jedan podatak kojim

---

[45] **Петрановић,** *Богомили,* 141.

[46] **Rački,** *Bogomili X,* 186-187.

[47] **Петрановић,** *Богомили,* 141; **Rački,** *Bogomili X,* 186, bilj. 5.

[48] **Šišić,** *Poviest,* 141; usp. **Šidak,** *Oko pitanja,* **320; Isti,** *Studije,* 17.

[49] **Babić,** *Bosanski heretici,* 110-111; **Isti,** *Iz istorije,* 263; usp. **Šidak,** *Problem heretičke "Crkve bosanske",* 149; **Isti,** *Studije,* 345.

[50] Na to je već upozorio **Truhelka,** *Testamenat,* 363, bilj. 2; usp. **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 112.

bi potkrijepio svoje mišljenje. Osim podataka iz hercegovih pomirbenih isprava, nijedan drugi dokument ne spominje "dvanaestoricu strojnika" čak ni kao članove porotnog tijela. U nemogućnosti da iznese jače dokaze za svoju tvrdnju, on je izjednačio "dvanaestoricu strojnika" s dvanaestoricom Kristovih apostola i u prilog tome naveo sva ona mjesta u domaćim vrelima, gdje se spominje dvanaest apostola u kojima je prepoznao neke vrste župnike Crkve bosanske.[51] Također je u prilog tom mišljenju naveo podatke iz druge glose Srećkovićeva evanđelja u kojoj se govori o ozdravljenju neke žene koja je dvanaest godina bolovala od krvarenja, što je anonimni bosanski glosator protumačio tako što je dvanaest godina ženine bolesti protumačio simbolično kao dvanaest apostola.[52] Na temelju te glose autor je još odlučnije prihvatio iznijeto mišljenje, istaknuvši kao vrlo vjerojatno da je Crkva bosanska imala dvanaest "apostola", odnosno *gostiju* i *staraca,* na što su već upozoravali Petranović i Rački. Ti podatci ipak ne govore o ustroju Crkve bosanske, pa se ne mogu upotrijebiti kao dokaz da je ona imala stalnu ustanovu koju bi činilo "dvanaest strojnika".

Među povjesničarima bilo je onih koji su mislili da u Crkvi bosanskoj nije postojala stalna ustanova "dvanaest strojnika", koji su zajedno s *djedom* njome upravljali. Od njih posebice vrijedi spomenuti J. Šidaka, koji je u više svojih radova poricao postojanje takvog starješinskog zbora. On je isticao kako Crkva bosanska nije imala stalnu ustanovu sastavljenu od dvanaest strojnika niti se za njezino postojanje može naći potvrda u izvorima.[53] Strojnici se, suprotno uvriježenom mišljenju, u bosanskim i dubrovačkim vrelima ne pojavljuju samo kao djedovi pomoćnici, nego i kao osobe koje uživaju posebno povjerenje bosanskih velikaša i susjednih Dubrovčana.

---

[51] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 216-220; usp. **Šidak,** *Problem heretičke "Crkve bosanske",* 145, bilj. 14; **Isti,** *Studije,* 341, bilj. 208.

[52] "жена крьвоточива е҃ть лу^ие б(о)жи еже х(ѹисто)сь ѡчисти ѡ҃т грѣхь ихь а врачеве законици, а двѣ надесте лѣти :ві: те ап(о)с(то)ль иже все дни грѣхе обличають, ꙗкоже и х(ѹисто)сь (sic) ѹече ѹ еванѣели аще не х(ѹисто)сь пришаль и гла(гола)ль имь, грѣхь не би имѣли и ап(осто)ли ѹече и да же ѹмножи се грѣхь прѣнь (sic) бисть благо(да)ти", **Speranskij,** *Ein bosnisches Evangelium,* 176; usp. **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 21, 25; **Ћирковић,** *Глосе,* 214-215; **Драгојловић,** *Историја књижевности II,* 255; **Исти,** *Историја,* 105.

[53] **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 111-112; **Isti,** *Strojnici,* 195; **Isti,** *Oko pitanja,* 318; **Isti,** *Studije,* 15; **Isti,** *"L'Eglise de Bosnie",*19; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 166.

Što se tiče utvrđivanja broja strojnika u Crkvi bosanskoj može se reći da je njihov broj odgovarao ukupnom stanju članova crkvene hijerarhije, to jest *staraca* i *gostiju,* ali se ne može utvrditi koliko ih je u određenom trenutku doista bilo. Ako se uzme u obzir da je za postajanje *strojnikom* bilo presudno stjecanje jednog od hijerarhijskih činova, a ne određeni položaj u sljedbi, tada se s razlogom može tvrditi da je taj broj bio vrlo promjenljiv. Isto se tako ne može sa sigurnošću utvrditi ni broj crkvenih dostojanstvenika s obzirom na stupanj njihove časti, pa se ne zna koliko je istodobno Crkva bosanska mogla imati *staraca,* a koliko *gostiju.* S tim u vezi umjesno je tvrditi jedino da je Crkva bosanska imala više *staraca* nego *gostiju,* ali se ni u tom pogledu u pojedinosti ne može ulaziti. Ne može se prihvatiti mišljenje da se broj *gostiju* podudarao s brojem krstjanskih hiža, jer nisu samo *gosti* obnašali dužnost starješine krstjanskih zajednica.[54]

Iako je mišljenje o postojanju "dvanaest strojnika" lišeno svakog oslonca u suvremenim svjedočanstvima, njihov spomen u dvije hercegove isprave od 19. srpnja 1453. naveo je mnoge istraživače da u njima prepoznaju neodoljivu sličnost s dvanaestoricom Kristovih apostola, odnosno učenika poznatih herezijarha. Uistinu zbor "dvanaest strojnika", odnosno "dvanaest poglavitih krstjana" mogao ih je podsjećati na Kristovih dvanaest apostola, ali, s obzirom na okolnosti u kojima su navedeni, odavno je upozoreno da s njima nemaju nikakve veze. Više nego na izvornim podatcima istraživači su svoje tvrdnje dokazivali sličnošću s drugim dualističkim crkvama tog vremena u kojima je zasvjedočeno postojalo tijelo sastavljeno od dvanaest dostojanstvenika. Tako se primjerice zna da je Manes, osnivač manihejstva imao dvanaest apostola, kao i carigradski herezijarh Bazilije, a isti broj prvaka, ustanovljen je na saboru u dvorcu Saint-Felix-de-Caraman kod Toulousea 1167, imali su južnofrancuski katari.[55] Postojanje ustanove "dvanaest strojnika" u Crkvi bosanskoj M. Hadžijahić je držao mogućim, a objašnjenje je nalazio u njezinu ćirilometodskom podrijetlu,[56] a A. Handžić je u njima vidio "dvanaestoricu apostola", usporedivši ih s

---

[54] To mišljenje iznio je **Šidak,** *"L' Eglise de Bosnie",*18; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 165-166.

[55] **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 25; usp. **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 253; **Schmaus,** *Neumanichäismus,* 287.

[56] **Hadžijahić,** *Povijest Bosne,* 255.

"12 imena" iz derviške tradicije u šijitskom islamu.[57] Unatoč nastojanjima da se *per analogiam* utvrdi postojanje "dvanaest strojnika", treba reći da izvori ne dopuštaju takav zaključak.

Kad su u pitanju *strojnici* Crkve bosanske, tada se može tvrditi da su pod tim nazivom suvremenici općenito podrazumijevali članove crkvene hijerarhije, koji su se međusobno razlikovali po hijerarhijskom činu i redovničkoj časti, s obzirom na to da su jedni bili *starci,* a drugi *gosti.* Unatoč jasnim razlikama u pogledu njihova dostojanstva ne mogu se uočiti neke posebne razlike u odnosu na njihovu službu, jer se i jedni i drugi pojavljuju u istovjetnim okolnostima, pa se stoga čini sasvim razložnim da razliku među njima treba prije svega promatrati kroz položaj koji su zauzimali na hijerarhijskoj ljestvici o čemu su njihovi bosanski i dubrovački suvremenici vodili računa. U takvim prilikama nametnula se praktična potreba da se crkveni dostojanstvenici nazivaju jednim imenom bez obzira na razlike među njima, pa su u uporabu uvedeni nazivi *strojnici* i *poglaviti krstjani* u bosanskim i *domini maiores christianorum* u dubrovačkim vrelima. Osnovna značajka tih naziva odnosi se na činjenicu da je u njima umjesto hijerarhijske časti došla do izražaja uloga koju su u svojoj Crkvi imali.

---

[57] **Handžić,** *Konfesionalni sastav,* 121. Ne treba posebno naglašavati kako je sva sličnost samo u broju zastupljenih članova, njihovu ulogu određivale su druge okolnosti.

VI. DJED

Crkva bosanska je u organizacijskom pogledu bila potpuno izgrađena, imala je redovničko svećenstvo, odnosno *krstjane* kao okosnicu, vlastitu hijerarhiju i poglavara, koga su bosanski i dubrovački suvremenici uglavnom nazivali *djedom (diedo patharenorum Bossine).*[1] Djed se Radomir u početku 1404. predstavio Dubrovčanima kao "pravi gospodin episkup Crkve bosanske".[2] Oni su vrlo dobro uočavali njegov crkveni položaj, što se vidi iz upute njihovim izaslanicima za vojvodu Sandalja Hranića od 30. travnja 1405, zatim iz pisma Ivanu Stojkoviću od 5. listopada 1433. te iz odluke Vijeća umoljenih od 28. svibnja 1438. Budući da suvremena svjedočanstva pružaju sasvim izričitu potvrdu o njemu kao vrhovnom starješini Crkve bosanske, oko tog pitanja u historiografiji se nisu zapodijevale nedogledne rasprave. Osim njegova položaja među *krstjanima,* malo je što neprijeporno utvrđeno, tako da njegova uloga i služba nisu ništa manje zagonetne i nerazjašnjene nego što je to slučaj s ostalim pripadnicima Crkve bosanske. Njegovi nastupi na javnoj i političkoj sceni mogu se prilično pouzdano pratiti, što se ne bi moglo reći i za duhovnu stranu njegove djelatnosti. Takvom stanju pridonosi činjenica da su *djedovi* ostavili malo traga o svom duhovnom djelovanju, iako bi se očekivalo da je stanje u tom pogledu za istraživače povoljnije, jer je riječ o vrhovnim poglavarima koji su vodili glavnu brigu o svojoj Crkvi.

Već sam naziv *djed* za vrhovnog poglavara Crkve bosanske, s obzirom na podrijetlo i značenje, zaslužuje da se na njega posebno osvrne i objasni

---

[1] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 221-222. O nazivu *djed* usp. **Šidak,** *"Bosanska crkva",* 390; **Isti,** *Crkva bosanska II,* 395; **Isti,** *Djed,* 19; **Isti,** *Bogumilstvo,* 108; **Isti,** *Studije,* 98.

[2] "писано е ѹ гдна епископа на ѩаникихъ", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50-51.

smisao koji su mu davali suvremenici. Što se tiče određivanja podrijetla i značenja tog naziva povjesničari su pokušavali dati potrebna objašnjenja, od kojih su neka lišena svakog oslonca u izvornoj građi. Ipak se prepoznatljiva nit u tom smislu u njihovim naporima može pratiti. Tako se pouzdano može tvrditi da je riječ *djed* kojom je u bosanskim vladarskim i velikaškim ispravama u XIV. i XV. st. dosljedno nazivan poglavar Crkve bosanske po podrijetlu bila slavenska te je do naših dana poznata u svim slavenskim jezicima kao naziv iz obiteljske terminologije kojim se označava roditelj dvaju naraštaja. Osim roditeljstva, ona je označavala i starješinu obiteljske zajednice, pa bi se u tom smislu mogla dovesti u vezu s *djedom* u Crkvi bosanskoj.[3] Tim nazivom izražavali su suvremenici njegov starješinski položaj i uloga koju je imao u svojoj sljedbi. U pogledu značenja tog naziva nema nesporazuma i svi se istraživači slažu da se pod njim uvijek mislilo na vrhovnog poglavara *krstjana* u Bosni. Spomenuli smo već da su u upotrebi bili i neki drugi nazivi kojima su suvremenici označavali prvaka među sljedbenicima Crkve bosanske, ali je u izvornim svjedočanstvima prevladao naziv *djed* u različitim jezičnim inačicama *did, died, diedo,* što su potom prihvatili i povjesničari koji su se bavili tim pitanjima. Početkom XV. st., posredujući u kralja Ostoje za Pavla Klešića, sâm *djed* Radomir predstavio se Dubrovčanima kao "**прави гднь епископь цркве босанске**". S razlogom bi se moglo reći da je djed Radomir želio Dubrovčanima staviti do znanja da je on u rangu biskupa u Katoličkoj crkvi, te da je Crkva bosanska taj naziv napustila. U etimološkom pogledu naziv "**епископь**" je slavenizirana grčka riječ "ἐπίσκοπος", koja je značila nadziratelja, a u kršćanstvu višeg crkvenog poglavara.

Oba naziva vrlo su zanimljiva po primjeni i podrijetlu. Što se tiče njihove upotrebe treba reći da su naziv *djed* koristili bosanski i dubrovački suvremenici, pa i sami pripadnici Crkve bosanske, a sam njezin poglavar nazvao se jednom prilikom "episkupom". Tek u iznimnim prilikama taj naziv su upotrebljavali i članovi njegove Crkve da bi po vremenu djedova službovanja datirali neki događaj, slično praksi koju su imali na Zapadu, gdje su isprave datirali godinom papinskog pontifikata i godinom vladavine vladara. U bosanskim okolnostima krstajanin Hval je označio pre-

---

[3] U vezi sa značenjem te riječi i primjerima upotrebe usp. *Rječnik JAZU II,* 434-435. **Будимир,** *Триклети бабуни,* 76-77; **Исти,** *Са балканских источника,* 186-187, je u "djedovskoj vlasti" *(avia potestas)* vidio staru slavensku instituciju.

pisivanje rukopisa za vojvodu Hrvoja Vukčića službom djeda Radomira, poglavara Crkve bosanske.[4] U pogledu određivanja podrijetla tih naziva, valja istaknuti da prvi upućuje na bogumilsku, a drugi na zajedničku baštinu. Tako se u izrazu "pravi gospodin episkup Crkve bosanske" sačuvala do početka XV. st. svijest o njezinu organizacijskom izrastanju iz prethodno zasvjedočene katoličke "ecclesiae bosnensis" na čelu s njezinim biskupom, odnosno "episkupom", kojega je mjesto i ulogu poslije na sebe preuzeo *djed.* Tu činjenicu posebno je želio u svom pismu Dubrovčanima naglasiti djed Radomir. Prema tome, u nazivu se krije njegova želja da se predstavi kao nasljednik katoličkog biskupa u Bosni, pa bi se na temelju toga mogao dokazivati organizacijski kontinuitet s biskupima slavenskog imena.

Zbog oskudice izvornih svjedočanstava ne može se pouzdano odgovoriti kako je i kada došlo do potiskivanja iz upotrebe jednog na račun drugog naziva. Ima razloga tu promjenu dovoditi u vezu s nastankom nove crkvene organizacije u Bosni koja je zauzela mjesto katoličke hijerarhije na čelu Bosanske biskupije nakon što je ona u polovici XIII. st. napustila zemlju i nastanila se u Đakovu pod okriljem ugarskog dvora. Napuštanje starog nazivlja ne odnosi se samo na Crkvu bosansku i njezine *krstjane* nego je zabilježeno i u drugim sredinama u kojima su postojale dualističke crkve. Tako je već F. Rački primijetio da je zbog slabljenja veza među pojedinim katarskim zajednicama na Zapadu "poslije konca XIII stoljeća" došlo do promjene nazivlja u njihovoj crkvenoj hijerarhiji te se otada u izvorima spominju "ancianus (ancia), senior", koji su po njemu bili načelnici svoje dualističke zajednice,[5] odnosno koji su zauzeli mjesto biskupa.[6] Tim se pitanjem potom temeljitije pozabavio A. Borst, koji je ustvrdio da se nakon 1300. starješina katarske zajednice više ne naziva biskupom nego "ancianus". On napominje da naziv nije katarski te da je zasvjedočen višekratnom upotrebom u talijanskim gradovima kao što su Albi, Firenca,

---

[4] "а писаше се и досврьшише вь лѣто рождьства х(рь)с(то)ва 1404. лѣто вь д(ь)ни епыскоупьства и наставника и сьврьшытела црьквы босаньскои г(оспо)д(и)на дѣда радомѣра", *Zbornik Hvala krstjanina,* 777; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 253; **Rački,** *Prilozi,* 101; **Стојановић,** *Записи и натписи I,* 66-67; **Драгојловић,** *Историја књижевности II,* 250; **Исти,** *Историја,* 99.

[5] **Rački,** *Bogomili X,* 182-183.

[6] **Rački,** *Prilozi,* 102; usp. **Schmidt,** *Histoire II,* 145, 154.

Bologna i Lucca, a poznavali su ga i valdenzi. Na temelju nazivlja koje su upotrebljavali *krstjani* dopuštao je mogućnost bogumilskog utjecaja.[7] Korak dalje poduzeo je D. Angelov koji je zamjenu naziva "episcopus" riječju "ancianus" doveo u vezu s opće slavenskom riječju "djed", odnosno "dedec", koju su u tom smislu poznavali i upotrebljavali bugarski bogumili.[8] Kad je u pitanju Crkva bosanska i njezin crkveni starješina, sa sigurnošću se može tvrditi da je do u XV. st. bila sačuvana svijest da njezin *djed* odgovara "episkupu" koga je zamijenio na položaju najviše crkvene vlasti na području nekoć katoličke Bosanske biskupije, sada posebne crkvene organizacije. U krugu Crkve bosanske u XV. st. upotrebljavana su oba naziva, uz napomenu da je slavenski naziv "djed", inače bogumilskog podrijetla stekao bio izrazitu prednost te su ga u potpunosti prihvatili bosanski i dubrovački suvremenici.

Što se pak tiče određivanja terminološkog podrijetla naziva *djed,* treba istaknuti da među povjesničarima postoje razlike u mišljenjima, pa su jedni u njemu vidjeli bogumilsku baštinu, a drugi su tvrdili da mu podrijetlo nije potpuno objašnjeno. Mišljenje o njegovu bogumilskom podrijetlu istraživači su temeljili na osamljenom spomenu bogumilskog "djeda" u Sinodiku cara Borila iz 1211. u kome se među ostalim bugarskim hereticima proklinje i "dedec sredečski".[9] Spominjanje starješine sofijskih dualista kao u Sinodiku cara Borila iz 1211, pružilo je podlogu S. Ćirkoviću za tvrdnju da pojam *djed* u Crkvi bosanskoj predstavlja bogumilsko nasljeđe.[10] Iako je poznat samo jedan izričiti podatak o "djedu" izvan Crkve bosanske, na dualističko podrijetlo upućuje činjenica da je kod sljedbi na Zapadu također došlo do terminoloških promjena. Ta činjenica pruža dobru podlogu istraživačima za tvrdnju kako je naziv "djed" bogumilskog podrijetla, a

---

[7] **Borst,** *Katharer,* 155-156, 293, bilj. 33.

[8] **Ангелов,** *Богомилството,* 335, bilj. 11; usp. **Попруженко,** *Синодик,* 68.

[9] "петра кападокінского. дѣдца сѹѣдечьскаго. лоукѫ же и ма иделеа радоболскаго, анадеѥ", **Попруженко,** *Синодик,* 68; usp. **Иванов,** *Богомилски книги,* 120, bilj. 6; **Obolensky,** *Bogomils,* 244-245, bilj. 1; **Fine,** *Early Medieval Balkans,* 178; **Ćošković,** *Ustrojstvo,* 79-80.

[10] **Ćirković,** *Bosnische Kirche,* 556; **Исти,** *Историја Босне,* 105; **Исти,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 16.

CRKVA BOSANSKA.indd 390 1/3/06 10:17:29 PM

njegovu upotrebu s pravom vežu uz Bugarsku i Makedoniju.[11] U prilog tom mišljenju išla bi i činjenica da latinska riječ "ancianus", upotrebljavana kod južnofrancuskih katara ne odgovara u strogom smislu slavenskoj riječi "djed", iako su obje označavale poglavara dualističkih crkava među južnofrancuskim katarima i *krstjanima.* u Bosni. Kad je u pitanju utvrđivanje podrijetla naziva "djed" kojim se u bosanskim i dubrovačkim izvorima označava poglavar *krstjana,* J. Šidak je izrazio mišljenje da se na temelju usamljenog spomena "djeda" kod bugarskih bogumila nužno ne nameće zaključak o njihovu zajedničkom podrijetlu. Svoj oprez potkrjepljuje podatkom da je naziv "djed" donedavno upotrebljavan na području Bugarske i Makedonije za tamošnje pravoslavne episkope i katoličke biskupe.[12] Čini se da je Šidak u tom slučaju bio pretjerano kritičan, jer sama činjenica da je upotreba istovjetnog naziva među pravoslavnim i katoličkim vjernicima na području Bugarske i Makedonije nadživjela tamošnju bogumilsku crkvu ničim ne opovrgava bogumilsko podrijetlo tog naziva. Naprotiv, "dedec sredečski" poznat još početkom XIII. st. u krugu bugarskih bogumila ima na svojoj strani starinu koja ga svrstava u nasljeđe sasvim određene sredine, u ovom slučaju riječ je o hereticima sa središtem u Sofiji. Ti slučajevi ne potvrđuju da je u pitanju prastari kršćanski običaj da se visoki crkveni dostojanstvenici tako nazivaju, nego ponajprije upućuju na zaključak da je u pitanju ostatak crkvenog nasljeđa, koje podsjeća na postojanje bogumilstva na tom prostoru. Velike kršćanske crkve, Katolička i Pravoslavna nisu mijenjale nazive svojih dostojanstvenika, za razliku od dualističkih sljedbi koje su prihvatile novo nazivlje s izvorištem u zajedničkoj kršćanskoj baštini s razlikama koje su trebale naglasiti njihovu organizacijsku posebnost. Stoga nema posebnog razloga da se nazivu "djed" niječe bogumilsko podrijetlo. Naziv "episkup" Crkve bosanske pokazuje da je on nadživio te promjene i upotrebljavao se u svom osnovnom značenju, ali u bitno promijenjenim prilikama, kao što potvrđuje primjer djeda Radomira, iako je

---

[11] **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 32, iznio je pretpostavku da bi Eremis i Azarija iz prve liste u *Batalovu evanđelju,* u kojima je vidio djedove Crkve bosanske, "po svoj prilici" bili Makedonci koji su utjecali na preustroj ćirilometodskih samostana u smjeru heterodoksije, što je ponovio i **Hadžijahić,** *Povijest Bosne,* 254. Usp. mišljenje o Jeremisu koje je dao **Šidak,** *Problem heretičke "Crkve bosanske",* 141-142; **Isti,** *Studij,* 338-339.

[12] **Šidak,** *Bogumilstvo,* 108; **Isti,** *Djed,* 19; **Isti,** *Studije,* 98, bilj. 29; usp. **Петрановић,** *Богомили,* 139, bilj. 1; **Иванов,** *Богомилски книги,* 120, bilj. 6.

u njegovoj sljedbi već osamdesetak godina zasvjedočeno u upotrebi bila vlastita terminologija.

Nakon osvrta na porijeklo i značenje naziva "djed", nameće se pitanje načina na koji je njegovo mjesto popunjavano, s obzirom na to Crkva bosanska nije poznavala dostojanstvenika koji bi imao položaj djedova nasljednika, kao što je kod južnofrancuskih katara to bio "filius maior".[13] U takvim okolnostima razložno je pretpostaviti da je pitanje djedova nasljednika rješavano na neki drugi način, vjerojatno izborom. Takav postupak određivanja nasljednika predviđala je Bilinopoljska izjava iz 1203, kada su se sakupljeni predstavnici bosanskih redovnika osumnjičenih za herezu, obvezali papinskom legatu Ivanu de Casamarisu da će ubuduće njihovi prvaci nakon smrti svog vrhovnog starješine izabrati njegovog nasljednika.[14] Istina, taj podatak ne govori o Crkvi bosanskoj kakvu poznaju izvori u XIV. i XV. st. niti je "magister" spomenutih redovnika tada imao najvišu crkvenu vlast, odnosno nije bio biskup. Primjer je vrijedan pozornosti jer svjedoči da je i u Bosni načelo izbora primjenjivano u crkvenoj organizaciji s kojom je Crkva bosanska imala izravnu vezu. Osim navedenih podataka nema više nikakvih vijesti koje bi rasvijetlile način popunjavanja upražnjenog mjesta poglavara Crkve bosanske, pa se o tome ništa određeno ne može tvrditi. Ipak, bilo je pokušaja da se u vezi s tim pruže neke pojedinosti, ali su napori ostali bez većih znanstvenih rezultata, prije svega stoga što se na taj čin gledalo isključivo u svjetlu izvorne građe koja se odnosila na izbor crkvenog poglavara južnofrancuskih katara s čijom je crkvenom organizacijom poistovjećivan ustroj Crkve bosanske, unatoč jasnim razlikama koje su među njima postojale.

Svoju predodžbu o određivanju djedova nasljednika F. Rački je prilagodio postupku kakav su u takvim prilikama provodili južnofrancuski

---

[13] "Ordinacio autem episcopi consueuerat fieri in hunc modum. Mortuo episcopo filius minor ordinabat filium maiorem in episcopum, qui postea ordinabit filium minorem in maiorem filium. Postea eligitur filius minor ab omnibus prelatis et subditis qui sunt congregati vbi fit dicta electio et ab episcopo in minorem filium ordinatur", **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 210; usp. **Rački,** *Bogomili X,* 186-187.

[14] "Mortuo vero Magistro, de hinc usque in perpetuum Priores cum consilio fratrum deum timentium eligent prelatum a Romano tantum pontifice confirmandum", **Smičiklas,** *Codex diplomaticus III,* 25. usp. **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 46; **Theiner,** *Monumenta Slavorum I,* 20; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 127-129; **Ćošković,** *Interpretacija,* 107, 114.

katari, tvrdeći da je novim poglavarom *krstjana* u Bosni postajao *gost* nakon što mu je činom ređenja *starac* podijelio biskupsku vlast. Potom je slijedilo promaknuće *starca* u višeg *gosta,* da bi na kraju izbornog obreda *djed, strojnici* i *krstjani* izabrali novog *starca.*[15] Protiv takvog postupka pri izboru *djeda* govorila bi činjenica da je Crkva bosanska istodobno imala po više dostojanstvenika s činom *gosta* i *starca,* što isključuje mogućnost izravnog nasljeđivanja djedova položaja i časti. Ne može se održati ni tvrdnja da je djedovo ređenje obavljao *starac,* jer je Crkva bosanska imala po nekoliko dostojanstvenika s tim činom časti, ali i više članova hijerarhije koji su nazivani *gosti.* S razlogom bi se moglo pretpostaviti da je obred posvećenja novoga *djeda* vodio jedan od njih, kome je viša čast već pripadala, a ne član crkvene hijerarhije kome bi promaknuće tek trebalo uslijediti. Predodžba F. Račkog o načinu određivanja djedova nasljednika odstupa od one koju o tome pružaju podatci iz Bilinopoljske izjave. Po njemu su i obični redovnici – *krstjani,* s *djedom* i *strojnicima* sudjelovali u izboru novog *starca.* Stupanjem u red onih za koje bi gost Radin rekao da su "pravi krstjani" stekli su pravo da se zovu *krstjanima,* ali su tim činom istodobno promijenili i svoju društvenu pripadnost, jer su od laika postali "patareni", kako bi tu promjenu izrazili Dubrovčani. Položaj *starca* bio je dostupan neograničenom broju sljedbenika Crkve bosanske, koji su se uvrstili među njezine redovnike. Pojavljivanje pojedinca u crkvenim obredima nije moglo proistjecati samo iz njegove časti nego je tome morala prethoditi suglasnost ostalih članova hijerarhije pri čemu su ugled i poštovanje izabranog člana igrali važnu ulogu.

Mišljenje Račkog o određivanju djedova nasljednika prihvatili su poslije i neki drugi istraživači, prije svega oni, koji su bili skloni izjednačavanju ustroja Crkve bosanske s onim koje su imale dualističke crkve na Zapadu. Za potvrdu tog mišljenja bilo im je neophodno da po uzoru na crkvu kod južnofrancuskih katara izgrade konstrukciju o postojanju "velikog gosta" kao djedova zamjenika, koji je navodno imao istovjetnu

---

[15] **Rački,** *Bogomili X,* 187. Pitanje izbora djedova nasljednika **Hadžijahić,** *Povijest Bosne,* 260, je pojednostavio ustvrdivši da su predstojnici krstjanskih zajednica birali svoga "episkupa" bez upletanja sa strane, imajući očito u vidu Bilinopoljsku izjavu.

dužnost onoj katarskog "starijeg sina" *(filius maior).*[16] Takvo mišljenje ne potvrđuju vijesti bosanskih i dubrovačkih izvora u kojima se ne spominju dostojanstvenici s činom "velikog gosta" i "velikog starca" postojanje kojih je presudno za opisani način određivanja djedovog nasljednika. Nesklad između neutemeljene tvrdnje o postojanju "velikog gosta" kao izravnog djedova nasljednika i stvarnosti koju potvrđuju podatci iz odlomaka Batalova evanđelja uočio je D. Mandić, ali je te vijesti pogrešno objasnio, tvrdeći da se odredba o izravnom nasljeđivanju djedova položaja u Bosni nije provodila u djelo, nego je umjesto toga *djed* stupao na dužnost po starom bogumilskom običaju.[17] Premda nije potanko objasnio u čemu bi se sastojalo to odstupanje, dalo bi se zaključiti da je on pod tim podrazumijevao određenu nepravilnost koja je za posljedicu imala "neočekivani" ishod.

U tijesnoj vezi s izborom djedova nasljednika postavlja se pitanje trajanja njegove službe, koju je potom kao *djed* obnašao u svojstvu poglavara Crkve bosanske. Budući da izvorna građa o tome ništa ne govori, nameće se zaključak da je njegova služba bila doživotna te da se čin izbora ponavljao tek nakon djedove smrti, kad je biran njegov nasljednik. Mada nijedna smjena crkvenog poglavara kod *krstjana* u Bosni nije zabilježena u povijesnim vrelima, ipak se može pretpostaviti da je "episkup" Crkve bosanske uistinu biran nakon smrti svog prethodnika. Na takvu pomisao upućivala bi činjenica da je običaj izbora bio ustaljen u velikim kršćanskim crkvama, ali i u dualističkim crkvama na Istoku i Zapadu. S obzirom na te okolnosti teško je pronaći razlog zbog koga bi Crkva bosanska u tome pravila iznimku.

Osim trajanja djedove službe i načina njegova dolaska na taj položaj, određenu težinu ima i utvrđivanje njegova redovničkog podrijetla, što daje potpunije objašnjenje cjelokupnom ustroju Crkve bosanske, koja je svoju hijerarhiju birala isključivo iz reda *krstjana.* Druge crkvene hijerarhije,

---

[16] Takvo mišljenje zastupalo je u historiografiji više istraživača, usp. **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 210-213; **Schmaus,** *Neumanichäismus,* 287; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 204-205 i 214-216; **Babić,** *Bosanski heretici,* 108; **Isti,** *Iz istorije*, 262, a **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 94, 99, ostao je neodlučan. O tome također usp. **Šidak,** *Pitanje "Crkve bosanske",* 147; **Isti,** *Gost,* 511; **Isti,** *Problem heretičke "Crkve bosanske",* 145; **Isti,** *Studije,* 57 i 342, bilj. 209; **Ћошковић,** *О гостима,* 37-38.

[17] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 204-205.

osim njihove, u Bosni praktično nije bilo, iako je u historiografiji iznijeto mišljenje po kome je Crkva bosanska, uz *krstjane* poznavala i neredovničko svećenstvo,[18] koje u smislu crkvenog ustroja nije ostavilo nikakvog prepoznatljivog traga. Govoreći o crkvenim prilikama u Bosni krajem XII. i na početku XIII. st. J. Šidak je naveo da je na području srednjovjekovne bosanske države tada postojala biskupija čija je organizacija u potpunosti podudarna s Crkvom bosanskom čiji je poglavar istodobno bio i njezin "episkup".[19] Imajući u vidu činjenicu da su *krstjani* predstavljali okosnicu Crkve bosanske, postaje mnogo jasnije što u takvim okolnostima nije dolazilo u pitanje redovničko porijeklo njihova vrhovnog starješine, koji je biran između viših članova hijerarhije, a ona je pak dolazila iz reda običnih redovnika – *krstjana.* Ta činjenica navela je A. Schmausa da i *djeda* obuhvati zajedničkim nazivom *strojnika,*[20] iako se on izborom i stupanjem na tu službu od njih izdvojio svojim "episkupskim" položajem i autoritetom.

Prema brojnim svjedočanstvima bosanskih i dubrovačkih izvora neupitno je da je na čelu Crkve bosanske bio *djed,* odnosno *diedo patharenorum Bossine,* kao njezin vrhovni poglavar. Premda su mu povjesničari odreda priznavali taj položaj, potrebno je osvrnuti se na pokušaje da se *djedu* točno odredi mjesto i služba u usporedbi s odgovarajućim dostojanstvenicima u drugim dualističkim crkvama toga doba, ali i s onima koji su postojali u Katoličkoj i Pravoslavnoj crkvi. Već je F. Rački istaknuo da naziv *djed* terminološki odgovara nazivu "ancianus", koji je zasvjedočen u južnofrancuskih katara[21] te su oba zamijenila ranije upotrebljavane nazive "episcopus", odnosno "**єпископъ**", kako se nazvao djed Radomir. Nazivi "ancianus" i *djed* označavali su crkvenog poglavara biskupskog dostojanstva i podrijetla u dualističkim sljedbama, a u svom slavenskom obliku poznat je bio u Bugarskoj. Taj podatak olakšava istraživačima uspoređivanje

---

[18] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 149, 211. Kritički osvrt dao je **Шидак,** *Фрањевачка "Dubia",* 228-229, bilj. 94; **Isti,** *Studije,* 245, bilj. 94.

[19] **Šidak,** *Pravoslavni Istok,* 779; usp. **Hadžijahić,** *Ćirilo – metodijevske tradicije,* 165; **Isti,** *Povijest Bosne,* 235.

[20] **Schmaus,** *Neumanichäismus,* 287. To mišljenje prije A. Schmausa zastupao je **Petrović,** *Kršćani,* 188, bilj. 17.

[21] **Rački,** *Bogomili X,* 183. **Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani,* 94, bilj. 3, upozorio je da "ancianus" predsjedava katarskim skupovima, ali da nije nužno i prvak njihove crkve, odnosno njezin biskup.

i izjednačavanje *djeda* u Crkvi bosanskoj po službi i dostojanstvu, jer se njegova izravna veza s biskupom pamtila u njihovu krugu do u XV. st.

Tragajući za utvrđivanjem starješinske uloge *djeda* Crkve bosanske, povjesničari su dolazili do različitih zaključaka prema kojima je on po položaju i službi odgovarao opatu, katarskom papi, franjevačkom vikaru i biskupu, ističući pri tom one osobine koje su najviše odgovarale navedenim dostojanstvenicima. Tako je primjerice M. Orbini zaključio da je *djed* po svojoj službi odgovarao opatu,[22] izjednačivši ga s poglavarom samostana, što je starješinu Crkve bosanske svodilo na položaj koji mu nije odgovarao. On je bio poglavar cijele sljedbe koja je počivala na *krstjanima.* U organizacijskom pogledu ona je premašila okvire reda iz koga je izrasla, kako to posvjedočuje sâm njezin službeni naziv Crkva bosanska. Izjednačavanje *djeda* s opatom *(abbas)* kao samostanskim starješinom ne može zadovoljiti ni objašnjenjem da je opat odgovarao magistru, a ovaj opet crkvenom starješini u Bosni, pozivajući se na bilinopoljsku ispravu. S tim u vezi L. Petrović je naglasio kako se varaju svi oni povjesničari koji su skloni *djeda* poistovjećivati s biskupom, nadbiskupom, pa čak patrijarhom i papom. On je, po njemu, do početka XIV. st. bio samo "magister", odnosno opat u krstjanskim zajednicama,[23] odnosno obični redovnički starješina, koji bi potpuno odgovarao opatu benediktinskih samostana, uz napomenu da je imao znamenja slična biskupskim, mitru, štap, prsten i papuče. Njegov je položaj u upravljanju samostanima najsličniji onome koji imaju današnji provincijali ili što ga je imao ondašnjih vikar franjevaca u Bosni".[24] Tom se mišljenju može prigovoriti da je *djed* Crkve bosanske bio puno više od samostanskog starješine te da bi takvo tumačenje podrazumijevalo pojavu više dostojanstvenika tog naziva, položaja i službe, dotično onoliko koliko je u Bosni bilo krstjanskih zajednica, što izvori ne potvrđuju. Nedostatak Petrovićeve tvrdnje vrlo je upadljiv te je S. Ćirković blago primijetio da je kod Orbinija dostojanstvo *djeda* nezgrapno prevedeno.[25] Iako je tvrdio da je *djed* bio obični redovnički starješina, jednak opatu benediktinskog

---

[22] **Орбин,** *Краљевство Словена,* 146.

[23] **Petrović,** *"Kršćani"*, 183. To mišljenje odbacio je **Šidak,** *Današnje stanje,* 139; **Isti,** *Studije,* 81.

[24] **Petrović,** *"Kršćani"*,200, bilj. 353.

[25] **Ћирковић,** *Коментари,* 343.

samostana, držao je da se njegova čast i služba mogu približno odrediti, ako ga se usporedi s vikarom franjevaca u Bosni, kao što je to, po njegovu mišljenju, učinio vojvoda Juraj Vojsalić kad je 12. kolovoza 1434, braću Jurjeviće s njihovom imovinom predao u ruke njihova starješine Ivana Korčulanina (Žuvana) umjesto *djeda.*[26] Što se tiče te primjedbe treba reći da je ona u jednom potpuno točna i to, kada se promatra u okviru nastupa crkvenih dostojanstvenika u ulozi zaštitnika vlastelinskih prava i povlastica, pri čemu se i *djed* i vikar pojavljuju u istovjetnim okolnostima, kao što svjedoče podatci iz Tomaševe isprave za braću Dragišiće od 22. kolovoza 1446. U dvije navedene isprave se, radi osobne i imovinske sigurnosti, Jurjevići predaju "u ruke gospodina vikara Žuvana i svakomu vikaru nakon vikara",[27] a Dragišići "gospodinu didu Miloju i didu nakon dida u ruke crkvene".[28] U pogledu čina i časti oni su se bitno razlikovali jer, dok je vikar predstavljao najvišeg poglavara Franjevačkog reda na području srednjovjekovne bosanske države, *djed* kao najviši autoritet Crkve bosanske nije imao vlasti iznad sebe.

Ostajući vjeran svojoj tvrdnji o benediktinskom podrijetlu *krstjana,* L. Petrović je nastojao objasniti pojavu *djeda* u Crkvi bosanskoj, ali za svoje mišljenje nije mogao naći potvrde u povijesnim vrelima. To ga nije smetalo da tvrdi kako je *djed* nasljednik "djeda Hrvata".[29] U svemu tome smatra da je presudan trenutak nastupio na početku XV. st. kad je *djed* postao vjerski poglavar, odnosno "episkup" svoje sljedbe.[30] Što se biskupske časti tiče, zastupao je mišljenje da on nije bio pravi "episkup", nego je samo predstavljao duhovnu vlast mjesto biskupa, tvrdeći da je *djed* sam sebi pridao taj naslov kako bi snažnije istaknuo svoj položaj i vlast u Bosni.[31] Valja istaknuti da se u vezi s tim autor poziva na podatak iz rubne bilješke u *Zborniku krstjanina Hvala*, premda je potpuno jasno da smisao krono-

---

[26] **Petrović,** *"Kršćani"*, 199.

[27] **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 377-379.

[28] **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 438-440.

[29] O tome je autor opširnije raspravljao, **Petrović,** *Djed Hrvata,* 123-1464; **Isti,** *"Kršćani",* 174-180. To njegovo raspravljanje **Šidak,** *Oko pitanja,* 326; **Isti,** *Studije,* 24, ocijenio je kao proizvoljno domišljanje.

[30] **Petrović,** *Djed Hrvata,* 145, bilj. 92; **Isti,** *"Kršćani",* 183.

[31] **Petrović,** *"Kršćani",* 200.

loške odrednice "вь д(ь)ны єпыскпоупьства", koja je trebala naručitelja podsjećati da je rukopis prepisivan u vrijeme kada je u Crkvi bosanskoj službu vrhovnog poglavara vršio djed, odnosno "episkup" Radomir. To nije bilo samovlasno uzimanje naslova "episkup" radi boljeg predstavljanja izvan Bosne, kako je mislio Petrović, nego je u tim riječima stvarno bio izražen položaj i služba osobe djeda Radomira kad se on nalazio na čelu Crkve bosanske.[32]

U vezi s nastojanjima da se odredi uloga *djeda,* vrijedi se ukratko osvrnuti na još jedan pokušaj prema kome su istraživači nastojali dokazati da je u XIII. st. *djed* uživao ugled katarskog pape. Zapažanja o tome temeljena su na vijestima iz pisma papinskog legata Konrada, koje je 2. srpnja 1223. uputio rouenskom nadbiskupu Teobaldu.[33] Vijesti o tome vrlo su neodređene tako da su postale pogodne za različita domišljanja. Tako je primjerice D. Kniewald mislio da se podatci iz tog pisma odnose na bosanskog biskupa Bratoslava koga 1251. spominje dubrovački nadbiskup Ivan te je dopustio mogućnost da je Belesmasa (Belizmensa) istovjetan s Belizmencom iz srpskih sinodika.[34] Odbacivši njegovo mišljenje, A. Solovjev je istaknuo da se ti podatci o katarskom papi odnose na patarenskog biskupa Belesmansu iz Verone koji se privremeno bio sklonio u Bosnu.[35] Analizirajući te podatke, D. Mandić je odbacio obje pretpostavke da bi potom ustvrdio kako je tu riječ o *djedu* Tomašu-Bartulu, koga je poistovjetio s katarskim biskupom Bartolomejem iz Carcassonea.[36] Bez obzira je li osnovana pretpostavka da je neki po imenu nepoznati *djed* Crkve bosanske neko vrijeme

---

[32] Usp. **Šidak,** *"Ecclesia Sclavoniae",* 14-15, bilj. 19; **Isti,** *Studije,* 180-181, bilj. 19.

[33] **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 88-91. Opširnije o svemu tome s kritičkim osvrtom na postojeću historiografsku literaturu pisao je **Šidak,** *O pitanju,* 145-160; **Isti,** *Studije,* 211-223. Na temelju tog pisma **Antoljak,** *"Heretici",* 15, je neutemeljeno dokazivao da je tada dualistički pokret u Dalmaciji i Hrvatskoj imao toliko sljedbenika da su protiv njih morale biti poduzete najoštrije mjere.

[34] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 165-166, 217. Njegovo mišljenje s razlogom su odbacili **Solovjev,** *Autour,* 103, bilj. 1; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 57-58; **Šidak,** *O pitanju,* 147; **Isti,** *Studije,* 213.

[35] **Solovjev,** *Autour,* 90-96; **Isti,** *Svedočanstva,* 64-65; **Isti,** *Novi podaci,* 330. Te njegove tvrdnje s različitim objašnjenjima pobijali su **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 58; i **Šidak,** *O pitanju,* 145-155; **Isti,** *Studije,* 213-220; usp. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 206.

[36] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 291-293. Za kritičku ocjenu tih stavova usp. **Šidak,** *O pitanju,* 145-155; **Isti,** *Studije,* 213-220.

u XIII. st. uistinu uživao osobiti ugled i kod dualista na Zapadu, u XV. st. on se u takvom svijetlu ne pojavljuje u suvremenim svjedočanstvima niti se u tom razdoblju o njemu može govoriti kao katarskom papi ne samo u smislu uloge koja bi bila usporediva s položajem rimskog pape u Katoličkoj crkvi nego ni po ugledu, jer je jurisdikcijom određen na jednu zemlju u vrijeme kad dualističkih crkava na Zapadu više nije bilo.

Krstjani su za svog vrhovnog poglavara tvrdili da je nasljednik sv. Petra i da je po svojim prethodnicima sačuvao apostolsko podrijetlo i poglavarsko prvenstvo, kako se da zaključiti iz oporuke gosta Radina Butkovića, koji učenje svoje sljedbe naziva "pravom vjerom apostolskom".[37] O tome govore i podatci u polemičkim spisima nastalim u krilu Katoličke crkve, primjerice u dvanaestoj točki *Popisa zabluda bosanskih krstjana* izričito se navodi kako heretici u Bosni tvrde da su Kristova crkva i nasljednici apostola te da imaju jednoga između sebe koji se zove zamjenikom Kristovim i nasljednikom sv. Petra.[38] Gotovo istovjetna tvrdnja nalazi se i u sedamnaestoj točki *Objašnjenja vjerskih istina Rimokatoličke crkve za obavijest o manihejcima Bosanskoga Kraljevstva,* kardinala Torquemade[39] te u drugoj točki *Rasprave između rimskog kršćanina i bosanskog patarena,* gdje se opširno polemizira o nasljednicima sv. Petra.[40] Na djedovo apostolsko podrijetlo, prema mišljenju A. Solovjeva, upućuju motivi pijetla

---

[37] **Truhelka,** *Testamenat,* 372; **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 153; **Solovjev,** *Le testament,* 152-155; **Šidak,** *Studije,* 170-172. Izvorno i u prijevodu na suvremeni hrvatski jezik, oporuku je objelodanio **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 363-367.

[38] "Item dicunt se esse Ecclesiam Christi et successores apostolorum habentes unum de se ipsis qui dicit se esse vicarium Christi et successorem sancti Petri", **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 282; **Isti,** *Pavao Dalmatinac,* 118-119; usp. **Rački,** *Prilozi,* 139; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 168; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 445; **Klaić,** *Izvori,* 314. **Hadžijahić,** *Ćirilo – metodijevske tradicije,* je apostolstvo Crkve bosanske povezivao sa slavenskim apostolima Ćirilom i Metodom kao njezinim osnivačima, što polemički spisi ne potvrđuju. Neosnovana je i tvrdnja koju je iznio **Handžić,** *Konfesionalni sastav,* da su tobože *krstjani* sebe smatrali pravim apostolima.

[39] "Hinc eadem sancta Romana ecclesia dampnat et reprobat errorem manichaeorum dicentium, se successores apostolorum et suum heresiarcham episcopum ecclesiae dei et vicarium et successorem Petri", **Kamber,** *Kardinal Torquemada,* 60; usp. **Rački,** *Dva nova priloga,* 11; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 179.

[40] **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 174-183; usp. **Rački,** *Prilozi,* 112-113; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 171.

na stećcima, s obzirom na to da je u kršćanskoj ikonografiji pijetao jedan od simbola sv. Petra.[41] Na temelju navedenih podataka ne može se tvrditi da je *djed* po položaju i ugledu odgovarao papi u Katoličkoj crkvi. Takve smione usporedbe bili su svjesni i *krstjani* i njihovi kršćanski suvremenici te u njihovim svjedočanstvima nema takvih uspoređivanja. Pozivanje na apostolsko podrijetlo Crkve bosanske ne traži i njezino potpuno poistovjećivanje s Katoličkom crkvom, nego se prije svega odnosi na obranu vjerskog učenja.

Po pitanju položaja i uloge *djeda* mogu se uočiti jasne predodžbe koje su o tome imali njihovi bosanski i dubrovački suvremenici. Tako je sigurno da je *djed* bio vrhovni poglavar Crkve bosanske, koji je svoju Crkvu predstavljao pred vjernicima, vladarom i vanjskim svijetom. Suvremenici su ga uglavnom nazivali *djedom,* a on je sâm za sebe naveo da je "pravi gospodin episkup Crkve bosanske". Unatoč terminološkim razlikama, u okviru ta dva naziva treba potražiti objašnjenje djedova položaja i uloge, s obzirom na to da je njegov naziv služio za oslovljavanje vrhovnog poglavara Crkve bosanske, koji je po podrijetlu i položaju odgovarao biskupu od koga je preuzeo dužnost "episkupstva". Oslanjajući se na izvornu građu, može se s određenom sigurnošću tvrditi da je to bio službeni naziv za osobu koja je bila na čelu *krstjana* te da je položajem i službom odgovarala katoličkom biskupu. Uz biskupsku službu vezana je najviša crkvena vlast u pojedinoj crkvenoj pokrajini, biskupiji, pa je stoga shvatljivo da bi *djed* po analogiji bio biskup Crkve bosanske.[42] Razlika između *djeda* kao "episkupa" i biskupa ogleda se ponajprije u tome što *djed* nije imao iznad sebe više crkvene vlasti, jer je njegova Crkva u organizacijskom pogledu bila samostalna u odnosu prema drugim velikim dualističkim crkvama toga doba, a katolički je biskup predstavljao najvišu crkvenu vlast u svojoj dijecezi, ali je priznavao vlast rimskog pape. S obzirom na podrijetlo njihova

---

[41] Pronađeno je tek desetak spomenika s motivom pijetla, koji je tumačen kao jedan od simbola apostola Petra, usp. **Solovjev,** *Le symbolisme,* 98; **Исти,** *Симболика,* 31, bilj. 63. **Bešlagić,** *Stećci centralne Bosne,* 33; **Isti,** *Stećci i njihova umjetnost,* 42, **Isti,** *Stećci – kultura,* 275; **Miletić,** *Stećci*, 73; **Иста,** *Неке карактеристике,* 464. Zanimljivo je spomenuti da se na propovjedaonici župne crkve u Suhopolju nalazi lik sv. Petra s ključevima, pijetao i maketa crkve, usp. **Sanić,** *Župna crkva,* 7.

[42] **Petrović,** *"Kršćani",* 200, je istaknuo da je *djed* bio starješina samostanâ te nije bio "episkup", nego je samo predstavljao duhovnu vlast umjesto biskupa.

dostojanstva, među njima nema razlike, jer su poglavari katoličke Bosanske biskupije nekoć nosili naziv "episcopus ecclesie bosnensis" koju je naslijedila dualistička Crkva bosanska i njezin "**прави господинь епискупь црькве босаньске**".

Djedovo prvenstvo među *krstjanima* nije bilo sporno, a njegov starješinski položaj potvrđuju svjedočanstva bosanskih i dubrovačkih suvremenika. Tako se primjerice u odluci Vijeća umoljenih od 28. svibnja 1438. *djed* izričito naziva najvišim dostojanstvenikom među *krstjanima.*[43] što znači da nad njim nije bilo nikakve više crkvene vlasti. Taj podatak potvrđuje da je on u pogledu crkvenog starješinstva bio potpuno neovisan od rimskog pape, carigradskog patrijarha i poglavara velikih dualističkih crkava. Njegovu samostalnost i poglavarstvo nad cijelim "redom crkve" potvrđuje podatak iz dubrovačkog pisma upućenog Sandalju Hraniću 30. travnja 1405, u kome je *djed* označen kao duhovni otac Crkve bosanske.[44] Navod Dubrovčana sasvim jasno iznosi njihov stav po kome je *djed* bio poglavar čitave sljedbe u organizacijskom i duhovnom smislu. To ponajprije znači da je u sklopu svog starješinstva istodobno obnašao dužnosti upravnog i duhovnog karaktera, što je bilo dobro poznato njegovim dubrovačkim suvremenicima te je došlo do izražaja u više njihovih isprava; u jednoj se *djed* pojavljuje kao jamac, a u drugoj kao posrednik kome obje strane mogu vjerovati zbog njegova moralnog autoriteta.

Poput Dubrovčana, bosanski suvremenici XV. st. ostavili su također vrijedne podatke o ulozi vrhovnog poglavara Crkve bosanske, pa u vezi s tim valja istaknuti da su za njegovu službu upotrebljavali razne nazive upravnog značenja. Tako se u spominjanoj rubnoj bilješci *Zbornika krstjanina Hvala* službovanje djeda Radomira naziva "episkupstvom", a dužnosti koje je obnašao u okviru svoje službe podrazumijevaju se pod nazivima

---

[43] *Cons. Rog. VI,* fol. 199, 28. V. 1438; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 225; usp. **Šidak,** *"L'Eglise de Bosnie",* 19; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 166; **Živković,** *Tvrtko II,* 198, bilj. 87.

[44] "Simo contenti remettasse a vedere questa raxon in lo diedo che e signore et padre spirtuale (sic) dela glexia vostra de Bosna", *Lett. di Lev. IV,* fol. 93, 30. IV. 1405; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184; usp. **Jorga,** *Notes II,* 107.

"nastavnik i svršitelj Crkvi bosanskoj".[45] Pojam "nastavnik" Đ. Daničić je preveo latinskom riječju *institutor,*[46] koja je u srednjovjekovnom latinskom jeziku imala značenje riječi osnivač, utemeljitelj, a pojam "svršitelj" preveo je na latinski riječju *administrator*[47] i označavala je upravitelja, vođu. Te pojmove F. Miklošič je preveo grčkim riječima καθηγητής, ἐπισεάτης i τελειωτ΄σ, odnosno latinskim *dux, praefectus, institutor* i *consumator.*[48] Prema B. Petranoviću te dvije riječi označuju širinu djedove vlasti te napominje da bi naziv "nastavnik" odgovarao latinskoj riječi "magister" i nalazi da je prvi put u Bosni upotrijebljena 1203. u Bilinopoljskoj izjavi.[49] Riječju "svršitelj" označavana je djedova upravna uloga, pa u skladu s tim ne može zadovoljiti objašnjenje F. Račkog koji je smatrao da je značenje tog naziva istovjetno riječima "perfectus" i "electus" koje su upotrebljavali dualisti na Zapadu.[50] S više uspjeha objašnjenje je ponudio V. Glušac, koji je smatrao da je na taj način izražavana služba "sveštenoslužitelja".[51] U drugoj ispravi Stjepana Vukčića od 19. srpnja 1453. spominje se *djed* kao jedan od jamaca obiteljskog izmirenja, a herceg je tom prilikom ustvrdio da je *djed* "sreditelj vjere naše".[52] Taj pojam Daničić je na latinski jezik također preveo riječju *administrator,*[53] koja je imala značenje "upravitelj".

---

[45] Krstajanin Hval je obavljanje svoga posla označio trajanjem službe "episkupstva" nastavnika i svršitelja Crkve bosanske, djeda Radomira, *Zbornik Hvala krstjanina,* 777; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 253; **Rački,** *Prilozi,* 101; **Стојановић,** *Записи и натписи I,* 66-67.

[46] **Miklošič,** *Lexicon,* 414; **Даничић,** *Рјечник II,* 126. Prema Račkom naziv "nastavnik" odnosi se na djedovo crkveno dostojanstvo i biskupski čin u značenju riječi "doctor", odnosno "magister", dakle osobu koja poučava drugoga, **Rački,** *Bogomili X,* 179. Glušac je mišljenja da se pod tim nazivom podrazumijevala djedova vjeroučiteljska služba, **Глушац,** *Назив,* 51; **Исти,** *Истина,* 188.

[47] **Даничић,** *Рјечник III,* 222. **Rački,** *Bogomili X,* 180. S više uspjeha objašnjenje je ponudio **Глушац,** *Назив,* 51; **Исти,** *Истина,* 188, koji je smatrao da je na taj način izražavana služba "sveštenoslužitelja".

[48] **Miklošič,** *Lexicon,* 414, 914.

[49] **Петрановић,** *Богомили,* 141.

[50] **Rački,** *Bogomili X,* 180.

[51] **Глушац,** *Назив,* 51; **Исти,** *Истина,* 188.

[52] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 70; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 461.

[53] **Даничић,** *Рјечник III,* 253.

Usporedbom značenja naziva "svršitelj" i "sreditelj" može se zaključiti da su oba izražavala upravnu stranu njegove službe.

Kada je u pitanju naziv "sreditelj", tada je iz šire pozadine hercegova pisma izvjesno da taj naziv nije označavao neku određenu djelatnost koja bi bila isključivo u djelokrugu djedove službe. On je imao opće značenje u smislu upravljanja, pa se u tom pogledu mogao odnositi ne samo za *djeda* nego i na *strojnike,* koji su kao članovi crkvene hijerarhije imali upravnu ulogu. Navedeni nazivi ne pružaju priliku istraživaču da na temelju njih odredi koje je to sve dužnosti *djed* obavljao kao "svršitelj", "nastavnik" i "sreditelj" u okviru Crkve bosanske. Stoga je teško reći na koji se način razlikovao djelokrug njegove službe od dužnosti koje su imali članovi crkvene hijerarhije, koji se pojavljuju pod skupnim nazivom *strojnici.* Prema današnjem stanju pitanja Crkve bosanske u historiografiji, ispravno je to pitanje promatrati u okviru njihova hijerarhijskog čina i časti, jer izvan toga nema pouzdanih podataka. To stanje ostavilo je dubok trag na rezultate mnogih istraživača. Tek je J. Šidak istaknuo da je dubrovačka tvrdnja o *djedu* kao duhovnom ocu Crkve bosanske u skladu s nazivima "nastavnika" i "svršitelja" te da oni uglavnom nisu objašnjavani nego su jednostavno bili prihvaćani.[54] Većina povjesničara nije pokušavala objasniti smisao tih pojmova niti se na njih osvrtala, mada usvojeno nazivlje ni za same suvremenike *krstjana* nije imalo jasno značenje te su ga u određenim prigodama upotrebljavali da bi što potpunije predstavili vrhovnog poglavara Crkve bosanske.

S obzirom na činjenicu da izvorna građa potvrđuje djedov poglavarski položaj nad cijelom Crkvom bosanskom, jedno od važnih pitanja nameće se utvrđivanje mjesta u kome je *djed* imao svoje sjedišta iz koga je vodio "episkupske" poslove. Kolikogod neobično izgledalo, s obzirom na njegov položaj i prisutnost u javnom, političkom i vjerskom životu zemlje, djedova stolna hiža *(curia episcopalis),* koja se zvala njegovim imenom, ostala je nedovoljno poznata, a suvremenici je uglavnom nisu bilježili ni u onim rijetkim slučajevima za koje se pouzdano zna da je *djed* u nekoj od njih uistinu boravio. Iako podatci ne pružaju pouzdan oslonac na temelju koga bi se moglo određeno govoriti o djedovu sjedištu, povjesničari su ipak došli do zaključka da *djed* nije imao svog stalnog sjedišta, nego je boravio u jednoj od krstjanskih zajednica i to, po svemu sudeći, u onoj u

---

[54] **Šidak,** *Oko pitanja,* 327; **Isti,** *Studije,* 25.

kojoj je kao *gost* boravio do svog izbora za crkvenog poglavara.[55] Izvorni podatci ne poznaju nikakvu glavnu krstjansku hižu koja bi služila kao djedovo stolno mjesto, te se može pretpostaviti da se u Crkvi bosanskoj uobičajilo pravilo po kome je član crkvene hijerarhije i nakon svoga izbora za vrhovnog poglavara čitave sljedbe ostajao u istoj hiži, kojoj je do tada pripadao. Upadljiva je s tim u vezi podudarnost da ni bosanski biskup nije imao svoj kaptola te mu se 1232, uz druge zamjerke, spočitavalo da živi na selu među hereticima.[56]

Saznaje se tek za nekoliko mjesta u kojima su postojale krstjanske hiže uz koje se vezuje boravak vrhovnog poglavara *krstjana* u Bosni. U drugoj polovici dvadesetih godina XIV. st. *djed* se spominje u krstjanskoj hiži u Moištri (Moštre) nedaleko od Visokog, koja je nazvana imenom njezina starješine, gosta Radoslava.[57] Budući da se tu na okupu našla "sva crkva", moglo bi se ustvrditi da *djed* nije imao stalnog boravišta iz kojeg bi vodio crkvene poslove, nego je svoju dužnost obavljao iz neke od krstjanskih hiža, kao što je to u navedenom slučaju bila hiža gosta Radoslava u Moištri.[58] Spominjanje tom prilikom djeda Radoslava navelo je neke istraživače na zaključak da je *djed* redovito boravio u blizini vladareva dvora.[59] Takva se tvrdnja ne može braniti samo iznesenim podatcima, jer se djed tijekom XV. st. pojavljivao u kraljevoj blizini u sasvim određenim okolnostima, a one ne daju pravo da se donose dalekosežniji zaključci, jer su Dubrovčani u uputama svojim poslanicima za bosanskog kralja obično predviđali mogućnost da se poglavar Crkve bosanske ne nalazi na vlada-

---

[55] Usp. **Rački,** *Bogomili VII,* 164-165; **Babić,** *Bosanski heretici,* 109; **Isti,** *Iz istorije,* 262-263; **Šidak,** *Problem heretičke "Crkve bosanske",* 144, bilj. 11; **Isti,** *Studije,* 341, bilj. 205; **Isti,** *"L'Eglise de Bosnie",* 19; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 166.

[56] **Smičiklas,** *Codex diplomaticus III,* 361-362; usp. **Šidak,** *"Ecclesia Sclavoniae",* 18; **Isti,** *Studije,* 185.

[57] **Thallóczy,** *Istraživanja,* 405; **Isti,** *Studien,* 11; **Соловјев,** *Одабрани споменици,* 106. Za tamošnju krstjansku hižu, usp. **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 207; **Ћошковић,** *О гостима,* 19-20. **Anđelić,** *Visoko,* 124-127, je opširnije raspravljao o sjedištu poglavara Crkve bosanske, vezujući ga uz Moštre kraj Visokog.

[58] "и сие писание сьвръши се ѹ гости великога хижи ѹ радослали", **Thallóczy,** *Istraživanja,* 405; usp. što o tome misli **Kniewald,** *Hierarchie,* 586.

[59] **Petrović,** *"Kršćani",*200; **Isti,** *Kršćani,* 188, bilj. 17; **Glušac,** *Problem bogomilstva,* 106.

revu dvoru, pa su ga morali potražiti na nekom drugom mjestu, a ono se ni u jednom poznatom slučaju ne određuje kao alternativa gdje bi ga mogli naći. Tu tvrdnju najbolje potkrjepljuju podatci iz upute koju su 1. lipnja 1428. Dubrovčani dali svojim poslanicima upućenima bosanskom kralju.[60] Prema dubrovačkim svjedočanstvima koja pružaju nešto više podataka o djedovu kretanju, vidljivo je da su ga doista često očekivali u blizini bosanskog vladara, ali nikad ne spominju njegov dvor, nego susret s njim najčešće uvjetuje objašnjenjem "ako ga tamo nađu".

Nakon spomena djeda Radoslava s oznakom mjesta njegova boravka, drugih podataka koji bi tu sliku upotpunjavali u izvorima XIV. st. nema, pa stolna mjesta njegovih nasljednika ostaju nepoznata. Tek početkom XV. st. ponovno se saznaje za stolno mjesto *djeda,* riječ je o djedu Radomiru, koji je iz svoje hiže u Janjićima nedaleko od Zenice pisao 8. siječnja 1404. svoje čuveno pismo Dubrovčanima u vezi s povratkom u Bosnu vojvode Pavla Klešića.[61] Iz navoda mjesta pisanja njegova pisma, za koje se veli da je pisano "u gospodina episkupa na Janjićima"[62] izvjesno je da je djed Radomir, za razliku od djeda Radoslava, imao svoje sjedište u navedenom mjestu. Prihvaćanjem mišljenja da je *djed* ostajao u onoj hiži u kojoj je boravio kao *gost* prije izbora, najvjerojatnije u ulozi tamošnjeg samostanskog starješine, pitanje određivanja djedova sjedišta gubi svoj smisao, jer je u takvim okolnostima svaka promjena ovisila o izboru novog crkvenog poglavara. To bi značilo da je promjena crkvenog poglavara nerijetko donosila i promjenu njegova sjedišta, do čega nije dolazilo jedino pod uvjetom da je novoizabrani *djed* pripadao redovničkoj zajednici svog prethodnika. U tom slučaju novi poglavar Crkve bosanske nastavljao je voditi "episkupske" poslove iz iste hiže kao i *djed* kojega je naslijedio. Takvo stanje posljedica je činjenice da Crkva bosanska nije imala svoj kaptol kao što su ga imale katoličke biskupije u biskupskim sjedištima niti je njezin

---

[60] *Lett. di Lev. X,* fol. 89', 1. VI. 1428; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190; **Исти,** *Државни сабор,* 12, bilj. 23.

[61] "писано ѹ господина епискѹпа на ꙗникихъ", **Пуцић,** *Споменици српски I,* 51 **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434.

[62] Rački je pogrješno mislio da stolnu hižu djeda Radomira treba potražiti u području Janja, **Rački,** *Bogomili VII,* 164-165, što je s razlogom **Šišić,** *Poviest,* 142, odbacio, istaknuvši da je sjedište *djeda* Crkve bosanske u početku XV. st. bilo u Janjićima nedaleko Zenice.

poglavar imao svoj dvor *(curia episcopalis),* kao što su ga imali katolički biskupi.

Što se tiče stolne hiže u kojoj je *djed* boravio, potvrđeno je postojanje takve hiže u Bohorini (Buhorini) odakle je djed Mirohna dvadesetih godina XV. st. rukovodio crkvenim poslovima, kako se da zaključiti iz njegove isprave koja je pisana 1427. u tom mjestu.[63] Budući da između spomena djeda Radomira 1404. i djeda Mirohne 1426/27. nije poimence poznat neki drugi "episkup" Crkve bosanske, u historiografiji je prevladalo mišljenje da je djed Mirohna bio izravni nasljednik djeda Radomira. Kako nisu vezani uz istu hižu zaključuje se da nisu pripadali istoj krstjanskoj zajednici, jer je djed Radomir boravio u Janjićima, a djed Mirohna je nakon svog izbora imao "episkupski" ured u svojoj matičnoj hiži u Bohorni, odakle je vodio crkvene poslove i izdavao javne isprave. Za razliku od prva dva poznata djedova sjedišta, ubikacija latinizirane "Buhoriniae" još uvijek nije u potpunosti razriješena, tako da se sa sigurnošću ne može odrediti gdje se navedeno mjesto nalazilo, iako je P. Anđelić ponudio rješenje, ustvrdivši da bi "Buhorinia" djeda Mirohne bila istovjetna s Borinom (Bohorinom) u okolici Kiseljaka, gdje je bilo mnogo zemljišnih posjeda pripadnika Crkve bosanske. Tu tvrdnju temeljio je na morfološkoj sličnosti naziva (Borina-Bohorina-Buhorina) i osmanskim podatcima.[64]

Pod utjecajem rezultata M. Dinića u vezi sa spomenom rudarskog mjesta Bohorine u srpskom Podrinju,[65] J. Šidak je odbacio Anđelićevu pretpostavku kao suvišnu te je istaknuo da bi Bohorinu djeda Mirohne trebalo potražiti u nekom drugom kraju, iako priznaje da u povijesnim vrelima nije poznato postojanje naselja s takvim imenom na području srednjovjekovne bosanske države.[66] U vezi s tim razlozima vrijedi se osvrnuti na pisanje H. Šabanovića, koji je, govoreći o nahiji Bohorini (Buhorina ili Bihorina)

---

[63] "scriptum Buhoriniae Natiuitatis Christi millesimo quadringentesimo vigesimo septimo", **Krčelić,** *Notitiae praeliminares,* 258; usp. **Šidak,** *O autentičnosti,* 289; **Isti,** *Studije,* 266; **Anđelić,** *Originalni dijelovi,* 354.

[64] **Anđelić,** *Originalni dijelovi,* 360; usp. **Šabanović,** *Lepenica,* 197-198; **Okiç,** *Les Kristians,* 128; **Hadžijahić,** *Zemljišni posjedi,* 470.

[65] **Динић,** *За историју рударства I,* 71.

[66] **Šidak,** *Studije,* 268, bilj. 51a.

prihvatio Dinićevu argumentaciju o tragovima "starog rudarstva".[67] Što se tiče današnjih oblika naziva spomenutih sela ne postoji nikakav razlog, koja bi presudno utjecao na izbor jednog i odbacivanje drugih, pa je u tim okolnostima mnogo važniji podatak koji potvrđuje postojanje veće skupine pripadnika Crkve bosanske, što ide u prilog Anđelićevom mišljenju. Ne treba zanemariti ni udaljenost hiže od vladareva dvora, što je bilo važno zbog čestih potreba da se *djed* nađe u kraljevoj blizini. Protiv poistovjećivanja "Buhorine" djeda Mirohne s istoimenim naseljem u Podrinju svjedoči vrlo uvjerljivo činjenica da je to mjesto od 1415. bilo dobro poznato Dubrovčanima koji su u njemu imali svoju koloniju, te su morali poznavati crkvene prilike u tom kraju, ali se u njihovim ispravama tamo ne pojavljuju pripadnici Crkve bosanske.

Osim hiža u kojima su boravili djed Radomir i djed Mirohna, nema spomena o stolnim hižama ostalih poznatih poglavara Crkve bosanske u XV. st. Jedan od razloga njihove anonimnosti treba potražiti u činjenici da *krstjani* nisu imali stalno sjedište svojih "episkupa", tako da se nije mogla ustaliti nijedna od postojećih krstjanskih hiža kao "curia episcopalis", što bi joj s vremenom povećalo ugled i značaj u odnosu na druge, koje su ostale na razini kuća redovničkih zajednica. Takvom stanju pridonijelo je to da su sami *djedovi* ostavili malo tragova o svojoj djelatnosti, pa zahvaljujući tim rijetkim podatcima zna se za njihove hiže u Janjićima i Bohorini. Istina, ni katolički biskupi u Bosni do bana Ninoslava, izgleda, nisu imali svoj kaptol ni stolnu crkvu, što nameće pomisao o kontinuitetu naslijeđene prakse. Svjedočanstava o obavljanju drugih poslova u njihovim "episkupskim" uredima nema, pa se ne može ništa više saznati u kojim su krstjanskim hižama boravili ostali *djedovi* Crkve bosanske tijekom XV. st. Kad su u pitanju djedove stolne hiže, tada je vrlo upadljiva šutnja dubrovačkih izvora u kojima nema tragova koji bi upućivali na zaključak da su se njihovi trgovci s robom njima koristili kao svratištima, niti se u uputama njihovim poslanicima nalaže gdje da potraže *djeda* ako ga ne budu zatekli uz kralja. U takvim okolnostima vrlo je teško objasniti kakvim su to velom tajne bile obavijene stolne hiže "episkupa" Crkve bosanske da se o njima gotovo ništa ne zna, čak ni koliko ih je bilo.

---

[67] **Šabanović,** *Bosanski pašaluk,* 170. usp. **Динић,** *За историју рударства I,* 71; **Ћирковић,** *Работници,* 250; **Исти,** *Замирање рударства,* 191, rudnik Bohorinu ne dovodi u vezi s pripadnicima Crkve bosanske.

Jedno od pitanja u vezi s "episkupima" Crkve bosanske koje zavređuje da se na njega obrati posebna pozornost, odnosi se na uspostavu kronotakse njezinih poglavara u XV. st. S obzirom na kratko vremensko razdoblje i stanje izvorne građe, taj posao je danas puno lakše obaviti te se može ponuditi prilično pouzdan popis poglavara Crkve bosanske. Popis njezinih poznatih *djedova* iz tog vremena neophodno je dovesti u neposrednu vezu s njihovim prethodnicima iz XIV. st. U tom prvom razdoblju, dugom oko dvjesta godina, u povijesnim vrelima poimence poznat je samo jedan *djed,* a spominje ga ban Stjepan II. Kotromanić.[68] O drugim poglavarima Crkve bosanske kojih je bilo prije i nakon djeda Radoslava, nema izričitog spomena u bosanskim i dubrovačkim izvorima. Taj nedostatak podataka iz kojih bismo saznali imena *djedova* istraživači su pokušavali popuniti imenima onih "koji su se narekli u red Crkve prije gospodina Rastudija", a navedeni su u *Batalovu evanđelju*[69] te tako utvrditi kontinuitet crkvenih poglavara s onima koji su nam po imenu poznati, a djelovali su u XV. st.

Imena u ulomku obrednika tepčije Batala iz 1393. mogu se pratiti u okviru dviju pretpostavki kojima je zajedničko mišljenje da obje liste imena predstavljaju popis poglavara Crkve bosanske, a razlikuju se međusobno u utvrđivanju slijeda i povijesnosti "gospodina našega Rastudija", koji je spomenut na čelu kraće liste u *Batalovu evanđelju.* Rješavanje problematike u vezi s tim imenima teklo je u dva smjera. Jedni su olako prihvaćali te popise imena i uzimali ih kao podlogu za tvrdnju da su tu sadržana imena crkvenih starješina koji su taj položaj imali prije i poslije "gospodina našega Rastudija" kojega su držali utemeljiteljem Crkve bosanske i poistovjećivali su ga sa Zorobabelovim sinom Aristodijem.[70] U okviru tog mišljenja ne može se valjano objasniti popis mogućih poglavara krstjanske zajednice u Bosni, koji su se izmijenili na čelu sljedbe od njezi-

---

[68] **Thallóczy,** *Istraživanja,* 405.

[69] "**се пишоу прѣдречение редове ки соу се нарекли ѹ редь цркве прие г(осподи)на нашего растоудиѣ**", **Радојичић,** *Одломак,* 502.

[70] Od povjesničara koji su najdosljednije zastupali to mišljenje treba ponajprije istaknuti A. Solovjeva, D. Kniewalda, A. Schmausa i D. Mandića. S tim u vezi usp. **Соловјев,** *Постанак II,* 12; **Isti,** *Vjersko učenje,* 28-34; **Isti,** *Autour,* 91-92; **Isti,** *Svedočanstva,* 62-63; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 117, 142-143; **Isti,** *Hierarchie,* 584; **Schmaus,** *Neumanichäismus,* 289; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 148. U novije vrijeme to pitanje je ponovno razmatrao **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 199, 206.

na nastanka do kraja XIV. st. Ne može se održati mišljenje o istovjetnosti "gospodina našega Rastudija" s heretikom Aristodijem, kojega spominju Toma Arhiđakon i splitski nadbiskup Bernard,[71] kao ni pretpostavka da bi on tobože bio *djed* Crkve bosanske u doba bilinopoljske izjave *krstjana* iz 1203. Braća Matej i Aristodije doista su bili suvremenici splitskog nadbiskupa Bernarda i bana Kulina, koji su tek u Bosni došli u dodir s herezom i ondje joj pristupili, ali su poslije od nje odstupili nakon što su bili kažnjeni izgonom i gubitkom imovine. Nije održivo mišljenje A. Solovjeva da se Aristodije u vrijeme Kulinova pristajanja uz Rimsku crkvu vratio u Split gdje je nastavio heretičko djelovanje.[72] Za većinu ostalih imena navedenih u oba niza u *Batalovu evanđelju* ne može se sa sigurnošću utvrditi njihov povijesni identitet te položaj i uloga koju su imali u Crkvi bosanskoj.

Drugi su tvrdili da oba popisa predstavljaju imena *djedova,* ali su s više kritičnosti pristupali podatcima iz drugog niza koji počinje s "gospodinom našim Rastudijem" odričući s razlogom pretpostavku o njegovu izjednačavanju sa Zorobabelovim sinom Aristodijem.[73] U vezi s tim prevladava mišljenje da je "gospodin naš Rastudije" bio suvremenik tepčije Batala i, po svemu sudeći, *djed* Crkve bosanske, iako se to izrijekom ne

---

[71] **Toma,** *Kronika,* 72-73, 189, bilj. 89. O njemu je opširnije pisao **Marjanović,** *Aristodije,* br. 1, str. 3-10; br. 2, str. 9-15; br. 3, str.13-21; br. 4, str. 12-16.

[72] **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 32; usp. **Стричевић,** *Мајстори,* 191-192.

[73] Usp. **Fine,** *Aristodios,* 223-229; **Isti,** *Bosnian Church,* 212-219; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 199, 206.

kaže u bilješci na početku druge liste imena.[74] Stilizacija te bilješke upućuje na pretpostavku da se iza imena koja slijede kriju krstjanske crkvene starješine. Takvo mišljenje potvrđuje činjenica da je moguće prepoznati djeda Radoslava u osobi poglavara Crkve bosanske kojega je spomenuo ban Stjepan II. Kotromanić u darovnici za kneza Vukoslava Hrvatinića. Istraživači se ipak međusobno razilaze u mišljenju oko poistovjećivanja djeda Radoslava iz spomenute banove darovnice s jednim od dvojice isto-

---

[74] Povjesničari danas uglavnom ističu da je u uvodnoj bilješci uz drugu listu imena *Batalova evanđelja,* kako ju je svojedobno objavio **Stojanović,** *Jedan prilog,* 231, ispuštena za datiranje zapisa ključna riječ "prije". Na nepotpunost te bilješke upozorio je prvi **Šidak,** *Studije,* 99, bilj. 30, a po njemu prvi je znanstvenu javnost upozorio **Mošin,** *Rukopis,* 168, bilj. 22. Pozivajući se na Radojičićevo izdanje Batalove kronotakse poglavara Crkve bosanske, **Jalimam,** *Studija,* 21; **Isti,** *Historija,* 30, je proizvoljno protumačio izostavljenu riječ "**прие**" izrazom "prije i poslije", iako je svakome jasno da pisar bilješke, suvremenik djeda Radomira nije mogao znati njegove nasljednike.

Popis imena u *Batalovu evanđelju* donosim prema **Радојичић,** *Одломак,* 502.

вь име о(ть)ца и с(и)на и
с(ве)таго д(оу)хь

.а. еремись
.в. азариѣ
.г. коукьлечь
.д. ивань
.е. годинь
.ѕ. тишемирь
.з. дидодрагь
.и. боучинь
.ѳ. крачь
.і. братичь
.аі. боудисавь
.ві. драгошь
.гі. драгичь
.ді. лоубинь
.еі. дражета
.гі. томишь

ѕе пишоу прѣдречени–е редове ки
соу се нарекли ѹ редь цркве прие
г(осподи)на нашего растоудиѣ. ѕе пишоу
вь име о(ть)ца и с(и)на и с(ве)таго
д(оу)хь

.а. г(осподи)нь растѹдье
.в. радое
.г. радовань
.д. радовань
.е. хлапое
.ѕ. драгошь
.з. поврьжень
.и. радославь
.ѳ. радославь
.і. мирославь
.аі. болеславь
.ві. ратко

imenih dostojanstvenika koji su navedeni u drugom nizu Batalove kronotakse. Može se s razlogom pretpostaviti da je prvospomenuti Radoslav istovjetan "velikom gostu Radoslavu" banove isprave, te da je, po svemu sudeći, naslijedio svog prethodnika na položaju vrhovnog crkvenog poglavara.[75] Nameće se pomisao da je drugi Radoslav, deveti po redu u Batalovu popisu, bio njegov prethodnik i može se prepoznati u osobi "gosta Radoslava" iz iste banove povelje, koji je uživao veliki ugled, pa je za njega i za *djeda* upotrijebljen pridjevak "veliki". U potrazi za povijesnošću osoba koje su se "narekle" u "red crkve", J. V. A. Fine je iznio pretpostavku da je deseti po redu spomenut Miroslav bio *djed* Crkve bosanske. Podlogu za to našao je u ispravi kralja Milutina u kojoj se među dostojanstvenicima i svjedocima spominje djed Miroslav.[76] Drugih potvrda za takvo poistovjećivanje u izvorima nema te se ono u historiografskoj literaturi uglavnom drži vjerojatnim.[77]

Premda je J. Šidak svojedobno upozorio da nejasna formulacija "ki su se narekli u red crkve" iz uvodne bilješke uz drugi niz imena ne govori u prilog mišljenju da bi navedeni dostojanstvenici uistinu predstavljali baš *djedove* Crkve bosanske, ipak ni sam nije odbacio mogućnost takva njezina tumačenja.[78] Čini se da tako stilizirana uvodna bilješka neodoljivo podsjeća svojim smislom na kronološku odrednicu iz desetak godina mlađeg *Zbornika krstjanina Hvala,* u kojoj je spomenuto vrijeme kad je na čelu Crkve bosanske bio djed Radomir. Upadljivo je da se "gospodin

---

[75] S tim u vezi usp. **Solovjev,** *Vjersko učenje,* 33; **Fine,** *Aristodios,* 227; **Isti,** *Bosnian Church,* 217; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 207-208.

[76] **Fine,** *Aristodios,* 227-228; *Bosnian Church,* 155-157. Šidak je tvrdio da djed Miroslav iz Milutinove povelje nije imao nikakvu crkvenu dužnost, **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 98.

[77] Usp. **Fine,** *Aristodios,* 226-227, bilj. 11; **Isti,** *Bosnian Church,* 155-157, 217, nije bio usamljen, takvo su mišljenje prije njega već bili iznosili **Rački,** *Bogomili VII,* 171-172; **Petrović,** *Djed Hrvata,* 142; **Isti,** *"Kršćani",* 198, bilj. 343; a ponovila ga je i **Марјановић-Душанић,** *Повеља,* 27. **Mandić,** *Bogomilska crkva*, 164, ga je proizvoljno poistovjetio s Površenom, usp. **Šidak,** *Studije,* 343, bilj. 212. Protivno njima **Јиречек,** *Историја Срба II,* 23, je upozorio da djed Miroslav podsjeća na istoimeno dostojanstvo na hrvatskom dvoru u XI. st. te da bi ga trebalo usporediti s dostojanstvenikom τατᾶς τῆς αὐλῆς na bizantskom dvoru. Usp. **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 208, bilj. 45.

[78] **Šidak,** *Studije,* 98-99; **Isti,** *"L' Eglise de Bosnie",* 21; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 170.

naš Rastudije" i njegovi prethodnici izričito ne nazivaju ni *djedovima* ni "episkupima". Pa ipak na današnjem stupnju razvoja historiografije o Crkvi bosanskoj, može se prihvatiti kao vjerojatna pretpostavka da imena iz *Batalova evanđelja* predstavljaju krstjanske poglavare do kraja XIV. st. Na taj popis mogućih crkvenih poglavara može se nastaviti i kratak popis imena *djedova* koji se spominju u povijesnim vrelima XV. stoljeća. Izravni nasljednik "gospodina našega Rastudija" bio je vjerojatno djed Radomir, koji je "episkupsku" službu vršio prvih godina XV. st. Krstajanin Hval je podatak o obavljanju svog prepisivačkog posla naveo po trajanju službe "episkupstva" djeda Radomira, koji je i sâm pisao Dubrovčanima u početku siječnja 1404. u vezi s povratkom u Bosnu vojvode Pavla Klešića.

Nakon što smo pokušali utvrditi vezu između imena iz kronotakse u *Batalovu evanđelju* i djeda Radomira s kojim bi počeo kratak popis *djedova* poznatih u XV. st., ostaje da se kaže nešto određenije o tim "episkupima", jer njihova djelatnost pripada vremenskom okviru našega rada. Od poznatih *djedova* u tom razdoblju, prvi se, 8. siječnja 1404, spominje djed Radomir.[79] Nažalost, ne može se odrediti kad je naslijedio svog prethodnika, vjerojatno "gospodina našega Rastudija", koji je u vrijeme prepisivanja *Batalova evanđelja* 1393. zauzimao taj poglavarski položaj. Ipak se može pretpostaviti da Radomirov izbor za *djeda* treba bliže pomaknuti godini prepisivanja spomenutog rukopisa, jer je djed Rastudije započeo upravljanje Crkvom bosanskom prije 1393, kako bi se dalo zaključiti iz podataka sadržanih u tri suvremena prijepisa Sinodika koji su bili u upotrebi u Pravoslavnoj crkvi na području srednjovjekovne srpske države. U njima se poimenično proklinju bosanski heretici među kojima su posebno mjesto dobili Belizmenc, Rastudije, Dražilo, Rastina gost, pop Tvrdoš, Dobrko, Radosim, Tvrtko, pop Braten, pop Drug, Hoteš "i svi heretici bosanski i humski da budu prokleti",[80] a vrijeme njihova nastanka datira približno u posljednju četvrtinu XIV. stoljeća.[81] Poslije je tim imenima dodano "i Ra-

---

[79] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50-51.

[80] "и в'си ѥрєтици босьньсци и хльмьс ции да боудоуть проклети", **Ружичић,** *Обред исповедања,* 5; **Стојановић,** *"Требник",* 25; **Косановић,** *Српске старине,* 173; **Mošin,** *Rukopis,* 158; **Исти,** *Сербская редакция II,* 302. Opširnije o srpskim sinodicima pisao je **Solovjev,** *Svedočanstva,* 44-68.

[81] Usp. **Mošin,** *Ćirilski rukopisi,* 59-61; **Šidak,** *Studije,* 93-94, bilj. 19.

din gost Hercegov da bude proklet".[82]

Nešto snažnije javno djelovanje djeda Radomira osjećalo se u rasponu od 1403. do 1405, kada se on spominje u nekoliko navrata u različitim okolnostima. Tako se primjerice u odluci Vijeća umoljenih od 29. lipnja 1403, u doba izbijanja krize u bosansko-dubrovačkim odnosima spominje slanje poklona djedu Crkve bosanske.[83] Nakon tog podatka o njegovu "episkupovanju" saznaje se tijekom sljedeće dvije godine, kad se, primjerice, početkom siječnja 1404. zauzimao za povratak vojvode Pavla Klešića, a u toku te godine je krstjanin Hval završio prepisivanje za vojvodu Hrvoja vjersku knjigu poznatu kao *Zbornik krstjanina Hvala.* Makar se djed Radomir poimence ne spominje u dokumentima iz 1405, ipak je razložno pretpostaviti da se na njega odnose podatci od 30. travnja prema kojima su ga Dubrovčani nazvali gospodarom i duhovnim ocem Crkve bosanske,[84] kao i oni od 30. svibnja, kad su nalagali svojim poslanicima da kod *djeda* ostave ispravu koju im budu izdali bosanski velikaši na državnom stanku.[85] U izvornoj građi nema drugih podataka koji bi se odnosili na djeda Radomira ili mogli dovesti u vezu s njegovom djelatnošću.

Nakon navedenih podataka od 30. svibnja 1405. na dulje se vrijeme gubi svaki trag djelatnosti djeda Radomira i njegova neposrednog nasljednika, pa je u takvim okolnostima teško pobliže odrediti vrijeme njegova "episkupovanja". Raspon od dvadesetak godina, pokrivenih šutnjom, suviše je dug da bi se bezrezervno pripisalo dvojici poznatih *djedova,* Radomiru i Mirohni, osobito ako se ima na umu da bi izbor djeda Radomira trebalo staviti u devedesete godine XIV. st., za razliku od D. Mandića, koji tu smjenu stavlja u 1400, rukovodeći se kriterijem da je svaki poglavar Crkve bosanske prosječno upravljao svojom Crkvom po 14 godina, što ga je matematičkim izračunom dovelo do 1414. kao godine Radomirova

---

[82] **Mošin,** *Rukopis,* 158;

[83] *Ref. XXXII,* fol. 154', 29. VI. 1403; usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 221-222.

[84] *Lett. di Lev. IV,* fol. 93, 30. IV. 1405; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184; usp. **Jorga,** *Notes II,* 107.

[85] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184; **Jorga,** *Notes II,* 107; usp. **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 122; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 322; **Fine,** *Bosnian Church,* 231; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 226.

silaska s povijesne pozornice.[86] U tom pogledu L. Petrović je bio oprezniji, pa je pod znak pitanja stavio i 1409. kao godinu koju je djed Radomir mogao doživjeti.[87] Ne samo što se ne može pouzdano govoriti o vremenu "episkupovanja" djeda Radomira, nego se ne može sa sigurnošću tvrditi ni da je djed Mirohna bio njegov izravni nasljednik, kako to proistječe iz Mandićeve liste poznatih poglavara Crkve bosanske u XV. stoljeću.[88]

U novije vrijeme s više uspjeha pitanjem kronologije poglavara Crkve bosanske pozabavio se S. Ćirković. S tim u vezi istaknuo je da nam ni nakon tolikih napora uloženih u proučavanje te problematike nije jasno značenje formulacije iz *Batalova evanđelja* "redove ki su se narekli u red crkve prije gospodina našega Rastudija". Autor se stoga pita jesu li oba popisa sadržavala imena suvremenika ili osoba koje su vremenski slijedile jedna za drugom i zaključuje kako se "mora računati sa dva spiska sa ličnostima iz dva ciklusa".[89] Primijetio je nadalje da se oba popisa osjetno razlikuju te da se u njima samo ime Dragoš pojavljuje u oba niza kao i da su imena drugog spiska bez izuzetka slavenskog podrijetla koja se susreću u bosanskim ispravama, što se ne bi moglo reći za imena iz prvoga niza. Nakon što je u drugoj listi imena utvrdio povijesni identitet Miroslava poistovjetivši ga s djedom Miroslavom iz povelje kralja Milutina za samostan Bogorodice Ratačke iz 1306/07. pristupio je kronološkoj verifikaciji imena desetorice djedova Crkve bosanske koji su se izmijenili do 1393, odnosno između Miroslava i Rastudija. Svoje rezultate nije temeljio na izračunavanju prosječnog broja godina koje je svaki od njih proveo kao vrhovni crkveni poglavar, nego je radi kronološke verifikacije tih podataka pribjegao uspoređivanju crkvenih dostojanstvenika kojima je služba trajala doživotno. Za tu usporedbu bili su najprikladniji popisi rimskih papa, carigradskih patrijarha i srpskih arhiepiskopa. Analizom tih podataka došao je do upadljivo sličnih rezultata kojima je dodatno učvrstio mišljenje da druga lista imena u *Batalovu evanđelju* sadrži imena osoba koje su upravljale Crkvom bosanskom u XIV. stoljeću, uz napomenu da se njihov slijed mora čitati unatrag.[90]

---

[86] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 207.

[87] **Petrović,** *"Kršćani",* 198-199.

[88] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 209.

[89] **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 207.

[90] **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 206-210.

Drugi poimence poznati poglavar Crkve bosanske u XV. st. bio je djed Mirohna, koji se prvi put spominje u darovnici Tvrtka II. Tvrtkovića od 7. listopada 1426. Tu je izričito navedeno da je kralj po tadašnjem običaju predao u ruke djeda Mirohne, danas nepoznatog vlastelina, čije je ime falsifikator Ivan Tomko Mrnavić zamijenio imenom svog tobožnjeg pretka.[91] Nekoliko mjeseci poslije, ponovno se spominje ime djeda Mirohne u ispravi koju je on izdao u Bohorini 1427. kao potvrdu da je Tvrtko II. Tvrtković predao u zaštitu Crkve bosanske nekog vlastelina[92] kome je bila namijenjena navedena kraljeva isprava. Osim ta dva povezana podatka, do 1430. još se u nekoliko navrata spominje *djed* u različitim prilikama, ali se ne navodi njegovo ime, pa je teško ustvrditi odnose li se ti podatci baš na djeda Mirohnu, iako takva pretpostavka ne bi bila potpuno bez osnova.[93] U vezi s poznatim *djedovima* u XV. st. valja istaknuti da vijesti o njihovoj djelatnosti pripadaju razdoblju kraćeg trajanja, što upućuje na pretpostavku da se skupine podataka odnose na istog *djeda,* koji se snažnije nametnuo svojim suvremenicima u rješavanju mnogih pitanja. Pri određivanju slijeda *djedova* u XV. st. ne treba smetnuti s uma ni snagu njihova osobnog ugleda i utjecaja na suvremenike, jer je od toga ovisilo njihovo javno pojavljivanje u različitim prilikama. Tim se može objasniti činjenica da se o jednima od njih zna više, a o drugima manje, uz napomenu da je sigurno bilo i onih čija imena danas više nisu poznata, iako su društvene i političke prilike u kojima su živjeli bile približno slične.

Na temelju podataka o djedu Mirohni iz 1426-27. ne može se odrediti vrijeme njegova izbora i nastupa na službu, pa se u tom smislu čini vrlo nepouzdan Mandićev pokušaj određivanja početka njegova "episkupovanja", makar se radilo o približnom određivanju tog datuma. On drži da bi izbor djeda Mirohne trebalo datirati oko 1414, a jedini mu je argument pretpostavka da je "episkupstvo" svakog *djeda* prosječno trajalo po

---

[91] "Et cum istis omnibus suprascriptis tradimus Ioannem, et ipsius Posteros D. Abbati Mirohnio, et Abbati post Abbatem ad manus ecclesiasticas", **Krčelić,** *Notitiae praeliminares,* 257; **Anđelić,** *Originalni dijelovi,* 353-354; usp. **Šidak,** *O autentičnosti,* 284; **Isti,** *Studije,* 262, bilj. 10; **Ћирковић,** *"Верна служба",* 106.

[92] **Krčelić,** *Notitiae praeliminares,* 258; **Anđelić,** *Originalni dijelovi,* 354; usp. **Šidak,** *O autentičnosti,* 288-189; **Isti,** *Studije,* 266.

[93] *Lett. di Lev. XI,* fol. 7, 6. X. 1430; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 223; **Jorga,** *Notes II,* 280; usp. **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 207.

14 godina.[94] U vrlo sličnoj situaciji nalaze se istraživači i kad pokušavaju odrediti vrijeme njegova silaska s povijesne pozornice, iako u tom slučaju podlogu za pomicanje tog datuma u tridesete godine XV. st. pružaju dubrovački izvori, poput podatka iz polovice 1428, kad se u dva navrata govori o djelovanju neimenovanog *djeda.* Prva od tih vijesti nalazi se u uputi od 1. lipnja dubrovačkim poslanicima Nikoli Đurđeviću i Marinu Gunduliću, upućenim bosanskom kralju, a druga u uputi od 31. srpnja[95] namijenjenoj istim izaslanicima.[96] Nakon tih vijesti o uspješnom djedovu nastupu saznaje se početkom listopada 1430, kad je neimenovani *djed* svojim moralnim autoritetom presudno utjecao na polarizaciju snaga u zemlji za Konavoskog rata. Tom prilikom govori se kako je *djed* nekim poslom došao s neimenovanim *gostom* vojvodi Sandalju Hraniću. Predmet njihovih razgovora nije poznat, ali se s razlogom može pretpostaviti da je *djed* uspio nagovoriti sljedbenika svoje Crkve da odustane od saveza s Dubrovčanima u ratu protiv Radoslava Pavlovića. Prema ranije planiranom dogovoru, Dubrovčani su po nagovoru vojvode Sandalja odlučili poslati *djedu* i *gostima* nekoliko kutija slatkiša u namjeri da lakše pridobiju njihovu naklonost. S obzirom na to da su se stvari počele nepovoljno razvijati, teško je reći kako je završio taj dubrovački pokušaj dodvoravanja.[97] Ti podatci potvrđuju da je tadašnji *djed* uživao veliki ugled među svojim suvremenicima i da je imao snažan utjecaj na kraljevskom dvoru i na dvorovima rusaške gospode. Vrlo je vjerojatno da se na njega odnose podatci iz dubrovačkog pisma Ivanu Stojkoviću od 5. listopada 1433, gdje je općenito naveden ustroj Crkve bosanske s *djedom* na čelu.[98]

Ako se uz izvjesni oprez prihvati pretpostavka da se navedeni dubrovački podatci odnose na djeda Mirohnu, koji je pouzdano bio živ 1426-27,

---

[94] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 207-208; usp. nove rezultate do kojih je došao **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 207-210.

[95] *Lett. di Lev. X,* fol. 89', 1. VI. 1428; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190.

[96] *Lett. di Lev. X,* fol. 98', 31. VII. 1428; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190.

[97] *Lett. di Lev. XI,* fol. 7, 6. X. 1430; *Cons. Rog. IV,* fol. 240, 6. X. 1430; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 191, 223; **Jorga,** *Notes,* 280; usp. **Truhelka,** *Konavôski rat,* 185; *Poviest I,* 481; **Petrović,** *"Kršćani",* 192, bilj. 320; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 207; **Babić,** *Bosanski heretici,* 142; **Fine,** *Bosnian Church,* 243; **Ћошковић,** *О гостима,* 21.

[98] *Lett. di Lev. XI,* fol. 168', 5. X. 1433; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 193.

tada bi se pitanje smjene vrhovnog poglavara Crkve bosanske moglo pomaknuti u tridesete godine XV. st., ali se ni u tom slučaju točan datum ne može utvrditi te su ta nastojanja barem za sada lišena izgleda da ponude sigurno rješenje. Ipak, osnovano je pretpostaviti da se silazak djeda Mirohne s javne pozornice dogodio nešto prije 1438, kad se u dubrovačkim ispravama ponovno govori o nastupu *djeda* Crkve bosanske kojemu se ime ne navodi, ali druge vijesti na takav zaključak upućuju. Po svemu sudeći, djed Mirohna je najvjerojatnije završio svoj životni put negdje između 5. listopada 1433. i 28. travnja 1438. Gledano u tom smislu Mandićeva pretpostavka, da bi se djedovo spominjanje u listopadu 1430. odnosilo na djeda Mirohnu, i da je te godine došlo do promjene na položaju poglavara Crkve bosanske, iako teorijski moguće, ne čini se pouzdanom.

Izravni Mirohnin nasljednik bio je vjerojatno djed Miloje, koji se poimence spominje u darovnici kralja Tomaša od 22. kolovoza 1446. za braću Dragišiće. Tad je kralj predao knezove Pavla, Marka i Jurja, sinove vojvode Ivaniša Dragišića "**господинꙋ дидꙋ милою и дидꙋ конь дида ꙋ ꙋꙋке црьковне**".[99] U vezi s tim slučajem nije poznata odgovarajuća djedova isprava kakvu je primjerice izdao djed Mirohna, pa je to jedini sačuvani podatak o djedu Miloju, što samo otežava određivanje vremena njegova upravljanja Crkvom bosanskom. Vjerojatno se ipak na njega odnose dubrovačke vijesti iz 1438. u kojima se u dva navrata govori o djedovu javnom nastupu, ali mu se ime ne navodi. Na pojavu *djeda* 1438. utjecao je povoljno opći razvoj crkvenih prilika u Bosni u toku tridesetih godina XV. st., splašnjavanjem misionarske djelatnosti franjevaca nakon odlaska Jakova Markijskog u prekosavske krajeve,[100] a novi val katoličke inicijative, koji je započeo hvarski biskup Toma Tommasini još nije bio uzeo maha. Smrt kralja Tvrtka II. nakratko je zaustavila taj proces, iako je u Rimu u danima pred promjenu na bosanskom prijestolju legat Toma Tommasini uredio odnose s Rimskom crkvom.[101] Dolazak na vlast kralja

---

[99] **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 440; **Новаковић,** *Законски споменици,* 339-341.

[100] Opširnije o djelovanju Jakova Markijskog, pa i njegovu djelovanju u Bosni, usp. **Lasić,** *Vita,* 378-414; **Sgattoni,** *La vita,* 95-100; **Matanić,** *De activitate,* 111-127; **Mandić,** *Franjevačka Bosna,* 91-109; **Lasić,** *De vita,* 43-176; **Picciafuoco,** *Giacomo della Marca,* 55-94; **Živković,** *Jakov Markijski,* 169-182; **Ćošković,** *Jakov Markijski,* 265-266.

[101] **Martene-Durand,** *Amplissima collectio I,* 1592; **Harduin,** *Acta conciliorum,* 1035-1036; **Ćošković,** *Bosanska Kraljevina,* 181-187. Opširnije o tome **Isti,** *O dolasku,* 24-26.

koji je održavao veze s Crkvom bosanskom pogodovao je jačanju njezina položaja te se s djedom Milojem na čelu ona pokušala nametnuti i povratiti poljuljani položaj na javnoj i političkoj pozornici. U tome su imali određenog uspjeha, što potvrđuje podatak da se djed Miloje pojavio u ulozi posrednika i zaštitnika u odnosima između vladara i njegove vlastele, te vijesti o tome kako su se neki velikaši nakon pristajanja uz Katoličku crkvu vratili u okrilje Crkve bosanske.[102]

Vrijeme izbora djeda Miloja na položaj "episkupa" treba okvirno datirati rasponom od kraja 1433. do travnja 1438, uz napomenu da je još uvijek riječ o pretpostavci zasnovanoj na poznatoj pozadini nastupa drugih starješina Crkve bosanske o kojima je ostalo traga u izvorima. Istraživači se, osim D. Mandića i S. Ćirkovića, nisu posebice bavili kronologijom popisa *djedova,* pa se na njihove rezultate ne može računati. Prema Mandiću izbor djeda Miloja treba približno datirati posljednjim mjesecima 1430, ali mu to nije smetalo da u podatcima o neimenovanom *djedu* s početka listopada te godine vidi nastup djeda Mirohne. Kako smo već naveli, te bi događaje valjalo smjestiti u predloženi vremenski okvir. U pogledu određivanja datuma silaska s povijesne pozornice djeda Miloja, stanje je puno složenije, jer se nakon 1446. dulje vremena *djed* ne pojavljuje u javnim nastupima, što bi trebalo dovesti u vezu s razvojem crkvenih prilika u zemlji nakon Tomaševa prihvaćanja katoličanstva, pa je Mandić odlučio da promjenu vrhovnog poglavara Crkve bosanske smjesti u 1450. godinu,[103] iako je u vezi s tim teško navesti neki uvjerljiviji razlog ne samo u prilog tom nego i bilo kom drugom datumu nakon 1446.

Nakon djeda Miloja Crkvom bosanskom upravljao je djed Ratko, koga je u okviru šire kronološke odrednice spomenuo krstjanin Radosav, koji je, kako sam navodi, prepisivao vjerski obrednik za krstjanina Gojsava "u dni gospodina kralja Tomaša i dida Ratka".[104] Iz rubne bilješke krstjanina Radosava saznaje se da je prepisivanje trajalo neodređeno vrijeme i da se podudaralo s dijelom vladavine kralja Tomaša. Kako je početkom njegove vladavine Crkvom bosanskom upravljao djed Miloje, koji je 1446. pri-

---

[102] **Raynaldi,** *Annales ecclesiastici IX,* 537-538; **Assemani,** *Kalendaria V,* 83-85.

[103] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 209.

[104] **Jagić,** *Analecta,* 25; usp. **Rački,** *Dva nova priloga,* 22; **Стојановић,** *Записи и натписи I,* 97; **Vrana,** *Književna nastojanja,* 818, bilj. 127; **Драгојловић,** *Историја књижевности II,* 250.

CRKVA BOSANSKA.indd 418 1/3/06 10:17:31 PM

mio u zaštitu braću Dragišiće, povjesničari su "episkupstvo" djeda Ratka stavljali nakon te godine. Prema tome, prve godine Tomaševa kraljevanja otpadaju kao moguće vrijeme nastanka rukopisa i starješinskog mandata djeda Ratka. Za određivanje nastanka navedenog rukopisa, a u vezi s tim i izbora djeda Ratka, treba uzeti u obzir činjenicu da je u drugoj polovici 1459. Stjepan Tomaš prognao pripadnike Crkve bosanske iz svojih zemalja, čime je ozbiljno ugrozio njihovu normalnu djelatnost, pa je stoga malo vjerojatno da je nakon toga čina netko mogao naručiti i prepisivati vjersku knjigu, i taj čin bez traga nezadovoljstva njegovim postupcima vezati uz ime kralja koji je omrznuo u njihovim očima. Činjenica je, međutim, da ni nakon tog događaja Crkva bosanska nije bila potpuno uništena u zemljama kojima je kralj neposredno vladao. Da je prepisivanje obavljeno prije 1459. i da tome vremenu pripada djelovanje djeda Ratka na dužnosti vrhovnog poglavara Crkve bosanske, upućuje stilizacija rubne bilješke krstjanina Radosava u kojoj se ne naziru tragovi neprijateljstva prema kralju Tomašu.

Kad se sve to ima u vidu, tada izbor djeda Ratka na položaj crkvenog poglavara, treba datirati nekoliko godina nakon javnog nastupa djeda Miloja 1446, ali se ne može sa sigurnošću reći kad je do toga moglo doći. Budući da se ne raspolaže nekim pouzdanijim podatkom o izboru djeda Ratka i silasku s povijesne pozornice njegova prethodnika, treba se osvrnuti na rezultate do kojih su došli istraživači, koji su se bavili kronotaksom *djedova* koji su živjeli i djelovali u XV. st. Prema njihovu mišljenju djed Ratko je najvjerojatnije nastupio na dužnost crkvenog poglavara približno 1450, ali nijedan od njih ne navodi razloge zbog kojih se odlučio za takvo datiranje tog događaja. Premda autori uglavnom nisu pobliže obrazlagali svoja mišljenja, za takav početak "episkupstva" djeda Ratka, objašnjenje bi ipak trebalo potražiti u pogrešnom mišljenju da je Stjepan Tomaš poduzeo progone pristaša Crkve bosanske već 1449-50. Kako to mišljenje nema uporišta u izvornom materijalu, oslabili su i razlozi za navedeno datiranje promjene vrhovnog poglavara *bosanskih krstjana.*[105] Ako se prihvati kao vrlo moguće da je Ratko postao djedom početkom pedesetih godina XV. st. te da je njegovo "episkupovanje" proteklo nepomućeno do 1459,

---

[105] **Petrović,** *Djed Hrvata,* 142; **Соловјев,** *Нестанак богомилства,* 48; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 208. Na pogrešnost tog tumačenja upozorio je **Šidak,** *Studije,* 307, 317.

kad su Crkvu bosansku pogodili progoni kralja Tomaša, tada je izvjesno da je na njega mislio herceg Stjepan u dvjema ispravama od 19. srpnja 1453. u kojima je nakon izmirenja sa ženom Jelenom i sinom Vladislavom članove svoje obitelji stavio pod zaštitu Crkve bosanske i njezina *djeda* i *strojnika.*[106] Osim tih podataka, u Kosačinim ispravama nema nikakvih drugih tragova o djelatnosti i ulozi djeda Ratka, te J. Šidak misli da upravo hercegovi navodi predstavljaju posljednji spomen *djedove* prisutnosti u izvornoj građi.[107] Osnovanost te tvrdnje ovisi o vremenu nastanka rubne bilješke krstjanina Radosava u kojoj se poimence spominje djed Ratko, kao suvremenik kralja Tomaša.

U okviru utvrđenog popisa *djedova* treba postaviti pitanje posljednjeg poglavara Crkve bosanske, jer je to od posebne važnosti za razumijevanje njezine sudbine, imajući u vidu da je ona 1459. i 1463. pretrpjela dva snažna udarca od kojih se više nikada nije mogla oporaviti. S određenim se razlogom može pretpostaviti da je djed Ratko doživio Tomaševe progone svojih sljedbenika 1459-60, ali se njegov životni put ni do tih događaja ne može pratiti. U vezi s rješavanjem tog pitanja A. Solovjev je mislio da su žestoki progoni *krstjana* u Bosni počeli 1450, što mu je omogućavalo da ustvrdi kako su tom prilikom kraljeve zemlje napustili mnogi sljedbenici Crkve bosanske te da su se mnogi od njih zajedno s *djedom* sklonili na područje pod vlašću hercega Stjepana, koji im je pružio utočište i da je potom u tim krajevima bila tobože uspostavljena crkvena organizacija s prognanim *djedom* na čelu.[108] Autor je u to svoje tumačenje upleo podatke "**о епископꙋ иже ѡт боснѣ**" koga spominje carigradski patrijarh Genadije II. u svom nedatiranom pismu sinajskim kaluđerima, ustvrdivši da se pod njim ima razumjeti prognani *djed* koji je navodno prešao na pravoslavlje.[109] Iz odgovora carigradskog patrijarha saznaje se da su se mnogi pripadnici dualističke sljedbe, koje on naziva *kutugerima,* već obratili na

---

[106] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 66-72; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 457-463.

[107] **Šidak,** *L'Eglise de Bosnie",* 22; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 171.

[108] **Соловјев,** *Постанак II*, 16; **Исти,** *Нестанак богомилства,* 47; **Исти,** *Фундајајити,* 138. To pogrešno mišljenje zastupao je u starijoj literaturi **Babić,** *Bosanski heretici,* 155-156.

[109] **Соловјев,** *Постанак II*, 16; **Исти,** *Нестанак богомилства,* 48; usp. **Glušac,** *Problem bogomilstva,* 107.

pravoslavlje, kao što je to učinio i sâm herceg Stjepan, premda to javno nije pokazivao. Doznaje se da je on pravoslavac, koji je nekoć bio "dvoličan i prijetvoran", ali je u međuvremenu s mnoštvom svojih vjernika prešao na pravoslavlje te bio posvećen rukopolaganjem zakonitog patrijarha.[110]

Teško je nešto određeno reći kakva je sudbina u tim događajima zadesila djeda Ratka i je li on s mnogim svojim vjerskim istomišljenicima morao napustiti svoje boravište. Prema nekim podatcima moglo bi se pretpostaviti da je *djed* i nadalje ostao u svojoj stolnoj hiži, na što upućuju vijesti koje govore o razmjerima kraljevih postupaka protiv Crkve bosanske i činjenica da u progonima iz 1459-60. njezini sljedbenici u kraljevim zemljama nisu bili potpuno uništeni. Djedov prelazak na područje hercega Stjepana, ili u neku drugu sredinu ne može se naslutiti iz vijesti koje govore o tim događajima. Suvremenici su zabilježili da je svoja dotadašnja boravišta moralo napustiti oko 40 sljedbenika Crkve bosanske, pa je gotovo sigurno da bi u takvim okolnostima spomenuli i *djeda* da je on dijelio njihovu sudbinu. *Krstjani* su nakon Tomaševa prelaska na katoličku vjeru nastavili nesmetano živjeti do kraja pedesetih godina XV. st. te u njegovu odnosu prema njima nije bilo bitnih promjena koje bi za posljedicu imale pogoršavanje njihova položaje u zemlji. U historiografiji se uvriježilo mišljenje da su Tomaševi progoni razorno djelovali na sudbinu Crkve bosanske, iako se iz suvremenih izvornih svjedočanstava takav zaključak ne bi mogao izvesti. Da Tomaševi progoni nisu bili tako opsežni i pogubni za *krstjane,* potvrđuje podatak po kome je kraljeve zemlje napustilo otprilike četrdesetak pripadnika heretičke sljedbe. U prilog takvom mišljenju ide i podatak da se rodbina gosta Radina Butkovića, među kojom je bilo i visokih crkvenih dostojanstvenika, iselila iz Bosne tek nakon osmanskog zaposjedanja zemlje u svibnju i lipnju 1463. i sklonili se na područje hercega Stjepana. S tim u vezi bolje smo obaviješteni o skupini *krstjana* koji su bili u bliskim rodbinskim vezama s gostom Radinom Butkovićem.[111] Tolike količine pšenice koju je nabavljao u gradu podno Srđa mogu se objasniti jedino u vezi s dolaskom njegove brojne rodbine, jer poslovanja takvih razmjera ranije nije imao te se te nabavke ne mogu tumačiti kao da su bile sastavni dio njegove službe na Kosačinu dvoru. Osim toga, u vrijeme iz-

---

[110] **Pavlović,** *Katolici,* 96-97; **Šanjek,** *Krstjani u povijesnim vrelima,* 320-323; **Ковачевић,** *Неколико,* 12-18.

[111] Usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 233-235.

vršavanja njegove oporuke rodbina mu se spominje u Dračevici, Bijeloj i Uskoplju. Kad je tim krajevima zaprijetila osmanska opasnost, gost Radin je namjeravao s njima prijeći na mletački teritorij,[112] ali taj naum nije nikad ostvario.

Ne može se reći kako je u svemu tome prošao djed Ratko, niti se zna kada je završio svoj životni put. Razmišljajući o tome, D. Mandić je odnekuda došao do zaključka da je posljednji po imenu poznati *djed* Crkve bosanske ostao na njezinu čelu do 1465, ali za tu tvrdnju nije naveo nikakav izvorni podatak na kome je zasnovao tu svoju pretpostavku.[113] Njegovo datiranje "episkupstva" djeda Ratka ne ulijeva povjerenje posebice kada je u pitanju godina njegova silaska s povijesne pozornice, jer olako prelazi preko sudbonosnih događaja iz 1459. i 1463. Umjesto na valjanim razlozima ono počiva na pukom izračunu "prosjeka" koliko se svaki pojedini *djed* mogao nalaziti na čelu svoje sljedbe. On je u popis *djedova* koji su upravljali Crkvom bosanskom u XV. st. unio i jednog anonimnog "episkupa", koji je, po njemu, bio izravni nasljednik djeda Ratka i upravljao je svojom sljedbom od oko 1465. do 1480. Za takvu pretpostavku nema potvrde u povijesnim vrelima, pa autor nije ni mogao navesti podatak na temelju koga bi gradio svoja hipotetička razmišljanja. Razložno je pretpostaviti da je prvih godina osmanske vlasti u Bosni Crkva bosanska imala vrhovnog poglavara, iako nijedan od njih nije o sebi ostavio traga u osmanskim izvorima.[114]

Što se tiče kronotakse *djedova* Crkve bosanske u XV. st., može se općenito reći da nije moguće podrobnije odrediti vrijeme trajanja njihove službe. Za sada se jedino može utvrditi njihov redoslijed, jer su isprave u kojima se navode njihova imena, s iznimkom spomena djeda Ratka, točno datirane. Prema tim podatcima slijedi da je prvi poznati *djed* u tom razdoblju bio djed Radomir (1404), zatim slijede *djedovi* Mirohna (1426-27), Miloje (1446) i Ratko, suvremenik kralja Stjepana Tomaša. Već na prvi pogled pada u oči da su vremenski razmaci između prve trojice prilično veliki i da iznose po dvadesetak godina, dok je razmak između dvojice posljednjih kraći, što nameće pomisao da je djed Ratko na dužnosti vrhovnog

---

[112] **Šunjić,** *Novi podatak,* 267, bilj. 9; **Isti,** *Bosna i Venecija,* 384.

[113] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 209.

[114] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 209; usp. **Okiç,** *Les Kristians,* 131, koji je upozorio da se u osmanskim dokumentima *djed* ne spominje.

crkvenog poglavara, vjerojatno izravno naslijedio djeda Miloja, s obzirom na činjenicu da su obojica bili suvremenici Stjepana Tomaša. Svi ostali podatci koji dopunjavaju listu crkvenih poglavara u XV. st. ma koliko izgledali mogući i vjerojatni, ipak počivaju samo na pretpostavkama.

Osobito u starijoj historiografskoj literaturi prevladavalo je mišljenje da se o prisutnosti *djeda* može govoriti na temelju motiva na nadgrobnim spomenicima. Jedan od najistaknutijih zastupnika takvog mišljenja bio je A. Solovjev, koji je na temelju simbolike na stećcima pokušao utvrditi pripadnost nadgrobnih spomenika za koje je mislio da pripadaju poglavarima Crkve bosanske. Po njemu je motiv štapa u obliku slova "T" simbolizirao djedovski položaj i čast, pa je idući tim tragom pronašao takvo obilježje na stećcima u Goranima kraj Konjica, Stuparima kraj Kladnja, u Baštini i Ćirićima kraj Skender-Vakufa, Dobrači na Glasincu i Hočevlju kraj Visokog.[115] Štap u obliku velikog slova "T" nije simbolizirao nikakav određeni stupanj hijerarhijske časti pokojnika, nego je upućivalo na duhovnu stranu pokojnikove službe i položaja, pa je to razlog što se takav znak nalazio na nadgrobnim spomenicima za koje se pouzdano zna da su pripadali članovima crkvene hijerarhije, uvažavajući pri tom činjenicu da ih je predaja vezala uz crkvenog poglavara te je takav spomenik u puku poznati kao "didov stećak". Iz upadljivog nesklada između motiva pastirskog štapa na nadgrobnom spomeniku gosta Milutina Crničanina i predaje koja čuva uspomenu na djeda Crkve bosanske u nazivu "didov stećak" dalo bi se zaključiti da se pripadnici Crkve bosanske po svojoj duhovnoj službi očito nisu međusobno bitno razlikovali. Novija istraživanja stećaka i njihove umjetnosti su pokazala da motiv pastirskog štapa na nadgrobnim spomenicima ne pruža pouzdan oslonac za određivanje hijerarhijskog dostojanstva osobe nad čijim je grobom stećak postavljen, jer je pronađeno takvih simbola i na stećcima koji su pripadali običnom *krstjaninu,*[116] a ne članu njihove crkvene hijerarhije. Nesigurnost u tom smislu dodatno raste prihvati li se činjenica da stećci nisu postavljani samo na grobovima sljedbenika Crkve bosanske.

Od stećaka za koje je A. Solovjev mislio da pripadaju *djedu* više izgle-

---

[115] **Соловјев,** *Јесу ли?,* 91-92; **Isti,** *Le symbolisme,* 96-97; **Исти,** *Нестанак богомилства,* 74.

[116] Usp. **Bešlagić,** *Novopronađeni natpisi,* 138-139; **Isti,** *Stećci u Bitunjoj,* 98; **Isti,** *Stećci okoline Kladnja,* 173; **Isti,** *Stećci i njihova,* 50; **Isti,** *Stećci – kultura,* 503 i 510.

da ima onaj pronađen u Goranima kraj Konjica, uz koji je vezana predaja po kojoj ga tamošnji mještani do današnjih dana nazivaju "didov stećak".[117] Pripadnost nadgrobnih spomenika koji su prema A. Solovjevu pripadali *djedu* Crkve nije više tako izvjesna na što je, vidjeli smo, posebno upozorio Š. Bešlagić ustvrdivši da motiv "apostolskog" štapa na nadgrobnim spomenicima ne bi trebalo pripisivati isključivo *djedu* kao crkvenom velikodostojniku svoje Crkve, nego općenito njezinu svećenstvu.[118] Toj tvrdnji valjalo bi prigovoriti da ona podrazumijeva tzv. "bogumilsku" pripadnost stećaka, što danas više nitko ozbiljno ne zastupa. Neovisno o tim zapažanjima, D. Mandić je svojedobno tvrdio da stećci u Stuparima, Hočevlju i kraj Skender Vakufa pripadaju *gostima,* a ne vrhovnim poglavarima Crkve bosanske,[119] premda se više ni ta tvrdnja ne bi mogla bezrezervno prihvaćati. Novija istraživanja stećaka i njihove umjetnosti pobijaju ranija mišljenja po kojima je simbolika na stećcima tumačena u duhu dualističkih tradicija.

Na kraju razmatranja o tragovima djedove nazočnosti na temelju nadgrobnih spomenika, ostaje da se nešto kaže o njihovoj ulozi i ugledu unutar njihove sljedbe i na javnoj i političkoj sceni, s obzirom na to da su upravo na tom području ostavili neusporedivo više tragova u usporedbi s oskudnim podatcima o njihovoj duhovnoj djelatnosti. Činjenica da se *djed* u svojim javnim nastupima nije ograničavao samo na poslove iz područja duhovnog života sljedbe i njezinih članova, koji su spadali u djelokrug njegove crkvene službe, nego je snažno utjecao i na politički život zemlje, svjedoči da mu je pripadalo posebno mjesto u srednjovjekovnoj bosanskoj državi i društvu napose potkraj XIV. i u početku XV. st. Taj položaj stekao je prije svega zahvaljujući ugledu i moralnom autoritetu koji je uživao među suvremenicima. Ugled i utjecaj *djeda* i njegove Crkve bosanske nije tijekom razmatranog razdoblja bio iste snage, nego je ovisio o razvoju crkvenih i političkih prilika u zemlji, što je nakon izdvajanja oblasnih gospodara omogućilo stvaranje novih odnosa između vlastele i Crkve bosanske čiji se članovi najčešće nalaze u službi rusaške gospode. U kraljevim zemljama

---

[117] **Соловјев,** *Јесу ли?,* 91-92; **Исти,** *Нестанак богомилства,* 74; usp. **Rengjeo,** *Stećci,* 108; **Isti,** *Simbolika štapa,* 65-67; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 102-103, bilj. 372; **Šidak,** *Bogumilstvo,* 108; **Isti,** *Studije,* 99.

[118] **Bešlagić,** *Stećci – kultura,* 243-249, 502-503; **Isti,** *Leksikon,* 166.

[119] **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 303 i 313-315.

Crkva bosanska je trebala izdržati snažnu konkurenciju štićene Katoličke crkve s poletnom franjevačkom misionarskom djelatnošću. Osobito od dolaska kralja Tomaša na bosansko prijestolje, djedova javna djelatnost gubi na snazi i može se dokumentirano pratiti do polovice četrdesetih godina XV. st. iako je sasvim izvjesno da je djelovao i poslije, ali sve više u sjenci franjevačkog vikara i papinskog legata Tome Tommasinija. Dolaskom na vlast Stjepana Tomaša za kraće vrijeme je poremećena crkvena ravnoteža u Bosni u prilog Crkve bosanske. To stanje nije dugo potrajala, pa su početkom pedesetih godina XV. st. u uobičajenim javnim poslovima *djeda* zamijenili hvarski biskup i kustod bosanskih franjevaca, na koje su se tada sve češće oslanjali Dubrovčani te sve više bosanski velikaši i sâm kralj,[120] Crkva bosanska je postupno gubila ugled i utjecaj na državnoj razini, gdje nije više imala raniji značaj.

Premda je djedov ugled u kraljevskim zemljama počeo polako slabiti od početka dvadesetih godina XV. st., ipak su se još uvijek mogli poslovi obavljati u njegovoj prisutnosti, na njegov zagovor ili pak pod njegovom zaštitom. Na djedovu pomoć računali su uglavnom Dubrovčani i bosanska vlastela, ali je i sâm kralj uzimao u obzir njegov utjecaj i ugled, što se puno više osjećalo u početku Tomaševe vladavine, jer se pouzdano zna da je tada iskazivao krstjanskim prvacima naročite počasti zbog čega je došao u sukob s franjevcima, koji su ga optuživali kod pape, ali je cijeli slučaj ipak povoljno riješen.[121] Razumljivo je da je u takvim okolnostima *djedu* pripadalo posebno mjesto u javnom i političkom životu zemlje, što je on znao iskoristiti zaštićen moralnim autoritetom koji ga je nametnuo bosanskim suvremenicima kao pouzdana posrednika u različitim prijepornim okolnostima do kojih je sve češće dolazilo u odnosima između vlastele i kralja te Bosne i Dubrovčana. Snagu djedova autoriteta potvrđuje činjenica da je u vezi s njegovim nastupima u sklopu ispitivanja moguće vlastelinove krivice u upotrebu ušao izraz "vjera djedina", koja je predstavljala najviše jamstvo vlastelinskih prava i darovanih dobara u slučaju vlastelinove nevjere

---

[120] Usp. **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 118-121; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 447-450.

[121] **Farlati,** *Illyricum sacrum IV,* 257-258; **Nedić,** *Monumenta privilegiorum,* 81-83; usp. **Rački,** *Bogomili,* 152-153; **Šidak,** *Problem "bosanske crkve",* 84; **Isti,** *"Bosanska crkva",* 387; **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 155; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 202; **Ћошковић,** *О гостима,* 29.

prema svom gospodaru, uglavnom bosanskom vladaru. Takvi primjeri u izvorima danas su najbrojniji i stoga najpoznatiji, a i u historiografiji su posebice razmatrani.[122]

Služba koju je *djed* vršio u XV. st. općenito se može promatrati u okviru djelatnosti koju je obavljao kao vrhovni poglavar za potrebe svoje Crkve. O duhovnoj strani te službe danas se zna vrlo malo, pa se ne može točno utvrditi u čemu bi se ona imala sve sastojati. Dubrovčani su njezin djelokrug uopćeno izrazili u pismu za vojvodu Sandalja Hranića, ustvrdivši da je "djed gospodar i duhovni otac Crkve bosanske".[123] Prema tom navodu *djed* je kao vrhovni poglavar obavljao najodgovornije poslove duhovnog sadržaja za potrebe svoje sljedbe, ali se više ne mogu utvrditi pojedinosti od kojih su se oni sastojali. Jedino je D. Kniewald pokušao nešto više utvrditi o njezinu djelokrugu, zaključivši da bi mu, po uzoru na biskupske dužnosti u južnofrancuskih katara, pripadalo prvo mjesto pri duhovnom krštenju, obredu lomljenja kruha i molitvenim skupovima,[124] što samo po sebi ne znači puno, jer su te vjerske čine u njegovoj odsutnosti obavljali niži pripadnici među *krstjanima*. Iz Kniewaldova pokušaja određivanja djedove duhovne službe ne može se steći predodžba u čemu je bila njezina posebnost, odnosno koji su to obredi bili pridržani isključivo vrhovnom poglavaru Crkve bosanske. Ipak se može pretpostaviti da je *djed* obavljao sasvim određene poslove duhovne naravi koje su njegovi suvremenici podrazumijevali pod izrazima "svršitelj" i "sreditelj", jer nije poznat nijedan slučaj da su ih davali članovima crkvene hijerarhije. Iako se Đ. Daničić nije upuštao u podrobnije objašnjenje tih naziva, ipak je vidljivo da je njihova nosioca smatrao vršiocem najviših upravnih dužnosti u Crkvi bosanskoj.[125] Nešto podrobniju djedovu ulogu pokušao je odrediti V. Glušac, koji je u tom smislu istaknuo kako je *djed* kao "episkop" imao potpunu crkvenu vlast, i to vlast upravljača koju je određivala riječ "episkupstvo", vlast naučavanja koju je izražavala riječ "nastavnik" i "sveštenoslužitelja" koju je određivala riječ "svršitelj".[126]

---

[122] **Ћирковић,** *"Верна служба",* 106-111; **Isti,** *Bosnische Kirche,* 565-568.

[123] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184; **Jorga,** *Notes II,* 107.

[124] **Kniewald,** *Vjerodostojnost,* 211.

[125] **Даничић,** *Рјечник III,* 222 i 253.

[126] **Глушац,** *Назив,* 51; **Исти,** *Истина,* 188.

U svojoj djelatnosti *djed* se nije ograničio samo na crkveno područje, nego je snažno utjecao na javni i politički život zemlje, o čemu se može podrobnije govoriti, jer o tome ima podataka u bosanskim i dubrovačkim izvorima. To se pitanje može načelno razmatrati u sklopu odnosa između *djeda,* kralja, rusaške gospode i Dubrovčana, pri čemu se ovisno o poslu uočavaju, uz sličnosti i neke razlike, ali se nijednom prilikom ne dovodi u pitanje uspjeh djedovih nastupa. Najčešće se on pojavljuje kao jamac, svjedok i posrednik u darovnicama bosanskih vladara, a iznimno u ispravama oblasnih gospodara, a u dubrovačkim ispravama uglavnom se traži njegovo posredovanje pri obavljanju različitih poslova u Bosni kad traže jamstva za njihove trgovce i zaštitu trgovinskih interesa. S tim se ne iscrpljuje djelokrug djedove javne i političke djelatnosti, pa je stoga potrebno osvrnuti se ukratko na izvorne vijesti kako bi se dobila potpunija predodžba te strane njegove uloge.

Vidjeli smo da *djed* nije imao stalnog boravišta nego je boravio u jednoj od krstjanskih hiža i često se nalazio u blizini vladara, kako se to da zaključiti iz dubrovačkih uputa koje su davali svojim poslanicima upućenim u Bosnu. Poslanicima je naređivano da u vezi s određenim poslom prethodno porazgovaraju s *djedom,* ako ga tamo nađu, ili pak da ga potraže na nekom drugom mjestu, ukoliko je to važnost posla zahtijevala. *Djed* je bio uključen u javni i politički život zemlje, iako nije sudjelovao u radu bosanskog sabora,[127] ali mu je bilo rezervirano mjesto u ogledanju vlastelinove krivice. U tom smislu došla je najsnažnije do izražaja djedova posrednička uloga, koju je on autoritetno obavljao u vrijeme otvorenih sukoba i drugih poremećaja do kojih je često dolazilo u odnosima između kralja i njegovih podanika. Zbog nesigurnosti i nestalnosti prilika u zemlji, velikaši su najvjerojatnije sami zahtijevali od vladara da im darovana prava i osobnu slobodu jamči poglavar njihove Crkve. Moglo bi se sa razlogom pretpostaviti da je predavanje vlastele u djedove ruke u pravilu dolazilo na njezino traženje, kako bi se dalo zaključiti na temelju tri poznata slučaja

---

[127] U historiografskoj literaturi prevladava mišljenje da predstavnici Crkve bosanske na čelu sa svojim vrhovnim poglavarom nisu sudjelovali u radu državnog sabora, usp. **Динић,** *Државни сабор,* 10-13; **Ћирковић,** *"Верна служба",*107; **Isti,** *Bosanska crkva,* 219. Suprotno njima J. Šidak je mišljenja da su pripadnici Crkve bosanske sudjelovali u radu državnog sabora s predstavnicima feudalne gospode, usp. **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 117-124; **Isti,** *Samostalna "crkva bosanska",* 8; **Isti,** *"L' Eglise de Bosnie",* 21; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 169.

iz XV. st. i to, kad je kralj Ostoja 6. siječnja 1404. predao vojvodu Pavla Klešića djedu Radomiru, kralj Tvrtko II. 7. listopada 1426. predao nepoznatog vlastelina djedu Mirohni te dvadeset godina poslije, kada je Tomaš 22. kolovoza 1446. predao braću Dragišiće djedu Miloju. Ta djedova uloga nije bila ni stalna ni redovita, baš kao što ni nastup drugih članova Crkve bosanske u tim tijelima nije bio ničim utvrđen, pa su se pojavljivali samo u određenim prilikama i u različitom sastavu s obzirom na brojnost i osobu dostojanstvenika.

Kako nas ovom prilikom prije svega zanima djedov nastup kao jamca, posrednika i svjedoka u odnosima između kralja i vlastele, bit će potrebno osvrnuti se na raspoložive vijesti u kojima je ta uloga jasno došla do izražaja. Tijekom XV. st. *djed* se navodi u toj ulozi tri puta. Tako primjerice kad se kralj Ostoja odlučio izmiriti s vojvodom Pavlom Klešićem i u tom smislu 7. siječnja 1404. izdao svoju ispravu, predao je odbjeglog vlastelina sa svim njegovim dobrima djedu Radomiru. Kralj je jasno izrazio svoju riješenost da se izmiri sa svojim podanikom prepuštajući ga jamstvu moralnog autoriteta koji su u bosanskom društvu uživali *djed, strojnici* i Crkva bosanska. Vojvoda neće biti izložen nikakvom nasilju prije nego što njegovo držanje ne ispitaju predstavnici Crkve i predstavnici vlastele.[128] U sličnoj situaciji našao se 7. listopada 1426. kralj Tvrtko II, kad je darovnicom potvrđivao posjede nepoznatom vlastelinu koga je predao u ruke djeda Mirohne.[129] Po tom obrascu predao je kralj Tomaš 22. kolovoza 1446. braću Dragišiće.[130]

Za sva tri navedena slučaja zajednička je uloga *djeda* i njegove Crkve kao organizacije u čiju se zaštitu i pravednost uzdaju pojedini velikaši, što upućuje na zaključak da su u očima svojih suvremenika uživali ugled učinkovitih zaštitnika darovanih dobara, prava i osobne sigurnosti. U prva dva primjera čak je poznato da je *djed* nakon vladarskih isprava i sâm poduzeo odgovarajuće mjere. Tako je primjerice djed Radomir poslao u Dubrovnik

---

[128] "гѧну дѣдꙋ и нѥговѣмь строиникомь и всои цръкви босаньскои ꙋ нихь ꙋдке и ꙋ нихь ѡбарованиѥ и да мꙋ се не ꙋчини никьдаѳе нѣдно хꙋдо що би га нѥѡгледала цръква босанска и властеле босансцѣ", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50-51.

[129] **Krčelić,** *Notitiae praeliminares,* 257; **Anđelić,** *Originalni dijelovi,* 353-354; usp. **Šidak,** *O autentičnosti,* 284; **Isti,** *Studije,* 262, bilj. 10.

[130] **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 440; **Новаковић,** *Законски споменици,* 339-341.

svoje brojno izaslanstvo da dovede izbjeglog vojvodu,[131] a djed Mirohna je nekoliko mjeseci nakon što mu je Tvrtko II. predao poimence nepoznatog velikaša 7. listopada 1426, izdao odgovarajuću ispravu kojom je potvrdio da je ovoga primio pod svoju zaštitu.[132] Što se pak tiče braće Dragišića nije poznato je li djed Miloje postupio poput svog prethodnika, uz napomenu da im je situacija bila istovjetna. Jedino se, kako smo već vidjeli, u vezi s prvim slučajem zna da je *djed* Radomir imao priliku zauzeti se u prilog vojvode Pavla, ali njegov nastup ipak ne treba gledati kao očitovanje njegove moći u odnosu na nosioca središnje vlasti, nego ga valja promatrati u okviru kraljevih nastojanja da se izmiri sa svojim političkim protivnicima. U vezi s tim smijemo pomišljati na skoro Ostojino svrgavanje s prijestolja, a korijene nezadovoljstva tražiti u malo poznatoj pobuni. Želja za održanjem na prijestolju natjerala ga je na popuštanje više nego što je na njega djelovao *djed* oboružan moralnim autoritetom. Na takav zaključak upućuje činjenica da je djedovo zauzimanje za Pavla Klešića uslijedilo kasno, odnosno tek pošto je kralj pokazao sklonost k izmirenju, a ne neposredno nakon što je Klešiću učinjena "krivina". Nije poznat nijedan drugi primjer djedova posredovanja u prilog sporu slabije strane, premda je takvih prilika nesumnjivo bilo. Druga dva slučaja nisu bila tako dramatična niti su zainteresirane strane bile u otvorenom sukobu, pa *djed* nije imao priliku pokazati što stvarno može učiniti. Njegova posrednička uloga predviđana je u ispravama "pro futuro", za slučaj nekog novog sukoba do koga je moglo doći u odnosima između dviju strana, iako se uglavnom uređeno stanje trebalo protezati na pokoljenja.

Iz toga primjera ipak se ne može izvoditi zaključak o snazi njegova autoriteta kojim bi mogao prisiliti čak i samoga kralja da promijeni odnos prema pobunjenim podanicima. Za taj obrat u kraljevu držanju nije bio dostatan djedov nagovor ni snaga njegova moralnog autoriteta nego prije

---

[131] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50-51.

[132] "Tradidit mihi Dominus Rex Tuartko, Ioannem Marnauitium Nissensem qui nominatur Turka, vt ipsi daretur fides ecclesiastica, et ipsi, et ipsius posteritati pro ipsius fideli seruitio, vt illi fit fides Ioanni, et ipsius bonis, et quod illi litteris consignatum a Dominatione, et hoc auferetur ab ipso, quamdiu non examinabitur ab Ecclesia, et bonis Bosnensibus, quousque non fieret aliquid contra fidem D. Regis Tuartko, et Ecclesiam", **Krčelić,** *Notitiae praeliminares,* 258; **Anđelić,** *Originalni dijelovi,* 354; usp. **Šidak,** *O autentičnosti,* 288-289; **Isti,** *Studije,* 266.

svega vladarova spremnost na popuštanje, koju su mogli pobuditi jedino praktični razlozi, a oni su se krili u nezavidnom položaju u koji je on zapao, a ne u razvijenom osjećaju pravičnosti, kakav bismo danas očekivali. U slučaju kralja Ostoje kome je vladarski položaj ozbiljno izmicao, probudila je ta činjenica u njemu "želju" da vrati Klešiću "sve ono što je god bilo njegovo" i to opet ne sve.[133]

Premda je navedeni primjer usamljen, on ipak pokazuje da je djed Crkve bosanske u okviru svoje posredničke i sudbene uloge doista ispitivao krivicu u prijepornim situacijama, ali učinkovitost njegova zauzimanja i zaštite i nadalje je snažno ovisila o držanju zainteresiranih strana. Nastup djeda Radomira u prilog vojvode Pavla Klešića nije dokaz političke nadmoći vrhovnog poglavara Crkve bosanske nad prilično iskopnjelom vlašću bosanskog kralja u njegovim razmiricama s vlastelom nego posljedica stanja u kome se vladar našao. Stoga Klešićev povratak u Bosnu nije uslijedio zbog snage djedova autoriteta kojim je prisilio kralja da prizna i ispravi nanijetu nepravdu, kako se u historiografskoj literaturi obično navodi. Sve dobro poznate pojedinosti oko tih događaja treba dovesti u vezu sa spremnošću kralja Ostoje da se izmiri s političkim protivnicima među kojima je bio i vojvoda Pavao, jer su ga počeli napuštati najmoćniji velikaši poput hercega Hrvoja. U tom trenutku vraćanje posjeda vojvodi Pavlu Klešiću pa i priznanje da su mu bez krivice bili oduzeti, predstavljalo je manji gubitak od onoga koji je kralja zadesio nekoliko mjeseci poslije, kad je zbog zavađenosti s moćnom vlastelom izgubio prijestolje. Bez poznavanja prave pozadine i motiva koji su naveli Ostoju na taj korak mogao bi se steći dojam da je riječ o vladaru koji je uvidio svoju pogrešku te da ju je odmah želio ispraviti, odnosno da mu je na njegov nasilni postupak ukazao djed Radomir, koga je "dobri" kralj odmah poslušao, pa su uputili zajedničko poslanstvo u Dubrovnik da dovede odbjeglog vojvodu.[134] Treba istaknuti da se u kraljevom pozivnom pismu od 7. siječnja 1404. djedov nastup i

---

[133] "и дасмо мꙋ все ѡнои ѿто ѥ годѣре нѥго^в(о)^ било · до пошьстыа ѡ^а^ наась изьложивше гра^а^ висꙋкѥега и с онѣмь ѿо ѥ приморыа подь висꙋки било · а за тои хокѥмо дати воѥводи павлꙋ замѣнꙋ по^а^бнꙋ", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; usp. **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50.

[134] Kralj Ostoja u svom pismu od 7. siječnja 1404. ne navodi okolnosti koje su ga nagnale na popuštanje i izmirenje s vojvodom Pavlom Klešićem niti u vezi s tim spominje posredovanje djeda Radomira o čemu se saznaje iz djedova pisma od 8. siječnja 1404, usp. **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434-435; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50-51.

kraljeva krivica nijednom riječju ne spominju, niti se iz njegove stilizacije može naslutiti neki oblik prinude pod kojom je Ostoja morao pristati na popuštanje pred Radomirovim razlozima. Te činjenice ipak ne isključuju stvarna djedova nastojanja oko izmirenja zavađenih strana. Gledano u tim odnosima, tvrdnja djeda Radomira da je vojvodi Pavlu učinjena nepravda oduzimanjem baštinskih posjeda nije problematična, ali se pri tom ne smije ispustiti iz vida činjenicu da se poglavar Crkve bosanske sa svojim poslanstvom pojavio tek nakon što je kralj odlučio urediti svoje odnose s vojvodom Pavlom. To uostalom potvrđuje i kronologija nastanka njihovih pisama.

Podlogu za djedov nastup pripremio je sam bosanski kralj koji se odlučio izmiriti s nekim svojim *protivnicima,* a jedan od njih bio je vojvoda Pavao Klešić, kojega je svojom ispravom od 7. siječnja 1404. predao djedu i njegovim strojnicima i svoj Crkvi bosanskoj u njihove ruke i u njihovo čuvanje kako mu se ne bi učinilo ništa što ne bi ispitala Crkva bosanska i bosanska vlastela.[135] Iz navedenoga je jasno da je djedovo zauzimanje uslijedilo kao posljedica razvoja političkih prilika koje su izazvale promjenu kraljeva stava prema Klešiću, na jednoj te vojvodine crkvene i vjerske pripadnosti, na drugoj strani. Vojvoda Pavao Klešić bio je sljedbenik Crkve bosanske te se zbog toga u njegovoj pratnji, kad je polazio u izgnanstvo, nalazilo više pripadnika duhovnog staleža njegove Crkve, a nešto poslije pratili su oni u Dubrovnik i Pavlovu ženu[136]. U ogledanju krivice i posredovanju između dviju strana, vjerska i crkvena pripadnost, slabije od strana u dogovoru i mogućem sukobu, određivala je nastupanje predstavnika određene crkve u poroti. Crkva se u tim situacijama pojavljivala kao jamac prava vlastele koja su joj pripadala. S obzirom na te okolnosti spominjanje predstavnika crkve u vladarskim ispravama ne može biti podlogom za tvrdnju o crkvenoj pripadnosti vladara nego njegovih podanika s kojima je on tom prilikom sređivao svoje odnose. Jamstva su bila potrebnija velikašima nego vladaru, a objektivni čuvar njihovih dobrih odnosa mogla je biti crkva i to ona kojoj su sami pripadali i u koju su se uzdali.

---

[135] "ГАНУ ДѢДУ И НИЕГОВѢМЬ СТРОИНИКОМЬ И ВСОИ ЦРЬКВИ БОСАНЬСКОИ У НИХЬ РУКЕ И У НИХЬ ОБАРОВАНИЕ И ДА МУ СЕ НЕ УЧИНИ НИКЬДАРЕ НѢДНО ХУДО ЩО БИ ГА НЕОГЛЕДАЛА ЦРЬКВА БОСАНСКА И ВЛАСТЕЛЕ БОСАНСЦѢ", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; usp. **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50. *Poviest I,* 403-404.

[136] Usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 221-223.

Djedova uloga u svemu tome nesumnjivo je vrlo važna, ali na nju ne bi bilo dobro gledati kao na plod njegova političkog oportunizma i otvorene potpore kraljevim političkim protivnicima. U protivnom, teško bi bilo objasniti zašto se djed Radomir nije mnogo ranije zauzeo za Pavla Klešića, koji se neopravdano našao na udaru kralja Ostoje. Uostalom, djedova uloga jamca vojvodine sigurnosti okrenuta je budućnosti, a njegova je zaštita predviđala jamstva u slučaju nekog novog sukoba koji se, očito, nije isključivao. Moć i nemoć djedove posredničke uloge vjerno dočarava čuvanje sloge u obitelji hercega Stjepana Vukčića, gdje je neimenovani djed naveden s istim očekivanjima u hercegovoj ispravi iz 1453. o oproštaju kojom se želi spriječiti dalja nesloga sa ženom i sinom. Za njihove nestalne odnose poznato je da su poslije više puta dolazili u krizu, ali nema traga djedovu ogledanju krivice, što bi se s razlogom očekivalo, jer je djed s dvanaestoricom poglavitih krstjana u toj ulozi izričito naveden.

Treba istaknuti da izvorne vijesti najčešće govore o odnosima između vrhovnog poglavara Crkve bosanske i vladara, iako je jasno da su njihove veze bile neusporedivo češće i raznovrsnije, ali o njima nije ostalo više nikakva traga u suvremenim svjedočanstvima. Nameće se zaključak da je na području poštivanja ugovornih odredaba najčešće dolazilo do nesporazuma među dvjema stranama te je stoga slabija od njih bila prinuđena radi veće sigurnosti zahtijevati da joj njezina prava koja joj vladar potvrđuje ispravom jamči sâm poglavar njihove Crkve, koji je s ostalim porotnicima trebao onemogućiti vladarevu samovolju. U takvim okolnostima očekivalo se da se *djed* pojavi u ulozi posrednika da s ostalim članovima preuzme jamstvo da će se odredbe sporazuma i vlastelinova prava dosljedno poštivati. Navedeni primjeri ipak ne daju čvrstu podlogu na kojoj bi se mogla procijeniti stvarna snaga tog sudbenog tijela. Nešto više može se naslutiti tek iz nastupa djeda Radomira, ali se ni taj slučaj ne smije izdvajati iz šireg okvira političkih gibanja kojima pripada. Čini se stoga da je snaga tog sudbenog tijela bila mnogo skromnija nego što se to obično misli.[137]

Odnosi između *djeda* i vlastele bili su raznovrsniji i djelotvorniji u odnosu na njegove veze s vladarom. U ulozi posrednika, porotnika i svje-

---

[137] Na nastupu djeda Radomira istraživači su temeljili mišljenje o djedovu utjecaju i djelotvornosti njegove zaštite, usp. **Petrović,** *"Kršćani"*, 191, bilj. 318; **Ћирковић,** *"Верна служба",* 106; **Исти,** *Работници,* 329-330; **Babić,** *Bosanski heretici,* 137-138; **Isti,** *Iz istorije,* 280-282.

doka *djed* se uobičajeno navodi s ostalim članovima, kao što to potvrđuju podatci u dvije hercegove isprave od 19. srpnja 1453. Herceg je u prvoj od njih obećao da svojim ukućanima neće učiniti ništa nažao dok njihovu moguću novu krivicu ne bi utvrdili djed Crkve bosanske i njegovih dvanaest strojnike te isto toliko predstavnika vlastele.[138] Takva tijela bila su sastavljena proporcionalno od članova crkve i pripadnika bosanske vlastele, pa se tako u pismu za vojvodu Pavla Klešića izričito navodi da mu se ne učini ništa što ga ne bi ispitala Crkva bosanska i bosanska vlastela, koja se naziva "dobrim Bošnjanima".[139] Tu spomen *djeda* po mnogo čemu podsjeća na njegovo pojavljivanje u ispravi kralja Ostoje od 7. siječnja 1404, prije svega stoga što je u obje isprave prisutna želja moćnije strane da se nesporazumi izglade, pa se iz toga nastojanja da zaključiti kako je u drugom slučaju djedovo posredovanje bilo mnogo važnije hercegu nego "neposlušnim" članovima njegove obitelji. U drugoj pak hercegovoj ispravi od tog dana, namijenjenoj sultanu, djedova sudbena uloga bila je zamijenjena ulogom svjedoka porodičnog izmirenja.[140]

Spominjanje *djeda* u prvoj ispravi hercega Stjepana govori protiv mišljenja o izuzetno velikoj moći porote na čelu s poglavarom Crkve bosanske, koji bi snagom svog moralnog autoriteta trebao zaštititi ugrožena prava slabije strane u nastalom sporu. Nesređeni odnosi u hercegovoj obitelji pokazuju da ni najugledniji predstavnici te Crkve nisu mogli prinuditi nijednu od zainteresiranih strana da se pokore njegovu sudu. Čini se da su toga bili svjesni i herceg i njegov sin Vladislav, pa se ni jedan od njih nije pozivao na porotu, premda su i nakon 1453. u više navrata izbijali nesporazumi u obitelji uzdrmanoj neprihvatljivim ponašanjem zbog bračne slobode za nemoral osuđivanog oca i zbog osvete nerazumno ambicioznog sina. O prilici za aktiviranje porotnog tijela da prosuđuje ponašanje članova u novim obiteljskim razmiricama Kosača saznaje se iz mletačkog odgovora

---

[138] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 66-69; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 457-460.

[139] "**и да му се не учини никьдаре иѣдно худо што би га неѡгледала цриква босанска и властеле босансцѣ**", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434. **Ћирковић,** *"Верна служба",* 108; **Исти,** *Работници,* 331, navodi da se nazivom "dobri Bošnjani" označavaju pripadnici bosanske vlastele koji su ulazili u tijelo koje je "ogledalo" vlastelinovu krivicu.

[140] **Стојановић,** *Повеље и писма II,* 70; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 460-463.

od 20. kolovoza 1461. u kome je ponovljeno kako se herceg žalio na neke postupke svoga najstarijega sina.[141] Prihvaćanje djedova posredovanja bilo je nestvarno očekivati dok obje strane ne postanu sklone da izglade međusobne nesporazume. Kako u tim obiteljskim razmiricama nije bilo moguće primijeniti odluku porotnog suda, razumljivo je, da je takvu odluku bilo neusporedivo teže primijeniti u onim prilikama u kojima su vjerske i političke razlike među dvjema stranama bile znatno dublje. Stupanj učinkovitosti porotnog tijela na čelu s *djedom* ovisio je i o vrsti kazni koje su za počinjenu "krivinu" bile propisane, a u izvornoj su građi uglavnom zabilježene duhovne kazne.[142]

Navedeni primjeri pokazuju da je *djed* svojom posredničkom ulogom imao puno više uspjeha u onim okolnostima koje nisu bile opterećene otvorenim neprijateljstvima, nego su obje strane pokazivale volju za sređivanjem njihovih odnosa, ali su se u pojedinostima razlikovale. U tim slučajevima otvarale su se realne mogućnosti za njegovo posredovanje. Tako je *djed* na poticaj Dubrovčana, kao jedne od zainteresiranih strana, trebao nastupiti u društvu sa Sandaljevim bratom Vukom i dubrovačkim plemićem u uređivanju njihovih odnosa s bosanskim vojvodom.[143] Spor je iskrsnuo u vezi s plaćanjem odštete, koju je vojvoda tražio kao naknadu za neka svoja sela, što Dubrovčani nisu bili voljni platiti. Na nagovor porotnika na čelu s *djedom,* kao duhovnim ocem Crkve bosanske, Sandalj je odustao od zahtijevane naknade u iznosu od 1000 perpera.[144] Iz toga se primjera vidi da je *djed* presudio na štetu svog vjerskog sljedbenika, koji se nakon toga pokorio odluci odustavši od svog "neopravdanog" zahtjeva. Pri tom ne treba ispustiti iz vida činjenicu da umiješane strane nisu tada bile u otvorenom neprijateljstvu, što samo upućuje da je učinkovitost djedove zaštite bila uvjetovana stanjem odnosa između dviju strana.

O njegovu uspješnom nastupu saznaje se još jednom prilikom, kada je početkom tridesetih godina XV. st. utjecao na držanje vojvode Sandalja u sukobu koji je izbio između Dubrovčana i vojvode Radoslava Pavlovića.

---

[141] **Ljubić,** *Listine X,* 179-180; usp. **Ћирковић,** *Херцег Стефан,* 244; **Šunjić,** *Bosna i Venecija,* 353.

[142] **Ћирковић,** *"Верна служба",* 111; **Исти,** *Работници,* 334-335.

[143] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184; **Jorga,** *Notes II,* 107.

[144] **Jorga,** *Notes II,* 108; usp. *Poviest I,* 416.

Dubrovčani su tada razvili snažnu diplomatsku aktivnost da na svoju stranu privuku bosanskog kralja i vojvodu Sandalja, ali tu zamisao nije bilo nimalo lako ostvariti zbog neodlučnosti s kojom su se oni odnosili prema dubrovačkim planovima. Nakon što je kralj odustao od saveza protiv vojvode Radoslava, Sandalj je posavjetovao Dubrovčane da pokušaju dobiti naklonost predstavnika Crkve bosanske. U Dubrovniku je taj prijedlog prihvaćen, pa je vezu trebalo uspostaviti Sandaljevim posredovanjem, kod kojega je očekivan djedov dolazak, a Dubrovčani su za njega predvidjeli prigodne poklone koje mu je trebalo uručiti.[145] Premda se djedov dolazak na Sandaljev dvor pobliže ne objašnjava, ipak se iz daljeg razvoja događaja može s razlogom pretpostaviti da se tada, uz ostalo, razgovaralo s vojvodom o sukobu između vojvode Radoslava Pavlovića i Dubrovčana. Ipak, teško je reći u čije je ime *djed* tada nastupao, ali je izvjesno da je branio Pavlovićeve interese. Unatoč svim neizvjesnostima kojima je obavijen taj njegov nastup u društvu s *gostom,* ostaje neprijeporno da je uspio utjecati na držanje vojvode Sandalja, koji je nakon toga odustao od saveza s Dubrovčanima.[146]

Posljednja dva primjera pokazuju da je *djed* snagom svog moralnog autoriteta doista mogao u određenim okolnostima utjecati na svoje vjerske istomišljenike, koji su se pokoravali njegovim odlukama čak i kad su bile u suprotnosti s njihovim političkim planovima i interesima. S obzirom na ishod navedena dva nastupa, oni su vrlo slični s onim djeda Radomira kad se zauzeo za povratak vojvode Pavla Klešića iz Dubrovnika u Bosnu. Slične su u tim primjerima i druge okolnosti pod kojima su djedovi nastupi pokrenuti, pa je njegovo posredovanje samo ubrzalo započetu normalizaciju odnosa između zainteresiranih strana. Tek u slučaju iz 1430. *djed* je utjecao na promjenu u držanju vojvode Sandalja. Nije na odmet spomenuti kao olakšavajuću okolnost, činjenicu prema kojoj se vidi da su u svim navedenim primjerima već poduzimani koraci s namjerom da se postojeće stanje prevlada. Iz tih primjera se vidi da strane nisu više bile u otvorenom neprijateljstvu, nego su pokazivale volju za pregovore, što je *djedu* povećavalo izglede da uspije u svojim nastojanjima. U cijelosti gledano proizlazi da je *djed* imao više uspjeha u odnosima s bosanskom gospodom,

---

[145] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 191, 223; **Jorga,** *Notes II,* 280; usp. **Truhelka,** *Konavôski rat,* 185; *Poviest I,* 481; **Ћошковић,** *О гостима,* 21.

[146] **Truhelka,** *Konavôski rat,* 185.

nego s vladarom, ali je upadljivo da se s kraljem mnogo češće dogovarao o različitim pitanjima.

O tijesnim vezama između *djeda* i velikaša svjedoče podatci iz odluke Vijeća umoljenih od 28. travnja 1438. na osnovu kojih se saznaje da su se *djed* i kralj Tvrtko II. zauzeli za vojvodu Radoslava u vezi s nekim neprijatnostima kad je želio podignuti svoj novac položen u Dubrovniku, jer su priznanice kojima je dokazivao vlasništvo nad pokladom u međuvremenu dospjele u ruke vojvode Stjepana Vukčića. Dubrovčani su se plašili da bi i Kosača mogao početi isticati svoje zahtjeve na taj novac, jer je raspolagao valjanim ispravama. U strahu od nelegalnog gubitka otezali su isplatu pričinjajući Radoslavu proceduralne teškoće, ali kad su se za njega zauzeli poglavar Crkve bosanske i kralj, postali su popustljiviji te su pristali pod određenim uvjetima isplatiti Pavloviću sav novac na koji je polagao pravo. U tu je svrhu Vijeće umoljenih tražilo da isplatu spornog novca jamče kralj, vojvoda Radoslav i *djed,* koji su bili dužni do određenog roka poslati u Dubrovnik svoje opunomoćene poslanike s vjerovnim pismima i uredno izdanim i potvrđenim ispravama na temelju kojih će se moći izvršiti isplata Radoslavova novca.[147] Mjesec dana poslije, Dubrovčani su ponovno u Vijeću umoljenih raspravljali o isplati tog novca vojvodi Radoslavu, a da im on zbog iznimne situacije nije morao vratiti priznanice o prijemu poklada. Do 28. svibnja u Dubrovnik su stigle jamstvene isprave kralja Tvrtka II. i vojvode Radoslava, ali je još nedostajala odgovarajuća djedova isprava, iako je i on do navedenog roka trebao svoju dostaviti Dubrovčanima, koji su ponovno popustili zadovoljivši se pristiglim dvjema ispravama.[148] Nažalost iz oskudnih izvornih podataka ne može se odgonetnuti razlog zbog koga *djed* nije ispunio svoju obvezu.

U djedovoj djelatnosti posebno mjesto pripada njegovim odnosima s Dubrovčanima, koji su mu se u različitim prilikama do kraja tridesetih godina XV. st. više puta obraćali kao najpouzdanijem čimbeniku stabilnosti u zemlji. Najčešće su nastojali njegovim posredovanjem zaštititi vlastite trgovinske interese u Bosni, ali je bilo i takvih trenutaka u kojima ih je djed na vlastitu pobudu zagovarao pred kraljem. Prvih nekoliko podataka o tim odnosima zbog njihove povezanosti treba promatrati u širem okviru

---

[147] *Cons. Rog. VI,* fol. 194', 28. IV. 1438; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 225.

[148] *Cons. Rog. VI,* fol. 198, 28. V. 1438; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 225.

bosansko-dubrovačkih odnosa od polovice 1403. do polovice 1405. Kad je potkraj lipnja 1403. u pratnji pripadnika Crkve bosanske stigao u Dubrovnik vojvoda Pavao Klešić, Dubrovačka Republika je već bila u ratu s bosanskim kraljem. U tom smislu treba promatrati naklonost Dubrovčana prema bosanskim izbjeglicama među kojima je bilo i pripadnika Crkve bosanske. Ta naklonost je iskazivana i prema njezinu vrhovnom poglavaru, kad je 29. lipnja Vijeće umoljenih odlučilo da se *djedu* pošalje poklon u robi,[149] nadajući se da će na taj način steći njegovu naklonost koja im je mogla biti od koristi. Ipak, nema nikakvih podataka na temelju kojih bi se dalo zaključiti da je u toku ratnih neprijateljstava *djed* bilo što poduzeo u korist Dubrovčana.

Unatoč srdačnim odnosima između Dubrovčana i poglavara Crkve bosanske u polovici 1403. valja istaknuti da mu se oni nisu obraćali nakon što su između dvije strane bila obustavljena ratna neprijateljstava niti su koristili njegov moralni autoritet da ih zagovora pred bosanskim kraljem. Ipak, *djed* im nije zaboravio usluge učinjene vojvodi Pavlu Klešiću, pa im je na tome svesrdno zahvalio u svom pismu od 8. siječnja 1404. Tom prilikom ponudio im je da se i oni izmire s kraljem Ostojom te da ovome u tu svrhu pošalju "svoja dva vlasteličića". On im nije otvoreno ponudio posredovanje i zagovor, ali bi se to dalo zaključiti, jer je istaknuo da bi mu bilo drago da i oni žive s njim u miru.[150] Dubrovčani nisu postupali po njegovu savjetu, nego su 15. siječnja 1404. sklopili tajni savez s vojvodom Hrvojem koji je bio uperen protiv kralja Ostoje i predviđao je njegovo svrgavanje s prijestolja i progon iz zemlje.[151] U uputi poslanicima od 30.

---

[149] "Prima pars est de dando arbitrium et liberam auctoritatem domino rectori et eius Minori Consilio mittendi unum donum diedo patharenorum Bossine in illis rebus et de quanto videbitur dicto consilio", *Ref. XXII,* fol. 154', 29. VI. 1403; usp. **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 221-222.

[150] "и ѡще вамь правимо вась цѣкꙗ ѥре сте били ѡп кѥници ѥда вамь ѥ такои видѣти послати своꙗ два властели҃чꙗ с воѥводомь павломь до кралꙗ · ѥда бисте кои складь и миѡь ш нимь ꙋчинили · ѥре би намь драго да бисте ꙋ миѡꙋ пѡѣбивали", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50-51.

[151] "и такои стависмо и сложисмо вьси заѥдно бити · сꙋпротѣвь · кралю ѡстои на нѥговꙋ погибѣль и ѳасꙋтиѥ и прогнаніе вань ись кралѥвства", **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 456; **Miklošič,** *Monumenta Serbica,* 252. Za političku pozadinu tog pisma usp. *Poviest I,* 404; **Ћирковић,** *Историја Босне,* 203.

ožujka 1404. Dubrovčani su prešutjeli nagovor djeda Radomira o izmirenju s kraljem, ali su naveli kraljeve poslanike Stanića, Ostojića i krstjanina Vlatka Tumurlića putem kojih im je Ostoja poručivao da mu pošalju svoje diplomate na dogovor.[152] Upadljivo je da u toku mirovnih pregovora dubrovačka strana nije tražila posredovanje i jamstvo djeda Radomira, mada su zahtijevali od svojih izaslanika da isprave koje su ponijeli sa sobom pročitaju u nazočnosti kraljice, velikaša i plemića, a napose u prisutnosti patarena.[153]

Taj zahtjev za nazočnošću patarena ne znači da je među njima morao bezuvjetno biti i poglavar Crkve bosanske. Njezina snaga proistjecala je iz uloge koju je igrala u nestalnim političkim prilikama i veza s plemstvom koje je postupno stvarala još od vremena kad su se u srednjovjekovnoj bosanskoj državi počela izgrađivati njegova staleška prava. Kakve je veze uspjela izgraditi s krugom svojih vjernika, ostaje potpuno nepoznato, jer se pojavljivanje članova Crkve bosanske izvan javnog i političkog okvira ne može sagledati. Opisujući taj odnos S. Ćirković je ustvrdio da je puk ostao izvan Crkve nastavljajući živjeti patrijarhalnim načinom po svojim običajima i obredima, a većeg uspjeha na tom polju nije imala ni među plemstvom kome nije uspjela nametnuti svoj stav prema svijetu i etička načela. Umjesto toga, podlegla je izazovima vremena boreći se za ono mjesto u društvu koje su zauzimale Katolička i Pravoslavna crkva. U tom natjecanju ona se sa svojim redovništvom udaljila od evanđeoske jednostavnosti i siromaštva za kojim su u početku dualisti općenito težili, da je od tih ideala bila jednako daleko kao i njezine suparnice.[154] To udaljavanje moglo bi se dovesti u vezu s činjenicom da je ona za dva stoljeća nadživjela dualističke pokrete u sjevernoj Italiji i južnoj Francuskoj, pa se stupanj njihova "prilagođavanja" vremenu i izazovima ne može procjenjivati niti uspoređivati. Osim toga, ona je također bila izložena procesima kroz koje je prolazilo bosansko društvo u cjelini, a rezultirali su stupanjem njezinih *krstjana* i hijerarhije u službu oblasnih gospodara čime je svoju sudbinu vezala uz njihove uspone i padove. U njezinu djelovanju na bosansko društvo osjeća

---

[152] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 182.

[153] **Пуцић,** *Споменици српски I,* Примјетбе IV-V; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 182; usp. **Ћирковић,** *"Верна служба",* 107; **Ćošković,** *Vlatko Tumurlić,* 23-25.

[154] Usp. **Ћирковић,** *Дуалистичка хетеродоксија,* 26-27; **Isti,** *Bosanska crkva,* 233-242.

se velika prekretnica od dvadesetih godina XV. st., kad svoje mjesto postupno bude prepuštala franjevcima.

U historiografiji vlada mišljenje da je djed Radomir 1404. radio na sklapanju mira između Dubrovčana i kralja Ostoje, čime je izravno utjecao na vanjsku politiku zemlje.[155] Takvo mišljenje ne potvrđuju izvorna svjedočanstva u kojima njegova posrednička uloga u tim događajima ne dolazi do izražaja, a ni sami Dubrovčani mu se ne obraćaju za pomoć, makar bi se to očekivalo nakon što ih je on savjetovao da se izmire s kraljem. Za postizanje mira između Bosne i Dubrovnika, koliko je poznato, više ništa nije učinio. Te prilike postaju nešto jasnije, promatra li se njegov nagovor u široj povezanosti njegova pisma iz koga se saznaje da je vrhovni poglavar Crkve bosanske imao razloga biti zahvalan Dubrovčanima za njihov odnos prema vojvodi Pavlu Klešiću, koga je kralj Ostoja ponovno primio u milost, a Dubrovčani su i nadalje s njim ostali u neprijateljstvu. U takvim okolnostima *djed* je držao prirodnim savjetovati Dubrovčanima da se izmire s kraljem, što je popratio riječima "jer bi nam drago bilo da prebivate u miru".[156] U iskrenost njegovih riječi ne treba sumnjati, ali ostaje nepoznato zbog čega je samo dva mjeseca poslije potpuno ostao po strani mirovnih nastojanja, iako je kao najviši moralni autoritet za obje strane mogao biti od koristi.

S razlogom se može tvrditi da djed Radomir nije sudjelovao u vođenju pregovora o sređivanju odnosa između Dubrovčana i kralja Ostoje. To što je tada propustio, naknadio je godinu dana poslije, kad se na prijedlog Dubrovčana neposredno uključio u mirovne napore da ih izmiri s vojvodom Sandaljem Hranićem, koji je postavljao neke nove zahtjeve na koje suprotna strana nije mogla pristati. Teško je odrediti što je u tom slučaju ponukalo Dubrovčane da ga predlože kao jednog od posrednika, možda činjenica da je bio moralni autoritet koga su kao duhovnog oca Crkve bosanske, kojoj je pripadao i sâm vojvoda, i on morao slušati. Može se tek naslutiti da im je bilo iznimno stalo do izmirenja te su, uzdajući se u njegovu pravednost i ranije dobre odnose s njim, bili spremni prihvatiti njegovo mišljenje i u tome se nisu prevarili. Čini se, da je djed Radomir doista posredovao bez pristranosti, našavši pri tom da je Sandaljev zahtjev o odšteti u visini od

---

[155] **Šidak,** *Djed,* 19; **Isti,** *"L'Eglise de Bosnie",*21; **Isti,** *Heretička "Crkva bosanska",* 169; **Petrović,** *"Kršćani",* 191, bilj. 318.

[156] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 434; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 50-51.

1000 perpera bez osnova, što je znao i sam bosanski vojvoda, pa ga nije bilo teško nagovoriti da od njega odustane, tim prije što je i njemu bilo stalo do izmirenja.[157]

Djedovo posredovanje na štetu vojvode Sandalja, pripadnika Crkve bosanske, pokazalo je Dubrovčanima da se mogu pouzdati u njegovu dobronamjernost, pravednost i neutralnost, pa je otad otpočelo razdoblje njihovih bliskih veza, što se vidi već potkraj svibnja 1405, kad su nalagali svom poslaniku u Bosni da povelju o miru, pošto je pokaže kralju i Sandalju Hraniću, ostavi na čuvanje kod *djeda* dok je oni ne potvrde zakletvom.[158] Na temelju tog podatka bilo bi pogrešno dokazivati neku posebnu djedovu moć, ugled i utjecaj, nego podatak treba prije svega promatrati kao odraz novog stanja u njihovim odnosima, utoliko prije što su ostavili mogućnost svom izaslaniku da spomenutu povelju pohrani i na neko drugo mjesto radi njezine veće sigurnosti, ako mu se bude činilo da je to bolje.[159] Nakon tog podatka kroz sljedećih dvadesetak godina nema nikakvog traga o odnosima između *djeda* i Dubrovčana, premda su veze s ostalim pripadnicima Crkve bosanske i nadalje održavane, može se pretpostaviti da ni odnosi s njim u međuvremenu nisu pretrpjeli nikakve promjene. Kako nije bilo okolnosti u kakvim se on obično pojavljivao, o njemu nije ostalo tragova u povijesnim vrelima.

Sljedeći podatak na temelju koga se saznaje da su u određenim prilikama Dubrovčani i nadalje računali na djedovo posredovanje potječe tek iz polovice 1428. i treba ga promatrati u vezi s tadašnjim stanjem u Bosni, iako je neposredni povod obraćanja na njega bio mnogo jednostavniji. U prvoj polovici 1428. u Bosni su se dogodile velike promjene, a bosansko-dubrovačke odnose pomutili su postupci bosanskog carinika, koji je ometao izvoz srebra iz zemlje zbog čega su se Dubrovčani žalili kralju.[160]

---

[157] **Jorga,** *Notes II,* 108; usp. *Poviest I,* 416; **Živković,** *Tvrtko II,* 38.

[158] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184; **Jorga,** *Notes II,* 107. usp. **Petrović,** *"Kršćani",* 210, 397; **Mandić,** *Bogomilska crkva,* 207; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 226.

[159] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184; **Jorga,** *Notes II,* 107; usp. **Šidak,** *"Crkva bosanska",* 122; **Fine,** *Bosnian Church,* 231; **Ćirković,** *Bosanska crkva,* 226.

[160] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 184; **Jorga,** *Notes II,* 107; usp. **Динић,** *Државни сабор* 12, bilj. 23; **Babić,** *Diplomatska služba,* 34; **Isti,** *Bosanski heretici,* 141; **Šidak,** *O autentičnosti,* 295, bilj. 74; **Isti,** *Studije,* 272, bilj. 74; **Fine,** *Bosnian Church,* 242; **Živković,** *Tvrtko II,* 128.

Kako nakon nekoliko pokušaja nisu ništa postignuli, odlučili su se za zaštitu svojih interesa obratiti *djedu,* pa su u uputi od 1. lipnja 1428. naredili poslanicima da se s njim sastanu, ako ga nađu na vladarevom dvoru te da mu predaju vjerovno pismo i napomenu mu kako sve nade, da zaštite svoje trgovce i poslove, polažu u njega.[161] U vrijeme dolaska njihovih poslanika, *djed,* po svemu sudeći, nije bio na kraljevu dvoru te od planiranog susreta i razgovora nije bilo ništa. Na takav zaključak upućuje činjenica da se spor oko punciranja i izvoza srebra povlačio dva mjeseca poslije, kad su Dubrovčani svoja prava dokazivali ispravom, koju su svojedobno dobili od kralja i vlastele, pa su 31. srpnja zapovjedili izaslanicima da je pokažu *djedu* i svim onim dvoranima koji pokazuju naklonost i prijateljstvo prema Republici.[162] Ne može se odgovoriti kakvu je ulogu pri svemu tome odigrao *djed,* ali je upadljivo da su se Dubrovčani u toku dva mjeseca oslanjali na njega kao na vrlo pouzdanu i uvaženu osobu.

Dvije godine poslije Dubrovčani su ponovno bili u prilici tražiti njegovu naklonost nakon što su se našli u otvorenom neprijateljstvu s vojvodom Radoslavom Pavlovićem. Tada ih je na *djeda* uputio vojvoda Sandalj Hranić, a ne, kao u prethodna dva slučaja, kad su to učinili na vlastitu pobudu. Ta činjenica upućuje na pretpostavku da ni sami nisu vjerovali u mogućnost da on stane u zaštitu njihovih interesa. Ipak, na Sandaljev nagovor, Dubrovčani su odlučili stupiti u vezu s njim pa su u znak zahvalnosti "per suo amor" namjeravali njemu i *gostima* poslati nekoliko kutija slatkiša, o čemu je 6. listopada 1430. raspravljalo i Vijeće umoljenih.[163] Do susreta je, po svemu sudeći, došlo, ali ishod razgovora nije mogao obradovati Dubrovčane, jer nisu uspjeli zadobiti njegovu naklonost, a na njegov nagovor savez je napustio i vojvoda Sandalj.[164] Teško je naslutiti s kakvog je stajališta *djed* tada nastupio, ali je sigurno da je onemogućio bosanske

---

[161] *Lett. di Lev. X,* fol. 89', 1. VI. 1428; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190; **Jorga,** *Notes II,* 242; usp. *Poviest I,* 474; **Динић,** *Државни сабор,* 12, bilj. 23; **Šidak,** *Bogumilstvo,* 108; **Isti,** *O autentičnosti,* 295; **Isti,** *Studije,* 99 i 272; **Babić,** *Diplomatska služba,* 34; **Isti,** *Bosanski heretici,* 141; **Fine,** *Улога,* 25 i 28; **Isti,** *Bosnian Church,* 242; **Živković,** *Tvrtko II,* 128.

[162] **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 190.

[163] *Lett. di Lev. XI,* fol. 7, 6. X. 1430; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 191, 223; **Jorga,** *Notes II,* 280.

[164] Usp. **Truhelka,** *Konavôski rat,* 185; **Ћошковић,** *О гостима,* 21.

protivnike vojvode Radosava, pokazavši pri tom zavidnu snagu svog moralnog i političkog autoriteta. Nakon tog neuspjelog pokušaja da se izbore za njegovu naklonost nema više podataka koji bi izričito potvrđivali da su mu se Dubrovčani i nadalje obraćali za pomoć.

U pogledu djedove javne i diplomatske djelatnosti može se zapaziti da je na obavljanju nekih poslova sâm sudjelovao, ali je bilo i takvih slučajeva u kojima su to činili njegovi predstavnici. Tako se saznaje da je *djed* sudjelovao u "ogledanju" krivice vojvode Pavla Klešića početkom 1404. te u još dva slučaja kad je presuđivao na štetu Sandalja Hranića. Prvi put bilo je to u početku svibnja 1405, kada je stao na stranu Dubrovčana,[165] a drugi put, u početku listopada 1430, kad je onemogućio sklapanje saveza između vojvode Sandalja i Dubrovčana protiv vojvode Radoslava Pavlovića. Smije se pretpostaviti da je izravnih djedovih nastupa moralo biti mnogo više nego što bi se to dalo zaključiti na temelju navedenih primjera, ali se o njima u izvorima ništa ne govori. Stanje izvorne građe može zavarati pri stvaranju predodžbe o snazi njegove javne i političke djelatnosti, ako bi se zaključivalo da je mjerodavno samo ono što nam je ostalo zabilježeno i do danas sačuvano.

Ista primjedba vrijedi i za one situacije u kojima je *djed* neke poslove obavljao putem svojih izaslanika. On je u službi imao više pripadnika svoje sljedbe, ne samo iz reda običnih *krstjana* nego i članova crkvene hijerarhije. Tako je djed Radomir slao po vojvodu Pavla Klešića brojno izaslanstvo sastavljeno od *strojnika* i *krstjana.* U sastavu Radomirova izaslanstva iz siječnja 1404. bili su *starci* Mišljen i Bjelko te *krstjani* Stojan, Ratko, Radosav, Radak i Dobrašin.[166] Djedovi poslanici spominju se u odluci Vijeća umoljenih od 28. travnja 1438. ali se njihova identifikacija na temelju navedenog podatka ne može odrediti.[167]

---

[165] **Jorga,** *Notes II,* 108; usp. *Poviest I,* 416; **Živković,** *Tvrtko II,* 38.

[166] **Стојановић,** *Повеље и писма I,* 435; **Пуцић,** *Споменици српски I,* 51.

[167] *Cons. Rog. VI,* fol. 194', 28. IV. 1438; **Динић,** *Из Дубровачког архива III,* 225.

ZAKLJUČAK

Problematika Crkve bosanske ide u onaj niz pitanja iz naše srednjovjekovne bosanske povijesti, koja su do danas sačuvala svoju aktualnost, privlačnost i zanimljivost, pa je tijekom proteklog 140-godišnjeg razdoblja imala svoje istraživače koji su objavljivali postignute rezultate, što je za posljedicu imalo opsežnu stručnu literaturu različite upotrebne vrijednost. Današnji istraživači se nalaze u puno povoljnijem položaju kad pristupaju izučavanju bosanskog krivovjerja, jer se solidno mogu osloniti na radove svojih prethodnika. S tim u vezi ponajprije mislimo na znanstveni okvir koji je za proučavanje Crkve bosanske svojedobno postavio F. Rački. Veliku olakšicu u radu pruža istraživačima činjenica da raspolažu stručnom ocjenom stavova i zaključaka koje su o tome iznosili povjesničari do polovice sedamdesetih godina XX. st., kad su se pojavili posljednji radovi J. Šidaka, tog savjesnog i kritičkog kroničara literature o navedenoj temi. Zahvaljujući njegovim radovima lako se obavijestiti o novinama ili pak odbačenim i neutemeljenim stavovima i zaključcima. I izvorna građa danas je puno raznovrsnija i dostupnija, osobito ona dubrovačka, zahvaljujući kritičkom izdanju M. J. Dinića.

Jedno od onih pitanja u vezi s Crkvom bosanskom koje zaslužuje posebnu pozornost, odnosi se na njezin ustroj i ulogu u javnom i političkom životu bosanske države i društva u XV. st., ne zato što se o tome nedovoljno pisalo ili što bi odgovor na ta pitanja za navedeno vrijeme bio drukčiji, nego prije svega zato što nije bila dovoljno iskorištena dubrovačka izvorna građa, uz već poznata svjedočanstva domaćih isprava. Danas se ta pitanja mogu potpunije obraditi i našu predodžbu približiti onoj koju su o Crkvi bosanskoj i njezinim *krstjanima* imali dobro obaviješteni bosanski i dubrovački suvremenici. Temeljeći naše proučavanje Crkve bosanske prije svega na njihovim zapažanjima, uz neizostavno uspoređivanje i dopunjavanje izvornih podataka i njihovih tvrdnji nastalih u drugim sredinama,

gdje su pojedinci također bili zainteresirani za prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi i o prilikama u njoj ostavili vrijedne zapise. Iz njihovih svjedočanstava proizlazi da su pratili i uglavnom dobro poznavali crkvene prilike u Bosni, a jedno od najvažnijih pitanja odnosilo se na tamošnje heretike, odnosno *krstjane* i njihovu sljedbu koja je imala važnu ulogu u javnom i političkom životu zemlje. Ta izvorna građa nudi solidnu podlogu na kojoj smo izradili ovaj rad o Crkvi bosanskoj, uz napomenu da mnoge pojedinosti i nadalje nam ostaju pobliže nepoznate.

Govoreći općenito o Crkvi bosanskoj može se s punim pravom reći da je ona pripadala dualističkom pokretu rasprostranjenom na velikom prostoru od Male Azije, preko Balkana i Italije do južne Francuske i srednje Evrope. S obzirom na činjenicu da su sâmi *krstjani* isticali svoje pravovjerje i apostolsko podrijetlo svoje vjere, "vjere bosanske", može se s razlogom upozoriti da to upućuje na njihovu pripadnost kršćanstvu unutar koga su se postupno izdvojili u posebnu crkvenu organizaciju. Na vezu s prethodnim stanjem upućuje njezin naziv Crkva bosanska, koji potpuno odgovara nazivu katoličke Bosanske biskupije *(ecclesia bosnensis)* unutar koje je nastala od njezinih slavenskih elemenata nakon neuspjeha katoličke inicijative u Bosni i povlačenja bosanskog biskupa u Đakovo. Tim činom Bosanska biskupija je u stvarnosti postala akefana, čime je stvorena mogućnost izbora novog poglavara, uz napomenu da je postupno provedena nova organizacija, promijenjeno joj je ime u Crkva bosanska te službeno nazivlje njezine hijerarhije, redovnika i vjernika. Tako će domaća izvorna građa tim nazivima od dvadesetih godina XIV. st. dosljedno zvati Crkvu bosansku, njezina poglavara *djeda,* članove hijerarhije *goste* i *starce* te redovnike *krstjane.* Dugo je u stručnoj literaturi ostao problematičan naziv za njezine vjernike, koje su nazivali "mrsnim ljudima", danas prevladava mišljenje da bi ispravan naziv glasio *mirski ljudi.* Ta crkvena organizacija bila je na udaru službenih crkava, Katoličke i Pravoslavne.

Što se tiče određivanja njezina vjerskog učenja u mjerodavnim krugovima Katoličke crkve isticano je uglavnom da su *krstjani* slijedili manihejske zablude, ali to nije smetalo njihovim katoličkim suvremenicima u različitim sredinama da ih nazivaju posebnim imenima. Tako se u krugu najviših predstavnika Katoličke crkve, u Rimskoj kuriji, sljedbenici bosanskog krivovjerja najčešće nazivaju *manihejcima,* a susjedni su ih Dubrovčani dosljedno nazivali *patarenima, patarinima* i *paterenima.* Ni u krugovima pravoslavnog kršćanstva nazivlje nije bilo jedinstveno i do-

sljedno, nego se, s obzirom na vrijeme i prostor, razlikovalo, što je za posljedicu imalo upotrebu naziva *kutugeri, bogomili* i *babuni.* Postojeće terminološko šarenilo u osnovi nije izražavalo karakter vjerskog učenja *krstjana,* nego ustaljenu praksu dotičnih sredina da se neki od tih naziva upotrijebi za sljedbenike dualističkog usmjerenja u Bosni. Idući tim tragom, Crkva bosanska je pripadala dualističkom pokretu, kojega su pripadnici u različitim krajevima nazivani posebnim imenima, uglavnom u sinonimnom smislu.

Nakon prekida veza s Rimom i zamiranja djelovanja katoličke Bosanske biskupije bez biskupa, pojavila se na temeljima stare crkvene organizacije nova pod imenom Crkva bosanska, koja se u punom smislu smatrala jedinom pravom Kristovom crkvom u zemlji, poglavar koje je bio istinski nasljednik sv. Petra. Osim prijeko potrebne tvrdnje o legitimitetu, pravovjerju i apostolskom podrijetlu, bila je organizirana poput drugih dualističkih crkava toga doba. Imala je dvije vrste članova, koji su se dijelili u dvije brojnošću nejednake skupine. Prvu, brojniju činili su obični vjernici "mirski ljudi" *(credentes),* a drugu manju "pravi krstjani" i "prave krstjanice", odnosno redovnici *(regullantes)*, kojima se analogija može naći u savršenima *(perfecti).* Iz reda *krstjana* koji su činili okosnicu Crkve bosanske izdvojili su se po činu časti članovi crkvene hijerarhije, poznati pod nazivom *strojnici* ili *poglaviti krstjani,* koji su obavljali različite službe i obnašali upravne dužnosti. S obzirom na stupanj hijerarhijske časti koju su uživali, među *strojnicima* su postojale dvije vrste dostojanstvenika, po činu niži *starci* i viši *gosti.* Na čelu Crkve bosanske bio je *djed,* ili "episkup", koji je kao vrhovni poglavar sljedbe autoritetno nastupao u javnom i političkom životu zemlje. Uređenje Crkve bosanske, uz sve posebnosti, nosilo je u sebi tragove zajedničkog kršćanskog i dualističkog nasljeđa te se stoga ne može potpuno uspoređivati i poistovjećivati s ustrojem drugih dualističkih crkava, kako onih na Istoku tako ni onih na Zapadu. Kršćanska baština Crkve bosanske upućuje na njezinu zajedničku prošlost s katoličkom Bosanskom biskupijom, a njezina dualistička sastavnica otkriva utjecaje pod kojim je taj proces izvršen.

Okosnicu njezina duhovnog staleža činili su *krstjani,* koje su bosanski i dubrovački suvremenici kao redovnike dosljedno razlikovali od svjetovnjaka i mnoštva običnih vjernika, pa je lako uočiti razliku između *krstjana* i *mirskih ljudi.* Imajući u vidu da su *krstjani* pripadali duhovnom staležu, s razlogom se postavlja pitanje načina i obreda njihovog ređenja po kome su

stupali u "red crkve". Zbog šutnje izvorne građe o tome se danas ne može ništa određeno tvrditi. U očima bosanskih i dubrovačkih suvremenika *krstjani* su bili redovnici i živjeli su po redovničkim zajednicama u kućama ili hižama, kao ih nazivaju domaći izvori, odnosno *domus christianorum* i *domus patarenorum,* kako su ih nazivala dubrovačka vrela. Uz muške članove reda, Crkva bosanska je imala i ženske pripadnice, odnosno *krstjanice,* ali se o njima malo zna. Kao pripadnici bosanskog redovništva *krstjani* su u okviru svoje redovite djelatnosti vršili određene službe duhovnog, upravnog i drugog svjetovnog karaktera za potrebe svoje Crkve i njezinih sljedbenika. Protivno očekivanjima, djelokrug njihove duhovne službe do danas je ostao slabo poznat, jer se o tome u izvorima, po pravilu, ne govori.

Nakon stupanja u "red crkve" *krstjanima* se pružala mogućnost napredovanja u službi i časti, što su sposobniji i spretniji koristili, stječući postupno hijerarhijske činove. U tom pogledu položaj i čast *starca* bili su niži na hijerarhijskoj ljestvici te *krstjanima* kao običnim redovnicima najlakše dostupni, ali okolnosti pod kojima je netko od njih mogao steći taj čin ostaju danas pobliže nepoznate. Mada su pripadnici Crkve bosanske iz upotrebe ispustili naziv reda kome su pripadali, nazvavši se jednostavno *krstjanima,* u svojoj su hijerarhiji zadržali naziv časti najnižeg dostojanstvenika iz ustroja prije prekida s pravovjerjem. S razlogom se može tvrditi da je *starac* predstavljao staru kršćansku baštinu u Crkvi bosanskoj, koja bi se mogla povezati s monasima reda sv. Bazilija. Osim po stupnju časti koja je u povijesnim vrelima dosljedno isticana, *starci* su se izdvojili od *krstjana* kao običnih redovnika po časti i službi koju su obnašali, jer su stupanjem u crkvenu hijerarhiju preuzimali dio upravnih poslova i dužnosti, ali o tim pojedinostima teško je bilo što pouzdanije tvrditi.

Ulaskom u krug crkvene hijerarhije pojedincima se pružila prilika daljeg napredovanja u službi i časti, što je za posljedicu imalo stjecanje višeg čina *gosta.* Može se pretpostaviti da su zasluge i osobne sposobnosti stečene i iskazane prilikom vršenja ranijih službi pružale polazište za dalje napredovanje, ali nisu poznate okolnosti pod kojima su promaknuća podjeljivana. Naziv tog čina i časti nema analogije u pravovjernim kršćanskim ni dualističkim crkvama na Istoku i Zapadu, pa ga nije opravdano poistovjećivati s nekim od njihovih dostojanstvenika. Kako izvorna građa ne pruža nikakvih podataka na temelju kojih bi se moglo pouzdanije odrediti u čemu se sastojala uloga *gostiju,* može se pretpostaviti da su oni kao

viši članovi hijerarhije obnašali složenije i odgovornije dužnosti upravnog karaktera, uz napomenu da se ni djelokrug njihove službe ne može jasnije odrediti. Nešto veći stupanj suglasnosti povjesničari su postigli u pogledu njihove službe samostanskog starješine, ali valja upozoriti da im ni ona nije bila isključivo pridržana. U nastojanju da se Crkva bosanska po ustroju izjednači s dualističkim crkvama južnofrancuskih katara, neki istraživači su tvrdili da su *krstjani* imali čin "velikog gosta", koji je po dostojanstvu i položaju odgovarao katarskom velikom sinu *(filus maior).* Unatoč usamljenom spomenu "velikog gosta Radoslava" to mišljenje nema potvrde u domaćim i stranim izvorima. S obzirom na njihov hijerarhijski čin, razložno je pretpostaviti da bi među njima trebalo potražiti djedova zamjenika, uz napomenu da više pojedinosti s tim u vezi treba podrobnije razjasniti, jer je Crkva bosanska istodobno imala po više dostojanstvenika s tim činom časti. Ta činjenica podrazumijeva da nije bilo izravnog nasljeđivanja djedova položaja nego da se na njega dolazilo izborom ili je on na neki drugi način određivan među prvacima "in heresi et in infidelitate ipsorum Bosiniensium".

Osim toga što su članovi crkvene hijerarhije dosljedno navođeni s naznakom časti i dostojanstva, za njih se upotrebljavao poseban naziv kojim su suvremenici izražavali njihovu izdvojenost s obzirom na položaj i službu, koje su imali kao "administratores" svoje sljedbe. Bosanski suvremenici su članove hijerarhije obično nazivali *strojnicima* ili *poglavitim krstjanima,* a Dubrovčani su upotrebljavali naziv *domini maiores christianorum.* Kako su se među *strojnicima* po činu razlikovale dvije vrste članova, prilikom njihova poimeničnog navođenja dosljedno je pravljena razliku između nižih *staraca* i viših *gostiju,* tako što su uz njihova osobna imena dodavani nazivi čina i časti koje su imali, i uglavnom je poštovan red po kome su prvo navođeni članovi s višim, a potom oni s nižim činom. Također je upadljivo da je hijerarhija svetosti imala prednost pred svjetovnim licima te su navođeni ispred laika, kad su se s njima pojavljivali u različitim prilikama. Nema podataka koji bi dopuštali utvrđivanje posebnosti, s obzirom na ulogu i službu, među *strojnicima,* jer se sva različitost njihova položaja i služenja svodila na strogo poštovanje njihova čina i časti. Na temelju današnjeg stanja historiografije može se govoriti samo o njihovu poštovanju koje su uživali među suvremenicima. Takav zaključak nameće i činjenica da načelo časnosti nije narušavano u svakodnevnom odnosu te nema slučajeva koji bi potvrđivali da su drukčije postupali bosanski i du-

brovački suvremenici. Budući da se *strojnici* pojavljuju kao "administratores", bilo je pokušaja da se pokaže kako je Crkva bosanska imala stalno tijelo sastavljeno od dvanaestorice *strojnika* ili *poglavitih krstjana* "duodecim domini maiores chirstianorum", ali takva tvrdnja nije našla oslonca u izvorima. Općenito, broj predstavnika crkve u poroti koja je ogledala krivicu optužene strane određivan je pojedinačno prema težini počinjene krivice, a odgovarao je broju vlastele zastupljene u tom sudbenom tijelu.

Na čelu Crkve bosanske nalazio se *djed (died supremus patarenorum Bossine),* odnosno "episkup". Sâm njegov naziv odražavao je bogumilsku baštinu, s obzirom na usamljeni spomen "dedeca sredečskog". Nasuprot tome, naziv "episkup Crkve bosanske" neodoljivo podsjeća na zajedničku prošlost koju je Crkva bosanska imala s katoličkom Bosanskom biskupijom, odnosno na prilike prije nego što je organizacijski izrasla u posebnu crkvu. Upotreba oba naziva navodi na zaključak da su *krstjani* nakon napuštanja veza s Rimom i zapadanja u dualističku herezu proveli prilagodbu ustroja novim zahtjevima pod utjecajem dualističkih strujanja s Istoka, iako se, unatoč tom preobražaju, još dugo očuvala svijest da je *djed* po stupnju časti i položaju istovjetan onom koji je dotada u Bosni imao biskup na čelu Bosanske biskupije, čije je mjesto preuzeo u novoj crkvenoj organizaciji. Nije sačuvan nijedan opis izbornog obreda vrhovnog poglavara Crkve bosanske. Trajanje njegove službe bilo je doživotno, a na neki način to potvrđuju podatci u kojima se spominju *djedovi* Radomir (1404), Mirohna (1426/27), Miloje (1446) i Ratko, koliko ih je poimence poznato u XV. st. Stupajući na čelo sljedbe *djed* je kao vrhovni poglavar preuzeo, i u okviru svoje redovite djelatnosti obavljao, službu nastavnika, svršitelja i sreditelja, čime je njegova duhovna služba bila točno određena.

U predvečerje političke samostalnosti srednjovjekovne bosanske države, *krstjani* su bili još vrlo poduzetni, ugledni i utjecajni u javnom i političkom životu te je njihova prisutnost bila poželjna ili čak izričito tražena u različitim prilikama. To je razumljivo posebice ako se ima na umu da je njihova crkvena hijerarhija u prvoj polovici XV. st. bila još vrlo autoritetna i nezavisna u usporedbi s vlastelom okupljenom oko vladara. Unatoč tako istaknutom položaju u državi i društvu, nijedan pripadnik Crkve bosanske se ne spominje da obavlja neku službu, poput palatinske, kancelarske ili sudačke, kao što su to činili pripadnici Katoličke crkve, na primjer u Ugarskoj. Jedan od razloga takvog stanja treba potražiti u društvenim, političkim, crkvenim, ekonomskim i drugim prilikama kroz koje su u to doba

prolazili bosanska država i društvo. Izdvajanjem zemalja rusaške gospode unutrašnje jedinstvo zemlje bilo je razbijeno, a novouspostavljeni odnosi snaga štetno su se odrazili na dalji razvoj sveukupnog stanja u Bosni. U takvim okolnostima povratak autoriteta oslabjeloj kraljevskoj vlasti vladar nije više mogao osigurati osloncem na unutrašnje snage nego je za tu namjenu morao potražiti pomoć na susjednim dvorovima, što ga je dovelo u tješnji dodir s Ugarskom i Katoličkom crkvom. Nimalo nije slučajno da je bosansko plemstvo u kraljevoj vanjskoj politici traženja oslonca na susjednim dvorovima gledalo ozbiljnu opasnost po svoje težnje da se što više osamostale u svojim zemljama. Sljedbenici Crkve bosanske su zazirali od približavanja dvora Katoličkoj crkvi, jer je to za posljedicu imalo pojavu katoličkih redovnika u kraljevoj blizini, što su jasno izrazili Dubrovčani kad su pišući Tvrtku II. spomenuli redovnike "vjere rimske" i redovnike "vjere bosanske" pred kojim bi im on trebao napisati svoj odgovor na tražena pojašnjenja. U taj "savez" vlastela je unijela svoju privrženost *krstjanima,* koje su podupirali u svojim zemljama i na koje su se oslanjali u različitim potrebama. Crkva bosanska je u njega uložila svoj moralni autoritet kojim je pristala braniti njihova staleška prava koja su se tada izgrađivala, a i pismenost koja se sve više tražila za obavljanje poslova u Dubrovniku, pa i različitim poslanstvima koja su poslom odlazila u druge krajeve. Stvarnost je za sve uključene strane nerijetko bila drukčija od očekivanja koja se nisu svima jednako ispunjavala, kako potvrđuje primjer blistave karijere gosta Radina Butkovića.

Nakon što je Crkva bosanska odlučila da u odnosima između kralja i vlastele stane na stranu plemstva, bilo je jasno da će njezina snaga i položaj u državi i društvu ovisiti o slabosti središnje vlasti. Već u početku XV. st., *djed* je stao u obranu progonjenog velikaša, nagovještavajući time postupno udaljavanje od vladara. Izdvajanje zemalja rusaške gospode još je više produbio taj jaz, ali su pripadnici Crkve bosanske i nadalje sačuvali veliki ugled i utjecaj u javnom i političkom životu zemlje, pa su na njihovu pomoć, osim samih Bosanaca, računali i susjedni Dubrovčani, koji su tražili njihov zagovor, posredovanje, prisutnost *(prexencia dey patareni)* i obećanje *(promissio, proferta dey patarini).* Stvaranjem zemalja pod vlašću oblasnih gospodara nastali su potrebni preduvjeti za jače zbližavanje Crkve bosanske i vlastele, što je uskoro za posljedicu imalo stupanje *krstjana* i članova crkvene hijerarhije u službu pojedinih velikaša. U novonastalim prilikama pripadnici Crkve bosanske su se vrlo dobro snašli i od

dvadesetih godina XV. st. često su se pojavljivali u različitim ulogama pri obavljanju poslova za svoje nove gospodare.

Pripadnici Crkve bosanske najčešće se navode kao članovi diplomatskih izaslanstava koja su velikaši otpremali, najčešće u Dubrovnik. Iako je teško odrediti osobni udio svakog od njih, oni nastupaju kao ljudi velikog ugleda i moralnog autoriteta. Osim različitih poslova u okviru diplomatskih misija, često se spominju kao svjedoci, jamci, savjetnici, posrednici i pratioci. Obavljanje različitih poslova dovelo ih je u neposredni dodir s katoličkim Dubrovčanima, s kojima su izgradili odnos pun uzajamnog poštovanja i povjerenja. Sjenku na njihove dobre odnose bacaju tek dubrovačka optuživanja za vrijeme ratova s Bosnom i njezinim podanicima. Ali, i u tim okolnostima optužbe za krivovjerje upućivane su svjetovnim licima, s kojima su bili u otvorenim sukobima, a ne sljedbenicima Crkve bosanske, s kojom nisu imali problema. U vezi s tim trebalo bi istaknuti da su se *krstjani* vrlo dobro snašli u novoj ulozi te da su uspješno obavljali povjerene poslove ne samo za svoje bosanske gospodare nego i za susjedne Dubrovčane. Ta njihova dvostruka uloga postala je za pojedince unosan izvor stjecanja velikog bogatstva. Osim navedenih oblika djelovanja, pripadnici hijerarhije Crkve bosanske na čelu s *djedom* imali su osobito važnu ulogu da kao članovi sudbenog tijela s vlastelom ogledaju krivicu u sporovima dviju strana, posebice između vladara i velikaša. Crkva bosanska i njezin vrhovni poglavar, poput Katoličke crkve i njezinih prvaka, primali su pod svoju posebnu zaštitu pojedine bosanske velikaše, koji su slijedili njezino vjersko učenje i jamčili im imovinsku sigurnost, osobnu slobodu i staleška prava, što svjedoči o njezinoj snazi, ugledu i utjecaju koji je u Bosni imala tijekom XV. st.

THE BOSNIAN CHURCH IN THE 15th CENTURY

SUMMARY

Issues relating the Bosnian Church are those closely linked to our medieval history that has maintained its actuality, attraction and interest to our days and has its researches who have been publishing their scientific results for the last 140 years, and with volumes of historiographic works of varied value as the consequence. Today's researchers are in a far better position when approaching the studies of Bosnian heresy, since they can rely on the solid body of work of their predecessors. Saying this, we primarily have in mind the scientific framework for the studies of the Bosnian Church set by F. Rački. The fact that there are historical findings and conclusions made by the first historians in the first half of the 1970ies, when the last works of J. Šidak - the conscientious and critical chronicler of literature on this topic - is of great help for the researchers of our days. Thanks to Šidak's works, it is now easy to be informed about new findings, or else, about rejected and unfounded views. Today, original material is also much more diverse and accessible, particularly - thanks to the critical edition of M. J. Dinić - the material originating from Dubrovnik.

One of the issues relating the Bosnian Church that deserves our special attention is that of its structure and role in public and political life of Bosnian state and society in the 15th century. This is the case not because it had not been written about sufficiently, or because answers to these issues in that era would have been different, but primarily because the original material from Dubrovnik was not sufficiently used as it has been the case with the known testimonies found in domestic sources. Today, these issues can be dealt with in a more comprehensive manner and our understanding

could thus be closer to the understanding which the well informed Bosnian and Dubrovnik contemporaries had on the Bosnian Church and its *krstjans* (Christians). In our studies of the Bosnian Church, we have mainly relied upon their observations, with unavoidable comparisons and upgrade of original information and assertions that had emerged elsewhere since there were individuals interested in the conditions of medieval Bosnian state who have left valuable historiography in their findings. From their testimonies one can see that they were knowledgeable about the situation of the Church in Bosnia, one of whose key issues was related to the heretics of those times, i.e. *krstjans* and their followers who had played an important role in the public and political life of the country. This original material offers a solid basis upon which we have built our paper on the Bosnian Church, emphasizing in the same time that a lot of information still remains unknown.

When referring to the Bosnian Church in general terms, we can rightly say that it belonged to a dualistic movement that was widely spread - from the territory of Asia Minor, across the Balkans and Italy to the south of France and Central Europe. Given the fact that *krstjans* themselves emphasized their orthodoxy and the apostolic origins of their faith, i.e. the "Bosnian faith", there is ample room to believe that they belonged to Christianity, from which they were gradually estranged, having organised their own ecclesiastic organisation. The connection with their previous state is indicated by their very name - the Bosnian Church – that fully corresponds to the name of Bosnian Catholic diocese *(ecclesia bosnensis)*, within which it was created from its Slavic elements after the failure of Catholic initiatives in Bosnia and the withdrawal of Bosnian bishop to Đakovo. With this act, Bosnian diocese has in reality become acephalous and the possibility emerged for the election of a new leader, alongside gradual implementation of a new organisation, change of its name to the Bosnian Church as well as the change of the names for different ranks within its hierarchy, i.e. its monks and followers. Thus in the original domestic material the Bosnian Church was consistently called that way in the 1320ies, its leader was called *djed,* and members of its hierarchy *gosti* (guests) and *starci* (elders), while their monks were known as *krstjans.* Name of their followers has been problematic for quite a long time; they were called *mrsni ljudi*, whereas, today, the prevailing view is that their true name was *mirski ljudi.* This ecclesiastic organisation was attacked by

official churches, both Catholic and Orthodox.

As for the identification of its religious teachings, in the meritorious circles of the Catholic Church the claims were made that *krstjans* subscribed to Manichean delusions, yet it was not the reason for their Catholic contemporaries in different parts of the continent call them otherwise. Thus among the highest circles of the Catholic Church, i.e. in Roman Curia, the followers of Bosnian heresy were most often called the Manicheans, while in the neighbouring Dubrovnik they always called them the *patarens, patarins* and *paterens* (Patarens). Their name varied and was not consistent in the circles of Orthodox Christianity either; it varied, with regard to both time and space, the consequence being the use of terms such as *kudugers, bogomils,* or *babuns.* This terminological diversity did not actually reflect the character of religious teaching of the *krstjans,* but rather the standard practice of the given milieu to use some of those names for the followers of dualist belief in Bosnia. Following this line, the Bosnian Church did belong to the dualist movement, whose followers were in different regions called different names which were usually used as synonyms.

After the schism with Rome and the end of the presence of Bosnian Catholic Diocese without a bishop, on the foundations of the old ecclesiastic organisation there emerged a new one called the Bosnian Church, which was considered to be the only true Church of Christ on the Earth, in the full sense of the phrase, and whose leader was the only true heir of St. Peter's. Besides the claims of legitimacy, orthodoxy and apostolic origins, this Church was organised like the other dualistic churches of that era. It had two types of membership, divided into the two groups of different size. The first, more numerous group was made of ordinary believers, a.k.a. "mirski ljudi" *(credentes),* while the second, smaller in size, was "*pravi krstjani*" (true Christians) and "*prave krstjanice*" (true Christian women), and monks *(regullantes)*, whose analogy may be found in the *perfects (perfecti)*. From the ranks of *krstjans,* who were the very backbone of the Bosnian Church, members of church hierarchy, distinguished by their rank of honour and merit, were known as *strojniks* or *poglaviti krstjans* (major Christians), who performed different services and held administrative oppositions. Given the level of hierarchical honour they enjoyed, among the *strojniks* there were two kinds of dignitaries, the lower- ranked *starci* (elders), and the higher-ranked *gosti* (guests). Head of the Bosnian Church was *djed,* or "episkup" (episcope), who acted with authority in public and political life

of the country, and as the supreme leader of his followers. The Bosnian Church structure, with all its specificities, held some traces of common Christian and dualist legacy, and thus can not be absolutely compared with the structure of other dualist churches, both those in the East and those in the West. Christian legacy of the Bosnian Church indicates its joint past with the Bosnian Catholic Diocese, while its dualistic component discloses the influences under which this process was carried out.

The backbone of its spiritual class were the *krstjans,* who were, as monks, consistently distinguished by their Bosnian and Dubrovnik contemporaries from ordinary followers and believers, so it is easy to see difference between *krstjans* and *mirski* people. Given that *krstjans* belonged to a spiritual class, there is enough ground to raise the issue of manner and ritual of their becoming the monks and members of clergy. Due to the silence of original materials, this can not be asserted with certainty today. In the eyes of their Bosnian and Dubrovnik contemporaries, *krstjans* were monks who lived in their communities – houses or *hiže* – as they were called in domestic sources – i.e. *domus christianorum* and *domus patarenorum,* as they were called by patricians from Dubrovnik. Together with male members of this order, the Bosnian Church also had female members, i.e. *krstjanice,* however little is known about them. As members of the Bosnian community of monks, *krstjans* used to perform, within their regular duties, some services of spiritual, administrative and other secular character for their Church and its followers. Contrary to expectations, the scope of their spiritual service has remained poorly known until our time, since, by the rule, there were not such references in the original sources.

Upon entry into the "ecclesiastic order", *krstjans* had the opportunity to get promoted and receive honours, the opportunity greatly used by those more capable and smart ones, who had thus gradually gained higher hierarchical ranks. In this respect, the position and honour of being a *starac* was lower in hierarchy and *krstjans*, as ordinary monks, had easiest access to it, but the circumstances under which one could reach such a rank are unknown to us. Although members of the Bosnian Church did not use names of the order they belonged to, and called themselves simply *krstjans,* in their hierarchy they kept the title of honour of the lowest dignitary in the structure that was in place before they departed from orthodoxy. One could reasonably assert that a *starac* represented the old Christian legacy in the Bosnian Church that may be related to the monks of St. Basil's order.

Except for degree of honour that was consistently underlined in historical sources, *starci* were distinguished from *krstjans*, who were ordinary monks, on the basis of the honour and service they performed, given that the entry into Church hierarchy meant that they assumed administrative tasks and duties. However, it is hard to claim any details relating this with any greater reliability.

Entry into the Church hierarchy gave an opportunity to individuals to be promoted, both in service and in honour, the consequence being the acquisition of the higher rank of *gost.* One may assume that the merits and individual skills acquired and demonstrated in the performance of previous services were the basis for further promotion, yet circumstances of that promotion have remained unknown. Name of the rank and honour has no analogy with either orthodox or with dualist churches of both East and West, so it would not be justified to identify them with some of their dignitaries. Since original material does not provide for any data on the basis of which one could assert with certainty what made the role of *gost,* one can only assume that they - as higher members of hierarchy - performed more complex and more responsible duties of administrative nature, yet we must note here that the scope of their services could not be precisely determined. A somewhat higher degree of agreement was reached by historians in relation to their service as autonomous heads of monasteries, yet we must caution here that it was not their exclusive right. In an attempt to make the Bosnian Church structure identical to that of dualist churches of Cathars in the South of France, some historians claimed that *krstjans* had the rank of "veliki gost" (major guest), which, in terms of dignity and position corresponded to the Cathar rank of *grand son (filus maior).* Despite the fact that there is one mention of "the major guest Radoslav", this opinion has no verification in either domestic or foreign sources. Given their rank, we may assume that it was from among them that *djed*'s deputy was selected, assuming that details require further research and clarification, because the Bosnian Church had several dignitaries of that rank of honour. This implies that *djed'*s position was not the one gained through direct succession, but through election, or some other way of his appointment amongst the leaders "in heresi et in infidelitate ipsorum Bosiniensium".

Apart from the fact that members of the Church hierarchy were consistently mentioned by their honour and dignity, they were also

referred to with special title used by their contemporaries to express their distinction in terms of their position and service of "administratores" for their followers. Bosnian contemporaries used to call the members of their hierarchy either as *strojniks* or *poglaviti krstjans;* in Dubrovnik, they used the term *domini maiores christianorum.* Since *strojniks* had two different kinds of members, and whenever they were mentioned individually, a consistent distinction was made bwtween the lower-ranked *starci* and the higher-ranked *gosti,* by adding to their personal names name of the rank and honour they held. It is also striking that the hierarchy of clergy had supremacy over that of the secular world so that, when appearing and being mentioned together, the former were mentioned first. There are no data that would allow us to establish the specificities within the rank of *strojniks,* since their differences in position and service were reduced to a strict respect for their rank and honour. Based on today's historiography, one can only speak about respect they had enjoyed among their contemporaries. Such a conclusion is based on the fact that principle of honour was not breached in everyday relations and that there were no cases indicating that either their Bosnian or Dubrovnik contemporaries had acted differently. Since *strojniks* appeared as "administratores", there were attempts to show that Bosnian Church had a permanent body made of twelve *strojniks* or *major krstjans* - "duodecim domini maiores chirstianorum" - but such an assertion does not have any basis in available sources. Generally speaking, number of Church representatives in the jury that acted in criminal cases was determined on each individual case, depending on the gravity of guilt, and it corresponded to the number of noblemen in that judicial body.

Head of the Bosnian Church was *djed (died supremus patarenorum Bossine),* i.e. "episkup" (episcope). His very title reflected the Bogomil legacy, given a single mention of "dedeca sredečskog" in all the material found as of today. On the other hand, the title "episkup of the Bosnian Church" refers strongly to the shared past that the Bosnian Church had with Bosnian Catholic Diocese, i.e. conditions that prevailed before it grew into an independent Church organisationally. Use of both titles leads us to the conclusion that, after having abandoned their links with Rome and having adhered to dualist heresy, the *krstjans* adapted their structure to the requirements of dualisms that had influenced them from East, although - and despite this metamorphosis - the awareness had been maintained for quite long that, in rank and honour *djed* was identical to the rank and honour

held in those times in Bosnia by bishop, as the head of Bosnian Diocese, whose position he then simply took in the new Church organisation. No description of election ritual of Bosnian Church's supreme leader could be found. Djed served for life, which is, in a way, confirmed by documents mentioning *djeds* Radomir (1404), Mirohna (1426/27), Miloje (1446) and Ratko, known by name in the whole of the 15th century. Becoming the head of their Church, in his everyday practice and as the supreme leader, *djed* served as teacher, enforcer and dispute settler and his spiritual service was clearly defined.

In the eve of political independence of medieval Bosnian state, *krstjans* were still very entrepreneurial, renowned and influential in public and political life and their presence was desirable and even sought after on various occasions. This is understandable, particularly in view of the fact that their hierarchy in the first half of the 15th century was still very authoritarian and independent compared with the nobility gathered around the ruler. Despite such a high position in the state and society, no member of the Bosnian Church was ever mentioned as holding some office, be it in the palace, administration or the court, as it was the case with the members of the Catholic Church, e.g. in Hungary. One of the reasons for such the situation is to be sought in the social, political, church, economic and other conditions through which Bosnian state and society had to go. With the secession of the land held by rusaške nobility broke the internal unity of the country and the newly established relations were detrimental for the overall situation in Bosnia. In those circumstances, regaining the authority to weakened royal rule could not be achieved by relying on internal forces, and the kind had to seek help in the neighbouring royal courts which brought him into closer contact with Hungary and Catholic Church- It is by no means accidental that Bosnian noblemen saw serious threats in these king's attempts to get support in the neighbourhood for their aspiration to be as mush independent as possible in their land. The followers of the Bosnian Church did not want their ruler to get closer to the Catholic Church, since the consequence of such a move would be the appearance of Catholic monks in their King's vicinity and it was stated clearly by the representatives of Dubrovnik in their letter to King Tvrtko II which mentions the monks of "the Roman faith" and the monks "of the Bosnian faith" in whose presence the king was supposed to write to them his answer to their queries. To this "alliance" the noblemen invested

their loyalty to the *krstjans,* who, in return, supported them in their lands, and on whom they could rely in various situations. The Bosnian Church invested into it the moral authority by which it accepted to defend their class rights, which were in the process of building, as well as literacy that was in greater and greater demand for the purposes of business deals with Dubrovnik, and for various missions they undertook in other parts of the world. Reality was, however, often quite different than what had be expected by all those involved, as it is shown by the example of *gost* Radin Butković's career.

Once the Bosnian Church decided to stand by the noblemen in the relations between the King and them, it was clear that its force and position in the state and society would depend on the weakness of central authority. As early as in the beginning of the 15th century, *djed* defended a persecuted nobleman, signalling thus that it would gradually defer from the ruler. With the secession of the land owned by Rusaška noblemen, this gap got even deeper, but the members of the Bosnian Church continued to enjoy reputation and influence in public and political life of the country, so their help was counted with not only by Bosnians, but also by the neighbouring Dubrovnik, who sough their advocacy, mediation and presence *(prexencia dey patareni),* as well as the promise *(promissio, proferta dey patarini)*. With the creation of the lands ruled by regional rulers, necessary preconditions were met for building of stronger links between the Bosnian Church and nobility, the consequence of which was soon the entry of *krstjans* and the members of church hierarchy into the service of individual noblemen. In these new conditions, members of the Bosnian Church were quite well-positioned and, from 1420ies, they often appeared in different roles serving their new masters.

Members of the Bosnian Church are most often referred to as members of diplomatic envoys sent by the noblemen, most frequently to Dubrovnik. Although it is hard to determine their individual share, they do act as men of great reputation and moral authority. Besides various tasks in diplomatic missions, they are often mentioned as witnesses, guarantors, mediators and escorts. Performance of different tasks led them to direct contact with the Catholic citizens of Dubrovnik, with whom they had built a relationship full of mutual respect and confidence. The shadow is cast on their good relations only by some accusations and allegations made by Dubrovnik during the wars with Bosnia and its people. However, in these

circumstances, accusations of heresy were targeted at ordinary people, with whom they way in open conflict, rather than to the followers of the Bosnian Church, with which they did not have any problems. In relation to this, we need to point out that *krstjans* played their new role very well and carried out the tasks they were assigned to successfully, not only for their Bosnian masters, but also for their neighbours in Dubrovnik. This dual role of theirs became for individuals a profitable source of great wealth. Besides the above-mentioned forms of activity, those who belonged to the hierarchy of the Bosnian Church, with *djed* as their head, played a particularly important role to adjudicate, as the members of a body of judges, the guilt in disputes between two parties, in particularly those between rulers and nobility. The Bosnian Church and its supreme leader, just like the Catholic Church and its leaders, offered special protection for individual Bosnian noblemen, who followed its religious teaching and guarantied to them safety and security of their property, individual freedom and their class rights, as it is seen in the power, renown and influence the Bosnian Church had in the country in the course of the 15th century.

SPISAK KORIŠTENIH I CITIRANIH IZVORA I LITERATURE

KRATICE

ANU BiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (Sarajevo)
Archiv slPh	Archiv für slavische Philologie (Berlin)
Arkiv	Arkiv za povjestnicu jugoslavensku (Zagreb)
БАН	Българска академия на науките (София)
HAZU (JAZU)	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (Zagreb)
МАНУ	Македонска Академија на науките и уметностите (Скопје)
МС	Матица српска (Нови Сад)
НБС	Народна библиотека Србије (Београд)
ND BiH	Naučno društvo Bosne i Hercegovine (Sarajevo)
СКА – САН/ САНУ	Српска краљевска академија – Српска академија наука / Српска академија наука и уметности – (Београд)
СНД	Скопско научно друштво (Скопље)
СУД	Српско учено друштво (Београд)

IZVORI

NEOBJAVLJENI

Državni arhiv u Dubrovniku

Cons. Rog.	*Acta Consilii Rogatorum,* vol. III-XIX.
Lett. di Lev.	*Lettere e commissioni di Levante,* vol. VIII-XVI.
Ref.	*Reformationes,* vpl. XXXII.

OBJAVLJENI

Aličić, *Poimenični popis*	**A. S. Aličić,** *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina,* Monumenta Turcica historiam Slavorum meridionalium illustrantia, VI, Serija II, Defteri, knj. 3, Sarajevo 1985.
Aličić, *Sumarni popis*	**A. S. Aličić,** *Sumarni popis Bosanskog sandžaka od 26. januara 1468. do 12. maja 1469. godine* (rukopis).
Amati, *Processus*	**G. Amati,** *Processus contra Valdenses in Lombardia Superiori, anno 1387,* Archivio storico italiano, Serie III, Firenze 1865, vol. I, pars 2, str. 3-61.

Ančić, *Pet dokumenata* — **M. Ančić,** *Pet dokumenata za povijest istočnojadranskog zaleđa na početku XV stoljeća,* Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 29(1989) str. 159-168.

Anđelić, *Revizija* — **P. Anđelić,** *Revizija čitanja Kulinove ploče,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija (Arheologija) XV-XVI (1960-1961), Sarajevo 1961, str. 287-308.

Anđelić, *Originalni dijelovi* — **P. Anđelić,** *Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomaka Marnavića,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija (Arheologija) XXVI (1971), Sarajevo 1971, str. 347-360.

Anđelić, *Bosanska kraljica* — **P. Anđelić,** *Bosanska kraljica Doroteja Gorjanska,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija (Arheologija) XXVII/XXVIII (1972-1973), Sarajevo 1973, 377-395.

Assemani, *Kalendaria V* — **J. S. Assemani,** *Kalendaria ecclesiae universae,* t. V. *Kalendaria ecclesiae slavicae, sivae graeco-moschae,* Romae 1755.

Bazilije, *Regulae* — **Bazilije Veliki,** *Regulae fusius tractatae per interrogationes et responsiones traditae,* Patrologiae cursus completus, Series Graeca, tomus XXXI, Parisiis 1885, 889-1052.

Beckmann, *Deutsche Reichstagsakten* — **G. Beckmann,** *Deutsche Reichstagsakten König Albrecht II,* Erste Abteilung, Erste Hälfte, Deutsche Reichstagsakten, XIII Band, Erste Hälfte, Gotha 1908.

Benić, *Ljetopis* — **B. Benić,** *Ljetopis sutješkog samostana,* Sarajevo 1979.

Borak, *Redovnička pravila* — **H. Borak,** *Redovnička pravila,* Zagreb 1985.

Bullarium Franciscanum	*Bullarium Fransciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco institutis concessa ab illorum exordio ad nostra usque tempora concessa,* I-VI, Romae 1759-1904.
Bullarium Franciscanum NS	*Bullarium Franciscanum continens constitutiones epistolas diplomata romanorum pontificum,* Nova series, I-III, Ad Claras Aquas (Quaracchi) Prope Florentiam 1929-1959.
Chalcocondyles, *Historiarum libri*	**L. Chalcocondyles,** *Historiarum libri decem,* ed. I. Bekker), Corpus scriptorum historiae Byzantinae, vol. XXXI, Bonnae 1843.
Čremošnik, *Ostaci*	**G. Čremošnik,** *Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije,* Radovi ND BiH, knj. III, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 2, Sarajevo 1955, str. 5-56.
Даничић, *Никољско јеванђеље*	**Ђ. Даничић,** *Никољско јеванђеље,* У Биограду 1864.
Daničić, *Hvalov rukopis*	**Đ. Daničić,** *Hvalov rukopis,* Starine III, Zagreb 1871, str. 3-146.
Daničić, *Apokalipsa*	**Đ. Daničić,** *Apokalipsa iz Hvalova rukopisa,* Starine IV, Zagreb 1872, str. 86-109.
Динић, *Одлуке већа*	**M. J. Динић,** *Одлуке већа Дубровачке Републике,* књ. II, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III Одељење, књ. XXI, Београд 1964.
Динић, *Неколико споменика*	**M. J. Динић,** *Неколико ћириличких споменика из Дубровника,* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXIX, Београд 1927, св. 1-2, str. 94-110.

Динић, *Из Дубровачког архива*

М. Ј. Динић, *Из Дубровачког архива,* књ. III, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III Одељење, књ. XXII, Београд 1967.

Długosz, *Historia polonica*

J. Długosz, *Historia polonica libri XII,* u: Opera omnia, XII-XIV, Cracoviae 1876-1878.

Döllinger, *Beiträge*

I. Döllinger, *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters,* II *(Dokumente vornehmlich zur Geschichte der Valdesier und Katharer),* München 1890.

Draganović, *Izvješće*

K. Draganović, *Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624.,* Starine XXXIX, Zagreb 1938, str. 1-48.

Драгојловић-Антић, *Богомилството*

Д. Драгојловић – В. Антић, *Богомилството во средновековната изворна граѓа,* МАНУ, Скопје 1978.

Farlati, *Illyricum sacrum*

D. Farlati, *Illyricum sacrum,* IV. *(Ecclesiae suffraganeae metropolis spalatesis),* Venetiis 1769.

Fejér, *Codex diplomaticus*

G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis,* II-XI (39 svezaka), Budae 1829-1844.

Фејић, *Документи*

Н. Фејић, *Документи о продаји и ослобађању робља из Босне и Дубровника у Каталонији,* Мешовита грађа (Miscellanea), књ. 10, Београд 1982, стр. 7-32.

Fermendžin, *Acta Bulgariae*

E. Fermendžin, *Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799.* Monumenta Slavorum meridionalium, XVIII, Zagrabiae 1887.

Fermendžin, *Chronicon*

E. Fermendžin, *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici,* Starine XXII, Zagreb 1890, str. 1-67.

Fermendžin, *Acta Bosnae* — **E. Fermendžin,** *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1725,* Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, XXIII, Zagreb 1892.

Fraknói, *Bullae Bonifacii IX.* — **W. Fraknói,** *Bullae Bonifacii IX. P. M.,* t. II, Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia, I/4, Budapestini 1889.

Fraknói, *Mathiae Corvini epistolae* — **W. Fraknói,** *Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad romanos pontifices datae et ab eis acceptae,* Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia, I/6, Budapestini 1891.

Гаковић, *Тестаменат* — **П. Гаковић,** *Тестаменат госта Радина,* Развитак, Бања Лука, 7(1940) 11, str. 329-333.

Greiderer, *Germania Franciscana* — **V. Greiderer,** *Germania Franciscana, seu chronicon geographo-historicum ordinis S. P. Francisci in Germania,* tomus I, Oeniponte 1777.

Gundulić, *Croniche ulteriori* — **I. Gundulić,** *Croniche ulteriori di Ragusa,* Monumenta spectantia Slavorum meridionalium, XXV, Scriptores, vol. II, Zagrabiae 1893, 317-394.

Hadžibegić, *Oblast Brankovića* — **H. Hadžibegić,** *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455,* Monumenta Turcica historiam Slavorum meridionalium illustrantia, III, Ser. 2, Defteri, knj. 1-2, Sarajevo 1972.

Hanel, *Statuta* — **J. J. Hanel,** *Statuta et leges civitatis Spalati,* Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, II/1, Zagrabiae 1878.

Harduin, *Acta conciliorum* — **J. Harduin,** *Acta conciliorum et epistolae ac costitutiones summorum pontificum,* IX *(ab anno 1438 ad annum 1549),* Parisiis 1714.

Иванов, *Богомилски книги* — **Й. Иванов,** *Богомилски книги и легенди,* Българска академия на науките. София 1925.

Jagić, *Analecta* — **V. Jagić,** *Analacta Romana,* Archiv fur slavische Philologie XXV, Berlin 1903, str. 1-47.

Jagić, *Ein neu entdeckter Beitrag* — **V. Jagić (V. J),** *Ein neu entdeckter urkundlicher Beitrag zur Erklärung des Bosnischen Patarenentums,* Archiv für slavische Philologie XXXI-II, Berlin 1912, str. 585-587.

Jelčić-Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* — **J. Jelčić – L. Thallóczy,** *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae,* Budapest 1887.

Jelenić, *Necrologium* — **J. Jelenić,** *Necrologium Bosnae Argentinae. (Prema kodeksu franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci.),* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 28(1916) 3/4, str. 337-357.

Jelenić, *Dva ljetopisa* — **J. Jelenić,** *Dva ljetopisa Bosne Srebrene,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 30(1918) 1/4, str. 115-127.

Jorga, *Notes II* — **N. Jorga,** *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle,* II, Paris 1899.

Kamber, *Kardinal Torquemada* — **D. Kamber,** *Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila (1461),* Croatia sacra, Zagreb, 2(1932) 3, str. 27-93.

Katona, *Historia critica* — **S. Katona,** *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae ex fide domesticorum et exterorum concinnata,* IV-XIV Pestini (i Posonii et Cassoviae, Budae, Colotzae) 1780-1792.

Klaić, *Izvori* — **N. Klaić,** *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine,* Zagreb 1972.

Kukuljević, *Codex diplomaticus II* — **I. Kukuljević Sakcinski,** *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (Diplomatički sbornik Kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom),* II, Monumenta historiam Slavorum meridionalium, III, Zagreb 1875.

Kuripešić, *Itinerarium*	**B. Kuripešić,** *Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530,* Innsbruck 1910.
Kuripešić, *Putopis*	**B. Kuripešić,** *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530,* Sarajevo 1950; Beograd 2001[2].
Lašvanin, *Ljetopis*	**N. Lašvanin,** *Ljetopis,* Sarajevo 1981.
Legende	*Legende i kronike,* Split 1977, 191-202.
Lucić, *Povijesna svjedočanstva*	**I. Lucić,** *Povijesna svjedočanstva o Trogiru,* I-II, Split 1979.
Lukarević, *Copioso ristretto*	**J. P. Lukarević,** *Copioso ristretto de gli annali di Rausa, libri quatro,* Venetia 1605.
Lukinović, *Povijesni spomenici*	**A. Lukinović,** *Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije,* V, Croatica Christiana – Fontes 3, Monumenta historica 1, Zagreb 1992.
Ljubić, *Listine*	**Š. Ljubić,** *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke Republike,* IV-X, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. IV-V, IX, XII, XVII, XXI, XXII, Zagreb 1874-1891.
Ljubić, *Rukoviet*	**Š. Ljubić,** *Rukoviet jugoslavenskih listina,* Starine X, Zagreb 1878, str. 1-43.
Mandić, *Documenta*	**D. Mandić,** *Documenta martyrii B. Nicolai Tavelić et sociorum eius Ord. Min.,* Romae 1958.
Mandić, *Dokumenti*	**D. Mandić,** *Srebreničko-visočka biskupija u Bosni - dokumenti,* Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Rim 1963, 483-490.
Марјановић-Душанић, *Повеља*	**С. Марјановић-Душанић,** *Повеља краља Милутина опатији св. Марије Ратачке 1306, март 15,* Стари српски архив I, Београд 2002, 13-29.

Martene-Durand, *Amplissima collectio I* — **E. Martene – U. Durand,** *Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmatorum, moralim, amplissima collectio,* I, Parisiis 1724.

Martene-Durand, *Thesaurus novus* — **E. Martene** i **U. Durand,** *Theasurus novus anecdotorum complectens Sanctorum Patrum aliorumque auctorum Ecclesiasticorum omnium fere saeculorum, a quarto ad decimum quartum opuscula,* II. i V, Lutetiae Parisiorum 1717.

Mercati, *Notizie* — **G. Mercati,** *Notizie varie sopra Niccolò Modrussiense,* Opere minori, IV, Studi e testi 79, Città del Vaticano 1937, 205-267.

Miklošič, *Monumenta Serbica* — **F. Miklosich,** *Monumenta Serbica spectantia historiam, Serbiae, Bosnae, Ragusii,* Graz 1858[2].

Monumenta conciliorum — *Monumenta conciliorum generalium seculi decimi quinti. Concilium Basileense,* Scriptorum, I-IV, Vindobonae (i Basileae) 1857-1935.

Mošin, *Ćirilski rukopisi* — **V. Mošin,** *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije,*1, Zagreb 1955.

Nedić, *Monumenta privilegiorum* — **F. F. Nedić,** *Monumenta privilegiorum, concessionum, gratiarum et favorum Provinciae Bosnae Argentinae,* Vucovarini 1886.

Новаковић, *Законски споменици* — **С. Новаковић,** *Законски споменици српских држава средњега века,* књ. V, СКА, Београд 1912.

Novaković, *Dvanaest petaka* — **S. Novaković,** *Dvanaest petaka,* Starine IV, Zagreb 1872, str. 24-28.

Орбин, *Краљевство Словена* — **М. Орбин,** *Краљевство Словена,* Београд 1968 (hrv. prijevod: *Kraljevstvo Slavena,* Zagreb 1999)

Pandžić, *Acta Franciscana* — **B. Pandžić,** *Acta Franciscana Hercegovinae,* 2. Mostar-Zagreb 2003.

Pavić, *Regule* — **A. Pavić,** *Regule sv. Benedikta,* Starine I, Zagreb 1875, str. 57-129.

Petit-Sideridès-Jugie, *Oeuvres complètes* — **L. Petit, X. A. Sideridès, M. Jugie,** *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios,* IV. *Polémique contre Pléthon – Oeuvres pastorales, ascétiques, liturgiques, poétiques – Correspondance, Chronographie,* Paris 1935.

Piccolomini, *Commentarii* — **E. S. Piccolomini,** *Commentarii Rerum memorabilium, quae temporibus suis contingerunt,* Romae 1584, Frankfurt /Main 1974.

Попруженко, *Синодик* — **М. Г. Попруженко,** *Синодик царя Борила,* Български старини VIII, София 1928, 1-96.

Pray, *Annales* — **G. Pray,** *Annales Regnum Hungariae ab anno Christi 997 ad annum 1564,* II-III, Vindobonae 1774-1776.

Пуцић, *Споменици српски* — **М. Пуцић,** *Споменици сръбски од 1395. до 1423. то єст писма писана од Републике Дубровачке Кральевима, Деспотима, Войводама и Кнезовима Сръбскием, Босанскием и Приморскием,* I-II, У Београду 1958-1862.

Quaresmio, *Elucidatio* — **F. Quaresmio,** *Historica theologica et moralis Terrae Sanctae elucidatio in qua pleraque ad veterem et praesentem ejusdem Terrae statum spectantia accurate explicantur varii errores refelluntur veritas fideliter exacteque discutitur et comprobatur. Opus non tantum ad Terram Sanctam proficiscentibus sed etiam Sacrae Scripturae studiosis et divini verbi praeconibus utilissimum,* vol. I, Venetiis 1880.

Rački, *Izvadci* — **F. Rački,** *Izvadci iz kralj. osrednjega arkiva u Napulju za jugoslovjensku poviest,* Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, VII, Zagreb 1863, str. 5-71.

Rački, *Prilozi* — **F. Rački,** *Prilozi za povjest bosanskih Patarena,* Starine I, Zagreb 1869, str. 93-140.

Rački, *Dva nova priloga* — **F. Rački,** *Dva nova priloga za poviest bosanskih Patarena,* Starine XIV, Zagreb 1882, str. 1-29.

Радојчић, *Законик* — **Н. Радојчић,** *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354,* САНУ, Београд 1960.

Радонић, *Акта и повеље* — **J. Радонић,** *Дубровачка акта и повеље,* књ. I, св. 1, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Треће Одељење, књ. II, Fontes rerum Slavorum meridionalium, Београд 1934.

Rastić, *Chronica Ragusina* — **J. Resti,** *Chronica Ragusina (ab origine urbis usque ad annum 1451),* Monumenta spectantia Slavorum meridionalium, XXV, Scriptores, vol. II, Zagrabiae 1893, str. 1-315.

Raynaldi, *Annales ecclesiastici* — **O. Raynaldus,** *Annales ecclesiastici ab anno 1198. ubi desinit Cardinalis Baronius,* I-XII, Lucae 1747-1755.

Rode, *Documenti francescani* — **B. Rode,** *Documenti francescani di Ragusa,* Miscelanea francescana di storia, di letteratura, di arti, XIV, Folignano 1912, str. 14-26, 54-66, 119-128, 170-192; vol. XV 1913, str. 49-54, 79-83, 111-114.

Ружичић, *Обред исповедања* — **Н. Ружичић,** *Обред исповедања вере и проклињања херетика,* Глас СКА XXXI, Београд 1898, str. 1-5.

Sgattoni, *La vita* — **M. Sgattoni,** *La vita di S. Giacomo della Marca (1393-1476) per fra Venanzio da Fabriano (1434-1506),* Zara 1940.

Smičiklas, *Codex diplomaticus* — **T. Smičiklas,** *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae,* II-III, Zagrabiae 1904-1905.

Соловјев, *Одабрани споменици* — **А. В. Соловјев,** *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века),* Београд 1926.

Speranskij, *Mostarskoe evangelie* — **M. N. Speranskij,** *Mostarskoe (Manoilovo) bosansko evangelie,* Varšava 1906.

Statut — *Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272,* Dubrovnik 2002.

Stipišić-Šamšalović, *Diplomatički zbornik I* — **J. Stipišić** i **M. Šamšalović,** *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije,* I, Zagreb 1967.

Stojanović, *Jedan prilog* — **Lj. Stojanović,** *Jedan prilog k poznavanju bosanskijeh bogomila,* Starine XVIII, Zagreb 1886, 230-232.

Стојановић, *"Требник"* — **Љ. Стојановић,** *"Требник" манастира св. Тројице код Плеваља. По препису Проф. А. Прљинчевића,* Споменик СКА LVI, Сремски Карловци 1922, стр. 22-30.

Стојановић, *Повеље и писма* — **Љ. Стојановић,** *Старе српске повеље и писма,* књ. I/1-2, Дубровник и суседи његови, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, књ. XIX і књ. XXIV, Београд – Ср. Карловци 1929-1934.

Стојановић, *Записи и натписи* — **Љ. Стојановић,** *Стари српски записи и натписи,* књ. I-III, САНУ, НБС, МС, Фототипско издање, Београд 1982-1984.

Strohal, *Statutum* — **I. Strohal,** *Statutum et reformationes civitatis Tragurii,* Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, X, Zagrabiae 1915.

Symenon, *Dialogus* — **Symeonis archiepiscopi Thessalonicensis,** *Dialogus in Christo adversus omnes haereses,* Patrologiae Graecae, tomus CLV, Paris 1866, 33-176.

Šabanović, *Krajište* — **H. Šabanović,** *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine,* Monumenta Turcica historiam Slavorum meridionalium illustrantia, II, Serije II, Defteri, knj. 1, Sarajevo 1964.

Šanjek, *Pavao Dalmatinac* — **F. Šanjek,** *Pavao Dalmatinac (1170/75.-1255.): Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena,* Starine, 61, Zagreb 2000, str. 21-121.

Šanjek, *Krstjani u povijesnim vrelima* — **F. Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.),* Zagreb 2003.

Šišić, *Ljetopis* — **F. Šišić,** *Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskoga,* Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva, Zagreb, 6(1904), str. 1-59.

Šišić, *Nekoliko isprava* — **F. Šišić,** *Nekoliko isprava iz početka XV st.,* Starine, 39, Zagreb 1938, str. 130-320.

Štefanić, *Glagoljski rukopisi I* — **V. Štefanić,** *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije,* I. Zagreb 1969.

Šurmin, *Hrvatski spomenici* — **Đ. Šurmin,** *Hrvatski spomenici,* I. (od godine 1100-1499), Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, Acta Croatica, VI, Zagreb 1898.

Thallóczy, *Istraživanja* — **L. Thallóczy,** *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitom obzirom na povelje körmendskog arkiva,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 18(1906) 4, str. 401-444.

Thallóczy, *Studien* — **L. Thallóczy,** *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter,* München-Leipzig 1914.

Thallóczy-Horváth, *Dubicza* — **L. Thallóczy** i **S. Horvat,** *Codex diplomaticus partium Regno Hungariae adnexarum (Comitatuum: Dubicza, Orbász et Szana),* Monumenta Hungariae historica, Diplomataria, XXXVI, Budapest 1912.

Thallóczy-Horváth, *Codex de Jaycza* — **L. Thallóczy – S. Horváth,** *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum (Banatus, castrum et oppidum Jaycza,* Monumenta Hungariae historica, Diplomataria, XL, Budapest 1915.

Theiner, *Monumenta Hungarorum* — **A. Theiner,** *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia,* I-II, Osnabrück 1968[2].

Theiner, *Monumenta Slavorum*	**A. Theiner,** *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia,* I-II, Osnabrück 1968[2].
Toma, ***Kronika***	**Toma Arhiđakon,** *Kronika,* Split 1977.
Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici*	**Ć. Truhelka,** *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 23(1911) 1/2, str. 1-162; 3, str. 303-354; 4, str. 437-484.
Vego, *Zbornik*	**M. Vego,** *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine,* I-IV, Sarajevo 1962-1970.
Vučetić, *Pisma*	**A. Vučetić,** *Pisma kalugjera srpskih manastira na Svetoj Gori knezu i vlasteli Dubrovačkoj (god. 1520 do 1792),* Starine XVII, Zagreb 1885, str. 1-48.
Wadding, *Annales Minorum*	**L. Wadding,** *Annales Minorum seu trium ordinum a. s. Francisco institutorum,* VIII-XIII, Ad Claras Aquas (Quaracchi), Prope Florentiam 1932[3].
Zbornik Hvala krstjanina	*Zbornik Hvala krstjanina. Transkripcija i komentar,* izdanje priredili N. Gošić, B. Grabar, V. Jerković, H. Kuna i A. Nazor, Sarajevo 1986.

LITERATURA

Alić, *Bosanski krstjani*

S. H. Alić, *Bosanski krstjani i pitanje njihovog porijekla i odnosa prema manihejstvu,* Богомилството на Балканот во светлината на најновите истражувања, Материјали од симпозиумот одржан во Скопје на 30. 31 мај и 1 јуни 1978 година, Скопје 1982, str. 153-193.

Ančić, *Jedan fragment*

M. Ančić, *Jedan fragment iz života Sandalja Hranića,* Prilozi, Institit za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 20(1982) 19, str, 253-260.

Ančić, *Neuspjeh*

M. Ančić, *Neuspjeh dualističke alternative o recepciji bosanske "hereze" u komunalnim društvima istočnog Jadrana,* Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 22(1987) 23, str. 7-35.

Анчић, *Просопрафске цртице*

М. Анчић, *Просопрафске цртице о Хрватинићима и Косачама,* Историјски часопис, књ. XXXIII, Београд 1987, str. 37-56.

Ančić, *Pobožnost*

M. Ančić, *Pobožnost franjevaca Bosanske vikarije u drugoj polovici XIV. stoljeća,* Znanstveni skup Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991, zbornik radova, Samobor 1994, str. 109-124.

Ančić, *Bilinopoljska abjuracija*

M. Ančić, *Bilinopoljska abjuracija u suvremenom europskom kontekstu,* Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2003, 32, str. 17-38.

Anđelić, *Kultna mjesta* — **P. Anđelić,** *Srednjevjekovna kultna mjesta u okolini Konjica,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija (Arheologija) XII, Sarajevo 1957, str. 185-199.

Anđelić, *Turski put* — **P. Anđelić,** *Turski put od Ivan-planine do Porima,* Naše starine IV, Sarajevo 1957, 169-178.

Anđelić, *Srednjovjekovni gradovi* — **P. Anđelić,** *Srednjovjekovni gradovi u Neretvi,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija (Arheologija) XIII, Sarajevo 1958, str. 179-231.

Anđelić, *Historijski spomenici* — **P. Anđelić,** *Historijski spomenici Konjica i okoline,* 1, Konjic 1975.

Anđelić, *Postojbina* — **P. Anđelić,** *Postojbina i rod Divoša Tihoradića,* Slovo 25/26, Zagreb 1976, str. 231-239.

Anđelić, *O usorskim vojvodama* — **P. Anđelić,** *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku,* Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 13(1977) 13, str. 17-45.

Anđelić, *Studije* — **P. Anđelić,** *Studije o teritorijalnopolitičkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne,* Sarajevo 1982.

Анђелић, *Месновићи* — **П. Анђелић,** *Месновићи, Масновићи, Бубањићи хумска и босанска властела,* Херцеговина 2, Мостар 1982, 79-89.

Anđelić, *Visoko* — **P. Anđelić,** *Srednji vijek – doba stare bosanske države,* u: Visoko i okolina kroz historiju, 1, Visoko 1984, 101-309.

Анђелић, *Barones regni* — **П. Анђелић,** *Barones regni и државно вијеће средњовјековне Босне,* Прилози, Институт за историју у Сарајеву, Сарајево, 11/12(1975-1976) 11/12, str. 29-48.

Angelov, *Mouvement bogomile* — **D. Angelov,** *Le mouvement bogomile dans les pays slaves balkaniques et dans byzance,* L' Oriente Cristiano nella storia della civiltà, Accademia nazionale dei Lincei, Atti dei Convegni CCCLXI, Quaderno 62, Roma 1964, str. 607-616.

Ангелов, *Богомилството* — **Д. Ангелов,** *Богомилството в България,* София 1969.

Antoljak, *"Heretici"* — **S. Antoljak,** *"Heretici" u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolici. (Prilog proučavanju povijesti patarenstva u Dalmaciji),* Radovi Centra JAZU u Zadru XXI, Zadar 1974, str. 7-27.

Аньичков, *Манихеји* — **Е. Аньичков,** *Манихеји и Богомили. Поводом књигње Ј. Иванова Богомил. книги и легенди, Софи 1925,* Гласник СНД V, Скопље 1929, str. 137-156.

Атанасовски, *Пад Херцеговине* — **В. Атанасовски,** *Пад Херцеговине,* Београд 1979.

Babić, *Diplomatska služba* — **A. Babić,** *Diplomatska služba u srednjevjekovnoj Bosni,* Radovi ND BiH, knj. XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5, Sarajevo 1960, str. 12-70.

Babić, *Bosanski heretici* — **A. Babić,** *Bosanski heretici,* Sarajevo 1963.

Babić, *Iz istorije* — **A. Babić,** *Iz istorije srednjovjekovne Bosne,* Sarajevo 1972.

Babić, *Crkvene prilike* — **P. Babić,** *Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Bosni,* Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije (1089-1989), Studia vrhbosnensia – 4, Sarajevo 1991, str. 93-117.

Бајић, *Отигошће* — **Ј. Бајић,** *Отигошће код Бугојна завичај госта Радина,* Обележја, Приштина, 18(1988) 2, str. 143-155.

Barada, *Šidakov problem* — **M. Barada,** *Šidakov problem "bosanske crkve",* Nastavni vjesnik, Zagreb, 49(1940-41) 6, str. 398-411.

Barada, *Osvrt* — **M. Barada,** *Osvrt na odgovor J. Šidaka,* Nastavni vjesnik, Zagreb, 50(1941-42) 2, str. 17-20.

Basler, *Porijeklo* — **Đ. Basler,** *Porijeklo naziva "pataren". Prilog istraživanju naziva za heretike u srednjem vijeku,* Pregled, Sarajevo, 64(1974) 11, str. 1203-1206.

Basler, *Visočka biskupija* — **Đ. Basler (J. Kujundžić),** *Visočka biskupija. Prilog crkvenoj povijesti Bosne i Hercegovine u XV stoljeću,* Dobri Pastir, Sarajevo, 25(1975) 1/4, str. 133-140.

Basler, *Visoko učilište* — **Đ. Basler,** *Visoko učilište crkve u mjestu Bosna,* Pregled, Sarajevo, 64(1974) 11, str. 473-486.

Basler, *Katolička crkva* — **Đ. Basler,** *Katolička crkva u Bosni pod konac srednjeg vijeka,* Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine održan 24. i 25. listopada 1978. u Sarajevu, Sarajevo 1979, str. 26-29.

Bejtić, *Povijest Foče* — **A. Bejtić,** *Povijest i umjetnost Foče na Drini,* Naše starine III, Sarajevo 1956, str. 23-74; Naše starine IV, Sarajevo 1957, str. 33-62.

Бек, *Византијски миленијум* — **Х. Г. Бек,** *Византијски миленијум,* Београд –Бања Лука 1998.

Benković, *Socijalna i politička uloga* — **Ž. Benković,** *Socijalna i politička uloga i značenje crkve bosanske,* Godišnjak Pravnog fakulteta u Banjaluci, Banjaluka 1981, str. 307-333.

Bešlagić, *Mastan Bubanjić* — **Š. Bešlagić,** *Mastan Bubanjić,* Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine VII, Sarajevo 1955, 67-80.

Bešlagić, *Kupres* — **Š. Bešlagić,** *Kupres. Srednjevjekovni nadgrobni spomenici,* Sarajevo 1954.

Bešlagić, *Stećci u dolini Neretve* — **Š. Bešlagić,** *Stećci u dolini Neretve (s područja Jablaničkog jezera),* Naše starine II, Sarajevo 1954, str. 181-212.

Бешлагић, *Бољуни*	**Ш. Бешлагић,** *Бољуни. Средњовјековни надгробни споменици,* Старинар, Нова серија XII, Београд 1961, str. 175-205.
Bešlagić, *Novopronađeni natpisi*	**Š. Bešlagić,** *Novopronađeni natpisi na stećcima,* Naše starine IX, Sarajevo 1964, str. 133-144.
Bešlagić, *Stećci u Bitunjoj*	**Š. Bešlagić,** *Stećci u Bitunjoj,* Naše starine IX, Sarajevo 1964, str, 79-101.
Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*	**Š. Bešlagić,** *Stećci centralne Bosne,* Sarajevo 1967.
Bešlagić, *Stećci okoline Kladnja*	**Š. Bešlagić,** *Stećci okoline Kladnja,* Naše starine XII, Sarajevo 1969, str. 155-176.
Bešlagić, *Stećci*	**Š. Bešlagić,** *Stećci. Kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971.
Bešlagić, *Stećci i bogumili*	**Š. Bešlagić,** *Stećci i bogumili,* Odjek, Sarajevo, 24(1971) 19, str. 8.
Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*	**Š. Bešlagić,** *Stećci i njihova umjetnost,* Sarajevo 1971.
Бешлагић, *Стећци у Пиви*	**Ш. Бешлагић,** *Стећци у Пиви,* Старине Црне Горе, Цетиње, 5(1975) str. 81-119.
Bešlagić, *Stećci – kultura*	**Š. Bešlagić,** *Stećci – kultura i umjetnost,* Sarajevo 1982.
Bešlagić, *O umjetnosti stećaka*	**Š. Bešlagić,** *O umjetnosti stećaka,* Treći program Radio Sarajeva, 12(1983) 40, str. 319-348.
Bešlagić, *Leksikon*	**Bešlagić,** *Leksikon stećaka,* Sarajevo 2004.
Благојевић, *Државност*	**М. Благојевић,** *Државност Земље Павловића,* Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине. Зборник радова са научног скупа, Рогатица, 27-29. јуна 2002, Академија наука и умјетности Републике Српске и Универзитет Српско Сарајево, Научни скупови, књ. V, Одјељење друштвених наука, књ. 7, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, str. 113-144.

Bobaš, *Stećak* — **M. Bobaš,** *Stećak Mihovila Grahovčića,* Jukić, XV, Sarajevo 1855, str. 103-109.

Богдановић, *Историја* — **Д. Богдановић,** *Историја старе српске књижевности,* Београд 1991[2].

Богићевић, *Властеоска породица* — **В. Бигићевић,** *Властеоска породица Милорадовића-Храбрених у Херцеговини (Поводом студије дра Алојза Бенца – Радимља),* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija VII, Sarajevo 1952, 139-160.

Borst, *Katharer* — **A. Borst,** *Die Katharer. Mit einem Nachwort von Alexander Patschovsky,* Freiburg – Basel – Wien 2000.

Божић, *Дубровник* — **И. Божић,** *Дубровник и Турска у XIV и XV веку,* СКА, Посебна издања, књига CC, Историјски институт, књига 3, Београд 1952.

Божић, *Доба Балшића* — **И. Божић,** *Доба Балшића,* Историја Црне Горе, књ. II, Од краја XII до краја XV вијека, том II, Црна Гора у доба обласних господара, Титоград 1970, str. 49-135.

Božitković, *Kritički ispit* — **J. Božitković,** *Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala (1339-1735),* Beograd 1935.

Brković, *Diplomatičko-paleografska analiza* — **M. Brković,** *Diplomatičko-paleografska analiza bilinopoljske isprave iz 1203. godine,* Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2003, 32, str. 49-74.

Brandt, *Susret* — **M. Brandt,** *Susret viklifizma s bogomilstvom u Srijemu,* Starohrvatska prosvjeta, serija III, sv. 5, Zagreb 1956, str. 33-64.

Будимир, *Триклети бабуни* — **М. Будимир,** *Триклети бабуни и бабице патаренске,* Годишњак Историсјког друштва Босне и Херцеговине X, Сарајево 1959, str. 73-86.

Будимир, *Са балканских источника* — **М. Будимир,** *Са балканских источника,* Београд 1969.

Casagrande, *Giacomo della Marca* — **C. Casagrande,** *Giacomo della Marca,* Dizionario biografico degli Italiani, 54, Roma 2000, str. 214-223.

Caselli, *Studi* — **G. Caselli,** *Studi su S. Giacomo della Marca, publicati in occasione del II centuario della sua canonizzazione,* I-II, Ascoli Piceno 1926.

Чремошник, *Око богумилства* — **Г. Чремошник,** *Око богумилства у средњевековној Босни,* Просвета, Sarajevo 21(1937) 1, str. 10-16.

Čremošnik, *Podloga* — **G. Čremošnik,** *Podloga trditev o slovanskem poreklu cesarja Justinijana,* Zgodovinski časopis (Kosov zbornik) VI-VII (1952-1953), Ljubljana 1953, str. 110-115.

Čremošnik, *Zadnja raziskovanja* — **G. Čremošnik,** *Zadnja raziskovanja o balkanskih bogomilih (1952),* Zgodovinski časopis XVIII, Ljubljana 1964, str. 229-236.

Čučković, *Parnica* — **V. Čučković,** *Parnica sa Radojem Vinarićem podanikom hercega Stjepana vođena pred dubrovačkim sudom,* Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu XVI-XVII, Sarajevo 1968-1969, 393-409.

Čučković, *Uloga* — **V. Čučković,** *Uloga i značaj porote u dubrovačkoj praksi XIV i XV veka,* Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu XVIII, Sarajevo 1970, str. 331-354.

Ћирковић, *"Верна служба"* — **С. М. Ћирковић,** *"Верна служба" и "вјера господска",* Зборник Филозофског факултета у Београду, Београд, 6(1962) 2, str. 95-112.

Ćirković, *Bosnische Kirche* — **S. M. Ćirković,** *Die bosnische Kirche,* L' Oriente Cristiano nella storia della civiltà, Accademia nazionale dei Lincei, Atti dei Convegni CCCLXI, Quaderno 62, Roma 1964, str. 547-575.

Ћирковић, *Историја Босне* — **С. Ћирковић,** *Историја средњовековне босанске државе,* Београд 1964.

Ћирковић, *Херцег Стефан* — **С. М. Ћирковић,** *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба,* Посебна издања САНУ, књ. CCCLXXVI, Одељење друштвених наука, књ. 48, Београд 1964.

Ćirković, *Kraj veka* — **S. M. Ćirković,** *Kraj veka - kraj sveta. Strepnje i iščekivanja kod Srba u vezi sa 7000. godinom,* Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd 1996, 1/2, str. 11-24.

Ћирковић, *Коментари* — **С. Ћирковић,** *Коментари и извори Мавра Орбина,* u: **М. Орбин,** *Краљевство Словена,* Београд 1968, 291-428.

Ћирковић, *Почтени витез* — **С. Ћирковић,** *Почтени витез Прибислав Вукотић,* Зборник Филозофског факултета у Београду X/1, Београд 1968, str. 259-276.

Ћирковић, *Русашка господа* — **С. М. Ћирковић,** *Русашка господа,* Историјски часопис XXI, Београд 1974, str. 5-17.

Ћирковић, *Владавина Стефана Уроша III* — **С. Ћирковић,** *Владавина Стефана Уроша III Дечанског,* Историја српског народа, књ. I, Београд 1981, 496-510.

Ћирковић, *Владавина Дечанског* — **С. Ћирковић,** *Владавина Стефана Уроша III Дечанског,* Историја српског народа, 1, Од најстаријих времена до маричке битке (1371), Београд 1982, 496-510.

Ћирковић, *Глосе* — **С. М. Ћирковић,** *Глосе Срећковићевог јеванђеља и учење босанске цркве,* Богомилството во светлината на најновите истражувања, Материјали од симпозиумот одржан во Скопје на 30. 31 мај и 1 јуни 1978 година, Скопје 1982, str. 207-222.

Ћирковић, *Осамостаљивање* — **С. Ћирковић,** *Осамостаљивање и успон дукљанске државе,* Историја српског народа, 1, Од најстаријих времена до маричке битке (1371), Београд 1982, 180-196.

Ćirković, *Bosanska crkva*

S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi,* Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, ANU BiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17, Sarajevo 1987, str. 191-254.

Ćirković, *Dvor*

S. Ćirković, *Dvor i kultura u srednjovekovnoj bosanskoj državi,* Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Međunarodni simpozijum Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi Sarajevo, 6-7. oktobra 1988, Sarajevo 1989, str. 61-69.

Ћирковић, *Босна*

С. Ћирковић, *Босна и Византија,* Осамсто година повеље босанског бана Кулина 1189-1989, АНУБиХ, Посебна издања, књ. , Одјељење друштвених наука, књ. 23, Сарајево 1989, 23-35.

Ћирковић, *Дуалистичка хетеродоксија*

С. Ћирковић, *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: Босанска црква,* ЦАНУ, Гласник Одељења друштвених наука, 9, Подгорица 1995, str. 7-34.

Ћирковић, *Работници*

С. М. Ћирковић, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана,* Београд 1997.

Ћирковић, *Замирање рударства*

С. Ћирковић, *Замирање средњовековног рударства,* Старо српско рударство, Београд 2002, 184-204.

Ћирковић, *Павловића земља*

С. Ћирковић, *Павловића земља (Contrata dei Paulovich),* Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине. Зборник радова са научног скупа, Рогатица, 27-29. јуна 2002, Академија наука и умјетности Републике Српске и Универзитет Српско Сарајево, Научни скупови, књ. V, Одјељење друштвених наука, књ. 7, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, str. 37-45.

Ћоровић, *Краљ Твртко I* — **В. Ћоровић,** *Краљ Твртко I Котроманић,* СКА, Посебна издања, књ. LVI, Друштвени и историјски списи, књ. 22, Београд-Земун 1925.

Ћоровић, *Продаја Конавља* — **В. Ћоровић,** *Како је војвода Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавље (1423-1427.),* Годишњица Николе Чупића, Београд 1927, 73-109.

Ћоровић, *Из прошлости* — **В. Ћоровић,** *Из прошлости Босне и Херцеговине,* Годишњица Николе Чупића XL-VIII, Београд 1939, str. 133-145.

Ћоровић, *Хисторија Босне* — **В. Ћоровић,** *Хисторија Босне,* књ. I, СКА, Посебна издања, књ. CXXIX, Друштвени и историјски списи, књ. 53, Београд 1940.

Ћошковић, *Дубица* — **П. Ћошковић,** *Дубица у босанско-угарским односима 1398. - 1402. године,* Историјски зборник, Бањалука, 2(1981) 2, str. 43-53.

Ћошковић, *О гостима* — **П. Ћошковић,** *О гостима "Цркве босанске,* Историјски зборник, Бањалука, 4(1983) 4, str. 7-40.

Ćošković, *O dolasku* — **P. Ćošković,** *O dolasku Stjepana Tomaša na vlast i njegovom međunarodnom priznanju,* Istorijski zbornik, Banjaluka, 5(1985) 5, str. 7-35.

Ćošković, *Bosanska Kraljevina* — **P. Ćošković,** *Bosanska Kraljevina u prijelomnim godinama 1443-1446.* Banjaluka 1988.

Ćošković, *Bosanski krstjani* — **P. Ćošković,** *Bosanski krstjani u očima svojih kršćanskih suvremenika,* Nastava povijesti, Zagreb 1988, 3/4, str. 183-191.

Ćošković, *Tomašev progon* — **P. Ćošković,** *Tomašev progon sljedbenika Crkve bosanske 1459.* Migracije i Bosna i Hercegovina, Materijali s naučnog skupa Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana – njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine, Sarajevo 1990, str. 43-50.

Ćošković, *Vlatko Tumurlić*	**P. Ćošković,** *Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403.-1423.),* Croatica Christiana periodica, Zagreb, 19(1995), 35, str. 1-54.
Ćošković, *Veliki knez*	**P. Ćošković,** *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić,* Croatica Christiana periodica, Zagreb, 20(1996) 37, str. 57-81.
Ćošković, *Filip Dubrovčanin*	**P. Ćošković (P.Ć.),** *Filip Dubrovčanin,* Hrvatski biografski leksikon, 4. Zagreb 1998, 218-219.
Ćošković, *Ustrojstvo*	**P. Ćošković,** *Ustrojstvo Crkve bosanske,* Zbornik radova sa znanstvenoga skupa u povodu 500. obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića, Sarajevo-Fojnica 2000, 61-83.
Ćošković, *Bosna*	**P. Ćošković,** *Bosna na prijelomu stoljeća i potvrda državnih granica 1406.,* Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, 31, Sarajevo 2002, 57-82.
Ćošković, *Bosna u planovima*	**P. Ćošković,** *Bosna u planovima pape Eugena IV. 1439,* Bilten Udruge đaka Franjevačke klasične gimnazije Visoko, Zagreb 2002, 5, str. 41-45
Ćošković, *Hrebeljanović*	**P. Ćošković,** *Hrebeljanović, Ivaniš,* Hrvatski biografski leksikon, 5, Zagreb 2002, 705-706.
Ćošković, *Hrvatinići*	**P. Ćošković,** *Hrvatinići,* Hrvatski biografski leksikon, 5, Zagreb 2002, 725-739.
Ćošković, *Četvrt stoljeća*	**P. Ćošković,** *Četvrt stoljeća historiografije o Crkvi bosanskoj,* ANU BiH, Posebna izdanja, knj. CXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 36, Naučni skup Istrorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000, Sarajevo 30. i 31. oktobra 2001, Sarajevo 2003, str. 31-54.
Ćošković, *Interpretacija*	**P. Ćošković,** *Interpretacija Kniewaldova kritičkog izdanja Bilinopoljske izjave,* Prilozi, Institut u Sarajevu, 32(2003), str. 75-117.
Ćošković, *Jakov Markijski*	**P. Ćošković,** *Jakov Markijski,* Hrvatski biografski leksikon, 6. Zagreb 2005, 265-266.
Дедијер, *Херцеговина*	**J. Дедијер,** *Херцеговина. Антропогеографске студије,* Сарајево 1991.

Динић, *О Николи* — **М. Ј. Динић,** *О Николи Алтомановићу,* СКА, Посебна издања, књ. ХС, Друштвени и историјски списи, књ. 40, Београд 1932.

Динић, *Вести* — **М. Ј. Динић,** *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни,* Југословенски историјски часопис, Љубљана-Загреб-Београд, 1(1935) св. 3/4, 352-367.

Динић, *Дубровачки трибути* — **М. Ј. Динић,** *Дубровачки трибути – Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провижиун браће Влатковића,* Глас СКА CLXVIII, Други разред, Филозофско-филошке, друштвене и историјске науке, књ. 86, Београд 1935, str. 203-257.

Динић, *Караванска трговина* — **М. Динић,** *Дубровачка средњевековна караванска трговина,* Југословенски историјски часопис, Љубљана-Загреб-Београд, 3(1937) 1/4, str. 119-146.

Динић, *Трг Дријева* — **М. Ј. Динић,** *Трг Дријева и околина у средњем веку,* Годишњица Николе Чупића XLVII, Београд 1938, str. 109-147.

Динић, *Земље* — **М. Динић,** *Земље херцега светога Саве,* Глас СКА, CLXXXII, Други разред 92, Београд 1940, str. 151-257.

Динић, *Један прилог* — **М. Динић,** *Један прилог за историју патарена у Босни,* Зборник Филозофског факултета у Београду I, Београд 1948, str. 33-43.

Dinić, *Patarenstvo* — **M. Dinić,** *Patarenstvo. "Crkva bosanska".* u: Historija naroda Jugoslavije, I, Zagreb 1953, str. 563-568.

Dinić, *Babuni* — **M. Dinić (M. J. D.),** *Babuni (bogumili) u Srbiji,* Enciklopedija Jugoslavije I, Zagreb 1955, str. 268.

Динић, *Државни сабор* — **М. Ј. Динић,** *Државни сабор средњевековне Босне,* Посебна издања САН, књ. CCXXI, Одељење друштвених наука, Нова серија, књ. 13, Београд 1955.

Динић, *За историју рударства I* — **М. Ј. Динић,** *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни,* I, Београд, САН, Посебна издања, књ. CCXL, Одељење друштвених наука, књ. 14, Београд 1955.

Динић, *Дубровчани* — **М. Динић,** *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни,* Историјски часопис, IX-X(1959), Београд 1960, 139-149.

Динић, *Властела* — **М. Динић,** *Хумско-требињска властела,* САНУ, Посебна издања, књ. CCCXCVII, Одељење друштвених наука. књ. 54, Београд 1967.

Динић, *Српске земље* — **М. Динић,** *Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије,* Београд 1978.

Dobronić, *Viteški redovi* — **L. Dobronić,** *Viteški redovi templari i ivanovci u Hrvatskoj,* Analecta Croatica Christiana, sv. 18, Zagreb 1984.

Döllinger, *Beiträge* — **I. Döllinger,** *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters,* I *(Geschichte der gnostisch-manichäischen Sekten im früheren Mittelalter),* München 1890.

Dondaine, *Nouvells sources* — **A. Dondain,** *Nouvelles sources de l' histoire doctrinale du néo-manichéisme au Moyen Age,* Revue des sciences philosophiques et theologuiques XXVIII, Paris 1939, str. 465-488.

Dondaine, *Un traite* — **A. Dondaine,** *Un traite neo-manichéen du XIIIe siècle le liber de duobus principiis, suivi d' un Fragment de ritual cattare,* Roma 1939.

Dondaine, *Aux origines* — **A. Dondain,** *Aux origines du Valdéisme une profession de foi de Valdes,* Archivum Fratrum Praedicatorum XVI, Romae 1946, str. 191-235.

Dondaine, *Hiérarchie* — **A. Dondaine,** *La hiérarchie cathare en Italie,* Archivum Fratrum Praedicatorum XIX, Roma 1949, str. 280-312; XX, Roma 1950, str. 234-324.

Dondaine, *L' origine*

A. Dondain, *L' origine de l' heresie medieval,* Rivista di storia della chiesa in Italia VI, Roma 1952, str. 47-78.

Draganović, *Bosna u očima*

K. Draganović, *Bosna u očima apostolskog vizitatora Petra Masarechija g. 1624,* Napredak, Narodni hrvatski kalendar, 27(1937), Sarajevo 1936, str. 215-225.

Draganović, *Katolička crkva*

K. Draganović, *Katolička crkva u sredovječnoj Bosni* (u: Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do 1463, knj. I, Sarajevo 1942, str. 685-766).

Draganović, *Katarina Kosača*

K. Draganović, *Katarina Kosača bosanska kraljica. Prigodom 500 - godišnjice njezine smrti (25. X. 1478.),* Sarajevo 1978.

Dragojlović, *Poreklo i geneza*

D. Dragojlović, *Poreklo i geneza babunske jeresi u Srbiji,* Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd 1968, 3/4, str. 103-111.

Dragojlović, *Marginalsne glose*

D. Dragojlović, *Marginalne glose srpskih rukopisnih krmčija o neomanihejima,* Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd 1972, 1/2, str. 5-15.

Драгојловић, *Богомилство на Балкану*

Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији. I. Богомилски родоначелници; II. Богомилство на православном Истоку,* САНУ – Балканолошки институт, Посебна издања. књ. 2 и 12, Београд 1974-1982.

Драгојловић, *Манијеска формула*

Д. Драгојловић, *Манихејска формула проклињања у словенском преводу,* Balcanica VI, Belgrade 1975, str. 51-61.

Драгојловић, *Дуалистичке јереси*

Д. Драгојловић, *Средњовековне дуалистичке јереси и аријанство,* Balcanica VII, Belgrade 1976, str. 91-102.

Драгојловић, *Кудугери*

Д. Драгојловић, *Кудугери код балканских народа,* Balcanica VIII, Belgrade 1977, str. 129-135.

Драгојловић, *Дуализам* — **Д. Драгојловић,** *Дуализам средњовековних јеретика,* Balcanica X, Belgrade 1979, str. 75-92.

Драгојловић, *Апокалипсе* — **Д. Драгојловић,** *Апокалипсе босанских крстјана и старословенско књижевно наслеђе,* Књижевна историја, Београд, 13(1981) 52, str. 603-610.

Драголовић, *Јеретичке цркве* — **Д. Драгојловић,** *Јеретичке цркве "Dalmatiae" и "Sclavoniae",* Balcanica XII, Belgrade 1981, str. 27-38.

Драгојловић, *Зборник* — **Д. Драгојловић,** *Зборник крстјанина Хвала и проблем "Цркве босанске",* Balcanica XIII-XIV, Belgrade 982-1983, str. 73-84.

Драгојловић, *Историја књижевности* — **Д. Драгојловић,** *Историја средњовековне босанске књижевности,* I-III (Drugi nastavak ima naslov: *Библијска књижевност у средњовековној Босни),* Књижевна историја, Београд, 16(1983) 61, str. 87-128; 62, str. 213-258; Београд, 16(1984) 63, str. 491-522.

Драгојловић, *Хијерархија* — **Д. Драгојловић,** *Хијерархија цркве босанске,* Balcanica X, Belgrade 1984, 55-67.

Драгојловић, *Шизматички попови* — **Д. Драгојловић,** *Шизматички попови фрањевачких Dubia и православна традиција у средњовековној Босни,* Balcanica XVI-XVII(1985-1986), Belgrade 1986, str. 43-55.

Драгојловић, *Крстјани* — **Д. Драгојловић,** *Крстјани и јеретичка Црква босанска,* Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 30, Београд 1987.

Драгојловић, *Историја* — **Д. Драгојловић,** *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави,* Нови Сад 1997.

Du Cange, *Illyicum* — **Ch. F. Du Cange,** *Illyricum vetus et novum, sive historia regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosnae, Serviae atque Bulgariae,* Posonii 1746.

Дучић, *Посланица* — **Н. Дучић,** *Посланица цариградског патријарха Генадија Сколарија (1453-1459) синајским калуђерима,* Истина, Задар, 3(1888) 5, str. 193-199; 6, str. 253-257.

Dujčev, *Bogomili* — **I. Dujčev,** *I bogomili nei paesi slavi e la loro storia,* L' Oriente Cristiano nella storia della civiltà, Accademia nazionale dei Lincei, Atti dei Convegni CCCLXI, Quaderno 62, Roma 1964, str. 619-641.

Душанић, *О старцима* — **Св. Сп. Душанић,** *О старцима у средњевековној "Босанској цркви",* Хришћанско дело, Скопје, 2(1936) 5, str. 359-366; 6, str. 439-449.

Džaja, *"Bosnische Kirche"* — **S. M. Džaja,** *Die "bosnische Kirche" und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Hezegowina in den Forschungen nach dem Zweiten Weltkrig,* Beiträge zur Kenntnis Südodeuropas und des Nahen Orients, XXVIII Band, München 1978.

Džaja, *Fineova interpretacija* — **S. M. Džaja,** *Fineova interpretacija bosanske srednjovjekovne konfesionalne povijesti,* Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine održan 24. i 25. listopada 1978. u Sarajevu, Sarajevo 1979, str. 52-59.

Džaja, *Konfessionalität* — **S. M. Džaja,** *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina – Vorempazipatorische Phase 1463-1804,* München 1984 (hrv. prijevod: *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.* Mostar 1999[2]).

Džaja, *Bosansko srednjovjekovlje* — **S. M. Džaja,** *Bosansko srednjovjekovlje kroz prizmu bosanske krune, grba i biskupije. Uspomeni na vrijednog istraživača bosanskog srednjovjekovlja Pavu Anđelića (1920-1985),* Jukić XV, Sarajevo 1985, str. 81-102.

Džaja, *Ideološki aspekti* — **S. M. Džaja,** *Ideološki i politički aspekti propasti bosanskog kraljevstva 1463. godine,* Croatica Christiana periodica, Zagreb, 10(1986) 18, str. 206-214.

Đurđev, *Neke napomene* — **B. Đurđev,** *Neke napomene o islamizaciji i bošnjaštvu u istoriji Bosne i Hercegovine,* Prilozi za orijentalnu filologiju XLI (1991), Sarajevo 1991, str. 25-36.

Đurić, *Minijature* — **V. J. Đurić,** *Minijature Hvalovog rukopisa,* Иаторијски гласник, Београд 1957, 1/2, str. 39-51.

Ђурић, *Умјетност* — **В. Ђурић,** *Умјетност,* Историја Црне Горе, књ. 2, том 2, Титоград 1970, str. 411-531.

Ђурић-Иванишевић, *Јеванђеље* — **Ј. Ђурић – Р. Иванишевић,** *Јеванђеље Дивоша Тихорадића,* Зборник радова Византолошког института VII, Београд 1961, str. 153-160.

Eubel, *Hierarchia catholica* — **C. Eubel,** *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, s. r. e. cardinalium ecclesiarum anistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta e documenis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta, edita,* tt. I-II, Monasterii 1913-1914[2].

Evans, *Pješke* — **A. J. Evans,** *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875,* Sarajevo 1973.

Фејић, *Трговина* — **Н. Фејић,** *Трговина босанским робљем у Барцелони крајем XIV и почетком XV века,* Историјски часопис XXVIII, Београд 1981, 27-48.

Fekeža-Gavrilović, *Srednjovjekovne crkve* — **L. Fekeža** i **M. Gavrilović,** *Srednjovjekove crkve u Bosni i Hercegovini,* Bosna franciscana, Sarajevo, 5(1997) 8, str. 219-233.

Филиповић, *Височка нахија* — **М. С. Филиповић,** *Височка нахија,* СКА, Прво одељење, Насеља и порекло становништва, књ. 25, Српски етнографски зборник, књ. XLIII, Београд 1928, 191-647, 677-779.

Filipović, *Osvrt na položaj*

N. Filipović, *Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni,* Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu III, Sarajevo 1965, str. 63-75.

Filipović, *Specifičnosti islamizacije*

N. Filipović, *Specifičnosti islamizacije u Bosni,* Pregled, Sarajevo 58(1968), vanredni broj, str. 27-34.

Filipović, *Napomene*

N. Filipović, *Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku,* Godišnjak, knj. VII, Centar za Balkanološka ispitivanja, knj. 5, ANU BiH, Sarajevo 1970, str. 141-167.

Filipović, *Vlasi*

N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini,* Godnišnjak, knj. XII, Centar za Balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo 1974, str.127-221.

Filipović, *Osvrt*

N. Filipović, *Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima,* Godišnjak, knj. XIII, Centar za Balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo 1976, str. 385-416.

Filipović, *Islamizacija*

N. Filipović, *Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća osmanske vlasti,* Prilozi za orijentalnu filologiju XLI (1991), Sarajevo 1991, str. 53-65.

Fine, *Aristodios*

J. V. A. Fine, Jr., *Aristodios and Rastudije. A Re-examination of The Question,* Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XVI, Sarajevo 1965, str. 223-229.

Fine, *Улога*

J. V. A. Fine, Jr., *Улога Босанске цркве у јавном животу средњовековне Босне,* Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, XIX (1970-1971), Сарајево 1973, str. 19-29.

Fine, *Mysteries*

J. V. A. Fine, Jr., *Mysteries about the Newly Discovered Serbnica-Visoko Bishopric in Bosnia (1434-1441),* East European Quarterly, Boulder, Colorado, 8(1974) 1, str. 29-43.

Fine, *Bosnian Church* — **J. V. A. Fine, Jr.,** *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries,* New York – London 1975.

Fine, *Zaključci* — **J. V. A. Fine, Jr.,** *Zaključci mojih poslednjih istraživanja o pitanju Bosanske crkve,* Богомилството на Балканот во светлината на најновите истражувања, Материјали од симпозиумот одржан во Скопје на 30. 31 мај и 1 јуни 1978 година, Скопје 1982, str. 127-133.

Fine, *Early Medieval Balkans* — **J. V. A. Fine, Jr.,** *The Early Medieval Balkans. A Crtical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Centuri,* Ann Arbor. The University of Michigan Press, 1991.

Fine, *Late Medieval Balkans* — **J. V. A. Fine, Jr.,** *The Late Medieval Balkans. A Critical Surevey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest,* Ann Arbor. The University of Michigan Press, 1994.

Frolow, *Noms de monnaies* — **A. Frolow,** *Les noms de monnaies dans typicon du Pantocrator,* Byzantinoslavica X, Prague 1949, 241-253.

Geresdorfer, *Katari* — **V. Geresdorfer,** *Katari – bogumili – trubaduri,* Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio filoloških znanosti (8), Zadar, 13(1974/1975) str. 135-157.

Geresdorfer, *Tko su bili* — **V. Geresdorfer,** *Tko su bili katari?,* Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio filoloških znanosti 19, Zadar, 29(1989/1990) str. 247-265.

Грујић, *Промена имена* — **Р. М. Грујић,** *Промена имена при монашењу код средњевековних Срба,* Гласник СНД XI, Скопље 1932, 239-240.

Глушац, *"Босанска црква"* — **В. Глушац,** *Средњовековна "босанска црква",* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књига IV, свеска 1/2, Београд 1924, 1-55.

Глушац, *Назив* — **В. Глушац,** *Назив свештених лица у православној цркви у средњем веку,* Календар Просвета за годину 1939, Сарајево 1938, 50-53.

Глушац, *Запис* — **В. Глушац,** *Запис од 1329 године нема историјске вредности,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, VII, Sarajevo 1952, str. 161-166.

Glušac, *Problem bogomilstva* — **V. Glušac,** *Problem bogomilstva. I. Pravoslavlje "Crkve bosanske"; II. Zablude o bogomilima,* Godišnjak Istorijskog društva V, Sarajevo 1953, str. 105-138.

Глушац, *Истина* — **В. Глушац,** *Истина о богомилима. Историјска расправа,* Београд 1992[2].

Gošić, *Bosansko evanđelje* — **N. Gošić,** *Bosansko rukopisno evanđelje sofijske narodne biblioteke "Kiril i Metodij",* Radovi ANU BiH, knj. LXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, Sarajevo 1981, str. 231-242.

Грицкат, *Дивошево јеванђеље* — **И. Грицкат,** *Дивошево јеванђеље – филолошка анализа,* Јужнословенски филолог XXV, Београд 1961-1962, str. 227-293.

Грковић, *О топониму* — **М. Грковић,** *О топониму Горажде,* Радови Филозофског факултета Пале, књ. 1, Пале 1998, 63-66.

Grošić, *Motiv* — **F. Grošić,** *Motiv vjerne službe u srednjovjekovnoj bosanskoj književnosti,* Ostrvo, Tuzla, 2005, 3, str. 33-57.

Грујић, *Једно јеванђеље* — **Р. М. Грујић,** *Једно јеванђеље босанскога типа XIV-XV века у јужној Србији,* Зборник лингвистичких и филолошких расправа (Белићев зборник II), Београд 1937, str. 263-277.

Грујић, *Конавли* — **М. Грујић,** *Конавли под разним господарима од XII до XV века,* Споменик СКА LXVI, Други разред 52, Земун 1926, str. 1-121.

Hadžijahić, *Zemljišni posjedi* — **M. Hadžijahić,** *Zemljišni posjedi "Crkve bosanske" (Nacrt za jednu studiju),* Historijski zbornik (1972-1973), Zagreb 1974, str. 461-480.

Hadžijahić, *O jednom vrelu* — **M. Hadžijahić,** *O jednom manje poznatom domaćem vrelu za proučavanje crkve bosanske,* Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 10(1974) 10, str. 55-109.

Hadžijahić, *O nestajanju* — **M. Hadžijahić,** *O nestajanju "Crkve bosanske",* Pregled, Sarajevo, 65(1975) 11-12, str. 1309-1328.

Hadžijahić, *Ćirilo – metodijevske tradicije* — **M. Hadžijahić,** *Ćirilo-metodijevske tradicije Crkve bosanske,* Nova et vetera, Sarajevo, 35(1985) 1/2, str. 157-173.

Hadžijahić, *Povijest Bosne* — **Hadžijahić,** *Povijest Bosne u IX i X stoljeću,* Sarajevo 2004.

Hamm, *Apokalipsa* — **J. Hamm,** *Apokalipsa bosanskih krstjana,* Slovo 9/10, Zagreb 1960, str., 43-104.

Handžić, *O islamizaciji* — **A. Handžić,** *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku,* Prilozi za orijentalnu filologiju XVI-XVII (1966-1967), Sarajevo 1970, str. 5-48.

Handžić, *O širenju islama* — **A. Handžić,** *O širenju islama u Bosni s posebnim osvrtom na srednju Bosnu,* Prilozi za orijentalnu filologiju XLI, Sarajevo 1991, str. 37-52.

Handžić, *Konfesionalni sastav* — **A. Handžić,** *Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine,* Prilozi za orijentalnu filologiju, 32-43, Sarajevo 1995, str. 119-152.

Handžić, *Glavni uzrok* — **M. Handžić,** *Glavni uzrok prelaza Bogumila na Islam,* Narodna uzdanica, kalendar, sarajevo 3(1935), str. 77-80.

Handžić, *Islamizacija* — **M. Handžić,** *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana,* Sarajevo 1940.

Hasandedić, *Povijest Seonice* — **M. H. Hasandedić,** *Povijest Seonice i njezinih porodica,* Novi behar, Sarajevo 12(1938-1939) 5/6, str. 63-66; 7/14, str. 127-130.

Hašimbegović, *Prve vijesti* — **E. Hašimbegović,** *Prve vijesti o pojavi hereze u Bosni,* Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2003, 32, str. 39-47.

Hefele, *Conciliengeschichte IV* — **J. von Hefele,** *Conciliengeschichte,* IV, Freiburg im Breisgau 1879.

Hercigonja, *Povijest II* — **E. Hercigonja,** *Povijest hrvatske književnosti,* knj. II. Srednjovjekovna književnost, Zagreb 1975.

Hertling, *Geschichte der Kirche* — **L. Hertling,** *Geschichte der Katholischen Kirche,* Berlin 1953.

Hofer, *Der Sieger* — **J. Hofer,** *Der Sieger von Belgrad 1456,* Historisches Jahrbuch 51, Köln 1931, str. 163-212.

Hofer, *Johannes Kapistran* — **J. Hofer,** *Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche,* I-II, Band I, Heidelberg 1964-1965.

Hoffer, *Dva odlomka* — **A. Hoffer,** *Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni,* Spomen knjiga iz Bosne, Zagreb 1910, str. 59-142.

Hrabak, *Venecija* — **B. Hrabak,** *Venecija i bosanska država,* Istraživanja 12, Novi Sad 1989, str. 407-505.

Hrabak, *Goražde* — **B. Hrabak,** *Goražde od XIV do XVI veka,* Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 30(1997) 2, str. 17-40.

Ilić, *Bogomilen* — **J. A. Ilić,** *Die Bogomilen in ihrer geschichtlicen Entwicklung (Paulicianer, Bogomilen, und die bosn. Christ. Kirche),* Sr. Karlovci 1923.

Ивановић, *Прилози* — **М. К. Ивановић,** *Прилози за историју царина у средњевековним српским државама,* Споменик САН XCVII, Одељење друштвених наука 76, Београд 1948, str. 1-61.

Ивић, *Радосав Павловић* — **А. Ивић,** *Радосав Павловић велики војвода босански,* Летопис Матице српске LXXXIII, Нови Сад, 1907, књ. 245, св. 1, str. 1-32; књ. 246, св. 2, str. 24-48.

Jablanović, *Bogomilstvo* — **I. Jablanović,** *Bogomilstvo kao vjersko-politički i prosvjetno-kulturni problem (K 700 godišnjici konverzije velikog bana bosanskog Mateja Ninoslava 1233-1933.),* Napredak, Narodni hrvatski kalendar XIX (1933), Sarajevo 1932, str. 130-135.

Jagić, *Opisi* — **V. Jagić,** *Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovinskih rukopisa,* Starine VI, Zagreb 1874, str. 60-156; IX, 1877, str. 91-171; X, 1878, str. 81-156.

Jagić, *Gršković ev odlomak* — **V. Jagić,** *Gršković ev odlomak glagolskog apostola,* Satrine JAZU XXVI, Zagreb 1893, str. 33-161.

Јалимам, *Прилог библиографији* — **С. Јалимам,** *Прилог библиографији о "Цркви босанској" и богомилству,* Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, XXXVI, Сарајево 1985, 173-196.

Јалимам, *Биљешке* — **С. А. Јалимам,** *Биљешке о доминиканцима у средњовјековној Србији,* Историјски часопис, књ. XXXVIII, Београд 1991, 221-231.

Jalimam, *Studija* — **S. Jalimam,** *Studija o bosanskim bogomilima,* Tuzla 1996.

Jalimam, *Bogomilski skriptorij* — **S. Jalimam,** *Bogomilski skriptorij,* Odjek, Sarajevo 1997, 1/3, str. 6-7.

Jalimam, *Odnos* — **S. Jalimam,** *Odnos franjevaca i dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni,* Bosna franciscana, Sarajevo 5(1997) 8, str. 194-203.

Jalimam, *Zapadnoevropski heretici* — **S. Jalimam,** *Zapadnoevropski heretici i bosanski bogomili,* Sarajevo 1998.

Jalimam, *Djelatnost dominikanaca* — **S. Jalimam,** *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni,* Tuzla 1999.

Jalimam, *Historija*	**S. Jalimam,** *Historija bosanskih bogomila,* Tuzla 1999.
Jalimam, *Bilinopoljska izjava*	**S. Jalimam,** *Bilinopoljska izjava kao historijski izvor za Crkvu bosansku,* Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2003, 32, str. 119-132.
Јанковић, *Епископије*	**М. Јанковић,** *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку,* Београд 1985.
Јанковић, *Милешевска митрополија*	**М. Јанковић,** *Милешевска митрополија,* у: Милешева у историји српског народа. Међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања, Јуни 1985, Београд 1985, 145-153.
Jelenić, *Kraljevsko Visoko*	**J. Jelenić,** *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole,* Sarajevo 1906.
Jelenić, *De patarenis*	**J. Jelenić,** *De patarenis Bosnae,* Sarajevo 1908.
Jelenić, *Kultura I*	**J. Jelinić,** *Kultura i bosanski franjevci I,* Sarajevo 1912.
Јеремић, *Хас Хоча*	**Р. Јеремић,** *Хас Хоача – један стари попис људи и земаља,* Гласник Географског друштва XI, Београд 1925, str. 94-102.
Јиречек, *Историја Срба*	**К. Јиречек,** *Историја Срба,* књ. I-II, Београд 1978.
Jurišić, *Sveti sljedbenici*	**H. G. Jurišić,** *Sveti sljedbenici Franje Asiškog u našoj prošlosti,* Kačić, Split, 9(1977), str. 37-69.
Kamber, *Vjera*	**D. Kamber,** *Vjera bosanskih vladara,* Napredak, Hrvatski narodni kalendar za XXI(1931), Sarajevo 1930, str. 169-179.
Kamber, *Vjera hercega Stjepana*	**D. Kamber,** *Vjera hercega Stjepana,* Napredak, Glasilo hrvatskog kulturnog društva "Napredak" u Sarajevu, Sarajevo 6(1931) 5/6, str. 78-79
Кашанин, *Књижевност*	**М. Кашанин,** *Српска књижевност у средњем веку,* Београд 1975.
Klaić, *Poviest Bosne*	**V. Klaić,** *Poviest Bosne do propasti kraljevstva,* Zagreb 1882.

Klaić, *Herceg Hrvoje* — **V. Klaić,** *Herceg Hrvoje i Hval krstijanin,* Nastavni vjesnik, Zagreb, 35(1926-1927), str. 83-88.

Klaić, *"Bosanska crkva"* — **V. Klaić,** *"Bosanska crkva" i patareni.* u: Crtice iz hrvatske prošlosti, Zagreb 1928 (Redovno izdanje Matice hrvatske za godinu 1927. i 1928), str. 69-82.

Kniewald, *Vjerodostojnost* — **D. Kniewald,** *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima,* Rad JAZU, knj. 270, Zagreb 1949, str. 115-276.

Kniewald, *Hierarchie* — **D. Kniewald,** *Hierarchie und Kultus bosnischer Christen,* L' Oriente Cristiano nella storia della civiltà, Accademia nazionale dei Lincei, Atti dei Convegni CCCLXI, Quaderno 62, Roma 1964, str. 579-606.

Koller, *Historia episcopatus* — **J. Koller,** *Historia episcopatus, Quinqueecclesianum,* III. *Res gestas ab anno 1346 ad annum 1459,* Posoni 1784.

Korać, *Trebinje I* — **V. J. Korać,** *Trebinje, istorijski pregled,* I. *Period do dolaska Turaka,* Trebinje 1966.

Косановић, *Белешке* — **С. Косановић,** *Белешке о богомилима,* Гласник СУД XXXVII, Београд 1873, str. 179-188.

Косановић, *Српске старине* — **С. Косановић,** *Српске старине у Босни. Неколике биљешке,* Гласник СУД XII, свеска XXIX старога реда, Београд 1871, str. 158-188.

Косовић, *Жупа Конавли* — **П. Косовић,** *Жупа Конавли у историји града Дубровника,* Годишњица Николе Чупића XXVIII, Београд 1909, str. 184-239.

Kotruljević, *O trgovini* — **B. Kotruljević,** *O trgovini i savršenu trgovcu,* JAZU, Djela znanosti Hrvatske – svezak 1, Zagreb 1985.

Ковачевић, *О богомилима* — **Б. Ковачевић,** *О такозваним богомилима,* Наша прошлост IV-V, Краљево1970, str. 1-27.

Ковачевић, *О богомилима*

Б. Ковачевић, *О такозваним богомилима,* Наша прошлост, IV-V (1969-1970), Краљево 1971, str. 1-27.

Kovačević, *Trgovina*

D. Kovačević, *Trgovima u srednjovjekovnoj Bosni,* ND BiH, Djela, knj. XVIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 13, Sarajevo 1961.

Ковачевић, *Пад*

Д. Ковачевић, *Пад босанске државе према дубровачким изворима,* Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, XIV (1963), Сарајево, Sarajevo 1964, str. 205-220.

Ковачевић, *Средњовјековни катун*

Д. Ковачевић, *Средњовјековни катун по дубровачким изворима,* Научно друштво СР Босне и Херцеговине, Посебна издања, књ. Одјељење историјско-филолошких наука, књ. 1, Симпозијум о средњовјековном катуну, Сарајево 1963, str. 121-142.

Ковачевић-Којић, *Обавезе*

Д. Ковачевић-Којић, *Обавезе на вјерност двојице катунара војводи Сандаљу Хранићу,* Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине XIX(1970-1971), Сарајево 1973, str. 229-233.

Ковачевић Којић, *Градска насеља*

Д. Ковачевић Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе,* Сарајево 1978.

Ковачевић Којић, *Борач*

Д. Ковачевић Којић, *Борач – средиште Земље Павловића,* Земља Павловића средњи вијек и период турске владавине. Зборник радова са научног скупа, Рогатица, 27-29. јуна 2002, Академија наука и умјетности Републике Српске и Универзитет Српско Сарајево, Научни скупови, књ. V, Одјељење друштвених наука, књ. 7, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, str. 47-64.

Ковачевић, *Неколико прилога*

Љ. Ковачевић, *Неколико прилога за црквену и политичку историју Јужних Словена,* Гласник СУД LXIII, Београд 1885, str. 1-40.

Ковачевић, *Знамените породице* — **Љ. Ковачевић,** *Знамените српске властеоске породице средњега века,* Годишњица Николе Чупића X, Београд 1888, str. 199-214.

Krajinović, *Tri natpisa* — **J. Krajinović,** *Tri revidirana natpisa iz okolice Travnika,* Glasnik Hrvatskog državnog muzeja LV, Sarajevo 1943, str. 227-236.

Крекић, *Вук Бобаљевић* — **Б. Крекић,** *Вук Бобаљевић,* Зборник радова Византолошког института САН, IV, Београд 1956, str. 115-140.

Krekić, *Dva priloga* — **B. Krekić,** *Dva ppriloga bosanskoj istoriji prve polovine petnaestog vijeka,* Godišnjak Društva istoričara XXXVI, Sarajevo 1986, str. 129-142.

Krčelić, *Notitiae praeliminares* — **B. A. Krčelić,** *De regnis Dalmatiae Croatiae Sclavoniae notitiae praeliminares periodis IV distictae quibus ex scopo et fine.* Zagrabiae (1770).

Кулишић, *Трагови* — **Ш. Кулишић,** *Трагови богомила у Боки которској,* САН, Споменик CV, Одељење друштвених наука, Нова серија 7, Београд 1956, str. 41-43.

Kuna, *Bosanski kodeksi* — **H. Kuna,** *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslovenskog,* Izdanja Muzeja grada Zenice III, Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, str. 89-102.

Kuna, *Jezičke karakteristike* — **H. Kuna,** *Jezičke karakteristike glosa u bosanskom jevanđelju iz Srećkovićeve zaostavštine,* Slovo 25/26, Zagreb 1976, str. 213-230.

Kuna, *Radosavljev rukopis* — **H. Kuna,** *Radosavljev rukopis i bosanska srednjovjekovna književnost,* Godišnjak Odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu VI, Sarajevo 1977, 9-25.

Kuna, *O Zborniku* — **H. Kuna,** *O Zborniku krstjanina Hvala,* Pregled, Sarajevo, 69(1979), 6, str. 763-766.

Kuna, *Srednjovjekovna književnost*

H. Kuna, *Srednjovjekovna bosansko-hercegovačka književnost.* u: Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine, Sarajevo 1982, str. 49-84.

Kuna, *Hvalov zbornik*

H. Kuna, *Hvalov zbornik u optici međusobnih veza i uticaja južnoslovenskih srednjovjekovnih književnosti,* Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089-1991/, Studia vrhbosnensia – 4, Sarajevo 1991, str. 295-309.

Kupusović, *Širenje islama*

A. Kupusović, *Širenje islama u vilajetu Pavli,* Prilozi za orijentalnu filologiju XLI (1991), Sarajevo 1991, str. 113-153.

Kurtović, *Kretanje*

E. Kurtović, *Kretanje u depozitu Sandalja Hranića u Dubrovniku 1413-1435. g.,* Hercegovina 11/12, Mostar 2000, str. 29-53.

Kurtović, *Motivi*

E. Kurtović, *Motivi Sandaljeve prodaje Konavala Dubrovčanima,* Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb-Dubrovnik, 38(2000) str. 103-120.

Kurtović, *Noviji radovi*

E. Kurtović, *Noviji radovi na proučavanju prošlosti Konavala pod bosanskom vlašću,* ANU BiH, Posebna izdanja, knj. CXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 36, Naučni skup Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000, Sarajevo 30. i 31. oktobra 2001, Sarajevo 2003, str. 189-196.

Kurtović, *Pavlovići*

E. Kurtović, *Pavlovići u ulaganju novca na dobit u Dubrovniku,* Земља Павловића средњи вијек и период турске владавине. Зборник радова са научног скупа, Рогатица, 27-29. јуна 2002, Академија наука и умјетности Републике Српске и Универзитет Српско Сарајево, Научни скупови, књ. V, Одјељење друштвених наука, књ. 7, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, str. 211-234.

Lambert, *Medieval heresy* — **M. D. Lambert,** *Medieval heresy. Popular movements from Bogomil tu Hus,* London 1977.

Lasić, *Vita* — **D. Lasić,** *Vita di s. Giacomo della Marca scritta da fra Venanzio da Fabriano, O. M. OBS,* Archivum Franciscanum historicum XVII, Ad Claras Aquas, Florentiae – Firenze 1924, str. 378-414.

Lasić, *Fr. Bartholomaei* — **D. Lasić,** *Fr. Bartholomaei de Alverna, Vicarii Bosnae 1367-1407, quaedam scripta hucusque inedita,* Archivum Franciscanum historicum 55, Ad Claras Aquas, Florentiae – Firenze 1962, 59-81.

Lasić, *De vita* — **D. Lasić,** *De vita et operibus S. Iacobi de Marchia. Studium et recensio quorundam textum,* Falconara M. (Ancona) 1974.

Leger, *L' hérésie* — **L. Leger,** *L' hérésie des bogomiles en Bosnie et en Bulgarie au Moyen Age,* Revue des questions historiques, 4(1870) 8, str. 479-517.

Loos, *"Eglise bosnienne"* — **M. Loos,** *L' "Eglise bosnienne" dans le contexte du mouvement hérétique européen,* Balcanica IV, Beograd 1973, 145-161.

Loos, *Dualist Heresy* — **M. Loos,** *Dualist Heresy in the Middle Ages,* Praha 1974.

Loos, *Les derniers cathares* — **M. Loos,** *Les derniers cathares de l' Occident et leurs relations avec l' Église patarine de Bosnie,* Historijski zbornik, (Šidakov zbornik) 29/30(1976-1977), Zagreb 1977, str. 113-126.

Lopez Martinez – Proano Gil, *Bogomilismo* — **N. Lopez Martinez – V. Proaño Gil,** *El bogomilismo en Bosnia,* Publicaciones des Seminario metropolitano de Burgos, Ser. B, vol. 3, Burgos 1958.

Lovrenović, *Bosansko srednjovjekovlje* — **D. Lovrenović,** *Bosansko srednjovjekovlje u svjetlu kristjanizacije vladarske ideologije (Na trećem putu tzv. "monarhijke pobožnosti"),* Bosna franciscana, Sarajevo 5(1997) 8, str. 156-233.

Lovrenović, *Ostrovica* — **D. Lovrenović,** *Ostrovica i Skradin u mletačko-ugarskim ratovima za Dalmaciju (1409-1420),* Historijski zbornik, Zagreb, 39(1986) 1, str. 163-172.

Lovrenović, *Hrvoje Vukčić* — **D. Lovrenović,** *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i splitska komuna 1403-1413.,* Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 22(1987) 23, str. 37-44.

Lovrenović, *Jelena Nelipčić* — **D. Lovrenović,** *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica,* Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, Zagreb, 20(1987) str. 183-193.

Lovrenović, *Hrvoje* — **D. Lovrenović,** *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i srednjodalmatinske komune (1398.-1413.),* u: Jajce 1396.-1996. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u povodu 600. obljetnice spomena imena grada Jajca, Jajce, 5-7. 12. 1996. godine, Jajce 2002, str. 31-51.

Lovrenović, *Proglašenje* — **D. Lovrenović,** *Proglašenje Bosne kraljevstvom 1377. (Pokušaj revalorizacije),* Forum Bosnae, 3/4, Sarajevo 1999, str. 227-287.

Lovrenović, *Utjecaj Ugarske* — **D. Lovrenović,** *Utjecaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni,* Znanstveni skup Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991, zbornik radova, Samobor 1994, str. 37-93.

Lovrenović, *Vitez* — **D. Lovrenović,** *Vitez, herceg i pataren. Ideološki stereotipi i životna stvarnost,* Forum Bosnae, 7/8, Sarajevo 2000, str. 257-294.

Lovrenović, *Modeli* — **D. Lovrenović,** *Modeli ideološkog isključivanja: Ugarska i Bosna kao ideološki protivnici na osnovi različitih konfesija kršćanstva,* Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu 33, Sarajevo 2004, 9-57.

Lučić, *Prilog pitanju* — **J. Lučić,** *Prilog pitanju nestanka bosanskih bogumila (Patarena),* Historijski zbornik XIV, Zagreb 1961, str. 239-242.

Манкен, *Дубровачки патрицијат*

И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку,* САНУ, Посебна издања, књ. CCCXL, Одељење друштвених наука, књ. 36, Београд 1960.

Максимовић, *Илустрације*

Ј. Максимовић, *Илустрације Млетачког зборника и проблем минијатура у средњовековној Босни,* Историјски гласник, Београд 1958, 1/2, str. 117-130.

Маликовић, *Павловићи*

Д. Маликовић, *Павловићи и Турци,* Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине. Зборник радова са научног скупа, Рогатица, 27-29. јуна 2002, Академија наука и умјетности Републике Српске и Универзитет Српско Сарајево, Научни скупови, књ. V, Одјељење друштвених наука, књ. 7, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, str. 171-200.

Mandić, *Državna i vjerska pripadnost*

D. Mandić, *Bosna i Hercegovina. Povjesno-kritička istraživanja; I. Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine,* Chicago, Ill., 1960; Chicago – Rim 1978[2].

Mandić, *Srebreničko-visočka biskupija*

D. Mandić, *Srebreničko-visočka biskupija. Zaboravljena crkvena ustanova sredovječne Bosne,* Hrvatska revija, Buenos Aires, 10(1960) 4, str. 560-578.

Mandić, *Bogomilska crkva*

D. Mandić, *Bosna i Hercegovina. Povjesno-kritička istraživanja; II. Bogomilska crkva bosanskih krstjana,* Chicago, Ill., 1962; Chicago-Roma-Zürich-Toronto 1979[2].

Mandić, *"Bosanski krstjani"*

D. Mandić, *"Bosanski krstjani" u turskim izvorima,* Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Rim 1963, 568-575.

Mandić, *Etnička povijest*

D. Mandić, *Bosna i Hercegovina. Povjesno-kritička istraživanja; III. Etnička povijest Bosne i Hercegovine,* Rim 1967; Toronto-Zürich-Roma-Chicago 1982[2].

Mandić, *Franjevačka Bosna* — **D. Mandić,** *Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava Bosanske vikarije 1340-1735,* Rim 1968.

Manselli, *Les "chrétiens"* — **R. Manselli,** *Les "chrétiens" de Bosnie: le catharisme en Europe orientale,* Revue d' histoire ecclesiastique Louvain 72(1977) 3/4, str. 600-614.

Marjanović, *Aristodije* — **M. Marjanović,** *Aristodije Zadranin, herezijarha bosanski,* Zadarska revija, Zadar, 1(1952) 1, str. 3-10; 2, str. 9-15; 3, str.13-21; 4, str. 12-16.

Matanić, *De activitate* — **A. Matanić,** *De duplici activitate S. Iacobi de Marchia in regno et vicaria franciscali Bosnae,* Archivium Franciscanum historicum FH 53, Roma 1960, str. 111-127.

Matanić, *Pitanje povijesnih veza* — **A. Matanić,** *Pitanje povijesti veze između starovjekovnih manihejaca i srednjovjekovnih dualističko-gnostičkih kršćanskih heretika,* Tisuću godina Trebinjske biskupije, Studia vrhbosnensia – 2, Sarajevo 1988, str. 143-156.

Matasović, *Tri humanista* — **J. Matasović,** *Tri humanista o Patarenima,* Годишњак Скопског Филозофског факултета I, Скопје 1930, str. 235-251.

Matković, *Prilozi* — **P. Matković,** *Prilozi k trgovačko-političkoj historiji republike dubrovačke,* Rad JAZU VII, Zagreb 1869, str. 180-266.

Mazalić, *Borač* — **Đ. Mazalić,** *Borač, bosanski dvor srednjeg vieka,* Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 53(1941) str. 31-96.

Мазалић, *Краћи чланци* — **Ђ. Мазалић,** *Краћи чланци и расправе,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, IV/V (1949-1950) Sarajevo 1950, str. 215-242.

Михаљчић, *Кмет* — **Р. Михаљчић,** *Кмет* у: Лексикон српског средњег века (приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић), Београд 1999, 298-299.

Mijatović, *Problem nestanka*

A. Mijatović, *Problem nestanka "Crkve bosanske" u poratnoj historiografiji,* Croatia Christiana periodica, Zagreb 2(1978) 2, str. 1-16.

Мијушковић, *Додељивање*

J. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку,* Глас САНУ CCXLVI, Одељење друштвених наука, Нова серија, књ. 9, Београд 1961, str. 89-130.

Мијушковић, *Санковићи*

J. Мијушковић, *Хумска властеоска породица Санковићи,* Историјски часопис XI, Београд 1961, str. 17-17-54.

Mikulić, *Elementi gotike*

P. Mikulić, *Elementi gotike u sakralnoj arhitekturi Jajca,* Bosna franciscana, Sarajevo, 5(1997) 8, str. 204-218.

Milano, da, *Fr Gregorio*

I. da Milano, *Fr Gregorio, O. P. Vescovo di Fano, e la "Disputatio inter catholicum et paterinum hereticum,* Aevum, XIV, Milano 1940, 18, str. 85-140.

Miletić, *"Krstjani" di Bosnia*

M. Miletić, *I "krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra,* Orientalia christiana analecta 149, Roma 1957.

Miletić, *Stećci*

N. Miletić, *Stećci,* Beograd-Zagreb-Mostar 1982.

Милетић, *Неке карактеристике*

Н. Милетић, *Неке карактеристике стећака Земље Павловића,* Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине. Зборник радова са научног скупа, Рогатица, 27-29. јуна 2002, Академија наука и умјетности Републике Српске и Универзитет Српско Сарајево, Научни скупови, књ. V, Одјељење друштвених наука, књ. 7, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, str. 455-481.

Милобар, *Бан Кулин*

Ф. Милобар, *Бан Кулин и његово доба,* Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 15(1903) 2, str. 351-372; 3/4, 483-528.

Миљковић, *Муслиманство*

Е. Миљковић, *Муслиманство и богумилство у историографији,* Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Међународни научни скуп 13-15. децембра 1994, Београд 1995, str. 285-295.

Мишић, *Хумска земља*

С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку,* Београд 1996.

Мишић, *Косаче*

С. Мишић, *Косаче – господа хумска,* Српска проза данас – Косаче – оснивачи Херцеговине, Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи, Научни скуп историчара у Гацку 20-22 септембра 2000, Гацко 2000, str. 342-350.

Mošin, *Rukopis*

V. Mošin, *Rukopis pljevaljskog Sinodika pravoslavlja,* Slovo 6/8 (zbornik posvećen Josipu Vajsu prilikom 60-te godišnjice njegova dolaska u Hrvatsku), Zagreb 1957, str. 154-176.

Мошин, *Сербская редакция*

В. А. Мошин, *Сербская редакция Синодика в неделю православия,* Византийский временник XVI, Москва 1959, str. 317-394; XVII, Москва-Ленинград str. 278-356.

Nikolajević, *Dve minijature*

I. Nikolajević, *Dve minijature Hvalovog zbornika,* Treći program Radio Sarajeva, Sarajevo, 4(1975) 11, str. 351-356.

Nilević, *Iz života*

B. Nilević, *Iz života posljednjih Pavlovića,* Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXVIII-XXX (1977-1979), Sarajevo 1979, str. 59-74.

Nilević, *Vojvoda Ivaniš*

B. Nilević, *Vojvoda Ivaniš Pavlović,* Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 14(1978) 14/15, str. 349-361.

Nilević, *Učešće*

B. Nilević, *Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne,* Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 16(1980) 17, str. 61-68.

Norden, *Papsttum* — **W. Norden,** *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des Byzantinischen Reichs (1453),* Berlin, 1903.

Novotný, *Jan Hus* — **V. Novotný,** *M. J. Hus. Život a učeni,* Dil I, *Život a dilo,* část 2, Praha 1921.

Obolensky, *Bogomils* — **D. Obolensky,** *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-manichaeism,* Cambridge 1948.

Okiç, *Les Kristians* — **M. T. Okiç,** *Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d' après des documents inédits),* Südost-Forschungen XIX, München 1960, str. 108-133 (nepotpun prijevod: *Bosanski kristijani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima,* Anali Gazi Husrev-begove biblioteke XXI-XXII, Sarajevo 2003, 143-166).

Oreb, *Uzori svetosti* — **M. Oreb,** *Uzori svetosti. Sv. Nikola Tavilić i drugi časni sinovi Provincije sv. Jeronima Male braće konventualaca,* Split 1970.

Ostojić, *Benediktinci* — **I. Ostojić,** *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. I-III. ,* Split 1963-1965.

Острогорски, *Историја Византије* — **Г. Острогорски,** *Историја Византије,* Београд 1998.

Pandžić, *De dioecesi* — **B. Pandžić,** *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi,* Romae 1959.

Pandžić, *Jakov Markijski* — **B. Pandžić,** *Jakov Markijski vikar bosanske vikarije,* Bosna franciscana, Sarajevo, 5(1997) 7, str. 154-166.

Pandžić, *Bosna* — **B. Pandžić,** *Bosna i sabor u Mantovi (1459.-1460.),* Bosna franciscana, Sarajevo, 6(1998) 10, str. 101-111.

Pavić, *Ramus viridentis* — **E. Pavich,** *Ramus viridantis olivae, in arcam militantis ecclesiae relatus seu paraphrastica, et topographica descriptio provinciae nuper Bosnae Argentinae, jam vero S. Joannis a Capistrano nuncupatae,* Budae 1776.

Pavlović, *Katolici* — **A. Pavlović,** *Katolici i pravoslavni u našim krajevima prema grčkim vrelima iz 15. stoljeća,* Croatica Christiana periodica, Zagreb, 14(1990) 25, str. 95-108.

Павловић, *Белићеви Одломци* — **М. Павловић,** *Белићеви Одломци босанског еванђеља,* Зборник лингвистичких и филолошких студија (Белићев зборник I), Београд 1921, str. 239-248.

Pervan, *Prilog rješenju* — **M. Pervan,** *Prilog rješenju problema Bosanske crkve ili bogumila u Bosni,* Dobri Pastir IV-V, Sarajevo 1955, str. 95-102.

Pervan, *Vjerske prilike* — **M. Pervan,** *Vjerske prilike u Bosni za vrijeme Kulina Bana,* Dobri Pastir VIII, Sarajevo 1957, 1/4, str. 128-142.

Петрановић, *Богомили* — **Б. Петрановић,** *Богомили. Црква босаньска и крьстяни,* Задар 1867.

Petrović, *Djed Hrvata* — **L. Petrović,** *Djed Hrvata – Chroatorum dêd,* Napredak, hrvatski narodni kalendar za 1942), Sarajevo 32(1941) str. 123-146.

Petrović, *Oporuka* — **L. Petrović,** *Oporuka Radina Butkovića,* Napredak, hrvatski narodni kalendar, XXXIV (1944), Sarajevo 1943, str. 48-62.

Petrović, *Kršćani* — **L. Petrović,** *Kršćani bosanske crkve,* Napredak, Hrvatski narodni kalendar XXXV (1945), Sarajevo 1944, str. 183-188.

Petrović, *"Kršćani"* — **L. Petrović,** *"Kršćani bosanske crkve" (Kr'stiani cr'kve bos'nske),* Dobri Pastir, Sarajevo, 3(1953) 1/4, str. 41-216; Sarajevo 1999[2].

Петровић, *Помен* — **М. М. Петровић,** *Помен богомила – бабуна у Законоправилу светога Саве и "црква босанска",* Босна и Херцеговина од средњег века до најновијег времена. Међународни научни скуп 13-15. децембар 1994, Београд 1995, 263-283.

Петровић, *Кудугери* — **М. М. Петровић,** *Кудугери – богомили у византијским и српским изворима и "црква босанска",* Историјски часопис LXIV(1997), Београд 1998, 35-75.

Петровић, *Нови подаци* — **М. М. Петровић,** *Нови подаци Никодима химнографа о јереси у Србији и Босни средњега века,* Историјски часопис XLVII, Београд 2000, стр. 59-76.

Петровић, *Владислав Граматик* — **М. М. Петровић,** *Владислав Граматик о богомилима у Сребреници у XV веку,* Словенско средњовековно наслеђе, Београд 2001, 437-441.

Picciafuoco, *Giacomo della Marca* — **P. M. Piccaifuoco,** *S. Giacomo della Marca (1393-1476). – Uomo di cultura – apostolo – operatore sociale – taumaturgo del sec. XV.* Monteprandone 1976.

Pilar, *Bogomilstvo* — **I. Pilar,** *Bogomilstvo kao religiozno-povjestni, te kao socijalni i politički problem,* Zagreb 1927.

Popović, *Manji prilozi* — **C. Popović,** *Manji prilozi za pitanje bogumila u Bosni,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija (Arheologija) XII, Sarajevo 1957, str. 235-240.

Poviest I — *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463,* knj. I, Sarajevo 1942 (prilozi M. Perojevića).

Prohaska, *Schrifttum* — **D. Prohaska,** *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien un der Herzegowina von den Anfängen im XI. bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX. Jahrhundert,* Zagreb 1911.

Prohaska, *Husitství* — **D. Prohaska,** *Husitství a bogomilstvo,* Časopis pro moderní filologii a literatury, Praha, 5(1915) 1, str. 1-13.

Prohaska, *Husiti* — **D. Prohaska,** *Husiti i bogomili,* Jugoslavenska njiva, Zagreb 3(1919), 28, str. 437-443.

Rački, *Богомили, црква босаньска и крьстяни* — **F. Rački,** *Богомили, црква босаньска и крьстяни. Историчка расправа. Написао др. Божидар Петрановић,* Rad JAZU I, Zagreb 1967, str. 242-250.

Rački, *Pokret I-III* — **F. Rački,** *Pokret na slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća,* Rad JAZU, knj. II, Zagreb 1868, str. 68-160; knj. III, Zagreb 1868, 65-156; knj. IV, Zagreb 1868, str. 1-103.

Rački, *Bogomili* — **F. Rački,** *Bogomili i Patareni,* Rad JAZU, Zagreb 1869, knj. 7, str. 84-179; knj. 8, str. 121-187; 1870, knj. 10, str. 160-263; PI SAN LXXXVII, Društveni i istorijski spisi, knj. 38, Beograd 1931, str. 337-599.

Радојчић, *О земљи* — **Н. Радојчић,** *О земљи и именима богомила,* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 7(1927) 1/2, str. 147-159.

Радојчић, *Рељефи* — **С. Радојчић,** *Рељефи босанских и херцеговачких стећака,* Летопис Матице српске, Нови Сад, 137(1961) књ. 387, св. 1, str. 1-16.

Радојичић, *Одломак* — **Ђ. Сп. Радойчић,** *Одломак богомилског јеванђеља босанског тепчије Батала из 1393 године,* Известия на Института за история, БАН 14-15, София 1964, 495-506.

Радојичић, *Књижевна збивања* — **Ђ. Сп. Радојичић,** *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба,* Нови Сад 1967.

Radonić, *Grossvojvode* — **J. Radonić,** *Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača,* Archiv für slavische Philologie XIX, Berlin 1897, str. 380-465.

Радонић, *О кнезу Павлу* — **J. Радонић,** *О кнезу Павлу Раденовићу. Приложак историји Босне крајем XIV. и поч. XV. века,* Летопис Матице српске, Нови Сад 1902, књ. 211, св. 1, str. 39-62; св. 2, str. 34-61.

Rengjeo, *Stećci* — **I. Rengjeo,** *Stećci ili mramorovi,* Hrvatski planinar, Zagreb, 38(1942), 8/12, str. 105-114.

Rengjeo, *Simbolika štapa* — **I. Rengjeo,** *Simbolika štapa na stećcima,* Hrvatski planinar, Zagreb, 39(1943), 4/5, str. 61-68.

Runciman, *Medieval Manichee* — **S. Runciman,** *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy,* Cambridge 1955.

Rupčić, *Značenje "Dubia"* — **B. Rupčić,** *Značenje "Dubia" fra Bartola iz Alverne iz god. 1372/73. za povijest Bosne,* Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU, 15, Posvećem 40. obljetnici osnutka Zavoda 1948-1988, Zagreb 1988, str. 65-88 (= Regiones Paeninsulae Balcanicae et proximi orientis. Aspekte der Geschichte und Kultur. Zbornik radova u čast Baziliju Stjepanu Pandžiću povodom 70. obljetnice života, Bamberg 1988, str. 1-35).

Руварац, *Зборник I* — **И. Руварац,** *Драга, Даница, Реса,* Зборник Илариона Руварца – Одабрани историјски радови, I. Политичка историја, историја књижевности, историјска географија и критика, Посебна издања, књ. CIII, СКА, Друштвени и историјски списи, књ. 44, Београд 1934, str. 331-344.

Руварац, *Нешто о Босни* — **И. Руварац,** *Нешто о Босни и Дабро босанској епископији и о српским манастирима у Босни,* Годишњица Николе Чупића II, Београд 1878, 240-261.

Руварац, *Драга* — **И. Руварац,** *Драга, даница, Реса,* Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 3(1891) 3, str. 331-344.

Ruvarac, *Draga* — **H. Ruvarac,** *Draga, Danica und Resa,* Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, II, Wien 1894, str. 163-172.

Sadnik, *Reformbewegungen* — **I. Sadnik,** *Religiöse und soziale Reformbewegungen bei den slavischen Völkern, II. Die "bosnische Kirche",* Blick nach Osten, Wien 2(1952) 4, str. 261-266.

Sanić, *Župna crkva*	**M. Sanić,** *Župna crkva sv. Terezije Avilske,* Virovitički list, Virovitica, 50(2002) 2300, str. 7.
Schematismus cleri 1911	*Schematismus cleri archi-dioecesis Agriensis ad annum Jesu Christi 1911,* Agriae 1910
Schmaus, *Neumanichäismus*	**A. Schmaus,** *Der Neumanichäismus auf dem Balkan,* Saeculum, München 2(1951) sv. 2, str. 271-299.
Schmidt, *Histoire*	**C. Schmidt,** *Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois,* I-II, Paris 1848-1849.
Sergejevski, *Slike pokojnika*	**D. Sergejevski,** *Slike pokojnika na našim srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija VIII, Sarajevo 1953, str. 131-139.
Sgattoni, *La vita*	**M. Sgattoni,** *La vita di S. Giacomo della Marca (1393-1476) per fra Venanzio da Fabriano (1434-1506),* Zara 1940.
Скарић, *Кудугери*	**В. Скарић,** *Кудугери. (Поводом расправе др. В. Глушца Средњевековна "босанска црква", Прилози, књ.),* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 6(1926) 1/2, str. 107-110.
Скарић, *Гроб*	**В. Скарић,** *Гроб и гробни споменик госта Милутина на Хумском у фочанском срезу,* Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 46(1934) 2, str. 79-82.
Skok, *Bogomili*	**P. Skok,** *Bogomili u svjetlosti lingvistike,* Југословенски историјски часопис, Љубљана-Загреб-Београд, 1(1935) св. 3/4, str. 462-472.
Smičiklas, *Život*	**T. Smičiklas,** *Život i djela dra. Franje Račkoga,* Djela JAZU, knj. XV, Zagreb 1895.
Solovjev, *Gost Radin*	**A. Solovjev,** *Gost Radin i njegov testamenat,* Pregled, Sarajevo 2(1947) 7, str. 310-318.
Соловјев, *Постанак I-II*	**А. Соловјев,** *Постанак и пропсат "Босанске цркве",* Просвјетни радник, Сарајево, 2(1947) 6, str. 15-17; 7/8, str. 9-17.

Solovjev, *Vjersko učenje* — **A. Solovjev,** *Vjersko učenje bosanske crkve,* Poseban otisak iz 270. knjige Rad JAZU, Zagreb 1948, 5-46.

Соловјев, *Јесу ли?* — **А. Соловјев,** *Јесу ли богомили поштовали крст?,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija III, Sarajevo 1948, str. 81-102.

Solovjev, *Saint Grégoire* — **A. Solovjev,** *Saint Grégoire, patron de Bosnie,* Byzantion XIX, Bruxelles 1949, str. 260-279.

Соловјев, *Властеоске повеље* — **А. Соловјев,** *Властеоске повеље босанских владара,* Историјско-правни зборник, Сарајево, 1(1949) 1, str. 79-105.

Соловјев, *Нестанак богомилства* — **А. Соловјев,** *Нестанак богомилства и исламизација Босне,* Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, Сарајево 1949, 42-72.

Solovjev, *Prilog pitanju* — **A. Solovjev,** *Prilog pitanju bosanske crkve,* Historijski zbornik, Zagreb 3(1950) 1/4, 213-215.

Solovjev, *Autour* — **A. Solovjev,** *Autour des bogomiles,* Byzantion XXII, Bruxelles 1952, str. 81-104.

Solovjev, *La messe cathare* — **A. Solovjev,** *La messe cathare,* Cahiers d' études cathares, Arques, 3(1952) 12, str. 199-206.

Соловјев, *Фундајајити* — **А. Соловјев,** *Фундајајити, патерини и кудугери у византиским изворима,* Зборник Радова Византолошког института САНУ I, Београд 1952, str. 121-147.

Solovjev, *Novi podaci* — **A. Solovjev,** *Novi podaci za istoriju neomanihejskog pokreta u Italiji i Bosni,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija VIII, Sarajevo 1953, str. 329-334.

Solovjev, *Svedočanstva* — **A. Solovjev,** *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu,* Godišnjak Istorijskog društav Bosne i Hercegovine V, Sarajevo 1953, str. 1-103.

Solovjev, *Le symbolisme* — **A. Solovjev,** *Le symbolisme des monuments funéraires bogomiles,* Cahiers d' études cathares, Arquas, 6(1954), 18, str. 92-114.

Solovjev, *Prinosi* — **A. Solovjev,** *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija (Arheologija) IX, Sarajevo 1954, str. 87-135.

Solovjev, *Bogomili* — **A. Solovjev,** *Bogomili,* Enciklopedija Jugoslavije I, Zagreb 1955, str. 640-645.

Solovjev, *Broj* — **A. Solovjev,** *Broj grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija (Arheologija) X, Sarajevo 1955, str. 217-218.

Соловјев, *Симболика* — **А. Соловјев,** *Симболика средњевековних гробних споменика у Босни и Херцеговини,* Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, VIII, Сарајево 1956, 5-67.

Solovjev, *Le testament* — **A. V. Solovjev,** *Le testament du gost Radin,* Radovi Hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu (Mandićev zbornik. U čast o. dra Dominika Mandića prigodom njegove 75-godišnjice života), 1, Rim 1965, 141-156.

Somigli, *Vita* — **T. Somigli,** *Vita di S. Giacomo della Marca. Scritta da Fra Venanzio da Fabriano, O. M. OBS,* Archivum Franciscanum historicum XVII, Ad Claras Aquas prope Florentiam (Quaracchi presso Firenze) 1924, 378-414.

Спаравало, *Бијела* — **Љ. Спаравало,** *Бијела кнеза Алексе Паштровића,* Историјски гласник, 1/2, Београд 1981, 63-87.

Speranskij, *Ein bosnisches Evangelium* — **M. Speranskij,** *Ein bosnisches Evangelium in der Handschriftensamlung Srećković's,* Archiv für slavische Philologie XXIV, Berlin 1902, str. 172-182.

Спремић, *Пропаст* — **М. Спремић,** *Пропаст средњовековне државе,* Историја српског народа, Доба борби за очување и обнову државе (1371-1537), књ. 2, Београд 1982, str. 303-313.

Спремић, *Ђурађ Бранковић* — **М. Спремић,** *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба,* Београд – Бања Лука 1999[2].

Stražemanac, *Povijest* — **I. Stražemanac,** *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene,* Zagreb 1993.

Стричевић, *Мајстори* — **Ђ. Стричевић,** *Мајстори минијатура Мирослављевог јеванђеља,* Зборник радова Византолошког института I, Београд 1952, 181-203

Strohal, *Patareni* — **R. Strohal,** *Patareni i hrv. glagolska knjiga,* Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva XVII, Zagreb 1915, str. 348.

Sućeska, *Neke specifičnosti* — **A. Sućeska,** *Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima,* Pregled, Sarajevo 58(1968), vanredni broj, str. 17-25.

Šabanović, *Bosanski pašaluk* — **H. Šabanović,** *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela,* Sarajevo 1959.

Šabanović, *Lepenica* — **H. Šabanović,** *Lepenica u prvom stoljeću turske vladavine,* Lepenica. Priroda, stanovništvo, priroda i zdravlje, ND BiH. Posebna izdanja, knj. III, Sarajevo 1963, str. 193-207.

Šanjek, *"Crétinens bosniaques"* — **F. Šanjek,** *Les "chretiens bosniaques" et le mouvement cathare au Moyen Age,* Revue de l' histoire des religions, Paris, 182(1972) 2, str. 131-181.

Šanjek, *Rassemblement hérétique* — **F. Šanjek,** *Le rassemblement hérétique de Saint-Félix-de Caraman (1167) et les Église cathares au XIIe siècle,* Revue d' histoire ecclesiastique, Louvain, 67(1972) 3/4, str. 767-799.

Šanjek, *Bosansko-humski krstjani* — **F. Šanjek,** *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku,* Zagreb 1975.

Šanjek, *Dualističko-evangelistički pokret* — **F. Šanjek,** *Dualističko-evangelistički pokret u XIII stoljeću u svjetlu Sacconijeve "Sume o katarima i leonistima" (1250),* Bogoslovska smotra, Zagreb 45(1976), 3, str. 285-305.

Šanjek, *Bosanski krstjani* — **F. Šanjek,** *Bosanski krstjani u drugoj polovici XV. stoljeća,* Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine održan 24. i 25. listopada 1978. u Sarajevu, Sarajevo 1979, str. 30-38.

Šanjek, *Dernières traces* — **F. Šanjek,** *Dernières traces de catarisme dans les Balkans,* Cahiers de Fanjeaux XX, Toulouse 1985, str. 119-134.

Šanjek, *Heterodoksno kršćanstvo* — **F. Šanjek,** *Heterodoksno kršćanstvo u našim krajevima u Kapistranovo doba,* Croatica Christiana periodica, Zagreb, 11(1987) 19, str. 83-94.

Šanjek, *Crkva bosanska* — **F. Šanjek,** *Crkva bosanska: dualistička sljedba ili evanđeoski ideal zajedništva u duhu pracrkve,* Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije (1089-1989), Studia vrhbosnensia – 4, Sarajevo 1991, str. 157-172.

Šanjek, *Metodički pristup* — **F. Šanjek,** *Metodički pristup i valorizacija izvora o crkvi bosansko-humskih krstjana,* Croatica Christiana periodica, Zagreb, 16(1992) 29, str. 55-62

Šanjek, *Pojam 'stvaranja'* — **F. Šanjek,** *Pojam 'stvaranja' u crkvi bosansko-humskih krstjana,* Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, Zagreb, 21(1995) 1/2(41/42), str. 7-23.

Šanjek, *Abjuracija* — **F. Šanjek,** *Abjuracija bosansko-humskih krstjana u kontekstu heterodoksnih pokreta na kršćanskom Zapadu u 12./13. stoljeću,* Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2003, 32, str. 11-16.

Šidak, *"Bosanska crkva"*	**J. Šidak,** *"Bosanska crkva". Problem bosanskog "bogumilstva" i sredovječna "Crkva bosanska",* Suvremenik, Zagreb, 26(1937) 11, str. 385-393.
Šidak, *Problem "bosanske crkve"*	**J. Šidak,** *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca. (Prilog rješenju t. zv. bogumilskog pitanja),* Rad JAZU 259, Zagreb 1937, str. 37-181.
Šidak, *Pravoslavni Istok*	**J. Šidak,** *Pravoslavni Istok i "Crkva bosanska",* Suvremenik, Zagreb, 27(1938) 9, str. 769-793.
Šidak, *"Crkva bosanska"*	**J. Šidak,** *"Crkva bosanska" i problem bogumilstva u Bosni,* Mala knjižnica Matice hrvatske, Nova serija – Kolo V. – svezak 28, Zagreb 1940.
Šidak, *Babuni*	**J. Šidak (J. Š-k),** *Babuni,* Hrvatska enciklopedija II, Zagreb 1941, str. 74-75.
Šidak, *Bogumili*	**J. Šidak (J. Š-k),** *Bogumili,* Hrvatska enciklopedija II, Zagreb 1941, str. 719-721.
Šidak, *Samostalna "crkva bosanska"*	**J. Šidak,** *Samostalna "crkva bosanska" i njezini redovnici,* Nastavni vjesnik, Zagreb, 50(1941-1942) 1, str. 1-17.
Šidak, *"Crkva bosanska" III*	**J. Šidak (J. Š-k),** *"Crkva bosanska",* Hrvatska enciklopedija III, Zagreb 1942, str. 162-164.
Šidak, *Novi prinosi*	**J. Šidak,** *Novi prinosi sporu o "bosanskoj herezi",* Književni tjednik, Zagreb, 2(1942) 22/23, str. 3-4.
Šidak, *Oko pitanja*	**J. Šidak,** *Oko pitanja "Crkve bosanske" i bogumilstva,* Historijski zbornik, Zagreb, 3(1950) 1/4, str. 316-348.
Šidak, *Bosna i Zapadni dualisti*	**J. Šidak,** *Bosna i Zapadni dualisti u prvoj polovici XIII stoljeća,* Zgodovinski časopis VI-VII (Kosov Zbornik). Ljubljana 1952-1953, str. 285-300.

Šidak, *Pitanje "Crkve bosanske"*	**J. Šidak,** *Pitanje "Crkve bosanske" u novijoj literaturi,* Godišnjak Istorijskog društva Bosne i hercegovine V, Sarajevo 1953, str. 139-160.
Šidak, *Problem bogomilstva*	**J. Šidak,** *Problem bogomilstva,* Narodni list, Zagreb, 9(1953) 2385, str. 4.
Šidak, *Današnje stanje*	**J. Šidak,** *Današnje stanje pitanja "Crkve bosanske" u historijskoj nauci,* Historijski zbornik, Zagreb, 7(1954) 1/4, str. 129-142.
Šidak, *O vjerodostojnosti*	**J. Šidak,** *O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću,* Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu II, Zagreb 1954, str. 37-48.
Šidak, *"Ecclesia Sclavoniae"*	**J. Šidak,** *"Ecclesia Sclavoniae" i misija dominikanaca u Bosni,* Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu III, Zagreb 1955, str. 11-40 i 245.
Šidak, *Kopitarovo evanđelje*	**J. Šidak,** *Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja "Crkve bosanske",* Slovo 4/5, Zagreb 1955, str. 47-63.
Šidak, *Problem bogumilstva*	**J. Šidak,** *Problem bogumilstva v Bosni,* Zgodovinski časopis, Ljubljana, 9(1955) 1/4, str. 154-162.
Šidak, *Problem des Bogomilismus*	**J. Šidak,** *Das Problem des Bogomilismus in Bosnien,* Relazioni del X Congresso internazionale de scienze storiche, Roma 4-11. rujna 1955, sv. VII, Riassunti delle comunicazioni, Firenze 1955, str. 213-215.
Шидак, *Фрањевачка "Dubia"*	**J. Шидак,** *Фрањевачка "Dubia" из г. 1372/3 као извор за повијест Босне,* Историјски часопис, књ. V (1954-1955), Београд 1955, str. 207-231.
Šidak, *Crkva bosanska II*	**J. Šidak (J. Šk.),** *Crkva bosanska,* Enciklopedija Jugoslavije, II, Zagreb 1956, str. 393-396.

Šidak, *Marginalija* — **J. Šidak,** *Marginalija uz jedan rukopis "Crkve bosanske" u mletačkoj Marciani,* Slovo (Zbornik posvećen Josipu Vajsu prilikom 60-te godišnjice njegova dolaska u Hrvatsku) 6/7, Zagreb 1957, str. 134-153.

Šidak, *Bogumilstvo* — **J. Šidak,** *Bogumilstvo i heretička "Crkva bosanska",* Historijski pregled, Zagreb, 4(1958) 2, str. 101-114.

Šidak, *Djed* — **J. Šidak (J. Šk.),** *Djed,* Enciklopedija Jugoslavije, III, Zagreb 1958, str. 19.

Šidak, *Gost* — **J. Šidak (J. Šk.),** *Gost,* Enciklopedija Jugoslavije, III, Zagreb 1958, str. 511.

Šidak, *Krstjani* — **J. Šidak (J. Šk.),** *Krstjani,* Enciklopedija Jugoslavije, 5, Zagreb 1962, 431.

Шидак, *Херетички покрет* — **J. Шидак,** *Херетички покрет и одјек хуситизма на славенском југу,* МС, Зборник за друштвене науке, св. 31, Нови Сад 1962, str. 5-24.

Šidak, *O autentičnosti* — **J. Šidak,** *O autentičnosti i značenju jedne isprave bosanskog "djeda" (1427),* Slovo 15/16, Zagreb 1965, str. 282-297.

Šidak, *O pitanju* — **J. Šidak,** *O pitanju heretičkog "pape" u Bosni 1223. i 1245.,* Razprave SAZU V (Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966, str. 143-160.

Šidak, *Bosanski rukopisi* — **J. Šidak,** *Bosanski rukopisi u Gosudarstvenoj publičnoj biblioteci u Lenjingradu,* Slovo 17, Zagreb 1967, str. 113-124.

Šidak, *Starac* — **J. Šidak (J. Šk.),** *Starac,* Enciklopedija Jugoslavije, VIII, Zagreb 1971, str. 127.

Šidak, *Strojnici* — **J. Šidak (J. Šk.),** *Stojnici,* Enciklopedija Jugoslavije, VIII, Zagreb 1971, str. 195.

Šidak, *Nova građa* — **J. Šidak,** *Nova građa o akciji Rimske kurije u Bosni 1245,* Historijski zbornik XXVII-XXVIII (1974-75), Zagreb 1975, str. 319-329.

Šidak, *Problem heretičke "Crkve bosanske"*	**J. Šidak,** *Problem "Crkve bosanske" u novijoj historiografiji (1962-75),* Historijski zbornik XXVII-XXVIII (1974-1975), Zagreb 1975, str. 139-182.
Šidak, *Studije*	**J. Šidak,** *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu,* Zagreb 1975.
Šidak, *"L'Eglise de Bosnie"*	**J. Šidak,** *"L'Eglise de Bosnie" au Moyen Age,* Annales de l'Institut Francais de Zagreb, III ser., 2, Zagreb 1976, str. 7-36.
Šidak, *Heretička "Crkva bosanska"*	**J. Šidak,** *Heretička "Crkva bosanska",* Slovo 27, Zagreb 1977, str. 149-184.
Šidak, *Vjerski odnosi*	**J. Šidak,** *Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku,* Historijski zbornik, Zagreb, 33/34(1980-81) 1, str. 275-290.
Šišić, *Vojvoda Hrvoje*	**F. Šišić,** *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.),* Zagreb 1902.
Šišić, *Poviest*	**F. Šišić,** *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1202-1301),* Prvi dio, *Od Kolomana do Ladislava III,* Zagreb 1944.
Škrivanić, *Rat*	**G. Škrivanić,** *Rat bosanskog kralja Ostoje sa Dubrovnikom (18. VI. 1403 do maja 1404 godine),* Vesnik Vojnog muzeja Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 5(1958) sv. 2, str. 35-60.
Štefanić, *Glagoljski zapis*	**V. Štefanić,** *Glagoljski zapis u Čajničkom evanđelju i u Radosavljevu rukopisu,* Zbornik Historijskog instituta JAZU II, Zagreb 1959, str. 5-15.
Šunjić, *Novi podatak*	**M. Šunjić,** *Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti,* Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XI (1960), Sarajevo 1961, str. 265-268.
Šunjić, *Bosna i Venecija*	**M. Šunjić,** *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.),* Sarajevo 1996.

Тадић, *Нове вести* — **J. Тадић,** *Нове вести о паду Херцеговине под турску власт,* Зборник Филозофског факултета, књ, V/1, Београду 1962, 131-152.

Тарановски, *Историја српског права* — **Т. Тарановски,** *Историја српског права у немањићкој држави II-IV,* Београд 1931-1935.

Thallóczy, *Povijest* — **L. Thallóczy,** *Povijest (banovine grada i varoši) Jajca 1450-1527,* iz posebnog otiska MHH XL, Zagreb 1916.

Томић, *Каква је била?* — **С. Томић (Атом),** *Каква је била средњевјековна "црква босанска", – "вјера босанска",* Босанска вила VII, Сарајево 1892, str. 38-40; 56-58; 72-73; 89-91; 105-106; 120-121; 138-139; 152-153; 168-169; 184-185; 201-202; 219-221; 235-236; 247-249; 263-265; 295-296; 319-322; 348-351; 378-380; 392-394; 408-410; 425-427; 463-465; Босанска вила IX, Сарајево 1894, str. 8-9; 22-24; 39-40; 56-57; 71-73; 105-106; 119-120; 312-313; 328-329; 341-344; 360-365.

Тошић, *Брштаник* — **Ђ. Тошић,** *Брштаник у средњем вијеку,* Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине XXI-XXVII, Сарајево 1976, str. 37-50.

Tošić, *Prezbiter Ratko* — **Đ. Tošić,** *Dubrovčanin prezbiter Ratko, stonski kancelar, kapelan i protovestijar kralja Tvrtka I i trebinjsko-mrkanjski biskup,* Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXVIII-XXX (1977-1979), Sarajevo 1979, str. 39-58.

Тошић, *Доњи ток* — **Ђ. Тошић,** *Доњи ток Неретве у средњем вијеку с посебним освртом на трг Дријева,* Херцеговина, Мостар 1982, 2, str. 45-77.

Тошић, *Трг Дријева* — **Ђ. Тошић,** *Трг Дријева у средњем вијеку,* Сарајево 1987.

Tošić, *Hranković* — **Đ. Tošić,** *Dubrovačka porodica Hranković,* Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku, XXVI, Dubrovnik 1988, str. 87-101.

Tošić, *Župa Trebinje* — **Đ. Tošić,** *Srednjovjekovna župa Trebinje,* Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 24(1990) 25/26, str. 65-101.

Тошић, *Требињска област* — **Ђ. Тошић,** *Требињска област у средњем вијеку,* Београд 1998.

Tošić, *Vojvoda Petar* — **Đ. Tošić,** *Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka,* Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 34(2001) 1/2, str. 35-46.

Тошић, *Писмо* — **Ђ. Тошић,** *Писмо дубровачког посланика Ивана Гундулића о смрти кнеза Павла Радиновића,* Земља Павловића – средњи вијек и период турске владавине. Зборник радова са научног скупа, Рогатица, 27-29. јуна 2002, Академија наука и умјетности Републике Српске и Универзитет Српско Сарајево, Научни скупови, књ. V, Одјељење друштвених наука, књ. 7, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, str. 357-366.

Трухелка, *Старобосански споменици* — **Ћ. Трухелка,** *Старобосански споменици,* Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 6(1894) 4, str. 771-782.

Трухелка, *Натписи* — **Ћ. Трухлека,** *Натписи из сјеверне и источне Босне,* Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 7(1895) 3, stra. 337-356.

Трухелка, *Стари натписи* — **Ћ. Трухелка,** *Стари босански натписи,* Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 3(1891) 1, str. 86-95.

Трухелка, *Старобосански мраморови* — **Ћ. Трухелка,** *Старобосански мраморови,* Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 3(1891) 4, str. 368-387.

Трухелка, *Писмени споменици* — **Ћ. Трухелка,** *Старобосански писмени споменици,* Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 6(1894) 4, стр. 771-782.

Truhelka, *Slavische Inschriften* — **Ć. Truhelka,** *Slavische Inschriften in Bosnien,* Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina IV, Wien 1896, str. 343-355.

Truhelka, *Altbosnosche Inscriften* — **Ć. Truhelka,** *Altbosnische Inschriften,* Wissenschaftliche Mittheilumgen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien 1897, str. 276-303.

Truhelka, *Natpis* — **Ć. Truhelka,** *Natpis Kulina bana,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 10(1898) 4, str. 617-622.

Truhelka, *Fojnička kronika* — **Ć. Truhelka,** *Fojnička kronika,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 21(1909) 3, str. 443-459.

Truhelka, *Testamenat* — **Ć. Truhelka,** *Testamenat gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 23(1911) 3, str. 355-375.

Truhelka, *Još o testamentu* — **Ć. Truhelka,** *Još o testamentu gosta Radina i o patarenima,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 25(1913) 3/4, str. 363-382.

Truhelka, *Osvrt* — **Ć. Truhelka,** *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. Vođa kroz sredovječnu zbirku zemaljskog muzeja,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 26(1914) 1/2, str. 221-252.

Truhelka, *Osvrt na spomenike* — **Ć. Truhelka,** *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne.* Vođa kroz sredovječnu zbirku Bos.-herc. zemaljskog muzeja, Sarajevo (s. a.).

Truhelka, *Grobnica* — **Ć. Truhelka,** *Grobnica bosanskog tepčije Batala, obretena kod Gornjeg Turbeta (kotar Travnik),* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 27(1915) 3/4, str. 364-373.

Truhelka, *Konavôski rat* — **Ć. Truhelka,** *Konavôski rat (1430-1433),* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 29(1917) 1/4, str. 145-211.

Truhelka, *Pabirci* — **Ć. Truhelka,** *Pabirci iz jednog jajačkog sidžila,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 30(1918) Sarajevo 1919, str. 157-175.

Truhelka, *Bosanska crkva* — **Ć. Truhelka,** *Bosanska narodna (patarenska) crkva,* u: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463,* knj. I, "Napredak", Sarajevo 1942, str. 767-793.

Truhelka, *Sredovječni spomenici* — **Ć. Truhelka,** *Sredovječni spomenici Bosanske Hrvatske,* Hrvatsko kolo XXIII, Zagreb 1942, str. 1-13.

Vasić, *Islamizacija* — **M. Vasić,** *Islamizacija u jugoslovenskim zemljama,* Prilozi za orijentalnu filologiju XLI (1991), Sarajevo 1991, str. 425-441.

Vego, *Povijest* — **M. Vego,** *Povijest Humske zemlje (Hercegovine),* I., Samobor 1937.

Vego, *Humačka ploča* — **M. Vego,** *Humačka ploča najstariji ćirilski pisani spomenik (X ili XI stoljeće) u Bosni i Hercegovini,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija (Arheologija) X, Sarajevo 1956, 41-61.

Vego, *Naselja* — **M. Vego,** *Naselja bosanske srednjevjekovne države,* Sarajevo 1957.

Vego, *Novi i revidirani natpisi I-III*

M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija (Arheologija) XV-XVI(1960-1961); Sarajevo 1961, str. 259-286; XVII (1962); 1962, str. 191-243; 1961-1962; XIX(1964); 1964, str. 173-211.

Vego, *Patarenstvo u Hercegovini*

M. Vego, *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija (Arheologija) XVIII, Sarajevo 1963, 195-215.

Vego, *Kulturni karakter*

M. Vego, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca,* Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, str. 307-335.

Vego, *Patarenstvo*

M. Vego, *Patarenstvo u srednjovjekovnoj Hercegovini u svjetlu likovnih ostvarenja na nadgrobnim spomenicima,* Most, Mostar, 5(1978) 17/18, str. 109-142.

Vego, *Iz historije*

M. Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 1980.

Vego, *Postanak*

M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države,* Sarajevo 1982.

Vidović, *Simbolične predstave*

D. Vidović, *Simbolične predstave na stećcima,* Naše starine II, Sarajevo 1954, str. 119-136.

Vinaver, *Trgovina*

V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku,* Anali Historijskog instituta u Dubrovniku II, Dubrovnik 1953, 125-147.

Vitezović, *Bossna captiva*

P. Ritter Vitrezović, *Bossna captiva, sive regnum et interitus Stephani ultimi Bosnae regis,* Tyrnaviae 1702.

Vrana, *Književna nastojanja*

V. Vrana, *Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni* (u: Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, knj. I, Sarajevo 1942, str. 794-822).

Vrankić, *Kulturno-religiozna gibanja*

P. Vrankić, *Kulturno-religiozna gibanja u Europi u doba nastanka Franjevačkog reda (1180-1288),* Znanstveni skup Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991, zbornik radova, Samobor 1994, str. 7-26.

Вујић, *Прво научно дело*

М. В. Вујић, *Прво научно дело о трговини Дубровчанина Бенка Котрљића,* Глас Српске краљевске академије LXXX, Други разред 47, Београд 1909, str. 25-123.

Wenzel, *Ukrasni motivi*

M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima – Ornamental motifs on tombstones from medieval Bosnia and surrounding regions,* Sarajevo 1965.

Wenzel, *Bosanski stil*

M. Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu,* Sarajevo 1999.

Werner, *Patarini*

E. Werner, Παταρηνοί – *Patarini: Ein Beitrag zur Kirchen- und Sektengeschichte des 11. Jahrhunderts,* Von Mittelalter zur Neuzeit, Zum 65. Geburtstag von Heinrich Sprömberg, Berlin 1956, str. 404-419.

Wild, *Bogumilen*

G. Wild, *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik I. Die Symbolik des Katharertums und das Problem des heterodoxen Symbols im Rahmen der abendländischen Kultureinheit,* Wiesbaden 1970.

Wild, *Symbol*

G. Wild, *Symbol und Dogma im Bogumilentum. Das Problem der Darstellungen auf den mittelalterlichen Grabsteinen Bosniens und der Herzegowina,* Saeculum XXI, Freiburg-München 1970, 4, 385-392.

Wild, *Darstellung*

G. Wild, *Die Darstellung des bogumilischen "Perfectus" auf den mittelalterlichen Grabdenkmälern (Stećci) Bosniens und der Herzegowina,* Balcanica IV, Belgrade 1973, str. 111-120.

Zelenika, *Gost Radin*

A. Zelenika, *Gost Radin Butković utemeljitelj grada Mostara,* Hercegovina 19, Mostar 2005, str. 89-99.

Зиројевић, *Цркве* — **О. Зиројевић,** *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године,* Београд 1984.

Živković, *Diplomatska aktivnost* — **P. Živković,** *Diplomatska aktivnost Braila Tezalović,* Prilozi, Institut za istoriju, Sarajevo, 10(1974) 2, str. 31-53.

Живковић, *Млетачка трговина* — **П. Живковић,** *Млетачка трговина босанским робљем у средњем вијеку,* Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине XXI-XXVII, Сарајево 1976, str. 51-58.

Живковић, *Учешће* — **П. Живковић,** *Учешће босанске властеле у диоби Конавала,* Прилози Института за историју у Сарајеву, Сарајево, 15(1979) 16, str. 181-188.

Živković, *Tvrtko II* — **P. Živković,** *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća,* Sarajevo 1981.

Živković, *Bosansko-ugarski sukobi* — **P. Živković,** *Bosansko-ugarski sukobi krajem XIV i u prvoj polovini XV stoljeća,* Treći program Radio-Sarajevo, Sarajevo, 11(1982) 37, str. 81-104.

Živković, *Jakov Markijski* — **P. Živković,** *Jakov Markijski i bosanski franjevci. (Pokušaj reformiranja bosanskih franjevaca),* Istorijski zbornik, Banjaluka 5(1984) 5, str. 169-182.

Živković, *Utjecaj* — **P. Živković,** *Utjecaj primorskih gradova na ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću. (Pojava građanske klase i novog plemstva),* Tuzla 1986.

Živković, *Zlatonosovići* — **P. Živković,** *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosovići i bosanski kraljevi (posljednja decenija XIV i prve tri decenije XV stoljeća),* Historijski zbornik, Zagreb, 39(1986) 1, str. 147-162.

Živković, *Pojava* — **P. Živković,** *Pojava bogumilstva i anatema kao način borbe protiv heretika,* Croatica Christiana periodica, Zagreb, 17(1993) 31, str. 42-48.

Živković, *Iz povijesti* — **P. Živković,** *Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma,* Osijek 2002.

Živković, *Feudalna hijerarhija* — **P. Živković,** *Feudalna hijerarhija i feudalna anarhija u Bosni i Humu u XV. stoljeću,* u: Spomen-spis. Povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana, Zagreb 2004, 517-528.

OPĆA DJELA

Даничић, *Рјечник*	**Ђ. Даничић,** *Рјечник из Књижевних старина српских,* I-III, Београд 1863-1864.
Denzinger, *Enchiridion*	**H. Denzinger,** *Enchiridion symbolum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum,* Barcinone 1967[33].
Enciklopedija Jugoslavije	*Enciklopedija Jugoslavije,* 1-8, Zagreb 1955-1971.
Hrvatska enciklopedija	*Hrvatsaka enciklopedija,* 2-5, Zagreb 1941-1945.
Лексикон	**С. Ћирковић – Р. Михаљчић,** *Лексикон српског средњег века,* Београд 1999.
Marević, *Lexicon*	**J. Marević,** *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik,* 1-2, Velika Gorica – Zagreb 2000.
Mažuranić, *Prinosi*	**V. Mažuranić,** *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik,* I-II, Zagreb 1908-1922.
Miklošič, *Lexicon*	**F. Miklosich,** *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum,* Vindobonae 1862-1865.
Rječnik JAZU	*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika,* Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, I-XIII, Zagreb 1880-1976.
Skok, *Etimologijski rječnik*	**P. Skok,** *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika,* 1-3, Zagreb 1971-1973.

KAZALO OSOBNIH IMENA

Abraham, patrijarh, 341
Acciaioli, Angelo, kardinal, 138
Ahmed, vojvoda, 195
Albrecht I, hrvatsko-ugarski kralj, 101, 464
Alegrina → Rada (Alegrina)
Aličić, Ahmed S., povjesničar, 55, 253, 258-260, 463
Alić, Salih H., povjesničar, 477
Altomanović, Nikola, župan, 488
Amati, Girolamo, 463
Ambrozije iz Sienne, franjevački vikar, 201
Ana, kći bana Vuka, 137
Ančić, Mladen, povjesničar, 71, 464, 477
Anđelić, Pavao, povjesničar, 25-26, 124, 146, 156, 197, 202-203, 206, 208, 233, 248, 252-254, 259, 272, 406, 415, 428-429, 464, 478, 492
Anđeo, stonski gvardijan, 206
Angelov, Dimitar, povjesničar, 89, 232, 237, 368, 371, 390, 479
Anselmo iz Aleksandrije, protuheretički pisac, 66
Antić, Vera, povjesničarka, 39, 40, 466
Antoljak, Stjepan, povjesničar, 398, 479
Anulka, žena Nikole Alojzija Gučetića, 262
Anjičkov, Evgenij, povjesničar, 57-58, 111, 479
Aristodije, sin Zorobabelov, zlatar, 64, 66, 68, 408-409, 508
Armandi, Ivan, franjevac, 134
Arpadovići, dinastija, 89, 468, 524
Assemani, Joseph Simon, orjentalist, 46, 48, 49, 51, 83-84, 90, 94-96, 98, 99, 213, 239, 243, 336, 418, 464
Atanasovski, Veljan, povjesničar, 195
Atmadža, 362
Atom → Tomić, Sima, 59
Augustin Aurelije, 93, 241
Azarija, heretik, 391, 410

Babić, Anto, povjesničar, 65-66, 166, 209, 247, 307, 310-311, 325, 357, 366, 374, 383, 394, 404, 416, 420, 432, 440-441, 479
Bajić, Jovo, 253, 479
Bakšić, Petar, sofijski biskup, 35
Balšić, Jelena, žena Sandaljeva, 159, 286, 298-299, 306
Balšići, vlastela, 482
Barada, Miho, povjesničar, 37, 59, 116-117, 223-224, 480
Baradej, Jakov, biskup u Edesi, 90
Barbara, hrvatsko-ugarska kraljica, 79, 138
Barberi, J. B., 85
Barbucci, Nikola, dominikanac, 54, 95-96
Baronius, Caesar, kardinal, 472,
Bartol Alvernski, franjevački vikar, 41, 42, 76, 249, 372, 505, 515
Bartolomej iz Carccassonea, 398
Basler, Đuro, povjesničar,100, 150, 472, 480
Bastašić, Radič, rođak Atmadžin, 362
Batalo Santić, tepčija 34, 64, 68, 124, 240, 268, 309-310, 380, 391, 394,

408-412, 414, 514, 528
Bavželić, Franko, poslanik, 142
Bazilije Veliki, 65, 232, 241, 247, 250, 285-286, 320, 446, 454, 464
Bazilije, carigradski herezijar, 383, 385
Beckmann, G., 102, 464
Bejtić, Alije, povjesničar, 342, 480
Bek, Georg, povjesničar, 133, 480
Bekker, Immanuel, filolog, 465
Belesmansa, patarenski biskup iz Verone, 398
Belić, Aleksandar, filolog, 34, 512
Belismenec, heretik, 398
Belizmenc, heretik 39, 65, 398, 412
Benac, Alojz, arheolog, 482
Benedikt, Ovetari, 97
Benedikt, sv, 222, 241, 290, 292, 319, 470
Benić, Bono, ljetopisac, 112-113, 464
Benković, Žarko, 480
Bernard, splitski nadbiskup, 71, 89, 104, 232, 409
Berojević, Radosav, kramar, 331
Bešlagić, Šefik, povjesničar, 38-39, 171, 206, 212, 253, 318, 327, 336-338, 341-342, 400, 423-424, 480-481
Bjelhan, Bogdan, 380
Bjelko, starac, 136, 230, 286, 294, 308, 373, 376, 442
Bjelosav, krstjanin (pataren), 29, 70, 197, 248, 252, 284-285, 329
Blagojević Miloš, povjesničar, 8, 123-126, 288, 481
Blaž de Zalka, franjevački vikar, 43
Bobaljević, Andrija, poslanik, 172, 180, 188
Bobaljević, Vuk, poslanik, 184, 356, 503
Bobaš, Mirko, filolog, 482
Bogavčić, Budisav, knez, 159, 171, 220
Bogavčić, Sanko, 165
Bogdanović, Dimitrije, povjesničar književnosti, 269, 482
Bogićević, Vojislav, povjesničar književnosti, 212, 482
Bogmilović, Bogiša, 174, 318, 328, 349
Bogorodica, 90
Boleslav, vjerojatno djed, 410
Bonifacije IX, papa, 42, 105, 467
Borak, Hadrijan, povjesničar, 116, 232, 250, 286, 290-292, 320, 464
Boril, bugarski car, 390
Boroje, heretik, 40
Borovinić, Tvrtko, knez, 487
Borst, Arno, povjesničar,116, 237, 240, 282-283, 330, 389-390, 482
Bosnačić, Vukašin, 174
Bosnačić, Vukelja, seljak, 318
Božičko, optuženik, 175, 332
Božić, Ivan, povjesničar, 482
Božitković, Juraj, povjesničar, 201, 208, 482
Bradijević Radosav, gost, 26, 29, 256, 308, 311, 316, 321, 345, 348-349, 373, 377-378
Brajan, dijak, 158, 298
Brajanović, Juraj, sinovac gosta Radina, 365
Brajanović, Tvrtko, 271, 272, 365
Brandt, Miroslav, povjesničar, 114, 482
Branko, knez, 158
Branković, Đurađ, srpski despot, 18, 32, 519
Brankovići, vlastela, 287, 467
Braten, pop, 40, 412
Bratič, heretik, 410
Bratoslav, bosanski biskup, 398
Brković, Milko, povjesničar, 71, 482
Bubanjić, Mastan, vojvoda, 206, 480
Bubanjić, Radoslav, knez, 206
Bubanjići, vlastela, 478
Bučin, heretik, 410
Bučinelić, Miho, poslanik, 357-358
Budimir, Milan, filolog i povjesničar, 89, 100, 107-108, 110-111, 262, 388, 482
Budisalići, vlastela, 211
Budisav, heretik, 410
Bunić, Marin, poslanik, 143
Burečević Marko, kramar, 145

Burns, Yvonne, povjesničarka, 224
Butko, pop, 139
Butković, Radin, gost, 11, 14, 27, 29, 36-37, 39, 55-56, 60-61, 63, 108, 114, 117, 128, 138, 154, 166, 176-197, 213-214, 218, 220-225, 230, 241, 243-244, 253-255, 259, 261-262, 265, 271-272, 278-279, 282, 301-302,308, 317-318, 320-322, 331, 334, 336, 339, 345-346, 349-365, 382, 393, 399, 421-422, 449, 458, 512, 516, 518, 524, 527, 530; krstjanin, 26, 29, 158-159, 165-166, 256, 277, 286; starac, 27, 29, 34, 167, 169, 172-173, 175-179, 277-280, 294-296, 300-307, 309-310, 353
Butković, Tvrtko, brat gosta Radina, 365

Carvajal, Juan, kardinal, 51
Casagrande, Carla, povjesničarka, 85, 483
Casamaris, Ivan, de, legat, 89, 232, 369, 392
Caselli, Giuseppe, povjesničar, 52, 483
Cicerina, Vlatko, 176
Cidilović, Mikoč, 174
Crijepović, Pribisav, poslanik, 354
Cutheis, A, kroničar, 98
Cvitko, gost, 55, 259
Cvitko, krstjanin (pataren), 29, 252, 285

Čemerović Juraj, 175, 192, 304
Čerjenko, krstjanin, 29, 363
Čihorići, obitelj, 212
Čremošnik, Gregor, povjesničar, 41, 43, 48, 52, 465, 483
Čučković, Vera, pravni povjesničar,154, 380, 382, 483

Ćiril, sv., slavenski apostol, 36, 399
Ćirković, Sima, povjesničar, 8, 19, 24, 30-31, 36-37, 50, 59, 65-66, 74, 81, 83, 85, 87, 96, 109, 111, 114, 116, 118, 121-126, 128, 131-132, 144-145, 152, 154, 164, 168, 172, 174-176, 178-185, 187-192, 194-195, 201, 203, 206-207, 210-211, 214, 218, 221-223, 225, 235, 239-240, 244-247, 249-251, 254, 259, 261, 272, 285, 288, 303-305, 308, 324, 331-332, 334-335, 349, 357, 370, 374, 376, 380-382, 384, 390, 396, 398, 408-409, 411, 413-416, 418, 426-427, 432-434, 437-438, 440, 483-485, 533
Ćorović, Vladimir, povjesničar, 19, 59, 94, 107, 109, 158, 163, 247, 334, 374, 486
Ćošković, Pejo, povjesničar, 45, 64, 71-72, 74, 83, 92, 97, 99, 101, 105, 108, 125, 134, 136-139, 143, 157, 159-160, 163, 174, 177-178, 181-182, 187, 192, 197, 203-204, 213, 217-218, 223, 233, 239, 249, 255, 259-260, 270, 272, 371, 390, 392, 394, 404, 416-418, 425, 435, 441, 486-487

Dabiživ, borački knez, 167
Danica, 515
Daničić Đuro, 33-34, 63, 230, 268, 322, 374, 402, 426, 465, 533
Danilo II, arhiepiskop, 70
David, mileševski metropolit, 14, 27, 195, 225, 243-244, 307, 363
Debeljević, Živan, 160
Dedijer, Jevto, povjesničar, 270, 487
Denzinger, Henrik, 37, 533
Didodrag, heretik, 410
Dinić, Mihailo, povjesničar, 19, 29-31, 33, 64, 87-88, 93, 103, 106-107, 110, 115, 122-124, 126, 128, 132, 134, 136-138, 141-146, 152, 156-184, 187-197, 202-204, 206, 209, 217-218, 220, 234, 239, 241, 248, 252, 254, 256, 261, 271-273, 288, 370, 376, 379, 387, 400-401, 405-407, 413, 416, 421, 426-427, 431, 434-438, 440-443, 451, 465-466, 488-489
Divac, krstjanin 26, 29, 156

Długosz, Jan, kroničar, 90, 466
Dmitar, krstjanin 26, 29, 155, 161, 296, 297
Dmitar, starac 26, 29, 158-159, 162, 296-300
Dobrašin, krstjanin, 136, 230, 308, 442
Dobrko, heretik 39, 412
Dobrojević, Vlah, plemić, 40
Dobronić, Lelja, povjesničarka, 15, 489
Döllinger, Ignaz, povjesničar, 100, 237, 466, 489
Dondaine, Antone, povjesničar, 68, 240, 489-490
Draga, 124, 139, 515
Draganović, Krunoslav, povjesničar, 91, 466, 490
Dragič, heretik, 410
Dragić, knez, 156
Dragojlović, Dragoljub, povjesničar, 9, 33, 35-36, 39-40, 49, 70, 86, 93, 110-111, 128, 132, 136, 167-168, 173, 182, 190, 197, 210, 236-237, 244, 247, 253, 256, 260, 265, 270, 326, 373-374, 384, 389, 418, 466, 490-491
Dragosava, krstjanica 29
Dragoš, djed, 410
Dragoš, heretik, 410
Dražeta, heretik, 410
Dražilo, heretik, 39, 108, 412
Draživojevići, vlastela, 212
Drug, pop, 40, 412
Du Cange Charles du Fresne, filolog, 90, 491
Dučić Nićifor, povjesničar, 492, 111
Dujčev, Ivan, povjesničar, 109, 116, 492
Durand, Ulysse, 97, 204, 417, 470
Dušan, mladi kralj, 107, 109; car, 109, 472
Dušanić, Sv., 72, 169, 286, 492

Džaja, Srećko M., povjesničar, 69, 70, 96, 99, 213, 218, 260, 493

Đurađ Branković, 125
Đurašević, Milašin, 248, 252, 285
Đurđev, Branislav, povjesničar, 493
Đurđević, Nikola, konavoski knez, 159, 299; poslanik, 160, 172, 416
Đurić, Vojislav J., povjesničar umjetnosti, 33-34, 493

Eremis (Jeremis), heretik, 391, 410
Eubel, Conrad, povjesničar, 43, 78, 208, 493
Eugen IV, papa, 18, 20, 43-46, 52, 83, 86, 93, 95, 114, 206-207, 239, 257, 263-264, 487
Euzebije iz Cezareje, 265
Evans, Artur, arheolog, 38, 60, 493
Fabijan iz Bača, vikar, 44, 263
Fantucci, Marko, general Franjevačkog reda, 86

Farlati, Daniel, povjesničar, 44, 46-47, 49, 52, 56, 94, 98-99, 101, 104, 114, 201, 206, 218, 243, 264, 370-371, 392, 425, 466
Fejér Georgius, povjesničar, 25, 26, 52, 74, 77, 79, 98, 104, 466
Fejić, Nenad, povjesničar, 87, 466, 493
Fekeža, Lidije, 493
Fermendžin, Eusebije, povjesničar, 35-36, 41, 43-44, 50, 52, 80, 82, 84, 86, 91, 101, 114, 171, 201, 208, 210-211, 214, 466-467
Filip Dubrovčanin, franjevački vikar, 209, 487
Filipović Milenko S., povjesničar, 107, 493
Filipović, Nedim, povjesničar, 54, 226, 259, 494
Filipović, Nenad, povjesničar, 494
Fine, John V.A., povjesničar, 26, 35, 68, 70, 97, 112, 132, 137-138, 141, 143-144, 150, 153, 161, 166, 171, 173-174, 176-177, 182, 187, 197, 201-202, 206-210, 212, 218, 220, 223, 234, 240, 244, 247-248, 252-253, 255-256,

261-262, 279, 297-298, 301-302, 307, 318, 327-328, 341, 347, 349, 351, 355-359, 380, 390, 409, 411, 413, 416, 440-441, 492, 494-495
Fraknói Vilmos, povjesničar, 42, 51, 101, 105, 467
Franjo Asiški, utemeljitelj Franjevačkog reda, 241, 500
Fridrik I. Barbarosa, rimsko-njemački car, 80
Frolow, A., 111, 495

Gaković, Petar, povjesničar, 37, 467
Gavran Ignacije, polihistor, 209, 532
Gavrilović, Margit, 493
Gazulić, Ivan (Gjin Gazuli), poslanik, 32
Genadije II, Sholarije, carigradski patrijarh, 53, 70, 111, 200, 420, 471, 492
Genadije, starac, 288
Geresdorfer, Vera, povjesničarka, 89, 495
Girard, sipontski nadbiskup, 337
Glušac, *Vasa,* povjesničar, 59-60, 107, 109, 133, 232, 247, 265, 281, 316, 319, 372-373, 402, 404, 420, 426, 495-496, 521
Godin, heretik, 410
Gojković Radat, kramar, 145
Gojsav, (Gojsak), krstjanin, 35, 237, 268, 418
Gojsav, gost, 29, 174-175, 177, 285, 331-335, 345-346, 349
Gojsić, Ivaniš, poslanik, 161-162, 203
Gorazd, Metodov učenik, 247
Gorjanska, Doroteja, bosanska kraljica, 464
Gorjanski, ugarska vlastela, 77
Gošić, Nevenka, 34, 475, 496
Grabar, Biserka, 475
Gradić, Matej, trgovac, 174
Grahovčić, Mihovil, 482
Gregorio, franjevac, 85, 509
Greiderer, V., povjesničar, 42-44, 52, 82, 467
Grgur Čudotvorac, sv., 50
Grgur VII. papa, 337
Grgur XI, papa, 41, 76, 372
Grgur XII, papa, 42, 77, 93
Grgur, biskup fanski, 509
Grgur, starac, 296
Grgur, sv., 517
Grickat, Irena, 34, 496
Grigorovič, V. I., 34, 40, 109
Grković M., 247, 496
Grošić, Fikreta, 496
Grubeša, heretik, 40
Grujić, Radoslav M., povjesničar, 34, 36, 63-64, 138, 157-158, 160, 254, 268, 270, 496
Gučetić, Alviz, poslanik, 358
Gučetić, Dragoje, 176
Gučetić, Juraj, poslanik, 176
Gučetić, Nikola, poslanik, 144, 262
Gučetić, Vito, dubrovački opunomoćenik, 159, 299
Gundulić, Benedikt, poslanik, 161, 162
Gundulić, Ivan, kroničar, 354, 467, 526
Gundulić, Jaketa, poslanik, 355
Gundulić, Marin, poslanik, 135, 160, 189, 416
Gundulić, Nikola, poslanik, 176
Gundulić, Paladin, poslanik, 189
Gundulić, Sabin (Savinja), plemić, 212,

Hadžibegić, Hamid, povjesničar, 287, 467
Hadžijahić, Muhamed, povjesničar, 212, 214, 221, 232, 247, 252-253, 255-256, 259-260, 335, 385, 391, 393, 395, 399, 406, 497
Halkokondil (Chalcocondyles), Laonik, povjesničar, 112, 465
Hamm, Josip, 33, 497
Handžić Adem, povjesničar, 385-386, 399, 497
Handžić, Mehmed, povjesničar, 497
Hanel, J. J. , 105, 467
Harduin, Joannis, povjesničar, 45, 417, 467

Hasandedić, M. H., 253, 498
Hašimbegović, Elma, povjesničarka, 71, 498
Hefele, Josef, 290, 498
Henrik, sin Fridrika I. Barbarose, , 80
Hercigonja, Eduard, povjesničar književnosti, 138, 498
Herkul d' Este, ferarski vojvoda, 197
Hertling, Ludwig, povjesničar, 498
Hlapoje, vjerojatno djed, 410
Hofer, Johannes, povjesničar, 498
Hoffer, Aleksandar, povjesničar, 498
Horvat, Ivaniš, ban, 77
Horvat, Pavao, biskup, 77
Horváth, Sandor, povjesničar, 79, 90, 138, 474
Hoteš, heretik, 40, 412
Hrabak, Bogumil, povjesničar, 138, 174, 176, 498
Hrabreni, vlastela, 212
Hrankovići → Krankovići
Hrebeljanović, Ivaniš, poslanik, 165, 170, 171,487
Hrebeljanović, Lazar, srpski knez, 296, 298
Hrvati, 524
Hrvatinić, Dragiša Vukčić, knez, 139, 150, 207, 272, 428
Hrvatinić, Hrvatin Stipanić, knez, 315
Hrvatinić, Hrvoje Vukčić, veliki vojvoda, 35, 42, 77, 79, 105, 122, 125-127, 131-132, 138-139, 149, 150, 207, 268, 389, 413, 430, 437, 501, 506, 524
Hrvatinić, Ivaniš Dragišić, vojvoda, 417
Hrvatinić, Juraj Vojsalić, vojvoda, 125, 150, 205, 207-208, 272, 397
Hrvatinić, Juraj, Dragišić, knez, 417
Hrvatinić, Marko, Dragišić, knez, 417
Hrvatinić, Pavao, Dragišić, knez, 417
Hrvatinić, Petar Vojsalić, vojvoda, 47-48, 209-210
Hrvatinić, Vojslav Vukčić, 150
Hrvatinić, Vukoslav, knez, 24, 227, 247, 315, 327, 410
Hrvatinići, vlastela, 25, 126, 139, 150, 206-208, 211, 272, 381, 397, 417, 419, 428-429, 477, 487
Hüntemann, Ü., 82
Hunyadi, Ivan, gubernator, 18, 32, 80, 88
Hus, Jan, reformator, 101, 505, 511
Hval, krstjanin 33-35, 58, 138, 267-269, 388-389, 397, 401-402, 411-413, 465, 475, 493, 501, 503-504, 510

Ilić, Jordan A., povjesničar, 323, 498
Inocent III, papa, 41, 89
Ishaković, Isa-beg, , 473
Isus, 341
Ivan Gošić → Ivan Gojšić
Ivan Korčulanin (Žuvan), franjevački vikar, 43, 207, 272, 397
Ivan XXI, papa, 43
Ivan XXIII, papa, 134
Ivan, dubrovački nadbiskup, 398
Ivan, heretik, 410
Ivana, napuljska kraljica 31
Ivanišević, Radmila, povjesničarka umjetnosti, 34, 493
Ivanov, Jordan, povjesničar, 107, 109-111, 237, 390-391, 467, 479
Ivanović, Milan K., povjesničar, 181, 498
Ivić, Aleksa, povjesničar,126, 160, 254, 499

Jablanović, Ivan, povjesničar, 499
Jagić Vatroslav, jezikoslovac, 33-35, 110, 265, 268, 281, 316, 319, 325, 418, 468, 499
Jakov Markijski, franjevački propovjednik, 52-53, 85-86, 201, 266-267, 417, 472, 483, 487, 505, 511, 513, 516, 518, 531
Jalimam, Salih, povjesničar, 70-71, 93, 128, 192, 201, 207, 224, 269, 318, 357, 410, 499-500
Janković, Marija, povjesničarka,19, 500
Jelčić Josip, povjesničar, 29, 31-32, 81, 88, 103, 131, 142, 143, 288, 468

Jelena Gruba, kraljica, 121
Jelenić, Julijan, povjesničar, 81, 99, 113, 468, 500
Jeremić, Risto, povjesničar, 270, 500
Jeremija Petko, krstjanin, 39
Jeremis → Eremis, 391
Jerković, Vera, 475
Jireček, Konstantin, povjesničar, 59, 132, 197, 212, 239, 248, 252, 256, 262, 374, 411, 500
Jorga Nicolae, povjesničar, 29, 33, 48,135-137, 141, 143-144, 157-160, 162-163, 171, 187, 200, 202, 211-212, 220, 256, 261, 273, 316, 347, 401, 413, 415-416, 426, 434-435, 440-442, 468
Jovan, kaluđer, 306
Jugie, Martin, povjesničar, 54, 111, 471
Jugović, Vukman, poslanik, 169, 172-173, 175, 178-179, 181, 187, 189, 277-279, 295, 300-305, 334, 358
Juraj, krstjanin 29, 166, 170
Jurišić, Hrvatin Gabrijel, povjesničar, 81, 500
Jurišić, Nikola, izaslanik, 469
Jurjevići, vlastela, 207, 272, 397
Justinijan, bizantski car, 483

Kaboga Marin, poslanik, 31, 133, 143, 358
Kalikst III., papa, 49, 53, 101, 213
Kamber, Dragutin, povjesničar, 97, 204, 266, 399, 468, 500
Kamberović, Husnija, povjesničar, 8
Kapistran, Ivan, propovjednik, 18, 53-54, 101, 200, 210-211, 213, 498, 511, 520
Kašanin, Milan, povjesničar književnosti, 500
Katona, Stjephan, povjesničar, 49, 51, 74, 98, 104, 468
Klaić, Vjekoslav, povjesničar, 59, 162, 323, 500, 501
Klaić, Nada, povjesničarka, 37, 39,108, 132, 220-221, 223, 253, 262, 399, 468
Klešić, Pavao, vojvoda, 25, 115, 129, 131-134, 136, 141, 239, 272, 308-309, 373, 376, 381-382, 388, 405, 412-413, 428-433, 435, 437, 439, 442
Klešić, Petar, vojvoda, 210
Klešić, Vladislav, vojvoda, 210
Klešići, vlastela, 131-132, 211
Kniewald, Dragutin, povjesničar, 9, 22, 41, 58-59, 64, 72, 74, 76, 83, 85, 97, 115, 206, 223, 232, 236-237, 243, 249, 264, 266, 282-284, 311-312, 316-317, 319, 324, 330, 341, 346, 366, 368, 371-372, 374-375, 385, 392, 394-395, 398-399, 404, 408, 425-426, 487, 501
Koller, József, 86, 114, 501
Koloman, hrvatsko-ugarski kralj, 524
Konrad, papinski legat, 398
Konstantin Filozof, biograf, 110
Kopijarević, Ivan, ljetopisac, 81, 112-113, 519
Korać, Vojislav J., povjesničar, 162-163, 501
Korog, Filip, 79
Korog, Stjepan, ban, 79
Kosača, Katarina, kraljica, 84, 197, 480, 490, 492, 520
Kosača, Sandalj Hranić, veliki vojvoda, 19, 26, 32, 111-112, 123, 125, 127, 132-134, 136-138, 143-144, 147, 150, 155-163, 165, 167, 169, 173, 181-183, 201, 220, 226, 256, 273, 286-287, 296-302, 306-307, 347-348, 356-357, 387, 401, 416, 426, 434-435, 439-442, 477, 504, 514
Kosača, Stjepan Vukčić, vojvoda, 48, 163, 165-170, 172-179, 277-279, 295, 301-306, 332, 334-335, 349, 436; herceg, 14, 18-19, 26-27, 31, 48, 51, 53, 70, 81, 84, 94, 96, 100, 102-103, 111-113, 128, 154, 176, 178, 180-192, 194-195, 211, 213, 223, 225, 234, 243-244, 252-253, 258, 300, 306, 309, 322, 350-353, 356-363, 368, 380-382,

402, 420-421, 432-433, 483, 500
Kosača, Stjepan, sin hercegov, 195
Kosača, Vladislav, sin hercegov, 128, 154, 169, 173, 184-187, 189-190, 195, 301, 358, 360, 381-382, 420, 433
Kosača, Vlatko, sin hercega Stjepana, 169, 173, 184-185, 187, 189-190, 194-195, 301, 359; herceg, 197, 362
Kosača, Vuk Hranić, knez, 434
Kosača, Vukac Hranić, knez, 144, 346-347
Kosače, 125-126, 150-151, 153, 165-169, 172, 180, 199-200, 231, 251, 254-255, 273, 280, 294, 307, 310, 345-346, 349, 351, 358, 361-362, 382, 433, 477, 510
Kosanović, Sava, 39, 40, 107, 108, 109, 412, 501
Kosović, Petar, povjesničar, 157-158, 160, 254, 501
Kotromanić, Stjepan II., ban, 24, 40, 65, 107, 109, 227, 233, 235, 247, 315, 327, 365, 408, 410
Kotromanić, Stjepan Ostoja, kralj, 24-25, 31, 46, 122-123, 127, 129, 131-136, 140-141, 143, 261, 273, 294, 308, 318, 341, 377, 381-382, 388, 428-433, 437-439, 524
Kotromanić, Stjepan Ostojić, kralj, 135
Kotromanić, Stjepan Tomaš, bosanski kralj, 14, 25, 35, 45-49, 51, 54, 70, 81, 83, 85, 95, 98-99, 101, 112, 114, 139, 146, 179, 191-192, 205-206, 208-210, 212-214, 255, 268, 272, 301, 336, 361, 397-398, 417-423, 425, 428, 486
Kotromanić, Stjepan Tomašević, kralj, 98, 200, 260; despot, 212
Kotromanić, Tvrtko I, bosanski kralj, 11, 13, 18, 20, 36, 121, 153, 379, 486, 525; ban, 19, 67, 379-381, 522
Kotromanić, Tvrtko II, Tvrtković, bosanski kralj, 12, 14, 25, 32, 52-53, 93, 97-98, 122, 127, 131, 135, 143-144,157, 160-162, 164, 200-205, 210, 234, 242-244, 309, 370, 401, 415, 417, 428-429, 436, 440-442, 449, 457, 531
Kotromanić, Vladislav, knez, 227
Kotromanići, dinastija, 17, 67, 85, 115, 132, 146, 151, 212, 244
Kotruljević, Benko, 222, 501, 530
Kotruljić, Benko → Kotruljević, Benko
Kovačević Kojić, Desanka, povjesničarka, 19, 163, 226, 248, 252, 256, 502
Kovačević, Božidar, 501-502
Kovačević, Ljuba, povjesničar, 111, 124-125, 421, 502-503
Krač, heretik, 410
Krajinović, J., 38, 503
Kranković, Blaž, trgovac, 302-303
Kranković, Franko, trgovac, 179, 302-303
Kranković, Jakob, trgovac, 179, 302-303
Kranković, Natal, trgovac,179, 302-303
Krankovići, 334, 525
Krčelić Baltazar Adam, povjesničar, 25-26, 202, 406, 415, 429, 503
Krekić, Bariša, povjesničar, 184, 298, 503
Krist, 9, 16, 36, 75, 77, 84, 92, 94, 101, 111,192, 213, 232, 265, 319, 383-385, 399, 406, 453, 471, 473, 498, 516
Kristoforović, Rusko, bilježnik, 230
Kromirjanin, Stanko, krstjanin i dijak 34, 309
Kučinić, Juraj, pataren, 51, 95
Kudeljinović, Pripčin, 197
Kujundžić → Basler Đuro
Kukleč, heretik, 410
Kukuljević Sakcinski Ivan, povjesničar, 74, 468
Kulin, bosanski ban, 56, 61, 65, 73, 89, 104, 232-233, 286, 409, 464, 485, 512, 527
Kulišić, Špiro, etnolog, 107, 503
Kuna Herta, povjesničarka književnosti, 33-34, 236, 475, 503-504
Kupusović, Amina, orjentalist, 504
Kuripešić, Benedikt, putopisac, 469
Kurtović, Esad, povjesničar, 155, 159,

164, 169, 298, 504

Ladány, Toma, de, egerski biskup, 78
Ladislav III, hrvatsko-ugarski kralj, 524
Ladislav Napuljski, hrvatsko-ugarski kralj, 105, 125
Ladislav, požeški župan, 86, 114
Lamberg, Josef, izaslanik, 469
Lambert Malcolm, povjesničar, 37, 214, 224, 247, 342, 505
Lasić, Dionizije, povjesničar, 201, 417, 505
Lastrić, Filip, ljetopisac, 112
Lašvanin Nikola, ljetopisac, 112, 113, 209, 270, 469
Lazarević, Jelena, žena hercega Stjepana, 154, 184, 186, 252, 295, 360, 382, 420
Lazarević, Stefan, despot, 19, 40, 109, 126
Leger, Louis, povjesničar, 505
Lepčin, heretik, 40
Loos, Milan, povjesničar, 37, 59, 66-67, 92, 110-111, 132, 182, 190, 195, 220, 223, 239, 244, 247, 256, 261, 324, 355-357, 374, 505
Lopez Martinez, Nicolas, povjesničar, 58, 505
Lovrenović, Dubravko, povjesničar, 77-79, 105, 125, 135, 137, 505-506
Lubin, heretik, 410
Lucić → Lučić Ivan
Lucini, Giovanni Battista, povjesničar, 85
Lučić, Ivan, povjesničar, 79, 469
Lučić, Josip, povjesničar, 506
Ludovik I, hrvatsko-ugarski kralj, 80
Lukarević Bare, 197
Lukarević, Jakov, kroničar, 218, 370, 469
Lukinović, Andrija, povjesničar, 77, 469
Ljubić, Šime, povjesničar, 123, 137, 241, 273, 360, 434, 469

Mahnken, Irmgard, povjesničarka, 212, 507
Maksimović Jovanka, povjesničarka umjetnosti, 33, 507
Maliković, Dragi, 126, 162, 254, 507
Mandić Dominik, povjesničar, 33, 35-37, 39, 41-42, 44, 47, 52, 59, 65, 69, 81, 84-86, 93, 115, 144, 150, 201, 206-211, 214, 220, 223, 236-238, 242, 247-248, 250,252-253, 255- 256, 258-264, 267, 279, 282-283, 307, 310-312, 314, 326-329, 347-348, 365, 372, 374-375, 383-384, 394, 398-399, 404, 408, 411, 413-419, 422, 424-425, 440, 469, 507-508, 518
Manes → Mani
Mani (Manes), utemeljitelj manihejstva, 92, 385
Manselli, Raoul, povjesničar, 508
Mara, kraljica bosanska, 212
Marčinkušić, Nikola → Lašvanin, Nikola
Marević, Jozo, klasični filolog, 275, 533
Marija, majka Isusova, 90
Marin, kustod, 209
Marinić, Dobrko, 306
Marjanović, Milan, 409, 508
Marjanović-Dušanić, Smilja, povjesničarka, 411, 469
Marko Bolonjski → Fantucci Marko
Marko iz Vasiljeva Polja → *Vasiljević, Marko,* ljetopisac
Marko, biskup heretičke crkve u Lombardiji, 240
Marković, Pavao, poslanik, 354
Marténe, Edmond, povjesničar, 97, 204, 417, 470
Martin V., papa, 25, 42-43, 203
Masarechi, Petar, apostolski vizitator, 91, 466, 490
Maštrović, Pavao, pobunjenik, 131
Matanić, Atanazije, povjesničar, 85, 201, 267, 417, 508
Matasović, Josip, povjesničar, 51, 96, 204, 213, 250, 262, 336, 508
Matej, brat Aristodijev, 409
Matija de San Miniata, 105

Matija Korvin, hrvatsko-ugarski kralj, 51, 101, 467
Matković, Petar, povjesničar, 33, 508
Mazalić, Đoko, povjesničar, 256, 508
Mažuranić, Vladimir, povjesničar, 533
Mehmed II. Osvajač, sultan, 92
Menčetić, Damjen, knez dubrovački, 175
Mercati, Giovanni, povjesničar, 260, 470
Mesnovići, vlastela, 478
Metod, slavenski apostol, 232, 247, 399, 496
Mihael, gospodin, 195
Mihaljčić Rade, povjesničar, 8, 221, 508, 533
Mihovil Arkanđeo, 92, 176, 265
Mijaša, gost, 158, 345-348
Mijatović, Anđelko, povjesničar, 509
Mijušković, Jovanka, povjesničarka, 122, 124-125, 158-159, 509
Miklošič Franc, filolog, 25-27, 29, 33, 35, 37, 57, 122, 125, 139, 150, 154, 156-158, 160, 164-165, 169-171, 173, 179, 184-185, 188, 190, 201, 205-207, 209, 220, 232, 234-235, 256-257, 271-272, 275, 277-278, 287, 289, 297-298, 300-303, 306-308, 314, 316-317, 321, 348-349, 353, 357, 360, 363, 367, 373, 377-378, 381-382, 389, 397, 402, 417, 420, 425, 428, 433, 470, 533
Mikulić, Planinka, povjesničarka umjetnosti, 509
Milaković, Matija, 241
Milano, Ilarino, da, povjesničar, 85, 509
Milatovići, vlastela, 211
Miletić Maja, povjesničarka, 65, 110-112, 220, 223, 233, 239, 242, 244, 247, 249, 253, 270, 284, 314, 318, 326, 329-331, 337, 341-342, 344, 509
Miletić, Nada, povjesničarka, 400, 509
Milisava, krstjanica, 262
Milobar, Fran, povjesničar, 59, 61, 247, 509
Miloje, djed, 25, 139, 206, 208, 272, 308, 397, 417-419, 422-423, 428-429, 448, 451, 457
Milorad, gost, 38, 340
Milorad, pataren, 29, 70, 145-146, 248, 284-285, 328-329
Miloradić, Stipan, kramar, 145
Miloradovići-Hrabreni, vlastela, 212, 482
Miltenovići, vlastela, 123
Milutin Crničanin, gost, 38, 65, 254, 270, 293, 327, 336-337, 340, 342-344, 346, 423, 516
Milutin, srpski kralj, 411, 414, 469
Miljković, Ema, povjesničarka, 259, 510
Mirohna, djed, 25-26, 67, 202, 308, 406-407, 413-418, 422, 428-429, 448, 457
Miroslav, djed, 410-411, 414
Mišić, Siniša, povjesničar, 125, 510
Mišljen, gost, 38, 65, 253, 317-318, 327, 340-342
Mišljen, starac, 136, 230, 294, 308, 373, 376, 442
Mošin, Vladimir, filolog i povjesničar, 39-40, 108-109, 410, 412-413,470, 510
Mrnavić Ivan 25, 429
Mrnavić Ivan Tomko, povjesničar, 25, 415, 464
Muržić, Bogdan, poslanik, 157
Mušeta Aščerić, Vesna, povjesničarka, 54

Nagnanović Bernardin, ljetopisac, 99, 112
Nazor, Anica, 475
Nedić, Franjo Cvjetko (Francisus Florianus), povjesničar, 42-44, 47-48, 50, 52, 82, 84, 94, 114, 206, 243, 264, 425, 470
Nelipac, heretik 40
Nelipčić, Jelena, kraljica, 135, 506; žena Hrvojeva, 139, 506
Nemanjić, Vukan, kralj »Dalmacije i Dukle«, 73
Nenković, Stjepan, 176-177
Nestorije, carigradski patrijarh, 90
Niceta (Niquinta), bogumilski biskup, 240

Nikandar Jerusalimac, starac, 286-287, 306
Nikodim, himnograf, 513
Nikodim, starac, 288
Nikola Trevižanin, termopilski biskup, 96
Nikola Trogiranin, franjevac, 46, 86
Nikola V., papa, 32, 47-49, 81, 84, 94-95, 100, 102, 208-211, 239, 243
Nikola, modruški biskup, 70, 99, 260, 470
Nikolajević, Ivanka, povjesničarka umjetnosti, 33, 510
Nikolići, vlastela, 123, 124, 211,
Nilević, Boris, povjesničar, 124, 256, 289, 307, 349, 510
Ninoslav, ban, 407, 499
Norden, Walter, povjesničar, 80, 511
Novaković, Stojan, povjesničar, 25, 139 , 265, 272, 381, 417, 428, 470
Novotný, Vaclav, povjesničar, 101, 511

Obicen, pataren, 70, 248, 252, 284-285, 329
Obolenski, Dmitri, povjesničar, 390, 511
Obrćan, Radivoj, carinik, 176
Oçchouich, poslanik 134
Okiç, Tayyib M., povjesničar, 54-55, 81, 115, 214, 253, 258-260, 338, 406, 422, 511
Opanković, Beloš, 40
Opanković, Vlah, plemić, 40
Opravda, Radič, poslanik, 354
Orbini, Mavro, povjesničar, 46, 98, 218, 247, 262, 370, 396, 470, 484
Oreb, Marin, povjesničar, 81, 511
Ostoja → Kotromanić Stjepan Ostoja
Ostoja, dijak, 165
Ostoja, krstjanin, 38, 338
Ostojić (Ostoides), Mihovil, 99
Ostojić, Ivan, povjesničar, 212, 222, 291-292, 511
Ostojić, poslanik, 438
Ostojić, Radivoj, brat kralja Tomaša, 209
Ostrogorski, Georgij, povjesničar, 90, 511
Pandžić, Bazilije, povjesničar, 91-92, 96, 201, 470, 511, 515
Paštrović Ostoja, poslanik, 157
Paštrović, Aleksa, knez, 156, 224, 364, 518
Paštrović, Radič, 248, 252
Patschovsky, Alexander, povjesničar, 482
Pava, sestra gosta Radina, 365
Pavao Dalmatinac, teološki pisac, 85, 115, 266, 399, 473
Pavao II, papa, 197
Pavao iz Samosate, antiohijski biskup, 35
Pavao, apostol, 60-61, 232, 282, 342
Pavić, Armin, povjesničar, 222,290-292, 296, 320, 470
Pavić, Emerik, povjesničar, 210, 511
Pavlović Augustin, povjesničar, 54, 111, 421, 512
Pavlović Nikola, knez, 26, 221, 277, 288-289, 307, 310, 316, 321, 348, 373, 377, 510
Pavlović Petar, vojvoda, 26, 138, 221, 277, 288-289, 307, 310-311, 316, 321, 348, 373, 377, 510, 526
Pavlović, Ivaniš, vojvoda, 48, 84, 94, 124, 211, 221, 256, 51
Pavlović, Milivoj, filolog, 34, 512
Pavlović, Pavao (Paulo de Paulo), ljetopisac, 474
Pavlović, Radoslav, vojvoda, 26, 31-32, 103, 135, 156-162, 164-175, 200-201, 203-204, 219- 221, 254-256, 278, 288, 297-298, 307, 309, 346-348, 373, 416, 434-436, 441-442, 486, 499
Pavlovići, vlastela, 124-126, 135, 150-151, 153, 163, 165-169, 171-172, 199-200, 231, 251, 255-256, 258, 273, 280, 294, 308, 316, 334, 345, 348-349, 351, 377-378, 510
Peričić, Vukota, krstjanin, 259
Perojević, Marko, povjesničar, 25, 513
Pervan, Miroljub, povjesničar, 512
Petar Donat, padovanski biskup, 97
Petar iz Mila, franjevac 51

Petar Kapadokijski, dedec sredečski, 390
Petar, sv. , 265, 399- 400, 445, 453
Petit, Louis, povjesničar, 54, 111, 471
Petranović, Božidar, povjesničar, 57, 59, 80, 247, 280, 323, 331, 369, 383-384, 391, 402, 512, 514, 521
Petrović, Leo, povjesničar, 37, 62-63, 135, 137, 206, 222, 242-243, 247-248, 252-253, 255, 261-264, 276, 290, 296, 319-320, 327, 341, 395-398, 400, 404, 411, 414, 416, 419, 432, 439-440, 512
Petrović, Miodrag M., povjesničar, 110-111, 512
Petruci, franjevac iz Peruge, 134
Picciafuoco, Umberto, povjesničar, 201, 417, 513
Piccolomini, Enea Silvio → Pio II.
Pilar, Ivo, povjesničar, 59, 247, 513
Pio II., papa, 41, 49-51, 84, 93, 95-99, 101, 154, 192, 200, 213, 250, 262-263, 335-336, 471
Pleton, Georgios Gemistos, filozof, 471
Pohvalić, Pribisav, 155, 296, 298
Popović, Cvetko, 513
Popović, Ratko, sin presbitera, 138
Popruženko, Mihail Georgijevič, filolog, 390, 471
Pou y Marti, José Maria, povjesničar, 82
Površen, vjerojatno djed, 410-411
Pray, György, povjesničar, 98, 471
Pribilović, Milaš, trgovac, 175, 331
Pribilović, Ostoja, optuženik, 177
Pribilović, Radenko, 174
Pribilović, Radoje, optuženik, 177
Pribilović, Tasovac, kramar, 145
Pribilović, Vitko, utamničenik, 362
Pribisalić, Radič, 167-168, 300
Pribisav, gost, 55, 259
Pribisav, optuženik, 331
Pribislav, brat Radosavov, 175
Prijezda, heretik, 40
Priljubović, Radivoj, gost, 29, 224, 254, 271, 364
Prinić, Andrija, dubrovački trgovac, 175, 332
Prinić, Branko, 380
Pripčić, Radonja, 298
Pripčić, Radovan, poslanik, 158
Pripčić, Rajko, kapetan, 168
Pripković, Tvtko, krstjanin, prepisivač, 268, 269-271
Prljinčević A., profesor, 473
Proaño Gil, Vicente, povjesničar, 58, 505
Prodanelo, Marin, dubrovački opunomoćenik,159, 299
Prodanelo, Teodor, dubrovački trgovac, 145, 252
Prohaska, Dragutin, povjesničar književnosti, 96, 268, 309, 318, 513
Pucić, Medo, povjesničar, 25-27, 29, 31, 57, 132, 134, 136, 143, 156-159, 167, 205, 230, 242, 244, 248, 252, 261, 271, 373, 376, 382, 387, 412, 429-431, 439, 442, 471
Pucić, Nikola poslanik 31, 133, 143

Quaresmio, Fracisco, teolog, 45, 471

Rački, Franjo, povjesničar, 33, 35, 49, 57-58, 76, 79, 85, 89, 97, 100, 115, 125, 185, 201, 206-207, 232, 234, 236, 247, 266, 268, 279, 281, 307, 323, 369, 371, 374, 383, 389, 392-393, 395, 399, 402, 404-405, 411, 418, 425, 451, 471, 514
Rada (Alegrina), robinja, 87
Radak, krstjanin, 136, 230, 308, 442
Radak, manihejac, 99
Radašin, krstjanin, 29, 38-39, 166-171, 177
Radašin, Lisić, seljak, 174, 318
Radašin, starac 29
Radelja, krstjanin 29, 176, 277-278
Radič, krstjanin 29, 364
Radič, plemić, 50
Radin, presbiter sclavus, 138
Radin, starac 29, 34, 309
Radinović Pavao, knez, 26, 122, 125,

133-134, 136, 147, 155, 165, 261, 273, 514, 526
Radisav, krstjanin 29, 197, 248, 252, 285
Radišić, Pavao, pobunjenik, 31, 131, 261
Radišići, vlastela, 131-132
Radivoj, dijak, 302-303
Radivoj, krstjanin, 259
Radivojević, Vuk, gost, 29, 224, 254, 272, 364
Radivojevići (Vlatkovići), vlastela, 123-125, 127, 211
Radohna, krstjanin, 233
Radohna, starac, 167-168, 300
Radojčić, Nikola, povjesničar, 80, 87, 109, 112, 226, 277, 472, 514
Radojčić, Svetozar, povjesničar umjetnosti, 212, 514
Radoje, djed, 380
Radoje, vjerojatno djed, 410
Radojičić, Đorge Spase, povjesničar književnosti, 34-35, 240, 380, 408, 410, 514
Radojko, pataren, 145, 248, 284-285, 328-329
Radojković, Cvitko, krstjanin, 197, 365
Radojković, Paoko, 174
Radomir, djed, 13, 25, 35, 129, 132-133, 136, 155, 230-231, 248, 252, 271, 294, 308, 318, 341, 363, 373, 376-377, 381-382, 387-389, 391, 395, 398, 401-402, 405-407, 410-414, 422, 428-432, 435, 438-439, 442, 448, 457
Radomir, heretik, 39, 108
Radomir, starac, 227, 286, 315
Radonić, Jovan, povjesničar, 32, 88, 122, 125-126, 155-156, 472, 514
Radonja, gost, 259
Radonja, krstjanin 29
Radonja, starac, 298, 309
Radosalić, Vučihna, poslanik, 170, 171
Radosav, brat Pribislavov, 175
Radosav, krstjanin 33-35, 64, 136, 230, 235-237 268, 308, 418-420, 442, 503, 524
Radosav, optuženik, 332
Radosav, starac »unuk«, 29, 277, 307-308, 310-311, 321, 348, 373, 378
Radosava, mati Grubišina, 40
Radosim, heretik 39, 412
Radoslav, djed, 315, 366, 404-405, 408, 410
Radoslav, gost, 227, 247-248, 252, 315, 327, 366, 404, 411, 447, 455
Radošević, Stjepan, biskup, 201
Radovac, krstjanin 26, 29
Radovan, vjerojatno djed, 410
Radunović, Vukša, 177
Rafail, starac, 288
Rajko, zapovjednik, 163
Rajković, Stjepan, vlastelin, 67, 379-380, 522
Rajner Sacchoni, protuheretički pisac, 104, 237, 282, 312, 324
Ralski, Ivan, kapetan, 77
Ranjina, Lovro, poslanik, 356
Ranjina, Vlah, poslanik, 180
Rastić, Junije, kroničar, 133, 212, 472
Rastić, Marin, poslanik, 188
Rastić, Miho, poslanik, 142
Rastić, Nikola, poslanik, 161-162
Rastić, Paskoje, poslanik, 135, 143
Rastina, gost, 39, 412
Rastudije, »bosanski«, 35, 39, 64-66, 68, 108, 380, 408-410, 412, 414, 494
Raškoje (Ratkoje), gost, 340, 344
Ratko, djed, 268, 410, 418-422, 448, 457
Ratko, krstjanin, 136, 230, 308, 442
Ratko, presbiter, 525
Raynaldi, Odorico, povjesničar, 42, 45-46, 48-49, 51, 82-84, 93-95, 98, 101, 104, 211, 239, 243, 418, 472
Rengejo, Ivan, povjesničar, 424, 514-515
Resa, 515
Restoje Milohna, kancelar, 48, 210
Righi, Antonio, biskup, 91
Ristorio, Ivan, franjevac, 41
Rode, Bonaventura, povjesničar, 52, 472
Rugica, Radič, pregovarač, 353

Rugica, Radoje, 174, 318
Runciman Steven, povjesničar, 104, 111, 515
Rupčić, Bonicije, povjesničar, 41, 76, 515
Ruticinio, Deodat, a, franjevac, 41
Ruvarac, Ilarion, povjesničar, 59, 107, 124, 135, 139, 515
Ružičić, Nikanor, 39-40 108-109, 412, 472
Ružir (Ruzerio), 188

Sadnik, Linda, povjesničarka, 342, 515
Salutatis, Colucio, de, 105
Sanić, Mario, 400, 516
Sanković, Beljak, 122
Sanković, Radič, 122, 125
Sanković, Vukašin, knez, 179, 301-303, 334
Sankovići, 123-124, 211-212
Santići, vlastela, 211
Sava, sv. , 512
Schmaus, Aloys, povjesničar književnosti, 64-65, 92, 223, 365, 385, 394-395, 408, 516
Schmidt Carl, povjesničar, 56, 89, 100, 104, 389, 516
Semković, Grgur, 208
Semković, Sladoje, 48, 208
Semković, Ulrik, 208
Semkovići, vlastela, 211
Seoničanin Radin, gost, 29, 220, 224, 253, 364
Sergejevski, Dimitrije, povjesničar, 337, 515
Sgattoni, Marino, povjesničar, 201, 417, 472, 516
Sideridès, Xenophon, povjesničar, 54, 111, 471
Sigismund Luksemburgovac, hrvatsko-ugarski kralj, 30, 42, 53, 77-79, 88, 93, 103, 121, 126, 138-139, 142
Sigismund, Tudušić, 91
Silković, Radivoj, pataren, 177
Silković, Radoslav, 167-168, 302
Simeon, solunski arhiepiskop, 111, 139, 473
Simon Mag, vrač, 89
Skarić, Vladislav, povjesničar, 111-112, 270, 343, 516
Skok, Petar, lingvist, 89, 106, 110, 314, 326, 516, 533
Slavičić, Milić, svjedok, 177
Smičiklas, Tadija, povjesničar, 57, 74, 89, 104, 264, 392, 404, 472, 516
Solovjev, Aleksandar V., povjesničar, 19, 22, 24, 27, 33-34, 36-37, 39-40, 50, 59, 63-64, 66, 93, 100, 107-110, 112, 135, 166, 179, 182, 190, 202, 220, 223, 227, 236-237, 240, 244, 247, 253, 261-262, 265, 268, 278-279, 301-302, 326, 338, 341, 351, 355-357, 365, 384-385, 391, 398-400, 408-409, 411-412, 420, 423-424, 472, 516-518
Somigli, T., povjesničar, 201, 518
Sorkočević, Vlaho, dubrovački knez, 230
Sparavalo, Ljubo, povjesničar, 156, 518
Speranskij, Mihail N., povjesničar književnosti, 34, 36, 326, 384, 472, 518
Spremić, Momčilo, povjesničar, 125, 213, 519
Sprömberg, Heinrich, povjesničar, 530
Stanić, poslanik, 438
Stanihna, poslanik 134
Stefan Dečanski, kralj, 109
Stipanić, Grgur, 24
Stipašinović, Paoko, srebrenički knez, 176
Stipišić Jakov, paleograf, 337, 473
Stjepan de Gliricis → Stjepan de Tergestis
Stjepan de Tergestis, franjevački vikar, 201
Stjepan, franjevac, poslanik, 135, 200
Stjepković, Radič, 180
Stogšin, heretik, 40
Stojan, krstjanin, 136, 230, 308, 442
Stojanović, Ljubomir, povjesničar, 25-27,

29, 33-35, 37, 39-40, 107-109, 122, 132, 136, 138, 154-160, 164-165, 167, 169-171, 173, 179, 185, 188, 190, 195, 201, 205, 220-221, 223, 230-231, 234-235, 240-242, 248, 252, 254, 256-257, 262-263, 265-266, 268, 270-271, 309, 368, 373, 376-378, 380-382, 387, 389, 399, 402, 405, 410, 412, 420, 425, 429-431, 433, 437, 439, 442, 473
Stojković Ivan, dominikanac, 20, 32, 88, 101, 204, 217-218, 239, 241-242, 244, 369-371, 387, 416
Stojsava, »mlajša«, krstjanica, 364
Stražemanac → Kopijarević, Ivan
Stričević, Đorđe, povjesničar umjetnosti, 409, 519
Strohal, I. , 105, 473
Strohal, Rudolf, povjesničar, 106, 519
Sućeska, Avdo, povjesničar, 519
Suhačić, Vukašin, poslanik, 168

Šabanović, Hazim, povjesničar, 406-407, 473, 519
Šamšalović, Miljen, 337, 473
Šanjek, Franjo, povjesničar, 33, 37, 39-41, 54, 58-59, 65, 69, 71, 76, 85, 89, 96-97, 104-105, 107-108, 111, 115, 192, 206, 213, 220, 223-224, 230, 234, 236, 247, 249, 251, 253, 262, 265-267, 279, 282-283, 307, 311, 336, 340-343, 349, 366, 394-395, 398-399, 421, 473-474, 519-520
Šidak, Jaroslav, povjesničar, 19, 26, 33-34, 37, 40, 42, 47, 59-63, 67-69, 72, 76, 80, 83, 91-92, 96, 104, 107, 110-112, 114, 116-117, 135-137, 141, 144, 161, 166-167, 195, 201-204, 206, 220-221, 223, 230, 233, 239-242, 244-247, 254, 259-262, 265-266, 270, 276, 279, 282, 284, 288-291, 300, 307, 311-312, 317, 323-324, 326, 328, 330-331, 335, 338, 349, 357, 365-366, 372-375, 377, 379-380, 383-385, 387, 391, 394-399, 401, 403-404, 406, 410-413, 415, 419-420, 424-425, 427-429, 439-441, 443, 451, 480, 521-524
Šiglica, Radoje, poslanik, 182, 357
Šimun, sv., 139
Šišić, Ferdo, povjesničar, 42, 59, 77, 79, 105, 125, 131, 138-139, 383, 405, 474, 524
Škrivanić, Gavro, povjesničar, 87, 524
Štefanić, V., 33, 34, 106, 474, 524
Šunjić,Marko, povjesničar, 36, 114, 190, 213, 350, 422, 434, 524
Šurmin, Đuro, povjesničar, 379-380, 474

Tadej Božić, dubrovčanin, 196
Tadić, Jorjo, povjesničar, 197, 525
Taranovski, Teodor, povjesničar prava, 80, 87, 226, 525
Tardisalić, Juraj, 212
Tasinović, Radič, 380
Tasovčići, vlastela, 212
Tavelić, Nikola, franjevac, 41, 469
Teobald, rouenski nadbiskup, 398
Teodor, arhiđakon, 137, 273
Teodosije, pop, 306
Teofilakt, carigradski patrijarh, 93
Terezija Avilska, sv., 516
Tezalović, Brailo, knez, 157-158, 167, 531
Thallóczy, Lajos, povjesničar, 24-25, 29, 31-32, 54, 78-79, 81, 88, 90, 96, 103, 131, 138, 142-143, 203, 223, 227, 235, 247, 288, 315, 327, 365, 404, 408, 468, 474, 525
Theiner, Augustin, povjesničar, 41, 44, 46-51, 74, 76, 81- 84, 89, 93-95, 98, 100-101, 104, 209-210, 263-264, 392, 474-475
Tihoradić, Divoš, 268, 478, 493
Timotej, dubrovački nadbiskup, 197
Tišemir, heretik, 410
Tit, učenik apostola Pavla, 61, 236
Tolko, heretik, 39, 108
Toma Arhiđakon, kroničar, 409, 475

Tomaš Bartol, navodni protupapa, 65, 398
Tomić Sima, povjesničar, 59, 525
Tomiš, heretik, 410
Tommasini, Toma, hvarski biskup i legat, 46-49, 52-53, 84, 94-95, 97, 114, 184, 200-201, 204, 206, 209-211, 213, 239, 243, 417, 425
Torquemada, Juan, de, kardinal, 58, 97, 204, 266, 399, 468
Tošić, Đuro, povjesničar, 122, 124, 127, 136, 156, 179, 181, 525-526
Truhelka, Ćiro, povjesničar, 29-30, 36-37, 59-61, 124, 158-159, 162, 165-166, 169-170, 173, 175, 179, 181-182, 187, 190-191, 197, 206-207, 220-224, 230, 233, 235, 241, 254, 262-263, 265-266, 272, 278-279, 293, 298, 301-302, 304, 306, 309-310, 338, 342, 351, 353, 355-357, 364-365, 372, 383, 399, 416, 435, 441, 475, 527-528
Tudrović, Rusko, 197, 248, 252
Tumurlić, Vlatko, krstjanin, 26, 29, 105, 133-134, 136, 138, 143, 157-160, 163, 220, 255-256, 261, 273, 299, 347, 438, 487
Tvrdisav, krstjanin 27, 29, 196, 363
Tvrdosalić, Vukac, 176
Tvrdoš, heretik, 39, 108
Tvrdoš, pop, 39, 412
Tvrtko, heretik, 39, 108, 412
Tvrtko, nećak gosta Radina, 196
Tvrtković, Stojsav, pataren, 51, 95

Urban VI, papa, 43, 93
Uroš II, srpski kralj, 70
Uroš III, srpski kralj, 484
Usretić Mileta, kramar, 145

Vajs, Josip, 510, 523
Vardić, Radovan, knez, 159, 169, 178, 180, 186-187, 277, 279, 297, 299-302, 356
Vasić, Milan, povjesničar, 528
Vasiljević, Marko, ljetopisac, 270
Vego, Marko, povjesničar, 24-25, 38-39, 59, 61, 91-92, 171, 212, 233, 250, 253-254, 270, 318, 327, 336-338, 340-342, 373, 475, 528-529
Venanzio da Fabriano, franjevac i biograf, 201, 472, 505, 516, 518
Veseoko, krstjanin 29, 163
Veseoković, Maroje, dubrovački trgovac, 309
Vidović, Drago, 337, 529
Vinarić, Radoje, 483
Vinaver, Vuk, povjesničar, 529
Vitezović, Pavao Ritter, povjesničar, 113, 529
Vitold, veliki litavski knez, 135
Vjenčinić, Radmilo, pataren, 51, 95
Vladislav, Gramatik, 513
Vladislav, krstjanin, 338
Vlađevići, vlastela, 212
Vlatković, Ivaniš, vojvoda, 184, 191, 194, 359
Vlatkovići, vlastela, 123-124, 488
Voihna, heretik, 40
Vojača, žena kralja Stjepana Ostoje, 46
Vojsalići, vlastela, 211
Volčić, Ivan, poslanik, 176-177
Vragolović, Vukac, 174, 318
Vrana, Vladimir, 33-34, 63, 138, 236, 268, 309, 418, 529
Vrankić, Petar, 530
Vražinić, Pavao, osmanski zarobljenik, 197, 362
Vučetić, A., 475
Vučko, krstjanin, 227, 315
Vučko, starac, 286
Vujić, M. V, povjesničar, 222, 530
Vukašin, dvorski knez, 167-168, 300
Vukašin, knez, 159, 220
Vukava, krstjanica, 261, 364
Vukava, krstjanica, mlajša, 261-262, 364
Vukčić, Baran, 123
Vukčić, Juraj, 123
Vukčić, Vukašin, 123
Vukić, otac Grubešin, 40

Vukna, sestra gosta Radina, 262, 364
Vukosav, krstjanin 29, 174
Vukotić Pribisav, komornik, 195, 223, 355, 363, 484
Vuković, Sladoje, osmanski zarobljenik, 196, 362
Vukšić, Radašin, krstjanin, 26, 29, 171

Wadding, Luka, ljetopisac, 41-45, 47, 49-50, 52-53, 81-82, 86, 95, 98, 114, 135, 208, 210-211, 213, 263, 475
Wenzel, Marian, 89, 336, 338, 530
Werner, Ernst, povjesničar, 100, 530
Wild Georg, 338, 342, 530
Windecke, Eberhard, biograf, 488

Zelenika, Anđelko, povjesničar, 530
Zirojević, Olga, povjesničarka, 212, 531
Zlatonosovići, vlastela, 123-124, 126, 531
Zorobabel iz Apulije, 64, 68, 408-409
Zvizdović, Anđeo, franjevac, 487

Žigoje (Sigoye), pataren, 177
Živković, Pavo, povjesničar, 39, 93, 108, 121-122, 124, 126, 131, 144, 157, 160, 162, 176, 201-203, 234, 309, 401, 417, 440-442, 531-532
Žunbor, starac, 227, 286, 315
Župan Bunić, poslanik, 188
Žuvan → Ivan Korčulanin

KAZALO ZEMLJOPISNIH NAZIVA

Aachen, 290
Albi, grad u Italiji, 389
Ancona (Falconara) , 505
Ann Arbor, 495
Antiohija, 232
Arques, 517
Ascoli Piceno, 483
Azija, 95, 452

Babun, potok, 107
Babuna, planina, 107
Babunac, lokalitet, 107
Bač, 263
Balkanski poluotok (Balkan), 9, 18, 22, 40, 56, 75, 95, 108, 110, 112, 212, 444, 452, 479, 494, 511, 516-517, 520
Bamberg, 515
Banja kraj Priboja, 107
Banja Luka, 467, 480, 486, 504, 507, 509, 526, 531
Banja Stijena, 337
Bar, 83
Baranja, županija, 79
Barcelona (Barcinone) , 533
Basel, 18, 32, 96, 101, 204, 218, 241, 257, 370, 371, 470, 482
Baština, 423
Batkovići, 38
Bazakruz, kotar, 79
Beč (Vindobonae, Wien), 470-471, 482, 515, 527, 533
Beograd, 7, 461, 465-466, 469-473, 477, 479-480, 482-486, 488-491, 493, 495-496, 498-503, 505, 507-519, 522, 524-526, 530-531, 533
Berlin, 461, 468, 498, 511, 514, 518, 530
Bijela, 30, 37
Bijela Alekse Paštrovića, 156, 224, 253-254, 272, 361, 364, 422
Bijela kraj Konjica, 253
Bijeljina, 38
Bila u nahiji Vrabac, 54, 258
Bileća, 126
Bilino Polje, 69, 232
Biograd Konjic 30, 197, 247, 250, 252, 255, 285
Bistrica, nahija, 54, 258
Bitunja, 336, 338, 423, 481,
Bizant (Bizantsko Carstvo) , 90, 485, 511
Bobovac, 99,
Bočac, 48, 211
Bohorina (Buhorina), 406-407, 415
Boka kotorska, 503
Bologna, 390
Boljuni, 481
Bonn, 465
Borač, nahija, 54, 257-258
Borač, 126, 167, 175, 255-256, 258, 307, 332, 337, 348, 508
Bosanska biskupija, 56, 62, 83, 334, 389-390, 401
Bosanska Dubica, 486
Bosanska Hrvatska, 528
Bosanska Kraljevina, 43, 45, 99, 121, 203-204, 272, 417, 486
Bosanska vikarija, 49-52, 67, 70, 74, 77, 80, 84, 201, 257-258, 337, 508, 511
Bosanski sandžak, 463

Bosansko Kraljevstvo 10, 17-19, 37, 47-51, 53, 70, 83-84, 89, 94, 97, 100, 106, 112-114, 118, 193, 211, 224-225, 260, 266, 399, 470, 493, 500
Bosna i Hercegovina 8, 38, 461, 464, 468, 474-475, 480, 482, 485-487, 490, 492-494, 497, 499, 504, 507, 509-510, 512-513, 515-518, 524-531
Bosna Srebrena, 468, 470, 519
Bosna, 9, 12-14, 18-22, 25, 28, 31-32, 36, 41-53, 57, 62-71, 73-78, 80-90, 92-102, 104, 106, 108-109, 113, 115-116, 118, 123-133, 135-136, 140-148, 150, 152-154, 159-161, 163-165, 176-178, 180, 192, 193, 199-208, 210-211, 213, 218, 222, 229, 231, 233-236, 238-244, 249-250, 252-253, 256-257, 260-263, 266, 269, 282, 284-285, 287, 293, 305, 308, 311, 313, 315-316, 332, 339, 345, 350, 361, 368, 374, 389-390, 393-395, 400, 403, 405-406, 408-410, 413, 418, 421-423, 426-428, 432, 437-438, 441-442, 446, 451-453, 457-458, 466, 469-470, 474, 478, 480-481, 483, 485-490, 492, 495, 498-499, 501-502, 504-505, 507-509, 512, 514, 516, 518-519, 521-522, 525-528, 530, 533
Bosna, mjesto, 480
Bosna, rijeka, 126
Boulder, 494
Bradina 30, 145-146, 250, 252, 255, 285, 327-328, 330
Brčigovo, selo, 54
Brezovica, selo, 54, 258
Brgat, 141
Brod, nahija, 258
Brodar, 126
Brštanik, 525
Bruxelles, 517
Budim, 466, 468, 511
Budimpešta, 467, 474
Buenos Aires, 507
Bugarska 35, 42-44, 91, 93, 110, 232, 368, 391, 395, 466, 469, 479, 491
Bugojno, 253, 479
Bukovica, selo, 253
Burgos, 505
Butkovina, lokalitet u Bijeloj kraj Konjica, 253

Cambridge, 511, 515
Carigrad (Konstantinopol), 37, 51, 113, 383, 469
Cetina, 125
Cetinje, 481
Chicago, 507
Chuduergia, 112
Cipar, 95
Città del Vaticano, 470
Colorado, 494
Crna Gora, 482, 493
Crnice, blizu Čajniča, 270

Čadulj Dol, selo u nahiji Neretva, 259
Čiprovac 36
Čiza, lokalitet, 256

Ćirići kraj Skender Vakufa, 423

Dabarska episkopija, 19
Daksa, 49
Dalmacija, 42-43, 45, 66, 68, 79, 102, 106, 138, 350, 398, 468, 473, 479, 491, 503, 506
Despotovina 17, 18, 212
Didevo, selo kraj Sokola, 55, 259
Dobrača na Glasincu, 423
Dobrun, 126
Donja Košara, selo u nahiji Zagorje kraj Goražda, 259
Donja Milotina, selo u nahiji Bistrica, 259
Donja Zgunja, 338
Donji Kopači, selo u nahiji Samobor, 259
Donji kraji, 46, 79, 86, 125, 138
Dračevica, 37, 209, 350, 361, 422
Drijeva (Neretva) , 122, 125-126, 160, 168, 181, 300, 354-355, 488, 525

Drina, rijeka, 125-126, 174, 270, 480
Dubica, 79, 138
Dubica, županija, 474
Duboštica, nahija, 260
Dubrave, selo u nahiji Zagorje, 259
Dubrovačka Republika, 13, 16, 23, 27-29, 49, 57, 60, 83, 87-88, 122, 129, 131-136, 140-141, 143, 146, 155-158, 162-165, 167-170, 173, 175-179, 180, 182, 184, 186, 188, 190-194, 196-197, 202, 206, 219, 224, 230, 249, 252, 254, 271-272, 288, 294, 296-298, 300-303, 306, 308, 316, 318, 341, 352-354, 359-361, 363, 365, 373, 376, 382, 428, 430-431, 435-437, 439, 449-454, 456-459, 463, 472, 482, 504, 508, 525, 529
Dubrovnik, grad u Bosni, 54, 258
Dubrovnik, nahija, 54, 258
Duboštica, nahija, 260
Dunav, 212
Duvno, 125, 212

Đakovo, 62, 117, 150, 201, 389, 444, 452

Edesa, 90
Eger (Agria) , 516
Egerska biskupija, 78
Evropa, 10, 17-18, 22, 40, 45, 99, 444, 452, 485
Fatnica, 126
Firenca (Firenze, Florentia), 389, 463, 465, 475, 505, 518, 522
Foča (Hoča) , 38, 55, 253, 259, 336-337, 341-342, 480, 500
Fojnica, 171, 309, 487
Folignano, 472
Francuska, 10, 22, 40, 64, 74, 88-89, 113, 219, 232, 438, 444, 452, 455
Frankfurt/Main, 471
Franjevačka vikarija, 41, 42, 43, 44, 465
Freiburg, 482, 498, 530

Gacko 19, 510
Galicija, 42
Gdansk, 45
Glamoč, 48, 125, 212
Glasinac, 337, 423
Glišnica, selo u nahiji Kukanj, 259
Gomila, selo na lijevoj strani Drine, 270
Gomile, zaselak, 270
Gomiljani, selo blizu Trebinja, 270
Gomoljani, selo u trebinjskom kraju, 270
Gornje Turbe, 310, 528
Gorani, kraj Konjica, 337, 423-424
Goražde, 30, 125, 173-176, 247, 253-254, 259, 318, 328, 332, 349, 498
Gornja Blizna, selo u nahiji Samobor, 259
Gornja Slatina, selo u nahiji Sokol, 259
Gornje Svinjce, selo u nahiji Osanica, 259
Gornji Griven, selo u nahiji Duboštica, 55, 259-260
Gošića Han, 337
Gotha, 464
Gradac, grad, 54
Gradac, selo u nahiji Konac Polje, 258-259
Graz, 470
Greben, 48, 211
Győr, 213

Harsany, grad u Baranji, 79
Heidelberg, 498
Hercegovački sandžak, 259
Hercegovina, 55, 91, 195, 463, 470, 482, 510, 529
Hočevje, selo kraj Visokog, 54, 258, 424
Hodidjed, 213
Hrvatska, 42-43, 62-63, 69, 77, 79, 102, 138, 343, 398, 468, 472-473, 491, 503
Hum, 17, 71, 83, 108, 117, 206, 211-212, 258, 532
Humska zemlja, 61, 212
Humsko kraj Foče, 38, 55, 253-254, 259, 336-337, 340, 342
Hvar, 53

Idbar u nahiji Borovac, 54, 259

Ilirik, 60, 95
Imljani, 337
Innsbruck (Oeniponte) , 467, 469
Irska, 239
Istok, 10, 15, 57, 60, 62, 71, 223, 296, 320, 394-395, 445-446, 448, 521
Italija, 45, 57, 64, 89, 105-106, 219, 232, 283, 343, 438, 444, 452, 489-490, 517
Ivan-planina, 478
Jablaničko jezero, 480
Jadran, 477
Jajce, 50, 54, 84, 95, 211, 474, 506, 509, 525
Janj, 405
Janjići, 132, 248, 250-252, 271, 387, 405-407
Jezero, 48

Kalinovik, 55
Kalocsa, 468
Katalonija, 466
Kiseljak, 406
Kladanj, 337, 423, 481
Ključ, 25
Kobol, 42
Köln, 498
Komotin, 50
Konac Polje, nahija, 54, 258-259
Konavle, 122, 126, 135, 138, 156-161, 179, 186, 299, 302, 305, 307, 346, 349, 356, 362, 378, 504
Konjic, 55, 99, 125, 146, 247, 250, 252-255, 285, 327, 330, 423-424, 478
Košarići (danas Bogutovo Selo), 38, 340
Krajina (između Cetine i Neretve), 125
Krakov, 466
Kraljevo, 501
Krašići na Luštici, selo, 287
Kreševo, 207
Kreševo, nahija, 259
Krivaja, 126
Krstjanska Gora, 258
Kučlat, 126
Kudvergija, 112
Kukanj, nahija, 259
Kumanija, 42
Kunovo kod Humskog, 55, 253, 260
Kupres, 337, 480

Leipzig, 474
Lenjingrad, 510, 523
Lepenica, 406, 519
Lesbos, 95
Likija, maloazijska pokrajina, 100
Lim, 125
Liplje, 286
Livno, 125, 212
Lombardija, 240, 463
Lomnica, 286
London, 495, 505
Louvain, 508, 519
Lucca, 390

Ljubljana, 483, 488, 521-523
Ljupskovo (Glupscouo), 30, 145, 249-250, 256, 285, 327-328, 330, 333
Ljuta, 158

Makedonija, 109, 368, 372, 391
Mala Azija, 10, 22, 40, 74, 88, 232, 444, 452, 490
Mantova, 511
Međeđa, kraj Višegrada, 39, 171
Michigan, 495
Milano, 85, 509
Mileševa, 19, 108, 500
Milotina u nahiji Bistrica, selo, 54, 258-259
Mletačka Republika, 469
Mlini, 380
Modriča, 270
Moištra (danas Moštre), selo, 248, 250, 252, 404
Moldavija, 44, 80
Monteprandone, 513
Moskva, 510
Mostar, 107, 470, 478, 492, 504, 509, 525, 529, 530

Mrežica, selo u nahiji Bistrica, 259
Muhašinovići, 233
München, 466, 474, 489, 492, 511, 516, 530
Münster (Monasterii), 493

Napulj, 471
Neretva kod Konjica, 252, 285, 327, 329-330
Neretva, nahija, 55, 259
Neretva, područje, 125, 160, 247, 252, 478
Neretva, rijeka, 122, 125, 480
Nevesinje, 125
Nevizdraci, 309
New York, 495
Nove zemlje, 303
Novi Sad, 461, 491, 499, 514, 523
Novi, 37, 172-173, 187-188, 195, 209, 361-362

Njemačka, 45

Ohridska arhiepiskopija, 83
Olovo, 126
Onogošt, 125
Osanica, nahija, 259
Osat, nahija, 338
Osijek, 532
Osik, selo u nahiji Neretva, 55, 259
Osnabruck, 475
Ostrovica, 125, 137, 506
Ostrožac, 337
Otigošće kraj Bugojna, 253, 479,
Ozren, 286

Pale, 496
Papraća, 286
Pariz, 464, 467-468, 470-471, 473, 489, 516, 519
Pataria, milanska četvrt, 100
Patera (Patara) u Likiji, 100
Pelješac, 91, 524
Perkino selo, 138
Pešta, 468
Petralj, selo u nahiji Osanica, 259
Piva, 481
Plužine, 39
Pljevlja, 55, 125, 473
Pod Jaram na Kupresu, 337
Podborač, 174, 332, 348
Podrinje, 19, 83, 258, 406-407
Podvisoki, u Primorju, 430
Pojska, 38
Polimlje, 19
Popovo Polje, 125
Porim, 478
Požun, 468, 491
Prača, 126
Prag (Praha), 495, 505, 511, 513
Prčikovo, 258
Priboj, 107
Prigošte, selo u nahiji Samobor, 259
Prijepolje, 125
Prijevor, 359
Prilep, 106
Primorje, 168, 303
Priština, 479
Prizren, 83
Puhovac kraj Zenice, 38, 65, 253, 318, 340

Radešina, selo u nahiji Neretva, 259
Radimlja, 529
Rama, 42
Ras, 83
Rastok, selo u nahiji Samobor, 54, 258-259
Rastoka u nahiji Borovac, 258
Raška, 42, 43, 44, 50, 135
Republika sv. Vlaha, 180
Ribići, selo u nahiji Borovac, 53, 258-259
Rim (Roma), 35, 51, 56, 59, 61-63, 68, 73-74, 91, 96-98, 99, 102, 204-205, 211, 445, 448, 453, 464-465, 469, 471, 479, 483, 489-490, 492, 501, 507-509, 511, 518, 522

Rmanj, 286
Rodos, 95
Rogatica, 176, 337, 357, 481, 485, 502, 504, 507, 509, 526
Rossetan (Rožat), 211
Rudo, 55
Rumunjska, 283
Rusija, 135
Ružin (Ruxin), mjesto kraj Ljupskova, 145

Saint-Felix-de Caraman, dvorac kraj Toulousea, 385- 519
Samobor, 55, 162
Samobor, kraj Zagreba, 477, 506, 531
Samobor, nahija, 55, 259
Sana, rijeka, 125
Sana, županija, 474
Sarajevo, 461, 463-465, 467-469, 473-475, 477-483, 485-487, 490, 492-494, 496-500, 502-506, 508-513, 516-520, 522, 524-531
Sava, 53, 79, 125,
Sclavonia, 143
Seljan, selo u nahiji Neretva, 259
Seonica 30, 253, 255, 364, 499
Sirmij (Srijemska Mitrovica) , 296
Skender Vakuf, 337, 423-424
Skopje, 461, 466, 477, 479, 484, 495, 508
Skradin, 125, 137, 506
Slavonija, 43, 45, 77, 85, 91, 466, 468, 472-473, 491, 503
Smederevo, 50, 95-96, 101, 192, 212, 214
Sofija, 391, 461, 467, 471, 479, 514
Sokol u Konavlima, 55, 122, 158-159, 259, 299-300
Sokol, nahija, 259-260
Soli, 70
Solun, 296
Split, 71, 79, 83, 104-105, 138, 409, 469, 475, 500, 511
Srbija, 42, 52, 70, 91, 109, 135, 466, 469, 472, 488, 490, 492, 495, 512
Srđ, 26-28, 31, 129, 132, 141, 156-157, 165, 169, 175, 184, 188, 191, 230, 262, 279, 295, 301, 303-304, 307, 309, 354, 359, 369, 415
Srebrenica 19, 110, 122, 126, 145, 250, 256, 338, 513
Srebreničko-visočka biskupija, 150, 201, 469, 507
Srebrenik, 126
Sremski Karlovci, 473, 498
Srijem, 85-86, 91, 114, 466, 482
Srijemska županija, 80
Srkinje, selo kraj Visokog, 107
Srpsko Sarajevo, 481, 486, 502, 504, 507, 509, 526
Ston, 206
Stranjište, selo u nahiji Bistrica, 259
Stupari kraj Kladnja, 337, 423
Stupari, 424
Stuplje, 286
Suhopolje, 400
Susid, 126
Sutjeska, 137, 162
Sveta Gora, 475
Sveta Stolica, 45, 48, 51, 98
Sveta Zemlja (Terra Santa) , 471

Šćepan Polje 39

Termopile, 96
Tešanj, 50
Titograd, 482, 493
Toronto, 507
Toulouse, 385, 520
Travnik 38, 503, 528
Trebinje, 126, 156, 162-164, 168, 179, 224, 270, 302, 501, 526
Trebinjska biskupija, 212, 508
Trebinjska oblast, 156
Trebun, selo u nahiji Neretva, 55, 259
Trnava (Tyrnaviae) , 529
Trogir, 71, 104, 105, 469, 473
Turska, 43, 482
Tuzla, 496, 499-500, 531

Ugarska 12, 14, 42, 44-45, 77, 135, 149, 166, 200, 210, 212, 448-449, 457, 466, 506
Ugarsko Kraljevstvo, 80, 87-88, 102, 467-468, 471, 474
Ugljevik, 340
Una, 125
Uskoplje, 30, 37, 224, 254, 361, 364-365, 422
Usora, 70, 126, 478

Varšava, 472
Vasiljevo Polje, kraj Modriče, 270
Velika Gorica, 533
Veliko jezero, 337
Venecija, 77, 114, 137-138, 422, 434, 466, 469, 471, 498, 524
Verona, 398
Vinica, selo, 174
Visočica, 337
Visočka biskupija, 480
Visoko, 81, 99, 107, 252, 337, 404, 423, 478, 480, 487, 494, 500
Visoko, kadiluk, 259
Visući, grad, 430
Višegrad, 39, 55, 171
Vitaljina, 122, 307, 349, 378
Vladimirija, 42
Vlađevina, 337
Vlašić, 310
Vlaška, 42-44
Vrabac, nahija, 54, 258
Vranduk, 48, 211
Vrbas, 126
Vrbas, županija, 474
Vreli (Vrili), 48, 211
Vrhbosna, 126, 136, 213, 479, 504, 508, 520
Vrm, 126
Vukovar, 470
Vukovska županija, 80

Wiesbaden, 530
Würzburg, 96

Zadar (Zara) 64, 71, 137, 139, 472, 479, 492, 495, 508, 512, 516
Zadobra, selo u nahiji Osanica, 259
Zagorje, nahija, 259
Zagreb, 8, 71, 116, 232, 461, 464-475, 478, 480, 482, 486-489, 497-502, 503, 505-506, 508-510, 512-525, 528, 531-533
Zagrebačka biskupija, 469
Zapad, 10, 15, 23, 58, 60, 67, 70, 75, 85, 87, 95, 116, 212, 219, 223, 233, 236, 242, 276, 280, 282, 286, 296, 310, 313, 323-324, 365, 372, 383, 388-390, 393-394, 399, 402, 445-446, 520
Zebina Šuma, selo u nahiji Osanica, 259
Zemun, 486, 496
Zenica, 38, 251, 253, 340, 405, 503, 529
Zgunja kraj Srebrenice, 38, 338
Zürich, 507

Župa Konavli, 157

Pejo Ćošković
Crkva bosanska u XV. stoljeću

Izdavač:
Institut za istoriju, Sarajevo
Alipašina 9, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.iis.unsa.ba

Za izdavača:
Dr. Husnija Kamberović

Lektor:
Mr. Halima Sofradžija

Izrada kazala:
Amir Kliko

Prijevod rezimea na engleski jezik:
Senada Kreso

Dizajn i tehničko uređenje:
Tarik Jesenković

Štampa:
DES, Sarajevo

Za štampariju:
Džemal Bašić

Sarajevo, 2005.

Štampanje ove knjige pomogla je
Fondacija za izdavaštvo-nakladništvo, Sarajevo

CRKVA BOSANSKA.indd 560 1/3/06 10:17:39 PM